# ספרים

היוצאים לאור

על ידי

## "חברת מקיצי נרדמים"

---

ת ש ל "ו

---

שנה מ"ג לפעולת החברה והעברתה לא"י

# ראשי החברה

הועד הפועל בישראל, (ירושלים)
גרשום שלום, יושב ראש

שרגא אברמסון — אברהם שלמה הלקין
עזרא פליישר — חיים שירמן

אפרים אלימלך אורבך, מזכיר

## חברי הכבוד

שמואל אטלס, ניו־יורק
יצחק בער, ירושלים
ישראל ברודי, לונדון
שלמה דב גויטיין, פילדלפיה
משה גרינולד, מילברון
חיים זאב הירשברג, ירושלים
יהודה אריה וואידה, פריז
ישעיה תשבי, ירושלים
שאול ליברמן, ירושלים־ניו־יורק
עזרא ציון מלמד, ירושלים
אליעזר הלוי פינקלשטיין, ניו־יורק
שלמה פרייהוף, פיטסבורג
יוסף קאפח, ירושלים
אפרים קופפר, ירושלים
אלכסנדר שייבר, בודפסט
שלום שפיגל, ניו־יורק

קבץ על יד

# KOBEZ AL YAD

Minora Manuscripta Hebraica

Tom. VIII (XVIII)

SUMPTIBUS SOCIETATIS MEKIZE NIRDAMIM
HIEROSOLYMIS MCMLXXV

# קבץ על יד

דברים שבכתב היוצאים לאור בפעם הראשונה

סדרה חדשה ספר ח (יח)

הוצאת מקיצי נרדמים
ירושלים תשלו

ספר זה מתפרסם בסיוע
Memorial Foundation for Jewish Culture

©

כל הזכויות שמורות לחברת מקיצי נרדמים
Printed in Israel

נדפס בישראל
בדפוס דף־חן, ירושלים

לעילוי נשמת חברינו שהסתלקו בין קבץ לקבץ

שמואל יוסף עגנון

יושב ראש החברה

דוד צבי בנעט

דניאל גולדשמידט

ישראל היילפרין

בצלאל רות

מקדישים אנו את הקבץ הזה

ועד החברה

# תוכן העניינים


קטע גניזה מירושלמי שבת פרק המצניע
יוצא לאור ע"י שרגא אברמסון 1
מדרש תנחומא כתב יד וטיקן 44
יוצא לאור ע"י יעקב אדלר 15
פרקי ר' יאשיה
יוצא לאור ע"י אפרים אלימלך אורבך 77
לקדמוניות פיוטי הטל (והגשם) קרובה קדם־ינאית לגבורות הטל
יוצא לאור ע"י עזרא פליישר 91
פירוש מדרשי לשיר השירים מימי הגאונים
יוצא לאור ע"י ביאליק לרנר 141
שמונה תשובות חדשות לר' יוסף אבן מיגש
יוצא לאור ע"י ישראל תא־שמע וחגי בן שמאי 165
מתוספות הרשב"ם לרי"ף, סדר נשים ומסכת חולין
יוצא לאור ע"י שמא יהודה פרידמן 187
שני מעריבים לראש־השנה
יוצא לאור ע"י דניאל גולדשמידט 227
שתי תפילות ליחידים ופיוטים הקשורים בהן
יוצא לאור ע"י א"מ הברמן 235
השער השמיני מספר המשלים ליעקב בן אלעזר
יוצא לאור ע"י חיים שירמן 257
מתוך ספר מחכימת פתי לקראי יוסף הרואה
יוצא לאור ע"י יהודה אריה וידה 283
דברי ויכוח מתוך ספר המקנא
יוצא לאור ע"י יהודה רוזנטל 293
שני קונטרסים לר' משה די־ליאון
יוצא לאור ע"י גרשם שלום 325
חזיונותיו של ר' אשר ב"ר מאיר המכונה לעמליין רויטלינגן
יוצא לאור ע"י אפרים קופפר 385
התנצלותו של עמנואל מנורצי
יוצא לאור ע"י אלכסנדר שייבר 425

הספדו של רבי שמואל אשכנזי
יוצא לאור ע"י מאיר בניהו 433
מאמר על האדם הצדיק ותכלית העולם לר' יחיאל נסים מפיסא
יוצא לאור ע"י ש"ג רוזנטל 451
סיפור מסע על עלייה לרגל של קראי לארץ ישראל
יוצא לאור ע"י אברהם י' קארפ 479

# קטע גניזה מירושלמי שבת פרק המצניע

יוצא לאור על-ידי שרגא אברמסון

מבין קטעי גניזה של ירושלמי שזכיתי להוציאם מה׳תיבות החדשות׳ בספריית קמברידג׳ בקיץ תשכ״א, הנני מפרסם כאן דף אחד של ירושלמי שבת פרק המצניע.

בנוגע לחיצונותו — דומה הוא לקטע שפרסם ר״נ אפשטיין, תרביץ שנה ג׳ עמ׳ 240 מכ״י לניגראד. אף הוא מירושלמי שבת. כמות הקטע של אפשטיין כך אף בקטע הזה יש בו סימניות לחלק בין עניין לעניין; פיסקת המשנה מסומנת ״מתני״ (ובעמוד ב, שורה 8 הושלמה הפיסקא בגליון); ומקצת מן התיבות מנוקדות ניקוד טבריני.

ובנוגע לפנימיותו — יש בו כמה חידושים שראוי לעמוד עליהם.

(א) השינוי החשוב ביותר היא התוספת שנמצאת בכתב היד עמוד ב שורה 9: הד[ד]תמר ב[צריכין לכיליים] כגון אילין תותיה אבל אם א[ינן צריכין ל]כיליים כגון אילין תוילה ח[ייב על הכל].

הדוגמא ל׳אין צריכין לכיליים׳ אינה בשום נוסח, וכנראה לא היתה אף לפני רב נסים גאון במפתח, שמביא את כגון הראשון של הירושלמי בלבד, אלו שצריכין לכליים[1]. וכן אף רבנו חננאל (דף צה ע״א): כגון שצריך לאוכל וצריך עוד לכלי אינמי שאין יכול להוציא את האוכל אלא בכלי כגון התותים בא״י וכיוצא בהן. ולא הזכיר את החלק השני, דוגמא לצריך לכלי.

ואף על פי שלא מצאתי לפי שעה סימוכין לנוסח כתב היד — אין ספק שהוא מעיקר הירושלמי.

תיבה אחרונה מסופקת בקריאה, ועל כן אין להבין לשם מה צרכו להביא דוגמא לפירות שאינם צריכים לכלי, וכי כעורים כל הפירות כולם? ואולי אפשר לקרוא: תוחלה, עיין חגיגה טו ע״ב: אמרי במערבא ר״מ אכל תחלא ושדא שיחלא לברא (ועיין הגהות ד״ס שם). וכעין זה מצינו בפירוש הגאונים לטהרות, מהדורת אפשטיין עמ׳ 46: חותל (כלים פט״ז מ״ה) פ׳ יש לו שמות שנים בל׳ חכ׳ פרפיסה (שבת פא ע״ב) תוהלא (ערוך ערך חתל: חותל לישנא דרבנן פרפיסא ותוהלא, הערה 13). ובתשובות הגאונים — אסף, ירושלים תש״ב עמ׳ 165: כפישא, כן (רצה לומר שכן הגירסא באלף ולא בהא, כמו לפנינו בגמ׳ ובמשנה אהלות פ״ה מ״ו ובפי׳ הגאון בתג״א הנ״ל עמ׳ 173, ותשלום פירוש הגאונים, תרביץ שנה טז עמ׳ 115). לאנחותא תוחלה (טבול יום פ״ד מ״ב וליתא בחולין קז ע״א). ואולי יש לזה איזה קשר עם לשון הירושלמי, כי החותל משמש גם לפרי וגם לכלי. ועדיין אין הלשון מיושב. וכל זה איננו שווה לי. ומי יודע אם אין כאן דיטוגרפיה: כגון אילין תותייה?

1 ועיין השגת הראב״ד בהלכות שבת פי״ח הכ״ח ובמגיד משנה ומגדל עוז שם. ובנושאי כלי הרמב״ם.

(ב) ע"ב שורה 17: . . . לסטר, בנוסחאות: עד שיטלנו בקרסטל. ותמוה מה עניין קרסטל שהוא סל, ללקיחת צפרנים. והנוסח של כה"י מאיר עינים; וצ"ל [ק]לסטר, כלומר קנסטר, נגוסטר והיינו 'שקיל טופרי', ועיין פירוש הגאון שהובא בערוך ערך נגסטר, ומועד קטן יח ע"א.

בבבלי כאן: 'בכלי', סתם. וכבר ביקש הר"ש ליברמן, תוספתא כפשוטה שבת עמ' 137 הערה 31, להציל את נוסח הדפוסים בשינוי קל; במקום קרסטל קרא: קלסטל, קנסטר (נגוסטר). ונוסח כתב היד קרוב ללשון, והוא חילוף רגיל ל־נ.

כעין חילוף זה, קרסטל — קלסטר, מצאנו אף במקום אחר: בפירוש הגאונים לטהרות לכלים פ"כ מ"א: הקלוסטר א' ד' קרסטל כדגר' בבמה בהמה יוצאה (דף נג ע"א) ולא סייחין בקרסטלין שבפיהן, ויכיל זה כלי של עור ד' קבין וכו'. וכבר הביא ר"נ אפשטיין שם עמ' 53 מהלכות גדולות אספמיא עמ' 88: קלסטר, וכן מהערוך ערך קלסטר ע"ש (ועכשיו אפשר להוסיף אף מהדורת ה"ג של ע' הילדסהיימר ירושלים תשל"ב עמ' 174). ועיין לקוטים מן ספר המליצה, באכער עמ' 35: קלסטר של עץ היא כמו צבת שמשימין בפי הבהמה שלא תינק ש' (שבת, נג הנ"ל); ירושלמי שבת פ"ז שם: קלסטירין.

(ג) בע"ב שו' 3—4: אמ' לו ר' אלעזר בי' שמעון שימשתי את אבה עמידות מה שלא שימשתי ישיבות. בנוסחאות: שמשתי את אבא עומדות מה שלא שמשתן ישיבות, כן הנוסח כאן וכן בחגיגה ראש פ"ג (ושם לנכון: שמשתו). הסתירה במשקלים (עומדות — ישיבות) נראית לעין, אלא שלא היה בכחה להגיה את הנוסח שהרי שתיהן אפשריות. נוסח כתב היד מבורר יותר, שמשווה את שניהם. ואין להכריע אם 'עמידות' הוא לשון רבות של 'עמידה', או הוא שם מופשט. ואשר לפירוש — וודאי יש לו קשר עם מאמרו של ר' יוחנן חולין נד ע"א: כל אותן שנים ששימש אותו תלמיד בישיבה אני שמשתי בעמידה. ואינו עניין של גיל אלא של מעמד, שהיושב היה חשוב מהעומד. שאלמלא כן מה חשיבות יש בזה לרב אם היה גדול בשנים מר' יוחנן. וודאי חשיבותו גדלה ממנו מחמת ריבוי שימושו ולמודו. ובעל כרחך אתה אומר שאף אם היו באותו מצב — גדלה חשיבות היושב מהעומד. אבל 'העומדים אחורי הגדר' (ירושלמי ברכות פ"ד סוף ה"א) אין להם עניין לכאן, משום ששם לא בתלמידים ממש אמורים הדברים אלא בבאים לשמוע.

וענין אחר הוא מ"ש בירושלמי הוריות פ"ג ה"א: זכיתה מימרינה יקים תזכי מימרינה מיתיב, וכן בבראשית רבה צח: יא (עיין ירושלמי כפשוטו עמ' 160), כי שם היא ברכה לר' לוי — כשם שזכה להיות עומד ודורש (כמו אמורא, מתורגמן, ועיין מש"כ ב'עניינות שונים בספרות הגאונים' עמ' 280 והוספות לשם), כך יזכה להיות יושב כראש ישיבה, כמו שפירש הרז"ו במדרש שם [2].

אלא שבנוגע ללשון הירושלמי 'עמידות־ישיבות' יש לעיין אף בדרך אחרת. כידוע

2 לשלמות הדבר יש לציין למאמרו של מ' קוסובסקי הישיבה ב'ישיבה', ספר היובל לש"ק מירסקי עמ' 313 ואילך. ועיין ספרי דברים סוף פי' שה: במקום שאני יושב אין לך רשות לעמוד!

משמש בלשון ארץ ישראל 'עמד' במובן של מהירות ו'ישב' במובן של מתינות. כגון בבראשית רבה פרשה פב אות ח (מהדורת תיאודור־אלבק עמ' 985) : בשעה שהקב"ה דן את ישראל דן אותם מעומד, מקצר הדין ומפשר הדין, ולאומות דן אותם מיושב, מאריך ומדקדק בדין[3].

ולפי זה אפשר שרצה לומר כאן : אני שימשתי את אבי במהירות יותר משישימשת אתה באריכות ובדקדוק.

ונראה שעל פי שימוש זה של 'עמד־ישב' נוכל להגיע להבנת הנוסח המיוחד בתורת כהנים, נגעים פרק יב אות יד : הטמא יושב תחת האילן והטהור עומד טמא, הטהור יושב תחת האילן והטמא עומד טהור, ואם ישב טמא. כך הנוסח בדפוסים שלנו וכך אף בכ"י רומי, מהדורת פינקלשטיין עמ' רפ[4], וכן בכ"י רומי השני, 31. אלא שתוקן בין השיטין במקום עומד : עובר. וכן אף בקידושין לג ע"ב (וכן בכ"י מינכן שם, ועיין שם ברש"י) ; ואילו במשנה נגעים יג : ז ובמקבילות, הנוסח : הטמא עומד תחת האילן והטהור עובר טמא הטהור עומד תחת האילן והטמא עובר טהור, אם עמד טמא. ונוסח התו"כ מתמיה לכאורה שהרי לפי האמת אף אם הטמא עומד והטהור יושב הוא טמא. אלא שכבר העיר הר"ש משנץ בנגעים על זו של קידושין : וגרסינן התם יושב במקום עומד ועומד במקום יושב, והכל אחד דלעומד דהכא קרי ליה התם יושב ולעובר דהכא קרי ליה התם עומד. ויש ספרים שהגירסא משובשת שם וכמו שכתבתי כאן נכונה. פירוש הר"ש מוכרח מצד הדין, אבל מצד הלשון עדיין קשה, שעומד פירושו עובר. אבל על פי הנ"ל אפשר להבין שעומד פירושו לא עמידה ממש (ואז הוא טמא) אלא פירושו העברה הוא, כמו העובר שבמשנה[5].

ועיין רמב"ן לקידושין לג ע"ב : ה"ג במסכת נגעים פי"ג הטמא עומד תחת האילן והטהור עובר טמא הטהור עומד תחת האילן והטמא עובר טהור וכן באבן המנוגע ואם הגיחה הרי זה טמא. ובתורת כהנים מוחלפת השיטה וה"ג התם טמא יושב תחת האילן וכו' ומשמע דלישנא דמתניתין דוקא דעומד כיושב וטמא. ואף על גב דכתיב

3 על ידי המקבילה 'מיושב' אי אפשר לפרש 'מעומד' = מאומד. — למקבילות שציינו במהדורת ת"א יש להוסיף עוד, ילקוט המכירי ליואל ג : יא. ועל פי דרשה זו פייטו הפייטנים, כגון הקליר, "גנזי קויפמן" ח"א עמ' 28 שו' 20 : הדגול וקהלו מצדיק ודן מעומד דין עמו נצח. והעיר זולאי, שם עמ' 41 מסילוק ליו"כ: ומעומד תשפוט עמך (ולא העירו מלשון המדרש).

4 לפני הר"ש היה בתו"כ כמו במשנה, וכן אף במדרש הגדול עמ' 307, וכן רבינו הלל.

5 על פי דברי הש"ס 'ישיבה־עמידה' נבין את לשונו של ר' משה מפונטייזא לר"ת, ספר הישר מהדורת ראזענטהאל עמ' 107: ואע"פ שלא שמשנו לפניו אלא בעמידה ותמונה לא ראינו זולתי קול הברה ולא ידענו מאי קאמר רבינו שמו נקרא עלינו ואל יניחנו. רצה לומר שאף על פי שהיה תלמיד שאינו מובהק ולא שימש את ר"ת אלא בעמידה, ומה ששמע אינו אלא כקול הברה (משנה ראש השנה פ"ג, דף כז ע"ב) וכמעט שלא ראה את תמונתו (דברים ד : יב) ולא הבין מה קאמר הרב (כתובות עה ע"א) מכל מקום שמו של ר"ת נקרא עליו (דברים כח : י, ועוד) שאני תלמידך. ועיין הערות המהדיר שם ו"בעלי התוספות" עמ' 111.

מחוץ למחנה מושבו אין מושב אלא לשון עכבה וכו׳. משמע מלשון הרמב״ן שגרס בתו״כ הטמא יושב תחת האילן והטהור עומד טמא הטמא עומד תחת האילן והטהור יושב טהור, ופירשו כפשוטו וכלשונו, ועיין אף רש״י כאן.

ובריטב״א כאן שהעתיק מרמב״ן, כך הוא הלשון: כך היא הגירסא במסכת נגעים הטמא עומד תחת האילן והטהור עובר טמא הטהור עומד תחת האילן והטמא עובר טהור וכן באבן המנוגעת ואם הניחה הרי זה טמא. ובתורת כהנים נמי הכי איתא אלא דגרסי התם יושב במקום עומד וכלהו חדא נינהו וכו׳. אם כן, אין כאן שיטה מוחלפת. וגירסתו היא כגי׳ הר״ש ועוד.

והנה ברמב״ם פ״י מטומאת צרעת הי״ב נאמר: היה עומד תחת האילן ועבר אדם טהור תחת האילן נטמא. היה הטהור עומד תחת האילן ועבר המצורע תחתיו לא טמאהו ואם עמד נטמא שהרי נעשה לו מושב. הדגשתו של הרמב״ם באה בודאי להוציא מלשון תו״כ. ומכאן בא לסמ״ג עשין רלה, אלא שניסח כדרכו: בדד ישב תניא בתורת כהנים שלא ישבו אפילו טמאים עמו, מושבו מושבו טמא מכאן אמרו היה עומד תחת האילן ועבר אדם טהור תחת האילן נטמא היה הטהור עומד תחת האילן ועבר המצורע תחתיו לא טמאהו ואם עמד נטמא שהרי נעשה לו מושב, זאת הגירסא היא במשנה במסכת נגעים והוא עיקר. הביא הסמ״ג את ההלכה כלשון הרמב״ם והעיר על תו״כ אלא שבא להוציא נוסח אחר בתו״כ ועל כן ציין שהגירסא הנכונה היא כמו במשנת נגעים. ובפירוש המשניות לרמב״ם בנגעים פירש לפי הנוסח: יושב־עובר עיין שם, ובגוף המשנה במהדורת קאפח נדפס: עומד־עובר, ולא העיר שבפירוש גרס יושב־עובר. ובאמת בפי׳ הרע״ב שינה וכתב עומד־עובר. עומד־עובר, כך בנוסחאות המשנה דפוסים וכתבי יד, וראשונים בברכות, ועיין שם בתוס׳ ר׳ יהודה. בתוספתא — משובש.

(ד) ע״א שורה 5: כל הניחה. בנוסחאות: כלה ניחה. ולפי כתב היד ספק אם יש כאן שם ׳ניחה׳ או שם הפעולה ׳הניחה׳. והואיל ולא כתוב הניחה, נראה שראשון עיקר ונראה כי שם חדש הוא כאן.

(ה) ע״ב שורה 1: ר׳ יושע דרומייה. בנוסחאות: ר׳ יושוע דרומייא. שרידי ירושלמי עמ׳ 93 לעירובין פ״א, דף יט ע״ב: יֵשוּ דרומייה.

(ו) בכל מקום שכתוב ׳הדתמר׳ (ע״ב שורות 8, 21) הוסיף הסופר ד בין השיטין = הדדתמר = הדא דאת אמר, וכן בנוסחאות. אבל נוסח כתב היד מאושר על ידי הציטאט במפתח לרב נסים: הא דאת אמר (=הדתמר). ומצינו כיוצא בו עוד בכמה מקומות.

(ז) ולבסוף הנני להעיר על פרט קטן. ברגיל נמצא בכתב היד ה״א במקום א שבנוסחאות, בעיקר בשמות כגון אדא, אחא ועוד ואף ׳אבה׳ כיוצא בהם. אלא שאין קפידה וקביעות בזה לא בדפוס ולא בכתבי היד, אף אלו של הגניזה, ויש שנמצאים כן זה ליד זה. ועל ׳אבה׳ יש לומר דבר. נראה שכשבא השם בקיצור ׳בא׳ (וא) לא נמצא כתוב בה״א אלא באלף, אלא אם כן באה לפניו: ׳בר׳ (בר וה); ובתיבה אחת בירושלמי הוריות פ״ג: ר׳ חנינה היה מיסתמך על חייה ברוה בציפורין (שרידי

ירושלמי עמ׳ 283 שורה 4). ואיני יודע כיצד להסביר את הדבר[6]. ולא ראיתי להעיר אלא על דברים שנמצאים בסוף התשובה המפורסמת של ר׳ שרירא ורב האיי על השמות רבה ורבא בתלמוד, שנדפסה פעמים אחדות. והנה בנוסח שנמצא בכתבי יד של מסכת עבודה זרה שהוצאתי בניו יורק תשי״ז דף סה ע״א ישנה תוספת שאינה בשום מקום, וזה לשונה: ופירוש אַבה כמי שאומר אַבי ופירוש אבָא כמי שאומר אבא סתם[7]. כי תרגום א ב י א ב ה ותרגום וישימני לאב (בראשית מה: ח) ושויני אבא.

יש הבדל בין שני השמות אבה ואבא והוסבר שזה קורין בבית דגושה וזה בבית רפה ולסימן נקט אבה — אבי, ואבא — אב.

היכן נמצאת הבדלה זאת בתרגום? באונקלוס שלפנינו אין כל הבדל, ומתרגם בכל מקום: אב — אבא, אבי — אבא. וכן בתרגום יונתן וירושלמי. אף במהדורת גינזבורגר[8]. וזכר להבדל זה נמצא בניאופיטי:

אבי — אבה — בראשית כ יב (וכן דאמה) יג; כח כא; מ כד כז ל לב ולד. בפסוק כד ופסוק לד תוקן בגליון: אבונן (לפי העניין), אבל לא בשאר המקומות וכן שם מד כה: אבה, ותוקן בין השיטין אבונן.

אבל אף בכתב יד זה אין קביעות. ודי לציין לבראשית כז יב לד לח מא בכולם: אבא. ואולי היה לפני הגאון נוסח תרגום שהיתה קפידא בדבר[9].

(בפשיטא תרגם תמיד: א ב י, חוץ מבראשית כב ז).

לא הובא בתשובה שום רמז ללשון חכמים בנוגע לכתיב אבה — אבי. ואמנם בנוסחאות המשנה וכן התלמוד אין כל קביעות בעניין הזה (אף בכתבי היד 'הירושלמיים').

במשנה כ״י קופמן נמצא תמיד אבא, אף במובן אבי, חוץ ממנחות יג: ט: או שאמר אמר לי א ב ה.

בהוצאת לו מצאנו פעמים 'אבה', כגון ביצה פ״ב מ״ו; עירובין פ״ו מ״ב; כתובות פי״ב מ״ד, פי״ג מ״ה; ובמנחות פי״ג מ״ט. ב'גנזי משנה' של א״י כץ מצאנוהו בשבת פ״א מ״ט; עירובין פ״ו מ״ב, וכתובות פי״ב מ״ב.

בגיטין פ״ט מ״ב: אלא לאבא ולאביך, כך בכ״י קופמן ובהוצאת לו, אבל בדפוס נאפולי כאן: לאבי.

6 ואתה מוצא למשל שם אבוה דשמואל: א ב ה ב ר ב א (שרידי ירושלמי עמ׳ 82 שורה 6); ר׳ בא בש״ר א ב ה בר רב חונה (שם עמ׳ 150 שורה 4).

7 בשרי״ר 78 שורה 4 מנוקד: לאַבה. בנוגע לניקוד, כך אף בקטעי התרגום שפרסם קאהלה בספרו Masoreten des Westens חלק ב, חלק המקורות עמ׳ 8; 22: דאבא; שם עמ׳ 17: לות־איבא (עמ׳ 19: לות־איבא); עמ׳ 23: לא כדין אבא. ובתרגום יונתן לבראשית יט כו: ד א י ב ה; ויקרא כב ג: איבהא; וכן בראשית כד לח; במדבר ל, ד ה ו; ל, יז: איבא.

8 לפרקים תמצא שם: אבי — איבא, כגון בראשית כ יב יג; כד לח; טז ה; דאיבא: בראשית לא, ה ב; לב י. דאיבא: בראשית יט כו; כא טו. לעיל הערה 7.

9 וכן בספרו של קאהלה (הערה 7) לבראשית לא ה: א ב ה (דאבה).

ובתוספתא מהדורת הר"ש ליברמן — אף כאן אין קביעות (ואני רושם בין על פי הפנים ובין על פי שנויי הנוסחאות): אבה — ברכות פ"ג ב, פאה פ"ג ח, תרומות פ"ד ב; מעשר שני פ"ה ט; שבת פ"ב ד; פסחים פ"ג יא; כתובות פ"ג ג, פי"ב ג.

ועיין למשל ספרי תצא פיסקא רי, במהדורת ראי"א פינקלשטיין: ולקחת לך לאשה שלא תאמר הרי זו לאבה הרי זו לאחי. בדפוסים ובפירוש הרמב"ן ראש פרשת תצא: לאבא. וכן שם פי' יא עמ' 19 ופי' לח עמ' 76. ובפי' שטז: אבה של דבש היא. פי' שנב: איפשר שמניח אבה (=אבי) אחיי הגדולים. ובפי' שמז (עמ' 404): אמרו לו אבה אין לנו סי' צרך וכו'.

ובתלמוד, למשל קידושין לא ע"ב (ברייתא): בשביל אבא, אמר אבא, וכן ב'הלכות גדולות' דף קכג ע"ד וה"ג אספמיא 478, אבל בכ"י פריז דף 47 מ"א: אבה, וכן הנוסח בכתב יד זה דף 47 סוף ע"א בברייתא של קידושין לב ע"א: ר' אלעזר בן מתיה (נוסחאות וה"ג: מתתיה) אומר אבה אומר וכו' מניח אני כבוד אבה וכו' שאני ואבה. נוסחאות התלמוד וה"ג דף קכג סוף ע"ב וה"ג אספמיא 479: אבא.

ובה"ג אספמיא עמ' 161: כך אמר אבה, ותיקן המהדיר: אבא, (כמו בה"ג, וכן הלכות פסוקות עמ' כז והלכות ראו עמ' 24). וכן שם עמ' 162: יהושע אחי אבה, (ה"ג ופסוקות עמ' כא והלכות ראו עמ' 24: אבא). ועוד שם עמ' 212 שורה 5: אבה, ותיקן המהדיר: אבא. ואין צורך כמובן.

בדפוסי התלמוד אין זכר לאבה (=אבי) בה"א ורבים החילופים בין רבה ורבא כידוע. ולבסוף יש להביא מתשובת רב האיי בתשובות הגאונים הרכבי כ"י רכד בזו של סנהדרין פ"ג: נאמן עלי אבה. נוסחאות וכתבי יד: אבא. וודאי שאין זאת אלא כתב סופר, ולא נוסח רב האיי.

אף בבראשית רבה, ברגיל: אבא, אבל נמצא במהדורת תיאודור־אלבק עמ' 888 ועמ' 1176: אבה. וכן שם עמ' 764. ובעמ' 774: אבה בשעה שביקש לצאת לחוץ לארץ וכו'. בכ"י מינכן שם נשתבש: ר' אבא.

מכל מה שראינו אף כאן ברור שכבר ניטשטש כל הבדל בין הוראת אבי ובין הוראת אב בכתב. וודאי שהיה הבדל במבטא. ועל פי זה נבין להסביר את שהעיר לנכון, רח"י קוסובסקי בקונקורדנציא למשנה ערך אבא עמ' 8: יש להעיר כי בכל המשנה כולה לא נמצא אב בכינוי מ[דבר] ב[עדו] אבי, ותמורתו יבא לעולם אבא. וע"ש עוד. (ועיין לעיל מגיטין פ"ט בדפוס נאפולי).

ומסתבר כי בבטאם 'אבא' כבר אמרו: אבי. וכך נשתרש, ע"פ הארמית?[10].

ותמצא 'אבה' (אבא), אף כשהמדברים רבים. כגון לעיל מספרי דברים פי' שמז. וכן למשל בבראשית רבה פרשה צא, ט (ת"א עמ' 1120): אם כנים אתם למה לא נכנסתם בפתח אחד אמ' לו אבא ציונו, בשינוי הנוסחאות: אבינו.

הערתו של קוסובסקי, שלא נמצא 'אבי' במשנה, אפשר להרחיב על כל ספרות חז"ל. וודאי ישנם יוצאים מן הכלל. כגון בתוספתא שבועות פ"ה:ו: במהדורת

10 אף בשמות כגון אבא שאול וכו', אין קביעות בכ"י קופמן אע"פ שבדרך כלל כתוב אבא.

צוקרמנדל: מנה לאבי בידך, אבל בדפוסים ובמשנה: לאבא. ואף ביטוי פשוט כגון: אבי שבשמים, אף בו נמצא שינויי נוסחאות. בתורת כהנים קדושים פי״א ח, ב: מה אעשה ואבי שבשמים גזר עלי כך. וכך הנוסח אף בשמונה פרקים להרמב״ם סוף פ״ו — הנה בתו״כ כ״י רומי: אבה שבשמים! ובמכילתא בחודש סוף פ״ז: מכות אלו גרמו לי ליאהב לאבי שבשמים, יש נוסחאות (כגון כ״י אוקספורד המדוייק, עיין הערות האראוויטץ במהדורתו): לאביהם, או: לאבינו. אבל נשאר בביטוי שעשיתי רצון אבי שבשמים, כגון בויקרא רבה ראש פרשה לב, מדרש תהילים יד: ה ועוד.

ובספרי במדבר פי׳ פט: אפילו איני מקבל פני אביו (מדרש חכמים: אבי) אלא בשעת פרנסתי דיי לי, בכ״י רומי: פני אבה, מדרש הגדול: אבא.

בספרי דברים סוף פי׳ שה: אבי אבי רבי רבי, הוא מליצה על פי הכתוב אבי אבי רכב ישראל ופרשיו. כלשון הזה נמצא אף במכות כד ע״א, אבל ליתא שם בכ״י מינכן ובמקבילה בכתובות קג סוף ע״ב.

בנזיר ד ע״ב: רועה הייתי לאבי בעירי, בכ״י מינכן: לאבא, וכן בנדרים ט ע״ב. בבא קמא קט ראש ע״ב: זה גזל אבי, בכי״י מינכן והמבורג: גזל אבא. כי״פ: אביו! סנהדרין פב ע״א: וכן צוה עלי אבי, בכ״י מינכן ובהגדות התלמוד: צוה עליה אביה! ועיין אף ב״ר מהדורת ת״א עמ׳ 1063/4: כשהייתי בבית אבא; אבא נתנסה. — בכמה מקורות, (עיין שינויי הנוסחאות שם): בית אבי, אבי נתנסה!

כתבתי לעיל שכתב היד הזה דומה לכתב היד שפרסם אפשטיין ואמנם אף במספר השורות דומה הוא לו. כי כשאתה מונה את הלקוי בסוף העמוד אתה מוצא שאין חסר הרבה.

את הליקויים השלמתי על פי דפוס ויניציא. כמובן שאין ערך להשלמות אלה. ולא באתי אלא למלאות את הפגום בכתב היד כדי להשביע את העין.

את סימנו המדוייק של כתב היד עכשיו אינני יודע משום שהרבה ידים משמשו באותן תיבות שהוצאתי וביררתי בשעתו בשנת תשכ״א, והעבירו קטעים מקופסא לקופסא, ועל כן אני משאיר את הפרסום בלי סימון מדויק.

וזה הקטע.

[ע״א] עד שיעקור כולה כאחת> אמ׳ ר׳ מנא קומי ר׳ יוסה תפתר בפרוץ אמ׳ ליה והא תנינן
קופה אית לך מימר קופה פרוצה מיי כדון אין לך מטלטל ברשות הרבים פטור ונעשה כרמלית אלא אדם בלבד> ר׳ חזקיה אמ׳ הוציא חבילה מרשות היחיד לרשות
הרבים עד שלא ה[ני]חה ברשות הרבים היה ראשה למעלה מעשרה הואיל ואין כל
הניחה ברשות [הרבים] פטור> אמ׳ ר׳ שמואל בר רב יצחק הוציא קורה מרשות
היחיד לרשות [הרבים ע]ד שלא הניחה ברשות הרבים הכניס ראשה לרשות היחיד אחרת ה[ואיל] ואין כל הניחה ברשות הרבים פטור אמ׳ ר׳ יוחנן אבן שהיא
[נ]תונה ברשות הרבים גבוהה עש[ר]ה ורחבה ארבעה המשתמש מ[תוכה לרש]ות הרבים
ומרשות הרבים לתו[כה חייב] שמואל אמ׳ קופה שהיא מל[יאה פירות ונ]תונה
[ברשו]ת הרבים גבוהה ע[שרה ורחבה א]רבעה המשתמש מתוכ[ה לרשות הר]בים [או]
[מרש]ות הרבים לתוכה [פטור מה ופליג כ]ן בשהפכה על צידה וכן [בשלא הפכה על]
[צידה] ר׳ בון בר חייה בעי עקר [אבן ברש]ות הרבים גבוהה [ורחבה אר]בעה [מה את עבד] לה כמשת[מש מתוכה לרשו]ת הרבים ומרשות הרבים [לתוכה] ומרשות

1 הלכה ב. שיעקור הו״ו בין השיטין, וקרא: שייעקר, וכן מורה הניקוד העליון. ו״כולה״ שלאחר מיכן פירושה הוא: כולו. ד״ו: שיעקור. כולו. — כאחת, הסימנית שלאחר ת׳בה זאת מורה שכאן נפסק העניין.
מנא, כך מנוקד כאן. אבל בקטע אפשטיין תרביץ ג׳ עמ׳ 241 שורה 23: מֵנא. —
2 מטלטל, מיטלטל. — פטור, ליתא ד״ו ולכאורה הוא מיותר.
3 כרמלית, כן מנוקד בכה״י. — ר׳ חזקיה, בד״ו ליתא ר׳ ואין אנו יודעים מה היה נוסח כתב יד זה בתחילת ההלכה: חזקיה אמר, או: ר׳ חזקיה אמר. והנה מצאנו בסוגיא שר׳ מנא מתרץ את דבריו והוא יכול להיות אף ר׳ חזקיה, שכבר מצאנו כמה פעמים את ר׳ מנא עם ר׳ חזקיה. לפי זה יוצא שחלק הסוגיא הוא תחילה של ר׳ חזקיה ואחר כך של אמוראים קודמים לו: ר׳ שמואל ב״ר יצחק, ר׳ יוחנן ושמואל. אבל בבבלי דף צא ע״ב מפורש: חזקיה, ונחלק עליו ר׳ יוחנן.
4—5 כל הניחה, ד״ו: כולה ניחה. ונוסח כתב היד יפה הוא. ועיין פתיחה.
6 הכניס, הנושא, ד״ו: נכנס.
7 כל הניחה. ד״ו: כולה ניחה (לעיל 4—5).
11 ופליג, ההשלמה על פי כ״י ליידן (הירושלמי כפשוטו). ד״ו: מה פלוג. — צידה, ד״ו: צדה — וכן, ד״ו: וכאן.

[הרבים לרשות הרבים אחרת] רבנן דקסרין אמרין ר׳ יוחנן בעי [נתן חמשה] על גבי

[חמשה מה את עבד לון כמ]שתמש מרשות היחיד לכרמלית ומכ[רמלית לרשות]

[היחיד מרשות היחיד] לרשות היחיד אחרת> ר׳ יוסה בעי מעתה

[הוציא כגרוגרת על כתיפו חייב והן] משא בני קהת כתוב ופקדת אלעזר בין השיטין ומנחת התמיד ושמן המשחה

בן אהרן הכהן שמן המאור וקטורת הסמים שמן המאור בימינו וקטורת הס[מים בשמאלו]

[ומנחת התמיד של יום תלויה בזרועו] שמן המשחה אֵיכן היה נותן נתון (בין השיטין)

[רבי אבון בשם ר׳ אלעזר כמין צלוחית קטנה ת]לויה באפונדתו אין תימר [שהיה]

[קטן אמ׳ ר׳ יהושע בן לוי כתיב ונשיא נשיאי] הלוי אלעזר בן אהרן הכה[ן דוך]

[דוכנין היה ר׳ יהודה בי רבי אמר מרכל היה תני ר׳ ח]ייה ולמה נקרא שמו מר[כל]

[שהיה מר על הכל אלא שאין גדולה בפלטין של מלך אמ׳ ר׳ לוי כ]תיב ולבש הכ[הן]

[מדו בד והרים את הדשן אלא שאין ג]ד[ולה בפלטין של] מ[לך]

— — — — — — — — — — — — — — — — — —

[ע״ב] יחיד שעשה חייב שנים שלשה שעשו פטורין> ר׳ יושע דרומייה אמ׳ קומי ר׳ יוסה

בשם ר׳ אחא קנה גירדי הל׳ (בין השיטין: רבי) פוטר ר׳ אלעזר ביר׳ שמעון מחייב אמ׳ לו רבי כך שמעתי

14 דקסרין, ד״ו: דקיסרין.

16 ר׳ יוסה, הלכה ג׳, ד״ו: יוסי.

17 כתוב, בספר המפתח וכן בעל המאור: כתיב. ד״ו: וכתוב. ועיין ירושלמי כפשוטו.

18 וקטורת, הו״ו השנייה בין השיטין וליתא אף בד״ו.

19 נותן, בין השיטין: נתון, וכן ד״ו וס׳ המפתח. בבעל המאור נשמט ע״י הדומות: ׳שמן המאור׳ — ׳שמן המאור׳.

20 לויה, מכאן שנוסחו של כתב היד הוא: תלויה וכגירסת ראשונים; בד״ו: היה לו.

1 הלכה ה. יושע דרומייה, ד״ו: יושוע דרומייא. ועיין בפתיחה. — ר׳ יוסה, ד״ו: רבי יסא.

2 קנה, ד״ו: קני. — גירדי, יוד ראשונה בין השיטין. — ׳רבי׳ שבין השיטין כך אף בד״ו ומוכרח. — בירׄ, ד״ו: בי רבי.

מאביך אמ׳ לו ר׳ אלעזר בי׳ שמעון שימשתי את אבה עמידות מה שלא שימשתו
ישיבות ורבי תלמידיה דר׳ שמעון בן יוחאי הוה לא תלמידיה דר׳ יע[קב] בר קורשיי הוה
אלא בֵּן אמ׳ ליה שימשתי את אבה עמידות מה שלא שימש[ת את] רבך ישיבות
וכשהיה ר׳ אלעזר בי׳ שמעון נכנס לבית הוועד היו פניו [של ר׳ מוריק]ות אמ׳ לו אבוי
ויאות זה ארי בן ארי אבל את ארי בן שועל מן ד[י]דמך ש[לח ר׳ תבע באיתתיה] אמרה ליה
כ[לי שנשתמ]ש בו קודש ישתמש בו חול מתני׳> א׳ ר׳ שמואל בר רב יצחק ה[ד]דתמר
ב[צריכין לכילים] כגון אילֵין תוּתֵיה אבל אם א[ינן צריכין ל]כילים כגון אילין תוֹינלה ח[ייב אף על]
ה[כלי את החי ב]מ[י]טה פטור אף על המיטה [דחייא טעין גרמיה] את המת ב[מיטה חייב]
[דברי הכל לא כן] תני אף רֵיח רע כלשהוא [ואמ׳ ר׳ אילא אף ר׳ שמ[עון מודֵי בה ומדן... [רבי]
שמ׳ [באיסורי] הגייה אמ׳ ר׳ יודן תפתר ב[מת גוי ושאין בו ריח רע] והוציא לגלבו : תני [חצי]
זית מ[ן המת וח]צי זית מן הנבילה וכעדשה מן השרץ ח[ייב ור׳] שמ׳ פוטר [מה טעמא]

3 ר׳ אלעזר בי׳ שמעון, ליתא ד״ו. — אבה, אבא ועיין בפתיחה. — עמידות, ד״ו: עומדות, ועיין בפתיחה. — שימשתו, ד״ו: שימשתן, והוא תיקון בכ״י ליידן והיה כתוב: שימשתה, ותוקן לוו ארוכה (רי״נ אפשטיין מבואות לספרות האמוראים עמ׳ 518).
4 קורשיי, ד״ו: קודשי, וחילוף רגיל הוא.
5 כן, ד״ו: כך. — אבה, ד״ו: אבא. — עמידות, ד״ו: עומדות.
6 וכשהיה, ד״ו: כשהיה.
7 את, ד״ו: אתה. — מן, כך מנוקד. — דידמך, היו״ד בין השיטין. ד״ו: מן דמך, רבי אלעזר שלח רבי תבע באיתתיה. ועל פיו השלמתי. אלא שנראה שלא היה מקום בכתב היד להשלמה גדולה זו, והיה נוסח מקוצר; כגון: מן דדמך שלח רבי תבע באיתתיה. כעין נוסח הבבלי בבא מציעא פד ע״ב.
8 מתני׳, ציון לפיסקא, משנה ה. והושלמה בגליון: מתני׳> המוציא אוכלין פחות מכשיעור. — הדדתמר, ד אחת בין השיטין, ועיין בפתיחה. ד״ו: הדא דאת אמר, ועיין שורה 21.
9 כגון אילין תוינלה. האותיות שלפני ׳לה׳ מסופקות, וכל זה ליתא בד״ו. ועיין בפתיחה.
10 מיטה. היו״ד בין השיטין.
11 מודי, ד״ו: מודה. — ומודו(?), ד״ו: ומודה.
12 תפתר, ד״ו: תיפתר. — במת גוי ושאין, ההשלמה מסופקת, אף מחמת המקום הצר.
13 וכעדשה, תמוה הוא ונראה ט״ס. ד״ו לנכון: ופחות מכעדשה. ובדוחק אפשר לומר

דר׳ [שמ׳ כבר] נתמעטה הטומאה ומה טעמהון דרבנן [כההיא דרבי יודן תפתר במת]

15 [גוי ושאין בו רי]ח והוציאו לכלבו> מתני׳ ר׳ אבהוא בשם ר׳ יוסה בן [חנינה מה פליגין]

[בשנטלן הוא אבל בשנט]לן אחר מאוסין הן דברי חכמין ר׳ אחה ר׳ נח[ום בשם רב]

[לעולם אינו חייב עד שיטלנו בק]לסטר ר׳ אבהוא בשם ר׳ יוסה בן חנינה [בגודלת חייבת משום]

[בונה ואתיא כההיא דאמ׳ ר׳ יוחנ]ן בשם ר׳ בנייה באתרין צווחין [לגלעיתא בנייתא]

[אמ׳ ר׳ זעירא לא מסתברא דלא מ]שום אֲרִיג> מחלפא שטתיה דר׳ זע[ירא דתמן]

20 [אמ׳ ר׳ זעירא ר׳ חייה בשם ר׳ יוחנן הקולע ש]לש נימין באדם חייב משום אריג אמ׳ [ר׳ זעירא לא טוי]

[ואריג הוא והכא הוא אמר הכין כן במ]רובֶּה וכן בממועט : ה[ד]דתמר [באדם אבל]

[בבהמה טהור כהדא דתני העושה פסיקיא] לילַבֵּב לישְׁפֵּר ולקַדֵּיק בה את המ[רצופין]

[לתלותה בצואר בהמה טהור הדתמר בפשוטין אבל ב]מקופלין בין בא[דם] [בין בבהמה טמא הכוחלת חייבת משו]ם כותבת [הפוסקת חייבת משום צובעת]

— — — — — — — — — — — — — — — — — — — —

ועוד פינה קטנה של דף :

[ע״א] . . . פטור> ה . . .

ר׳ י נ א י

[ע״ב] עו (בין השיטין) שמן

ר׳ י נ י י

ש׳וכעדשה״ שלכאן שונה מכל ׳כעדשה׳ שבכל מקום, וכאן פירוש ׳וכעדשה׳ = פחות מעדשה !

14 ומה טעמהון, ד״ו: מה טעמון.

15 מתני׳ הלכה ז. — ר׳ אבהוא (וכן שורה 13), ד״ו: אבהו, ורגיל. — בן, ד״ו: בי רבי.

16 חכמין, ד״ו: חכמים. — אחה, ד״ו: אחא.

17 לסטר, עיין בפתיחה. ד״ו: בקרסטל.

19 משום, הו״ו בין השיטין = משם!

20 באדם, ביה״ש.

21 וכן, ד״ו: וכאן. הדתמר, ד אחת בין השיטין ועיין לעיל שורה 8. ד״ו: הדא דאת אמר.

22—23 הניקוד — בכתב היד.

— בפירור: ע״א שייך לפי״ט ה״ד. וע״ב לפכ״ד ה״ג(?)

# מדרש תנחומא

כתב יד וטיקן 44

תאור והשוואה על־ידי יעקב אדלר

## פתח דבר

בשנת תשכ"ה בלמדנו בחוג לתלמוד של האוניברסיטה העברית בירושלים קבלתי על עצמי יחד עם רעי האהוב והבלתי נשכח אברהם יהודה אורבך זצ"ל להכין, במסגרת עבודה סמינריונית, תאור מפורט של מדרש תנחומא הנמצא בקובץ 44 של הוטיקנה, בהשואה למהדורות הידועות * (ת"ה — תנחומא הנדפס, ת"ב — תנחומא מהדורת בובר).

מודה אני על שניתנה לי אפשרות להוציא לאור במסגרת זו את תמצית העבודה.

תהא זו מזכרת חיה לאותו עלם אשר "כלו עלומיו ועוד לא פרחו נצי כרמיו" שבלט בכשרונותיו המעולים, בהתמדתו ובעיקר ברמתו המוסרית הנעלה.

בחוברת "שמחת לבב" משנת תשכ"ח שהוצאה לזכרו ציינתי כי הוא היה השותף הבכיר בעבודתנו המשותפת ולא פעם עמדתי תוהה ומשתומם על תפיסתו המהירה כברק, על כושר הנתוח המופתי ועל זכרונו המופלג.

כל זאת הוא השקיע בעבודה, בשקדנות מרובה ובבדיקה יסודית של כל המקורות מבלי שסמך על זכרונו.

יהי זכרו ברוך.

י"ח בטבת תשל"ד.

במלאת 6 שנים למותו על קידוש השם,

במסגרת שרותו כקצין צה"ל בשרות קבע.

יעקב אדלר

## תאור כללי של כתב היד

כ"י וטיקן 44 משתרע על 385 דפים. בכל דף שני עמודים. 290 הדפים הראשונים כוללים את מדרש תנחומא [1].

בעמוד 384 אחר מספר שירים היה כנראה קולופון אולם הוא נמחק ברובו. כתב היד כתוב בכתיבה רבנית מזרחית והוא מהמאה הי"ד [2] בכל עמוד בכה"י יש רק

* השינויים בנוסח וכן תוספות שלא נמצאו במהדורות הידועות צויינו באותיות מיוחדות, ובסוגרים מובא הנוסח במהדורות הידועות גם כן באותיות מיוחדות לשם השוואה.

1 על הנמצא בהמשך כה"י, ראה ר"ש בובר במבואו לתנחומא עמ' 158, להלן צויינו מספרי הדפים בספרות והעמודים צויינו על ידי נקודה ושתי נקודות.

2 ראה הקטלוג של מ"ד קסוטו Codices Vaticani Hebraici (1—115) 1956 עמ' 60.

טור אחד ובכל עמוד 28—30 שורות[3]. בסוף ספר ויקרא (עמוד 197 בכה"י) נמצא הקטע הבא: "...ואחת של משיח בן דוד שיבוא בימי דוד בר מאיר הכהן מינצברק[4] (מצנברק?) ובימי ר' אהרן הכהן (הכהן) החזן מסכנין[4] עם חברים כל ישראל ונאמר אמן ואמן".

כן נמצא בהוספה שבפרשת פנחס (עמוד 254 בכה"י) "וזה היחס אזן ותקן וחקר נחמיה בן יצחק מיוחס[5] לפרשת פנחס". במבואו לתנחומא, עמ' 158 תאר ר' שלמה בובר את הקובץ הזה ואמר עליו: "כ"י שני הנמצא בוטיקן והוא קובץ 44 (ההעתקה אשר נעתק למעני הוא מקובץ 24[6])". לאחר תאור כללי של כה"י (בו הוא כותב שהקובץ נכתב בכתב רש"י וזה לא נכון) הוא כותב: "והנה מן התנחומא הנמצא בקובץ הזה נשלחו אלי דוגמאות מאיזה פרשיות וראיתי כי הוא שוה עם הנדפס, רק בהתחלת בראשית הוסיף מאמר גדול מכ"י שלנו המתחיל בראשית... עד סוף אות יא... ואח"כ... כמו שהוא בנדפס... ונמצא שנויים בין כה"י הזה ובין הנדפס לדוגמא... ואולי הסופר מהקובץ הזה הוסיף כל אלה מכה"י שלנו."

אילו היה ר"ש בובר מקבל לידו את כל כה"י או עוד כמה דוגמאות מפרשות בראשית עד וישלח היה רואה שההוספות מכה"י שלו רבות הן בכ"י ו'[7].

כשעברנו על כה"י כולו התברר שהוא מכיל בפרשות בראשית עד וישלח הן את החומר שבתנחומא הרגיל (ת"ה) והן חלקים גדולים של החומר שבתנחומא־בובר (ת"ב) (בפרט בפרשות בראשית, נח, לך לך[8]).

בכמה אותיות משלב כה"י את הדרשות שבת"ה ובת"ב זו בתוך זו.

בהמשך כה"י מפרשת וישב ואילך נמצאים רק קטעים מת"ה עם חסרונות ניכרים והוספות (בפרק 4 הוספות גדולות בפרשת פנחס).

סדר האותיות בכה"י שונה בהרבה מקומות מהסדר בת"ה ובת"ב וברוב המקומות בכה"י הדרשות הנן לפי סדר הפסוקים.

בין השנויים שבכה"י רבים בעלי ערך, אבל גם רבים מאד השבושים בכה"י. מנינו למעלה מ־100 השמטות מן הדומות והרבה הכפלות ושגיאות בולטות אחרות.

גוף כה"י של התנחומא מתחיל בעמ' 3: עד .94 ומ־ 98: עד .290. בעמודים 1: עד 3. ו־94: עד .98 יש השלמות. מהם העמודים 2: (אמצע) עד 3. ו־96: עד .98

3 עד עמ' 178 בכה"י 28 שורות ומשם ואילך 30 שורות בעמוד.

4 על שמות אלה ראה הערת פרופ' אורבך "שרידי תנחומא ילמדנו" בקובץ על יד סדרה חדשה ספר ו' (ט"ז) עמ' 6 הערה 30, להלן כי"ק.

5 ראה הערה 98 שם.

6 צ"ל: 34, ראה במבוא שם עד ע"א.

7 ולר"ש בובר לא היה מזל בדוגמאות שבחרו עבורו.

8 תופעה דומה של הבאת אותיות מת"ב (תנחומא מהדו' באבער) בתוך ת"ה (=תנחומא הרגיל) נמצאת בכי"א ב'. ראה מבוא ר"ש בובר עמ' ס' אך שם ההוספות מת"ב נמצאות בעיקר החל מספר שמות בניגוד לכ"י ו' בו ההוספות נמצאות בספר בראשית.

כתובים בכתב שונה שעד כמה שיכולנו להבחין הוא אותו כתב בשני המקומות וזהה גם לכתב של רוב ההוספות בשולי הגליונות שבכ״י (פרט לתקונים של המעתיק עצמו).

רוב ההוספות בשולי הגליונות וההשלמות בין השטין נמצאות בפרשות בשלח ויתרו. בדרך כלל ההוספות בגליונות הן תקוני טעויות המעתיק הראשון והוספות והשלמות לדבריו הנמצאות כולן בת״ה. הרוב הגדול של ההוספות בגליונות וההוספות בעמודים :2 עד .3 ; :94 עד .98 הן בנוסחן בדיוק כמו בת״ה בניגוד לנוסח של שאר כה״י שבו רבים השנויים ביחס לת״ה. מעט הערות בגליון נוספו בכתב שלישי (בעקר פירושי מלים).

## הקטעים החסרים בכתב היד

בכה״י חסרים קטעים רבים. מת״ה חסרות כ־40 אותיות שלמות וכ־160 חלקי אותיות מתוך כ־730 האותיות שבת״ה (שהם כ־13% של החומר בת״ה). מת״ב פרשות בראשית עד לך לך חסרות 11 אותיות מתוך 95 האותיות שבת״ב (כ־12%) ומפרשת וירא עד וישלח חסרות 87 אותיות מתוך כ־130 האותיות שבת״ב (שהן כ 65%).

מת״ה רבים הקטעים החסרים (יותר מ־30%) בפרשות ויצא, ויחי, שמות, משפטים, תצוה, ויקהל, פקודי ונשא. כמעט שלא חסר כלום מהספרים ויקרא, במדבר ודברים ורוב החסרונות הם בספר שמות.

כמעט כל תוספות מנטובה שאינן בת״ב אינן גם בכ״י וכמעט כל תוספות מנטובה הנמצאים בת״ב נמצאות בכ״י.

בכה״י חסרים הקטעים שבדפוס ונציה לפרשות פקודי עד שמיני שהרמ״ע מפאנו העיד עליהם שאינם מגוף התנחומא וציינם ב״כבר היה לעולמים״ וכן התוספת מפרוש רש״ג שבפרשת מצורע והתוספת מנצ״פך שבפרשת קורח.

בכה״י חסרות גם ההוספות שר״ש בובר הוסיף בת״ב מכי״ר, כי״א ב׳, וכי״א ה׳ (בפרשות שלח, קורח, חוקת, דברים, ואתחנן, ראה) וכן חסרה ההוספה שבכי״ק שבפרשת בראשית.

כמעט כל דרשות ילמדנו שבת״ה נמצאות בכה״י[9]. מבין אלה הנמצאות גם בת״ה וגם בת״ב לא חסרה אף אחת.

מבין דרשות ילמדנו שבת״ה שאינן בת״ב חסרות (בשלמותן) האותיות ויחי ז׳, תשא כ״ה, שמיני ז׳. מבין הילמדנו שבת״ב שאינם בת״ה מופיעות בכה״י כל דרשות ילמדנו שבפרשות בראשית עד לך לך, ארבע מתוך השבע שבפרשת וירא[10],

9 מבוא ר״ש בובר פרק ו׳.

10 מופיעות האותיות ת״ב א׳, ו׳, ל״ב וחסרות ת״ב ט׳, ט״ז, ל׳.

הילמדנו היחיד שבפרשת תולדות וכל דרשות ילמדנו שבפרשת ויצא. בפרשת חיי שרה אין בת"ב דרשות ילמדנו ובפרשת וישלח חסרות בכה"י כל דרשות ילמדנו שבת"ב שאינן בת"ה. ראויה לציון העובדה שכה"י מביא בהקפדה את דרשות ילמדנו שבת"ב שאינן בת"ה בפרשות תולדות ויצא אעפ"י שבפרשות אלה מעטים קטעי ת"ב שנמצאים בכ"י ולא בת"ה.

דרשות ילמדנו שנוספו בדפוס מנטובה נמצאות כולן בכ"י פרט לזו שבפרשת נשא אות כ"ט [11].

## הנוסח של כתב היד

הנוסח בכה"י מעורבב מהנוסח של ת"ה (דפוסי קונשטנטינא וונציה ולא דפוס מנטובה) ומהנוסח של ת"ב. גם בפרשות בהן אין בכה"י קטעים של ת"ב שאינם בת"ה, יש בכה"י הרבה קטעים שנוסחם הוא כת"ב ולא כת"ה.

| | | |
|---|---|---|
| פרשת בראשית | — | הנוסח מעורבב |
| פרשת נח | — | 〃 〃 נוטה לת"ב |
| 〃 לך לך | — | 〃 〃 נוטה לת"ה |
| 〃 וירא—ויצא | — | 〃 〃 נוטה לת"ה |
| 〃 וישלח | — | 〃 מעורבב |
| 〃 וישב—פקודי | — | 〃 כת"ה |
| 〃 ויקרא—בחוקותי | — | הנוסח כת"ב באופן בולט |
| 〃 במדבר—קורח | — | 〃 מעורבב נוטה לת"ה |
| 〃 חוקת—וזאת הברכה | — | 〃 כת"ה |

בקטעים שהן בת"ב נמצא בכה"י נטיה לכי"ר (בפרט בפרשות בראשית, נח, לך לך, ויצא, תזריע, מצורע). בספרים ויקרא ובמדבר ישנה נטיה לכי"א ה' [12]. (בספר ויקרא למרות שכי"א ה' הוא כת"ה וכי"ו כת"ב לפעמים הנוסח בשני כתבי היד זהה ושונה מת"ה ומת"ב).

נמצאת גם נטיה לכי"ק (בפרט בספר בראשית), אך בהרבה מקומות כ"י ו' שונה מכל שלושת כ"י אלו וכן לא מופיעות בו ההוספות שבכ"י אלו ובהם לא מופיעות ההוספות שבכ"י ו'.

הנוסח בכה"י שונה כמעט בכל מקום מהנוסח בדפוס מנטובה במקום שזה שונה מד"ו ומת"ב. במספר מקומות הנוסח בכה"י דומה לב"ר, בר' רבתי, מכילתא, שמ"ר, והזהיר, במ"ר, הילמדנו שבילת"ת, תנחומא וילמדנו שבילק"ש ועוד.

11 שאינה בת"ב ונמצא בפסיק"ר.

12 אחרי מות ת"ה ג' (כ"י 173.).

בכה"י מצאנו 15 שנויי נוסח ניכרים בקטעים שלמים ביחס לת"ה ולת"ב. לארבעה מהם מצאנו מקבילות בבר' רבתי ואס"ר [13], בפסיקדר"כ [14], בשאילתות [15], ובבמ"ר [16]. לשאר 11 השנויים הניכרים לא מצאנו מקבילות.

נוסף לשנויים הללו מצאנו קרוב ל־100 הרחבות נוסח ולמעלה מ־200 שנויים קטנים בעלי משמעות. מצאנו גם כ־50 שנויים בשמות חכמים וכ־80 שנויים במלים לועזיות.

בכמה מקומות שבהם בת"ה ובת"ב הלשון היא עברית, בכ"י הלשון היא ארמית בדומה לנוסח הנמצא במדרשים מקבילים אחרים [17]. כן יש בכה"י כמה הוספות של תרגומים בארמית לפסוקים [18].

בכה"י נוספו או השתנו בהרבה מקומות דבורי הצעה ולשונות ציון. חלקם הגדול מרוכז בהוספות הגדולות לפרשת פנחס.

## ההוספות בכתב היד

בכתב היד מצאנו 84 הוספות ניכרות [19] (מלבד הרחבות נוסח) מהן 67 מאמרים, 4 פתיחות גדולות בפרשת פנחס, 8 דרשות ו־5 חלקי דרשות.

בתוך אחת ההוספות צויינו המלים "ספר אחר" *[19], באחת "זה היחס אזן ותקן וחקר נחמיה בן יצחק מיוחס לפרשת פנחס" **[19] ובכמה מהן "אופן ראשון", "אופן שני", "אופן שלישי", "אופן רביעי".

הפרשות בהן רבו התוספות הן: חיי שרה, ויחי (הרבה), שמות, וארא, בשלח, יתרו, כי תשא, בהר, בחוקותי (הרבה מאד), בלק [20] (הרבה מאד), פנחס (4 פתיחות שלמות ועוד).

מבין 67 המאמרים לא מצאנו מקור ל־34 מאמרים ומצאנו מקבילות לשאר כדלהלן: בבבלי ל־11 מאמרים, בב"ר ל־4, בת"ה במקום אחר ל־4, בבראשית רבתי ל־3, במשנה, במכילתא ובויק"ר 2 בכל אחד, בספרי, במכילתא דרשב"י (ובירושלמי) בת"ב במקום אחר, במדרש שמואל ובפסיק"ר ל־1 בכל אחד.

13 ראה להלן עמ' 41 הערה 6.
14 ראה להלן עמ' 54 הערה 52.
15 ר' להלן עמ' 56 הערה 71.
16 ר' להלן עמ' 72 הערה 44.
17 ר' להלן עמ' 54 אגרות בלאדן לחזקיה, עמ' 67.
18 ר' להלן עמ' 23.
19 על 12 מהן יכולנו לשער שנשמטו בת"ה (או בת"ב) מן הדומות.
*19 ר' להלן עמ' 64 הערה 44.
**19 ר' להלן ע' 69 הערה 98.
20 וההוספות לפרשה זו ברובן בעניין שטים ופנחס ומבחינה זו הן שייכות לפרשת פנחס.

באחד המאמרים*[20] נמצאת מחלוקת של בית שמאי שלא מצאנו לה מקור או מקבילה.

מ־5 חלקי הדרשות[21] מצאנו רק אחד בספרי ולשאר לא מצאנו מקבילה או מקור. מבין 8 הדרשות, ל־4 לא מצאנו מקור[22]. אחת נמצאת בת"ה במקום אחר[23], אחת (בחלקה) בעירובין[24], אחת בב"ר (רובה)[25], ואחת במכילתא ובוהזהיר[26].

לאף אחת מארבעת הפתיחות שבפרשת פנחס לא מצאנו מקור או מקבילה במקום אחר.

שלש הפתיחות הראשונות מופיעות אחר הדרשות שבת"ה לסדר "יפקוד ה' אלוהי הרוחות" (המופיעות בכ"י ובת"ב לפני הדרשות לסדר "ופנחס בן אלעזר") באמצע אות י"א. הדרשן מגיע מתוך ענין הלויים לפסוק בדה"י א' ו', ל"ג ודורש אותו. בסוף הוא מגיע לפסוק שם, שם ל"ד וממנו למותו של משה השייך לסדר "יפקוד ה' אלוהי הרוחות".

אח"כ ממשיך לדרוש את דה"י א', ו', ל"ה "מה כתוב בתריה" ודורש על קורח ובסוף מגיע לפנחס. אח"כ מופיעות המלים "פתיחה שלישית מדברי הימים" ולפי זה צריכות להיות קודם שתי פתיחות מדה"י. החלוקה שנראית לנו ביותר היא: פתיחה ראשונה לסדר "יפקוד ה'" עד הערה 87 (עמ' 63), פתיחה שניה לסדר פנחס בן אלעזר מהע' 88. הפתיחה השלישית היא מהפסוקים דה"י א', ט', א' ואילך והיא לסדר "פנחס בן אלעזר".

בדרשות אלה יש הרבה מדרשי שמות. כל הדרשות הן אנונימיות פרט למשפט "וזה היחס אזן ותקן וחקר נחמיה בן יצחק מיוחס לפרשת פנחס"[27]. בדרשות אלה רבו דבורי ההצעה ולשונות ציון. לרוב ההוספות שבכ"י לא מצאנו מקבילות בשום מקום[28], אך יש חלקים שמצאנו להם מקורות.

אחר גמר התוספת השלישית מופיע קטע שהוא בערך כת"ה ב', ת"ב ג' אך בתוכו נשזרו כמה הוספות שלא מצאנו להן מקבילות ומסיים במדרש שמות על פנחס בן אלעזר בן אהרן הכהן (שלא מצאנו לו מקבילה) ואח"כ מתחילה ב־"זש"ה" הפתיחה הרביעית מהפסוק מלכים א', י"ט, ט' לסדר "פנחס בן אלעזר"[29]. פתיחה זו מבוססת על הזהוי של פנחס ואליהו[30]. גם פתיחה זו אנונימית ומופיעים בה

*20 ר' להלן ע' 33 הערה 39.
21 ר' להלן עמ' 43 הערות 35—39, עמ' 35 הערה 51, עמ' 50 הע' 12, עמ' 44 הערה 58, עמ' 55 הערה 59.
22 ר' להלן עמ' 32 הערה 25, עמ' 64 הערה 44, עמ' 52 הערה 29, עמ' 40 הערה 99.
23 ר' להלן עמ' 53 הערה 43.
24 ר' להלן עמ' 62 הערה 10.
25 ר' להלן עמ' 63 הערה 29.
26 ר' להלן עמ' 52 הערה 17.
27 ר' לעיל עמ' 21.
28 מכאן שהפתיחות הן דרשות עצמאיות שהשתמשו בבבלי ובמדרשים קדומים.
29 ר' בגוף הדרשה ובהערות להלן עמ' 70.
30 על זהוי זה ר' במבואו של רמא"ש לסדר אליהו רבא עמ' 6 ואילך.

רק השמות אביי, רבה ורב בתוך ספורים מהבבלי. את רוב הדרשה לא מצאנו בשום מקום, *[30], אך יש חלקים שמצאנו להם מקורות.

מבין ההוספות שבכה"י, הרבה דנות בעניני אומות העולם, ביאת המשיח, הגאולה וכו'. ישנה הרחבה בתאור ענשה של מלכות רומי [31] בנוסח מדה כנגד מדה ובדרשה על הפסוק בדניאל, נוסף על המלכויות שבת"ה, דורש בכ"י את "חספא" על מלכות ערב ומרחיב את הדרשה על ענשה של מלכות זו [32]. כן נוספה בכ"י דרשה על כוסות הפורענות של אומות העולם מב"ר [33]. בכמה מקומות, בהם בת"ה ובת"ב כתוב "מלכות" סתם או "מלכות הרשעה" כתוב בכ"י "מלכות רומי" או "מלכות אדום".

על הגאולה ואחרית הימים נוספה בכ"י דרשה [34] וכן ישנה דרשה על שכר טוב לצדיקים ושכר רע לרשעים באחרית הימים [35] ונוסף תאור מפורט של הגאולה בדומה למדרשי גאולה [36] ותוספת על כוסות הגאולה [37].

כן נוספה תוספת על המשיח [38]. בהוספות על הגאולה ואחרית הימים מופיע "משיח בן אפרים" או "משיח בן יוסף" [39].

בכה"י יש כמה תוספות של תרגומים לפסוקים המובאות ע"י דבור הצעה "כדמ־תרגמינן" או "ומתרגמינן" [40] ובכל המקומות נוסח התרגום הוא בדיוק כתרגום אונקלוס. בכמה מקומות הוספת התרגום מבארת יותר טוב את המדרש [41].

בכה"י נוספו כמה דרשות בשבח התורה [42] וכן כמה מדרשי חסרות (בעיקר בפרשת פנחס) [43].

כאמור, לא מצאנו מקבילות להרבה מההוספות שבכה"י [44]. להוספות אחרות מצאנו מקורות בתלמודים ובמדרשים קדומים כדלהלן:

הרבה מקבילות בתלמוד הבבלי וכן מקבילות לירושלמי [45]. בהוספות לספר

*30 ומכאן שגם פתיחה זו עצמאית שהשתמשה בבבלי.

31 ר' להלן עמ' 44 הערה 58.

32 ר' להלן עמ' 52 הערה 29.

33 ר' להלן עמ' 63.

34 ר' להלן עמ' 66 הערה 53.

35 ר' להלן עמ' 58 הערה 13.

36 ר' להלן עמ' 55, הערה 59.

37 ר' להלן עמ' 69 הערה 29.

38 ר' להלן עמ' 40, הערה 91.

39 ר' להלן עמ' 39 הערה 80, עמ' 48 הערה 92, עמ' 63 הערה 37, עמ' 55 הערה 60.

40 ר' להלן עמ' 47 הערה 56, עמ' 44 הערה 39, עמ' 47 הערה 50, עמ' 47 הערה 80, עמ' 67, הערה 48, עמ' 65 הערה 64.

41 ר' להלן עמ' 44 הערה 39, עמ' 43 הערה 50, עמ' 67 הערה 64.

42 ר' להלן עמ' 40 הערה 97 והערה 99, עמ' 50 הערה 13, עמ' 62 הערה 10.

43 ר' להלן עמ' 40 הערה 84, עמ' 64 הערה 79, עמ' 71 הערה 30, עמ' 72 הערה 38.

44 ביניהן מח' של בית שמאי על משנה ? (ראה להלן עמ' 33).

45 ר' להלן עמ' 48 הערה 84, עמ' 52 הערה 24.

בראשית שבכ״י, חלק ניכר נמצא בב״ר וישנן גם להוספות שבכ״י בספרים אחרים, מקורות בב״ר [46].

הרבה מקבילות בעיקר להוספות בספר שמות, נמצאות במכילתא ובשמ״ר, מקבילות להוספות בספר ויקרא נמצאות בויק״ר ולבמדבר בבמ״ר, הוספות מקבילות לפסיקדר״כ [47], לתרגום אונקלוס (ראה לעיל) וכן מקבילות בודדות למדרשים: ספרי במדבר, מכילתא דרשב״י, איכ״ר [48], אס״ר [49], פסיק״ר [50], שאילתות, פדר״א, מדרש שמואל, מדרש והזהיר ומדרש הגדול.

לכמה הוספות בכ״י מצאנו מקבילות בילקוטי מדרשים ובמקורות המאוחרים. לשתי דרשות בכה״י לא מצאנו מקור אלא רק בבראשית רבתי [51] וכמה הוספות אחרות מצאנו בבראשית רבתי ובמדרשים אחרים [52].

בכה״י נמצאת דרשה [53] המופיעה ברש״י מלכים ב׳ ד׳, א׳ בשם **״מדרש רבי תנחומא״** ואינה בשאר מדרשי תנחומא ואף לא מצאנוה בשום מקור אחר. כן נמצאות בכה״י שתי דרשות הנמצאות בילק״ש בשם **תנחומא** או **ילמדנו** ולא מצאנום בשאר מדרשי תנחומא ואף לא בשום מקור אחר. האחת [54] נמצאת פעמיים בילק״ש בשם **ילמדנו** ופעם אחת סתם ולא בשום מקור אחר והשניה [55] נמצאת אך ורק בילק״ש בשם **התנחומא** (פעמיים) בנוסח כמעט זהה לזה שבכ״י.

הרחבת נוסח הנמצאת בכ״י (ולא בת״ה ובת״ב) מובאת בילת״ת בשם **ילמדנו** [56]. בכמה שנויי נוסח שבכ״י מביא הילת״ת את הנוסח שבכ״י ולא זה שבת״ה ובת״ב [57].

שתי דרשות שנוספו בכ״י נמצאות במדרשים אחרים אך אינם במדרשי תנחומא — ילמדנו פרט לקטעים שפרסם מאן [58] ומקום אחד שהנוסח בכ״י כמו אצל מאן ולא כת״ה ובת״ב [59].

במקום אחד הנוסח בכ״י כבגנז״ש ולא כבבלי וכבת״ה ובת״ב [60].

46 ר׳ להלן עמ׳ 61 הערה 2, עמ׳ 62 הערה 18, עמ׳ 63 הערה 29.
47 ר׳ להלן עמ׳ 54, הערה 52, עמ׳ 70 הערה 6.
48 ר׳ להלן עמ׳ 67 הערה 19.
49 ר׳ להלן עמ׳ 41 הערה 6.
50 ר׳ להלן עמ׳ 45 הערה 59, עמ׳ 45 הערה 68.
51 ר׳ להלן עמ׳ 89 הערה 80 והערה 88.
52 ר׳ להלן עמ׳ 38 הערה 74, עמ׳ 41 הערה 6.
53 ר׳ להלן עמ׳ 52 הערה 25.
54 ר׳ להלן עמ׳ 38 הערה 76.
55 ר׳ להלן עמ׳ 50 הערה 8.
56 ר׳ להלן עמ׳ 30 הערה 15.
57 ר׳ להלן עמ׳ 27 הערה *7, הערה 8, עמ׳ 33 הערה *37, עמ׳ 38 הערה *68.
58 ר׳ להלן עמ׳ 43 הערה 41 עמ׳ 48 הערה 84.
59 ר׳ להלן עמ׳ 44 הערה 46.
60 ר׳ להלן עמ׳ 60 הערה *88.

## פרשת בראשית

שני הדפים הראשונים של כתב היד מכילים הוספות של קטעים שנשמטו מגוף כתב היד המתחיל בדף :3.

בעמודים :1 עד :2 מתחיל מסוף אות א' של ת"ה "כי מכבדי אכבד ובוזי יקלו" עד סוף אות ג' (בכתב הסופר עצמו). בגוף כתב היד בעמ' :5 מופיעה אות א' של ת"ה רק מתחלתה עד "ואומר ארוכה מארץ מדה ורחבה מני ים" ושם נשמט המשך אות א' ואותיות ב', ג' וכנראה אח"כ הוסיף המעתיק את ההשמטה מהאותיות א', ב', ג' של ת"ה בתחלת הספר ונקרע העמוד הראשון ונותר לנו רק עמוד ב' של דף 1 המתחיל כנ"ל כך שחסר בכ"י אמצע אות א' מ"והיא היתה אומנת לכל מעשי בראשית" עד "אם שמרת בני תורה תשמרון וכן הוא אומר".

כ"י :1 ת"ה ב': בבגדים נאים ובכסות נקיה שלא **יהא מלבושך של שבת** [1] **כמלבושך של חול** כי הא... למאני דהוה **לביש בשבתא** [1] מכבדותיה.

כ"י :2 ת"ה ב': וא"ר **שמואל בר נחמני** אמ' ר' יוחנן [1] (בת"ה א"ר **שמעון בר רב נחמן**).

כ"י :2 ת"ה ג': ומאי יום הכניסה יום הקהלה דא"ר **אלעזר** (בת"ה דאמר **מר**).

כ"י :2 ת"ה ג': חל להיות בשבת או באחד בשבת כפרים מקדימין ליום הכניסה **בחמישי שהוא הנם ונם מקדימין ולא מאחרין אבל תשעה באב**...

אחרי אותיות א'—ג' של בראשית מופיעות בכ"י (:2—:3.) השמטות מפרשות יתרו ובשלח. תחלה ת"ה יתרו י"ג בשלמותה בכתב שונה (ולפניה 5 מלים לא ברורות [1*]) ובמקומה בפרשת יתרו (כ"י .108) מופיע רק חלק קטן של **האות**. אחריה מופיע ת"ה יתרו י"ד בשלמותו (בכתב השונה) ובמקומה (.180) חסר **הרבה**. אחריה מופיע חלק של ת"ה יתרו ט"ז מ"ד"א ר' אליעזר אומר נקראו אלהים אחרים" עד כדאיתא בפרק ר' ישמעאל במסכת ע"ז (בכתב השונה) והקטע חסר בכ"י להלן עמ' :108—.109. אח"כ מופיע ת"ה בשלח כ"ד מתחלת האות "ילמדנו רבנו" עד "ומה היה העץ" ואח"כ מ"רשב"ג אומר כמה מופלאין" עד סוף האות והקטע החסר כאן מופיע במקומו עמ' .103 ושם חסר הרבה. כאמור נכתבו ההשמטות הנזכרות לעיל בכתב שונה והמעתיק הצליח בקושי, להכניס את האות בסוף עמ' .3 ע"י כתיבה באותיות קטנות וצפופות.

בראש עמ' :3 בשולי הגליון יש תאור של הכתב יד בכתב אחר והצלום מקוטע וכתוב שם בערך: "בראשית לקח טוב **[1] ומשאילתות ומילמדנו כל פי' התורה עוד יש בו תקוני הפסקות של קוראים בתורה שבתו' וי' של כל השנה: עוד בו ספר בן סירא ושאלותיו ותשובותיו וצורת הולד ופי' מקרא (?) כל ספר מ(?)

1 וכ"ה בשאילתות סימן א'.

*1 ואולי ניתן לקרוא את 2 המלים האחרונות: "בעשר דברות".

**1 לא ברור למה הכוונה.

[משלי] ומעשה רבי מ(?) [מאיר] ופי' אבות במיוחד ו מ (?) החסידים ו' המסורת בלשון ערבי המ(לאים) והחסרים" *[2].

כאן מתחיל גוף כתב היד באותיות גדולות מאד "בשם האל הדר במרומא אתחיל לכתוב מדרש ר' תנחומא בראשית..."

## פרשת בראשית

בכ"י חסרות האותיות: ת"ה א' (חלק, דף קרוע) ומת"ב כ"ז, ל"ד—ל"ט. בכ"י מביא תחלה כל הדרשות שבת"ב לסדר "בראשית ברא אלהים" (ת"ב א'—י"א) ואח"כ את הדרשות לסדר זה בת"ה (א'—ה'), את הדרשות לסדר "אלה תולדות השמים והארץ" שבת"ב (י"ב—כ') ובזה כלולה כבר ת"ה ו' שהיא הדרשה היחידה בת"ה לסדר זה. (ת"ב י"ח) אח"כ מביא הדרשות שבת"ב לסדר "הן האדם" (כ"א—כ"ה) ואח"כ את הדרשות לסדר זה בת"ה (ז'—ח'). אח"כ מביא את הדרשות על קין שבת"ה (ט'—י"א) אח"כ עובר לסדר "וירא ה' כי רבה רעת האדם" ומביא החלק הראשון של ת"ה י"ב ומפסיק במקום שנמצא כבר בת"ב ומביא חלק מהדרשות לסדר זה בת"ב (ל"ג—מ') וזה כולל כבר את ת"ה סוף י"ב, י"ג ואח"כ חוזר ומביא כל הדרשות שבת"ב לסדר "זה תולדות אדם" (אותיות כ"ו, כ"ח—ל"ב).

כ"י :4 ת"ב ה': מהו אמון א"ר בר' **אלעזר** (בת"ב ר' יהודה בר **אלעאי**).

כ"י :4 ת"ב ז': (בכ"י **תוספת**): הרי כתיב **ומי גוי גדול אשר לו אלהים קרובים אליו אמרו לו שתי רשויות אמר להם קראו סוף הפסוק כה' אלוהינו בכל קראנו אליו אמרו לו הרי כתיב**...[2].

כ"י :4 ת"ב ז' (הע' מא): א"ר אבא בשם רבי ברכיה (בת"ב **א"ר ברכיה בשם ר' אבא האדמוני**).

כ"י :4 ת"ב ז' (מ"ב): א"ר **אבא בשם ר' חיננא** (בת"ב **א"ר אחא בר חנינא**).

כ"י .5 ת"ב י' (נ"ב): אמר לו ר' **שמעון** (בת"ב אמר לו ר' **שמואל**).

כ"י .5 ת"ב י': **עוטה אור כשלמה וגו' אמר לו ר' שמואל בלחישה אמר לו מפני מה אתה אומר בלחישה**

כ"י .5 ת"ב י"א הע' ס"ו: השמים **מהיכן היתה ברייתן מן הדוק שנ' הנוטה כדוק שמים** [3] **והארץ** *[3] מהיכן נבראת...

אחרי אותיות א'—י"א של ת"ב מופיעה תחלת אות א' של ת"ה והשאר וכן

2 ר' ירושלמי ברכות פרק ט' ה"א ובת"ב נשמט מן הדומות.

*2 ר' מבוא בובר 158.

3 ישעיהו מ', כ"ב.

*3 כ"ה בת"ה מקץ אות ט"ז הע' קל"ד וכאן נשמט בת"ב מן הדומות.

אותיות ב'—ג' נשמטו והושלמו לעיל עמ' 1: — 2: וכאן ממשיך באות ד' של ת"ה.

כ"י :5 ת"ה ד': אמר ר' הונא (בת"ה אמר ר' חנינא).

כ"י :5 ת"ה ד': אמר רבן שמעון בן גמליאל (בת"ה א"ר חנינא בן גמליאל).

כ"י .6 ת"ה ה': אמר לו אדריאנוס יצא לבך אתה חנקתו היאך יעמוד.

כ"י :7 ת"ב י"ג הע' צ"ב: רבי יעקב איש כפר נבוריא (בת"ב ר' יעקב מן כפר חנה וראה הערת בובר).

כ"י .8 ת"ב י"ז: חסר בכ"י המלים "ד"א" וע"י זה הקטע מובן יותר כהמשך אחד.

כ"י :8 ת"ב י"ח הע' קל"ז: ר"ש בן אלעזר אומר שלש מאות שנ' קוממיות קומה מאה מיות מאתים הרי שלש מאות [4] (בת"ה ובת"ב מקוצר ושם רק מאתים ור' הערת בובר)

כ"י :10 ת"ב כ"ה: בקש לגנוב דעת של מעלן אמר לו ה'ב'ה' תפח רוחו של אותו האיש ויאמר מה עשית קול דמי אחיך...

כ"י .11 ת"ה ז': וכן אתה מוצא בחירם... לסוף נמצא עולתה בו ונטרד דור המבול בראש היו תמים דכתיב את האלהים התהלך נח [5] ובאחריתם כתיב בהם ויאמרו לאל סור ממנו מה שדי כי נעבדנו [6] דור הפלגה... [7]

כ"י .11 ת"ה ז': המגדל אשר בנו בני האדם בזדאי בני האדם הדין ערקא...

כ"י :13 ת"ה י"א: כשהיה רואה אותו תינוק קרן חיה *[7] היה אומר קרן חיה אני רואה.

כ"י .14 ת"ה י"ב: ר' אלעזר אומר עם הכל הב"ה מוותר חוץ מן הזימה (בת"ה ר' עזריא)

כ"י :14 ת"ה י"ב: הפה שלא נשק לזרה... (בת"ה לזימה)

כ"י .15 ת"ב מ': אמר הקב"ה איני קורא עוד נפש. (בת"ב בורא)

כ"י .15 ת"ב מ', הע' ש"ג: למה נקרא שמם נפילים שהאפילו את העולם ד"א שנפלו מן העולם ר"א שהפילו את העולם.

כ"י .15 ת"ה י"ב: אנשי השם מלמד שהיו מורידין חמה ולבנה ועושין כשפין [8] (בת"ה שהיו רואין)

כ"י .15 ת"ב מ, ת"ה י"ב: בכ"י מסיים לפי ת"ב עד הערה ש"ח ומכאן עובר לנוסח של ת"ה וחוזר לת"ב בהערה ש"ה וכותב בסגנון ת"ה וכן הלאה עד הסוף.

4 כב"ר ובמ"ר ראה הערת בובר (להלן נסמן רה"ב) קל"ז.
5 בראשית ד', כ"ו.
6 איוב כ"א, י"ד—ט"ו.
7 לא מצאנו דרשה זו ואולי בת"ה, נשמט מן הדומות.
*7 ר' ילת"ת מאן עמ' ר"פ ששם הנוסח ג"כ קרן חיה.
8 ר' ילת"ת, מן רפ"ב.

כ״י .16 ת״ב כ״ו הע׳ רכ״ד: ובנגעי בני אדם מה שעמדו מן אדם ואין נגעי אלא המזיקין.

כ״י :16 ת״ב כ״ו: היו רוחות באות אצלו ומתיחמות ממנו. (בת״ב ומתחממות).

כ״י :16 ת״ב כ״ו: שנ׳ לא תוהו בראה לשבת יצרה והרי כל השנים הללו אדם בעל (את הרוחות) מה עשה הקב״ה...

כ״י :16 ת״ב כ״ו: מפני שהוא ראש משתות יסוד לתולדות.

כ״י :16 ת״ב כ״ח: הראהו הקב״ה... דור ודור וחסידיו, דור ודור ועניו, דור ודור וסופריו, דור ודור ורשעיו הראה אותו כל הדורות...

כ״י .17 ת״ב כ״ט: ומגלה להן מעשיהן שנ׳ דינא יתוב וספרין פתיחו[9] ודן אותו לפי מעשיו לכך נאמר ביד כל אדם יחתום.

## פרשת נח

כל האותיות של ת״ה נמצאות בכ״י פרט לשורות בודדות פה ושם.

כל האותיות של ת״ב פרט לאות ח׳ נמצא בכ״י והכ״י הוא איפוא מזוג של ת״ה ות״ב.

הכ״י פותח באות ג׳[10] בת״ה ואח״כ מביא אות א׳ של ת״ה ות״ב (ילמדנו), אח״כ את השאילתא (ת״ה ד׳) אח״כ ת״ה ה׳, אח״כ גומר את אות א׳ בת״ב שהיא דרשה נפרדת וממשיך לפי הסדר כת״ב (ב׳—ו׳) עד סוף הדרשות לסדר אלה תולדות נח. מביא סוף אות ה׳ בת״ה שהוא על הפסוק ״עשה לך תבת עצי גופר״ עם הקטע הנמצא בת״ה ח׳ ות״ב י״ג על התשובה וקטע זה מתאים יותר כאן וקישורו במקומו בת״ה ובת״ב לילמדנו שם מלאכותי, ויתכן שכל הילמדנו היה לפסוק ״עשה לך תבת עצי גופר״ (אבל הוא מופיע שם גם בכ״י). אח״כ מופיעות הדרשות לסדר ״ויזכור א׳ את נח״ (ז׳, ט׳—י״ב בת״ב) ואח״כ הדרשות לסדר ״צא מן התבה״ (י״ג—י״ז בת״ב) ואח״כ הדרשות לסדר ״ויהיו בני נח״ (ת״ב י״ח—י״ט) ולפסוק ״ויחל נח״ (ת״ה י״ג—ט״ו ות״ב כ׳—כ״א) אח״כ הדרשות לסדר ״ויהי כל הארץ שפה אחת״. וסדר הדרשות בכ״י בדיוק לפי סדר הפסוקים ובכך הוא דומה לת״ב ולא לת״ה.

כ״י :18 ת״ה ג׳: לפי שאין יכול לומר אותה אלא מי שאוהב להקב״ה (בת״ה לפי שאין לומד...).

כ״י .19 ת״ה ג׳: שאעפ״י שאת גולה בשדה שכינתי לא זזה (וכצ״ל ובת״ה שאדם גולה).

9 דניאל ז׳, י׳.

10 וכ״ה בכ״י ק׳ ובכ״י ב׳ א׳ אך בכת״י ק׳ אחרי אות ג׳ באה אות ד׳ ואח״כ אות א׳.

כ״י 20 ת״ה ד׳: ואשכחינהו איניש אחרינא ואמר אינקטנהו עד... (בת״ה תקניטנו).

כ״י .21 ת״ב א׳: וכן שמואל וכן משה משה וכן נח נח צדיק מתחילתו ועד סופו מנין...

כ״י :21 ת״ב ג׳: יצא מן התבה גונח וכוחה. (בת״ב גונח מלבו).

כ״י .22 ת״ב ד׳: והתחתונים עפר בעפר (בת״ב עפר ואפר).

כ״י .22 ת״ב ה׳: א״ר אחוה בר זעירא אתה אומר בניו של נח בשביל שהיו צדיקים יותר מדור המבול נכנסו עם נח לתבה אף הבהמה והחיה והעוף שנכנסו עמו אף היו צדיקים א״ר אחוה בר־זעירא כשם שהיו דור המבול רשעים כך הבהמה החיה והעוף ילודים ברשע (הנוסח בת״ב משובש ומקוצר והנוסח בת״ה ה׳ מקוצר).

כ״י .22 ת״ב ו׳: משל ההדיוט אומר תן לי סלע של כסף בתוך סלעים של נחושת (הנוסח בת״ב מלה״ד אם יתן אדם סלע של כסף בתוך..)

כ״י :22 ת״ב ו׳: בת״ב הערה מ״ח עד נ״ט כתוב: ״תמים היו שנולד מהול. ׳׳ בנ״א נולדו מהולים וקטע זה חסר בכ״י כי בכ״י לעיל עמ׳ :20 היה כמו בת״ב ז׳ בנ״א נולדו מהולים [11].

כ״י .23 ת״ה ו׳, ת״ב ז׳: מה מברך נאמן בבריתו וקיים במאמרו וזוכר הברית (ובת״ה ובת״ב זוכר הברית ונאמן בבריתו וקיים במאמרו [12]).

כ״י :23 ת״ה ז׳, ת״ב י׳: יודע צדיקו של עולם נפש אפילו בהמתו ואפילו כשהוא כועס [13].

כ״י .24 ת״ה ח׳, ת״ב י״ג: א״ר חייא בר אבא בשם ר׳ לוי בר סיסי (רה״ב ק״ט).

כ״י :26 ת״ה י״ב, ת״ב י״ח: והנחש על הצבי (בת״ה על הצפור ובת״ב על הצב).

כ״י .27 ת״ב י״ט: הוא אביו של פחא (בת״ב אבי פרוח) [14].

כ״י .27 ת״ה י״ג: שתה חמשה שתה שבעה כוסות נתגבר כארי (בת״ה שתה כהוגן) כיון ששתה עשרה (בת״ה יותר מדי) [15].

כ״י .28 ת״ה י״ד, ת״ב כ׳: ר׳ הושעיה ור׳ אבהו (בת״ה ות״ב ר׳ אבין).

כ״י .28 ת״ה ט״ו, ת״ב כ׳: הקטע מהע׳ ר״ט עד הע׳ רכ״א חסר בכ״י ובת״ה, כי נמצא לעיל כ״י .27, ת״ה י״ג.

כ״י .28 ת״ה ט״ו, ת״ב כ״א: מהתחלת האות בת״ב עד הערה רכ״ג חסר בכ״י ובת״ה, כי הופיע לעיל :27 ת״ה י״ג.

כ״י .28 ת״ה ט״ו, ת״ב כ״א: וחד אמר שנגמל מיצר הטוב ליצר הרע (ובת״ב שנגמל מיצר הרע ליצר הטוב) [16].

11 ומכאן שבעל הנוסח שבכ״י נזהר מלהעתיק סתירות שבמקורותיו.

12 ולנוסחה של הברכה ר׳ תוספתא ברכות ז׳(ו׳), ה׳.

13 ובאגדת בראשית ״יודע צדיקו של עולם נפש אפילו בחמתו״ והנוסח בכ״י שנראה משובש מבוסס על נוסח מקורי זה.

14 בב״ר פרשה ל״ו ״אבי פחתא״.

15 ר׳ מאן ילת״ת עמ׳ רפ״ט.

16 ר׳ ת״ב בראשית אות ז׳.

כ״י .29 ת״ה ט״ז, ת״ב כ״ב: ב״ש **אוסרין** לומר שהוא צריך ליתן עירוב וב״ה **מתירין** שאינו צריך [17].

כ״י :29 ת״ב כ״ד: שאם יפלו השמים יהו מעמידין בהם הוי שהיו **מחרפין ומגדפין שנ׳** ודברים אחדים.

כ״י :30 ת״ה י״ח: נחלקו ל־ג׳ כתות... נעלה ונעשה **עם עצמו** מלחמה (בת״ה **נעשה עמו**).

## פרשת לך לך

חסר בכ״י מת״ב האותיות י׳, כ״א, חצי כ״ד כ״ז ואילו ת״ה מופיע בשלמות.

הסדר בכ״י הולך כת״ב עד אות ט׳ ואח״כ מופיעה ת״ה אות ח׳ שאינה בת״ב (ילמדנו) הסדר ממשיך כת״ב (מאות י״א) וכת״ה עד ת״ב כ׳ (ת״ה ט״ז) **ומופיעה** ת״ה י״ז החסרה בת״ב וממשיך כת״ה וכת״ב (בת״ב מאות כ״ב) ואח״כ מופיע קטע החסר לעיל מת״ה י״ז וממשיך כת״ב מאות כ״ה עד הסוף ובסוף מופיעה ת״ה כ׳ שבת״ב מקוצרת מאד והסדר בכ״י (פרט לת״ה ה׳*[17]) כסדר הפסוקים.

כ״י :31 ת״ה ג׳, ת״ב ג׳: התחיל **ריחה פוחה**. (רה״ב כ״ד).

כ״י 31 ת״ה ג׳, ת״ב ג׳: **עמוד והלך בעולם** והודע את מעשיך הטובים. (רה״ב כ״ה).

כ״י :31 ת״ה ג׳, ת״ב ד׳: ר׳ לוי בר **חיתא** (בת״ב ר׳ לוי בר **חמא**) [18].

כ״י :31 ת״ב ד׳: הייתי עמך ביום שזיינת את חילך **ונתנדבת להלחם עם חמשת המלכים**.

כ״י :31 ת״ב ד׳: **א״ר יוחנן** [19] **א״ר חנינא** בן שלש שנים... (בת״ב **א״ר אחא א״ר חנינא**).

כ״י .32 ת״ב ד׳: א״ר תחליפא **בר בר חנא** אמר הקב״ה בך **הבטחתי** וברואתי... (בת״ב **הבטתי**).

כ״י .32 ת״ב ד׳: אתן **לך** חכמה **ואין הלשון הזה אלא לשון חכמה** כד״א למען תשכיל... (רה״ב ל״ח).

כ״י .32 ת״ב ד׳: ובאו לסיני וקבלו את התורה **והגיעו לארץ ישראל** הביט בהם משה.

כ״י :32 ת״ה ו׳, ת״ב ו׳: מעשה **בעקילס** הגר (בת״ה ובת״ב **באונקלוס**).

כ״י :33 ת״ה ה׳, ת״ב ח׳: אעשה בהן דוגמה **לדורות**.

כ״י .34 ת״ה ח׳: עד שיאמר כל נכסי נתונין לפלוני **עבדי חוץ מאחד מרכוא שלהן** [18] (בת״ה **חוץ מחפין אחד**).

כ״י :34 ת״ה ח׳: **יתברך** שמו **ויתעלה זכרו** שכתוב בו מגיד מראשית אחרית.

17 מעורב מלשון ירושלמי עירובין פ״ו, ה״ז, והתנחומא. רה״ב רמ״ז.
*17 רה״ב ס״ה. 18 וכ״ה בגיטין ט. וכן בד״ו.
19 רה״ב ל״ג ור׳ הערת תיאודור בב״ר עמ׳ 273.

כ״י .35 ת״ה ט׳: מה אברהם יצא הקב״ה ונלחם כנגד שונאיו שהיה זורק עפר והיה חצים שנ׳ יתן כעפר חרבו [20].

כ״י .36 ת״ה י״ג: ויכם וירדפם ולא כתיב ויכום וירדפום עד חובה... [21].

כ״י .37 ת״ה י״ז: רמז הקב״ה לאותו מקום ועקצו הקרקע (בת״ה עקרב).

כ״י :39 ת״ה כ׳: אימתי מאסתים בשעה שבטלו פסוק... בריתי יומם ולילה וגו׳ למה שאין ערל עומד לפני לעתיד שנ׳ עורי... כי לא יוסיף עוד לבוא בך ערל וטמא [22].

## פרשת וירא

הפרשה כולה כת״ה. חסר מת״ה אותיות ט״ז—י״ח וחצי אות כ״ב (שכולן תמ״ן). חסר מת״ב ב׳, ט׳—י״ג, ט״ו—ל״א, ל״ד—מ״ב, מה פרט לקטעים בודדים מאותיות כ״ה, כ״ז, ל״ז, ל״ח, המשולבים בכ״י באות כ׳ של ת״ה.

.43 ת״ב ח׳: א״ר מאיר מי לחשך שבסדום הכתוב מדבר.

.44 ת״ה ח׳: פחת והלך מחמישים עד עשרה (וכצ״ל. בת״ה פתח והלך).

46: : מבנה הקטע: מתחיל כת״ה אות כ׳ עד ״ר׳ יהודה בר שלום״. אח״כ מת״ב כ״ה, אמצע הערה קמ״ז מ׳: ״כל השלוה״ עד ״בעולת בעל״ ואח״כ מתחיל ״גם צדיק תהרוג הלא הוא אמר לי ולא האמנתי״ עד ״נקיון כפיך אין כאן״ ואח״כ ״ועתה השב אשת האיש״ עד סוף האות ועובר לת״ב כ״ז מהערה קנ״ד עד הסוף (בקיצור) ואח״כ לת״ב ל״ז מהתחלה עם שנויים עד ״נתרפו השונאים״ ואח״כ עובר להערה ר״ה עד הערה ר״ו ואח״כ לת״ב ל״ח עד הערה ר״י ואח״כ חוזר לת״ה מ״היוצר הזה״ עד ״ר׳ אלעזר לבעל הבית שיש לו שתי פרות״.

46: ת״ה כ׳: א״ר יוחנן הפשתן הזה (בת״ה אמר ר׳ יונה).

47 ת״ה כג: שלא ראה מה להקריב (ובת״ה שלא ראה בידו כלום להתקרב).

## פרשת חיי שרה

הפרשה כת״ה עם אות י׳ מת״ב. חסר מת״ה אות ד׳ (תמ״ן) וכן חצי אות ו׳ וחצי ח׳ — (תמ״ן). חסר מת״ב כל הפרשה פרט לאות י׳. ובפרשה זו ישנם בכ״י הרבה הוספות ושנויים. הוסיף קטעים שלמים באותיות ג׳, ה׳ בת״ה ו־י׳ של ת״ב.

20 ר׳ להלן ת״ה ט״ו.

21 בת״ה חסרה הדרשה למלים ״ויכם וירדפם״. וכנראה הדרשה קשורה עם הדרשה שנשאר רק אליעזר.

22 לא מצאנו. וכ״ה בכי״ק.

48: ת״ה ג׳: מבנה הקטע: פותח בערך כת״ה עד ״השם עבים רכובו... לא בנחושת״. מופיע מסרדיוטין עד ספקולו ואח״כ תוספת בכ״י ״וכן ג״ע״ (ר׳ להלן). מופיע מ״אמרו המים הרי כל העולם״ עד ״מקום זה יסדת להם״. מופיע מ״צפון ודרום״ עד ״לויתן״ ונוסף בכ״י ענין החול (ר׳ להלן) ונוסף בכ״י ענין המעשרות שנזכר בקצור בת״ב (חיי שרה אות ו׳ דף ס. למטה) ובת״ה סוף אות ד׳.

**שנויי הנוסחאות וההוספות בקטע:**

**נפש משמרת וסובלת והקב״ה סובל.**

**דרש ר׳ אליעזר הכהן**

49: משבנה עליה העמיד אותן על חבלי מאמרו על האויר. אחר הספקולא תוספת: **וכן ג״ע כנגדו בראו קודם בריאת העולם לשלם בו שכר טוב ליראיו וכן כתיב גן בעדן מקדם**[23]. אחר ״לויתן זה יצרת לשחק בו״ נוסף: **ונתן להם חול על שפת הים שהוא נמס מפני המים עשה נס בתוך נס**[25] **והוא גבולו שנ׳ גבול שמת בל יעבורון**[26] **וסגר עליהם את גבולן שמא יצאו ויכסו את העולם שנ׳ עד פה תבוא ולא תוסיף ופה ישית בגאון גליך**[27] **מה כתיב למעלה מן הענין וה׳ ברך את אברהם בכל**[28] **בזכות שהפריש מעשר שנ׳ ויתן לו מעשר מכל**[29] **לכך נאמר וה׳ ברך את אברהם בכל**[30].

כ״י 49: ת״ה ה׳: **וישכם אברהם בבוקר אל המקום אשר עמד שם ואין עמידה אלא תפלה שנ׳ ויעמוד פנחס ויפלל**[31]... **לפנות ערב ואין שיחה אלא תפלה שנ׳ ולפני ה׳ ישפוך שיחו**[32]... **התקין תפלת ערבית שנ׳ ויפגע במקום ואין פגיעה אלא תפילה שנ׳ ואל תפגע בי**[33] **ואין מקום אלא הקב״ה שנ׳ (?) מקום עולמו**[34].

50. ת״ב י׳: **אלא יצחק והוסיף לו שהעמיד שלשים משפחות שלש עשר**[35] **מן קטורה ושנים עשר מן ישמעאל ושני גויים בבטנך**[36].

23 בראשית ב, ח׳. עפ״י הברייתא בפסחים נד. ועוד.
25 לא מצאנו בשום מקום.
26 תהילים ק״ד, ט׳.
27 איוב ל״ח, י״א.
28 בראשית כ״ד, א.
29 בראשית י״ד, כ׳.
30 דרשה זו על מעשר נמצאת בת״ה סוף ד׳ ובת״ב ג׳. בונציה הקטע מופיע כאן.
31 תהילים קו, ל׳.
32 תהילים ק״ב, א׳.
33 ירמיהו ז׳, ט״ז.
34 ר׳ ברי פ׳ ס״ח אות ט׳ (778) ושם אות ח׳ (777) ושם נסמן.
35 13 + 12 + 2 = 27 ולא 30. אך בפסוק ישנם 16 שמות של בני קטורה ואז יוצא 2 + 12 + 16 = 30 אבל אם מונין משפחות (ולכן לא אב ובנו) יוצאים 13 (ר׳ ת״ב ח׳ הע׳ ס״ט ואילך).
36 בראשית כ״ה, כ״ג.

50. ת״ב י׳: וכן אתה מוצא בחנה וברחל.
50. ת״ה ז׳: אמר רבי נחוניא כתיב ביום השמיני (בת״ה חוניא).
50. ת״ה ז׳: ימול בשר ערלתו מגן אפקה מדופן [37].

## פרשת תולדות

חסר מת״ה אותיות ב׳, ג׳ (תמ״ן), י״א, (ההתחלה והסוף), י״ג (סוף), י״ד. חסר מת״ב א׳—ז׳, ט׳, י״א, י״ג—כ׳ וחלקים מ: ח׳, י׳, כ״א, כ״ג.

הפרשה מתחילה כת״ה (א׳—ט׳) עד סוף סדר ״ויהי כי זקן יצחק״ אח״כ מביא דרשת ילמדנו ל״ויתן לך״ (י״ב בת״ב ובת״ב לא במקומה). אח״כ מביא דרשות לסדר ״ויחרד יצחק חרדה״ ת״ה י׳—י״ג ובאמצע אות י״ג עובר לת״ב כ״ב—כ״ד.

50. ת״ה א׳: עיין ת״ב מבוא דף י״א. האומר שהקטע האחרון ״ממשמע שהוא אומר״... הנה תוספת של מעתיק מתוך רש״י ונמצאת בכ״י.
50. ת״ה א׳: אמר רבן שמעון בן גמליאל גדול השלום (בת״ה רשב״י).
50: ת״ה א׳: והיתה קטטה בלבו של אברהם (בת״ה והיתה חשד).
51. ת״ה ו׳: עד שבקש אברהם ואמר רבש״ע הפרש בין אב לבן כדי ליתן כבוד לאב לפי כבודו ולבן כפי קטנו.
51: ת״ה ז׳: הואיל שנתיסר בעיניו כאילו הוא מת (כצ״ל ובת״ה נתיסם)
52. ת״ה ח׳: הקיש כלי עצם *[37] לכלי חרס (בת״ה כלי עצים).
52. ת״ב י״ב: ילמדנו רבנו... אבל אסור לקפלן בשבת בשביל מוצ״ש ובית שמאי אומ׳ אף כלים שהוא לובשן בשבת [38] שאמרו אסור לקפלן בכלים שמקפלים בשני בני אדם, אבל יחידי מותר לקפלן ואינו חושש [39].
52: ת״ב י״ב: שהלבישו הקב״ה שהיה בכורו [40] של עולם (וכצ״ל) (בת״ב בכבודו).
52: ת״ב י״ב: הלביש הקב״ה לאדם... שהיה בכורו של עולם ואדם מוסרן לשם בכורו של נח (בת״ב בא נח ומסרן לשם).
52:—53. ת״ה י״א, ת״ב י׳: מבנה הקטע: מתחיל מהערה ס״ג בת״ב (״המלאך״) מביא הפסוק ״יחרוך רמיה צידו״ כת״ה (וכת״ב י״ז הע׳ ק״ט) וממשיך כת״ב עד ״ויטול את הברכות״ ומדלג עד ״כיון שהלך והביא״ ממשיך כת״ב עד ״קום נא שבה״ ועובר לת״ה מ״וכיון שנכנס הרשע התחיל קורא בזדון״

37 לא ברור המובן ולא מצאנו.
*37 וכ״ה בילת״ת מאן עמ׳ שי״ג.
38 בכ״י מופיעה מלה מטושטשת בין ״בשבת״ לבין ״שאמרו״.
39 זה מעיד לכאורה על מחלוקת של ב״ש שלא נמצאת במשנה, תוספ׳, ירוש׳ ובבלי. ושמא נשתבש דבר״י — דבי ר׳ ינאי (שבת קיג ע״א) ל־וב״ש = ובית שמאי או רב״ש = רבי שמואל בר נחמן. ר׳ ירושלמי שבת ט״ו ע״א.
40 ולהלן גם בת״ב בכורו.

עד "יקום אלהים יפוצו אויביו" חוזר לת"ב מהמקום שהפסיק ("כי יקרא ה' אלהיך") ומוסיף "אמר לו אבי כשהלך העבד ליקח לך אשה אמר הקרה נא לפני היום" [41] וממשיך "ועוד [42] א"ל כשנעקדת" וכו' עד "אין עשו מזכיר ה' אלהיך".

כ"י :53 ת"ה י"ב: החוטם הריח ריח תבשילין טמאין או ריח עבודה זרה או מבואות מטונפות לא היה רצונו להריח.

.54 ת"ב כ"ב: גיהנום נכנס עמו שנ' ויאמר מי איפוא ואין איפוא אלא גיהנום שנ' כי חצבת לך פה קבר [43] וכן הוא אומר בבוא רשע [44]...

:54 ת"ב כ"ג: אוי לאותו האיש זיבור *[44] של עדשים האכילני (בת"ב נזיד).

:54 ת"ב כ"ג: שמא עברתי על שורת הדין (בת"ב מצות)... אולם לכבור ברכתי וגם ברוך יהיה.

:54—.55 ת"ב כ"ג הע' קנז: "ור' יהודה הלוי בר שלום"...מופיע בכ"י בדף .55 אצל ת"ב הערה ק"ע (שלא במקומו): "ולא הגיע הקץ ור' יהודה הלוי... שנתמלא עליו רחמים" [45].

.55 ת"ב כ"ד: ומה עשו הרשע על שהוריד שלש דמעות (בת"ב שתי).

.55 ת"ב כ"ד: ומה שפעלו אבותיכם שנ' ארום בגוים...מהו ארום בגויים אלו ישראל שנ' והיה זרעך כעפר הארץ.

## פרשת ויצא

חסר מת"ה אותיות י"ב, י"ג וחלקים מ־ג', ז', ט', י"א. חסר מת"ב א'—ה', ז' ט'—ט"ו, י"ז, י"ח; כ"ב, כ"ג וחלקים מ־ח', י"ט, כ', כ"ד.

הסדר כת"ה מתחיל בדרשות לסדר "ויצא יעקב" (ת"ה א—ג) אח"כ מביא הילמדנו מת"ב לפסוק "ויחלום והנה סולם" ואח"כ מביא דרשות לסדר "וירא ה' כי שנואה" (ת"ה ד'—ה') ואח"כ מביא מת"ב את הילמדנו לסדר "ויזכור ה' את רחל" (ת"ב ט"ז). אח"כ הדרשות לסדר זה מת"ה (ו'—ט') ועוד כמה דרשות לסדר זה מת"ב (י"ט, כ'), אח"כ מביא הילמדנו לסדר "ויאמר אלהים ליעקב שוב אל ארץ אבותיך" (ת"ה י' ת"ב כ"א) ודרשות לסדר זה (ת"ה י"א ות"ב כ"ד) ובסדר זה הביא מת"ב את כל דרשות הילמדנו שאינן בת"ה וכמעט רק אותן.

:55 ת"ה ב': ושל יון מאה ושמונים (בת"ה ויורד) ושל אדום עלה עלה ולא ידע כמה.

41 עפ"י בראשית רבה פרשה ס"ה אות י"ט. (732).
42 ובת"ב אין למלה זו מובן. ומחוורת עפ"י הכ"י.
43 ישעיהו כ"ב, ט"ז.
44 התוספת מופיעה גם בת"ב י', הערה 8.
*44 מלשון 'זבורית'. 45 כנראה נוסף בכ"י מהגליון שלא במקומו.

56. ת״ב ו׳: וכן אבינו יעקב כשחלם חלום בשמים ובארץ שנ׳ ויחלום והנה סולם מוצב ארצה הרי בארץ וראשו מגיע השמימה הרי בשמים.

56: ת״ה ד׳: אמר הקב״ה אותה שבוכה... ומתפללת לפני (בת״ה נוסף: בדין) שלא תתרחק מן אותו צדיק.

57. ת״ב ט״ז: אר׳ יונתן ארבעה מפתחות ביד הקב״ה (בת״ב ר׳ יוחנן).

57. ת״ב ט״ז: וכשרוצה הקב״ה מסרן לצדיקים (בת״ב ולכשהוצרכו).

57: ת״ה ו׳: רחל תפסה פרק שתיקה... לאה תפסה פרק הודיה.

58. ת״ב כ׳: לפי שהיתה לאה מצירה ובוכה על מעשיו של עשו שנ׳ ועיני לאה רכות תרגם אמוריה של ר׳ יוחנן (בת״ב מתורגמניה של ר׳ יוסי[46]).

59. ת״ב כ״ד: וכמה כלבים היו לו אמר ר׳ אבא בר כהנא שלש מאות ועשרים ותשעה א״ר תנחומא בר׳ מניין קב ו ר[47] ק=מאה ב=שניים ו׳=ששה ר=מאתים הרי החשבון[48].

## פרשת וישלח

חסר מת״ה אות א׳[49] וחלקים מאותיות ז׳ (חלק קטן), ט׳, י׳ וחסר מת״ב האותיות ב׳, ד׳, ו׳, ח׳—י״א, י״ג, ט״ז, י״ז[50], כ׳—כ״א, כ״ג—ל׳, וחלקים מ־ג׳, ה׳, ז׳, י״ט, כ״ב.
הסדר כת״ה (אותיות ב׳—ו׳) ואח״כ מביא דרשות מת״ב לסדר ״ותצא דינה״ (י״ד—ט״ו, י״ח—י״ט) ואח״כ ממשיך בת״ה (ז׳; — י׳).

59. ת״ה ב׳: ר׳ אבודימי דמן חיפה כ״ב אלף מרכבות.

59: ת״ה ב׳: א״ר הונא בשם ר׳ אחא אלו ישראל (בת״ה ר׳ חייא).

60. ת״ה ג׳ ת״ב ה׳: רבנו הקדוש היה כותב לאנטונינוס כה אמר עבדך יהודה שלח לו אנטונינוס וכי עבדי אתה נקרא לי ולואי שאהיה ראוי עבד לעבדיך בעולם הבא שלח לו ר׳ לא אהיה אני גדול מזקני ואין אתה קטן מזקנך[51] אמר לו שיעקב אבי שלח לעשו אביך כה אמר עבדך יעקב לאדוני לעשו״ לחלק כבוד למלכות ואני דין הוא שאומר לך עבדך.

61. ת״ה ה׳ ת״ב י״ב; בענין שבת: ובזמן שיצאת בהם בתוך הבית אינה חייבת חטאת...

62. ת״ה ח׳: א״ר שמואל בר רב יצחק כל הנודר ואינו משלם (בת״ה בר נחמן).

62. ת״ה, ח׳: מסייעא ליה לר׳ שמואל בר רב יצחק (בת״ה בר נחמן).

46 רה״ב קכ״ז.
47 בין השיטין מעל למלה ״קבור״ נוספה האות: כ׳.
48 בשולי הגליון נוסף: כ׳: עשרים. ורה״ב קע״ג.
49 על אות א׳ ר׳ במבוא של ת״ב עמ׳ 22. חסרה גם בכי״א ב׳ ר׳ עמ׳ 120 בבובר (מבוא).
50 חלק מת״ב י״ז (על בריאת האשה מאברים שונים) מופיעה בכ״י .66 כבת״ה וישב ו׳.
51 לא מצאנו נוסח זה אלא בכי״ק (בשנויים קלים).

62: ת״ה, ח׳: ואל תאמר לפני המלאך כי שגגה היא זה חזן הכנסת דאמרת ליה לא נדרים ולא כלום.

63. ת״ה י׳: ומן אותה שעה עד היום הזה מה הוא עושה אמר לה זה ישפיל וזה ירים [52] עושה סולמות...

## פרשת וישב

לא חסרה אף אות מת״ה וחסרים חלקים מאותיות א׳, ב׳, ג׳, ד׳, ו׳, ז׳, ט׳ והסדר כת״ה.

63: ת״ה א׳: וכן כולם בדעת זו (בת״ה וכן אתה פותר את כולם ברעה הזו).

63: ת״ה א׳: ובית עשו לקש שבית יעקב ובית יוסף באחד שבט הוא במדבר [53] שנ׳ אלה תולדות יעקב יוסף ללמדך שהוא קבל את שהיתה ראויה לראובן שנ׳ ובחללו יצועי אביו...

63: ת״ה ב׳: אחי אוכלין אבר מן החי ושהיו מזלזלין בבני השפחות וקורין להם עבדים [54].

64. ת״ה ב׳: בשכם נחלקה מלכות בית דוד מישראל והמליכו את ירבעם שנ׳ ״וילך רחבעם שכמה כי שכם וגו׳ [55]״ כיון שנתחלקו המליכו שם ירבעם וישב שם לבית מלכות שנ׳ ״ויבן ירבעם את שכם״.

64. ת״ה ב: אמרו נחרים בינינו שלא יגיד אחד ממנו ליעקב אבינו. החרימו בתשעה.

64: ת״ה ג׳: תעשהו כאילו הוא ספק לכלום (בת״ה אתה עושה העכו״ם כאילו הוא ספון).

65: ת״ה ה׳: והוא בן י״ז שנה והיתה אדונתו משיאתו ומפיסתו והוא עמה בבית והיא משדלתו כל יום ויום (בת״ה והוא בן י״ז שנה ולא נחשד על העריות ביותר שהיתה אדונתו עמו בבית והיתה משדלתו בכל יום ויום)... כדי ליתן עינו בה ולא נחשד על העריות ועל הזנות.

66: ת״ה ח׳: מיום ליום ומחודש לחודש שנה אחת היתה מתגרה בו היתה באה להסיח עמו.

67. ת״ה ט: ויש אומרים לעשות מלאכתו מלאכה שעליו מן הבית כדמתרגמינן למיכדק בכתבי חושבניה [56].

67. ת״ה ט׳: ונעץ עשר אצבעותיו בקרקע שכן הוא אומר בברכתו שנ׳ ותשב באיתן

52 תהילים ע״ה ח׳.
53 לא הצלחנו להבין.
54 ב״ר פפ״ד אות ז׳.
55 מלכים י״ב, א׳; דה״י ב׳ י׳, א׳.
56 כ״ה בתרגום אונקלוס במקום.

**קשתו** [57] **לשון נקי דברה תורה ויפוזו זרועי ידיו שנעץ ידיו בקרקע** [58] למה מידי אביר יעקב...

67. ת"ה ט': ולמה הוסיף ב' שנים מפני שאמר לשר המשקים כי אם זכרתני אתך וגו' ובטח בו לפי שהסיר בטחונו מהקב"ה ושם בטחונו בב"ו **דכתיב ושם בשר זרועו** [59] לכך כתיב ויהי מקץ שנתיים ימים. (ובת"ה הנוסח שונה) [60].

67. ת"ה ט': יוסף לא נמכר... שנ' לכו ונמכרנו **ולא יצא אלא בשביל חלום של שר המשקים והאופים** [61] ולא מלך אלא בשביל חלומו של פרעה.

## פרשת מקץ

לא חסרה אף אות מת"ה וחסרים חלקים מאותיות א', ב' (תמ"ן), ט', י' (תמ"ן). הסדר כת"ה עם שנוי קל באות ו'.

69: ת"ה ו': **חייכם** החלום מתקיים (כצ"ל ובת"ה היכן החלום מתקיים).

71: ת"ה י': וכשתגיע לך צרה תבוא ותתפלל **והלא יפתח שהיה עם הארץ כשהלכו זקני גלעד להשיבו אמרו לו לכה והיית לנו לקצין** [62] **אמר להם מדוע באתם אלי עתה כאשר צר לכם*** [62] ק"ו לפני מ' ה' הקב"ה **שתקדים ותתפלל** קודם הצרה [63] (ובת"ה וכשתגיע לך צרה תבוא ותתפלל אלא עד שלא תבוא לך הצרה הוי מקדים ומתפלל).

72. ת"ה י': באה עליו צרת יוסף **שלא הגיע לו מכל צרותיו לשערי יגון ואבל כמו שהגיע לצרת יוסף** [64] **דכתיב וימאן להתנחם** [65] והכתוב צווח...

72. ת"ה י': **נפתלי אילה שלוחה ואם שוורים הרי אפרים בכור שורו** [66].

72. ת"ה י': כך תקרעו... של חנם **כשם שמכרתם אחיכם לעבד כך תאמרו לו** [67] **הננו לך לעבדים** [68].

57 בראשית מט, כד.

58 ב"ר פפ"ז אות ז' (1072 ושם נסמן) ; ובת"ה נשמט כנראה בגלל הדומות קרקע קרקע והמלים : "לשון נקי דברה תורה", לא מצאנו בענין זה.

59 ירמיהו י"ז, ה'.

60 ר' ב"ר פפ"ט אות ג' (1088).

61 ר' מאן ילת"ת עמ' של"ה (ושם הערה 514 והנוסח בכ"י נכון מכולם).

62 שופטים י"א, ו'.

*62 שופטים י"א ז'.

63 לא מצאנו דרשת ק"ו זו ואולי נשמט מת"ה מן הדומות ותתפלל.

64 לא מצאנו לשון זו.

65 בראשית ל"ז, ל"ה.

66 דברים ל"ג, י"ז.

67 לא מצאנו נוסח זה אך בב"ר פצ"ב, אות ט', (1149) כתוב על פסוק זה : "מצא בעל חוב לגבות את חובו".

68 בראשית מד, טז.

## פרשת ויגש

חסר מת״ה אות י׳ וחלקים מאותיות: ו׳ (ההתחלה — ילמדנו), ח׳, ט׳, י״א הסדר כת״ה.

72: ת״ה א׳: צוה יוסף ונתנו את הגביע בשקו **כדי שיהיה לו עבד עד שלא הרחיקו...**

74: ת״ה ה׳: אעפ״כ לא כיסינו ממך דבר אמר לו **את פטיט מאד שאין באחיך פטיט כמותך** *[68] **אמר לו כל זאת שאתה...** (בת״ה הנוסח שונה).

74: ת״ה ה׳: מוטב שאהרג משאלבין פניהם **ברבים** (בת״ה ולא **אביש את אחי בפני המצרים**).

75: ת״ה ו׳: אמר הקב״ה חייך **אתה כבדת אותי ואת תורתי ואני יפרתיך אחד אבדת ושלשה תמצא.**

75: ת״ה ז׳: סדר היוצאים לקראת יתרו בכת״י כדלהלן: ״משה, אהרון, הזקנים, שרי אלפים, שרי מאות וכל ישראל״ (וכצ״ל ובת״ה אחרי משה יוצאים שרי אלפים ושרי מאות).

75: ת״ה ח׳: ומעיל קטן תעשה לו אמו **וכתיב ויחזק בכנף מעילו ויקרע**[69] הא למדת שבמעילו הלך ובמעילו הועלו (צ״ל הועלה) **למה יחיה הקב״ה בזמומיהן כדי שלא יאמרו לא היה עֵר תמים היה אלא מעלה אותן במומם... למה...**

76. ת״ה ח׳: מפני שהוריד לעפר הבריות כך **תהא מחייתו מן העפר שנ׳ ועפר תאכל כל ימי חייך**[70] **ובימות המשיח כתיב ונחש עפר לחמו**[71].

76. ת״ה ט׳ ת״ב י׳: ויאמר ישראל... אמותה הפעם כשהבטיחני הקב״ה על י״ב שבטים וכשנאמר לי טרף טרף יוסף[72] אמרתי הרי אני מת בשני עולמות שנ׳ כי ארד (אל שאולה) אל בני אבל שאולה שלא זכיתי **בבטחוני כשראיתי יוסף אמרתי אמותה הפעם כלומר הפעם אמות בלבד ולא לעולם הבא** (הנוסח בת״ה ובת״ב שונה).

76. ת״ה י״א: נתן להם עגלות מיד **ותחי רוח יעקב אביהם**[73] **שרתה עליו שכינה ללמדך שלא הודיעו הקב״ה עד שגילו השבטים**[74] הקב״ה מלמד תורה לבני יעקב לעוה״ב[75] **כי כולם ידעו אותו למקטנם עד גדולם** וגו׳[76] וכתיב וכל בניך למודי ה׳ וגו׳.

*68 ור׳ ילת״ת מאן עמ׳ של״ט.
69 שמואל א׳ ט״ו, כ״ז.
70 בראשית ג׳, י״ד.
71 ישעיהו ס״ה, כ״ה בת״ה ובת״ב הנוסח שונה.
72 בראשית ל״ז, ל״ג.
73 בראשית מ״ה, כ״ז.
74 דרשה זו בתרגומים לבר׳ מ״ה, כ״ז ופרקי דר׳ אליעזר פרק ל״ח ובבר׳ רבתי עמ׳ 97.
75 ירמיהו ל״א, ל״ד (ל״ג).
76 בילק״ש ח״ב ירמיהו שי״ז, ישעיהו תע״ט, (בשם ילמדנו) ותתק״ס משלי (בסתם) עם הפסוקים כמו בכ״י.

## פרשת ויחי

חסר מת״ה ה׳, ז׳, וחלקים מ־ב׳, ג׳, ד׳, ו׳ (רובו), ח׳, ט׳, י״ג, י״ד, ט״ו (רובו), ט״ז (רובו) וי״ז (חלק). הסדר כת״ה. **בפרשה זו רבו ההוספות.**

76: ת״ה ב׳ ת״ב ג׳: ויקרבו ימי דוד למות התחיל משפיל את עצמו לפני הקב״ה [78].

77. ת״ה ד׳: הכ״י מתחיל **ב״זש״ה** (בת״ה ילמדנו...מאי טעמא שכתוב) לא המתים... כשעשו ישראל אותו מעשה לא היה משתייר מישראל פליטה לולי זכות אבות (והנוסח בת״ה שונה).

77: ת״ה ו׳: ואולם אחיו הקטון יגדל ממנו שראה **ליהושע בן נון שלכד ארץ כנען שנ׳ ויהי ה׳ את יהושע וזרעו יהיה מלא הגויים** [79] **זהו משיח בן אפרים** [80].

77: ת״ה ח׳ ת״ב ט׳: שכן ישעיה אמר ״ולא אותי קראת יעקב״ **אמר יעקב הרי אברהם היה לו שני בנים אחד צדיק ואחד רשע ואני יש לי י״ב בנים ולא אדע כמה צדיקים יש בהם וכמה רשעים, אקרא להם ויודיעונו קראם ודבר עליהם כך** [81] בבקשה מכם בני.

77: ת״ה ח׳ ת״ב ט׳: אמרו יודעים אנו מה בלבך כשם **שאין בלבך אלא אחד כך אין בלבינו אלא אחד** [82] שמע ישראל...

77: ת״ה ח׳ ת״ב ט׳: בשכמל״ו **שהיה מתיירא שמא יש במעותיו פסול** [83].

77: ת״ה ט׳: שנ׳ ויתן עוז למלכו עז כתיב חסר [84].

78. ת״ה י׳: כשיעמוד זמרי ויזנה עם כזבי כן **לא נקרא לעולם שמעון בן יעקב** (בת״ה הנוסח שונה).

78. ת״ה י׳: **אלא שנחשבו לפני הקב״ה ולפניהם כאיש אחד שנ׳ הן גויים כמר מדלי** [85] **הן בלשון יוני אחת** [86].

78. ת״ה י׳: **אלפיים לכל שבט ושבט ובנחלת הארץ כתיב בו** [87] **וממטה שמעון נפלו בתוך בני יהודה וכתיב כי היה חלק בני יהודה רב מהם וינחלו בני שמעון בתוכם** [88]

78 לא מצאנו נוסח זה ובת״ב ישנה תוספת אחרת.
79 יהושע ו׳, כ״ז.
80 ר׳ בר׳ רבתי עמ׳ 229.
81 לא מצאנו ור׳ פסחים נ״ו.
82 ר׳ פסחים נו.
83 בפסחים נ״ו. הגירסה שמא יש במטתי פסול.
84 לא מצאנו דרשת חסרה זו.
85 ישעיה מ׳, ט״ו.
86 ב״ר פצ״ט אות ז׳ (1279) ואולי בת״ה נשמט מן הדומות אחד אחת.
87 לא מצאנו פסוק כזה ור׳ שופטים א׳ ג׳.
88 יהושע י״ט, ט׳ וראה בר׳ רבתי עמ׳ 235.

78. ת״ה י׳: וכל מי שמסבב על הגרנות משבט לוי (בת״ה הפתחים, שמעון).
78. ת״ה י׳: מה עשה ה׳ ב׳ ה׳ האכילהו פרנסתו בנקיות (בת״ה פרוסתו).
78. ת״ה י׳: בדרשה על יהודה ותמר בכ״י בכל מקום מופיע שלש (במקום ארבע בת״ה): ג׳ נפשות מן המיתה, תמר ושני בניה... חנניה מישאל ועזריה (בלי דניאל) ... קרא ליהודה ג׳ שמות: גור, אריה, לביא [90].
78: ת״ה י׳: ... ונטעתיך שורק — בני אתונו זה המשיח שנ׳ עני ורוכב על חמור ועל עיר בן אתונו [91].
78: ת״ה י׳: כבס ביין לבושו מרוב יין ד״א כבס ביין לבושו זו התורה שהתכבסו בה ישראל שנ׳ הרב כבסני מעוני [92] וכן אמר הקב״ה למשה [93] לך אל העם וקדשתם היום ומחר וכבסו שמלותם על מתן תורה שכך מצינו שנמשלה התורה ליין שנ׳ לכו שברו ואכולו ולכו ושברו בלא כסף ובלא מחיר יין וחלב [94] ומה היין משמח לב אדם שנ׳ ויין ישמח לבב אנוש [95] כך התורה משמחת לבות השונים בה שנ׳ פקודי ה׳ ישרים משמחי לב [96] ונ׳ שש אנכי על אמרתך [97].
78: ת״ה י׳: ולבן שנים מחלב הרי חלב נמשל ליין שנ׳ ובלא מחיר יין וחלב [98] מהגיית התורה יהיה לבן שנ׳ אם יהיו חטאיכם כשנים [99]...
79. ת״ה י״ב: אינו צריך לאחרים ולא לחרב וחנית וקשת וכל כלי מלחמה אלא [1] בלחי החמור.
79. ת״ה י״ב: ונחש יחידי שפיפון לשון הוא ישופך ראש [2].
79. ת״ה י״ד ת״ב י״ג: וליוסף מזדווגין כנגד מלכות הרשעה שנ׳ והיה בית יעקב אש ובית יוסף להבה ובית עשו לקש [4].
79. ת״ה י״ד ת״ב ט״ו: בנימין זאב יטרף... מדבר בשאול שנאמר בו וילחם סביב בכל אויביו... ולערב יחלק שלל זה מרדכי שעמד בתוך גלות ראשון

90 ב״ר פצ״ז (1214) (שטה חדשה) ושם נסמן וכ״ה בילק״ש קונטרס אחרון רמז ל״ה בשם ילמדנו.
91 זכריה ט׳, ט׳. ב״ר פצ״ח אות ט׳ (1260) ושם נסמן ואולי בת״ה נשמט מן הדומות אתונו, אתונו.
92 תהלים נ״א, ד׳. 93 שמות י״ט, י׳.
94 ישעיהו נ״ה, א׳.
95 תהילים ק״ד, ט״ו.
96 תהילים י״ט, ט׳.
97 תהילים קי״ט, קס״ב. הדרשה כולה בסדר זה לא מצאנו. ענין היין דומה לת״ה שמיני י״א אך הדרשה שם שונה.
98 ישעיהו נ״ה, א׳.
99 לא מצאנו דרשה זו.

1 אולי נשמט בת״ה מן הדומות ולא אלא (? ?).
2 בראשית ג׳, ט״ו. כן פרשו רש״י והראב״ע.
4 עובדיה י״ח. ובת״ה ובת״ב מופיע במקום זה ענין צעירי הצאן.

והציל הקב״ה את ישראל בימיו בדבר המן [6] (ובת״ה ובת״ב מדבר במות שאול וענין מרדכי הוא ד״א).

79: ת״ה ט״ז ת״ב י״ז: ולדן נשיכת נחש ולבנימין טריפת הזאב.

בסוף ספר בראשית הוסיף המעתיק ״סליקו להו מדרש ספר בראשית בעזר צור בורא בראשית ונתחיל ספר ואלה שמות״.

## פרשת שמות

חסר בת״ה האותיות: י״ג, ט״ז, י״ז, וחלקים מ־א׳, ב׳, ג׳, ד׳, ה׳, ו׳, ח׳, י״א (תמ״ן), י״ב, י״ד, ט״ו, י״ח, י״ט, כ׳, כ״ג, כ״ה, כ״ו (רובו) כ״ז. ונוסף בכ״י מפרשת וארא חלק מאות ה׳, כל אות ו׳ וסוף אות ט׳ (מת״ה).

הסדר: מביא אותיות א׳—י״ב עם חסרון בז׳ ואח״כ מופיע החסר ב׳—ז׳ (וכאן מקומו לפי סדר הפסוקים) ואח״כ סוף אות י״ב ואותיות י״ד—ט״ו, י״ח (בחלקו), י״ט, כ׳, כ״ד, כ״ג, (וכצ״ל לפי סדר הפסוקים) וכ״ז (חלק), אח״כ מביא מפרשת וארא חלק מאות ט׳ ומקומו כאן) ואח״כ רוב אות י״ח (פרשת שמות) ומקומו כאן. ואות כ״א, וסוף אות כ׳ ואותיות כ״ב, כ״ג (חלק ראשון), כ״ה, כ״ו, כ״ח, כ״ט, כ״ד (חלק ומקומו כאן) וחלק מאותיות ה׳, ו׳ של וארא (ומקומן כאן) וכל הפרשה בכ״י בדיוק לפי סדר הפסוקים.

בפרשה זו רבו החסרונות והתוספות.

80. ת״ה א׳: והלך אף הוא אצל ישמעאל ללמוד אורחותיו להוסיף על חטאתו פשע (בת״ה להוסיף על נשיו).

80: ת״ה ג׳, ת״ב ד׳: הבאים מצרימה וכי היום באים והלא היום שמונים שנה באו אלא כל שמונים שנה שהיה יוסף חי... [7]

81. ת״ה ג׳ ת״ב ה׳: נפתלי ע״ש תורה ומצוות שנתן להם שכתוב [8] בהן מתוקים מדבש ונופת צופים [9] (בת״ה ובת״ב נופת תטופנה שפתותיך כלה) וענין יוסף חסר [10].

81. אחר אות ג׳ בת״ה: נוסף: ״זכן שמותם של נשיאים היוצאים ממצרים גמליאל בן פדהצור, עמינדב, עמישדי, צוריישדי, עמיהוד, אלישמע, אליצור, שלומיאל, נתנאל, אליאב וכן הכל שהיו מתבשרין איש באחיו שהק״בה גאלם ועתיד לגאלם״ [11] ויעקב י״=עשרת הדברות...

6 ר׳ בר׳ רבתי 254 מדרש אסתר פ״י אות י״ג והדרשה בת״ה ובת״ב על מות שאול לא מתאימה ולא מובנת.

7 החשבון עולה ל 71 שנה (39—110).

8 תהילים י״ט, י״א. 9 וכ״ה בשמ״ר פ״א אות ה׳.

10 משום שבפסוקים שמות א׳, ב׳—ד׳ יוסף לא מופיע.

11 לא מצאנו דרשה זו.

81: ת״ה ז׳: לרחוץ מגלולי אביה ועליה נאמר ואשתו היהודיה ילדה את ירד אבי גדור [12].

81: ת״ה ח׳: והיה משה בפלטרין של פרעה כ׳ שנה וס׳ במדין ובן פ׳ שנה בא אל פרעה לדבר אליו דבור נבואה שנ׳ ומשה בן שמונים שנה [14].

81: ת״ה ט׳: במקום שתי יציאות כתוב בכ״י שתי ראיות וכך לשונו: ״וירא בסבלותם וירא איש מצרי למה שתי ראיות וירא בסבלותם. . .״

82. ת״ה י׳: ותרצה להיות איש שר ושופט עלינו איש שנ׳ גם האיש משה גדול מאד [15] וכתיב והאיש משה עניו מאד [16], אשר (ברך) משה איש האלהים [17] שר דכתיב באר חפרוה שרים [18], ויהי בישורון מלך [19] ושופט דכתיב וישב משה לשפוט את העם [20].

83. ת״ה י״ד ת״ב י״ב: לפיכך מתוך הסנה שכולו קוצים וכן כתיב ובליעל בקוץ מונד כלהן [22].

84. ת״ה כ״ג ת״ב כ׳: רמז למשה שיטול נפשו מן המים במימי מריבה שנפשו הוא דמו שנ׳ כי נפש כל בשר דמו בנפשו הוא [28].

84. ת״ה כ״ז ת״ב כ״ד: ועכשיו אני נכנס בתחומו של אחי אמר לו הקב״ה לשון הרע אתה מוציא על עם קדוש כישראל ואמרו לי מה מה שמו [24] עשיתי לך אותות אמרת והן לא יאמינו לי [25] ואף אהרן אתה מוציא לשון הרע אמר שיקנא בנבואתך היינו דכתיב ויחר אף ה׳ במשה [26].

84. ת״ה י״ח ת״ב י״ד: לפרוש שפירש רבי פפיאס (בת״ה ובת״ב דרש רבי פפיאס).

84: ת״ה כ״א ת״ב י״ח: כל מי שהוא אומר לך לשלום חזר שמח בשליחותו ולך בשלום נהרג שנ׳ ״וישלח דוד את אבנר״ (ובת״ה ובת״ב הנוסח שונה).

84: ת״ה כ״ב ת״ב י״ט: זה אחד משמנה עשר תבות (בת״ה ובת״ב עשרה דברים)[30].

85. ת״ה כ״ה ת״ב כ״ב: היה הקול יוצא ונחלק לשבעים קולות (בת״ה ובת״ב לשבעה [31].

12 דה״י א׳ ד׳, י״ח ור׳ מגילה י״ג.
14 שמות ז׳, ז׳. 15 שמות י״א, ג׳.
16 במדבר י״ב, ג׳.
17 דברים ל״ג, א׳. 18 במדבר כ״א, י״ח.
19 דברים ל״ג, ה׳.
20 שמות י״ח, י״ג לא מצאנו דרשה זו.
22 שמואל ב׳ כ״ג, ו׳. לא מצאנו הבאת פסוק זה בענין הסנה.
24 שמות ג׳, י״ג.
25 שמות ד׳, א׳.
26 שמות ד׳, י״ד. לא מצאנו דרשה זו והרעיון שמשה הוציא לשה״ר על ישראל נפוץ מאד (ר׳ ת״ב מצורע י׳).
28 ויקרא י״ז, י״ד. לא מצאנו. ובשמ״ר ג׳ י״ג ראיה אחרת מתהילים ע״ח וויקרא ט׳.
30 ר׳ שמ״ר פ״ה אות ה׳ ורה״ב צ״ד.
31 ר׳ שמ״ר פ״ה אות ט׳ ורה״ב קי״ג.

85. ת"ה כ"ה ת"ב כ"ב: וישראל חיו מן המיתה ואח"כ הוריד עליהן טל וחיו [32].

85. ת"ה כ"ו ת"ב כ"ג: אמר למשה במדין לך שוב מצרימה ומתוך קול זה אמר לאהרן קום לך לקראת משה המדברה קול אחד היה ושעה ורגע אחד ושמע משה כך ואהרן כך (ובת"ה ובת"ב הנוסח שונה).

85: ת"ה כ"ט ת"ב כ"ו: עומדים מזה ומזה לארון עומדים כעמודים של שיש [33] (בת"ה ובת"ב כשיש זקנים).

לעולם הוי נשאל בזקנים כשהיה בית המקדש קיים היו שואלים באורים ותומים ובנביאים וכשחרב בית המקדש הוי נשאל בזקן (בת"ה ובת"ב ושופטיו עומדים מזה ומזה לארון אימתי ישראל עומדים כשיש להם זקנים למה כשהיה ביהמ"ק קיים היו נשאלין [34] בזקנים) שנ' שאל אביך ויגדך [35] אביך הוא הקב"ה שנ' הלא הוא אביך קנך זקניך [36] ויאמרו לך אלו חכמים שעומדים בדור שנ' ויעל משה... ואביהוא ושבעים מזקני ישראל [37] ואין זקנים האמורים כאן אלא חכמים שנ' כי בן זקונים הוא לו [38] ומתרגמינן ארי בר חכים הוא ליה [39].

85: ת"ה כ"ט ת"ב כ"ו: שמע לעצת הזקנים ונצח לשלשים ושנים מלכים וסוס ורכב [40] (בענין אחאב).

86. ת"ה כ"ט ת"ב כ"ו: בברייתא של רשב"י בענין כבוד לזקנים נוסף (בין אהל מועד לבין העתיד לבוא): "בנבואה שנ' אספה לי שבעים איש מזקני ישראל [41] ויאצל מן הרוח אשר עליו ויתן על שבעים איש הזקנים" [42].

## פרשת וארא

חסר מת"ה ח', י', י"א וחלקים מ־י"ד (מעט), ט"ז, י"ז וראה סיכום של פרשת שמות בה מופיע חלק מוארא ולא חוזר כאן. הסדר בכ"י לפי סדר הפסוקים דהיינו קודם הדרשות על סדר "וארא" (א'—ב', ה') אח"כ לפסוק "ראה נתתיך אלהים לפרעה" (ז'—(ח'), ט') ואח"כ לסדר "כי ידבר אליכם פרעה" (ד' — ילמדנו [44],

32 בת"ה ובת"ב נשמט אולי מן הדומות חיו חיו. וראה שבת פ"ח:
33 לא מצאנו נוסח זה.
34 בת"ה ובת"ב נשמט כנראה מן הדומות נשאלין נשאלין.
35 דרשה דומה ספרי דברים פיסקא ש"י.
36 דברים ל"ב, ו'. 37 שמות כ"ד, ט'.
38 בראשית ל"ז, ג'.
39 תרגום אונקלוס במקום ור' ת"ב וישב כ"א ורש"י במקום.
40 ר' מלכים א', כ', ט"ו—כ"א.
41 במדבר י"א, ט"ז.
42 במדבר י"א, כ"ה. נמצא בספרי במדבר פיסקא צ"ב ובויק"ר פרשה י"א אות ח' בשנוי, ובמאן עמ' ר"נ וחסר בשמ"ר ובת"ה ובת"ב ובהזהיר שמיני ובת"ה שמיני י"א.
44 ור' מאן דף צ"ח הע' 4 ובכ"י הילמדנו במקומו.

י״ב, ג׳) אח״כ על עשר המכות לפי הסדר (י״ג—י״ז) וחלק מהפרשה בת״ה ששייך לפרשת שמות הופיע שם ולא כאן (אותיות ה׳—ו׳, סוף ט׳). וגם בפרשה זו רבו ההוספות והשנויים.

87: ת״ה א׳: ולא מצא (אברהם) עד ששקל בארבע אמות קרקע ארבע מאות שקל כסף.

87: ת״ה ב׳: וידבר ה׳ אל משה ואל אהרן עשה אותם שוין ואל פרעה מלך מצרים אמר להם הקב״ה הוה נוהגין בו כבוד [45] (בת״ה ממשיך הפסוק אל משה ואל אהרן ויצום אל בנ״י ואל פרעה עשה אותם שוין ומפרשים את בנ״י ואת פרעה).

88. ת״ה ה׳: אני ארבה סוסים ולא אשיב את העם מצרימה ארבה אני כסף וזהב ולא ירום לבבי.

89. ת״ה ד׳: וי לו לאדם שנשכו הערוד, וי לו הערוד שנשך לר׳ חנינא בן דוסא [46] (ובת״ה וי לערוד שפגע בו ר׳ חנינא בן דוסא).

89. ת״ה ד׳: בכל מקום שכתוב בת״ה ״מלכות מצרים״ מופיע בכ״י רק ״המלכות״ סתם. בכ״י נוסף: ״ר׳ מאיר אומר״ מה נחש מעוקם הולך וכו׳.

89: ת״ה ג׳: אני צולבו; אני שורפו, כשנכנס לפני פרעה נעשה כעור (בת״ה נעשה מטה [47]).

90. ת״ה י״ב: ולמה משה תחלה שהיה גדול ממנו בנבואה ובעיני פרעה והמצרים שנ׳ גם האיש משה גדול מאד [48] (בת״ה שהיה גדול ממנו בארץ מצרים בעיני עבדי פרעה ובעיני העם) [49].

90. ת״ה י״ג: ובעצים ובאבנים כדמתרגמינן וכמאני אעא וכמאני אבנא ובאסי/(?)[50].

90. ת״ה י״ג: ולפי שבטלה מלכות הרשעה (בת״ה שבטלו) ישראל מן התורה וגם מלכות כשדים גם כן בטלום מן התורה שנ׳ בה והגית בה יומם ולילה ושהיא נתונה מתוך האש שנ׳ מימינו אש דת למו [51] הוא פורע ממנה באש שלא תכבה לעולם.

90. ת״ה י״ג: ולפי ששרפה בית עולמים ועלה עשן ממנו כך לעולם יעלה עשנה [52] ולפי שהחריבו את ירושלים שנ׳ שמו את ירושלים לעיים [53] כן לדור ודור תחרב [54] הקב״ה משלם להם גמולם שנ׳ אשרי שישלם לך את גמולך שגמלת לנו [56] ואומר קול ה׳ משלם גמול לאויביו [57]. (בת״ה נוסח אחר) [58].

45 ובתחלת מכילתא כבכ״י. 46 ובגמ׳ ברכות ל״ג. כת״ה ואצל מאן צ״ח ככ״י.
47 בשמ״ר פ״ט אות ד׳ כבת״ה אך קשה לפרש את ת״ה ושמ״ר.
48 שמות י״א, ג׳.
49 ובת״ה נשמט מן הדומות גדול גדול ואין לו מובן.
50 ובתרגומים ״ובמאני אעא ובמאני אבנא״ ולא יותר.
51 דברים ל״ג, ב׳. 52 ישעיהו ל״ד, י׳.
53 תהילים ע״ט, א׳. 54 ישעיהו ל״ד, י׳.
56 תהילים קל״ז, ח׳. 57 ישעיהו ס״ו, ו׳.
58 לא מצאנו דרשה זו.

90: ת״ה י״ד: שהוא מורה תשובה לרשעים קודם לאבידתן ואם לא יקבלו מצותו יאבדם מן העולם שנ׳ אם ישמעו ויעבורו ואם לא ישמעו בשלח יעבורו[59].

91. ת״ה י״ד (בערוב): נראין דבריו של ר׳ נחמיה (וטעות היא. ובת״ה של ר׳ יהודה וכצ״ל) ובהמשך חסר קצת בכ״י.

91. ת״ה י״ד: (בברד) ר׳ יהודה אומר... ור׳ נחמיה אומר (בת״ה חד אמר וחד אמר) (והסדר בכ״י הפוך!!)[61].

91: ת״ה י״ד (ארבה): ארבה למה ששמו ישראל זורעין חטים ושעורים ובעבודת השדה שנ׳ ובכל עבודה בשדה[62].

92. ת״ה ט״ו: ובני ישראל הלכו ביבשה בתוך הים וכשבקש עשה מן היבשה ים שנ׳ חמש עשרה אמה מלמעלה גברו המים[63].

92. ת״ה ט״ז: ועתה שלח העז במכת ברד אמר אותו רשע ה׳ הצדיק ויט משה את מטהו על השמים[65] שהפה שאסר הוא הפה שהתיר הפה שאמר מי ה׳ אשר אשמע בקולו[66] הוא שאמר ה׳ הצדיק ואני ועמי הרשעים[67] ויהי ברד ואש מתלקחת...[68]

92. ת״ה ט״ז ת״ב כ״ב: אמר לו משה כך אמרת במכה ראשונה ושניה ושלישית עתה אשלחם ולא שלחת אמר לו אין אחר שילוח זה שום עכוב.

## פרשת בא

חסר מת״ה חלקים מ־ב׳, ד׳, ה׳, ו׳ (רובו), ז׳, ח׳, י״ב ואות ט׳ מופיעה פעמיים. הסדר כת״ה. בכ״י מופיעה הפרשה עד אות ט׳ ועד בכלל בעמודים 92: עד 94. ו־98: מעמוד 94: עד 97. מופיעות האותיות ט׳—י״ד בהעתקה נוספת (וע״י כך אות ט׳ מופיעה פעמיים) ומעמ׳ 96: עד 98. ועד בכלל כתב היד שונה מעמ׳ 97. עד 98. ועד בכלל יש הוספות לפרשת בשלח.

92: ת״ה ד׳ ת״ב ה׳: חשבו להעבידן בטיט ובלבנים הרחישה אדמתם כנים (בת״ה ובת״ב חשבו להיות עושין להם בארץ).

59 איוב ל״ו, י״א—י״ב. פסיק״ר ריש פיסקא כ״ז (כ״ח).

61 ובמ״ר פרשה י״ב אות ח׳ ובשהש״ר פר׳ ג׳, אות י״א מופיע הפוך מבכ״י.

62 שמות א׳, י״ד.

63 בראשית ז׳, כ׳, לא מצאנו בענין זה פסוק זה אך ראה שמ״ר פי״ב אות ג׳.

65 פסוק זה מיותר בנוסח הכ״י אך מתאים לנוסח ת״ה ואולי היו לפני המעתיק שתי הדרשות והתחיל באחת והתחרט והמשיך בשניה (?).

66 שמות ה׳, ב׳. 67 שמות ט׳, כ״ז.

68 לא מצאנו בענין זה את המלים ״הפה שאסר הוא הפה שהתיר״ והנוסח הדומה ביותר נמצא בילק״ש ח״ב שמואל רמז פ״ג ודומה מאד גם במדרש שמואל פ״ה אות ח׳, פסיק״ר פי״ט והרעיון כבר בספרי דברים פיסקא ש״ו ובסוף מס׳ ידים וכן בת״ב בשלח ב׳. 69 ישעיהו ל״ד, ה׳.

93. ת"ה ד' ת"ב ו': בכ"י מובא במצרים הרג בכורות ובאדום כי רותה בשמים חרבי[70].

93. ת"ה ד' ת"ב ו': ר' מאיר אומר וירדו ראמים עמם ראמים רמז רומיים (רה"ב נ"ז נ"ח).

93. ת"ה ד' ת"ב ו': היכן עתידים לשמש בכרך גדול שברומא[71] (בת"ה שבפוטקייא).

98: ת"ה ט': הכיצד עשו תשובה אגאלם קודם הקץ ואם לאו דור רביעי[72] (ובת"ה הנוסח שונה).

מגיע בכ"י עד "אם עשו תשובה" בסוף 94. ואח"כ כתוב בכתב שונה "תהפוך ד' עלים למטה" ובדף 98: ממשיך "אגאלם קודם הקץ" עד סוף האות ושם מסתיימת פרשת בא עם סיום: "תם פרשה בא בע"ה" ובדף 94: כותב מחדש את אות ט' והנוסח בדיוק כבנדפס — בנגוד לנוסח שבעמ' 93: עד 98.

94: ת"ה ט': האות פותחת בכ"י במלים: "פרשתא יד הלכות כ"ר"[73].

94: ת"ה י': האות פותחת בכ"י במלים: "פרשתא טו הלכות כ"ה"[73].

95. ת"ה י"א: האות פותחת בכ"י במלים: "פרשתא יו הלכות מ"ד"[73].

95: ת"ה י"ב: האות פותחת בכ"י במלים: "פרשתא יז הלכות מ"ג"[73].

95. ת"ה י': כל בן נכר אחד ישראל משומד ואחד גוי במשמע (בת"ה ישראל רשע ואחד נכרי.

96. ת"ה י"ב: כל פטר אפילו יתום במשמע[74] תחת השבט... כל פטר שגר ששגרתו אמו יכול יהא פטור מן הבכורה לא[74] הבא אחריו אינו בכור.

96. ת"ה י"ב: א"ר יהודה[74] מכאן אתה למד רחל שלא בכרה (בת"ה ר' יוסי) החל מעמ' 96: ועד עמ' 98. ועד בכלל כ"י אחר והשורות צפופות וכו' ודומה לכתב שנמצא בהוספות שבעמ' 2:—3. בעל הכתב כותב יוי כשם השם בנגוד ליי שבכתב הרגיל.

96: ת"ה י"ב: ולמה הוצרך הכתוב לומר כל בכור בני אפדה[75] לימד שאם לא פדאו...[76]

96: ת"ה י"ד: אמר רבא (בת"ה א"ר) גלימא אקמטרא.

96: ת"ה י"ד: טט בגדפי שתים (בת"ה בכתפי).

96: ת"ה י"ד: כשם שתפילין בראש ע"ג הראש יכול על ידך כמשמעו ת"ל ושמרת את משמרת ה' אלוהיך ללכת בדרכיו לשמור חוקותיו... ועדותיו ככתוב בתורת משה[77] וכתיב והיו הדברים האלה[78].

70 וזה פסוק מישעיה ולא מיחזקאל (רה"ב נ"ז). 71 ובדפוס ונציה כבכ"י.

72 ובאות ט' שבעמ' 94: ואילך הנוסח כבת"ה.

73 וכן בד"ו ובכ"י ק' ובכ"י א': ב', ג', ה', ראה בובר מבוא עמ' 14 הערה ו' ועמ' 121.

74 והנוסח בכ"י שונה גם מהמכילתא.

75 שמות יג, טו.

76 הפסוק כבמכילתא הר"ר עמ' 72 ולא כבת"ה.

77 מלכים א' ב', ג'. 78 לא מצאנו דרשה זו.

97. ת״ה י״ד: לאחר שגמר האות ממשיך בכ״י בהבאת תוספת: **י״ח פרשיות של פסח וסמנהון מצריא הדין לא מינטרא למנסב מכלתא לשבעה יומי קדם לארבעת עשר קדש ותיעול בליליא מכל פסחא ותקדש מ ע ל ב א (?) (מעליא ?)**[79].

## פרשת בשלח

לא חסרה אף אות בשלמותה וחסרים חלקים מאותיות ת״ה א׳, ב׳, ה׳, ו׳ (רובו), ז׳ (רובו המכריע), ט׳, י׳, י״א (רובו), י״ב, י״ג, ט״ו, ט״ז, י״ז, י״ט. האותיות י״ג—י״ז וכ״ד מופיעות פעמיים.

הסדר כת״ה אלא שאות ה׳ קודמת לד׳ וכד׳ מובאת באמצע י״ט ומקומה שם ולא כבת״ה ונוסף על כך נוספו בעמ׳ 97. עד 98. בכתב אחר האותיות י״ג (חלק) י״ד—י״ז וע״י כך חלק מהאותיות כפולות (ולמעשה מבחינת המקום זה עוד באמצע פרשת בא) וכן נוסף (בכתב האחר) חלק מאות כ״ד בעמ׳ 3. וע״י כך גם חלק ממנה כפול.

בפרשה זו רבו ההשלמות בגליון ובין השיטין. ורבו החסרונות.

97. ת״ה י״ג: פותח (בכתב האחר) במלים: **״חסר בשיר״ ואח״כ** מתחיל מסוף אות י״ג בת״ה: ״ד״א מצרים במדה שמדדו מדדת להם״ וממשיך בשלמות עד סוף האות ובמקומו בדף 102. מופיע ג״כ עיקר הדברים.

97. ת״ה י״ד: מופיעה בכ״י האות במלואה ובמקומה בדף 102. מופיעים ענין תהום עליון ותחתון וענין האבן (הראשון).

97. ת״ה י״ד: **ד״א כמו אבן היא הכת בינונית הרשעים שבהן נשרפים כקש (בת״ה היא נקמת בינונים).**

97. ת״ה ט״ו: בכ״י יש שני חסרונות של דומות אולם החסרון הראשון חסר גם להלן ב 102. ורוב האות מופיע שם.

97: ת״ה ט״ז: יש כאן דברים שכתובים ב 102: ויש להפך.

98. ת״ה י״ז: פותח בתחלת האות ומפסיק ב״ובא הים שלא היה״ ומפסיק בסוף העמ׳ בכ״י (ונקטע כנראה).

98: ת״ה א׳: **ואברהם הולך עמם לשלחם ומתרגמינן לאלוואיהון**[80].

98: ת״ה א׳: קרוב הדרך להזור למצרים **וכי על דרך רחוקה הוליכן והם אומרים**[81] **נתנה ראש ונשובה מצרימה על דרך קרובה על אחת כמה וכמה**[82].

79 וכן בכי״ק וכי״א ב׳, ג׳, ה׳ ובד״ו.
80 וכ״ה בתרגום אונקלוס ובתר״י.
81 במדבר י״ד, ד׳.
82 בערך כמו מכילתא הו״ר 77.

98: ת"ה א': והתורה מתישבת בגופן מיכאן אמרו חכמים לא נתנה תורה אלא לאוכלי המן שניה להם אוכלי תרומה[83].

99. ת"ה א': בסוף האות נוסף: וי"א וחמושים בחמשה כלי קרב כל אחד ואחד דתנן לא יצא האיש לא בסיף ולא בקשת (ולא בתריס) ולא באלה ולא ברומח[84]

99. ת"ה ב': ואל תתמה שהרי תלמידי תלמידיו השליך עץ והציף הברזל שנ'... (בת"ה שהרי הוא אומר ויהי האחד).

99: ת"ה ב': פקד בנחלי ארנון יפקוד בירדן פקד בעוה"ז...

99: ת"ה ג': הנוסח בכ"י: ארבע מארבע רוחות העולם ואחד הולך לפניהם הנמוך מגביהו והגבוה ממצו ואחת מלמעלה ואחת מקיף את המחנה[86] ואחד מאחריהם שנ' וילך מאחריהם[87].

100. ת"ה ט': באברהם כתיב וישכם אברהם בבוקר[88] וכתיב וישא עיניו וירא את המקום מרחוק[90] (בת"ה פסוק אחר: ויקרא שם בשם ה').

100. ת"ה ט': חוזרים בתשובה וצועקין ומתפללים לשם והקב"ה מצילן ומגבירן על הצד ומנצחן על שונאן[91].

100: ת"ה י': פרש עליהן כסותו שהם עבים ועננים שנ' פרש למסך.

100: ת"ה י': מנין עשר השירות שונה בכ"י בשירה אחת. חסרה בכ"י השירה הרביעית בת"ה "ויהי ככלות משה לכתוב" ובמקומה מופיעה שירה תשיעית על משיח בן אפרים ולהלן הנוסח: "נשארו שתים אחת בימי משיח בן אפרים שנ' שירו להי שיר חדש כי נפלאות עשה תהלתו בקצה הארץ[92] ואחת בימי משיח בן דוד שנ' שירו להי שיר חדש כי נפלאות עשה" (בת"ה השירה העשירית לעתיד לבוא)[94].

83 להלן סוף אות כ' בת"ה ובכ"י :103.

84 המשנה בשבת פ"ו מ"ד והדרשה בירושל' שבת פ"ו ה"ד (ח:) כגירסת שרידי ירושלמי וקרבן העדה וקונדריס אחרון של ילק"ש ור' ירושלמי כפשוטו 108 ור' מאן עמ' קט"ז מכילתא דרשב"י (מהדו' אפשטיין—מלמד 45).

86 יש כאן שמונה עננים וצריך עיון. וזה שמאחריהם הוא אחד מארבע רוחות ועוד שנ' וילך מאחריהם ז. א. שקודם לא היה שם ואולי צריך לתקן בכ"י במקום ואחד מאחריהם והלך מאחריהם (והכוונה לזה שמקיף את המחנה) ובזה מתורצות כל הקשיות (?).

87 עיין תוספתא סוטה פ"ד ה"ב וספרי במדבר פיסקה פ"ג הור' 79 ומכילתא הו"ר 81 ובכ"י להלן 201.

88 בראשית כ"ב, ג'.

90 בכ"י דורש כנראה לגבי אברהם ויצחק את המלים: "וישאו בנ"י את עיניהם" ולא את "ויצעקו בנ"י אל ה'" ומשוה זאת לפסוק "וישא אברהם את עיניו וירא את המקום מרחוק" ולפסוק "ויצא יצחק לשוח בשדה וישא עיניו וירא" מביא הפסוק כולו עד פה. במכילתא הו"ר 92 הדרשה כבת"ה.

91 לא מצאנו נוסח זה.

92 ישעיהו מ"ב, י' ושם: שירו להי שיר חדש תהלתו מקצה הארץ.

93 תהילים צ"ח א'.

94 והשירה של בן אפרים לא מצאנו בשום מקום ועיין תשוה"ג הרכבי סימן ס"ו שאומר: "ויש שקבצו שירות הרבה".

**סדר השירות בת״ה**: קודם מופיעות 8 שירות ואחר השמינית מופיעה הדרשה ״וכי דוד חנכו״ ובאמצעה השתלבו דרשות אחרות (**ויאמינו בה׳, אז ישיר משה, משה ובנ״י**) ואח״כ אומר ״את השירה הזאת — והלא עשר שירות הן כדמפרש לעיל״ וחוזר שוב אל ענין דוד: ״שירה שמינית מזמור שיר... והלא שלמה חנכו...״ וממשיך את הדרשה על משה ועובר ליהושפט ובסוף מגיע לשירה התשיעית והעשירית.

**סדר השירות בכ״י**: **הסדר פחות מעורבב**: קודם, כל עשר השירות ואחריהן: ״ולמה נאמר בדוד חנוכת הבית וכי דוד חנכו״... ובאמצע נכנסות הדרשות על: ״**ויאמינו**״, ״**משה ובנ״י**״ בקיצור וממשיך בדרשה של דוד ״וכן משה שנתן עצמו״... ואחריה ענין יהושפט[95].

100. ת״ה י׳: משה אמר שירה לנגד כל ישראל והן **עונין אמן שנ׳ ויאמרו לאמר וכתיב ויברכם ביום ההוא לאמר בך יברך לאמר**[96] **כלומר אמן**[97].

101. ת״ה י״א: ר׳ אלעזר **בן בתירא** אומר משה פתח תחלה (בת״ה ובמכילתא **בן תדיי**).

101. ת״ה י״א: **גבור והוא חלש חכם והוא בעל עשיר והוא אביון** שנ׳ עשיר **ישכב ולא יאסף ומחניפין לו**[98].

101. ת״ה י״א: **לי הכסף ולי הזהב ונפשות כל הברואים מסורות בידו** שנ׳ **אשר בידו נפש כל חי**[99] (ובת״ה מופיע הפסוק הן כל הנפשות לי הנה)[100].

102. ת״ה י״ב: בענין נבוכדנצר נוסף: ״**אתה הפרשת עצמך מבני אדם (בני אדם) נפרשין ממך** שנ׳ **ולך טרדין מן אינשא**״[1].

104. ת״ה כ״ב: נוסף בכ״י אחר ענין רושם: ״**והכית בצור** אמר ר׳ **יוסי בן זמרא שהמטה של סנפירין היה** שנ׳ **והכית בצור על הצור לא נאמר אלא בצור**״[3].

105. ת״ה כ״ז: וכי לא היה להם כר או כסת לישב עליו משה אלא ללמדך **שהיה משה מצטער בצער ישראל** ובתענית צבור (בת״ה **שהיו שרויין בתענית צבור**).

## פרשת יתרו

חסר מת״ה אות ט׳ וחלקים מ־א׳, ב׳, ג׳, ה׳, ז׳, ח׳, י׳, י״א, ט״ז ונוספה בכ״י דרשה שלמה וחלק מהאותיות י״ב, י״ג, י״ד, ט״ז, מופיע פעמיים (י״ב בגליון וי״ג—י״ד, ט״ז בעמ׳ 2 ו־ 3.).

95 ובמכילתא הוצאת רבין 116—118 עוד סדר אחר.
עוד סדר אחר. 96 בראשית מ״ח, כ׳.
97 לא מצאנו דרשה זו. 98 איוב כ״ז, י״ט.
99 איוב י״ב, י׳.
100 ר׳ מכילתא הו״ר 145 אותה הדרשה על פסוק אחר.
1 דניאל ד׳, כ״ב. הופיע כבר בכ״י. 98 ובת״ה להלן אות ט״ז. 3 מכילתא הו״ר 175.

הסדר כת"ה אלא שאות י"א וחציה הראשון של אות י"ב מופיעות באמצע אות ט"ז ושם מקומן וכן יש באמצע אות ט"ז אחר אות י"ב תוספת מהמכילתא על 10 הדברות. גם בפרשה זו רבו ההוספות בגליון ובין השיטין. ובחלק השני של פרשה זו רבו ההסרונות

106. ת"ה ג', ת"ב ד': השליכו מכתפו ובא הנחש... (בת"ה ובת"ב הכלב) [4].

106. ת"ה ג', ת"ב ד': כך ישראל כשיצאו ממצרים קרע להם ים סוף [4].

106. ת"ה ג', ת"ב ד': היה נותן להם צרכיהם ועושה עמהם גדולות ונפלאות שלא נבראו ולא נשמעו מימי בראשית [4].

106: ת"ה ד: סוכתים שהיו משימין אזניהם לשמוע בכיון שנ' הסכת ושמע ישראל [5] (בת"ה שוכתין שהיו ישראל מסכין להם) [6].

107. ת"ה ז' ת"ב ה': בגליון בכתב שלישי נוסף: "בערוך באות מלפפון פי' צנון בתמוז ומלפפון בניסן".

107. ת"ה ז' ת"ב ה': אלא נאה לומר לנבוכדנצר מפני שהיה ממ"ה הב"ה (ועשה) [עושה] עמו פלאות שהוציאו מבני אדם שנ' לבביה מן אנשא ישנון [7] יתרו אמר עתה ידעתי... שלא היתה ע"ז שלא עבדה [8] (בה) [בא] לחסות תחת כנפי שכינה מפני שראה הנסים והמדות שמדד להם מדה כנגד מדה [9] חשבו לאבד את ישראל... שנ' כי בדבר אשר זדו עליהם.

108. ת"ה י': אמר רבי יהושע בן לוי לעולם השלישי חביב (בת"ה בר נחמיה).

108. ת"ה י': אמר הקב"ה אמתין עליהם עד שירפאו מחוליים ומשעבודן ויתישב דעתן [10] ואוריד עליהם תורה.

108. ת"ה י"ד: שלשה דברים אדם אוכל פירותיהן בעוה"ז והרביעית כנגדן.

108. ת"ה י"ד: בקש להחזיר העולם לתהו ובהו (בת"ה ובכ"י לעיל עמ' 3 למדידת מימיו).

108: ת"ה ט"ז: והסרסור נעשה פניו של אש (וכצ"ל ובת"ה פיו).

108: ת"ה ט"ז: וההר בוער באש והוא כבודו של אש שנ' כי ה' אלהיך אש אוכלה [11] לפיכך כל המקיים את התורה סופו לראות כבוד ה' שבו נתנה תורה שנ' וזרחה לכם יראי שמי [12] ומוסרי תורה סופן לידון באש של גהנום שנ' ואשם לא תכבה [13].

4 לא מצאנו. 5 דברים כ"ז, ט'.
6 לא מצאנו.
7 דניאל ד', י"ז.
8 מובא בילק"ש ח"א רמז רס"ט, ח"ב קהלת רמז תתקס"ח בשם התנחומא. בנוסח זהה כמעט לכה"י "יתרו אמר עתה ידעתי כי גדול ה' לפי שלא הניח ע"ז שלא עבדה".
9 לא מצאנו נוסח זה.
10 לא מצאנו.
11 דברים ד', כ"ד.
12 מלאכי ג', כ'.
13 ישעיהו ס"ו, כ"ד. לא מצאנו.

109. ת״ה י״א: על אחת כמה וכמה אלף אלפים ורובי רבבות והוא צריך לדבר בכוח.

109. נוסף קטע שלם: לא תשתחוה להם פוקד עון אבות על בנים נרתע משה ונבהל אמר לו בזמן שאינן מסורגין מיד וימהר משה ויקוד ארצה וישתחו [15]. אמר לו אין בישראל קוצץ בן קוצץ כשם ששמירת פורענות לארבע דורות שמירת חסד לאלף דור שנ׳ לאוהביו ולשומרי מצותיו לאלף דור [16] אלו הנביאים והזקנים שבא״י שנתנו עצמן על המצוות מה לך יוצא ליהרג על שמלתי בני מה לך יוצא לצלב על שקראתי בתורה מה לך לוקה שנטלתי הלולב (והמצוה) [והמצה] שאכלתי ואמר מה המכות האלה בין ידיך ואמר אשר הוכיתי בית מאהבי [17].

109: ת״ה ט״ז: כשטובה באה עליהן מכבדין שב׳ נתן אלהינו בידינו ואת שמשון אויבנו [19] (בת״ה פסוק אחר והוא נמצא בכ״י בגליון).

109: ת״ה י״ז: בלע המות לנצח אמן כן יהי רצון.

## פרשת משפטים

חסר מת״ה האותיות: י״ג, י״ד וחלקים מ־א׳, ג׳, ה׳, ו׳, ז׳, ח׳, ט׳, י״ב, ט״ו (רובו), י״ז (רובו), י״ח, י״ט (רובו). הסדר כת״ה ובפרשה זו רבו החסרונות.

110. ת״ה א׳ ת״ב א׳: והגבורה של ממ״ה הב״ה משפט אהב [20] שאין לפניו לא עולה ולא שכחה ולא משוא פנים ולא מקח שוחד [21] שנ׳ הצור תמים פעלו וכו׳ [22] ואומר אשר לא ישא פנים ולא יקח שוחד [23] והעולם נברא במשפט מהו אתה כוננת מישרים... (ובת״ה ובת״ב דרשה אחרת).

110. ת״ה א׳ ת״ב א׳: מתוך כך גלו שנאתן זה לזה ומתכפרין באו לפונדק אכלו...

110: ת״ה ג׳: נכנס אל חולה אחר ואמר לאנשי ביתו לא יאכל זה החולה שום דבר אלא פת לחם שרויה במים או תרנגול בלבד ואל ישתה יין אמרו לו לזה אמרת לאכול כל מה שהוא רוצה ולזה שלא כלום במשוא פנים אתה הולך עמם אמר להם הראשון...

15 שמות ל״ד, ח׳.
16 דברים ז׳, ט׳.
17 זכריה י״ג, ו׳. הקטע נמצא במכילתא ״בחדש״ פרשה ו׳ (הו״ר 226) ובמדרש תנאים עמ׳ 21 ובוהזהיר כ״ה: ובחלקו במדרשים אחרים (ר׳ בהערות מכילתא שם) הנוסח עד ״קוצץ״ דומה ביותר לוהזהיר. מ״כשם ששמירת פורענות״ דומה ללקח טוב במקום (עמ׳ 136) וההמשך בשנויים כמו במדרשים הנ״ל.
19 שופטים ט״ז, כ״ג.
20 דה״י ב׳, י״ט, ז׳.
21 אבות פ״ד מכ״ב.
22 דברים ל״ב, ד׳.
23 דברים י׳, י״ז.

111: ת״ה ה׳: חוקיו זו תורה ומשפטיו **אלו הדינים** (וכצ״ל ובת״ה **שלו הדינים**).
112. ת״ה ו׳: ותניא היה רבי **טרפון** אומר כל מקום שאתה מוצא... (בת״ה ר׳ **שמעון**).
112. ת״ה ו׳: כל מקום שאתה מוצא **ערכאות** (בת״ה **אגוריאות**).
112: ת״ה ו׳: ושפטתם צדק אמר ריש לקיש צדק את הדין... (בת״ה ר׳ יהושע **בן לוי**).
113. ת״ה ו׳: שהטיח את אשתו תחת התאנה... **ומקלוהו** (בת״ה **והלקוהו**) [24].
113. ת״ה ז׳: אלו דברים שנכתבו בתורה... ע״ז וגלוי עריות ושפיכות דמים **וברכת השם**.
114: ת״ה ט׳: ופשט זרועו ליטול את הרבית ולקח בני עובדיה ברבית שעלה לאחר **מותו שנ׳ והנושה בא לקחת את שני ילדי לו לעבדים** [25].
114: ת״ה י׳: חבל תחבול ללמדך שהוא נוטל יותר **משל מחר** [27] (בת״ה שאם נוטל **יתד של מחרשה**).
116: ת״ה י״ז: ואמר אבי תקראי לי **שהוצאתי אתכם ממצרים וקרעתי ים סוף ואתם עשיתם עגל** [28] חסרתי אתכם דבר וכו׳.

## פרשת תרומה

חסר מת״ה חלקים מאותיות: ג׳, ד׳, ה׳, ו׳, ז׳, ח׳, ט׳, י׳, י״א. הסדר כת״ה ובחלקה השני של פרשה זו רבו החסרונות.
117: ת״ה א׳: אמר ר׳ יונתן מה כתיב כהניה חמסו... (בת״ה א״ר **יצחק בשם ר׳ יוחנן**).
119.—118 ת״ה ז׳ (ת״ב ו׳): בכ״י מופיע אחרי ״ויצא הראשון אדמוני״: ״**ועורות כנגד ערביים**״ ואח״כ: ״שקוהי די פרזל אלו אדום שהם תקיפין כברזל **וה׳ כ׳ ה׳ עתיד למחות זכרם בשכט ברזל חספא זהו כלי חרש וזהו ערב ולמה נמשלו לחרש מה החרש כשיפול נשתבר פתאם ואין לו רפואה כן מלכות ערב נשברה פתאם ולא יהיה לה תקנה שנ׳ ככלי יוצר תנפצם** [29] **עד די התגזרת אבן**... והדקת המו זה מלך המשיח **שהשמיד את תקופן מן העולם שנ׳** ואבנא די מחת לצלמא...

24 ובבלי יבמות 3: ובירושלמי חגיגה פ״ב ה״ב כבת״ה.
25 מלכים ב׳, ד׳, א׳. ודרשה זו מובאת בתכנה כבכ״י ברש״י לפסוק מלכים ב׳, ד׳, א׳ בשם מדרש **רבי תנחומא** ולא מצאנו במקום אחר שקושרין את הדרשה עם הפסוק כרש״י וככ״י.
27 חוזר בכ״י פעמיים.
28 לא מצאנו.
29 תהלים ב׳, ט׳. לא מצאנו.

119: ת״ה י׳: ועשית קרנותיו שמרים אני קרנות הצדיקים לעולם הבא שנ׳ וכל קרנות רשעים אגדע תרוממנה קרנות צדיק [31].

120. ת״ה י״א: ופרח לבנון אומלל ואין לבנון אלא ביהמ״ק שנ׳ ההר הטוב הזה והלבנון [33] שש משזר כנגד ואחבשך בשש [35]. ואנעלך תחש [36] כנגד עורות תחשים. וכנגד ענני כבוד ואערך עדי [37]. ועטרת תפארת [38] כנגד הארון שכתוב בו ותפארתו ביד צר [39]. וארחצך במים [40] כנגד הכיור. ואסוכך בשמן [41] כנגד שמן המשחה. ואלבישך רקמה [42] כנגד מעשה (ירוקח). [רוקם] [43] ואמר הקב״ה למשה בדים שעשית...

## פרשת תצוה

חסר מת״ה האותיות ז׳, ח׳, ט׳, י׳, י״א וחלקים מ־א׳ (רובו), ב׳, ד׳ (רובו), ה׳, ו׳ (חציו), י״ג, י״ד, ט״ו. הסדר כת״ה ובפרשה זו רבו החסרונות.

120: ת״ה א׳: אמר רבי חנינא ולא עוד אלא שהוליך בנו להעלותו עולה לשחטו וכי לשחטו הוליכו לעשות רצון בוראו למול על אחת כמה וכמה [44] (ובת״ה דרשה אחרת בשם רבי חנינא).

121. ת״ה ד׳: אמר הקב״ה... שתדעו מה חבתכן לפני לקיים ברית אבותיכם אברהם יצחק ויעקב שכתי׳ ולא יכול משה לבוא אל אהל מועד.

121: ת״ה ו׳: לפי שהזית מביא אורה לעולם שבנח כתיב כששלח היונה כתיב בה והנה עלה זית טרף בפיה [45] הוי סמן אורה הבא לעולם [46]. (בת״ה לפי שהזית סמן אור לעולם).

122: ת״ה י״ג ת״ב ט׳: זרעתם הרבה והבא מעט משבטלו הכבורים (בת״ה משבטל לחם הפנים) אכל ואין לשבעה משבטל לחם הפנים (בת״ה משבטל נסוך המים) שתה... [47].

31 תהלים ע״ה, י״א. לא מצאנו.
33 דברים ג׳, כ״ה. ספרי במדבר, פסקא קל״ד ועוד.
35 יחזקאל ט״ז, י׳.
36 יחזקאל ט״ז, י׳.
37 יחזקאל ט״ז י״א.
38 יחזקאל ט״ז, י״ב.
39 תהלים ע״ח, ס״א.
40 יחזקאל ט״ז, ט׳.
41 יחזקאל ט״ז, ט׳.
42 יחזקאל ט״ז, י׳.
43 בערך כת״ה תצוה א׳ וההבדלים 1): בכ״י ענני כבוד = ואעדך עדי. בת״ה: ענני כבוד = ואכסך משי. 2): בכ״י: ועטרת תפארת כנגד הארון שכתוב בו ותפארתו ביד צר בת״ה: ועטרת תפארת וכנגדו כפורת על הארון וזר זהב.
44 לא מצאנו.
45 בראשית ח׳, י״א.
46 מופיע בדומה לזה בת״ה סוף אות ה׳ וכאן כנראה נשמט בת״ה מן הדומות ורה״ב י״ט והכ״י מפרש כעץ יוסף.
47 כת״ב קדושים ז׳.

122: ת״ה י״ד: ואני מקבלן על מזבח הנחושת ומזבח הקטורת היה לריח ניחוח תדע לך שמזבח... נתון בפנים בשביל שמעציר המנפה ודבר (?) מלאך משחית מישראל שנ׳ קח את המחתה ותן עליה אש [48].

123. ת״ה ט״ו: שגפף את המלאך והוליכו לאהל מועד אמר [49] אבא כלב בשם ריש לקיש (בת״ה ועצרו אמר רבי אבהו).

## פרשת כי תשא

חסר מת״ה האותיות: כ״ה, ל״ד, ל״ה וחלקים מ־ג׳, ד׳, ה׳, ח׳, י״א (חצי), י״ב, י״ג, י״ד, י״ז, י״ח (רובו), כ״ו, ל׳, ל״ג. הסדר כת״ה.

123: ת״ה א׳: והיו מזהירין את ישראל כדתנן באחד באדר משמיעין על השקלים ועל הכלאיים [50] אמר שלמה...

124. ת״ה ב׳: ערמת אצטרובלין. בגליון נוסף: צנובר בערבי.

124: ת״ה ג׳: קמעא נוסף בגליון: פרוש מעט.

124: ת״ה ג׳: אין הדבר כך שכל מי שהוא רעב אינו יכול לישון אכל קמעא שנתו מתברכת (בת״ה שנתו מתנדדת).

126. ת״ה ה׳: זש״ה צדקה תרומם גוי ר׳ יהושע רבי אליעזר ורבנן. ר׳ אליעזר אומר גוי אלו ישראל שנ׳ ומי גוי גדול [51] וחסד לאומים חטאת חסודים הם חטאים הם לאו״ה שהם מתיהרין בחסד שעושין ורבי יהושע אומר הנייה לאו״ה בשעה שחוטאין ישראל שהם חוזרים ומשתעבדין בהם רבן גמליאל אומר חסד שהאומות עושין חטא הוא להם רבי אלעזר בן ערך אומר וחסד לאומים חטאת הוא לישראל אמר רבן יוחנן בן זכאי נראין דברי רבי אלעזר בן ערך מדבריכם ממי אתה למד ממישע מלך מואב [52].

126: ת״ה ח׳: שלח ברדאך בלאדן בן בלאדן... וכתב שלמא לחזקיהו מלכא לירושלים ושלמא לקרתיה ושלמא לאלהא רבה לאחר שיצאו הספרים... כתב אחרים תחתם וכתב תחלה שלמא לאלהא רבא דחזקיה ושלמא לירושלים ושלמא לחזקיה מלכא [53] (בת״ה הנוסח בעברית).

127. ת״ה ח׳: משל למלך שהיו לו סופרים הרבה (בת״ה פורפורין).

127: ת״ה ט׳ ת״ב ה׳: ר׳ דראובן מאתים אלף... ר׳ דיהודה עשרת אלפים וכן ר׳

48 במדבר י״ז, י״א.
49 לא מצאנו שם זה.
50 שקלים פ״א מ״א.
51 דברים ד׳ ח׳.
52 הנוסח ברובו כפסיקדר״כ בובר י״ב: אך מקוצר וההמשך של מישע מלך מואב כת״ה. כת״ה.
53 וגם בסנהדרין צ״ו. האגרות בארמית.

דישכר עשרת אלפים (וחסר יוסף) ונ' דנפתלי... א' דאשר אלף וא' דאפרים אלף מ' דמנשה ארבעים אלף הרי שש מאות אלף ושלושים ועשרים [54] ושמונת אלפים מתו במעשה העגל כשלושת אלפי איש ובמגפה שנגפם הקב"ה שלושים אלף שנ' ויגוף ה' את העם [55] ואתה מוצא במגפת השטים כד' אלף ובמעשה העגל לא כל שכן מפני שעשו לאחר ל' יום ממעמד [הר סיני את] [56] העגל הרי אלף ליום ושלושת אלפים יתרין על [57] שש מאות אלף ושלושת אלפים וחמש מאות וחמשים אמר הקב"ה למשה מנה את ישראל כמה חסרו... [58]

128: ת"ה י"ב: דריוש בונה [59] טיטוס מחריב בן אפרים בונה [60] גוג ומגוג מחריב ומגלה בן דוד בא ואליהו עמו להשיב [61] חצי גולה והקב"ה שמראה כבודו בעולם ויורד על הר הזיתים [62] דבר ודם אש וגפרית [63] שמוריד על או"ה ותחית המתים אלה לגן עדן ואלה לגהנום בצלאל בונה את המשכן...

128: ת"ה י"ג: ישראל נקראו לו 4 שמות [64] (בת"ה ישי).

129. ת"ה י"ד: וכסף פסל מיכה.

130. ת"ה ט"ו: והקב"ה עושה להן חיי העוה"ז וחיי העוה"ב שנ' כי היא חייך ואורך ימיך (ובת"ה הקב"ה עסוק ליתן להם חיים שנ').

132. ת"ה כ"א: ואתה היית כשר וקבלת הערבות [65] (בת"ה היית גרם וקבלתם הערב רב).

132. ת"ה כ"א: אלו הגרים שיצאו עמהן וכקברות התאווה כתיב והאספסוף אשר בקרבו [66].

133. ת"ה כ"ד: ועד כאן אין לאברהם אלא ד' דורות שנ' ודור רביעי ישובו הנה [67] (בת"ה שבעה דורות).

54 כך תוקן בין השיטין וכך עולה החשבון (בלי יוסף).

55 שמות ל"ב, ל"ה.

56 כנראה כצ"ל אך גם זה קשה כי הם 40 יום.

57 אולי צ"ל הרי במקום על.

58 לא מצאנו דרשה זו. ודורש שבמגפה שבשמות ל"ב, ל"ה היתה נוסף למלחמת הלויים (בה נפלו 3000) ובה נפלו 30,000 ולמד זאת מק"ו ממגפת שטים ואז ס"ה הנופלים 33,000 והחשבון יתן 595,000=33,000 — 628,000 ולא 603,550 וקשה. ואם לפי הנוסח לפני התקון של בין השיטין (הקשה כי הסכום גדול ב־10,000 יותר מכפי החשבון אלא אם כן מוסיפים את יוסף ואפרים ומנשה) יצא 605,000 = 33,000 — 638,000 וקרוב יותר ל־603,550 אך עדיין קשה ובס"ה הלשון משובשת והענין לא ברור.

59 לא מצאנו נוסח זה והרעיונות מצויים הרבה ב"מדרשי גאולה", מהדורת יהודה אבן־שמואל.

60 שם במקום גוג ומגוג עפ"ר ארמילוס ור' הערות י. אבן שמואל שם עמ' 90 ועוד.

61 החצי הנאמן שישאר אחר הגלות שאחר מות בן יוסף (עפ"י זכריה י"ד, ב').

62 זכריה י"ד, ד'.

63 יחזקאל כ"ח, כ"ג; ל"ה, כ"ב ועוד.

64 בשמ"ר פ"מ אות ד' יש שנקראו לו 4 שמות זה אליה...

65 ובשמ"ר פמ"ב אות ו' עניו וכשר... ערב רב.

66 במדבר י"א, ד'.

67 בראשית ט"ו, ט"ז.

133: ת״ה כ״ו: אחד משמונת רבוא ושמונת אלפים ושמונים (בת״ה אחד מחמשת רבוא ושמונת אלפים ושש מאות וחמשים).

133: ת״ה כ״ז: ומשה יקה את האהל... שנטמאו בע״ז [68] אמר ר׳ שמעון בן לקיש...

134. ת״ה כ״ז, ת״ב ט״ז: האוצר הזה של מי הוא והוא אומר של [69] אותן צדקות והאוצר הזה של מי הוא והוא אומר של בעלי תורה [70].

136. ת״ה לג: ובשבת לא היה יורד ולא עוד אלא נהר סמבטיון יוכיח שכל ימות השבוע הוא רץ ובשבת אינו רץ אמר לו הנה מן שלא היה בימינו ומנהר סמבטיון איני מאמינך שאיני יודע מקומו אמר לו זכורין וחברין וראה שכל ימות השבוע עולה בידן ובשבת אינו עולה בידן... בקבר אביך ור׳ עשן עלה מקברו כל ימות השבוע ובשבת אינו עולה הרי המתים יודעים שהוא שבת והחיים לא ישמרו אותה הלך ובדק בקבר אביו וראה כך ובשבת לא היה עולה אמר לו שמא נגמר גזר דינו אמר לו חזור ובדוק ומצא מראש חזר ובדק ומצא כך ועשה כשפים והעלהו מקברו אמר לו מה שבחייך לא שמרת במיתתך אתה משמר והוא אזל ואוקמיה... ובשבת אנו נחים ובערב שבת בת קול מכרזת ואומרת הנח להם לרשעים אלו וינוחו ומניחין אותן כל ליל שבת ויום שבת והמלאך הממונה... צועק המלאך הממונה על הנשמות ואומר חזרו לכם רשעים לגהנום שכבר השלימו ישראל סדריהם ונוטל נשמתן... כמו אופל (עד כאן) [17].

## פרשת ויקהל

חסרה מת״ה אות ה׳ (תמ״ן) וחלקים ניכרים מאותיות א׳, ג׳, ד׳, ו׳, ז׳, ח׳, ט׳, י׳. הסדר כת״ה ורבו מאד החסרונות.

138. ת״ה ג׳: משה מלך ואהרן אחיו כ״ג ובצלאל השליט על מלאכת המשכן מבקש משה לבזוז את יגיעתנו (בת״ה כל הגדולה הזו מבקש משה לכון).

138. ת״ה ד׳: בן חור מה צריך להזכיר חור כאן אלא בשעה שמסר נפשו... (ובת״ה ״ראו קרא ה׳ בשם בצלאל וגו׳ מה צריך לחזור״ ולא מוזכר כלל שמו של חור).

138. ת״ה ו׳: ר׳ יהודה אומר ברא האור תחלה ואח״כ העולם ורבי נחמיה אומר החושך ברא תחלה [72] (ובת״ה רי״א החרשך ברא הקב״ה תחלה ואח״כ ברא את העולם ור׳ נחמיה אומר העולם ברא הקב״ה תחלה ואח״כ ברא חושך).

68 לא מצאנו.

69 בת״ב עושי צדקות.

70 דומה לת״ב והשאר כת״ה ובת״ה כנראה הושמט מן הדומות של של.

71 ריב הנוסח קרוב לשאילתות בראשית א׳ בשנויי סדר קטנים פרט לקטעים בסוף שהם כת״ה, ור׳ במהדורת ק. מירסקי עמ׳ י״א בחילופי נוסחאות.

72 רה״ב כ״ה וכב״ר דברי ר׳ יהודה כמו בכ״י.

139. ת״ה ז׳: ועל כל נימה ונימה כ״ד חוטין ארכה מ׳ אמה ורוחבה כ׳ אמה ששים כהנים מטבילין אותה[73] (בת״ה וג׳ מאות כהנים נוטלין אותה ובת״ב ושׁ׳ כהנים).

## פרשת פקודי

חסר מת״ה אותיות א׳, ג׳ (תמ״ן) *[73] וחלקים ניכרים מ־ב׳, ה׳, ו׳, ט׳, י׳, י״א, ונמצאת אות ד׳ שהיא תמ״ן הנמצאת גם בת״ב ובפרשה זו רבו מאד החסרונות.

140. ת״ה ב׳: ובמשכן כתיב וימשח אותו ויקדש ולכך נזכר בויקהל משה ששת ימים תעשה מלאכה[74] ואח״כ קחו מאתם תרומה[75] להודיעך שמלאכת המשכן שקולה כנגד בריאת העולם[76].

140: ת״ה ב׳: ולמה משכן משכן ב׳ פעמים א״ר שמואל שבית המשכן עתיד להתמשכן שני פעמים[77] (בת״ה שהקב״ה).

141. ת״ה ה׳: אמר לו עשה דברות למשכן הלך ועשה... וביותר עשיתי דברות למשכן העדות... (בת״ה עשה משכן לעדות... וביותר עשיתי למשכן העדות).

142: ת״ה י״א: דוגמטרין שלו כאדם שמבקש למבור פירות והוא אומר הראה לי את העין (?).

143. בסוף הספר נוסף בכ״י: ״אמן וכן יהי רצון שיחזיר המשכון לבניו בני ישראל קדושיו נשלם ספר ואלה שמות בע״ה לב גל ונתחיל ספר ויקרא בעוז אל למשה קרא.

## פרשת ויקרא

חסרה מת״ה אות ח׳ (״כבר היה לעולמים״). הנוסח כת״ב.

## פרשת צו

חסר מת״ה אותיות י״ג—י״ד (״כבר היה זה לעולמים״). הנוסח כת״ב.

152: ת״ה ז׳ ת״ב ט׳: אמר רבי יהושע בן גדיא כל מי שהוא עונה אמן (בת״ה ר׳ יהודה ובת״ב ר׳ יהודה בן גדיא רה״ב מ״ז).

73 ר׳ בובר אות י׳ הערה ל״ח ואולי השבוש חל ע״י וש; וס׳.
*73 ״כבר היה לעולמים״. 74 שמות ל״ה, ב׳.
75 שמות ל״ה, ה׳. 76 לא מצאנו.
77 ר׳ סוף אות ה׳ בת״ה החסר בכ״י ובת״ה כאן צ״ל ביהמ״ק ולא הקב״ה.

153. ת״ה ח׳: משה בחרו ולא קרבו... עמד בפרץ והוא קרב עצמו שנ׳ אסורה נא ואראה את המראה הגדול [78].

153: ת״ה ט׳: זה עשו ואלופיו ד״א כבוד חכמים ינחלו זה משה וכסילים מרים קלון זה פרעה וסיחון ועוג [80].

154. ת״ה י״ב: נוסף בכ״י: ששים רבוא נשים.

154: ת״ה י״ב ת״ב ט״ז: הרחב והארך וקבל בני אדוניך (בת״ה ובת״ב בני אמוניך).

154: ת״ה י״ב ת״ב ט״ז: א״ר יצחק עד שמגעת לכסא הכבוד (בת״ה א״ר אליעזר ובת״ב א״ר אליעזר בן יעקב רה״ב ע״ח).

בסוף הפרשה הוסיף: אמן וכן יהי רצון ונאמר אמן.

## פרשת שמיני

חסרות מת״ה האותיות ז׳, ט׳—י״ב (ט׳—י״ב ״כבר היה לעולמים״) וחלקים מאותיות ה׳, ח׳. הנוסח כת״ב.

156: ת״ה ד׳ ת״ב ו׳: לפי שע״י העגל נתפספקה הכהונה בידך (בת״ה ובת״ב נתפקפקה).

158: ת״ב י׳: רשב״י אומר יללן כענין שנ׳ לנתר בהם על הארץ [81] (ובת״ב מופיע הפסוק לתור את הארץ [82]).

159: ת״ה ח׳ ת״ב י״ג: ורביעית רקמו וחמישית גבלו (בת״ה ובת״ב הסדר הפוך).

## פרשת תזריע

לא חסרה אף אות שלמה וחסרים קטעים שאינם גם בת״ב או חסרון הדומות. רוב הפרשה נוטה לנוסח ת״ב.

161. ת״ה ג׳: א״ר אבין בר דמז מן הכתוב של ואם נקבה תלד יתפרש (בת״ה ובת״ב א״ר אבין הלוי רמז לך הכתוב ואם נקבה תלד).

163. ת״ה ח׳: הטבעות שלנו ונסקול אותם או אנו עומדים ונוטלים כל אחד ואחד אבנו [83].

164. ת״ה ט׳: אל הנחש כי עשית זאת? ודבר עמהן ולא הזכיר שמו כך שנו רבותינו...

78 שמות ג׳, ג׳. לא מצאנו.
80 בילק״ש משלי תתקל״ה נזכר משה מול דתן ואבירם.
81 ויקרא י״א, כ״א.
82 רה״ב ס״ד.
83 לא מצאנו.

## פרשת מצורע

חסרה מת"ה אות ח' (פרוש לרש"ג) וחלקים קטנים מהאותיות א' (תמ"ן), ב', ד', ו', ז'.

165: ת"ה א' ת"ב א': באתה אש מן השמים ולחכה **בפפיליהם** (בת"ה ובת"ב **בספפליהם**).

## פרשת אחרי מות

כל הפרשה בת"ה נמצאת בכ"י ונוספו קטע מכי"א ה' בסוף ת"ה ג' וחלק מאות י"ג בת"ב החסר בת"ה.

171: ת"ה א': ד"א לשחוק אמרתי מהולל **א"ר** מה מעורבב... (בת"ה חסר **א"ר**).

172. ת"ה ב' ת"ב ג': בנוהג שבעולם אדם עושה **שני דפוסין** שני דסקרין.

173. ת"ה ו': ואמר לאמא שלום אשתו זה אינו מוציא **שבתו**[84] (בת"ה ובת"ב **שנתו**).

173: ת"ה ו': **תני** ר' אסור לתלמיד להורות הלכה (בת"ה תנא אסור).

176. ת"ה ט': **שנ' אז ישיר ישראל**[85], אז ישיר משה.

## פרשת קדושים

חסר מת"ה אותיות ג', ד'.

177: ת"ה א' ת"ב א': **ר' יוסי הגלילי** אומר זה כרסוון ואפופרין של כסא ור' עקיבא אומר אלו כסאות (בת"ה ובת"ב חד אמר... וחד אמר).

180. ת"ה ט': מעשה היה **בעירנו**[86] (בת"ה ובת"ב **בקרייתנו**).

180. ת"ה ט' ת"ב ט': היה שם חסיד ושמו יוסי איש **ציתיד** (בת"ה ובת"ב **ציתור**. רה"ב מ"ח).

180: ת"ה ט': ומה אם דבר שלא נברא לשום סיוע כך **דבר שנברא ליפרע על** אחת כמה וכמה (בת"ה ובת"ב **בני אדם**).

181. ת"ה י"ג ת"ב י"ג: אמר אברהם לפני הקב"ה רבש"ע **תן לי רשות** לומר לפניך ה' אלהים במה אדע כי אירשנה (בת"ה ובת"ב **אתה נתת לי רשות**).

84 רה"ב פ"ח ובספרא, בירושלמי ובויק"ר כבכ"י.
85 במדבר כ"א, י"ז.
86 בילק"ש כבכ"י.

## פרשת אמור

יש רק קצת חסרונות קטנים בפרשה.

187. ת"ה י"א: נוסף בכ"י: **ודכוותה כי אויל... ולא היו יודעים אלא שדשו בעקב**[87].

188. ת"ה ט"ו ת"ב כ': **א"ר** אם בא יצרך לומר אילולא שיש לפניו אכילה ושתיה (בת"ה ובת"ב אמר **רשב"ל**).

189: ת"ה י"ח ת"ב כ"ו: ולקחתם לכם ביום הראשון **לכם משלכם**[88] שלא יהיה גזול ועומדים ונמצא סנגורו קטגורו (בת"ה ובת"ב **בלקיחה** (בת"ה **תמה**) שלא **תהא גזול**).

190. ת"ה כ"ב ת"ב ל': עד שהוא בא יצאו **בני** המדינה (בת"ה ובת"ב **בריוני**. רה"ב ר"י).

191. ת"ה כ"ד: בכ"י נמצא הנוגש ממונה על **מאה** מישראל נמצא הנוגש ממונה על **מאה ועשרים** מישראל (בת"ה **מאה ועשרה** בת"ב ק"י).

## פרשת בהר

לא הסרה אף אות ורק חסרות קצת תמ"ן ויש תוספת גדולה באות ד' של ת"ה. תחלת אות **א'** (בלי תמ"ן) עד "שאין לה כותרת מלמעלה ובסיס מלמטה מה כתיב למעלה מן הענין" נמצאת בכ"י כאלו בסוף פרשת אמור רק אח"כ באה כותרת של פרשת בהר וכנראה המעתיק לא הדגיש שהגיע לפרשת בהר כי הדרשה מתחילה בפסוק "וכי תמכרו ממכר לעמיתך".

192: ת"ה ג': בכ"י שבעה שמות של העני כוללות המלים "דך" ו"דל"[88]* ואין "תכך" (בת"ה אין "דך" ויש "תככים" ובת"ב אין "דל" ויש "תכך"). (רה"ב י"ח).

194. ת"ה ד' ת"ב ט': כי ימוך אחיך אלו ישראל כתיב וימכו בעונם **וכתיב בעצלתים ימך המקרה**[89] ומכר מאחוזתו בימי מדי **ופרס דכתיב ועשרת אלפים ככר כסף**[90] ובא גואלו הקרוב אליו זה מרדכי **דכתיב בן יאיר בן שמעי**[91] **בן יאיר שהאיר עיניהם של ישראל בתפלתו בן שמעי ששמע אל תפלתו בן קיש**[91] **שנקש על דלתי רחמים ופתחו לו**[92] וגאל את ממכר אחיו שכסה בתפלתו **ובתעניתו** של ישראל עונותיהם שהיו כולם ראוין להריגה בשביל שאכלו

87 ירמיהו ד', כ"ב ונמצא אל נכון בויק"ר. רה"ב קמ"ד.
88 סוכה כ"ט:
*88 ושבעה שמות אלה גם **בגז"ש** ח"א עמ' 89.
89 קוהלת י', י"ח. 90 אסתר ג', ט'.
91 אסתר ב', ה'. 92 מגילה י"ב:

מסעודתו של אותו רשע ובמלאת הימים האלה עשה המלך לכל העם הנמצאים ואין עם אלא ישראל דכתיב תהלה לכל חסידיו לבני ישראל עם קרובו הללויה [93] וכתיב עם זו יצרתי [לי] תהלתי יספרו [95]. אופן שני (בת״ה ובת״ב: ד״א) ובא גואלו זה הקב״ה דכתיב גואלם חזק ה׳ צבאות שמו הקרוב אליו עם קרובו הללויה וכתיב את ממכר אחיו [96] למען אחי ורעי אדברה נא שלום בך [97] ומה אני (?) מה נאוו על ההרים רגלי מבשר משמיע שלום [98].

## פרשת בחוקותי

לא חסרה אף אות ויש קצת חסרונות והרבה מאד הוספות.

194. ת״ה א: אם בחוקותי תלכו זש״ה אם חרוצים ימיו כשברא הקב״ה את עולמו חרץ ימיו של כל אחד ואחד וכן הוא אומר והיו לאותות [99] זה ראש חדש ולמועדים אלו רגלים וליומים שפ״ה ימים של השנה ושנים כאותה ששנינו כ״א בתשרי ר״ה לשנים ולשמיטים וליובלות ולנטיעה ולירקות וכו׳ [2] ולמי נתנו לישראל מגיד דבריו ליעקב חוקיו ומשפטיו לישראל דפתחינן בפרשתא דיומא אם בחוקותי תלכו אמר הקב״ה לישראל אם עשית חוקי אין השלטון נוגע ביך ואם לאו מדי עברו יקח אתכם בבוקר בבוקר אם חוקיו עשית ולא יעבור וכן הזהיר לשלמה אם תלך בדרכי לשמור חוקי ומצוותי... ואילו היה נשמר אדם הראשון מפרי העץ אשר היה בתוך הגן לא היה מת עתה מות תמות לפיכך הזהירם אם בחוקותי תלכו ואם לאו ימאסם אלוהי...

194: ת״ה ב׳: והארץ כל(אה) יבולה שאם חוטאין ישראל כל העולם לוקין בשבילם דכתיב והתברכו בזרעך כל גויי הארץ ואם לאו יתקללו אם זכיתם ועץ השדה יתן פריו ואם לאו כי תאנה לא תפרח ואין יבול בגפנים [3] למה כי מן השמים דברתי עמכם.. ויהי כאשר קרא ולא שמעו וכתיב ואת משפטי תשמרו ועשיתם אותם והיה טרם יקראו ואני אענה [5].

194: ת״ה ג׳: דור המבול ודור הפלגה וסדום ועמורה בפתחו של תורה אמריה תאמר [7] שלא תאמר כבר קריתי אותה הפעם אחת איני צריך לקרות עוד אלא תאמר אלף פעמים וכן הוא אומר אילת אהבים [8] שתהא חביבה לך כל שעה ושעה

93 תהלים קמ״ח, י״ד.
95 ישעיהו מ״ג, כ״א. לא מצאנו דרשה זו.
96 ויקרא כ״ה, כ״ה. 97 תהלים קכ״ב, ח׳.
98 ישעיהו נ״ב, ז׳. לא מצאנו דרשה זו.
99 בראשית א׳, י״ד.

2 ר״ה פ״א מ״א. ר׳ בר״ר פ״ו אות א׳ (תאודור אלבק 41) ושם הנוסח שונה.
3 חבקוק ג׳, י״ז. לא מצאנו דרשה זו.
5 ישעיהו ס״ה, כ״ד. לא מצאנו דרשה זו.
7 משלי א׳, כ״א. 8 משלי ה׳, י״ט.

התורה כאילת לא כל כך אהוב לכו לחמו בלחמי (?)[9] יעלת חן[8] שמעלה חן על לומדיה דדיה ירווך בכל עת[8] ומה התינוק הזה כל זמן שיונק משדי אמו מוציאין חלב פסק מלינוק יבשין דדיה כך כל זמן שאדם עוסק בתורה מוצא טעמים כל שעה ושעה ולכך הזהירך הכתוב אל תבוז כי זקנה אמך*[9] ואם אין אתה עושה כן אם תעזבני ימים אעזבך שנים באהבתה של תורה תשגה מאד[10] כל מלאכות שבעולם[11]. אופן שני[12] רבי אבא אומר[13] אמריה של ברכות אמרתי תאמר של קללות ונתתי גשמיכם בעתם יתן ה' מטר ארצך אבק ועפר...[14]

195. ת"ה ג': ... כת"ב ותוקח האשה בית פרעה ואומר ויקח את שרה[15] ואומר ותלקח אסתר אל בית המלך אחשורוש ומצאנו בפירוש ומוראכם וחתכם יהיה על כל חית הארץ[16] ומנין שהשרה שכינתו בארץ דהכין כתיב וישמעו את קול ה' אלהים מתהלך בגן[17] וכשחטא סלק שכינתו...[18]

195: ת"ה ג': והמסכה צרה להתכנס שנעשה צרה כשתכנים אותו שכתוב בו כונס כנד מי הים[19]. אמר הקב"ה אלך ואשוב...

195: ת"ה ג': רבי אליעזר אומר אם עושין תשובה אחיש להם תשובה ואם לאו אני ה' בעתה אחישנה[21] ר' יהושע אומר בין עושין תשובה ובין...

196. ת"ה ד': שנ' לא תמצא בארץ החיים לא תמצא התורה אלא במקום שיש בו חיים ומתים אבל במקום שהן חיים לעולם ולעולמי עולמים לא תתקיים התורה שהיא ברכות וקללות וקרבנות[23] כיון שאמר הקב"ה לישראל...

197. ת"ה ה': ולא מצאו פתח להתיר ליפתח מפני שנתעלמה הלכה מהם[24] (ובת"ה נוסח אחר).

197. ת"ה ה': ורוח הקדש צווחת נפשות הייתי רוצה שתקרי' לפני הצרי אין בגלעד אם רופא אין שם[25] מי שיורה בתורה ערך נפש[26] אשר לא ציויתי...

9 משלי ט', ה'. *9 משלי כ"ג, כ"ב.
10 ר' עירובין נד: ילק"ש משלי תתקל"ז אבל שם חסר "הוא אומר", "לא כל כך אהוב", "פסק מלינוק יבשין דדיה", "כל שעה... אעזבך שנים".
11 לא הבנו ואולי רומז לקידושין פ"ד מי"ד.
12 בת"ה לא מתקשר ובת"ב יש "ד"א" וזה דומה לכ"י (אופן שני).
13 דומה יותר לת"ב אך בכ"י כתוב אמרתי תאמר ואולי רוצה לדרוש "אני אמרתי טובה אמור אתה (משה) הרעה" ומביא הפסוקים המתאימים כבת"ב (אך קשה קצת מהפסוק "ונתתי שמיכם כברזל" שלא מובא בכ"י).
14 כת"ב. 15 בראשית כ', ב'.
16 בראשית ט', ב'. 17 בראשית ג', ח'.
18 דומה לדרשה בב"ר פי"ט אות ז' (176) על פסוק זה (!)
19 תהילים ל"ג, ז', ויק"ר פי"ז, ז' (מרגליות שפ"ח) ועיין שם בהערה והנוסח כאן קרוב ביותר לאיכ"ר.
21 ישעיהו ס', כ"ב. הנוסח בת"ה נכון ובכ"י טעות (לא מובן).
23 לא מצאנו בנוסח זה. 24 ולהלן גם בת"ה כבכ"י.
25 ירמיהו ח', כ"ב.
26 הפסוק מירמיהו מופיע בתענית ד בענין יפתח.

197: ת"ה ו': שנ' כי ערוך מאתמול תפתה ולא די להם שאמלטם מדינה של גהנום אלא שערוך לפניהם שולחן נגד כל האומות העולם ועל אותה שעה אמר הנביא ותרא אויבתי [27] תערוך לפני שולחן נגד צוררי ותכסה בושה וכלימה האומרים אלי איה ה' אלוהיך [28] ולכך דשנת בשמן ראשי זו מלכות בית דוד שתבוא במהרה בימינו אמן [29] שעתיד הקב"ה להשקות אומות ארבע כוסות של פורענות דכתיב כי כה אמר ה' את כוס היין החמר הזה [30] שנ' כי כוס זהב בבל ביד ה' [31] ויין חמר מלא מסך ויגל מזה אך שמריה ימוצו ישתו כל רשעי ארץ [32] שלישי ורביעי ימטר על רשעים פחים אש וגפרית ורוח זלעפות מנת כוסם [33] הרי ארבע וארבעה כוסות של נחמות עתיד הקב"ה להשקות לכנסת ישראל אחת תערוך לפני שולחן נגד צוררי דשנת בשמן ראשי כוסי רויה [34] שנ' ה' מנת חלקי וכוסי אתה תומך גורלי [35] שלישי ורביעי כוס ישועות אשא ובשם ה' אקרא [36] כוס ישועה לא נאמר אלא ישועות אחת של משיח בן יוסף ואחת של משיח בן דוד [37] שיבוא בימי דוד בר מאיר הכהן מינצברק (מצנברק ?) ובימי ר' אהרן הכהן (הכהן) החזן מסכנין [38] עם חברים כל ישראל אמן ואמן. נשלם ספר ויקרא בעוז אשר לאנוש אדם קרא ונתחיל ספר במדבר בעוז מישרים דובר.

## פרשת במדבר

חסר בכ"י חלקים מהאותיות ב', ט', י', ט"ו—ט"ז, י"ח.

198. ת"ה ב': כמין סלע שזרה (בת"ה כמין סלע כמין כורת או כצורת...).

198. ת"ה ב': ועומדין על מקום גבוה ואומרים עלי באר ענו לה (בת"ה על גבה).

201: ת"ה י"ב: שבעה ענני כבוד מקיפין אותם מארבע רוחות ואחד הולך לפניהם

27 מיכה ז', י'. לא מצאנו דרשה זו.

28 לא מצאנו דרשה זו.

29 הדרשה מ"שעתיד הקב"ה להשקות האומות"... "עד" הערה 37 להלן נמצאת בב"ר פפ"ח אות ה' (1082) בשם ריב"ל והנוסח שם בערך כמו כאן וכנראה במלים: "זו מלכות בית דוד שתבוא במהרה בימינו אמן" נסתיימה הדרשה של התנחומא וההמשך על ד' כוסות תוספת מאוחרת עפ"י ב"ר.

30 ירמיהו כ"ה, טו. 31 ירמיהו נ"א, ז'.

32 תהילים ע"ה, ט' ושם "ויגר" במקום "ויגל".

33 תהילים י"א, ו'. 34 תהילים כ"ג, ה'.

35 תהילים ט"ז, ה'.

36 תהילים קט"ז, י"ג.

37 בב"ר שם: "אחת לימות המשיח ואחת לימות גוג ומגוג" (ועיין הערת אלבק שם).

38 את "דוד בר מאיר הכהן מינצברק ורבי אהרון הכהן החזן מסכנין" לא הצלחנו לזהות (ר' גרמניה יודאיקה 240) ור' הערת פרופ' אורבך ב"מדרשי תנחומא ילמדנו" עמ' 6 הערה 30.

דרך שלושת ימים וענן שכינה שרויה ביניהם ואחד מסך על גביהן שנ׳ וענן ה׳ עליהם יומם[39] הענן שהיה הולך לפניהם היה הורג נחשים והעקרבים ומשוה להם הדרך משפיל להם את הגבוה ומגביה את השפל ושהיה מסוך עליהם שלא יראו שרב ולא צינה ארבעים שנה ובדרך שהיו חונים ? זה כך היו נוסעים כתיב כאשר יחנו כן יסעו[40].

202. ת״ה י״ב: אותו הענן שהיה כמין קורה היה כונס עצמו (וכצ״ל בת״ה ובת״ב כנוסע).

202. ת״ה י״ב: עד שלא היו באים הקהתים.

202. ת״ה י״ב: עד בואם אלו בני גרשון עד בואם אלו בני קהת[42].

202. ת״ה י״ב: ועל אותו הדור אמר שלמה ברוח הקודש (בת״ה ורוה״ק אומרת ע״י שלמה).

206: ת״ה כ״ו: נתנו לכו לע״ז (בת״ה נתנו נזם לענל).

## פרשת נשא

חסר מת״ה האותיות י״ב, י״ז—כ״ב, כ״ד, כ״ט (ילמדנו) וחלק מ־ל׳.

209. ת״ה ה׳: שנו רבותינו אין המנאפין נואפין... שנ׳ כי תשטה אשתו אל תקרי תשטה אלא תשטה[43].

214: ת״ה כ״ח: זה יוסף אבי אפרים אבי אביו של יהושע בן נון (וכצ״ל ובת״ה מנשה).

## פרשת בהעלותך

הפרשה נמצאת בשלמותה.

216: ת״ה בין אותיות ג׳ ו־ד׳: נוסף: ״בהעלותך את הנרות אמר הקב״ה לישראל אם הזהרתם לנרות מדליקין לפני ספר אחר אף אני אשמור [לכם] ולדורותיכם שבמעי אמם דכתיב כם בהלו נרו עלי ראשי וכו׳[44].

217: ת״ה ו׳ ת״ב ט׳: באו עמו שמשים סובבים מכאן[45] (בת״ה סבבו בת״ב סובקין).

39 במדבר י׳, ל״ד.

40 במדבר ב׳, י״ז. נמצא בת״ה אות ב׳ בנוסח שונה (וחסר במקומו בכ״י) ועיין ת״ה בשלח ג׳, ובנוסח זה נמצאת דרשה זו בכ״א ה׳ ר׳ מבוא בובר ע״ד.

42 רה״ב קכ״ב ולפי הנוסח בכ״י אתי שפיר.

43 בכ״י ה׳ ש מנוקדת.

44 איוב כ״ט, ג׳. לא מצאנו דרשה זו והמלים ״ספר אחר״ נכנסו כנראה שלא כמקומן בתחלת הפרשה.

45 רה״ב ל״ח והנכון כבכ״י.

217: ת"ה ו' ת"ב י"א: אמר שלמה באור מלך פני חיים (וכצ"ל בת"ה ובת"ב אמר דוד) רה"ב מ"ב.

223. ת"ה ט"ז ת"ב כ"ז: ותאכל בקצה המחנה בקצוצים (ובת"ה במוקצין בת"ב בקצינין. רה"ב קמ"ז).

## פרשת שלח

התוספת לפרשת שלח שבת"ב עפ"י כ"י רומי אינה בכ"י.

228. ת"ה י"ג: פחות מבן עשרים שנה ולא הביא שתי שערות בין שהיה עמהם בעצה בין שלא היה עמהם נכנס אנשים העולים ממצרים ואם הביא שתי שערות והוא פחות מעשרים [46] אם היה עמהם בעצה לא נכנס.

229. ת"ה י"ד ת"ב כ"ז: פתח רבי חנינא לך אכול בשמחה לחמך... והוליכו והעלהו להר המוריה כדכתיב בקהלת כולו [47] אמר אברהם לפני הקב"ה רבש"ע לחנם אמרת לי...

229: ת"ה י"ד ת"ב כ"ז: אמר רבי שמעון אמר לו הקב"ה חייך כן הוא שאלו לא שמעת לי... (בת"ה ובת"ב חנן).

## פרשת קורח

חסר בכ"י מת"ה אות י"ב (מנצפ"ך). התוספת מכי"ר שבת"ב ותמ"ן שבת"ה אינן בכ"י.

230: ת"ה ב' ת"ב ה': מיד עמדו כנגדו שנ' ויקומו לפני משה ומתרגמי' ואיזדקפי לאפי משה [48].

## פרשת חוקת

חסרים מת"ה חלקים מהאותיות: א', ב' (קצת), ד', ו', ז' (קצת), ח' (קצת), י"ח (קצת), כ"א, כ"ה (קצת). ובאותיות י"ז י"ח בת"ה הסדר קצת שונה. כן חסרות תוספות רומי שבת"ב (ג', ה', י"ז—י"ט, כ"א—כ"ב, כ"ה, כ"ז—כ"ח) וכן התוספת בת"ב מכי"א ב'.

46 כן צריך להיות ובת"ה ובת"ב נשמט מן הדומות.

47 רומז לקה"ר פ"ט אות ז' ושם ישנה תוספת גדולה וכנראה שתוספת זו היתה בשכבר הימים גם בתנחומא וקצרוה. 48 בתרגום אונקלוס "וקמו לאפי משה".

239. ת״ה ו׳ ת״ב ט״ו: אתי בר עממיא לגבך ואמר דבעינא מתעביד יהודאי על מנת למיגזר דיניה [49] ביומא שבתא או בצומא דכיפוריא **או בצומא דריפתא.**

## פרשת בלק

חסרים מת״ה חלקים מהאותיות: ט׳, י׳, י״ב, י״ג, י״ד, ט״ו, ט״ז, י״ח, י״ט, כ״א (תמ״ן ב׳), בסוף פרשה זו (בענין שטים ופנחס) רבו ההוספות.

248: ת״ה י׳ ת״ב י״ד: ויאמר אליו מלאך ה׳... זה שלש רגלים זה ריקו (דיקו(?)) של אתון בא מלאך לבקש מידו (בת״ה ובת״ב זה עלבון) רה״ב ע״ט.

249. ת״ה י׳ ת״ב י״ד: לפי שאין רשות בידי כלום בלא רשות **אלא הדבר אשר ישים ה׳ בפי וגו׳ דכתיב ומה׳ מענה לשון** [50].

249: ת״ה י״ב ת״ב ט״ז: ור׳ יהושע אומר הפה [51] (בת״ה ה׳ב׳ה׳, בת״ב היה מחכה).

251. ת״ה י״ד: מפר מחשבות ערומים במחשבתם כעת יאמר ליעקב **אותו עת שכתוב ובעת ההיא יעמוד מיכאל השר הגדול** [52]. **ולישראל מה פעל אל מה רב טובך אשר צפנת ליראיך** [53] וכתיב כי ליושבים לפני ה׳... והיו עיניך רואות את מוריך ואין **אומה** יכולה להכנס למחיצתם (בת״ה מלאכי השרת).

251: ת״ה י״ד: והוא **נמפר** בזכות קרית שמע משומרי היום לשומרי הלילה... (בת״ה ובת״ב **נסמך**) דכתיב בידך אפקיד רוחי ודם חללים ישתה **בוקר אופן ראשון** נתנבא על משה... ובחמשת מלכי מדין **דכתיב ואת בלעם בן בעור הקוסם הרגו בני ישראל** [55] וכמה דכתיב וכלי הקודש... וחצוצרות התרועה בידו **בשמועון** (?) אמר להם משה בלעם הרשע...

251: ת״ה ט״ו ת״ב כ״ד: בכ״י אינו מזכיר חזיר אלא בשר **שאינו טהור או שאינו כשר.**

252. ת״ה ט״ו: **אופן שני** וישא משלו ויאמר זש״ה מברך רעהו... ולכך נאמר מברך רעהו בקול גדול ולעצמו קללה תחשב לקיים ואברכה מברכיך [56] (בת״ה ובת״ב הסיום שונה).

252. ת״ה ט״ז ת״ב כ״ה: ראובן ושמעון תחתיהן (האות ה׳ מחוקה בכ״י) ראובן ושמעון **סלקין** (בת״ה ובת״ב עלו ירדו) (וכ״ה בשהש״ר פ״ד אות י״ב).

252: ת״ה י״ז: **אופן שלישי** כל מקום שנ׳ העם... **וירב העם** [57]... **וכן אתה פותר**

49 בפסיקדר״כ (בובר לו.) **למנזריניה** וכנראה בכ״י נשתבש ממלה זו.
50 משלי ט״ז, א׳.
51 רה״ב ק״ג ונראה שהנוסח בכ״י נכון.
52 דניאל י״ב, א׳.
53 תהילים ל״א, כ׳. דרשה זו לא מצאנו ובת״ה דרשה אחרת.
55 יהושע י״ג, כ״ב.
56 בראשית י״ב, ג׳. 57 שמות י״ז, ב׳.

כולם *[58] וכל מקום שנאמר עמי לשון שבח הוא לו עמי שומע לי [58] והוצאתי את צבאותי את עמי בנ"י [59] אופן רביעי ויחל העם זהו שמושלים במשל זרוק חוטרא לאוירא על שרשוהי נפל [61] (בת"ה ובת"ב בעברית) ובהמשך מקצר בכ"י וכותב וכל הענין.

253. ת"ה י"ח: דאלו בעגל כתיב פרקו נזמי הזהב [62] לשון פריקה דהכין כתיב עזב תעזב עמו [63] ומתרגמינן מישבק תשבוק מה די בלבך עלוהי ותפרק עמיה [64] ואלו הכא כתיב ויצמד ישראל.

253. ת"ה י"ט: ויאמר ה' אל משה קח את כל ראשי העם... ר' נחמיה אומר לא תולה אלא חייבי מיתה (וכצ"ל) שנ' והוקע אותם החייבים אמר לפניו רבש"ע... כל מי שטעה היה הענן נקפל מעליו (בת"ה נקלף ובכי"ר ובכ"י רחם כבכ"י)... והשמש זורחת עליו בתוך כל הקהל לכך כתיב נגד השמש...

253: ת"ה כ': ללמדך שצריך אדם להיות זהיר בהלכה זו בן עזאי אומר הוי עז כנמר...[66]

253: ת"ה כ"א: אלא ראה מעשה ונזכר הלכה אמר לו מיד אחי אבא לא כך למדתנו מסיני [67] הבועל ארמית... אמר ליה קריינא דאיגרתא איהוא להוי פרונקא [67].

253: ת"ה כ"א: אמר להם לעשות צרכי נכנסתי אמר להם עוד וכי היכן מצינו ששבטו של לוי גדול משל שמעון והלא שבטו של שמעון קודם לאחיו כיון ששמעו כך אמרו התירו פרושין את הדבר [68] הניחוהו ונכנס.

254. ת"ה כ"א: אלו [69] עשרה נסים נעשו לו כשהראהו פנחס שמבקש לכלותן בא פנחס וחבטן לפני המקום אמר לפניו רבון העולמים על אלו נפלו כ"ד אלף בישראל [70] עמד והתפלל עליהן וסלקו... שאין פלילות שאמר כאן אלא הדין...

## פרשת פנחס

חסר קצת מת"ה ד' ובפרשה זו נוספו ארבע דרשות גדולות. שלש פתיחות מדברי הימים ואחת ממלכים. הסדר בכ"י כת"ב ות"ה י"א מפוצלת בין החלק שנמצא גם בת"ב ב' שנמצא כבמקומו בת"ב ובין שאר האות שנמצא כבמקומה בת"ה (ובת"ה הסדר כסדר הפסוקים).

58 תהילים פ"א, י"ד. *58 בבמ"ר פ"כ אות כ"ג: וכן כולם.
59 שמות ז', ד'. בת"ה ובת"ב וכל מקום שנ' ישראל שבח הוא ומביאים הפסוקים הדגשה על ישראל. והנוסח שבכ"י לא מצאנו.
61 ובב"ר 574 ו־1059 נמצא המשל בארמית והסיום ואעיקרא הוא קאים.
62 שמות ל"ב, ב'. 63 שמות כ"ג, ה'.
64 וכ"ה בתרגום אונקלוס. לא מצאנו דרשה זו.
66 אבות פ"ה מ"כ ושם בשם ר' יהודה בן תימא.
67 וכ"ה סנהדרין פ"ב. 68 וכ"ה בסנהדרין פ"ב: בסדר שונה.
69 רה"ב קע"ד והנוסח עשרה מצאנו רק במדרש הגדול פנחס אות י"ב.
70 סנהדרין פב:

254. ת״ה י׳ ת״ב א׳: תנו רבנן הרואה בריות טובות... אומר בא״י אמ״ה שככה לו בעולמו וברא בו בריות טובות ואילנות טובות ליהנות בהן בני אדם... [71] ברוך אתה ה׳ א׳ מלך העולם חכם הרזים. תאנא אין אוכלוסין פחותה מששים רבוא [72] ללמדך שאין פרצופותיהם...

254: ת״ה י״א ת״ב ב׳: כביכול כך אמר הקב״ה למשה עד שאתה מצווני עליהן ואומר אתה יפקוד ה׳ אלוהי הרוחות צווה אותן עד שיהיו זהירין בכבודי...

**וכאן מתחילה תוספת גדולה בכ״י**

התוספת שבכ״י: [73]... ״עד שיהיו זהירין בכבודי״ כלויים המקודשים לפני דכתיב בדברי הימים ואחיהם הלויים נתונים נתונים לכל עבודת המשכן בית אלהים [74] בא וראה כמה חביבין לפני הקב״ה שהרי בפסוק אחד מזכירן חמשה פעמים בפסוק אחד כדכתיב ואתנה את הלויים נתונים לאהרון ולבניו מתוך בנ״י [75] וגו׳ [76] כנגד חמשה ספרים [77] ואהרן ובניו מקטירים על מזבח העולה [78] מ־ מחילה ז — זכות ב — ברכה ח — חיים [79].

ועל מזבח הקטורת למה הוא חפר ו׳ ק — קדושה ט — טהרה ר — רחמים ת — תקוה [80] דכתיב ויש תקוה לאחריתך נאם ה׳ [81] אימתי בזמן ושבו בנים לגבולם [81] לכל מלאכת קדש הקדשים [78] לכך הזהירם קדושים יהיו לאלוהיהם [82] וכתיב [83] קדושים תהיו כי קדוש אני ה׳ מקדישכם [82] ולכפר על ישראל [78] דכתיב כי ביום הזה יכפר עליכם לטהר אתכם [84] ככל אשר צוה משה עבד האלהים [78] ולכך העיד הכתוב לא כן עבדי משה [85] משל למלך שהיה לו עבד נאמן בכל מעשיו כיון שמת אמר המלך מה אעשה עכשיו ומי יהיה על בני ומי יעשה חפצי ומי יוכיח אתכם כך אמר ה׳ב׳ה׳ משה עבדי מת [86]

71 ר׳ ברכות מג: ושם הברכה רק בימי ניסן כשהאילנות מלבלבין ונוסחתה ״שלא חסר בעולמו כלום וברא בו בריות טובות...״ וכאן צרף שתי ברכות (רמב״ם הלכות ברכות פ״י הי״ג).

72 ברכות נח:

73 על מבנה ההוספות שבכ״י ר׳ לעיל עמ׳ 21 ואילך.

74 דה״י א׳ ו׳, ל״ג. 75 במדבר ח׳, י״ט.

76 ויק״ר פ״ב אות ד׳, ת״ה תשא ח׳, פסיקדר״כ שקלים יז. ועוד. ילק״ש ח״א רמז שע״ו ח״ב ירמיהו שט״ו, רש״י לפסוק.

77 ענין ה׳ ספרים נמצא רק ברש״י שם: ״כמנין חמשה חומשי תורה״ (בחלק מכ״י שבמהדורת ברלינר) ובלק״ט: ״ה׳ בנ״י כתוב בפסוק מלמד שהעבודה כנגד תורה שנתנה בחמשה חומשין״.

78 המשך הפסוק בדה״י שם, לד.

79 הנוטריקון ת״ה תרומה י׳.

80 ת״ה תצוה י״ד. 81 ירמיהו ל״א, ט״ז.

82 ויקרא כ״א, ו׳. 83 ויקרא י״ט, ב׳.

84 ויקרא ט״ז, ל׳. 85 במדבר י״ב, ז׳.

86 יהושע א׳, ב׳. לא מצאנו נוסח זה אך בואתחנן ת״ה ו׳ ת״ב ו׳ יש משל אחר לאותו ענין (רה״ב שם נ״ג, נ״ד).

שהיה עושה רצונם ומתפלל עליהם ועושה מלחמתם ונוקם נקמתם של בני ועתה קום עבור את הירדן הזה אתה וכל העם הזה אל הארץ אשר נשבע להם לבני ישראל [86] מה כתיב בתריה ואלה בני אהרון אלעזר בנו פנחס בנו [88] וכתיב לעיל בני לוי גרשון וקהת ומררי [89] ומכאן ? ראיה (?) לפרשת ויקח קרח בן [יצהר בן] קהת [90] וכתיב ובני קהת עמרם ויצהר [חברון] ועוזיאל [91] בן שהרתיה העולם כצהרים [92] מגהנום בן קהת בן שהקהה את שיניו [92] כמה דאת אמר האוכל הבוסר תקהנה שניו [93] וכולה כתיבא פרשתא לעילא מיניה [94] ובני עמרם אהרן ומשה ומרים ובני אהרן נדב ואביהוא אלעזר ואיתמר [95] אלעזר (את איתמר) [הוליד את פנחס] [96] וזה היחס [97] אזן ותקן וחקר נחמיה בן יצחק מיוחס לפרשת פנחס *[97] [98] פנחס הוליד את אבישוע [96] והינו דפתחינן בפרשתא בענינא דיומא

255. פנחס בן אלעזר בן אהרן הכהן פתיחה שלישית מדברי הימים [73] כתיב וכל ישראל התיחסו והנם כתובים על ספר [מלכי] ישראל ויהודה הוגלו לבבל בממעלם [99] והיושבים הראשונים אשר באחוזתם בעריהם ישראל הכהנים והלויים והנתינים [100] וכתיב בסוף ומן הכהנים ידעיה (ויהוידע) יהויריב ויכין [1] למה נקרא שמו ידעיה בדברי הימים ידע יה מעשיו של פנחס ויהויריב שהיה ריב על עסק זמרי כדאמרינן (?) (בשבת׳ ?) אחרינא דעבדא (דעבדא ?) פרשתא דיומא [2] ויכין שהכין אל כהונתו ועזריה [3] שעזרו יה בן חלקיה בן שהיה חלקו של הקב״ה שנ׳ אני חלקך ונחלתך [4] וכתיב דברי ירמיהו בן

89 דה״י א׳, ה׳ כ״ז ו־דה״י א׳ ו׳ א׳.
90 במדבר ט״ז, א׳.
91 דה״י א׳, ה׳, כ״ח ו־דה״י א׳ ו׳, ג׳.
92 דרשה זו בסנהדרין קט : וילק״ש ח״א רמז תש״נ.
93 ירמיהו ל״א, ל׳.
94 לא ברור לאיזה פרשה הכוונה.
95 דה״י א׳, ה׳, כ״ט.
96 דה״י א׳, ה׳, ל׳.
97 עפ״י קוהלת י״ב, ט׳.
*97 משפט זה נמצא באמצע הדרשה ומקומו אח״כ (לפני פתיחה שלישית מדה״י) ואולי נכנס מן הגליון שלא במקומו.
98 לא הצלחנו לזהות שם זה וכן לא ברור אם המלה מיוחס היא שם (ושם זה מופיע רק מהמאה הי״ח) או שהיחס מיוחס לפרשת פנחס.
99 דה״י א׳, ט׳, א׳.
100 שם שם ב׳.

1 שם שם י׳.
2 אולי הכוונה לפרשה הקודמת פרשת בלק לדרשות בת״ה כ״א.
3 דה״י א׳, ט׳ י״א.
4 במדבר י״ח, כ׳.

חלקיהו[5] וכולה כתיבא באפטרתא[6] בן משולם[3] כדאמור רבנן היינו זכריה היינו משולם ואמרינן ותרצינן הכי אמאי קרו ליה משולם דמשלם בעובדיה[7] לכך כתיב משלם צדוק[3] שהיה צדיק גמור לפני הקב"ה דכתיב ויאמר קנוא קנאתי[8] בן מריות[3] שהיה מרי לעשה רעה לנקום נקמתי ממנו בן אחיטוב[3] כמשמעו אה טוב ועליו אמר הכתוב הנה מה טוב ומה נעים[9] וגו' נגיד*[6] אל והא כתיב לסופא דפרשתא ופנחס בן אלעזר נגיד היה עליהם לפנים וה' עמו[10] וכל כך יחסו[11] הקב"ה יתברך שמו לעד ולנצח נצחים בפה כל בריא לדור דורים ולנצח נצחים עדי עד שאין מקפח שכר כל בריה והינו דפתחינן בפרשתא דיומא פנחס בן אלעזר בן אהרן.

מכאן ואילך הוא בערך כת"ה אות ב' ות"ב אות ג'

255. ת"ה ב'[7] ת"ב ג': לכך אמרו חכמים ז"ל מיחס ה' ב' ה' לצדיקים לגדולה ואת הרשעים לקללה שכן את מוצא*[11] ששה שמות יש לזמרי על שעשה מעשה זמרי עם אותה מדינית בן סלוא בן שהסלא עוון משפחתו על ידי שאול על שהשאיל עצמו לעבירה כדאמרינן לעיל[12] בן הכנענית שעשה מעשה כנען ואני מוסיף לכך הזהיר ה' ב' ה' לישראל כמעשה ארץ מצרים אשר ישבתם בה לא תעשו וכמעשה ארץ כנען[13] ומה שמו שלומיאל בן־צורישדי ובדברי הימים במ"כ אבות[14] ועליהם אמר הכתוב זכר צדיק לברכה[15] לפי שבשעה שדקר זמרי עם כזבי שם רשעים ירקב[15] עמדו השבטים עליו אמרו לו ראיתם בן פוטי זה שפטם אבי אמו עגלים לע"ז שהרג נשיא שבט מישראל לפיכך

5 ירמיהו א', א'.

6 הדרשה על השם חלקיה נמצאת בפסיקדר"כ דברי ירמיה קט"ו. בנוסח שונה והדרשה על חלקיה אחר ואולי במלים "וכולה כתיבא באפטרתא" רמז לדרשה בפסיקתא (שהיא (לפי הקריאה הבבלית בחלק מהשנים) להפטרה לפרשת פנחס.)

*6 בפסוק "נגיד בית האלהים".

7 מגילה כג. ("מבן משולם עד" "בעובדיה").

8 מלכים א', י"ט, י'.

9 תהילים קל"ג, א'.

10 דה"י א', ט', כ'.

11 בפירוש של דה"י המיוחס לאחד מתלמידי רס"ג (קירכהיים פפענ"מ תרל"ד), עמ' 30 לפסוק דה"י א', ט', כ' "מאז ומקדם נתנדל ונתגבר ממעשה זמרי צדקתו עומדת לו לעד" ובהמשך הוא מתדיין עם הדרשות נגד פנחס (ב"ר 644 פ"ס אות ג' ושם נסמן) המבוססות על פסוק זה ואומר: "איני יודע היכן מצא מי שאמר שהורידוהו מגדולתו ולא מפי הגבורה נזרקה, אלא לשום חרוף אמר' וחרט הלבלר ולא הבין כי נגיד הוא מלך..." ובכ"י כפירוש לדה"י ולא כב"ר.

*11 במ"ר פכ"א אות ג'.

12 לא ברור למה הכוונה.

13 ויקרא י"ח, ג' לא מצאנו דרשה זו בשום מקור.

14 לא מצאנו ולא ברור למה הכוונה.

15 משלי י', ז'.

בא הכתוב ויחסו בענינא דיומא פנחס בן אלעזר בן שאל בעזרו *[15] ועשר נסים נעשו לו באותו היום כמו שאמרנו לעיל [16] בן אהרן

* :255 הכהן בן שהסתלק חרון אף מישראל שנ' השיב את חמתי מעל בני ישראל *[16].

מכאן מתחילה שוב תוספת שאינה בת"ה ובת"כ

התוספת בכ"י: זש"ה ויבוא שם על המערה וילן שם והנה דבר ה' אליו ויאמר לו (פה) מה לך פה אליהו [17] וכתיב המה עם בית מיכה והמה הכירו את קול הנער הלוי [18] אלמא מלוי קא אתא ויאמרו לו מי הביאך הלום [18] אמרו ליה לאו ממשה קא אתית דכתיב ביה אל תקרב הלום [19] מה אתה עושה בזה [18] לאו ממשה קא אתית דכתיב ביה ואתה פה עמוד עמדי [20] ושלשה אלו נקראו פה (מ) משה רבנו ויהונתן ואליהו [22] ויאמר קנא קנאתי לה' אלוהי הצבאות [23] וכן פעם שניה דהכין כתיב ויהי כשמוע אליהו וילט פניו באדרתו ויבוא ויעמוד פתח המערה והנה קול אליו ויאמר מה לך פה אליהו [24] ויאמר קנא קנאתי לה' אלוהי צבאות [25] ויאמר לו עד מתי אתה מקנא לשמי בימי משה רבך העידותי עליך (לקנאו) [בקנאו] את קנאתי [26] ולכך (שנ') שני פעמים קנא קנאתי [25] והכא בקנאו את קנאתי בתוכם [26] שלא כיליתי את בנ"י בקנאתי לא בימי משה ולא בימי אחאב מלך ישראל לכן אמור [27] אין לכן האמור כאן אלא לשון שבועה דכתיב לכן נשבעתי לבית עלי אם יתכפר עוון בית עלי [28] וגו' אמר רבא בזבח ובמנחה אין מתכפר אבל מתכפר בדברי תורה בתשובה ומעשים טובים אביי ורבא דבית עלי קאתי אביי דעסק באוריתא ובגמילותא דחסדא חייא שתין [29] שנין לכך כתיב לכן אמור [27] מכאן זכו ישראל לברכת כהנים שכתיב בה אמור להם [30] הנני נתן חסר ו' ללמדך נתן לו מאותה שעה החיים והשלום ואתנם לו מורא ויראני מפני שמי נחת הוא [31]. רב כי הוה? כורע בברוך כי הוה זקיף בשם דכתיב בזה הפסוק

*15 לא מצאנו.

16 ת"ה בלק כ"א ור' לעיל שנויי הנוסחאות עמ' 68 הערה 69.

*16 לא מצאנו דרשה זו. 17 מלכים א', י"ט, ט'.

18 שופטים י"ח, ג'.

19 שמות ג', ה'.

20 דברים ה', ל"א. דרשה זו נמצאת בב"ב ק"י. ובכ"י חסר קצת מן הדומות.

22 בפסיק"ר פ"ד (רמא"ש יג:) דורש על משה ואליהו וב"ב ק"י דורש על משה ויהונתן והדרשה על שלשתן ביחד לא מצאנו.

23 מלכים א', י"ט, י'.

24 שם שם י"ג. 25 שם שם י"ד.

26 במדבר כ"ה, י"א.

27 במדבר כ"ה, י"ב.

28 שמואל א', ג', י"ד.

29 מ"אמר רבא" עד "שתין שנין" נמצא ביבמות קה. ושם רבה וחסר קצת בכת"י.

30 במדבר ו', כ"ג.

31 מלאכי ב', ה' ופסוק זה מובא גם בת"ב ג'.

מפני שמי [נחת] הוא[31] ולא אמר הכתו' בשמי נחת הוא[32] והיתה לו ולזרעו אחריו ברית כהונת עולם[33] פנחס ודוד מלך יהודה נאמר עליהן שני מקראות הללו הלא לכם לדעת כי ה' אלהי ישראל נתן ממלכה לדוד על ישראל לעולם לו (ולזרעו) [ולבניו] ברית מלח[34] [35] **לדוד שנתקנא באהרן ברית ה' שנאמר הנה אנכי יושב בבית ארזים ואהרן[36] ברית ה' תחת**

(256.) **היריעה ופה תחת אשר קנא לאלוהיו ויכפר על בני־ישראל[38] ללמד** שכל השופך דמן של רשעים כאלו הקריב קרבן[37] **ושם איש ישראל המכה אשר הכה את המדינית[38] חסרין ו' מכה אשר הכה כמה דאת אמר בשמואל הוא מדבר עמם והנה איש הבינים עולה גלית הפלשתי שמו מגת ממערכות פלשתים וידבר כדברים [האלה] וישמע דוד[39].**

**מכאן חוזר לת"ה ב' ת"כ ג'**

256. ת"ה ב' ת"ב ג': שכל הפוגם את עצמו כאילו פוגם את משפחתו עמו נשיא בית אב **לשמעוני אופן שני** הכתוב מתמיה עליו **לשמעוני ארץ דבר זה** [זה] שאמר הכתוב ופורץ גדר ישכנו נחש פורץ בן גדר אביו (רה"ב כ"א).

256. ת"ה ב' ת"ב ג': ושם האשה המוכה המדינית זש"ה[41] **פוטר מים ראשית מדון ריש מאה דיניה[42] כזבה. כזבי שכזבה באביה.** בת צור ראש אומות בית אב במדין הוא להודיעך עד היכן (ש)נתנו האומות המדינים עצמן שבת מלך הפקירו בקלון (ובת"ה ובת"ב מוסבים הדבר על צור עצמו ובלי הפסוק ממשלי).

256. ת"ה ג': **אופן שני צרור את המדינים** אע"פ **שכתבתי בתורה כי תקרב אל עיר...** וקראת אליה לשלום.

257. ת"ה ז': נשים צדקניות וחכמות **(מבנות) [מבנות] יוסף דכתיב ויהי כדברה אל יוסף יום יום[43], אין נבון וחכם כמוך[44]** ומה היתה חכמתן...

258. ת"ה סוף ט' ואמצע י"א ת"ב סוף י': **אין אתה יפה מאחיך וידבר משה יפקוד ה' אלוהי הרוחות כל מי שמבקש צרכי צבור כאלו בא בזרוע.**

32 מאמר זה מ"רב כי הוה" עד "בשמי נחת הוא" נמצא בברכות יב. אבל בלשון אחרת (לא ספור אלא מאמר) ואת הטעם אומר שמואל.

33 במדבר כ"ה, י"ג. 34 דה"י ב', י"ג, ה'.

35 במכילתא בוא פרשה א' (הו"ר 2) משולבים שני מקראות הללו בדרשה אחרת.

36 דה"י א', י"ז, א'. ושמואל ב' ז', ב'.

37 דרשה זו נמצאת בת"ה א'. 38 במדבר כ"ה, י"ד.

39 שמואל א', י"ז, כ"ג. לא מצאנו דרשה זו והיא לא מובנת לנו.

41 משלי י"ז, י"ד.

42 ר' סנהדרין ז. ושם רק "ריש מאה דיניה" ונראה שהמלה "כזבה" באה לפרש שהכזב הוא ראשית מאה דיניה של מדון. ועל הנוסח כזבה מבוססת הפתיחה הדורשת את הפסוק על כזבי.

43 בראשית ל"ט, י'.

44 בראשית מ"א, ל"ט. וכ"ה בכ"י ספרדי ובכי"ק ובבמ"ר פכ"א אותיות י"ג—י"ד. רה"ב מ"ה.

## פרשת מטות

חסר מת"ה חלקים מהאותיות א', ג', ד', ה', ו', שהן תמ"ן.

261. ת"ה א' ת"ב א': מעשה בינאי המלך שהיו לו... (בת"ה ובת"ב בהר).

## פרשת מסעי

חסר חלק מת"ה א' (תמ"ן).

267. בסוף הספר נמחקו כארבע שורות ועליהן נכתב: "ובכן יהי רצון במהרה בימינו אמן" ובאותיות גדולות: "אלה הדברים אשר דבר משה".

## פרשת דברים

חסרה ת"ה אות ב' שהיא תמ"ן (וחסרה גם בת"ב אך נמצאת בחלקה בכי"א ה'). ההוספה בת"ב מכי"א ה' חסרה בכ"י ובת"ה.

268: ת"ה ד' ת"ב ה': אמרו רבותינו קשה היה עוג כמגדל חומה. (בת"ה ובת"ב סיחון).

## פרשת ואתחנן

חסרה ת"ה אות ב' שהיא תמ"ן (וחסרה גם בת"ב ונמצאת בכי"א א') וכן חלק מת"ה אות ה' (תמ"ן) וחסרה ההוספה שבת"ב מכי"א ה'.

## פרשת עקב

חסר מת"ה האותיות ד'—י"א וחלק מאות ב' (שהן תמ"ן וחסרות גם בת"ב).

272: ת"ה ב' ת"ב ג': א"ר אדא בשם ר' אבא בן כהנא טלטל הקב"ה... (בת"ה ובת"ב ר' אחא).

273. ת"ה ג': (סוף הפרשה) נוסף: "וכן יהי רצון אמן".

## פרשת ראה

חסר מת"ה האותיות ב'—ח' (שהן תמ"ן וחסרות גם בת"ב) וכן חסר בכ"י התוספת שבת"ב מכי"א ה'.

274. ת״ה י׳: **פרשת** עשר תעשר את כל תבואת זרעך וש״ה נבהל...
275. ת״ה ״יד: א״ר יצחק את **סבר**[46] מחנף להאי מחנפה לך (בת״ה **את כבר**).

## פרשת שופטים

חסר מת״ה האותיות ג׳—ד׳ ו׳ — י״ט (שהן תמ״ן וחסרות גם בת״ב).

## פרשת כי תצא

חסר מת״ה אות ג׳ וחלקים מהאותיות ב׳, ד׳, ה׳, ו׳, ט׳, י׳, י״א (שהן תמ״ן (גם ג׳) וחסרות גם בת״ב).
280. ת״ה א׳: על שחמד מעכה... בצאתו למלא תאותו[47] (בת״ה ובת״ב למלחמה).
280. ת״ה א׳: ועשה מחלוקת בישראל ונהרגו שבעים איש[48] ושבע בן בכרי (בת״ה ובת״ב **שמעי בן גרא** ושבע בן בכרי).
281. ת״ה ד׳ ת״ב ד׳: **פרשת זכור** זכור את אשר עשה לך עמלק וש״ה יזכור עוון...
281: ת״ה ד׳: יפוק עשו רשיעא קמא דימרון בריאתא ליטין ביזיא דדין **דתאלדין** ינקון.

## פרשת כי תבוא

חסר מת״ה האותיות ג׳—ד׳ (שהן תמ״ן וחסרות גם בת״ב).
284: ת״ה ב׳: בסוף נוסף: ״**וכן יהי רצון**״.

## פרשת נצבים

חסר מת״ה אות ד׳ (שהיא תמ״ן וחסרה גם בת״ב).
284: ת״ה א׳ ת״ב א׳: כל זמן שה׳ב׳ה׳ מסתכל במעשיהן של רשעים ומתהפך בהם אין להם תקוה (בת״ה ובת״ב תקומה).
**פרשת וילך — חסרה בכ״י והיא תמ״ן וחסרה גם בת״ב.**

46 כבפסיקתא. ובת״ב חסר כל המאמר.
47 לא מצאנו.
48 וכנראה נפלה טעות בכ״י.

## פרשת האזינו

חסר מת"ה האותיות א', ה'—ח', וחלק מאות ג' (שהן תמ"ן וחסרות גם בת"ב).
287: ת"ה ד': א"ר שמואל בר נחמני א"ר יונתן מלה"ד למלך שהיה דר במדינה...

## פרשת וזאת הברכה

חסר מת"ה חלקים מהאותיות א', ב', ג', (שהם תמ"ן וחסרות גם בת"ב).
290. בסוף הספר מסיים: "ברוך נותן ליעף כח ולאין אונים עצמה ירבה[49] חזק הכותב וברוך הקורא"

49 ישעיהו מ, כט.

# פרקי ר׳ יאשיה

יוצא לאור ע״י אפרים א׳ אורבך

# מבוא

א' יעלינעק פרסם חיבור בשם "פרק יאשיהו" מתוך כ"י פארמא 1240 ב"בית המדרש", ח"ו, עמ' 112—116[1]. בעמ' 113 הפריד המהדיר בין הדרשה המסתיימת במלים "על כן עלמות אהבוך אלו שני עולמות העוה"ז והעוה"ב" לבין זו הפותחת במלים "ונתתי את נקמתי באדום א"ר שמואל ב"ר נחמן עתיד הקב"ה ללבוש בגדי נקם...". אמנם בגוף כתב־היד הן כתובות בהמשך אחד ללא כל סימן של הפסקה, אבל ברור לכל קורא שאין כאן המשך, אלא שמתעוררת שאלה אם הסיום של הפיסקה הראשונה כמו שהוא בפנינו הוא הסיום המקורי, או שמא יש כאן דילוג על פיסקה. התשובה על שאלה זו כרוכה בשאלה אחרת: האם הפרק הזה המכונה על שם התחלתו: "ר' יאשיהו אמר מפני ג' דברים..." מהווה חיבור בפני עצמו או שמא אינו אלא חלק מחיבור מקיף יותר.

דומני, שיש בידינו להשיב על שתי שאלות אלו.

בסידרה החדשה של הגניזה—T.S.N.S.329.815—נמצא דף, שבו כלול חלק מ"פרק ר' יאשיהו" אבל בהמשכו נאמר: "על כן עלמות אהבוך אל תהי קורא עלמות אה' אלא על מות אהבוך כגון רבי עקיבה וחביריו שמסרו את עצמן על דברי תורה למיתה אמרו כשחבשו את רבי עקיבה בבית האסורין..." מכאן ואילך מוצע הסיפור על מותו של ר"ע כפי שהוא ידוע ממדרש משלי[2] ובסופו נאמר "סליק פירקא". ברור לחלוטין, שאין הקטע הזה נוסח אחר של מדרש משלי. הסיפור על ר"ע אינו סוף פרק שבמדרש ומה שקודם לו אינו נמצא במדרש זה. אבל בכל זאת יש מקום לטענה, שמא קטע זה בא ממדרש בלתי ידוע לשיר השירים, וזה לא רק מחמת הפסוק שאליו נסמך הסיפור על ר"ע, אלא בעיקר משום ששני מאמרים קודמים לו נמצאים ב"אגדת שיר השירים"[3]. קשה היה לשלול טיעון זה לולא היתה בידינו עדות

1 ראה במבואו של יעלינעק, עמ' XXVIII. ההעתקה מכתב־היד היתה בידי א' ברלינר ונמסרה ליעלינעק על־ידי ש' באבער והיא משובשת בכמה מקומות. גם ההעתק של פרק ר' יאשיה שבסוף הטופס של "פסיקתא רבתי", דפוס פראג, שבספריית ביה"מ לרבנים בנ"י MIC. 8452 (מודה אני לד"ר מ. שמלצר, שהמציא לי תצלום מכ"י זה), נעשה מתוך כ"י פארמא ללא כל שנוי, בגוף כה"י השאיר המעתיק רשימה בכתבו: "חסר זה בדפוס בפסיקתא ונכתבה בכתיבת יד דף ד' ע"ב".

2 פרשה ט, אות ב, מהדורת באבער, לא ע"א. ראה גם מדרש אלה אזכרה, בית המדרש ח"ב עמ' 68 ומדרש עשרה הרוגי מלכות, שם ח"ו עמ' 27 ומנורת המאור לר"י אלנקאוה, מהדו' ענעלאו, ח"ג עמ' 274 ומדרש הגדול לבמדבר כה יב, מהדו' צ. מ. רבינוביץ עמ' תנא.

3 מהדורת ש"ז שכטר, 1890, עמ' 12. וראה בהערותיו שם עמ' 54 ועמ' 102.

מובהקת על מקורו של הקטע. עדות זו נמצאת בכתבי יד של מדרש משלי. במקום שבו מופיע הסיפור על ר"ע בדפוסים נאמר:

1. בכ"י אוקספורד Bodley HEB. E. 98:

"ד"א אף ערכה שולחנה מעשה בר' עקיבא שהיה חבוש בבית האסורין וכתב בספר ישישיהו באותה שעה אמ' אשריכם ישראל עמלי תורה אשריכם יראי אלהים אשריך ר' עקיבא שנמצא לך מלון בשעת מיתתך לכך נאמ' אף ערכה שלחנה".

2. בכ"י ואטיקן 92:

"ד"א אף ערכה שולחנה. מעשה בר' עקיבא שהיה חבוש בבית האסורין נכתב בספר ישישיהו באותה שעה אמ' אשריכם עמלי תורה אשריכם יראי אלהים אשריכם ר' עקיבא שנמצא לך מלון בשעת מיתתכם לכך נאמ' אף ערכה שלחנה".

3. בכ"י ואטיקן 76:

"ד"א אף ערכה שולחנה. מעשה בר' עקיבא שהיה חבוש בבית האיסורין וכתב בספר יאשיהו בשעה אמ' אשריכם עמלי תורה אשריכם יראי אלהים אשריך ר' עקיבא שנמצא לך מלון טוב בשעת מיתתך לכך נאמ' אף ערכה שולחנה".

4. בקטע מהגניזה שבספריית בודליאנה HEB. C. 10 2679:

"ד' א' אף ע' ש' מעשה היה בי' עקיבא שהיה חבוש בבית האסורין נכתב בפרק ישישיהו באו' שעה אמרו אשריכם עמלי תו' אש' יראי אלהים אשריך ר' עקיבא שנמצא לך מלון טוב בש' מיתתך לכך נא' אף ער' ש'".

ממצא זה די בו כדי להוכיח, שאמנם נמצא הסיפור על ר"ע בחיבור בשם "ספר יאשיה" או "פרק יאשיה" ושהקטע הנ"ל שבגניזה אינו אלא חלק מחיבור זה, אבל מדוע הוא חסר ב"פרק יאשיה" שנתפרסם ע"י יעלליענק, ואיך להסביר את התופעה שבארבעה כתבי יד של מדרש משלי שאינם תלויים אחד בשני ואינם שייכים למשפחה אחת נמצאת אותה רמיזה לחיבור שכה מעט ידוע עליו? תשובה לשאלות נמצאה לי עם בדיקת כתבי היד שבהם הועתק הסיפור. הוא נמצא בכתב־יד ואטיקן 44, שנכתב בכתיבה רבנית־מזרחית במאה הי"ד; בכתב־יד תימני שבבית המדרש לרבנים בניו־יורק; בקטע עתיק שבגניזת קאהיר T.S.N.S. 329.846 ובכתב־יד פארמא 1240 שנכתב באשכנז או בצרפת הצפונית בשנת ל' לאלף החמישי (1270). והנה בקובץ זה נמצא אחרי מדרש משלי "פרק יאשיהו" ושניהם כתובים בידי אותו סופר. ברור איפוא מדוע נעדר בו מקומו של הסיפור על ר"ע. הסופר לא העתיקו עוד פעם אלא השמיטו כי נזכר שכבר כתבו לפני זה במסגרתו של מדרש משלי.

נראה איפוא, שאותם כתבי־יד של מדרש משלי, שבהם הושמט הסיפור על ר"ע ונמצאת בהם רמיזה ל"מדרש יאשיה" נכתבו על ידי סופרים, שבפניהם היה "ספר יאשיה" או "פרק יאשיה" בשלמותו ושמא אף הוא היה צמוד למדרש משלי, אלא שמקומו בקובץ שממנו העתיקו היה לפני המדרש.

מהנאמר לעיל נמצינו למדים שכבר במאה הי"ג נכלל הסיפור על מות ר"ע גם בפרק ר' יאשיה וגם במדרש משלי. האם ניתן לקבוע איפה היה מקומו העיקרי של הסיפור?

לכאורה ישנם שני כתבי־יד של "מדרש משלי" הכוללים דרשה לפרק ט: ב ושחסר בהם הסיפור על ר"ע וגם אין בהם רמיזה ל"פרק יאשיה". אבל לאמיתו של דבר אין בידינו אלא כתב־יד אחד מסוג זה והוא כ"י אסקוריאל, שנכתב בשנת "חמשת אלפים ומאה ותשעים וחמש" (1435) בספרד. וזה לשונו בפיסקה שאנו עוסקים בה:

"ד"א אף ערכה שלחנה זו התורה שעורכת שלחן למי שעוסק בה בעולם הזה ולעולם הבא שנא' וידבר אלי זה השלחן אשר לפני ה'. ד"א אף ערכה שלחנה מעשה היה ברבן גמליאל שהיו הזקנים מסובין אצלו והיה טבי עבדו...". אין כאן רמז לסיפור על ר"ע ולא ל"פרק ר' יאשיה". כתב־היד השני שהתכוונתי אליו הוא כ"י פאריס 152 משנת בְּצָרָה ליצירה, דהיינו ב־1537, שהונח על־ידי באבער כיסוד למהדורתו. אמנם, גם בו חסר גוף הסיפור, אבל אחרי הדרשה המסתיימת בפסוק "וידבר אלי זה השלחן אשר לפני ה'" הוא ממשיך "ד"א אף ערכה שלחנה מעשה בר' עקיבה שהיה חבוש בבית האסורים ועוד מעשה היה ברבן גמליאל". לא יכול להיות איפוא ספק שבכתב־היד שממנו העתיק גם רמז להמשכו של המעשה בלשון "נכתב בפרק ר' יאשיהו", אלא שהסופר של כ"י פאריס, כבר לא ידע מה כוונתה של רמיזה זו ולכן השמיטה.

סכומו של דבר: בחמשה כתבי יד של מדרש משלי נרמז במפורש או בסתום ל"פרק ר' יאשיהו". רק בכ"י אחד אין רמז ושיור לסיפור. בשני כה"י שבהם מובא הספור כמו בכ"י שבהם רק נרמז שנו המעתיקים את סיומו שבפרק ר' יאשיהו והתאימוהו לפסוק במשלי. נראה איפוא שמקומו המקורי של הספור היה באמת בפרק ר' יאשיהו.

השם "ספר ר' יאשיהו" מורה על כך, שהחיבור כלל יותר מפרק אחד ובעצם גם השם "פרק ר' יאשיהו" אינו מוציא אפשרות זאת, שכן מצאנו ש"פרקי דר' אליעזר" מכונים "פרק ר' אליעזר" [4] ו"פרקי דרבינו הקדוש" מופיעים גם תחת השם "פרקא של רבינו הקדוש" ו"פרק דרבינו הקדוש" [5]. ואמנם, פרסם בשעתו יעלליגעק [6] קטע מכ"י לייפציג ובו נאמר:

"ועוד כתב בפרקים דר' יאשיהו אר' אלעזר בית מדרשו של הקב"ה לעתיד לבא יח אלפי רבבות פרסאות על יח אלפים פרסאות והקב"ה יושב על כסא דין וכסא דוד כנגדו שנאמר כסאו כשמש נגדי וכל הנשים השאננות הנותנות שכר ללמוד את בניהם תורה ומקרא ותלמוד ודרך ארץ וכל הנשים הישרות הן באות ונוטלות שכר מאת הקב"ה ויושבות במחיצתו של הקב"ה וכל האנשים רואים פניהן ופניהן כזיו שכינה מבהיק ושומעים תורה חדשה מפי המקום ועומד זרובבל בן שאלתיאל ומפרש כל דבור ודיבור מפי הקב"ה". קטע זה נמצא בשינויים קלים ב"פרקי משיח" שהתפרסמו

4 כן הוא נזכר בפי' לס' יצירה בכ"י המוזיאון הבריטי מס' 1076; ראה בקטלוג של מרגליות, עמ' 462.

5 ראה: Catalogue of Hebrew Manuscripts, E. N. Adler's Collection, No. 1211, p. 76; No. 2237, p. 81.

6 בית המדרש ח"ו, עמ' 151.

על-ידי יעלליגעק[7] מתוך קובץ מדרשים קטנים שנדפס בסאלוניקי בשנת תק״ג. אבל אין מכאן ראייה, ש״פרקי יאשיהו״ זהים עם ״פרקי משיח״[8].

קטע שלישי מתוך ״פרק ר׳ יאשיה״ נמצא בפירוש למחזור שבקובץ פארמא 655[9], דף קמז ע״ד, וזה לשונו:

״מפורש בפר׳ ר׳ יאשיה כאן שש מדות היו לישר׳ במדבר ושש לירושלים וכולן בטלו והקב״ה עתיד להחזירן להם. שש במדבר ששכינה לפניהם, וה׳ הולך לפניהם יומם[10] ולעתיד כי[11] הולך לפניהם, ה׳ נתן לפניהם מן ולעתיד יחזרו ואכלתם אכול[12]. ושנו[13] נתן להם את השליו ולעתי׳ כי מאספיו יאכלוהו[14]. רביעית שלא הלכו לאור החמה ולא לאור הלבנה ולעתיד לא יהיה לך השמש לאור יומם[15]. חמישית כיון שאמ׳ ישר׳ נעשה ונשמע ניתן לנו לכל אחד ואחד כתר בראשו כיון שסרחו נאמר ויתנצלו בני ישר׳ את עדיים מהר חורב[16] ולעתיד יחזרו ושמחת עולם על ראשם[17] שמח לכם[18] לא נאמר אלא שמחת עולם שמחה שבעולם[19]. ששית, תקע תקיעת בשופ׳ שני ויהי קול השופר[20] ולעתיד יתקע בשופר גדול[21], שש בירושלים חזקיה סתם מי גיחון ולעתיד מעיין מבית ה׳ יצא והשקה את הנחל[22]. נתן להם נבואה וכהונה ולעתיד ואתם כהני׳ נקראו[23], נתן להם סנהדרין ולעתיד יגלה שם ויצמיח קרן לבית ישר׳[24] ששית נתן להם ירושלים ולעתיד לב׳ (עתה) בונה ירושלים ה׳[25].

להלן הנני מפרסם את ״פרק ר׳ יאשיהו״ כפי ששרד בקטע שבגניזה. שרידי החיבור מוכיחים באופן ברור את אפיו האסכטולוגי-מרטירולוגי.

7 שם, ח״ג, עמ׳ 75; וראה במבוא, שם, עמ׳ XIX; ראה: י׳ אבן שמואל, מדרשי גאולה, עמ׳ 301 ועמ׳ 341.

8 כדברי יעלליגעק במבואו לח״ו, עמ׳ XXIX, ושם, הערה 2, מצרף אליהם גם ״ספר אליהו״.

9 רמז למקור זה צונץ, Literaturgeschichte, עמ׳ 604. דברי הרב ווערטהיימער במבוא לפרק ראיות יחזקאל ״בתי מדרשות״ כב, עמ׳ קכה. שמ״ש הרמב״ן בסוף פ׳ ואתחנן לקוח אולי מ״פרק ר׳ יאשיהו״ טעות הוא כי המובא הוא מאמר ר׳ יאשיהו בקה״ר ז: לב.

10 שמות יג: כא.

11 כנראה צ״ל, ה׳, וראה: מיכה ב: יג; ויעבר מלכם לפניהם וה׳ בראשם.

12 יואל ב: כו. 13 צ״ל: ושלישית.

14 ישעיה סב: ח. 15 שם, ס: יט.

16 שמות לג: ו; ראה: שבת פח ע״א, והבטוי ״בשעה שסרחו״ נמצא בסדר אליהו זוטא פ״ד, מהדורת רמא״ש, עמ׳ 179.

17 ישעיה לה: י.

18 נ׳ שצ״ל: שמחת לבם ובסא״ז, שם: שמחת עולם בלבם.

19 צ״ל: של עולם; ובשבת, שם: שמעולם.

20 שמות יט: יט. 21 ישעיה כז: יג.

22 יואל ד: יח, ושם: נחל השטים.

23 ישעיה סא: ו, כהני ה׳ תקראו.

24 יחזקאל כט: כא.

25 תה׳ קמז: ב; וראה: פסי״ר קלב ע״א.

## לנספח

נוסף ל'פרקי דר' אליעזר'[26], פרקי בן עזאי[27], נזכרים גם פרקין דר' יוסי[28] ופרקי ר' מאיר[29]. כן מכנה, כנראה, רש"י את הברייתא דל"ב מדות בשם פרקי ר' אליעזר בר' יוסי הגלילי[30]. יש אולי בקטע 'פרק ר' יוסה' ללמדנו על אפיים המקורי של הפרקים הראשונים של החבורים האחרים המכונים בשם זה.

26 צונץ, הדרשות בישראל, עמ' 134.

27 ראה: מאיר איש שלום, נספחים לסדר אליהו זוטא, תרס"ד, מבוא, עמ' 14; מ' היגער, מסכתות כלה, עמ' 299.

28 צונץ הזכירו בספרו הנ"ל, עמ' 506, הערה 213, על־פי הרוקח סי' שס"ב והפיסקה הועתקה על־ידי הר"א בן הגר"א בספר רב פעלים, עמ' 97, (ושם בטעות: סי' שי"ב); י' בן יעקב, אוצר הספרים, עמ' 419, מס' 1217, מביא בשם רמש"ש: "ונראה שהוא כפל ממה שקדם שם מפ"א דברכות', אבל כל המעיין רואה כי המובא מהפרקים שונה ממאמר הגמרא שלפנ"ז. יתירה מזו, עוד פיסקה מחיבור זה מובאת בפירוש עה"ת לר' מנחם רקנאטי לבראשית ב : יח. הוא מעתיק שם את המאמר מב"ר יז : ב, וממשיך: "ובפרקין דר' יוסי מסיים בה בלא חומה ובלא כבוד בלא עושר בלא עטרה בלא רצון וכו'" והועתק על־ידי רש"א ווערטהיימער ב"בתי מדרשות", מהדורה ב' כ"ב, עמ' צא. בכ"י מינכן 222 נמצא "פרק ר' יוסה", שבו נלקטו מאמרים אחדים של התנא בתוכם מאמרי אמוראים שיוחסו לו ובתוכם מאמר המובא תוך הרחבה. ראה בנספח.

29 נזכרים בילקוט תלמוד תורה לר' יעקב בר' חננאל סקילי, ראה: ש"א פוזננסקי, הצופה מארץ הגר ש"ג (תרע"ג), עמ' 14; ראה: מגורת המאור לר"י אלנקאוה, מהדורת ענעלאו, ח"א, עמ' 18, וח"ג, עמ' 92 ובהערות שם.

30 ר' רש"י לשמות יד כד, כפי שציין א. ברלינר במהדורתו עמ' 116 מובא אותו עניין בפירושו לש"א ה יא בשם אגדה ל"ב דר"א בריה"ג, ור' ה. ענאלאו משנת ר' אליעזר במבוא האנגלי עמ' 38.

* T.S.N.S. 329.815

## [פרק ר' יאשיה]

ע"א

1. [הוש׳]ע את ישראל ממצרים השכינה מעוכבת לך וְעַנְגִי
2. כבוד מעוכבים לך אם אתה מודה בעצמך הרי מוטב
3. ואם לאו הרי אנחנו נקיים משבועתך שהשבעתנו מיד
4. צץ ארונו של יוסף ונטלו משה והלך. אמר רבי שמעון בן
5. לקיש בשעה שיצאו ישראל ממצרים היו שני
6. ארונות מהלכין לפניהם אחד ארונו שלחַי העולמים ואחד ארונו

ע"א

* בהערות דלהלן הנני משתמש בסימנים אלה:
פר"י = פרק ר' יאשיהו. (שינויי הנוסח צויינו לפי כ"י פארמא 1240 שכן בנדפס חלו שיבושים).
אגשה"ש = אגדת שיר השירים, מהדורת שכטר, עמ' 12.
א = מדרש משלי כ"י אוקספורד. Bodley Heb. E. 98.
ב = " " " פארמא 1240.
ג = " " " ואטיקן 44.
ד = " " " ואטיקן 92.
ה = " " " פאריס 152.
ו = " " " אסקוריאל.
ז = " " " בית המדרש לרבנים נ"י.
ח = קטע גניזה T.S.N.S.32.846.
מ = מדרש משלי כ"י וטיקן 76.
פ = דפוס ויניציה.
$פ_1$ = " " עם הגהות (טופס שבידי פרופ' ש' ליברמן).
ק = דפוס קושטא.

1 הושיע] כנראה שלפני זה נאמר: הגיעה השעה שהק'. בפר"י: הגיע אותה שעה שהק' גואל את בניו ; וראה תוספתא סוטה פ"ד ה"ז, עמ' 30; בבלי, שם, יג ע"א; מכילתא בשלח פתיחתא, עמ' 78; פסיקתא דר"כ, מהדורת מנדלבוים, עמ' 187; פסי"ר פכ"ב, הוצ' רמא"ש, קיב ע"א. [ור' ש. ליברמן תוספתא כפשוטה חלק ח, עמ' 651] / לך] נו': ויש' מעכבין לך פר"י.

2 מעוכבים] מעכבין פר"י / אם] ואם פר"י / מודה בעצמך] מודיע את עצמך פר"י.

3 שהשבעתני] אשר השבעתנו פר"י.

4 צץ] צף פר"י ובכל המקורות הנ"ל / יוסף] נו': ויש או' כתב צ"ץ הזהב שם המפורש וחקק תחתיו כצורת העגל וזרקו בהר נילוס ואמ' עלה שור מיד צף ועלה ארונו של יוסף ויש או' בקבורת מלכים היה קבור הלך משה ועמד על קבורת מלכים הגיע שעה שהק' גואל את בניו וכן אתה מוצא כשיצאו . . . פר"י / אמר רבי שמעון בן לקיש] ליתא בכל המקבילות הנ"ל.

6 מהלכין לפניהם] מהלכין עם ישר' במדבר פר"י / אחד] לי' שם / ואחד ארונו] וארונו פר"י.

7. של יוסף והיו אמות העולם אומרין להן לישראל מה טיבן
8. של שני ארונות הלילו אמרו להן אחד ארונו שלחי הע[ולמים]
9. ואחד ארונו של יוסף אמרו להן וכי דרכו שלארון המ[ת]
10. להיות מהלך עם ארונו שלחי העולמים אמרו להן המת
11. הזה שהוא מונח בארון הזה קיים מה שכתוב באר[ון]
12. הזה. לריח שמניך טובים וג' זה דורו של חזקיהו אחר
13. נפילת סנחריב מלך אשור. רבי דוסתי בר יניי אמר
14. משם רבי מאיר וכי מפני מה שלח הקב"ה שחין בחז'
15. בחזקיהו על ידי ששלח ידו בזהבו של בית המקדש
16. קילפו ונתנו למלכי אשור. על כן עלמות אהיבוך אל
17. תה' קורא עלמות אה' אלא על מות אהבוך כגון
18. רבי עקיבה וחביריו שמסרו את עצמן על דברי
19. תורה למיתה. אמרו כשחבשו את רבי עקיבה
20. בבית האסורים היה רבי יהושע הגירסי תלמ[ידו]

7 להן] לי' שם.
8 הלילו] הללו פר"י / אמרו להן] והיו ישר' אומרין פר"י / אחד] זה פר"י.
9 ואחד] וזה פר"י / של יוסף] של מת פר"י / אמרו להן] והיו אומות העולם אומ' פר"י / שלארון המת] ארונו של מת פר"י.
10 אמרו להן] והיו ישר' אומ' להם.
11 הזה] לי' שם / הזה] זה פר"י / מה שכתוב] את כל הכתוב ומונח פר"י.
12 הזה] זה פר"י וגו': לפיכך זכה להלוך עמו וכן הוא אומ' לריח שמניך טובים ד"א לריח / חזקיהו] גו': מלך יהודה פר"י גו': ודורו שמשלו לשמן שנ' וחולק עול מפני שמן עולו של סנחריב אגשה"ש / אחר ח' עד אשור פר"י.
13 דוסתי] דוסתאי פר"י דוסתא אגשה"ש / בר יניי] בר' ינאי פר"י ואגשה"ש / אמר] פר"י לי' אגשה"ש.
14 משם רבי מאיר] פר"י משום ר' ינאי אומ' אגשה"ש / וכי] לי' פר"י ואגשה"ש / מפני מה] פר"י למה אגשה"ש / שחין] אגשה"ש גו': רע פר"י / בחזקיהו] על חזקיה פר"י בחזקיה המלך אגשה"ש.
15 על ידי ששלח ידו] מפני שפשט ידו פר"י מפני ששלט אגשה"ש / בזהבו של בית המקדש] אגשה"ש על דלתות בית המקדש פר"י.
16 קילפו ונתנו] וקפלן ושגרן פר"י וקלפו לתת אותו אגשה"ש / למלכי] למלך פר"י אגשה"ש / אשור] גו': שנ' בעת ההיא קצץ חזקיה את דלתות היכל ה' וגו' ויתנם למלך אשור שוחד על כן אהבוך אילו שני עולמות העולם הזה והעולם הבא. פר"י. לכך נאמר לריח שמניך טובים אגשה"ש.
17 אהבוך] ראה מכילתא שירה פ"ג, עמ' 127: "על כן עלמות אהבוך אהבוך עד מות", וראה שהש"ר א : ב: "ד"א על כן עלמות אהבוך זה דורו של שמד".
18 רבי עקיבא . . . על דברי תורה למיתה] ראה ברכות סב ע"א.
19 אמרו כשחבשו את רבי עקיבה] מעשה היה (לי' היה א ב ד ה מ פ) ברבי עקיבה (עקיבא א ד ק פ לי' ו) ג ו ז ח שהיה חבוש א ב ג ד ה ז ח מ ק פ.
20 בבית האסורים] ז האיסורים ב האסורין א ד ח ק האיסורין ג מ פ (ש"נ אלה גם להלן) גו': אחר מיתת רבן שמעון בן גמליאל ורבי ישמעאל גזרה מלכות הרשעה שמד על ישראל שלא יעסקו בתורה מה עשה רבי עקיבא וחבריו . . . פ. וההמשך כמו בבבלי

21. משמשו בערב יום הכיפורים נפטר מרב[ו והלך]
22. לביתו בא אליהו זכ' לטוב וישב לו על פתח [ביתו]

## ע"ב

1. אמר לו רבי יהושע מה טִיבְּך אמר לו אני אליהו הכהן
2. באתי להוֹדיעך שֵׁמת עקיבה רבֶּך בבית האסורים
3. היו שניהם מהלכים כל הלילה עד שהגיעו לפתח
4. בית האסורים וכיון שהגיעו לבית האסורים מצאו

הנ"ל עד "אשריך ר"ע שנתפסת על ד"ת אוי לו לפפיס שנתפס על דברים בטלים" / היה] והיה ח ג ז ק לי' ב / רבי] פ$^{1}$ ר' ח ור' ב לי' ג ז פ / הגירסי] ח הגרסי ב ז פ הגירסיא ג / תלמידו] היה תלמידו ב לי' ג ז ק פ.

21 משמשו] ג פ ומשמשו ב עומד ומשמש ז עומד ומשמשו ח ק (וכ"ה באיכה רבה ג : סד, מהדורת באבער סט ע"א) / בערב יום הכיפורים] ערב יום הכפורים ב פעם אחת ערב יום טוב ג, פעם אחת ערב יום הכיפורים ז ק (מטושטש) יום כפור' ח נו': "בכל יום והיה מכניס לו מים במדה יום אחד מצאו שומר בית האיסורין אמר לו היום מימיך מרובים שמא לחתור בית האיסורין אתה מבקש שפוד חציין ותן לו חציין כיון שבא אצל רבי עקיבא אמר לו תן לי מים ליטול ידי אמר לו רבי כדי שתייה אין מספיקין וליטול ידיך מספיקין אמר לו ומה אעשה שהרי אמרו חכמים כל המזלזל בנטילת ידים נעקר מן העולם מוטב שאמות מיתת עצמי ואל אמות שתי מיתות" (הנוסח שונה בהרבה מנוסח הסיפור בעירובין כא ע"ב וגם משינויי הנוסח שבדק"ס שם לח ע"א) כשהגיע יום הכפורי' היה יהושע הגרסי נפטר פ. / מרבו] לו מרבו ג ז ח לו רבו ק ממנו ב פ.

22 לביתו] לתוך ביתו ג ק נו': "אותו היום היה ר' עקיבא מיתדין קומי טורנוסרופוס ואתא ענתה קרית שמע והוון מסרקין לבשריה במסוריקא דפרזלא ותקלין לבשריה במקולא וקרי קרית שמע וגחין . . ." ההמשך כמו בירו' ברכות פ"ט ה"ז, יד ע"ב כנוסח שהובא בתוס' סוטה לא ע"א ד"ה גדול, כפי שהעיר באבער לא ע"א הערה י"א. ואחר מכן נוסף "ואף תלמידיו אמרו לו . . ." עד "יצתה בת קול . . . באחד" כמו בבבלי ברכות סא ע"ב ובהמשך: "לאחר שהיה מת לא הניחוהו לקברו והחזירוהו לבית האיסורין ושכב שם שר בית הסהר לשמרו" פ. בפ$^{1}$ נמצאת הערה: "ס"א הכל אינו עד למטה בא אליהו אבל בירושלמי בפרק הרואה על משנה בכל לבבך איתא וכן בילקוט כאן ליתא". ומה שנאמר בהתחלת הסיפור "והוון מסרקין לבשריה במסוריקא דפרזלא" מתאים לבבלי שם "והיו סורקין את בשרו במסרקות של ברזל" ולעניין "מתקלין לבשרא במקולא", ראה מנחות כט ע"ב / אליהו] נו': הצדיק ב פ נו': הכהן ג ז ק פ$^{1}$ / זכ' לטוב] לי' ב ג ז ק פ / וישב לו] ועמד ב ג ז ק פ / ביתו] נו': ואמר לו שלום עליך ר' אמר לו שלום עליך ב פ ומורי ב רבי ומרי פ במקו"ז: ואמר לו עמד יהושע (יהושע הגרסי עמוד ק יהושע עמוד פ$^{1}$) ג ז נו': עמד יהושע ג.

## ע"ב

1 רבי] ר' ב לי' ג ז ק פ / יהושע] לי' ב ג ז פ / מה טיבך] מי אתה ג ז ק כלום אתה צריך ומי אתה ב מי אתה וכלום אתה צריך פ / אני אליהו הכהן] ג ז כהן אני ב פ.

2 באתי] ובאתי ב פ שבאתי ג ז ק / להודיעך] להגיד לך ב ג ז ק פ / עקיבה] ר' עקיבא ג ז ק שר' עקיבא מת ב פ / רבך] ג ז לי' ב פ.

3 היו שניהם] מיד הלכו שניהם ב פ הלכו שניהם כאחת ג ז ק / מהלכים . . . שהגיעו] לי' ב ג ז ק פ.

4 בית האסורים] ב פ לי' ג ז ק / מצאו] ב ז ח פ ומצאו ג ק.

5. פתח שלבית האסורים פתוח ורב שלבית האסורים
6. יָשַׁן וכל העם ישינים ורבי עקיבה מֵת ומונח על
7. מטתו נִיטְפַּל בו אליהו זכ׳ לט׳ ונטלו על כתיפו אמר
8. לו רבי לא כך אמרתה לי שאני אליהו הכהן והרי
9. הכהן אסור לו לְטַמֵּא במתים. אמר לו דַּיֵּיךְ יהושע
10. בני שאין טומאה בצדיקים אף לא בתלמידיהם,
11. היו שניהם מְהַלְכִין עד שהגיעו לְטִרְפֻּלִין שֶׁלְקֵסְרִין
12. נפתחה המערה לפניהם ירדו שלוש מעלות ועלו ג׳
13. מעלות ומצאו שם מִטָּה וכסא ושולחן ומנורה.
14. הניחו את רבי עקיבה על מטתו וְיָצְאו לאחר

5 פתח שלבית] פתח בית ג ח ק לי׳ בית ז דלת פתח שערי בית ב (פתח) פ / ורב שלבית] ורב בית ג ח ושר של בית ב (של) פ בית לי׳ ק / האסורים] האסורין ג ז ח ק הסוהר ב פ.

6 ישן] ג ז ח היה ישן ב פ / וכל העם] ג ז ח ק וכל שומרי האסורין היו ב וכל (וכולם פ¹) שהיו בבית האיסורין היו פ / ורבי עקיבה] ורבינו עקיבה ח ור׳ עקיבא ג ז ק פ¹ מת] לי׳ ק ומונח] מונח ק והשכיבו (והושיב פ) רבי עקיבא על המטה ויצאו ב.

7 ניטפל] ג ז ח מיד ניטפל ב פ ונטפל לו ק / אליהו] ג ז ח / זכ׳ לט׳] ב פ לי׳ ג ז ח ק / ונטלו] ב פ ונשאו ג ז ק וטענו ח / כתיפו] ג ז פ כתפו ק כתפיו ב נו׳: וכשראה ר׳ (לי׳ פ) יהושע (נו׳ הגרסי פ) כך ב פ.

8 אמר לו] נו׳: יהושע הגירסי ג ז ח ק נו׳: לו (לי׳ פ) לאליהו זכור לטוב ב (זכור לטוב פ / רבי] ב פ לי׳ ג ז ח ק / לא כך] ז ח לי׳ כך ג והלא אמש ב פ / אמרתה] אמרת ב ג ז ח ק פ / לי] לי׳ ק שאני] ח אני ג ז ק לי׳ ב פ / אליהו הנביא] ג ז ח ק שכהן היית ב כהן אתה פ / והרי] ג ז ח ק והלא ב פ.

9 הכהן אסור] כהן אסור ב ח פ אסור לכהן ג ז ק / ליטמא] ליטמא ב ק להטמא ג פ להיטמא ז ח / במתים] במת ג ז ח ק למת ב פ / לו] לי׳ ב / יהושע] ג ז ח ק פ¹ ר׳ יהושע ב רבי יהושע פ.

10 בני] נו׳: חס ושלום ב ג ק (חוס) ז ח פ / שאין] ב פ אין ג ז ח ק / אף] ח פ ואף ב ג ז ק / לא] ג ז ח פ ק לזה ב / בתלמידיהם] ב ג פ בתלמידים ז ק בתלמידיהן ח נו׳: כיון שיצאו מבית האסורים ג ז ק.

11 היו שניהם מהלכין] היו מהלכין ג ז נ׳: וכל הלילה ק הלכו שניהן כל הלילה ח והיו מוליכין אותו ב פ / לטרטפלין] לטיטרפולין ח לטרפולין ג לטריפולין ק לנורפולין ז אצל אנטיפרס ב אנטיפטרס פ / שלקסרין] של קיסרין ג ח של קיצרים ב של קוצרים פ של טרקלין ז.

12 נפתחה . . . לפניהם] לי׳ ב ג ז ח פ / ירדו שלוש מעלות ועלו ג׳ מעלות] ירדו ג׳ ירידות ועלו ג׳ מעלות ח ירדו שלשים ירידות ועלו שלשים . . . ק כיון שהגיעו לשם עלו שלש מעלות וירדו שלש מעלות (ונפתחה פ) המערה לפניהם וראו שם במערה ב פ כיון שהגיעו לטרפולין (לנוטרופולין ז לטרופולין פ¹) של קיסרי (קיסרין ז) ירדו (ג׳ ז) ירידות ועלו שלוש מעלות ג ז פ¹.

13 ומצאו שם] ג ז ח ק לי׳ ב פ / מטה] מיטה מוצעת ג ז ח ק לי׳ ב פ נו׳: בנין ב / וכסא] כסא ב פ וספסל ג ז ח ק / ושולחן] ג ז ח ק לי׳ ב פ נו׳: ומטה פ נו׳: מוצעת פ¹.

14 הניחו] ג ז ק והניחו ח והשכיבו ב פ / את ר׳ עקיבה] ח לי׳ את ב פ את המנורה ג ז (את) ק / על מטתו] על המיטה ב ח ק פ / ויצאו] ב פ לי׳ ג ז ח ק לאחר שיצאו] לי׳ ג ז ח ק וכיון שיצאו נסתמה המערה ב פ.

15. שֻׁיְצאוּ נֵעֲרֵךְ הַשֻּׁלְחָן וְדַלְקָה המנורה ונסתם פי
16. המערה באותה השעה אמרו אשריכם ישראל אש'
17. הצדיקים אש' החסידים אש' עמילי תורה אש' גבורי
18. תורה אש' יִרְאֵי שמים מה גנוז לכם מה שָׁמוּר לכם
19. מה צפון לכם מה מוּתקן לכם מה טמון לכם דכ'
20. מה רב טובך אשר צפנת ליראיך וג' ואומר ומעולם
21. [לא ש]מעו ולא האזינו עין לא ראתה אלהים זולתך
22. [יעשה] למחכה לו [סליק פרקא]

## נספח [1]

### פרק ר' יוסה [2]

ר' יוסה אומר [3] כל המתפלל אחרי בית הכנסת נקרא רשע שנ' סביב רשעים יתהלכון כרום זולות לבני אדם דברים שהן עומדים ברומו של עולם ובני אדם מזלזלין בהם [4]. אמר ר' יוסי [5] יהא חלקי עם המתפללים עם דימדומי חמה שנ' על זאת יתפלל כל חסיד אליך לעת מצוא [6] ואמר ר' יוסי יהא חלקי עם אוכלי [7] שלש סעודות בשבת

15 נערך השלחן ודלקה המנורה] מיד דלקה המנורה ג גו': מאליה ונערך השלחן ז ח ק נו': מאליו פ[1] ודלקה הנר על המנורה ב על המטה פ / ונסתם פי המערה] לי' ב ג ז ח ק פ וראה לעיל שורה 14.

16 באותה השעה אמרו] א ג ד ז ח מ (שעה) ק וכשראה אליהו (זכור לטוב פ) כז פתח ואמ' ב פ / אשריכם ישראל] א ק לי' בשאר כה"י / אש' הצדיקים] ב פ ולי' בשאר כה"י ובק.

17 אש' החסידים] לי' בשאר כ"י ובדפ'. אש' עמילי תורה] אשרי עמילי תורה ח אשריכם . . . ג ד ז ואשריכם . . . ב פ אש' גבורי תורה לי' בשאר כה"י.

18 אש' יראי שמים] ח ואשריכם . . . פ אשרי יראי אלהים ז ק אשריכם . . . א ג ד ו מ ואשריכם . . . ב / מה גנוז לכם . . .] מכאן עד הסוף לי' בכל כה"י ובמק"ז: שגנוז לכם וטמון לכם ומשמר לכם מקום בגן עדן לעתיד לבא ב פ ובשאר כה"י. רק ההמשך אשריך (אשריכם ד) ר' (ח) עקיבה (ח ג, עקיבא ב ד ז מ ק פ) שנמצא (שנמסר ב) לך מלון טוב (הטוב ג ז לי' ד) בשעת מיתתך (מיתתכם ד) לכך נאמר אף ערכה שולחנה א ב ג ד ז מ ק. ועליך נאמר חכמת נשים בנתה ביתה וגו' ושבה לפתח ביתה וגו' טבחה טבחה מסכה יינה וגו' ערכה שולחנה פ. ובפ[1]: ס"א אינו.

20 מה רב . . .] תה' לא : כ.

21 לא שמעו . . .] ישעי' סד : ג ושם: לא האזינו.

1 ראה לעיל, עמ' 83, הערה 28.

2 עפ"י כ"י מינכן 222; ראה קטלוג שטיינשניידער, עמ' 101.

3 ברכות ו ע"ב, בשם רב הונא, בכ"י ובראשונים: אר' חלבו אמר רב הונא; ראה דק"ס, עמ' 20; וראה גם ילקוט המכירי לתהילים יב : כג, עמ' 76.

4 דרשה זו שם: "אמר ליה ההוא מרבנן לר' ביבי בר אביי ואמרי לה רב ביבי לרב נחמן בר יצחק", וראה דק"ס, שם.

5 שבת קיח ע"ב, שורה של מאמרים בשם ר' יוסי; אבל מאמר זה של "ר' חייא בר אבא אר' יוחנן מצוה להתפלל עם דמדומי חמה".

6 תה' לב : ו; שבת, שם, מסתמך ר' זירא על תה' עב : ה.

7 שבת שם: "מאוכלי שלש . . ."; במנורת המאור לר"י אלנקאוה, ח"ג, עמ' 583; עם.

שכל האוכל שלש סעודות בשבת ניצל מג' פורענות אחד בזה העולם ואחד בעולם הבא ואחד ממיתה משונה [8] שנ' בהתהלכך תנחה אותך בעולם הזה [9] בשכבך תשמור עליך בקבר [10] והקיצות היא תשיחך לעתיד לבוא ואמר ר' יוסי [11] יהי חלקי עם מכניסי שבת בטיבריא ועם מוצאי שבת בציפורין. ואמר ר' יוסי [12] יהא חלקי עם גבאי [13] צדקה ולא ממחלקי צדקה ועל מי שאומרין עליו [14] גזל או עשה דבר רע שאין בו ועם המתים שלא בזמנם [15] ועם הנקברין שלא במקומם ועם המת שלא נספד ולא נקבר שסימן יפה לו [16], ועם המבדיל ביין במוצאי שבת שכל המבדיל ביין במוצאי שבת הוויין ליה בנים זכרים עוסקין בתורה ומקיימי מצות בישראל [17]. הבדיל בתפילה צריך להבדיל על הכוס [18] הבדיל בזה ובזה יניחו ברכות על ראשו.

8 קיח ע"א "אר' שמעון בן פזי אר' יהושע בן לוי משום בר קפרא כל המקיים שלש סעודות בשבת ניצול משלש פורעניות מחבלו של משיח ומדינה של גיהנם וממלחמת גוג ומגוג . . .".

9 סוטה כא ע"א, ושם, היא דרשת ר' מנחם בר' יוסי; וראה: ספרי דברים פי' ל"ן, מהדורת פינקלשטיין, עמ' 62, ובמקבילות שצויינו שם, ובכולם נדרש הפסוק במשלי י : כב, על התורה.

10 במקורות הנ"ל: זו מיתה.

11 שבת קיח ע"ב ושם: וממוציאי שבת.

12 שם.

13 שם: מגבאי.

14 שם; וארי' יוסי יהא חלקי ממי שחושדין בו ואין בו. את הלשון שלפנינו לא מצאתי.

15 שבת שם: וארי' יוסי יהא חלקי ממתי בחולי מעים.

16 ראה סנהדרין מז ע"א: "ר' נתן אומר סימן יפה למת . . . לא נספד ולא נקבר . . . זהו סימן יפה למת"; ובכ"י ואטיקן ובכ"י קרלסרוה הגי': "ר' יוסי"; ראה דק"ס, שם, עמ' 140. ונראה "שלא נקבר" פירושו כפי שנאמר לפנ"ז שלא נקבר במקומו כאשר נתפרש בשאלתות חיי שרה שאילתא טו (רמז לו בעל "גליוני הש"ס" לסנהדרין שם), ובתוס' שם, מו ע"ב ד"ה קבורה. ובמקומו — בקברי אבותיו; וראה ש"נ זה בדק"ס, שם, עמ' 141, הערה מ.

17 ראה שבועות יח ע"ב.

18 פסחים קה ע"ב.

לקדמוניות פיוטי הטל (והגשם)

קרובה קדם־ינאית לגבורות טל

יוצא לאור על ידי עזרא פליישר

[א]

מערכת פיוטי הטל הנדפסת להלן מקורה בכ"י מן הגניזה השמור בספריית האוניברסיטה בקיימבריג' וסימנו Add. 3360. היא מתייחדת, מלבד בהיקפה המרשים ויופיה הפיוטי, גם בקדמותה המופלגת; לפי סימני הצורה והסגנון העולים ממנה קרוב שהיא קדומה הרבה, בשלמותה או בחלקיה העיקריים, מכל פיוטי הטל והגשם הידועים לנו עד כה בנדפס ובכתבי היד. לפיכך נראים פרטי התבנית והתוכן העולים ממנה ראויים לתשומת לב, הן מצד עצמם והן מצד מה שניתן ללמוד מהם על ראשית סוג פיוטי הטל (והגשם) ועל תולדותם.

[ב]

פיוטי הטל והגשם ידועים־היו לחוקרי שירת הקודש הקדומה בעיקר מכוח שתי הקומפוזיציות הקליריות המפורסמות שנשתמרו בהיקף כמעט מלא[1] במחזורי אשכנז, זו שלטל שתחילתה 'בדעתו אביעה חידות' וזו שלגשם שתחילתה 'אף ברי אותת', שתיהן ממיטב יצירותיו של הפייטן הגדול. אבל אין צריך לומר שהקלירי לא היה האחד והיחיד שהעמיד פיוטים מסוג זה[2]. עובדה זו, מלבד שהשכל הישר

1 כמפורסם, אין כתבי היד האירופיים (ברובם המכריע), ואין צריך לומר הדפוסים, מביאים את קרובות הטל והגשם של הקלירי, אלא עד סוף קטעי ההרחבה של החטיבה השנייה שלהם. ברם בכתבי היד שלגניזה וכן בכמה כתבי יד אירופיים מיוחסים, נמצאות גם חטיבות הפיוט החסרות, מלבד החטיבה הרביעית. קטעי ההשלמה לקרובת הטל של הקלירי נדפסו לראשונה על ידי אלבוגן במאמרו Kalir Studies ב־ *HUCA* ג, (1926) עמ' 222 ואילך ואחר כך, בנוסח שונה במקצת על ידי א' שכטר, בספרו *Studies in Jewish Liturgy* (פילדלפיה 1930) עמ' 122 ואילך. שתי הנוסחאות הושוו על ידי רפאל אדלמאן בספרו Zur Frühgeschichte des Maḥzor (שטוטגארט 1933) עמ' ג ואילך (בחלק העברי) עם נוסח שונה במקצת שמצא בגניזה. ההשלמות לקרובת הגשם נדפסו בידי אלבוגן תחילה ב־ *Bericht der Hochschule für die Wissenschaft des Judentums* (ברלין 1929) עמ' 40 ואילך ואחר כך במאמרו Kalirs Geschem-Komposition mit unbekannten Einlagen בספר הזכרון לג'ורג' קוהוט (ניו־יורק 1935) עמ' 159 ואילך. כאמור, לא נמצאו עדיין ה"גופים" של קרובות אלו, ר"ל הקטעים ששולבו בהן כנגד הברכה הרביעית, אך אין להעלות על הדעת שאלו לא נכתבו מלכתחילה. בכה"י שלנו, בדף 39, ב מובאת קרובת הטל של הקלירי ע"י רמזים להתחלות קטעיה השונים, וכן מובאות, במלואן, כמה השלמות לקרובה, ספק שייכות לה ספק אינן שייכות לה; לקראת הסוף מובאים גם הטורים הראשונים של 'גוף', תחילתו: 'אלוהי אבי איוה באביב חודש/בו בחר בראשון זרע ברוכי טל'. הפיוט נקטע אחרי טור ו' ולפי צורתו קשה להניח שהוא של הקלירי.

2 אגב, הקליר עצמו חיבר בלא ספק לכל הפחות עוד זוג נוסף של קרובות טל וגשם, ליום טוב שחל להיות בשבת. קטעים מתוך קרובות אלו מפוזרים בין קטעי הגניזה וקצת מהם פורסמו בידי זולאי בעתון הארץ י"ד בניסן תש"ב (=מבחר השבעים סי' 11) וי"ג בניסן תשי"ד.

חייבה ממילא, הוכחה גם על פי ממצאי הגניזה שהעלו לפנינו כמה קומפוזיציות מקבילות, רובן ככולן בתר־קליריות[3]. כן העלו ממצאי הגניזה כמות לא מועטת של פיוטים קטנים לטל ולגשם, רובם מסוג פיוטי ה"רהט", שנתחברו כנראה לריענונן ולהרחבתן של מערכות הטל והגשם הגדולות, המסורתיות[4]. הסוג זכה לטיפוח־מה גם בפייטנות המאוחרת, המזרחית[5] והספרדית[6], כמפורסם.

מערכות הטל והגשם הידועות לנו מעוצבות כולן בתבנית פיוטי הטל והגשם הקליריים ונראה קרוב לומר שמחבריהן חיקו מדעת, ישירות או בעקיפין, את הקומפוזיציות של קודמם הגדול. מערכות אלו שייכות כולן, בדרך הטבע, לסוג שבעתות־החג, שהרי הן באות לציין התרחשות ליטורגית שראשיתה, לפי ההלכה, בעמידות של מוספי חג, והקרובה המקשטת את עמידות המוסף היא, כמפורסם, השבעתא. אבל שבעתות הטל והגשם אינן שבעתות חג רגילות, אלא מורחבות[7]: חטיבתן השנייה, זו המכוונת לברכת המחיה, קולטת בהן כמה וכמה קטעי פיוט שמדברים בעניינה המיוחד של היצירה, בטל או בגשם. התרחבותן של חטיבות קרובה מסויימות, לציון עניינים שונים, בין ליטורגיים ובין שאינם ליטורגיים, היא תופעה ידועה בפייטנות: כיוצא בזה מצאנו דרך משל בקדושתא, שהיא מתרחבת בחטיבתה השלישית כדי להקדים מבוא לקדושה[8] וכן מצאנו גם בקרובת הי"ח שמתרחבת בימות הצום בחטיבה השישית לקלוט את הסליחות, בט"ב בחטיבה הי"ד לקלוט את הקינות, בפורים בחטיבה הי"ב לקלוט פיוטי הרחבה מענייני היום, ולעתים, בחנוכה ובפורים (גם) בחטיבה הי"ז לציון הפיסקה 'מעין המאורע' הבאה

3 בתקופת הפיוט הקדום נראה שהפייטנים הרבו לכתוב קרובות טל וגשם. בין קטעי הגניזה נשתמרו חלקים נכבדים מתוך קרובות כאלו של יוסף בירבי ניסן משווה קריתיים, פינחס הכהן מכפרא ויוחנן הכהן בירבי יהושע.

4 פיוטים מטיפוס זה פורסמו למשל: על ידי אלבוגן במאמרו שצויין לעיל בהערה 1 בספר הזכרון לג'ורג' קוהוט; על ידי ח' בראדי בידיעות המכון לחקר השירה העברית חלק ג עמ' נב; על ידי זולאי בעתון הארץ י"ד בניסן תשי"ג, ועל ידי הברמן בעתרת רננים (ירושלים תשכ"ח) עמ' 97 ואילך.

5 כידוע, נותרו בידינו שרידים נכבדים מתוך שתי מערכות גשם של רס'ג, אחת לשמיני עצרת סתם, ואחת לש'ע שחל להיות בשבת, עיין סידור רס'ג עמ' שצ"ה ואילך, וזולאי, האסכולה הפייטנית של רב סעדיה גאון (ירושלים תשכ'ד) עמ' פג ואילך.

6 מבין פייטני ספרד כתבו קרובות לטל וגשם, עד כמה שידוע לנו עד היום, ר' שלמה אבן גבירול (השווה במהדורתם של ביאליק ורבניצקי כרך ג עמ' 124 ואילך) ר' אברהם אבן עזרא (מהד' נ' בן־מנחם בספר היובל לכבוד אברהם אלמליח [ירושלים תשי"ט], עמ' 97 ואילך), ומשולם דאפיירה (מהד' שמעון ברנשטיין ב־*HUCA*, כרך יט, עמ' 30).

7 על שבעתות החג בכלל ועל המורחבות במיוחד עיין במאמרי 'שבעתות־הבדלה ארץ ישראליות', תרביץ, לו (תשכ"ז), עמ' 432 ואילך.

8 באמת הביאה התרחבות זו לגיבושה של הקדושתא כסוג נפרד בפייטנות הקדומה. מכל מקום, מלכתחילה היתה גם הקדושתא קרובת־שבע עם הרחבות בחטיבתה השלישית, כפי שכבר הניחו חוקרים ראשונים משיקול דעתם וכפי שניסיתי להוכיח במאמרי 'לפתרונן של כמה בעיות יסוד במבנה הקדושתא הקלאסית', בספר הזכרון לחנוך ילון, ירושלים תשל"ד, עמ' 444 ואילך.

שם[9]. שבעתות מורחבות אינן מרובות בדרך הטבע. מלבד שבעתות הטל והגשם ידועות לנו רק שבעתות הבדלה, המכוונות ללילי פסח ושבועות שחלים להיות אחר השבת, שהן מטיפוס זה[10].

הקרובה המורחבת אינה מופקעת מחזקת תבניותיה היסודיות בשל ההרחבות הקלוטות בה, אלא היא משלבת את ההרחבות במסגרתה הקבועה, והיא חוזרת אליה עם השלמתן. גם שבעתות הטל והגשם דינן כדין כל שבעתות החג ואין ביניהן לבין אחיותיהן לסוג אלא קטעי ההרחבה שבחטיבתן השנייה: טול הרחבות אלו מגופן והריהן שבעתות חג רגילות, והרכבן ותבניותיהן כשל שאר שבעתות החג. ומה שמצאנו את קרובות הטל והגשם של הקלירי במחזורי אשכנז שהן מקוטעות ואין בהן חטיבות פיוט כלל אחרי ההרחבות הקלוטות בחטיבתן השנייה, אין זאת, כמפורסם, אלא משום שמתפללים מאוחרים קיצצו את המשכן וסופן מחמת אורכן וחשיבותן של ההרחבות. תהליכים דומים של פרקטיקה ליטורגית קיצצו לעתים בצורה דומה גם טיפוסים אחרים של קרובות מורחבות[11].

[ג]

מפני מה ציינו הפייטנים בהבלטה מופלגת כזאת את הזכרת הטל והגשם? דבר זה ראוי שנתמה עליו, לפי שכל מקום שמצאנו קרובות שמתרחבות כנזכר לעיל לא מצאנו אלא לצורך גדול, בין בשביל להבליט, או להחליף, פיסקת־קבע מיוחדת

9 אשר להרחבות בקרובות הפורים, קשה לדעת בודאות היכן שולבו על פי רצונם הראשון של המחברים. כתבי היד של הגניזה אינם אחידים בעניין זה: רובם מביאים את פיוטי ההרחבה בחטיבה הי״ב, כנהוג גם בכה״י האירופיים ובנדפס, אבל מקצתם, ואולי דוקא הקדומים שבהם, מביאים אותן בברכה הי״ז, כאילו לשם ציון פיסקת הקבע מעין המאורע (׳על הניסים׳ שבנוסחים שלנו). לכאורה נראית האלטרנאטיבה השנייה עיקר, אבל אין בטחון גמור שאכן כך היה הדבר בימי הקדם. גם הסליחות של ימות הצום שולבו בברכה הששית — כנראה מלכתחילה — ולא בברכה המיוחדת שלתעניות, כפי שנראה מחוייב על פי ההגיון. אבל גם דבר זה עדיין צריך עיון. קטעי פיוט לציון המאורע בחטיבה הי״ז של קרובות חנוכה מצאתי עד כה במקור אחד בלבד, בכ״י אוכספורד 2705 (עיין על כך במאמרי ׳מבנים סטרופיים מעין אזוריים בפיוט הקדום׳, הספרות, ב [תש״ל] עמ׳ 238) אבל אין לא ראינו ראיה. נראה שהמנהגות המאוחרים השמיטו קטעים אלה כדי להשאיר או לפנות מקום לנוסח הקבע גם של פיסקת מעין המאורע. אגב, רצון זה אפשר שהביא להעברת קטעי ההרחבה של קרובות הפורים מן החטיבה הי״ז לחטיבה הי״ב. עיין על כך גם במאמרי ׳עיונים בבעיות תפקידם הליטורגי של סוגי הפיוט הקדום׳, תרביץ, מ (תשל״א) עמ׳ 49.

10 עיין במאמרי שנזכר לעיל הערה 7. על צד האמת אפשר לראות בכל שבעתות החג מיני שבעתות מורחבות, מחמת ה׳גופים׳ שלהן המכוונים לברכתן הרביעית. קטעים אלה שונים בתבניתם, על פי רוב, משאר החטיבות, ומפירים את הסימטריה המאפיינת למשל את שבעתות השבת. ברם קטעי ה׳גופים׳ מעוגנים בפסוקי הקבע של עמידות החג ולא מצאנום משתלשלים בזה אחר זה כדין שאר ההרחבות.

11 כגון הקרובות המורחבות לימות הצום, שהועמדו על שש חטיבות בלבד, או הקרובות לתשעה באב שהועמדו על י״ד. גם הקדושתא נתקצצה כך. בשל אורכן של ההרחבות בחטיבה השלישית. על תהליכים אלה עיין בפרוטרוט במאמרי הנזכר לעיל, הערה 8.

שנתיסדה להיאמר במקום מסויים בעמידה לציון ייחודו של יום, כגון מה שמצאנו בשבעתות ההבדלה, או בקדושתאות, או בקרובות הי״ח לט׳ באב ובברכת ההודאה של קרובות החנוכה והפורים, ובין בשביל לציין עיקר ייחודו של יום, כפי שמצאנו בקרובות הצום בהרחבת חטיבתן השישית לקראת הסליחות ובקרובות הפורים בהרחבת חטיבתן השתים עשרה. והנה עניין הזכרת הטל והגשם אינו בעל משקל ליטורגי גדול, וגם עיקרם של הימים שחליפתן מתחוללת בהם אינו מתמצה בו. ואילו מערכות הטל והגשם, כפי שנתעצבו בידי הקלירי והבאים אחריו, מופלגות בהיקפן, גם בהשוואה לרוב שאר טיפוסי הקרובה המורחבים. אפשר שראוי שנבליט גם את העובדה שלא מצאנו שום ציון כלל בפייטנות, על כל פנים בזו הקדומה, ליום שמתחילים בו שאילת גשמים בברכת השנים. נמצא שהתופעה שאנו דנים בה אי אפשר לה שתתפרש על פי ההנחה שבימי הקדם, ובארץ ישראל, יוחסה חשיבות רבה לברכת טללים וגשמים, והוא שגרם להבלטת עניינם בתפילה.

נראה לי שמקורה של התופעה בעובדה שראשית הזכרת גשמים וטללים נתלתה בתלמודים במפורש ובהבלטה בשלוח הציבור: באמת מציינים מקורות ההלכה הקדומים את תפקיד שלוח הציבור בעניין זה יותר ממה שמצאנו בכל מקום אחר בתפילה, כגון מה שמצאנו בירוש׳ תעניות פ״א ה״א (סג ע״ג): ׳ויזכיר (ש״ץ) מבערב? לית כל עמא תמן. ויזכיר בשחרית? אף הוא סבור שמא הזכירו מבערב והוא הוי מדכר וכו׳ רבי חגיי בשם רבי פדת: אסור ליחיד להזכיר עד שיזכיר שלוח ציבור׳ וכו׳. נראה שפייטנים, ששלוחי ציבור היו, התגדרו בבקעה זו שהציעוה חכמים לפניהם, ועשו פומבי גדול לשליחותם.

[ד]

כאמור, מסגרתן של מערכות הטל והגשם הידועות לנו מסגרת של שבעתא היא, ולא מצאנו עד כה בזה סטייה, מלבד בכך שהפרקטיקה הליטורגית קיצצה את חלקיהן האחרונים של שבעתות הטל והגשם והעמידה את שבע חטיבותיהן על שתיים, אחת קצרה ואחת מורחבת. כדין שבעתות החג, כולן או רובן המכריע, עומדות חטיבות היסוד של שבעתות הטל והגשם על סטרופה אחת (על פי רוב מרובעת, לעתים מחומשת). חטיבתן השניה, אף על פי שרומזת בסופה לברכת המחיה[12] אינה מסתיימת, כמובן, בברכה, אלא משמשת פתח להרחבות הפיוטיות שהן עיקרן של שבעתות אלו.

12 תופעה זו ראויה שנבליטנה כאן, לפי שהיא קבועה ועומדת כמעט בכל המקומות שבהם מופקע קטע פיוטי מסויים, בתוקף סיבות ליטורגיות שונות, בעיקר מאוחרות, מתפקידו המקורי. כך מצאנו כמעט בכל קרובות הצום, שחטיבתן השישית רומזת לברכת המרבה לסלוח אף על פי שאין הברכה באה אלא לאחר הסליחות, ובכל קרובות הט״ב, שיחידתן הי״ד רומזת לברכת אלהי דויד ובונה ירושלים אף על פי שאין ברכה זו באה אלא אחרי הקינות, וכן הוא גם בקרובות הפורים. תופעה זו מסבירה את הרמזים ל׳האל הקדוש׳ בסוף שלשלות הפסוקים של פיוטי המשלש בקדושתאות, אף על פי שאין המשלשים אלא קטעי פתיחה להרחבות המכינות את הקדושה.

ההרחבות עצמן נתגבש להן הרכב סטיריאוטיפי למדי, כנראה בהשפעת פיוטי הטל והגשם הקליריים. תחילת ההרחבות בנטילת רשות (או 'רשות' סתם), שמסתיימת, ככל פיוטי הרשות הקדומים בשלשלת מקראות[13]. בפייטנות הקדומה אין שלוח ציבור נוטל רשות מן הקב"ה אלא מן הציבור והחכמים שבתוכו; מן הקב"ה הוא מבקש כוח לעשות חיל, לבצע את שליחותו כיאות. אחרי נטילת הרשות בא פיוט מטיפוס 'בריית עולם' או 'סדר יצירה', קטע פיוטי על פי רוב ארוך, שבו מספר הפייטן את תולדות העולם והאומה, בזיקה — ישירה או עקיפה, טבעית או מלאכותית — אל נושא הטל או הגשם. פיוטים מטיפוס זה באים גם בקומפוזיציות מסוג אחר[14] ועיקרם בהבלטת הנושא הספציפי של היצירה, שכאילו כל העולם לא נברא אלא למענו, או אינו מתקיים אלא בזכותו. אחר כך בא פיוט

עיין בעניין זה מאמרי 'עיונים במבנה הקדושתא הקלאסית', ספר הקונגרס העולמי החמישי למדעי היהדות, כרך ג, ירושלים 1972, עמ' 291 ואילך. אין להעלות על הדעת שהתופעה קשורה ברצונם של הפייטנים לאפשר את קריאת יצירותיהם גם בלי ההרחבות, שהרי רוב היצירות הקדומות, ואולי כולן, לא נכתבו אלא לסיפוקם של צרכים ליטורגיים מידיים וצרכים אלה היו תמיד ברורים בתכלית. יש כאן עדות לעוצמתה של מסורת שנתעצבה מכוחן של פונקציות ליטורגיות קבועות שהחזיקה מעמד בפייטנות היוצרת גם לאחר שנתבטלה זיקתה אל הפונקציה המקורית.

13 הפייטנות הקדומה מאוד נראה שאינה מכירה פיוטי רשות שמקדימים מבוא למערכות פיוט שלימות, כגון לקדושתאות, לשבעתות או למערכות יוצר, שהרי פיוטים אלה נחשבו כתפילות לכל דבר, ולא באו אלא להחליף את נוסחאות הקבע בנוסחאות פיוט כיוצא בהם, כפי שהראיתי במאמרי הנזכר לעיל, בהערה 9, עמ' 41 ואילך. כל קטע פיוטי בקומפוזיציה גדולה יש כנגדו פיסקת פרוזה בנוסח הקבע, יצאו הרשויות שאין כנגדן פיסקאות כאלו בתפילה הקדומה. כנגד זה נאמרו פיוטי פתיחה לפני ההרחבות הגדולות בגופי המערכות הפיוטיות כגון סדרי עבודה, אזהרות וכדומה, לפי שאלה אינם בכלל תפילות. גם ההרחבות שבקדושתא הוקדמה להן לעתים רשות, כמה שמצאנו, למשל, במפורש בטכסט שנדפס בידי י' דאווידזאהן בספרו *Mahzor Yannai* (ניו יורק 1919) עמ' 44, ועיין שם במבוא סימן ט. לדעתי שימש גם הקטע 'אל נא לעולם תערץ' הבא בקדושתאות בפתח ההרחבות, רשות לקטעי ההרחבה, כמו שניסיתי להוכיח במאמרי 'עיונים באופיים הפרוזודי של אחדים ממרכיבי הקדושתא' 'הספרות', ג (תשל"ב) עמ' 570 ואילך. הרשות 'מסוד חכמים ונבונים' ודאי אינה קדומה מאוד, כפי שמעיד עליה אופייה הפרוזודי. כיוצא בזה הפתיחות למערכות היוצר (פיוטי ה'מצדר') שאינן רשויות כלל, כפי שמעיד עליהם גם שמם הערבי, אף על פי שהם קרויים לעתים, בקטעי הגניזה, 'רשויות'. מובן שהמנהג לפתוח את פיוטי ההרחבה הגדולים בפיוטי רשות הביא לאחר זמן להיווצרותם של כמה סוגי רשויות. סוגי הפתיחות והרשויות זכו, כמפורסם, לפריחה גדולה בפייטנות הספרדית.

14 באופן קבוע למדי קרואים כך בקדושתאות ימי הכיפורים הפיוטים שהריפרין שלהם הוא 'עד לא מכון כסאך נכון'. גם בקדושתאות של שבועות מופיעים פיוטים מסוג זה בראשית החוליה השלישית: ה'סדרים' של קדושתאות השבועות אינם אלא 'סדרי עולם', או 'סדרי יצירה', כלומר פיוטי בריית עולם, אלא שהכותרות אחזו לשון קצרה. על פיוטים אלה עיין גם במאמרי 'לקדמוניות הקדושתא', הספרות, ב (תש"ל) עמ' 398. כ'סדר' סתם מצויינים עוד, פה ושם, פיוטים מקיפים בקדושתאות ואף בשבעתות, ונראה שלא תמיד משמש המונח במשמעות אחת וברורה. בשלב מסויים התחילו מציינים כ'סדר', כנראה, את הפיוט העיקרי בקומפוזיציה.

הקרוי במקורות הקדומים 'סדר' או 'סדרא' (כנראה לשון קצרה מ'סדר פסוקים') והוא גרעינה של היצירה. פיוט זה מחולק לחטיבות המקיפות כל אחת סטרופה או שתי סטרופות; בסוף כל חטיבה באים מקראות מלוקטים מן התנ"ך שמדברים בענייני גשמים או טללים. למן ימות הקלירי ואילך באות בחטיבות הללו, במפורש או במרומז, שמות י"ב החדשים, המזלות, שבטי ישראל, ולעתים אף שמות אבות האומה, שמות אבני החושן המקבילות לשמות השבטים, ושאר עניינים. המקראות שבסוף החטיבות, שאינם חסרים לעולם בכתבי היד הקדומים, נשרו בהעתקות המאוחרות ובדפוסים.

את ההרחבות חותמים פיוט אחד או כמה פיוטים המזכירים בתבניותיהם את פיוטי ה'רהיטים' בקדושתאות[15]; פיוטים אלה מכירים דברי בקשה לקב"ה לברכת טללים וגשמים. הקטעים הללו פותחים בדרך כלל במלים 'אלהינו ואלהי אבותינו'.

המעבר אל ברכת המחיה נעשה תמיד, לפי המקורות שבידינו, על ידי נוסחת קבע בלתי פיוטית שתחילתה 'שאתה הוא יי אלהינו' וכו'; ממנה גשר אל לשון הקבע של ברכת המחיה בסיומה.

לאחר פיוטי ההרחבה חוזרת הקומפוזיציה להיות שבעתא לכל דבר. המשכה בחטיבת פיוט לברכה השלישית, לאחריה 'גוף' לברכה הרביעית, ולבסוף חטיבות לשלוש הברכות האחרונות. קטעים אלה חסרים, כנזכר, ברוב המקורות, כולל הקדומים מאוד, ואולם בדרך כלל אין להעלות על הדעת שפייטן קדום לא השלים את השבעתא כלל, או שלא העמיד גוף כנגד ברכתה הרביעית.

[ה]

תפקידם של המקראות בפיוטי ה'סדר' במערכות הטל והגשם לא נתברר לנו והוא דבר שצריך עיון. כל הבודק את סוגי הפיוט הקדום אי אפשר שלא יבחין בעובדה שבדרך כלל חופשיה היצירה הפייטנית מכל זיקה בלתי אורגאנית למקרא[16] והיא כולה פרי רוחו של הפייטן. בפייטנות הקדומה מאוד לא שימשו המקראות אפילו כקישוטים בסופי יחידות־השיר, ודבר זה ההגיון חייבו, שהרי כל

15 במערכות הטל והגשם של הקלירי, כפי שהן בידינו, אין פיוטים מטיפוס זה, מלבד הפיוטים שתחילתם 'אלהינו ואלהי אבותינו' שמסיימים את הקומפוזיציות ואין אופיים רהיטי במובהק. ואולם נראה קרוב מאוד שאין הרכב זה מקורי, ושמלכתחילה היו גם במערכותיו של הקלירי פיוטים כאלו, אלא שהושמטו על ידי מתפללים מאוחרים מחמת אורכן של הקרובות ומחמת צורתן המלאכותית מדי לפי טעמם המאוחר והמפותח יותר. בכתבי היד הקדומים שלגניזה אין פיוטים מטיפוס זה חסרים בדרך כלל ממערכות הקלירי, אלא שקשה לקבוע בודאות אם הם שייכים לקרובותיו. גם בנדפס על ידי אדלמן בנזכר לעיל בהערה 1 מובא פיוט אחד מטיפוס זה בתוך קטעים מקרובת הטל של הקלירי. מנהגות מאוחרים השמיטו את פיוטי הרהיט גם מקדושתאותיו של הקלירי לשבתות המצויינות.

16 הכוונה להסמכת קטעי פיוט למקראות כלשונם על ידי מלת קשר כלשהי כגון 'ככתוב', 'שנאמר', 'כמה שנאמר' או כיו"ב.

זמן שהטכסט הפיוטי לא היה מחורז ולא היתה לו תבנית סטרופית קבועה ומוצקת אי אפשר־היה שמקראות ישולבו בו בשילוב אורגאני, חוץ מאשר כמלות פתיחה. גם לאחר שהשתלט החרוז על היצירה הפייטנית לא מצאנו מקראות כסיומות־נוי לסטרופות אלא למן ימיו של שמעון בירבי מגס בלבד, ואילו אצל יניי לא מצאנו מקראות אלא כמלות פתיחה לסטרופות או לטורים, ואף זאת בפיוטים מועטים בלבד. נמצאת חדירתם של פסוקים לגופן של יצירות התפתחות מאוחרת של סלסול.

המקראות הבאים כאסמכתאות לקטעי פיוט ואינם משתלבים בסטרופות אין תפקידם תפקיד של נוי והופעתם לעתים מזומנות וקבועות בסוגי פיוט שונים לא נחקרה עדיין די צרכה [17]. במקום אחר ניסיתי להוכיח שפסוקי־אסמכתא מופיעים באופן קבוע במקומות שבהם נקראים קטעי פיוט להסתיים בברכה, והעליתי את ההשערה שהתופעה קשורה ברצונם של פייטנים קדומים לבצע מעבר זה לא בלשון פיוט אלא בלשון מקרא [18]. השאיפה לסיים תורפי ברכות בפסוק או בפסוקים נכרת גם בתפילות הקבע [19]. הנחה זו יש בה כדי להסביר הופעתן של שרשרות פסוקים בסוף פיוטי המגן, המחיה והמשלש בקדושתאות, בסוף המאורה, האהבה וה'יי מלכנו' ביוצר, ובסוף שלושת הקטעים המרכיבים את ברכות המזון המפוייטות. ברם אין אלו כל המקרים שבהם מופיעים מקראות בפיוטים.

מקראות בודדים באים בסופי פיוטים גם במקומות שבהם קבועים ועומדים מקראות אלה בנוסחאות הקבע המקבילות, והפייטנות, הבאה להחליף את נוסחאות הקבע ההן בנוסחאות־פיוט, אינה חפצה בנישולם. כלל זה מסביר את הופעת המקראות בסוף גופי היוצר [20], האופנים, הזולתות [21] ופיוטי ה'מי כמוכה', אבל

17 השווה בעניין זה א' מירסקי, 'מחצבתן של צורות הפיוט', ידיעות המכון וכו', כרך ז, עמ' 96 ואילך. לדעת מירסקי נטלו הפייטנים את המנהג לסיים קטעי פיוט באסמכתאות מקראיות, מן המדרשות, ברם אין בדבריו הסבר לעובדה שמקראות אסמכתא מסוג זה מופיעים באופן קבוע אך ורק בסוגי פיוט מסויימים ורק בסוף אחדים מן הקטעים. אילו היה הדבר קשור בשגרא שנשתרשה, היתה התופעה צריכה להיות או כללית או בלתי קבועה, והיא איננה לא כזאת ולא כזאת. לדעתי גם אי אפשר לראות את הסיומות המקראיות האורגניות למחרוזות הפיוטים כפיתוח מאוחר של השימוש במקראות־אסמכתא, כי אופיין של הסיומות המקראיות שונה באופן מהותי מאופי פסוקי האסמכתא, ואין שימושם אלא שימוש של נוי. עובדה היא על כל פנים, שהשימוש המפותח־כביכול לא נטל את מקומו של השימוש הפרימארי אלא נוצר וחי לצדו.

18 השווה במאמרי הנ"ל (הערה 12) בספר הקונגרס העולמי החמישי למדעי היהדות.

19 על תופעה זו העמיד לאחרונה ד' גולדשמידט במבואו למחזור לימים הנוראים כרך ראשון (ראש השנה), ירושלים תש"ל, עמ' כ, הערה 16.

20 גופי היוצר הקדומים העבירו ישר למקרא הראשון של קדושת היוצר, כפי שהראיתי במאמרי 'לתפוצתן של קדושות העמידה והיוצר במנהגות התפילה של בני ארץ ישראל', תרביץ, לח (תשכ"ט), עמ' 266 ואילך.

21 הזולת הקדום (אך גם המאוחר יותר) העביר, כמפורסם, לפסוק 'מי כמכה באלים יי'. פיוט ה'מי כמכה' מעביר לפסוק 'יי ימלוך לעולם ועד'.

גם את הופעת המקראות בתוך ה'גופים' של שבעתות החג[22] וגם את הופעתם בפיוטי התקיעות.

נראה לי שעל פי הנחה זו ניתן להסביר, אם כי, אולי, בדרך הפיתוח, גם את הופעת המקראות בפיוטי 'שבח היום' המסיימים את סדרי הסליחות בקדושתאות ימי הכיפורים[23]; כנראה אף כאן פוייטו מלכתחילה מקראות שסיימו את הברכה הרביעית בנוסחאות הקבע של עמידות ימי הכיפורים לפי מנהגות ארץ ישראל. וכבר הוסברו כל המקומות שמקראות מופיעים בהם דרך קבע בסופי פיוטים, מלבד שניים, והם פיוטי הרשות הקדומים ופיוטי ה'סדרא' בקרובות הטל והגשם.

והנה לגבי פיוטי הרשות, הופעת הפסוקים בסופם צריכה עיון מדוקדק ואין כאן מקומו. אשר לפיוטי ה'סדר' במערכות הטל והגשם, נראה לי שהופעת המקראות בהם תלויה לא בפייטנות ובאופייה אלא בנוסח הקבע ואופיו. באמת אין אנו יודעים כיצד צויינה התחלת הזכרתם של גשמים וטללים במקומות שלא אמרו בהם פיוטי טל וגשם. מצד אחד אי אפשר להעלות על הדעת שהוראת המשנה בעניין זה נתבצעה תמיד ובכל מקום באמירת פיוטים, ומצד שני קשה להעלות על הדעת שהדבר נעשה, שלא במקום פיוט, בלא שום ציון כלל. והנה מה שמצאנו בסוף כל מערכות הטל והגשם שבידינו, פיסקה שתחילתה 'שאתה הוא יי אלהינו' וכו', שאינה לשון פיוט ושלא מצאנו כיוצא בה בנוסחאות הקבע הידועות, אפשר שהיא שייר של נוסח הקבע של הזכרת טללים וגשמים במקומות שלא נאמרו בהם פיוטים. נוסח קבע זה לא נשתמר בידינו בשלמותו והפיסקה שהזכרנוה ודאי אינה אלא שארית קטנה ממנו. והנה לא רחוק להניח שנוסח זה כלל מקראות שהובאו בהם הבטחות של טל ושל גשם, והרכבו דומה היה למה שמצאנו דרך משל בברכות המלכיות הזכרונות והשופרות במוספי ראשי השנים[24]. אפשר שסדרת פסוקים זו היא שנסתיימה בפיסקה 'שאתה הוא יי אלהינו' וכו' או כל כיו"ב. וכבר מצאנו צרורות פסוקים ואף פרקי תהלים שלמים מעמידים תורפי ברכה בתעניות גשמים, כמפורסם[25]. יש לבדוק יפה את ממצאי הגניזה, שמא נותרו בה שיירים לנוסחאות מעין אלה. ובינתיים מעין מה ששיערנו כאן מצאנו למשל בכ"י ט"ש H7/6 שנדפס בשעתו על ידי אלבוגן ושמקבילתו המדוייקת

22 השווה לעניין זה במאמרי הנזכר לעיל בהערה 7, שם.

23 הכוונה לפיוטים שתבניתם הקבועה היא: 'יום ... ... / היום ... ... / ככתוב וכו'. השווה צונץ, *Die synagogale Poesie des Mittelalters* עמ' 79 ו־80. ועיין כבר במיוחס ליניי, מהד' זולאי עמ' שכד. צרור פיוטים מטיפוס זה ימצא המעיין במחזורו של ד' גולדשמידט, בסוף קדושתאות יום הכיפורים.

24 קרבה אל המקובל בפיוטי התקיעות אפשר לראות אולי אף בכך שבמקצת מן הסדרים באים הפסוקים לפי הסדר תורה כתובים ונביאים, כמצוי בתקיעתות. כך למשל בקרובת הגשם של סעדיה גאון (עיין בסידורו עמ' שצט). אמנם אין הוא נוהג כך בקרובת הגשם השנייה שלו.

25 השווה המשנה בתענית ב : ג, ועיין ד' גולדשמידט, 'סדר תענית ציבור במחזור רומא'. ספר הזכרון לשלמה ס. מאיר, ירושלים תשט"ז, עמ' 77.

והמשלימה בכ"י אוכספורד 2743/1: לאחר קטעים ארוכים של פיוטי גשם מובא בשני כתבי היד, עם סיומו של פיוט אחרון, טכסט זה (ההשלמות ע"פ כ"י אוכספורד):

פואסיק (=פסוקים) לגשם
יפתח יי לך וג' ונתתי מטר ארצכם וג' ונתתי
גשמיכם וג' ונהר יוצא מעדן וג' ואד יעלה מן ה'
וג' השקיפה ממעון וג' כי הארץ אשר יי אלהיך
נותן לך ארץ הר' ובקעות וג' כי יי אלהיך
מביאך אל ארץ טובה וג' יערף כמטר וג' מעלה
נשיאים מקצות וג' גשם נדבות תניף וג' עושה
גדולות עד אין חקר ונפ' וג' (ה' מות' מטרו') [הנותן
מטר] [וג'] הן אל שגיא ולא נדע מספר [שניו ולא
חקר כי יגרע נטפי מים וג' אשר יזלו שחקים וג'
לקול תתו המון וג' היש בהכלי וג' שאלו מיי מטר וג'
נהר פלגיו וג' וכאור בקר וג' והיה ביום ההוא יטפו
ההרים עסיס והגבעות לכנה (!) חלב וכל אפיקי יהודה
ילכו מים ומעין מבית יי יצא והשקה את נחל השטים
כי לשלג יאמר הוא (!) ארץ וג' ויהי עד כה ועד
כה וג' ירד כמטר על גז וג' כי כאשר ירד הגשם
וג' כן יהיה (כבדי) [דברי] וג']

ובדומה לכך גם בכ"י מוצרי Pi.82; דף אחד מטושטש, שכתובים בו הדברים הבאים[26]:

[. . . . . .] הגשם
יי שפתי תפתח ופי יגיד תהלתיך תפלה
לעני כי יעטף לפני יי ישפוך שיחו אם
בחוקותי תלכו ואת משפטי תשמרו ועשיתם
אותם אף ברי יטריח עב יפיץ ענן
אורו אשר יזלו שחקים ירעפו עלי אדם
רב [. . . . . ] [אש ו]ברד
שלג ו[קטור רוח סערה] עושה דברו [. . .
. . . . . ארץ] נתנה יבולה
יב[רכנו אלהים אלהינו] אני בצדק

26 על פי צילום השמור במכון לתצלומי כתבי יד שליד בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי בירושלים.

[אחזה פניך אשבעה] בהקיץ תמונתך
ע״ב בדבר יי שמים נעשו וברוח פיו כל צבאם
בעשותו למטר חק [ודרך לחזיז קלות]
בך בטחו אבותינו בטחו ותפלטמו בטחו בו
בכל עת — — — — — —

אמת, שני הטכסטים, שנראים יוצאים לעניין אחד, סתומים במשמעותם, אבל אפשר להניח, לדעתי, שהמקראות שמובאים בהם שימשו בדרך כלשהי אלטרנאטיבה לפיוטי הגשם, בזמן ובמקום שלא רצו או שלא יכלו לומר פיוטים. לפי זה נראה שהמקראות הבאים בתוך פיוטי ה׳סדרא׳ אינם אלא זכר (מפוייט ומפותח) למקראות שבאו בימי קדם ברצף בתוך פיסקות הקבע של תפילות טללים וגשמים בלתי פיוטיות, ונמצא התהליך שהביא לעיצוב קטעים אלה חופף במדוייק את התהליך שהביא לעיצובם של פיוטי התקיעות.

[ו]

כאמור, קדמותה המופלגת של הקומפוזיציה שלפנינו[27] מוסיפה על חשיבות פרטי התבנית המשתמעים ממנה. בסוגיה זו נציין תחילה את העובדה שעל כל פנים אין הקומפוזיציה שבידינו עשויה עור אחד: שלוש חטיבותיה האחרונות ודאי זרות, והן נטולות מתוך שבעתא שהיתה מיוסדת על הושע יד:ו, כמוכח ממלות הפתיחה של שלוש המחרוזות ([אהיה כטל לישראל יפרח] כשושנה ויך שרשיו כלבנון). שבעתא זו אינה בידינו לפי שעה. ברור שהקומפוזיציה קוצצה בשעתה כדרך שנתקצצו גם פיוטי הטל והגשם הקליריים, וחטיבותיה האחרונות, האורגאניות, אבדו. השלמת הקרובה בחטיבות זרות נעשתה בשלב מאוחר יותר על ידי חזן ששימש בקהילה שבה נהגו לומר קרובות שלמות של טל; הואיל והחטיבות המקוריות כבר לא היו ידועות נעשתה ההשלמה על ידי חטיבות זרות. יש רק לציין את העובדה שהקומפוזיציה שלנו לא נתקצרה כדרך שנתקצרו אלו של הקלירי, שהקרובות הקליריות קוצרו מסוף ההרחבות הפיוטיות שבחטיבתן השנייה ואילו זו שלנו, כנראה, רק מסוף החטיבה הרביעית. זאת, כמובן, אם מקויימים בעינינו קטעי ה׳גוף׳ (פיוטים טו־טז להלן) כמרכיבים אותנטיים ומקוריים של הקומפוזיציה; דבר זה אפשר להטיל בו ספק, אף על פי שסגנון הקטעים, לשונם ודרכי חריזתם, נראים קרובים מאוד אל אלה הנהוגים בשאר חלקי הקומפוזיציה.

עובדת קיצוצה של הקומפוזיציה והשלמתה בחטיבות פיוט זרות מוכיחה, כמובן, שאין לפנינו צורתה הקדמונית, ושלמן היום הכתבה ועד ליום העתקתה בכה״י

27 עיין על כך עוד להלן, סעיף [ח].

שלנו עברו עליה כמה גלגולים. דבר זה מזמיננו לנהוג זהירות במסקנות שנסיק מפרטי התבנית המיוחדים של היצירה שאותן נבוא לציין כעת.

ראשית כל נשים לב לעובדה שהיצירה, כפי שהיא לפנינו, הוקצה בה מקום לקדושת העמידה, ודבר זה פליאה היא, שהרי הזכרה ראשונה של גבורות הטללים והגשמים נעשית בעמידות של מוסף ואלו אין בהן קדושה בארץ ישראל הקדומה[28]. באמת, כל מערכות הטל והגשם שבידינו הן שבעתות לכל דבר, ואין בהן זכר לקדושת העמידה. לדעתי אין הקטע הרומז לקדושה (פיוט יד) אותנטי ומקורי אשר לתפקידו זה, ואין כאן אלא עיבוד (תבניתי) מאוחר שבא להתאים את היצירה למנהג (כנראה של חו"ל)[29] שלפיו אמרו קדושה גם בעמידות המוסף. דבר זה נראה לי מוכח מן ההרכב המצומצם מאוד של ה'הרחבה' המכוונת להקדים מבוא לקדושה, שאין בה אלא פיוט אחד, ולא מצאנו דבר כזה בשום קרובה שכוונה מלכתחילה לשרת עמידה שיש בה קדושה. הרי אפילו קרובות הי"ח לימות החול המצויינים שנאמרה בהם קדושה, עשירה חטיבתן השלישית הרבה יותר, והיא מקיפה שלושה קטעי פיוט לכל הפחות. מלבד שאין לפנינו, אחרי פיוט יד, קטעי פיוט לעיטורים של פסוקי הקדושה גופה, דבר שקשה לשער אותו בקומפוזיציה קדומה כל כך. ואף זאת: פיוט יד, שהוא המכוון אצלנו להיות מעין סילוק (כמוכח גם ממיקומו בקומפוזיציה וגם מן הכותרת שבראשו) אין אופיו התבניתי אופי של סילוקים אמיתיים, שאלה כתובים כמעט תמיד בצורה חסרת גיבוש צורני, ואילו כאן יש לנו א"ב מדוקדק ושלם. מוסיפה על כך העובדה שגם מבחינת התוכן אין פיוט יד סילוק, שלא מצאנו סילוק אמיתי שאין בו, ולו רק לקראת סופו, דברים על המלאכים ועל פמליא של מעלה, ואילו הפיוט שלפנינו חפשי מזה לגמרי ואין המעבר ממנו אל הקדושה נעשה אלא מכוח גשר של נוסח פרוזה, שהיה אולי נוסח הקבע של התחלת הקדושה במקום המעתיק ובזמנו. באמת אין פיוט יד שונה במאומה מן הקטעים יא—יג שלפניו, ואפשר שלא נטעה אם נאמר שאין הוא אלא אחד ממרכיביה האותנטיים של המערכת, אלא שניתן לה תפקיד שונה מתפקידו המקורי, ונעשה מתוך כך, שלא בטובתו, פתיחה לקדושה.

באמת, כתב היד שלנו אינו כתב יד ארץ ישראלי, ויש בו, פה ושם, הערות

28 דבר זה כבר עמד עליו זולאי בספרו *Zur Liturgie der babylonischen Juden* שטוטגארט 1933 עמ' 12. והשווה גם במאמרי הנזכר לעיל, בתרביץ לח, עמ' 261 ואילך.

29 או של מנהג ארץ ישראלי 'מתוקן'. אין ספק בכך שגם בארץ ישראל התחילו לומר קדושה בכל העמידות או ברובן המכריע (ועל כל פנים בעמידות המוסף של שבתות וימים טובים) בתקופה קדומה מאוד. עדות מפורשת על תהליך זה אנו שומעים מתוך דבריו המפורסמים של פירקוי בן באבוי, עיין גנזי שעכטער כרך ב עמ' 556 ואילך. ברם דבר זה אירע לאחר שכבר נקבעו סופית תבניות הקרובות השונות, וחדירת הקדושה שוב לא השפיעה על תבניות אלו כלל. השווה לעניין זה במאמרי הנ"ל בתרביץ לח עמ' 260, ושם הערה 19.

בלשון הפרסית[30]. ואולם אין כתב היד אחיד מבחינת המנהג המיוצג בו, גם לא בנקודה זו, לפי שמלבד מערכת הטל שלנו יש בכתב היד קטעים מתוך קרובת גשם מונומנטאלית, אף היא, כנראה, קדומה מאוד, והיא אין בה רמז לקדושה. כנגד זה מובאים בכה"י במקום אחר קטעים, הוספות והתחלות־פיוט מתוך קרובת הטל של הקלירי שתחילתה 'בדעתו אביעה חידות', ובה רמזים ברורים להרחבות לקראת הקדושה ולקדושה. כן באות בכה"י שבעתות לא מעטות, וברובן, אך לא בכולן, רמזים לא־אורגאניים לקדושת העמידה. מצד אחר — ציוני הברכות ורמזי התפילה בגופי הפיוטים, כולל קרובת הטל שלנו, מכוונים ברורות דוקא לנוסח ארץ ישראל[31]! נמצא שכתב היד מייצג מנהגות שונים וסותרים, ואין ללמוד ממנו דבר ברור על מנהג מקומו וזמנו של מעתיקו האחרון. התופעה המופלאה והמביכה הזאת היא, למרבה הצער, בחינת חזיון נפרץ בקטעי הגניזה, ואי אפשר לפרשה אלא על פי ההנחה שמעתיקים (כנראה: מקצועיים) העתיקו פיוטים של מנהגות שונים ממקורות שונים למקום אחד, והעתיקום כמות שמצאום, כולל הוראות התפילה הסותרות. קונטרסי פיוטים הטרוגניים כאלה נעשו, אולי, אחר כך, יסוד להעתקות נוספות שאף בהן לא שונו פני הדברים ואולי עוד הורחבו וגוונו במנהגות מאוחרים יותר. אפשר גם שחזנים ראו את נוסחאות התפילה, שמצאום רמוזים בפיוטים שאמרום, שייכים לפיוטים ומחייבים אותם, גם אם היה מנהג מקומם וזמנם שונה מזה[32], והדברים עוד צריכים עיון גדול.

הפרט התבניתי המפתיע ביותר בקומפוזיציה שלפנינו הוא זה הקשור בעיבודן של שתי החטיבות הראשונות. כבר ציינו לעיל שקרובות הטל והגשם כולן שבעתות הן ועיבוד חטיבות־המסגרת שלהן כעיבוד חטיבות השבעתא. לא כן הדבר בקרובה שלפנינו, שעיבוד חטיבותיה הראשונות הוא במפורש כעיבוד חטיבותיהן הראשונות של הקדושתאות. לא סוף דבר שגופי החטיבות ארוכים ומקיפים, כפי שלא מצאנו מעולם בשום דגם של שבעתא, אלא שגם החלוקה המשולשת של החטיבות, ר"ל מציאותן של שלשלות הפסוקים ושל סטרופות הסיום בחטיבות (מלבד גופן), אופיינית במובהק, כמפורסם, לקדושתאות.

אמת, עיון קפדני במבנה שתי החטיבות הללו מעורר ספקות חמורים במידת האותנטיות של הרכבן. ביחוד נראות סטרופות הסיום מפוקפקות מבחינה זאת. אמנם לכאורה הן קשורות בשרשור אל שלשלות הפסוקים שלפניהן, כנהוג

30 דבר זה כבר ציינו זולאי בתיאור כתב היד שלנו בידיעות המכון כרך ב, עמ' שלא.

31 השווה המסומן אחרי פיוט יד: 'אתה בחרתה' שהוא לכאורה נוסח ארץ ישראל מובהק (במקום 'אתה בחרתנו'). גם נוסח הברכה האחרונה 'ברוך עושה [השלום]' הוא אופייני, עד כמה שידוע לנו, למנהגות ארץ ישראל.

32 כמפורסם, גם במנהגות איטליה ואשכנז שבימינו מביאים אתם קטעי פיוט מסויימים, ביוצר, בעמידה ובתפילת המעריב, נוסחאות קבע וטופסי ברכה ארץ ישראליים, המחליפים את נוסחאות המנהגות המקומיים. קשה למצוא לתופעה המופלאה הזאת הסבר לבד מן המצויין בפנים.

בקדושתאות, ברם מצד אחר הן גם נראות שואפות להקלט באקרוסטיכון האלפביתי של החטיבות, דבר בלתי מקובל בקדושתאות[33]. אבל היקלטות זו אינה מלאה ואינה טבעית: סטרופת הסיום של המגן כופלת את האות י' שפותחת את החטיבה השנייה של הקומפוזיציה ואין הא"ב של הקטעים זקוק לה כלל. כיוצא בזה סטרופת הסיום של המחיה שכופלת את האות ת'. בשתי החטיבות כאחת לא מצאנו אותיות כפולות לבד מאלו. יתירה מזו, סטרופת הסיום של המגן נראית מביאה אקרוסטיכון של שלוש אותיות (י' כ' ל'), ואם אין כאן מקרה הרי יש לראות בזה הוכחה ברורה וחד־משמעית להטלאה מאוחרת. עצם הופעת סטרופת הסיום אחרי החטיבה השנייה מוזרה היא ביותר, שהרי אין כאן מקום לברכה, והסטרופה אינה משמשת כלום[34]. נראה לי ששתי סטרופות הסיום כאחת הדבקות מאוחרות הן, ושמעיקרא לא היו כאן אלא גופי החטיבות ושלשלות הפסוקים. את סטרופות הסיום הוסיפו מן הסתם מעבדים מאוחרים שראו את החטיבות עשויות לכאורה כדרך חטיבות הקדושתא, ותמהו על העדר סטרופות הסיום. אף הם 'תיקנו' בהתאם לסטרופות הסיום שסיפחו — את שלשלות הפסוקים[35], והשתדלו, בדרך של היפר־קורקציה, לטשטש את מלאכת ההטלאה על ידי ששיבצו את סטרופות הסיום, לכאורה, באקרוסטיכון האלפביתי של החטיבות.

לפי זה היה ההרכב המקורי של שתי החטיבות הראשונות בקרובה שלפנינו כפול, ועמד על גוף החטיבה ועל שלשלת הפסוקים שלאחריו. הרכב זה הוא, לפי מה ששיערנו במקום אחר[36] ההרכב הקדם־קלאסי הקדום ביותר של חטיבות הקדושתא והוא היה מן הסתם גם הרכב אחדות מן השבעתות הקדומות, הקדם־קלאסיות[37].

33 אמנם יש בידינו כמה קדושתאות, מעטות מאוד, שבהן נקלטות סטרופות הסיום באלפבית של החטיבות, ברם באלו אין מלות השרשור עולות בחשבון, כרגיל, ולא הן המשתלבות באקרוסטיכון אלא התיבות שלאחריהן. סטרופות סיום שתיבות השרשור שבראשן משתלבות באלפבית של החטיבות או מצטרפות לחתימת שם הפייטן אינן מופיעות, עד כמה שידוע לי, לפני המאה העשירית.

34 תפקידה של סטרופת הסיום הוא, כמפורסם, להעביר אל הברכה, והיא אינה מופיעה, בדרך הטבע, במקום שאין שם ברכה. פיוטי המשלש בקדושתאות, אף על פי שהם דומים לכאורה לפיוטי המגן והמחיה אין בסופם סטרופות סיום משום סיבה זו. אמנם לעתים רחוקות מופיעות בסופי המשלשים סטרופות סיום פיקטיביות, ברם תופעה זו, מלבד שהיא נדירה, קשורה בפעילות יוצרת אינטנסיבית מאוד בסוג הקדושתא, ואין זה המצב בשבעתא שלפנינו שלא ראינו כדוגמתה מעולם. על סטרופות הסיום הפיקטיביות בקדושתאות עיין במאמרי 'עיונים בתהליכי עיצובם התבניתי של סוגי הפיוט הקדום', תרביץ, לט (תש"ל), עמ' 262 ואילך ובספרות המצויינת שם.

35 שלושת הפסוקים רמזו בהרכבם המקורי, במקרא אחרון שלהם, לברכות. שלשלת הפסוקים של המחיה בקרובתנו עדיין יש בה רמז כזה גם כפי שהיא לפנינו ('יחיו מתיך [נבלתי יקומון וכו' כי טל אורות טלך']).

36 השווה במאמרי הנ"ל בספר הקונגרס העולמי החמישי למדעי היהדות. על תהליך התהוותן של סטרופות הסיום עיין במאמרי הנזכר לעיל, בספר הזכרון לחנוך ילון.

37 השבעתא הקלאסית ויתרה, כמפורסם, על שלשלות הפסוקים ועיצבה לחטיבותיה היקף מצומצם.

שתי חטיבותיה הראשונות של הקרובה שלפנינו משמשות אפוא עדות ראשונה לשלב הקדום ביותר של עיצוב השבעתא, ועל כרחנו: לשלב הקדם־קלאסי הקדום ביותר של הקרובה לסוגיה.

שאלה אחרת היא אם זכו כל שבע הברכות שלקרובה שלנו לתיקון דומה או שמא היו שתי חטיבותיה הראשונות בלבד גדולות יותר וכפולות־הרכב. ודאי, אין אנו יכולים לשפוט על פי החטיבות האחרונות של הקרובה כפי שהן באות בכה״י שלנו, לפי שהן זרות, אבל בסוף הסילוק עומדת לפנינו לכאורה חטיבת פיוט אורגאנית כנגד הברכה השלישית, והיא קצרה, בדומה למקובל בשבעתות הקלא־סיות, ובדומה לזו שממנה נלקחו חטיבות הקרובה האחרונות. אם חטיבה זו אמנם אותנטית היא[38], משמע שההרכב של קרובתנו שייך לשלב מאוחר יותר, ועדיין קדם־קלאסי, בהתפתחות הקרובה, שלב שבו כבר קוצרו מקצת מן החטיבות והועמדו על תבנית פשוטה של סטרופה אחת (בלא שלשלת פסוקים אחריה). קומפוזיציה שמייצגת, בערך, שלב דומה בקדושתא כבר נזדמנה לפנינו וכבר נדפסה במקום אחר[39].

[ז]

בהתחשב בקדמותה המופלגת של הקומפוזיציה שלפנינו מעניין ומשמעותי הוא גם הרכב הרחבותיה בחטיבתה השנייה. כבר צויין לעיל שבדרך כלל דומים פיוטי הטל והגשם שבידינו מבחינת הרכבם, ועומדים כולם, לכאורה, בסימן השפעת מערכות הטל והגשם של הקלירי. יסודות מן המצויים אצל הקלירי ומחקיו כבר מופיעים בקרובה שלפנינו ונמצא מקורם קודם לקלירי. כך למשל הרשות (פיוט ג), פיוט ה׳ברייתּ עולם׳ (פיוט ה) וה׳סדר׳ המונומנטאלי על מקראותיו (פיוט ו). כיוצא בפיוטים הרהיטיים שלמן פיוט י ואילך בקרובתנו ודאי היו גם במערכות הקלירי, אלא שנתלשו ממקומם מלבד אחד[40]. פיוטים מסוג זה מופיעים דרך

38 על צד האמת נראית בעיני גם מחרוזת זו בלתי אותנטית, ונראה לי שהיא נלקחה מתוך שבעתא זרה, בשעה ש׳תוקן׳ מצבה של החטיבה השלישית להיות קולטת, על ידי שינוי תפקידו של פיוט יד, את הקדושה. לדעתי היו בתבנית המקורית של הקרובה שלנו כל החטיבות ארוכות וכללו חטיבות פיוט ושלשלות פסוקים כדוגמת שתי החטיבות הראשונות שלפנינו (להוציא סטרופות הסיום שלהן), לפי שאילמלא כן קשה להבין מדוע קוצצו מסופה שלוש החטיבות (הקצרות ז) האחרונות, שאמירתן ודאי לא הצריכה שהות של כלום. גם קרובות הטל והגשם הקלאסיות לא קוצצו מחמת ׳אורך׳ חטיבותיהן האחרונות (שאף הן קצרות מאוד) אלא מחמת אורך ה׳גוף׳ שלהן. החטיבה השלישית המקורית של קרובתנו, שהיתה, לדעתי, ארוכה אף היא, נשמטה כולה כדי לפנות מקום לקטע יד; המעבר אל הברכה הותקן, אף זאת בשעת העיבוד, בעזרת חטיבת פיוט זרה. הטלאת הקרובה בסופה, על ידי שלוש החטיבות האחרונות, נעשתה בשלב אחר, מאוחר יותר.

39 עיין במאמרי הנזכר לעיל, בספר הזכרון לחנוך ילון.

40 עיין לעיל, הערה 15.

קבע בקרובות הטל והגשם של מחקי הקלירי המאוחרים יותר. אמת, לבד מקטעים אלה, נכנסים להרכב קרובתנו עוד כמה פיוטים שאין להם מקבילות בקומפוזיציות המאוחרות כפי שהן בידינו, ואפשר שהקלירי כבר צמצם במערכותיו את ההרכב המסורתי של הסוג. ואולם, פייטנים מאוחרים לקלירי הכירו בלי ספק תבניות מעין אלו המיוצגות בקרובתנו ושאין כמותן, לכאורה, אצל הקלירי, ועיצבו לעתים פיוטים משל עצמם לפי דוגמתם, כגון הפיוט 'אביעה זמירות' (סימן ח להלן) על שני הריפרינים שלו 'לך לשלום גשמ' ו'בוא בשלום טל' וכגון ראשית פיוט ו להלן על הריפרינים המתחלפים שלו. גם פיוט ד שבקרובתנו שמובאים בו דברי תוכחה של הקיץ בויכוח עם החורף מצאנו לו לכל הפחות מקבילה אחת, מאוחרת יותר[41].

מצד אחר לא מצאנו עדיין ב'סדרא' שבקרובתנו את העיצוב התימאטי הנהוג בפיוטי הקלירי ובכל המערכות שלאחריו; ה'סדרא' שלנו משולבת בפיוט רב היקף שמעובדות בו כל התחלות הפסוקים של תהלים קיט (פיוטים ו־ז), ולשונה וסגנונה המנוניים, כלשון המזמור המתפייט בה; הסדרים הקליריים מעבדים, כפי שכבר צויין, נושאים קבועים, כגון שמות החדשים, המזלות, השבטים וכיו"ב. הופעתם הקבועה של עניינות אלה בפיוטי ה'סדרא' הבתר קליריים היא כנראה פרי השפעתו של הקלירי. מעניין ששמות החודשים והשבטים נזכרים גם בקרובתנו, ב'גוף' המכוון לברכה הרביעית (פיוטים טו־טז). אפשר שמסורת קדומה מטיפוס זה הועתקה ממקומה על ידי הקלירי ונבנתה אב לפיוטי ה'סדרא' המאוחרים.

[ח]

אין בידינו לקבוע בודאות אימתי נתחברה היצירה ההולכת לפנינו, ברם העובדה שאין היא מחורזת ברובה, ושרובה ככולה בנויה היא לפי הקיצוב האופייני לפייטנות הקדומה מאוד ולזו של יוסי בן יוסי נראית מלמדתנו שהיא שייכת לתקופת הפיוט האנונימי הקודמת בזמן ליניי, והמיוצגת, אולי בסופה, על ידי יוסי בן יוסי. אמנם, מחברנו כבר הכיר את החרוז ושיעבד לו כמה קטעים ביצירתו, מה שלא מצאנו עד כה בפיוטיו הודאיים של יוסי הקדמון[42], אך ספק רב אם יש ליחס לעובדה זו משמעות כרונולוגית מכרעת. החריזה בקרובתנו צריכה עיון מיוחד שאין כאן מקומו[43], אבל כל הבודק בטכסטים דלהלן אפילו בדיקה רופפת

41 היא נדפסה בידי אלבוגן, במאמרו הנזכר לעיל, הערה 1, בספר הזכרון לג'ורג' קוהוט, עמ' 167. הפיוט מופיע בכמה מקורות נוספים בגניזה.

42 על פיוטים מחורזים המיוחסים ליוסי בן יוסי עיין במאמרי 'מחזורי פיוט מתוך קדושתא ליום כיפור המיוחסת ליוסי בן יוסי', קובץ על יד, ז (יז) (תשכ"ח) עמ' 2 ואילך.

43 על דרכי החריזה בפייטנות הקדומה עיין כעת בדבריו של ב' הרושובסקי, במאמרו 'השיטות הראשיות של החרוז העברי מן הפיוט עד ימינו', הספרות, ב (תשל'א), עמ' 721 ואילך.

יכיר שאין חריזת הקטעים המחורזים כחריזה הנורמאטיבית המקובלת בפיוט, ושהמחבר טרם ראה את החרוז כעניין שמחייבו. כמה שיטות חריזה נהוגות בידיו וכולן משמשות אותו לעת מצוא בלבד, עם שהוא משחרר מן החרוז קטעים נכבדים, ואולי עיקריים, ביצירתו. וכבר ראינו תופעה זו בפייטנות הקדומה מאוד בכמה מקומות מקבילים [44].

גם העדר כל קשר תימאטי בין קטעי קרובתנו לבין ספרות חז״ל ראוי שיובלט כאן בהדגשה. עומדים לפנינו קרוב לשבע מאות טורים ארוכים של שירה, עם שאיבות גדושות מן המקרא, ואין בהן אלא אולי רמז אחד ויחיד לדבר אגדה [45]. דבר זה, במיוחד בקרובה, מפליא הוא, ואולי אף חסר תקדים בפייטנות המזרחית שלמן ימי יניי ואילך. מכל מקום יש בו הוכחה ברורה להנחה שכבר ניסחתיה משיקול הדעת כמה פעמים [46] שאין הפייטנות הקדומה צומחת לא מן הדרשה ולא מן האגדה; זיקתה אל עולם חז״ל זיקה מאוחרת ומשנית היא.

כנגד זה יש לציין שקטעי הקומפוזיציה שלפנינו מלאי דברי שירה מופלאים שספק אם ראינו כמותם לנור, על כל פנים בהיקף כזה, בפייטנות המחורזת. כמה קישוטי תבנית מפותחים כבר משמשים את הפייטן בקביעות מפתיעה, כגון הריפרין האורנאמנטאלי [47] המופיע בכמה גונים והרכבים ובשיטות סירוג מסובכות ברבים מקטעי היצירה, כגון פסוק המסגרת שבשיטתו מתפייט הקטע המונומנטאלי ו־ז, וכגון האליטראציה, שהיתה ידועה לנו בעיקר מתוך קדושתאותיו של יניי, שמקשטת את הקטעים י, יג ו־טו. גם תבניות חריזה מפותחות מפתיעות אותנו בקרובתנו, שהרי לצד קטעים ארוכים, בלתי מחורזים, מופיעים כאן קטעי פיוט שחריזתם כמו־אזורית [48]. כל התופעות הללו יש בהן כדי לחייב רביזיה בהנחות הכרונולוגיות שקבעו עד כה מסגרת לקישוטי תבנית אלה ולכיוצא בהם.

מחברה עלום השם של הקרובה שלפנינו משורר גדול היה ושירתו עזת ביטוי ורבת שגב. אי אפשר שלא לציין בהבלטה את שימושו התכוף במיטאפורות ובדימויים מפתיעים, שלא מצאנו בדומה להם בשירתנו הקדומה, עד תקופת ספרד. כן ראויות להבלטה מיוחדת הפיסקאות המרובות המפוזרות בקטעים שלפנינו הקשורות בעבודת האדמה והמדברות בשם החקלאי הקדמון הרואה בברכת הטללים, מלבד את העניין הליטורגי ואת הסמל לגאולה שלעתיד לבוא ולתחיית המתים, גם את העניין המעשי והקונקרטי הקשור בחיי היום־יום שלו. מעט מאוד מצאנו הדם של יסודות אלה בפיוטי הטל והגשם המאוחרים יותר.

44 השווה למשל במאמרי הנ״ל בהספרות ב, עמ׳ 391 ואילך, ובמאמרי ׳לתכונות פיוטי המעריב׳ סיני, סט (תשל׳א), עמ׳ ל ואילך.

45 בפיוט ה, טור 21: והתנשא במים ונם לרום שא מים, ועיין שם בביאור.

46 עיין במאמרי הנזכר בספר הקונגרס העולמי החמישי למדעי היהדות, ובמאמרי ׳עיונים בתפקידם הליטורגי של סוגי הפיוט הקדום׳, תרביץ, מ (תשל׳א), עמ׳ 42 הערה 3.

47 ר״ל זה שכלול בגופי הפיוטים ואינו נאמר לא מפי הציבור ולא מפי המקהלה.

48 על שיטת חריזה זו עיין במאמרי הנ״ל בהספרות ב עמ׳ 194 ואילך. הכוונה לקטע ה להלן.

[ט]

כ״י קיימבריג׳ Add.3360 המשמש יסוד לפרסומנו זה תואר בפירוט על ידי זולאי במחקרי יניי שלו עמ׳ שלא (כ״י 36) ואין צורך לחזור על הדברים. מתוך כ״י זה כבר נדפסו כמה קטעים חשובים, ועדיין הוא מכיל קטעי פיוט רבים שראויים לצאת לאור. הקומפוזיציה שלנו תופסת בו את הדפים 6—16[49]. מקבילות לקטעי הקרובה לא מצאתי במסמכי הגניזה, מלבד פיוט ח שטורים ראשונים שלו מופיעים בנוסחים משובשים ומאוחרים בשני כתבי יד נוספים, כ״י ט״ש H 2/36 וכ״י אוכספורד 2707/1. קטעים ספורים מקרובתנו פורסמו בידי זולאי בהארץ, כ בניסן תש״ב (פיוט ב), במבחר השבעים סימן 3 (פיוט ד), בהארץ י״ד ניסן תש״א (חלק מפיוט ח ופיוט יג; הקטע מפיוט ח נדפס שנית במבחר השבעים סי׳ 2) וב׳עלי עין׳ (ספר היובל לזלמן שוקן, טורים ספורים מפיוט ח). את פיוט ט פרסמתי אני ב׳משא׳ (=למרחב) י״ד בניסן תשל״א. כתב היד כמעט שלם והועתק בקפדנות; לשיבושים המעטים שנפלו בהעתקה הצעתי תיקונים בהערות. את הטכסטים העתקתי ככתבם, השלמתי רק את התיבות שהמעתיק קצרן כדי לחסוך מקום.

49 הפיוטים באים בכתב היד ברצף, מלבד רווח שהשאיר המעתיק בין פיוט ה לפיוט ו. את פיוט ה סיים בשליש העליון של העמוד והשאיר את העמוד חלק, כאילו אמר להשלים קטע שחסר לו. אבל בגליון הצד החלק רשום, אולי ביד המעתיק עצמו: ׳אשרי מחכה לישע אמונתך׳, שהיא התחלת פיוט ו.

## גבורת טל

א אַמְגִּיד נְעִימוֹת / לְנוֹרָא תְּהִלּוֹת
אֲבָרְכָה בְלַב וּבְכָלְיוֹת / לְעוֹשֶׂה גְדוֹלוֹת

בְּתֵת טַל בְּרָכָה / בְּעַד עֲנוּגָה וְרַכָּה
הֱיוֹת אֻגְלֵי טָלֶיךָ / לָנוּ לִבְרָכָה

5 גְּהִיצַת אוֹר טָלֶיךָ / יְזַלּוּ שָׁמֶיךָ
גְּוִוּעֵי הֲדוֹם רַגְלֶיךָ / יָקִיצוּ בְאוֹר טָלֶיךָ

דַּלְתֵי טַל יְשׁוּעָה / דְּפוֹק לְאוֹם מְשַׂוְּעָה
הֱיוֹת אֻגְלֵי טָלֶיךָ / לָנוּ לִישׁוּעָה

הִשָּׁלִים שׁוֹטֵר סַגְרִיר / וְהִגִּיעַ עֵת זָמִיר
10 הַמֻּזָּג אַל יַחְסִיר / וְטַל אוֹרוֹת יַחְשִׁיר

וְקָרֵב יוֹם גְּאוּלָה / וְיֵאָתֶה שׁוֹמֵר מַה מִּלַּיְלָה
הֱיוֹת אֻגְלֵי טָלֶיךָ / לָנוּ לִגְאוּלָה

זְמַן קַיִץ בְּעִיתוֹ / כְּדָבָר בְּעִיתוֹ
זֵר גֶּשֶׁם הֶחְלַפְתּוֹ / כִּי בְמִידָּה מֻמְשַׁלְתּוֹ

15 חֵיפֶץ עַם נְדָבָה / חֲשׁוֹר טַל נְדָבָה
הֱיוֹת אֻגְלֵי טָלֶיךָ / לָנוּ לְאַהֲבָה

טְהוֹרִים חֲשׁוֹב עֵת טַל / לְמַחֲנֶה חָסָה בְצֵל אֱהִיֶה כַּטַּל
טַהֵר שׁוֹשַׁנַּת טַל / לְהַפְרִיחָהּ כְּיַלְדוּת טַל

## ככ [תוב]

אהיה כטל לישראל (הוש׳ יד: ו) ונ׳ עמך נדבות (תה׳ קי: ג) ונא׳ יום ליום יביע (תה׳ יט: ג) ונ׳ לך יום אף לך לילה (תה׳ עד: טז) ונ׳ צפון וימין אתה בראתם (תה׳ פט: יג)

**א.** 1 **אמגיד:** מלשון ממגד שמים מטל (דב׳ לג: יג). **נעימות:** שירי תהלה (השווה שמ׳ב כג: א). **לנורא תהלות:** לקב״ה (שמ׳ טו: יא). 3 **ענוגה ורכה:** כינוי לכנסת ישראל. 5 **גהיצת:** זוהר (עיין זולאי, ידיעות המכון, כרך ו, עמ׳ קעט ואילך). **אור טלייך: על פי** ישׁ׳ כו: יט: **כי טל אורות טלך.** 6 **גווּעי: מתי. הדום רגליך: האדמה.** 7 **דפוק: כדי לפתוח. לאום משיועה:** לכנסת ישראל. לכתיב עיין פיוט ג, טור 21; ו, 5; ו, 200; ז, 24, 35. 9 **שוטר: איני יודע להלום. אולי צ״ל שטרו, ר״ל סדרו, או: שוטו, ר״ל דרכו בארץ.** וקשה לפרש: שוטר=הממונה על החלפת העונות. **עת זמיר:** שה״ש ב: יב. 10 **המוזג וכו׳:** על פי שה״ש ז: ג. והנושא האליפטי: הקב״ה. **וטל אורות:** על פי יש׳ כו: יט כנ״ל. **יחשיר:** מלשון חשרת מים (שמ׳ב כב: יב). 11 **שומר מה מלילה:** כינוי לקב״ה או למשיח (יש׳ כא: יא). 14 **זר גשם: את כתרם של ימות הגשמים.** 15 **חיפץ:** כמו: **כחפץ, לפי חפץ. עם נדבה:** כנסת ישראל (השווה תה׳ קי: ג). 17 **מהורים: את ישראל. עת טל: בשעת**

יְרַנְּנוּ בְשָׁמְךָ / כָּל יְצוּרֵי יָדֶךָ
לְמַגֵּם בְּשִׂיחַ / אֲנִי מָגֵן לָךְ

בו[רוך מגן]

ב יְבוֹרְכוּ כְטַל / מְשׁוּלֵי בְטַל
יְשָׁאוּ בְרָכָה / כְּעַל חֶרְמוֹן טַל

כְּעָב טַל תָּעִיפָה / כַּנְּפֵי יוֹנָה בַּכֶּסֶף נֶחְפָּה
הֱיוֹת אֲגָלֵי טָלֶיךָ / לָנוּ לִרְפוּאָה

לָאָרֶץ הֵיעָתֵר / וְנִיטּוּעֶיהָ עַאשֵּׁר
וּמַצְנִיפֶיךָ בְּכֶתֶר / יְשׁוּעָה בַּסִּיר

מָשְׁכֵינִי אַחֲרֶיךָ שָׂחָה / מְמַתְּקִי כְטַל שִׂיחָה
הֱיוֹת אֲגָלֵי טָלֶיךָ / לָנוּ לְשִׂמְחָה

נִיטַּע שַׁעֲשׁוּעִים / סוּגָה בַּשּׁוֹשַׁנִּים
נַשְׁכִּימָה לַכְּרָמִים / נָלִינָה בַּכְּפָרִים

סְגוּלֵי מִכָּל עַמִּים / שָׁמֵיחֵי כְטַל מְרוֹמִים
הֱיוֹת אֲגָלֵי טָלֶיךָ / לָנוּ לְרַחֲמִים

עֵיצָב בַּל יְגוֹרֵינוּ / וְאִכָּרִים אַל יְוִרָּגְנוּ
עֲצֵי שָׂדֶה יָרְדָּנוּ / וּמִשְׁזִיפַּת שָׂרָב יְגוֹנָנוּ

פּוֹעֲלֵי צְדָקָה / פְּדֵה מִמְּצוּקָה
הֱיוֹת אֲגָלֵי טָלֶיךָ / לָנוּ לִצְדָקָה

תפילת טל. **למחנה** וכו׳: למחנה ישראל היוצאים ממצרים שחנה **בצל** הקב״ה (׳אהיה כטל׳ — הוש׳ יד: ו). 18 **שושנת טל**: כינוי **לכנסת** ישראל, ר״ל השושנה הרוויה **בטל** ה׳. **כילדות טל**: על פי תה׳ קי: ג: מרחם משחר לך טל ילדתך. 20 **למגנם**: לגוננם. **בשיח אני מגן לך**: במאמר אנכי מגן לך, בר׳ טו: א.

ב. נדפס בידי זולאי בעתון ״הארץ״ כ ניסן תש״ב. 1 **משולי בטל**: ישראל. 2 **כעל חרמון טל**: כמו: כטל שעל החרמון (תה׳ קלג: ג). 3 **כעב טל**: יש׳ יח: ד. **כנפי יונה** וכו׳: **את כנסת** ישראל (תה׳ סח: יד). 5 **היעתר**: הי׳ תלויה בין השיטין. **עאשר**: קרי: עשר. וכן גם להלן ד. 87. 6 **ומצניפיך בכתר**: **ואת** ישראל המכתירים אותך בצניף מלוכה. 7 **משכני** וכו׳: כנסת ישראל אמרה ׳משכני אחריך׳ (שה״ש א: יד.). **ממתקי** וכו׳: זו הממתיקה תפילתה כמתק טל. 9 **ניטע שעשועים**: יש׳ ה: ז. **סוגה בשושנים**: שה״ש ז: ג. **והכל כינויים לישראל**. 10 **נשכימה** וכו׳: שה״ש ז: יג. 11 **סגולי מכל עמים**: **את כנסת ישראל**. **שמיחי כטל מרומים**: אולי צ״ל: שמיחי בטל מרומים, ואף הוא כינוי לישראל. ואפשר שצ״ל:

צְפוּנֵי צִיָּה / יַצְהִילוּ לְקוֹל טַל
צְמָחִים יִתְעַדְּנוּ / בְּרוֹב יְצִיקַת טַל

קְרָא שְׁאֵירִיתֵינוּ לְטוֹבָה / קוֹל הַתּוֹר עָלֵינוּ הֻטְּבָה
הֱיוֹת אֲגֻלֵּי טְלָלֶיךָ / עָלֵינוּ לְטוֹבָה

רוֹב תִּירוֹשׁ וְיִצְהָר / יְיִמְלְאוּ הַגָּרָנוֹת בָּר
רְצוֹף אוֹסֵף בָּאוֹצָר / כְּרֵיחַ מוֹר מְקֻטָּר

שַׁי עָלָה תַּחַת טַל / לְזִכָּרוֹן שְׁמוֹר
תַּחַת תַּפּוּחַ / נֶאֱחַז וְנָכוֹן

תְּמוּר כֵּן בְּטַל / לְרַעְיָתְךָ תְּשַׁמַּח וְתָרוֹן
תְּעוֹרֵר אַהֲבַת טַל / לַחֲבַצֶּלֶת הַשָּׁרוֹן
ככ[תוב]

אני חבצלת השרון (שה״ש ב: א) ונ׳ יחיו מיתיך (יש׳ כו: יט)

תַּפִּיל קָמֵינוּ / וְקוֹמְמִיּוֹת נַהֲגֵינוּ
בַּאֲשִׁישׁוֹת סָמְכֵינוּ / וּבְטַל יְשׁוּעָה תְּעוֹרְרֵנוּ

ג אַבִּיעָה תְּהִלּוֹת / לַמַּצִּיב גְּבוּלוֹת
בֵּן טַל לְמָטָר / חִילֵּק גּוֹרָלוֹת

גָּוְדְלוֹ אֲסַפֵּר / וְלִישׁוּעָתוֹ אֲסַבֵּר
דַּעַת לִי יַגְבֵּר / וְלִטְלָלָיו אֲשַׁחֵר

הֲלֹא אָנֹכִי כְּשָׁפָל / באת בְּלֹא לֵב מְעֻקָּל
וְיַעֲרֹף לִקְחִי / כַּמָּטָר וְכַטַּל

זְעַקְתִּיךָ בְּלִי מִכְשׁוֹל / טַל בְּרָכָה עַל אֶרֶץ חֻשּׁוֹר
חַיִּים וָחֶסֶד חֲשׁוֹב / לִמְשַׁלְּחֵי רֶגֶל הַשּׁוֹר

שמיח בטל מרומים. 17. **צפוני ציה:** הטמונים באדמה, ר״ל: המתים. ואולי: **גרעיני התבואה.** 19 **קול התור:** שה״ש ב: יב. 22 **רצוף** וכו׳: שיעורו: רצוף (באהבה — שה״ש ג: י) **את האוסף דגן באוצרו שיהא מקוטר כריח מור.** 23 **שי** וכו׳: מחרוזת קשה. וע״ל שיעורו: את הקרבן ׳שי׳ שהוקרב במקום הנער יצחק (׳טל׳) שמרהו לזכרון; בסבך (׳תחת התפוח׳) נאחז בשעתו ומוכן היה להשחט. ותבנית החטיבה משתבשת כאן. 25 **תמור כן:** בזכות העקדה. **לרעיתך:** לכנסת ישראל. 26 **לחבצלת השרון:** לישראל (שה״ש ב: א). 28 **באשישות** וכו׳: על פי שה״ש ב: ה.

ג. רשות. 1 **למציב גבולת:** צ״ל: גבולות. לקב״ה (מש׳ טו: כה). 2 **בן:** במקום: בין. **גורלות:** נחלות. 5 **באת:** נראה שצ״ל: באתי. 6 **ויערף** וכו׳: על פי דב׳ לב: ב. 7 **כלי מכשול:** בלי הפוגות. 8 **חשוב:** חשוב להעניק. **למשלחי** וכו׳: לישראל (יש׳ לב: כ). 9

טָמַנְתִּי בַּלֵּב אֲמָרֶיי / כִּי יָרֵיתִי מִימוֹרָיי
יוֹרוּנִי זְקֵנַי וְהוֹרַיי / וְאָמְצָא חֵן בְּדָבָרַיי
כְּטַל מֵאֵת ייי / חָכִיתִי לִישׁוּעַת ייי
ללמדי הִיטִּיתִי אָזְנַיי / וַיְהִיוּ לָרָצוֹן אֲמָרַ[יי]
מֵאָז הֻיְרְבֵּיץ טַלֶּךָ / סְבִיבוֹת מַחֲנֶה
נָוְתַן מַעֲנֶה / כִּי הוּא עוֹנֶה
סִיבַּרְתִּי לִישׁוּעָתוֹ / וּלְחוֹפְפֵיני בְּאֶבְרָתוֹ
עַל פֶּתַח יוֹנָתוֹ / יַרְסִיס טַל קְוֻצּוֹתָ[יו]
פֶּה לֹא אַגִּבִּיהַּ / פְּנֵי יָם מַשְׁבִּיחַ
צֶבֶר בָּר יַשְׁבִּיעַ / מִטַּל אֲשֶׁר יַשְׁפִּיעַ
קְרָאתִיךָ בְּכָל לֵב / אֵל בּוֹחֵן לֵב
רְצֵה רַחַשׁ לֵב / וְטַל יֶשַׁע קָרֵב
שִׂיַּעְתִּי אֵלֶיךָ / תַּקְשִׁיב שִׁיְעַת מְיַחֲלֶיךָ
תַּרְעִיף טַל יַלְדוּתֶךָ / וּפִי יַגִּיד תְּהִלָּתֶךָ

ככ[תוב]

**יי שפתי תפתח (תה׳ נא: יז)**

ד אוֹת זְמַנֵּי קַיִץ הִיגִּיעוּ בַּקַּיִץ
וּבַחוֹרֶף מַזְכִּירִים בְּגִיל אֱמוּנַת עִיתֵּימוֹ
בְּךָ יֵלֵךְ בְּבָכְיִ נוֹשֵׂא מֶשֶׁךְ הַזֶּרַע
וּבְיָ יָבוֹא בְּרֶנֶן נוֹשֵׂא אֲלֻמּוֹת
גְּבוֹרַת גְּשָׁמֶיךָ צָמָחִים יַרְבִּיבוּ
וּבְיָ טַל יְרָוֶה דֶּשֶׁן וְשָׁמֶן

**טמנתי:** כך דברי החזן־הפייטן, המהסס להתפלל בעד הציבור. 12 **ללמדי:** צ״ל **כנראה:** למלמדי. ואפשר לפרש במקום: ללמדני. 13 **מאז** וכו׳: נראה לי לפרש: מאז שנתת מן לכנסת ישראל (השווה שמ׳ טז: יג, יד), ניתנה הבטחה שהקב״ה עונה לקוראים אליו ועל כן סיברתי לישועתו וכו׳. 16 **על פתח** וכו׳: נראה לי פירושו: טל ירסיס על קווצות שעריו בעמדו על פתח יונתו. 17 **פני ים משביח:** לפני הקב״ה (תה׳ סה: ח). 18 **צבר בר:** את הגורן. 21 **שיועת:** השווה המסומן לעיל א, 7. 22 **טל ילדותך:** על פי תה׳ קי: ג. **ופי יגיד:** תה׳ נא: יז.

ד. נדפס על ידי זולאי ב׳מבחר השבעים׳ סימן 3. הפיוט מביא דברי התפארות מפי הקיץ באוזני החורף. 1 **אות** וכו׳: סימני הקיץ מגיעים בקיץ, ובחורף נזכרים בגיל בימות־הקיץ שחלפו או שיבואו. 2 **אמונת עיתימו:** את אמונתם בהתחלפות העתים (ישׁ׳ לג: ו). 3 **בך** וכו׳: על פי תה׳ קכו: ו. 5 **ירביבו:** מלשון רבבה כצמח השדה נתתיך, יח׳ טז: ז. 7

דַּת חַשְׂרוֹתֶיךָ חֹק נִמְדָּד לָמוֹ
בִּי טְלָלַי קַיִץ וָחוֹרֶף יְרִיקוּ
הֵן נְטִיעוֹת בְּךָ נָטְעוּ נוֹטְעִים
10 וּבִי יְחַלְּלוּ פְּרִי קוֹדֶשׁ הִילוּלִים
וּבְךָ שְׁתֵּי שְׁמָחוֹת נֵר וּמַתָּנוֹת
וּבִי שׁוֹבַע שְׂמָחוֹת רְגָלִים וּמוֹעֲדִים
זָבַת לִמְטַר שָׁמַיִם תַּשְׁקֶה
וּבִי טַל שָׁמַיִם וּמִתְהוֹם תְּבוֹרָךְ
15 חָלַף הַגֶּשֶׁם וְהַסְּתָיו עָבַר
וּבִי צָצוּ נִיצָנִים וְהִגִּיעַ זָמִיר
טוֹב תַּחְשִׁיר מְפֻלָּג מַיִם
וּבִי הַגַּרְנוֹת בָּר יִמָּלְאוּ
יוֹרֶה וּמַלְקוֹשׁ תִּתֵּן בְּעִיתּוֹ
20 וּבִי יָשִׁירוּ הַיָּקָבִים תִּירוֹשׁ וְיִצְהָר
כָּל עֲצֵי הַשָּׂדֶה הִפְשַׁטְתָּה עֲרֻמִּים
וּבִי יַעֲטִפוּן פְּרִי כָל שִׂיחַ שָׂדֶה
לְךָ דָּלֶף טוֹרֵד בְּסַגְרִיר גְּשָׁמֶיךָ
וּבִי לְרֶגֶל טְלָלַיי יְפֻזַּר מְחֻסְפָּס
25 מְעַט שֵׁינוֹת וְלֶחֶם עַצְלוּת תֹּאכַל
וּבִי יֵצְאוּ לְפוֹעַל עֲבוֹדַת עֲדֵי עָרֶב
נִיפַּצְתָּה מֵעֵץ פְּרִי תְּנוּבָתוֹ
וּבִי פְּרִי מְגָדִים נָעֲמוּ לְדוֹדַי
שָׂרִיתָ עִים שֶׁלֶג כְּפוֹר קוֹר וָקֶרַח
30 וּבִי מַיִם קָרִים נֶפֶשׁ עֲיֵיפָה יָשִׁיבוּ
עוֹבְרֵי דְּרָכִים הֶחְדַּלְתָּה בְּשׁוֹפְעֶךָ
וּבִי יָם וַיַּבָּשֶׁת יָסוֹלּוּ דְּרָכִים
פֶּרֶק רְעָמִים בְּךָ יוֹרֶה מִשְׁפָּט
וּבִי פֶּלֶא לַמֵּתִים בְּאוֹרוֹת טְלָלַיי

**דת חשרותיך** וכו׳: מנהג גשמיך שיורדים במידה ובמשורה בימות הגשמים בלבד. 10 **יחללו**: מלשון ׳אשר נטע כרם ולא חיללו׳ (דב׳ כ: ו). **פרי קודש הילולים**: וי׳ יט: כד. 11 **שמחות**: חגים. **נר**: חנוכה. **ומתנות**: ופורים. 13 **זבת**: את ארץ ישראל. 20 **ובי** וכו׳: יואל ב: כד. 23 **לך דלף טורד**: על פי משׁ׳ כז: טו. 24 **מחספס**: המן (שמ׳ טז: יד). 25 **מעט שינות**: משׁ׳ ו: י. **ולחם עצלות**: שם, לא: כז. 26 **יצאו** וכו׳: על פי תה׳ קד: כג. 27 **ניפצתה**: פיזרת. 29 **שרית**: ניהגת ממשלתך. 30 **מים קרים** וכו׳: על פי משׁ׳ כה: כה. 31 **בשופעך**: בשפעת הגשמים שלך. 32 **יסולו דרכים**: **ייעשו נוחים למעבר**. 33 **פרק**: נחום ג: א. **כך יורה משפט**: כנראה: ילמד מוסר לבני אדם במוראותיו. 34 **למתים**:

צוּר לְמִטְרוֹתֶיךָ בָּרָקִים עָשָׂה
וּבִי רְסִיסֵי טַל לְרֹאשׁ תַּלְתַּלָּיו
קוֹל בְּךָ תִּרְאֶה הָאָרֶץ וְתָחֵל
וּבִי קוֹל הַתּוֹר תִּשְׁמַע וְתָגִיל
רֹאשׁ אַזְכָּרוֹת גְּשָׁמֶיךָ בְּצֵאת רֶגֶל
וּבִי טַל יַזְכִּירוּ תְּחִילַּת רְגָלַיי
שׁוֹקַקְתָּה מְעָרוֹת שיחות וּבוֹרוֹת
וּבִי מַיִם חַיִּים עֲיָנוֹת יִמְשׁוֹכוּ
תַּמּוּ מִשְׁפָּטֶיךָ וְסָרָה גְּבוּרָתֶיךָ
וּבִי יְוֻתַּן טַל וְרוֹב מַעֲדַנִּים

ה אַזְכִּירָה גְּבוּרוֹת / אֲסַפְּרָה גְּדוֹלוֹת
אוֹת וּגְזֵירוֹת / אֲשֶׁר צִוִּיתָה טַל

אֲמַלֵּל גְּבוּרוֹת / אוֹמֵר וְעוֹשֶׂה
אוּלַי אֶחֱסֶה / בְּצֵל חַשְׂרַת טַל

בִּלְתּוֹ בַּכֹּל אַיִן / בָּחוּר וְטוֹב עַיִן
בּוֹ אֶעֱשֶׂה חַיִל / בְּהַזִּילוֹ טַל

בְּסַפְּרִי עִוְּזוֹ / בְּשׁוֹרְרִי עֻזּוֹ
בְּחוּט מָעֻזּוֹ / אַחֲזִיקָה בְּטַל

גַּם הוּא פָּעַל / גְּבוֹהִים אֲשֶׁר בְּמַעַל
גּוֹעֲשִׁים יַעַל / מֵאֶרֶץ, בְּצֵאת טַל

גּוֹלֶה עֲמוּקוֹת / גַּלֵּי יָם לְהַקְווֹת
גּוֹרָלוֹת וְחֻקּוֹת / לְחוֹרֶף וּלְטַל

דָּחַף לְמִסְתּוֹר תּוֹהוּ / דָּחָה לְמַטְמוֹן בּוֹהוּ
דִּילֵּג מִפְּעָלֶיהוּ / בְּהֵירָאוֹת טַל

דָּאָה בְּכַנְפֵי רוּחַ / דּוֹד תֵּיכֶן רוּחַ
דּוּר רִיחָפָה רוּחַ / עֲבוֹר חַשְׂרַת טַל

אפשר לנקד גם במ״ם שוויה. 35 **למטרותיך** וכו׳: על פי תה׳ קלה ז ועוד. 26 **רסיסי טל**: על פי שיר ה: ב. 39 **בצאת רגל**: בשמיני עצרת. 41 **שיחות**: צ״ל כנראה שוחות או שיחין.

ה. פיוט מטיפוס בריית העולם. 2 **אשר צויתה טל**: של מי שברא את הטל. 3 **אומר ועושה**: של הקב״ה. 9 **גבוהים**: שמים. 10 **גועשים**: מים עליונים (יר׳ מו: ח ועוד). 12 **גורלות**: יש להוסיף: שם גורלות וכו׳. 14 **דילג**: החיש. 15 **דאה בכנפי רוח**: על פי תה׳ יח: יא.

הֶעֱלָה תְקוּמָה / הֱיוֹת אוֹר לְשַׁלְמָה
הֲדוֹם טֶרֶם סָמָה / מִיגְּדֵנִי טַל

הִתְוָה אָיוֹם / המו[ · · ]חוק לַיְלָה לְיוֹם
הוֹרָה לְיוֹם חוֹם / טֶרֶם נִוּתַּן טַל

וְהִתְנַשֵּׂא בְּמַיִם / וְנָם לָרוּם שָׂא מַיִם
וּבֵין מַיִם לַמַּיִם / שָׁת תִּקְרַת טַל

וְצָרַר מַיִם בְּעָב / וְלֹא נִבְקַע עָב
וּבְמָחוֹטֶבֶת אָב / רוֹטְשָׁנוּ בְּעָב טַל

זָמַם בַּמַּחֲשֶׁבֶת / זוֹרֵר פְּנֵי יוֹשֶׁבֶת
זְוִהֲרָה יַבֶּשֶׁת / בְּהִיטִיף לָהּ טַל

זָמַם יָקוּ / זוֹרְמוּ מַיִם וְהָוְקוּ
זְמִירוֹת קוֹל יַעֲנוּ / מָקְוִים לְטַל

חָצִיר הִצְמִיחַ / חִיד דְּשָׁאִים הִיצְלִיחַ
חוֹקֵי מְאוֹרוֹת / חִישַּׁב לְהוֹרוֹת
חוֹסֶן לְהַרְאוֹת / בְּהֵירָאוֹת טַל

טְופְּחוּ חֲסוּנִים / טָמֵא וְטָהוֹר לְמִינִים
טֶרֶם נְעִימִים / נָזְלוּ בְיוֹם טַל

טָהוֹר שָׂר בַּמַּעֲשִׂים / טוֹב כִּי נַעֲשִׂים
טָף עוֹף וּרְמָסִים / רוֹמְסִים בְּיוֹם טַל

יָזַם לְהַרְאוֹת / יְצִיר בְּצֶלֶם מַרְאוֹת
יְדִידִים לִרְעוֹת / עֲלֵי רֵיבָץ טַל

**דוד תיכן רוח:** כינוי לקב״ה (יש׳ מ: יג). 16 **דור** וכו׳: טור קשה, וב״ל לפרש: רוח האלהים ריחפה לדור למעלה מן המים (׳עבור חשרת טל׳). 17 **תקומה: קיום לעולם. היות אור לשלמה:** על פי תה׳ קד: ב. 18 **הדום:** ארץ. ואולי על כן בלשון נקבה. 19. **איום:** הקב״ה. המו[. . .]חוק: אחרי האותיות ׳המו׳ יש מחיקה בכה״י, ואפשר שיש לקרוא: המוחזק לילה ליום, ר״ל את החושך לאור. 20 **חום:** את חום השמש ואת אורו. אבל אין כאן עדיין בריאת השמש. 21 **לרום:** לשמים. **שא מים:** על פי ב״ר ד: ז: ר׳ יצחק אמר שמים — שא מים, טעון מים וכו׳. 24 **ובמחטבת** וכו׳: איני יודע להלום טור זה. **רוטשנו:** אולי כתוב: רוטט גן. 25 **זורר:** להעיר, לעורר. **יושבת:** איני יודע לפרש. אולי צ״ל: נושבת, ר״ל ארץ נושבת. 27 **זמם:** אמר. 28 **זמירות:** כמו: בזמירות. 29 **חיד:** מלשון ׳ויחד יתרו׳. ר״ל: שמחת דשאים. 30. **מתנוכבים:** מלשון תנובה. 33 **חסונים:** כנראה: הבהמות והחיות. 34. **נעימים: ישראל. ביום טל:** ביום מתן תורה. 36 **טף:** אמר, ברא במאמר. 38 **ידידים:** כדי שיהיו ישראל

[י]חלוץ צלעו / ישימינו יצועו

יביעו יחד להצליחו / בפרות פריה בטל

כיבדוהו מעשיו / כיכולל מעשיו
כבודת עונג היסב / על שלחן טל

כל צבא רום ותחת / כולילו ביום נחת
כן מצא נחת / כיגיעים לטל

לתת פירות / לזרע, ולגדל פירות
להבין ספורות / לגשם וגם לטל

להצמיח חציר / לזורעים בלי להציר
לעשות ימי קציר / מתלוננים בטל

מים שת מקור / מרווים ימי קור
מקוום יחקור / לקיץ ולטל

מושך ימי חורף / ממהר חורב
ממרומיו ירב / להריק ברכות טל

נשף שת לאמש / נועם קיץ לשמש
נכבד במוצא שמש / עד בוא הטל

נטה כעין קרח / ניטפי נוזלים כקרח
נא צייה שת לקרח / בעת באו ימות טל

שמחה לזרעים / ששון למזריעים
סגות כימי ירחים / יפריחם טל

שעתידים להבראות רועים על מי מנוחות. **ריבץ:** היו"ד תלויה בין השיטין. 39 **יחלוץ:** חלץ הקב"ה. **ישימנו:** את הצלע. **יצועו:** להיות אשתו. 40 **יביעו יחד: הנושא כנראה:** כל הבריאה. **להצליחו:** את אדם הראשון ('יציר בצלם'). **בפרות פריה:** לכשמולידה אשתו. 41 **כיבדוהו:** את הקב"ה. 42 **כבודת עונג:** כל הכבודה המעונגה. 43 **ביום נחת: ביום השבת.** 45 **לתת פירות:** הוסף: כוללו (ט' 43) לתת פירות. 46 **להבין ספורות: על פי תה' עא: טו.** 49 **מים:** כמו: למים. **ימי קור:** בימות הגשמים. 50 **מקוום יחקור:** הקב"ה. 51 **מושך ימי חורף:** הקב"ה המגלגל את עונות השנה. **חורב:** קיץ. 53 **נשף:** עת הבוקר. **לאמש:** להיות חשוך וקודר. 54 **נכבד:** הנושא: הוא, כלומר הקב"ה, נכבד הוא עם שחרית, שהיא שעת עליית **שכבת הטל. ואפשר שצ"ל: עת בוא הטל.** 55 **נטה כעין קרח: הקב"ה שהעמיד את השמים העליונים (יח' א: כב). נטפי נוזלים כקרח:** בהקפיאו ('כקרח') **את המים העליונים.** 56 **נא: הנה. צייה שת לקרח:** את האדמה הוא מקפיא. **בעת: אולי במקום: עד עת, ואולי הוא יורד למחרוזת הבאה: בעת באו ימות טל שמחה לזרעים וכו'.** 58 **סגות: הנושא:**

שִׂיחֵי הַשָּׂדֶה / סוֹלְסְלוּ בַּשָּׂדֶה
שֵׂאת עֵשֶׂב בַּשָּׂדֶה / רֹאשׁ, לִפְרוֹת בַּטַּל

עוֹבְדִים עַד עֶרֶב / עֶילֶץ בָּם יֵרֵב
עֲמוּסֵי דִינֵי חוֹרֵב / רַוֵּה טַלְלֵי טַל

עוֹשֶׂה בָּאֲדָמָה / עֲבוֹדַת הָאֲדָמָה
עִילַּצְתָּה נְעִימָה / בְּעֵת שָׂרוּ טַל

פּוֹעֲלֵי חָרִישׁ / פָּוְעָלָם בְּלִי לָרִישׁ
פִּילְלָם בְּלִי יַחֲרֹשׁ / פְּרִי תְבוּאַת טַל

פּוֹעֲלִים יְגִיעִים / פְּאֵר לַצּוּר מַגִּיעִים
פּוֹנִים וְנִרְגָּעִים / עַל רֵיבֶץ טַל

צָהֲלוּ אִיכָּרִים / צֹאן לָבְשׁוּ כָּרִים
צְמָחִים נִיכָּרִים / מָוְדָגִים בַּטַּל

צָוּמְדוּ רְבִיבִים / צֶדֶה לָרְעֵיבִים
צֶקֶת מַעֲדַנִּים / רוֹב בִּרְכַּת טַל

קוֹרְאֵי הֵידָד / קְהָילָם הִתְעוֹדָד
קוֹלָם בִּתְהִלָּה / כִּי תְשַׂכְּנֵם בְּטַל

קוֹל מְכַמְּרִים / קָרְאוּ כוֹרְמִים
קְמָצִים מְמָרוֹמִים / רֶדֶת לָאָרֶץ טַל

רִיגְשֵׁי אֲצִילִים / רְנָנוּ נִיצָלִים
רְאוֹתָם צְלָלִים / יוֹצְאִים לְהַפְרוֹת טַל

רִיחֲפָה חֲסִידָה / רוּץ עֲלֵי שָׂדֶה
רְבָבוֹת חֲסִידִים / מַזְכִּירִים טַל

המזריעים. **כימי ירחים**: לנצח (השווה תה׳ פט: לח ועוד). 59 **סולסלו**: כמו: סוגסגו. 61 **עובדים** וכו׳: על פי תה׳ קד: כג. **עילץ**: שמחה. 62 **עמוסי דיני חורב**: כינוי לישראל ששומרים את התורה. 64 **עילצתה נעימה**: שימחת בנעימים. **שרו**: ראו. 65 **לריש**: לרושש. 66 **פילם**: תפילתם. **בלי יחריש**: אל ישתיק. **פרי** וכו׳: כשהם מתפללים לפרי תבואת הטל. 67 **מגיעים**: כמו: מגישים. 69 **צאן** וכו׳: תה׳ סה: יד. 70 **ניכרים**: צצים ועולים. 71 **צומדו**: הותאמו הגשם והטל לתת צידה לרעבים. 73 **קוראי הידד**: ישראל שמהללים לה׳. או האיכרים (ט׳ 69). **קהילם**: כנראה שיבוש במקום: קהלם או קהילתם. 74 **קולם בתהלה**: כנראה חסרה מלת החרוז. 75 **מכמרים**: מעל (או: למען) אשכלות הענבים שלא נגמר בישולם. עיין ערך ׳כמר׳ במלונים. 76 **קמצים** וכו׳: שיעורו: שירדו הטללים ממרום לארץ לקמצים, כלומר: בשפע (בר׳ מא: מז). 77 **ריגשי אצילים**: תהלות מובחרות. **ניצלים**: כנראה: עובדי האדמה הניצלים מפגעי הבצורת. 78 **צללים**: כנראה: עננים. 81 **שימע קול**

שֶׁיִּשְׁמַע קוֹל הַתּוֹר / שָׁלוֹם לָנוּ יִפְתּוֹר
שַׁדַּי כִּי נַעְתּוֹר / שׁוֹאֲלִים תְּחִית טַל

שׁוֹמְעִם סִיס וְעָגוּר / שֶׁסִּפְּרוּ סָגוּר
שָׁח בּוֹ מָתְנָיו חָגוּר / לְשׁוֹרֵר לַמְּזִיל טַל

תְּיכֵן עֵת זְמִיר / תֵּת בגרונם עָמִיר
תּוֹקֵף סְתָיו לְהָמִיר / פְּרִי תְבוּאַת טַל

תְּזַכּוֹר הַנָּפֶת עוֹמֶר / תֵּיבֶן בְּנָאצוּר מֵחוֹמֶר
תְּגַזּוֹר לְטוֹבָה אוֹמֶר / תֵּת לָנוּ טַל

1 אַשְׁרֵי מְחַכֶּה לְיֵשַׁע אֱמוּנָתְךָ
יְנוּבוּן בְּטוּב טַל וְיַפְרִיחוּ כְּנֶפֶן
אַשְׁרֵי אָדָם עוֹז לוֹ בְּצִילֶךָ
כִּי בְטַל תְּחַיֶּה לְקוֹרְאֶיךָ בֶּאֱמֶת
5 אַף לֹא פָעֲלוּ עַיּוּלָה לְפָנֶיךָ
כִּי אֵין עָוֶל לְפָנֶיךָ וְתַעֲלוּמוֹת תְּזַכּוֹר
אַתָּה נָתַתָּה בִּינָה בְלֵב מַכִּירֶיךָ
לְהוֹדִיעַ כִּי בְטַל יְשׁוּעָה תַּצְמִיחַ
אַחֲלַי יְכוֹנוּ וּמִקְדָּשַׁי יְכוֹנָנוּ
10 וְתַזִּיל לָנוּ טַל כְּהִמְטַרְתָּה מָן
אָז לֹא נֵבוֹשׁ כִּי בְךָ בָּטָחְנוּ
כִּי מְטוּב טַלְךָ תַּשְׂבִּיעַ צְפוּנֶיךָ
אוֹדְךָ בְיוֹשֶׁר אֲהַלֶּלְךָ בְּרוֹב תּוֹקֶף
כְּהִמְטַרְתָּה מָן לַנּוֹשָׁעִים בָּךְ
15 אֶת חֻקֶּיךָ נִשְׁמֹר וּמִמְּךָ לֹא נָסוּר
וְתַרְוֶה נַפְשֵׁינוּ בְּטַלְלֵי יְשׁוּעָה

**התור:** צלילי קול התור (שה״ש ב: יב). 82 **נעתור:** כמו: נעתר **נעתור.** 83 **סיס ועגור:** כנראה נושאי המשפט. **סגור:** כלוא, שאינו שולט עוד בארץ. 84 **שח** וכו׳: כנראה: קהילות ישראל משנסות מתניהן. 85 **תיכן:** הקב״ה. **בגרונם:** צ״ל: בגורנם. 86 **תוקף** וכו׳: להחליף את עוצמת החורף. 87 **תיכן:** במקום: תבין. **בנאצור:** במקום: בנצור (עיין גם לעיל ב, 5), ור״ל: בנוצר.

1. מיוסד על התחלות פסוקים מתה׳ קיט. 5 **עיולה:** לכתיב השווה לעיל א, 6. ובמקרא: עולה. 9 **אחלי יכונו:** אפשר שהושמטה מלת ׳דרכי׳ שבמקרא. 12 **צפוניך:** כינוי לצדיקים המוגנים על ידי הקב״ה. השווה גם להלן ט׳ 75. 14 **כהמטרתה** וכו׳: כנראה: כמו שהללוך

בַּמָּה אֲקַדֵּם וַאֲצַפֶּה לְצוּרִי / בְּטַלְלֵי[י] בְּרָכָה
בְּכָל לִבִּי אֶשְׁפּוֹךְ לְפָנָיו שִׂוחִי / בְּטַלְלֵי רָצוֹן
בִּלְבִּי צָפַנְתִּי צִדְקוֹת אֲמָרָיו / בְּטַלְלֵי נְדָבָה
בָּרוּךְ צוּרִי מַשְׂבִּיעִי טוּבוֹ / בְּטַלְלֵי יְשׁוּעָה
בְּשִׂפְתֵי אֲשַׁנֵּן לָאֵל נִפְלְאוֹת עֲוֹזוֹ / בְּטַלְלֵי בְּרָכָה
בְּדֶרֶךְ יְשָׁרָה אֲהַלֵּךְ לְפָנָיו / בְּטַלְלֵי רָצוֹן
בְּפִיקוּדֶיךָ אֶרְצֶה כִּי תַרְחִיב לִבִּי / בְּטַלְלֵי נְדָבָה
בְּחֻקּוֹת אֲמָרֶיךָ אֶשְׁתַּעֲשַׁע בְּכָל יוֹם / בְּטַלְלֵי יְשׁוּעָה

גְּמֹל בַּעֲדֵינוּ טוֹב בְּהוֹרִידֶךָ לָנוּ / טַלְלֵי בְּרָכָה
גַּל עֵינַי וְאַבִּיטָה גִּבּוֹרֹת גָּוְדְלֶךָ / בְּטַלְלֵי רָצוֹן
גֵּר אָנֹכִי אַל תִּמְנַע מִמֶּנִּי / טַלְלֵי נְדָבָה
גָּרְסָה נַפְשִׁי כִּי מְאוֹד צְמֵאָה / לְטַלְלֵי יְשׁוּעָה
גָּעֲרָתָה זֵידִים כִּי לֹא הֶאֱמִינוּ / בְּטַלְלֵי בְּרָכָה
גַּל מֶעָלַיי חוֹרֶב וְצַמָּאוֹן / בְּטַלְלֵי רָצוֹן
גַּם לְךָ נָרֹנָּן עֵת תֵּעָתֵר לָנוּ / בְּטַלְלֵי נְדָבָה
גַּם כָּל שִׂיחֵינוּ לְפָנֶיךָ יֵעֵרֵב / בְּטַלְלֵי יְשׁוּעָה

דָּבְקָה לֶעָפָר נַפְשֵׁינוּ חַיֵּינוּ כִּדְבָרֶיךָ / בְּטַלְלֵי בְּרָכָה
דְּרָכַי סִיפַּרְתִּי הָכֵן צְעָדַי / בְּטַלְלֵי רָצוֹן
דֶּרֶךְ פִּיקוּדֶיךָ הֲבִינֵנִי וְאָחֵיָה / בְּטַלְלֵי נְדָבָה
דָּלְפָה נַפְשִׁי, צְמֵיאָה וַעֲיֵפָה / בְּטַלְלֵי יְשׁוּעָה
דֶּרֶךְ שֶׁקֶר הַרְחֵק מִמֶּנִּי / בְּטַלְלֵי בְּרָכָה
דֶּרֶךְ אֱמוּנָה יְדִידֶיךָ יָבִינוּ / בְּטַלְלֵי רָצוֹן
דָּבַקְתִּי בְךָ אַל תַּכְלִימֵינִי / בְּטַלְלֵי נְדָבָה
דֶּרֶךְ מִצְוֹתֶיךָ קָרְבֵנִי לִלְמוֹד / בְּטַלְלֵי יְשׁוּעָה

הוֹרֵנִי אֵל וְאֵדַע אֻרְחוֹת יָשְׁרֶךָ / בְּטַלְלֵי בְּרָכָה
הֲבִינֵנִי דֵּיעָה וְאֵדְעָה עֵדוֹתֶיךָ / בְּטַלְלֵי רָצוֹן
הַדְרִיכֵנִי בִּנְתִיב מַעְגַּל צִדְקֶךָ / בְּטַלְלֵי נְדָבָה
הַט לִבִּי לְאִמְרֵי אֵשׁ דָּת / בְּטַלְלֵי יְשׁוּעָה
הָעֲבֵר עֵינַי מֵבִיט אָוֶן / בְּטַלְלֵי בְּרָכָה
הָקֵם אִמְרֶיךָ לְמַחְפֵּי לְיִשְׁעֶךָ / בְּטַלְלֵי רָצוֹן

ישראל בשעה שהמטרת מן וכו׳. 24 **בחוקות:** במקרא: בחוקותיך. 26 **גבורת:** **הרי״ש** מנוקדת בחולם בבלי בכה״י. 33 **דבקה** וכו׳: לשון הטור כולו כלשון הפסוק, אלא שבמקרא בלשון יחיד: דבקה לעפר נפשי חייני כדבריך. 35 **דרך** וכו׳: **כלשון הכתוב, מלבד התיבה** האחרונה. 42 **דיעה:** הסופר כתב תחילה דעה והוסיף י׳ בין השיטין. 45 **מביט:** צ״ל

הַעֲבֵר מִמֶּנִּי חֶרְפָּה וּבוּשָׁה / בְּטַלְלֵי נְדָבָה
הִנֵּה תָּאַבְתִּי לִשְׁכוֹן חֲצֵירֶיךָ / בְּטַלְלֵי יְשׁוּעָה

וִיבוֹאֲונִי חֻקֶּיךָ כִּי תַשְׁפִּיעַ לָנוּ / טַלְלֵי בְרָכָה
וְאֶעֱנֶה חוֹרְפִי דָּבָר בְּעִיתּוֹ / בְּטַלְלֵי רָצוֹן
וְאַל תַּצֵּל מִפִּי דְּבַר חֶסֶד וֶאֱמֶת / בְּטַלְלֵי נְדָבָה
וְאֶשְׁמְרָה וְאֵדְעָה כִּי אַתָּה יְיָ לְבַדֶּךָ / בְּטַלְלֵי יְשׁוּעָה
וְאֶתְהַלְּכָה בָּרְחָבָה רָחָבָה מִיָּם / בְּטַלְלֵי בְרָכָה
וַאֲדַבְּרָה בְּעֵידוּתֶיךָ נֶגֶד מְלָכִים / בְּטַלְלֵי רָצוֹן
וְאֶשְׁתַּעֲשַׁע בְּגָדוּלוֹתֶיךָ מֵירִים רֹאשִׁי / בְּטַלְלֵי נְדָבָה
וְאֶשָּׂא כַפַּיי אֶל דְּבִיר קָדְשֶׁךָ / בְּטַלְלֵי יְשׁוּעָה

זְכוֹר בְּרִית רְאשׁוֹנִים וַחֲמוֹל עַל אַחֲרוֹנִים / בְּטַלְלֵי בְרָכָה
זֹאת הָעֵת תְּשׁוֹבְבֵינוּ בְּשׁוּבוּ שׁוֹבָבִים / בְּטַלְלֵי רָצוֹן
זֵידִים תְּאַבֵּד וְיִשְׁבְּעוּ עֲנָוִים / בְּטַלְלֵי נְדָבָה
זָכַרְתִּי שִׁמְךָ בְּקֶרֶב עֲדָתֶךָ / בְּטַלְלֵי יְשׁוּעָה
זַלְעָפָה תּוֹבִישׁ לְאוֹמְרֵי יֵשׁ שֵׁינִי / בְּטַלְלֵי בְרָכָה
זְמִירוֹת יַפְצִיחוּ מִמְּכוֹן שִׁבְתֶּךָ / בְּטַלְלֵי רָצוֹן
זָכַרְתִּי בַלַּיְלָה מַזְכִּירֵי שְׁמֶךָ / בְּטַלְלֵי נְדָבָה
זֹאת הָיְתָה לִי רִינָּה וְשִׂמְחָה / בְּטַלְלֵי יְשׁוּעָה

חָלְקִי יְצִפּוֹן לִי צוּר מַחֲצִי / בְּטַלְלֵי בְרָכָה
חִלִּיתִי פָּנֶיךָ לְהַגִּיד חַסְדֶּךָ / בְּטַלְלֵי רָצוֹן
חִשַּׁבְתִּי דְּרָכַיי יְכוֹנֵן צְעָדַיי / בְּטַלְלֵי נְדָבָה
חַשְׁתִּי בְּכָל עֵת פְּנֵי אֱלוֹהַּ סִיתְרִי / בְּטַלְלֵי יְשׁוּעָה
חֲבָלֵי נְעִימִים שָׂפְרוּ עָלַיי / בְּטַלְלֵי בְרָכָה
חֲצוֹת לַיְלָה אָקוּם אֲהַלֵּל לְבוֹרְאִי / בְּטַלְלֵי רָצוֹן
חָבֵר תְּשִׁימֵינִי לַטּוֹב אֲשֶׁר צָפַנְתָּה / בְּטַלְלֵי נְדָבָה
חַסְדְּךָ מָלֵא שָׁמַיִם וָאָרֶץ / בְּטַלְלֵי יְשׁוּעָה

טוֹב פְּתַח לְעַמְּךָ אוֹצַר טוּבְךָ
וְינוּבוּן בְּטוּב לֶיקַח דְּגְלֵי שְׁבָטֶ[יךָ]
טוּב טַעַם יָדַעְתָּה צַיֵּו לְצָפּוּנֶיךָ

כנראה: מהביט. ובמקרא: מראות שוא. 51 **ואל תצל** וכו׳: כלשון הכתוב, מלבד מלת חסד שהוסיפה הפייטן. 53 **ואתהלכה ברחבה**: כך במקרא (תה׳ קיט: מה), כל׳ **ברחבות. רחבה מים**: בדברי תורה (איוב יט: ט). 54 **ואדברה**: כל הטור כלשון המקרא. 61 **לאומרי יש שיני**: אולי רמז לנצרות או לאמונת הפרסים. 65 **מחצי**: טעות, במקום: **מחסי**. 75 **לצפוניך**:

וְיִרְוִיוּן מִדֶּשֶׁן אוֹסֶם טָלָלֶיךָ
טֶרֶם נִקְרָא לְךָ הַשְׁקִיפָה וַעֲנֵינוּ
כִּי כַעֲנַן בּוֹקֶר תַּשְׁכִּים לָנוּ טַל
טוֹב אַתָּה וּמֵטִיב לַדּוֹבְקִים בָּךְ
כִּי תַשְׁפִּיעַ מִשְׁמַנִּים וּמִגְדֵי טַל

ככ[תוב] בתו[רתך] ויתן לך האלהים (בר׳ כז: כח)

טָפְלוּ זֵידִים וּמָרְדוּ עֲרֵילִים
וְשִׁיבַּרְנוּ בְּכָל עֵת בַּמַּחְשִׁיר לָנוּ [טַל]
טָפַשׁ לִיבָּם וְחָרְדוּ יֵדֵיהֶם
וּפָחֲדוּ מִפַּחַד אֵל מַזִּיל טַל
טוֹב לִי לַחֲסוֹת בְּצֵל מַגְדִּיל עֵדֶר
מַטְרִיף טְלָאָיו טֶרֶף מֶגֶד טַל
טוֹב הוּא לְקַנָּיוו וְעוֹנֶה לְמְצַפָּיו
כִּי מְמַכּוֹנוֹ יַשְׁקִיף כְּעָב טַל

ככ[תוב] ע[ל] י[די] נ[ביאך] כי כה אמר יי אלי אשקטה (יש׳ יח: ד)

יָדֶךָ תִּפְתַּח לְהַשְׁפִּיעַ בְּרָכוֹת
לְגַדֵּל צְמָחִים מִבְּרֵכַת טַל
יֵרָאֶיךָ יִשְׂמְחוּ בְּרוֹב פְּתִיחַת יָד
בְּפָתְחֲךָ לָמוֹ מִמַּעַל אוֹצַר טַל
יָדַעְתִּי כֹּל תַּעֲשֶׂה וְתוּכַל
לָכֵן לְךָ נְצַפֶּה לְהַשְׁפִּיעֵינוּ טַל
יְהִי נָא חַסְדְּךָ סוּכָּה לְצֵל יוֹמָם
מַחְסֶה מִזֶּרֶם וּמַטְלִיל טַל חֶרְמוֹן

ככ[תוב] ב[דברי] ק[דשך] כטל חרמון (תה׳ קלג: ג)

יְבוֹאוּנוּ רַחֲמֶיךָ יְקַדְּמוּנוּ חֲסָדֶיךָ
כְּנוֹטְעֲךָ עֲלֵי חֶסֶד יוֹשֶׁר רִבְצֵי טַל
יֵבוֹשׁוּ מְצָרִים וְיֵחָפְרוּ פַּתְרוֹסִים
כִּי מָכְרוּ בְכֶסֶף מְבוֹרָךְ בְּטוּב טַל

לצדיקיך. השווה גם לעיל ט׳ 12. 78 **כענן בוקר** וכו׳: השווה הוש׳ ו: ד. 85 **מגדיל עדר**: אולי במקום: מגדל עדר (מיכה ד: ח), ואפשר שנשתבש מ׳מגדל עוזך׳. 86 **מטריף**: מאכיל. 100 **סוכה לצל יומם** וכו׳: יש׳ ד: ו. 103 **יבואנו**: במקרא: יבואני. 105 **מבורך** וכו׳:

יֻשְׁבוּ לָבֶטַח יוֹדְעֵי עֵידוּתֶיךָ
בַּהֲרִיקְךָ לָמוֹ בְּרָכוֹת בְּלִי דַיי
יְהִי לִבִּי תָמִים בָּטוּחַ בְּיִרְאָתֶךָ
כִּמְבוֹרֶכֶת אַרְצוֹ מִטַּל שָׁמַיִם

ככ[תוב] בתו[רתך] וליוסף אמר (דב׳ לג: יג)

כָּלְתָה נַפְשִׁי לִתְשׁוּעַת יוֹצְרִי
עַד יַשְׁקִיף מְשַׁחֵק וְיַזִּיל לִי טַל
כָּלוּ עֵינַי מִיַּחֵל לֵאלֹהַי
כִּי מִנּוֹעַם שָׁמָיו יָתוּר לִי טַל
כִּי הָיִיתִי כְּנוֹד וְחָוְקִיךָ לֹא שָׁכַחְתִּי
כִּי בְצֵל כְּנָפֶיךָ תַּסְתִּירֵינִי בְטַל
כַּמָּה יָמַיי וּמַה יֶּתֶר ש[...]
אַתָּה תִּהְיֶה כְּטַל לִשְׁאֵרִית הָעָם

ככ[תוב] ע[ל] י[די] נ[ביאך] והיה שארית יעקב (מיכה ה: ו)

כָּרוּ לִי צָרַי שַׁחַת לְטָמְנֵנִי
וּמִמַּעֲמַקִּים קָרָאתִי לַמַּרְחִיב לִי טַל
כָּל מִצְוֹתֶיךָ שְׁקוֹט לְמַאֲמִינֶיךָ
אַשְׁרֵי תִּבְחַר שְׁכוֹן בִּירִידַת טַל
כִּמְעַט כִּילּוּנִי, מֵאֶרֶץ גֵּרְשׁוּנִי
כְּנֶשֶׁר רִיחֲפַנִי מַרְחִיב לִי טַל
כְּחַסְדְּךָ חַיֵּינִי כְּרַחֲמֶיךָ חָוֵנִי
כְּעָמְדְךָ לִדְפּוֹק עַל שַׁעֲרֵי יְשֵׁנָה בְטַל

ככ[תוב] ב[דברי] ק[דשך] אני ישינה (שיר ה: ב)

לְעוֹלָם נִיצָב דְּבָרְךָ כִּי אַתָּה חַי לָעוֹלָם
לָעוֹלָם לֹא תִשְׁפַּח מַאֲמִינֶיךָ בְטַל
לְדוֹר וָדוֹר נָכוֹן כִּסְאֲךָ מֵאָז

הוא יוסף. 106 **ישבו**: במקרא: ישובו. 107 **בהריקך** וכו׳: על פי מל׳ ג: י. 114 **כנוד**: במקרא: כנאד. 116 ש[...]: אולי יש להשלים: שנותיי. 120 **כל מצותיך שקוט למאמיניך**: נוסח הטור מגומגם, ואפשר שהשמיט המעתיק המשכו של פסוק וצ״ל: כל מצותיך אמונה, שקוט למאמיניך וכו׳. 121 **אשרי תבחר** וכו׳: על פי תה׳ סה: ה. 123 **כנשר רחפני: על פי** דב׳ לב: יא. 125 **כעומדך לדפוק** וכו׳: על פי שה״ש ה: ב. 127 **מאמיניך בטל: כנראה**:

מִמְּכוֹן שִׁבְתְּךָ הַמְטֵר לָנוּ טַל
לְמִשְׁפָּטֶיךָ חִיכִּינוּ כִּי צֶדֶק הֵמָּה
בְּיוֹם שִׁבְתְּךָ לָדִין רַחֲמֵינוּ בְּאָגְלֵי טַל
לוּלֵי תוֹרָתְךָ הֲגוּת יוֹמָם וָלָיְלָה
טַל וּמָן הוֹרַדְתָּה לְהַשְׁבִּיעַ דְּבִיקֶיךָ ב[טַל]

ככ[תוב] בתו[רתך] וברדת הטל (במ׳ יא: ט)

לְעוֹלָם נְהַלֶּלְךָ חֵי עוֹלָמִים
כִּי מֵעוֹלָם הָיִתָה לָנוּ כְטַל
לְךָ אֲנַחְנוּ מְקַוִּים וּלְיִשְׁעֲךָ מְחַכִּים
עַד תִּשְׁאַג כְּאַרְיֵה מִמְּעוֹנְךָ בְּטַל
לִי טָמְנוּ זֵידִים פַּח לְהַפִּילֵנִי
וּלְךָ נָשָׂאתִי עֵינַי מַשְׁבִּיעֵנִי בְטַל
לְכָל תִּכְלָה יֵשׁ קֵץ וּלְעֲדוֹתֶיךָ אֵין קֵץ
הֱיֵה לְעַמְּךָ כַּטַּל וְיִפְרְחוּ כַגֶּפֶן

ככ[תוב] ע[ל] י[די] נ[ביאך] אהיה כטל (הוש׳ יד: ו)

מָה אָהַבְתִּי וְחָמַדְתִּי חֲסוֹת בְּצֵל כְּנָפֶיךָ
כִּי כְמוֹ שַׁחַר תְּשׁוֹרֵר מְשַׁחֲרֶ[יךָ] בְּאוֹר [טַל]
מֵאוֹיְבַי תִּפְדֵּינִי וּמִצָּרַי תְּחַלְּצֵינִי
כִּי לְךָ יִיחַלְתִּי מְעוֹרְרִי בְּטוּב טַל
מִכָּל מְלַמְּדַי הִשְׂכַּלְתִּי בִּינָה
יַשְׂמִיעוּנִי חָכְמָה וְיַקְבְּלוּנִי בְּסוֹד טַל
מְזֻקָּנִים נָשָׂאתִי רְשׁוּת לְהִתְבּוֹנֵן
כִּי מְרֻחָם מִשְׁחָר לְךָ נְדָבוֹת טַל

ככ[תוב] ב[דברי] ק[דשך] עמך נדבות (תה׳ קי: ג)

מִכָּל לִבְבִי אֲהַלֶּל צוּרִי
כִּי מִנְּעוּרַי גִּידַּלְנִי בְטַל
מִמִּשְׁפָּטֶיךָ לֹא סָרְתִּי וּמֵאַחֲרֶיךָ לֹא שָׁנִיתִי

המאמינים בטל התחייה שלך. וכך גם להלן ט׳ 133. 133 **טל ומן** וכו׳: הקשר אל הטור שלפני־כן אינו ברור. 135 **היתה**: קרי: היית. 137 **עד תשאג כאריה**: על פי יר׳ כה: ל. 143 **תשורר**: תראה. ואולי צ״ל: תשחר. 149 **כי מרחם מורשחר** וכו׳: צ״ל משחר, על פי תה׳ קי: ג: מרחם משחר לך טל ילדתך. הכתיב ׳מושחר׳ חוזר גם להלן ח, 19. 151 **גידלני**:

אַל תֵּרֶף יָדְךָ מֵעַבְדְּךָ בְּטַל
מַה נִּמְלְצוּ לְחִיכִי חֻקֵּי אֲמָרֶיךָ
כִּי כְטַל יַמְתִּיקוּ מִדְּבַשׁ לְחִיכִי
מִפְקוּדֶיךָ אֶתְבּוֹנֵן דְּרָכֶיךָ
כִּי כְדַק מְחוּסְפָּס שַׁבְּעֵינוּ שִׂכְבַת טַל

ככ[תוב] ב[תורתך] ותעל שכבת הטל (שמ׳ טז: יד)

נֵר תָּאִיר לָנוּ בְּדָוְפְקְךָ עַל פְּתָחֵינוּ
נֵר קֶרֶן מְשִׁיחֲךָ תַּצְמִיחַ לָנוּ בְּטַל
נִשְׁבַּעְתִּי בְּשִׁמְךָ לֹא נָסוֹג מִמֶּךָּ
נָא אַל תְּבַיְּשֵׁינִי מֵעֲתִירַת טַל
נַעֲנֵיתִי שַׂחוֹתִי נְפוּגוֹתַי נדבותי
הַתֵּר אֲגֻדּוֹתַי מוֹרִיד לָנוּ טַל
נְדָבוֹת פִּי רְצֵה נָא אֲמָרַיי הַאֲזִינָה
גְּזִירוֹת חַיִּים גְּזוֹר בְּאוֹרוֹת טַל

ככ[תוב] ע[ל] י[ד] נ[ביאך] כי זרע השלום (זכ׳ ח: יב)

נַפְשִׁי אִוִּתָה לְךָ אֶפְרָחָה ואשוחררך
אָעוּפָה כַּיּוֹנָה וְאֶשְׁכּוֹן בְּטוּב טַל
נָתְנוּ רְשָׁעִים [רֶ]שֶׁת לְלָוְכְדֵיניִ
כְּסִיס עָגוּר אֲצַפְצֵף וְאִמְלְטָה בְטַל
נָחַלְתִּי עֵדְוֹתֶיךָ אַל תַּכְלִימֵינִי מִסִּבְרִי
כִּי כָל קוֹוֶיךָ תר[...] בְּרִקִּיחַת טַל
נָטִיתִי לִיבִּי לִשְׁמוֹר חֻקֶּיךָ
כִּי עַל יְבֵלֵי מַיִם תִּפְתַּח שָׂרְשִׁי בְטַל

ככ[תוב] ב[דברי] ק[דשך] שרשי פתוח אלי (איוב כט: יט)

סֵעֲפִים תְּאַבֵּד וְיֵדִים תִּמְחֶה
וּבַל יֵרָאוּ בְּטוּבְךָ מַחְשִׁיר לָנוּ טַל
סְתָרַי וּמָגִנִּי אַתָּה מֵרֹאשׁ
הָקֵם הֵיכָלְךָ כְּמֵרֹאשׁ לְרֹאשְׁךָ נִמְלָא טַל

כתב גדלני והוסיף יו׳ד בין השיטין. 155 **ימתיקו**: כמו: ימתקו. 157 **כדק מחוספס**: כמו המן (שמ׳ טז: יד). 162 **נדבותי**: נראה לי שצ״ל: נדכיתי. 166 **אפרחה**: **אעופה**. **ואשחררך**: כנראה צ״ל: ואשחרך או: ואשוררך. 177 **לראשך נמלא טל**: שה״ש ה: ב. 187 **בגובהם**:

סוּרוּ מִמֶּנִּי מְרֵעִים כִּי אַתֶּם רָעִים
יִקְרְבוּ לִי רֵיעִים מְסַבְּרִים לְיֶשַׁע טַל
סָוְמְכֵנִי בְאִמְרָתְךָ וְאַל תְּחַסְּרֵינִי מֵאִתְּךָ
שַׁכְּנֵנִי בְטַח בָּדָד בִּרְעִיפַת טַל

ככ[תוב] בתו[רתך] וישכן ישראל (דב׳ לג: כח)

סְעָדֵינִי בְרַחֲמֶיךָ כִּי בְךָ בָּטָחְנוּ
כִּי קָרָאנוּךָ בְּכָל עֵת עַשְׁרֵינוּ בְטַל
סָלִיתָה מְנַאֲצֶיךָ קֵרַבְתָּה מַאֲמִינֶיךָ
קָנִיתָה לְךָ גּוֹי רְבוּצִים בִּנְאוֹת טַל
סִיגִים הוֹבַשְׁתָּה וַעֲרֵילִים וּבוֹגְדִים
כִּי זָדוּ בָגְבָהֶם עַל מַגְבִּיהַּ פָּתָחִים בְּטַל
סָמַר מְפַחֲדְךָ כָּל מוֹרֵד בָּךְ
כִּי כְחוֹרֵב הַגִּיזָה הִתְנוֹסְסוּ בְטַל

ככ[תוב] ויעש אלהים כן (שופ׳ ו: מ)

עָשִׂיתִי גְזֵרַת מֶלֶךְ קַיֵּמְתִּי מִצְוַת צוּרִי
כִּי הוּא מְצַוֶּה לִי מִמַּעַל טַל
עֲרֹב עַבְדְּךָ לְטוֹב וְעַמְּךָ לְמִישׁוֹר
כְּנָוֹתָנְךָ לֶחֶם מַן אַבִּירִים בְטַל
עֵינַי כָּלוּ לָךְ סַלְעִי וּמְצוּדָתִי
הֱיֵה לִי לְמַחֲסֶה וּלְמָנוֹס בְּיוֹם צָר
עֲשֵׂה לִי כְחַסְדְּךָ וּכְרוֹב רַחֲמֶיךָ
כִּי בְדַעַת גְּוִדְלְךָ תְּהוֹמוֹת נִבְקָעוּ

ככ[תוב] בדב[רי] ק[דשך] בדעתו תהומות (מש׳ ג: כ)

עֲבָדֶיךָ מְצַפִּים לְרוֹב תְּהִילּוֹתֶיךָ
כִּי תִרְעֵם בַּשַּׁחַק וְתַעֲתִירֵם בְּטַל
עֵת לַחֲשׁוֹת לְךָ שׁוֹמֵעַ שִׁיּוּעָה

בגאוותם. **מגביה פתחים**: על פי מש׳ יז: יט. 189 **התנוססו**: נ״ל מלשון נסיון: כי נתנסו בטל בגיזה היבשה של גדעון. ואפשר לפרש גם מלשון נס, והוא מכוון לישראל. 193 **כנות:ך** וכו׳: שיעורו: כנותנך מן, לחם אבירים, בטל. והשווה תה׳ עח: כה. 198 **עבדיך**: במקרא: עבדך. 199 **ותעתירם**: כמו: ותעשירם. 200 **שיועה**: במקום שועה. השווה גם במסומנים בפיוט א ט׳ 7. 202 **על**: למעלה.

בְּגָדֶלְךָ מַגִּידִים בְּהַחְשִׁירְךָ טַל
עָל נַגְדִּיל שִׁמְךָ גָּדוֹל וְנוֹרָא
מַגְדִּיל יְשׁוּעוֹת בְּזָרִיחַת טַל
עַל כֵּן יֶעֱרְבוּ תַּחֲנוּגֵינוּ לְפָנֶיךָ
וְיִזְלוּ כַּטַּל אִמְרֵי הֶגְיוֹנֵינוּ

ככ[תוב] בתור[תך] יערוף כמטר (דב׳ לב: ב)

פְּלָאוֹת אֲמָרֶיךָ נְכוֹנִים דְּבָרֶיךָ
פְּתַח תְּשׁוּבוֹתֶיךָ וְיָגֵיל אֱמוּנֶיךָ
פִּי יְסַפֵּר בְּרֶנֶן־חַג גְּדוּלָתֶיךָ
פָּנַי יָגִילוּ בְּאוֹסֶם אוֹצְרוֹתֶיךָ
פְּעָמַי הָכֵן בְּמִקוֹם אִיּוּשֶׁיךָ
פְּדֵינִי מֵעוֹשֶׁק וְאַף בַּל יְגוּרֵינִי
פָּנֶיךָ הָאֵר וְרַחֲמֶיךָ קָרֵב
פַּלְגֵי שְׁחָקִים פְּתַח לַשּׁוֹבָבִים

צַדִּיק וְיָשָׁר חוֹן נַחֲלָתֶךָ
צִוִּיתָה לְנוֹצְרֵי זְמַנֶּי מוֹעֲדֶךָ
צִימְּתַתְנִי אֵיבָה פְּדֵינִי מִצָּרָה
צְרוּפָה אִמְרָתְךָ לְאוֹהֲבֵי בְרִיתֶךָ
צָעִיר וְנִבְזֶה בְּלִי יְהִי בָנוּ
צִדְקָתְךָ וְכוֹר לְזוֹכְרֵי דָתֶךָ
צַר וּמָצוֹק לֹא יִמָּצֵא בָנוּ
צֶדֶק עֲדוּתֶיךָ יִלְמַד בְּחִירֶיךָ

קָרָאתִי בְכָל לֵב עֲנֵנִי בוֹחֵן לֵב
קָרָאתִיךָ הוֹשִׁיעֵנִי כִּי בְךָ הוֹשַׁעְתִּי
קִדַּמְתִּי לְהִסְתּוֹפֵף בְּדַלְתֵי שְׁעָרֶיךָ
קִידְּמוּ עֵינַי מְיַחֵל לְעוֹוְרֵינוּ
קוֹלִי שְׁמָעָה וְהַט לְרִינָּתִי

ז. 2 **פתח**: הניקוד במקרא בפ׳ צרויה. **אמוניך**: כנראה במקום: **עם** אמוניך. 4 **פניי**: במקרא: פנה. 5 **במקום איויך**: בבית המקדש. 10 **לנוצרי**: אולי צ״ל: לנצוריי. 13 **צעיר**: קטן. 20 **קידמו עיני** וכו׳: שיעור הטור: קידמו עיני להיות נשואות אליך מליחל לעזרת בשר ודם. 21 טור זה ושלאחריו מועתקים בין השיטין. 24 **שיועתם**: שועתם. **לכתיב**

קָרְבוּ אֲמָרַיי הַאֲזִינָה שִׂיחִי
קָרוֹב אַתָּה לְקוֹרְאֶיךָ בֶּאֱמֶת
קֶדֶם קָרְאוּ לְךָ שְׁמַע שִׁוְעָתָם

רְאֵה כִּי אֵין זָךְ וּבַל יִגַּבֵּר זֵד
רִיבָה רִיבֵינוּ אֱלוֹהֵי תְקוָתֵינוּ
רָחוֹק מֵרָשָׁעִים דִּבְרֵי יְשָׁרִים
רַחֲמֶיךָ הָרַבִּים חוּסָה עַל עַמְּךָ
רַבִּים רָדָפוּנוּ נָא הָרוֹס קָמֵינוּ
רְאֵה וְהַבִּיטָה וְשׁוּר נַאֲקָתֵינוּ
רֹאשׁ תְּהִיָּה בַּחֲגִיגַת פֶּסַח

שָׂרִים קְרָאתָנוּ עֵינֵינוּ כַּעֲבָדִים
שֵׁשׁ אָנֹכִי בְּפַעֲמֵי רְגָלִים
שֶׁקֶר שָׂנֵאתִי עַיּוֹלָה תֵּיעַבְתִּי
שֶׁבַע הִילַלְתִּיךְ בְּעֵת רָצוֹן קְרָאתִיךָ
שָׁלוֹם וְשֶׁקֶט וְשַׁלְוָה וְשַׁאֲנָן
שִׁיבַּרְתִּי לְבַשֵּׁר עַם עֲמוּסֵי בָטֶן
שָׁמְרָה נַפְשִׁי חֻקֵּי אֲמָרֶיךָ
שָׁמַרְתִּי פִּיקּוּדֶיךָ חַכְמֵינִי תוֹרָתֶךָ

תִּקָּרֵב רִנָּתִי פְּנֵי אֱלוֹהַּ סִיתְרִי
תָּבוֹא תְחִינָתִי פְּנֵי צוּר מָעוֹזִי
תַּבַּעְנָה שְׂפָתַי תְּהִילָה לְיוֹצְרִי
תַּעַן לְשׁוֹנִי צֶדֶק תְּהִילָתֶךָ
תְּהִי נָא יָדְךָ לְעֶזְרַת עַמֶּךָ
תָּאַבְתִּי לְהַגִּישׁ עוֹלָה וּמִנְחָה
תְּחִי נַפְשִׁי תְּהַלֵּל לְבוֹרְאִי
תָּעִיתִי כְּשֶׂה בַּקְּרֵנִי כְּרוֹעֶה

השווה המסומנים לעיל א, 7. 28 **רחמיך:** כמו: ברחמיך. 30 **ראיתה:** במקרא: ראיתי. וגם לפי העניין נראה קרוב שצ"ל ראיתי והבטתי. 32 **בחגיגת פסח:** בחג הפדות. 33 **שרים** וכו': שיעורו: אתה קראת לנו 'שרים' אבל עינינו אליך כעיני עבדים אל יד אדוניהם (על פי תה' קכג: ב). 35 **עיולה:** תחילה כתב עולה והוסיף י' בין השיטין. ולכתיב השווה המסומנים לעיל א, 7. 37 **ושאנן:** ושאננות. 38 **עם עמוסי בטן:** כינוי לישראל על פי יש' מו: ג. 46 **תאבתי:** אביתי.

ח אַבִּיעָה זְמִירוֹת בְּהַגִּיעַ עֵת זָמִיר
וּבְזִמְרָה אַעַן / לֵךְ לְשָׁלוֹם גֶּשֶׁם
בְּמִפְעָלוֹת צוּר אַבִּיטָה כִּי נְעִימִים בְּעִיתָם
וּבְנוֹעַם אֲמַלֵּל / בֹּא בְּשָׁלוֹם טַל
גֶּשֶׁם חָלַף וּסְתָיו עָבַר
וְהַכֹּל בִּיצִיוֹן נוֹצַר / לֵךְ לְשָׁלוֹם גֶּשֶׁם
דּוּדָאִים נָתְנוּ רֵיחַ בְּגִינַּת דּוֹדִים
וְחָלְפוּ דוּדָאִים / בֹּא בְּשָׁלוֹם טַל
הָאָרֶץ עֻטְּרָה דָּגָן וְתִירוֹשׁ
וְכָל יְצִיר צִוִּיחַ / לֵךְ לְשָׁלוֹם גֶּשֶׁם
וּפוֹסֵחַ עַל פֶּיתַח מוֹסִירוֹת מַתִּיר
בְּבְרִית מָוַתָּר / בֹּא בְּשָׁלוֹם טַל
זֶרַע לַזּוֹרֵעַ וְלֶחֶם לָאוֹכֵל
הֵיכַנְתָּה בְּצִיּוּי / לֵךְ לְשָׁלוֹם גֶּשֶׁם
חָלָב לְהוֹרִיד וְעָשִׁישׁ לְהַטִּיף
בְּכָל הַר וְגִבְעָה / בֹּא בְּשָׁלוֹם טַל
טִיפֶּיךָ מִילְּאוּ שִׁיחִים וּמְעָרוֹת
לְסֶיפֶק נְפָשׁוֹת / לֵךְ לְשָׁלוֹם גֶּשֶׁם
יַלְדוֹתֶיךָ נִבְרְאוּ מֵרֶחֶם מוּשְׁחָר
שֶׁמֶן טוֹב לְשַׁלֵּם / בֹּא בְּשָׁלוֹם טַל

ח. טורים ראשונים מן הפיוט מופיעים גם בכ״י ט״ש H2/36 בנוסח זה: **הגשם יופטר** / [והטל] יעוטר / ואמרתי תזל כטל / לך לשלום מטר ו[בוא] ב[שלום] טל // **אביעה** זמירות / בהגיע עת זמיר / ובזמרה אעז / לך לש[לום] גש[ם] וב[וא] ב[שלום] טל // במפעלות צורי / אביטה בטעמים / ובנועם אמלל // גשם חלף / והסתיו עבר / וקול התור השמיע // דודאים נתנו ריח/בגינת דודי להריח / נחלפו גשמים // הארץ עושרה / דגן ותירוש / וכל יציר [צוו]ח // ופסח על פתח / ומוסרות התיר / בברכות מותר // [.....] / ולחם לאוכל / [הכ]נתם בציוי // חלב להוריד / ועסיס לה[טיף] / בכל הר וגבעה //. כיוצא בזה בכ״י אוכספורד 2707/1, בנוסח הבא: **ל׳ פז׳** הקר יבטל / והגשם יעוטר / ואמרתי תזל כטל / לך לשלום גשם ובוא בשלום טל // אביע זמירות / בהגיע עת יאמר / ובזמרה אעז // פז׳ הקור // במפעלות צורי / אביעה הטל / בנעימים אמלא / גבורות הטל // הקור וכ׳ // גשם חלף / והסתיו עבר / וקול התור השמיע // הקור וכ׳ // הדודאים נתנו ריח / בגינת דודי / נחלפו דודאים / / הקור וכ׳. קטעים מפיוט זה נדפסו בידי זולאי בעתון הארץ י״ד בניסן תש״א (= מבחר השבעים סימן 2). 6 **ביציון:** נראה משובש. וזולאי תיקן: בצביון. 8 **וחלפו דודאים:** לכאורה: ונתחלפו הפרחים, או צבעם. וזולאי תיקן: דויים. 11 **ופוסח על פתח:** ר״ל: ממשמש ובא. **מוסירות מתיר:** כינוי לקב״ה. 12 **בברית מותר:** גם כן כינוי לקב״ה: הותרן בברית. 19 **מרחם מושחר:** צ״ל משחר. השווה גם לעיל ו, 149. **והוא על פי תה׳** קי: ג: מרחם משחר לך טל ילדתך. 20 **שמן טוב** וכו׳: ש׳עורו: בוא בשלום טל לשלם שמן טוב.

כֹּחַ בְּרָקִים וְצִינּוֹרֵי שַׁחַק
עָשׂוּ שְׁלִיחוּתָם / לֵךְ לְשָׁלוֹם גֶּשֶׁם
לָאוֹגֵר בְּקָצִיר גְּדִילֵי חָצִיר
בְּלִי זַעַם וְעִצּוּם / בֹּא בְשָׁלוֹם טַל
מֵרֵיחַ מֵימֶיךָ נִיסְּאתָה שְׁפָלִים
וּמָלְאוּ אֲסָמֶיךָ / לֵךְ לְשָׁלוֹם גֶּשֶׁם
נוֹעַם שְׁמָחוֹת וּפְרִי עֵץ הָדָר
עֵת יְעוֹדֵר / בֹּא בְשָׁלוֹם טַל
סָכִיתָה עַל כֹּל בטווח תֵּת פָּרִי
בְּכָל גְּבוּלָם / לֵךְ לְשָׁלוֹם גֶּשֶׁם
עֲשׂוֹת מִקְנֶה וְקִינְיָן הוֹלְכִים וְשָׁבִים
בְּשָׂרָם לְהַשְׁמִין / בֹּא בְשָׁלוֹם טַל
פֵּירוֹת מְעוּטָרִים לְהִינָּתֵן לְנוֹטְרִים
לְהָקִים מְנַטְּרִים / לֵךְ לְשָׁלוֹם גֶּשֶׁם
צַוֵּה לָאֱנוֹשׁ וְלַעֲבוֹדַת שָׂדֶה
לֶאֱסוֹף וְלִכְנוֹס / בֹּא בְשָׁלוֹם טַל
קוֹל רַעַם גַּלְגַּל אוֹכֶל בַּל יְפַגֵּל
לְעֵת קֵץ מַגָּל / לֵךְ לְשָׁלוֹם גֶּשֶׁם
רֵיחַ לְהַמְצִיא לַבָּא וְלַיּוֹצִיא
בְּמָרוֹם יִמָּצֵא / בֹּא בְשָׁלוֹם טַל
שֶׁבַח לַחַי מִכֹּל, כִּי אֵין כְּמַעֲשֵׂיהוּ
לְעֵת תִּירוֹשׁ בְּאֶשְׁכּוֹל / לֵךְ לְשָׁלוֹם גֶּשֶׁם
תַּאֲוֶיךָ בְּחָכְמָה תְּהוֹם מָטָר וְטַל
וּבִיפְטִירַת קוֹר נַעַן / בּוֹא בְשָׁלוֹם טַל

ט עָנָה דוֹדִי וְאָמַר לִי כִּי הִגֵּה הַסְתָּיו עָבָר
אֲחוֹתִי רַעְיָתִי קוּמִי לָךְ כִּי עָבַר סְתָיו

23 **לאוגר**: כמו: אל האוגר, ר״ל האיכר. 24 **בלי זעם** וכו׳: בוא בשלום טל בלי זעם ועיצום. 25 **מריח מימיך**: על פי איוב יד: ט. **ניסאתה**: כמו: נשאת. **שפלים**: **צמחים קטנים**. 27 **נועם שמחות**: נ״ל קביעת זמן: הנה זאת שעת השמחות וצמיחת פרי עץ הדר, עכשיו, עת יעודר, בוא בשלום טל. 29 **סכיתה**: הבטת. **בטווח**: נראה משובש ואין בידי להלום. 34 **להקים מנטרים**: כנראה: לקיים את שומרי המצוות. 37 **בל יפגל**: **אל יקלקל**. 41 **לחי**: לקב״ה. 43 **תאויך**: נראה לי שצ״ל: תאוית, מלשון תתאו לכם הור ההר (במ׳ לד: ז). **תהום**: אולי צ״ל: תחום. נעז: הפיענוח מפוקפק.

ט. נדפס על ידי בעתון למרחב י״ד בניסן תשל״א. הפיוט מרכב מקטעי פסוקים ממגילת שה״ש. 1 **ענה** וכו׳: שה״ש ב: י. **כי הנה הסתיו עבר**: **שם**, שם: יא. 2 **קומי לך**: **שם**, **שם**.

בָּאתִי לְגַנִּי אֲחוֹתִי וְרֹאשִׁי תַּלְתַּלֵּי טָל
גַּן נָעוּל גַּל נָעוּל קוּמִי לָךְ כִּי עָבַר סְתָיו

דּוֹבֵב יְשֵׁנִים הִשְׁקַנִי וְהִרְוַנִי מֵעֲשִׁישׁ טָל
הַיָּפָה בַּנָּשִׁים קוּמִי לָךְ כִּי עָבַר סְתָיו

וְנָלִינָה בַּכְּפָרִים וְנַשְׁכִּימָה כַּעֲלוֹת הַטָּל
זֹאת עוֹלָה מִמִּדְבָּר קוּמִי לָךְ כִּי עָבַר סְתָיו

חֲבַצֶּלֶת הַשָּׁרוֹן חִיכִּי מַרְעִיף לָךְ טָל
טוֹבוֹת הַשֵּׁם שִׁימְעִי לִי קוּמִי לָךְ כִּי עָבַר סְתָיו

יוֹנָתִי בְּחַגְוֵי הַסֶּלַע הִשְׁתַּעֲשָׁעִי לְאוֹר טָל
כַּלָּה אֵיתִי מִלְּבָנוֹן קוּמִי כִּי עָבַר סְתָיו

לְקוֹלוֹ שָׁמַעְתִּי וָיָצָאתִי וְעָלַיי הִיטִּיף רְסִיסֵי טָל
מַה יָּפִית וּמַה נָּעַמְתְּ קוּמִי לָךְ כִּי עָבַר סְתָיו

נַפְשִׁי יָצְאָה בְדַבְּרוֹ מֵרֵיחַ רְסִיסֵי טָל
סְתָרַיִךְ בַּמַּדְרֵיגָה קוּמִי לָךְ כִּי עָבַר סְתָיו

עָלַיי הָשְׁלִיךְ יְמִינוֹ וּבְשְׂמֹאלוֹ רִיפְּדַנִי בְּטַל
פִּיתְחִי לִי אֲחוֹתִי קוּמִי לָךְ כִּי עָבַר סְתָיו

צְרוֹר הַמּוֹר דּוֹדִי לִי וְשָׁמָה חִיבְּקַנִי בְּטַל
קְרָאַנִי אָחוֹת קְטַנָּה קוּמִי לָךְ כִּי עָבַר סְתָיו

רְדִידִי נָשְׂאוּ מִמֶּנִּי הַשּׁוֹמְרִים וְנִרְדַּמְתִּי בְּטַל
שְׁחוֹרָה וּשְׁזוּפַת שֶׁמֶשׁ קוּמִי לָךְ כִּי עָבַר סְתָיו

תַּחַת הַתַּפּוּחַ עוֹרַרְנִי וְרִיפְּדַנִי וְחִיבְּבַנִי בְּטַל
תַּמָּתִי יוֹנָתִי קוּמִי לָךְ כִּי עָבַר סְתָיו

ככ[תוב] בד[ברי] קדשך כי הנה הסתיו עבר

3 **באתי וכו׳:** שם ה: א. **וראשי וכו׳:** שם שם: ב. 4 **גן נעול וכו׳:** שם ד: יב. 5 **דובב ישנים:** שם ז: י. 6 **היפה בנשים:** שם א: ח ועוד. 7 **ונלינה וכו׳:** שם ז: יב. 8 **זאת עולה וכו׳:** שם ג: ו ועוד. 9 **חבצלת השרון:** שם ב: א. 10 **טובות השם:** בשורת ישועת ה׳. והשימוש במלת ״שם״ ככינוי לקב״ה מופלא. **שימעי לי:** כמו: השמיעי לי. 11 **יונתי וכו׳:** שם ב: יד. 12 **כלה אתי מלבנון וכו׳:** שם ד: ח. 14 **מה יפית וכו׳:** שם ז: ז. 15 **נפשי יצאה וכו׳:** שם ה: ו. 16 **סתריך במדריגה:** את הנסתרת בסתר המדרגה. שיר השירים ב: יד. 18 **פתחי לי:** שם ה: ב. 19 **צרור המור:** שם א: יג. 20 **אחות קטנה:** שם ח: ח. 21 **רדידי נשאו ממני:** שם ה: ז. 22 **שחורה ושזופת שמש:** שם א: ה. 23 **תחת התפוח וכו׳:** שם ח: ה. 24 **תמתי יונתי:** שם ה: ב.

י אַסוּרֵי אוֹתָם אֱזוֹר איבדתם בְּאוֹר טַל
וַיַּעַמְדוּ וְיֹאמְרוּ אֱמֶת טַל אוֹרוֹת טַלֶּיךָ
בְּלוּיֵי בָרָקָב בַּרֵר בְּרִיתָם בְּאוֹר טַל
וַיַּעַמְדוּ וְיֹאמְרוּ אֱמֶת טַל אוֹרוֹת טַלֶּיךָ
גְּנוּזֵי גַי גַּלֵּי גְּוִיָּתָם בְּאוֹר טַל
וַיַּעַמְדוּ וְיֹאמְרוּ אֱמֶת טַל אוֹרוֹת טַלֶּיךָ
דְּמוּמֵי דוּמָה דְּרֹשׁ דִּירָתָם בְּאוֹר טַל
וַיַּעַמְדוּ וְיֹאמְרוּ אֱמֶת טַל אוֹרוֹת טַלֶּיךָ
הֲרוּגֵי הֶרֶג הַדֵּר הֲמוֹנָם בְּאוֹר טַל
וְיַעַמְדוּ וְיֹאמְרוּ אֱמֶת טַל אוֹרוֹת טַלֶּיךָ
וְעָצָם לְעַצְמוֹ וַעִיד וְעֵרֹם בְּאוֹר טַל
וַיַּעַמְדוּ וְיֹאמְרוּ אֱמֶת טַל אוֹרוֹת טַלֶּיךָ
זְרוּמֵי שֵׁנָה זַהֵיר זִיָּם בְּאוֹר טַל
וַיַּעַמְדוּ וְיֹאמְרוּ אֱמֶת טַל אוֹרוֹת טַלֶּיךָ
חֲלוּפֵי רוּחַ חַדֵּשׁ חַיָּתָם בְּאוֹר טַל
וַיַּעַמְדוּ וְיֹאמְרוּ אֱמֶת טַל אוֹרוֹת טַלֶּיךָ
טְמוּנֵי בְחֶלֶד טַהֵר טָמְאָתָם בְּאוֹר טַל
וַיַּעַמְדוּ וְיֹאמְרוּ אֱמֶת טַל אוֹרוֹת טַלֶּיךָ
יְשֵׁנֵי אֲדָמָה יָקִיצוּ וִירַנְּנוּ בְאוֹר טַל
וַיַּעַמְדוּ וְיֹאמְרוּ אֱמֶת טַל אוֹרוֹת טַלֶּיךָ
כְּמוּסֵי בְכֶלָא כַּבִּיר כּוֹחָם בְּאוֹר טַל
וַיַּעַמְדוּ וְיֹאמְרוּ אֱמֶת טַל אוֹרוֹת טַלֶּיךָ
לְקוּחֵי לַמָּוֶת לְהַצִּיל לִיוּיִים בְּאוֹר טַל
וַיַּעַמְדוּ וְיֹאמְרוּ אֱמֶת טַל אוֹרוֹת טַלֶּיךָ
מֵיתִים יִחְיוּ וְיָקָאֲרוּ לַמְקִיצָם בְּאוֹר טַל
וַיַּעַמְדוּ וְיֹאמְרוּ אֱמֶת טַל אוֹרוֹת טַלֶּיךָ
נְתוּנֵי נְשִׁיָּה נַהֲגִים בְּעָוְתָּךְ בְּאוֹר טַל
וַיַּעַמְדוּ וְיֹאמְרוּ אֱמֶת טַל אוֹרוֹת טַלֶּיךָ

**י.** 1 **אסורי אותם:** האסורים באטימות קברם. **איבדתם:** כנראה שיבוש במקום: **אבידתם.** 2 **טל אורות טלך:** יש׳ כו : יט. 3 **בלויי ברקב:** גם כן כינוי למתים, וכן להלן בראש רוב הטורים. 5 **גי:** אדמה. **גלי:** במקום: גלה. 7 **דירתם:** קברם. 11 **ועד:** זמן. **ועדם:** וצרף לערמה אחת. 13 **זרומי שנה:** השורה מובאת בין השיטין. והוא מלשון זרמתם שנה יהיו, בתהלים צ: ה. **זהר:** כמו: הזהר. האר. 15 **חלופי רוח:** אלה שנשמתם חלפה ופרחה. 17 **בחלד:** באדמה. 21 **כמוסי:** מוסתרי. **בכלא:** בקבר. **כביר:** חזק. 23 **ליויים:** אולי צ״ל: לוום. 27 **נתוני נשייה:** המושמים באדמה. 31 **עני:** קרי: **עניי.**

סְפוּנֵי סְלָעִים סַגְּבֵם וְסַמְּכֵם בְּאוֹר טַל
וַיַּעַמְדוּ וְיֹאמְרוּ אֱמֶת טַל אוֹרוֹת טַלֶּיךָ
עֲנִי אֶרֶץ עֲנֵה עֲתִירָתָם בְּאוֹר טַל
וַיַּעַמְדוּ וְיֹאמְרוּ אֱמֶת טַל אוֹרוֹת טַלֶּיךָ
פּוֹקֵד רוּחוֹת פָּוְקֵדֵם בְּטוּבְךָ בְּאוֹר טַל
וַיַּעַמְדוּ וְיֹאמְרוּ אֱמֶת טַל אוֹרוֹת טַלֶּיךָ
צְמוּתֵי צִיָּיה צַהֲלֵם בְּצִידְקְךָ בְּאוֹר טַל
וַיַּעַמְדוּ וְיֹאמְרוּ אֱמֶת טַל אוֹרוֹת טַלֶּיךָ
קְבָרוֹת תִּפְתַּח וְיָקוּמוּ קוֹיֶיךָ בְּאוֹר טַל
וַיַּעַמְדוּ וְיֹאמְרוּ אֱמֶת טַל אוֹרוֹת טַלֶּיךָ
רוּחוֹת חַיָּיתָם רַחֵף בְּרַחֲמֶיךָ בְּאוֹר טַל
וַיַּעַמְדוּ וְיֹאמְרוּ אֱמֶת טַל אוֹרוֹת טַלֶּיךָ
שָׁמֶיךָ יַרְעִיפוּ נְשָׁמוֹת וּנְפָשׁוֹת בְּאוֹר טַל
וַיַּעַמְדוּ וְיֹאמְרוּ אֱמֶת טַל אוֹרוֹת טַלֶּיךָ
תֵּבֵל תִּתֵּן וְתַשְׁלִים תְּכוּנֶיהָ בְּאוֹר טַל
וַיַּעַמְדוּ וְיֹאמְרוּ אֱמֶת טַל אוֹרוֹת טַלֶּיךָ

## אלהינו ואלהי אבותינו

יא אוֹרֵךְ תָּאִיר בְּטַל / אִכָּרִים יַעֲלְזוּ בְּטַל
בְּרָכוֹת תְּצַוֶּה בְּטַל / בְּרִיָּה יְקֻצַּר בְּטַל
גְּוָרָנוֹת יְמַלְּאוּ בְּטַל / גַּן נָעוּל תַּרְוֶה בְּטַל
דְּגָנִים תַּרְעִיף בְּטַל / דְּמָעָה תְּמַחֶה בְּטַל
5 הָרִים עָשִׂישׂ יְטַפּוּ בְּטַל / הַמַּיִם תְּקָרֵב בְּטַל
וְגוֹאֵל תָּחִישׁ בְּטַל / וְגִילִי מְאֹד תֹּאמַר בְּטַל
זָר לֹא יַעֲבֹר בְּטַל / זֵירוּעִים תַּצְמִיחַ בְּטַל
חַשְׂרַת מַיִם תָּסִיב בְּטַל / חַיִּים עַד הָעוֹלָם תְּצַוֶּה בְּטַל
טְלָלִים תּוֹרִיד בְּטַל / טוּבְךָ תָּרִיק בְּטַל
10 יְשִׁינָה תְּסוֹבֵב בְּטַל / יְשָׁרִים תְּקָרֵא בְּטַל
כֶּרֶם תַּרְחִיב בְּטַל / כּוֹרְתֵי בְרִית יִשְׁמְחוּ בְּטַל
לִיבַּבְתִּינִי תֹּאמַר בְּטַל / לְכִי לָךְ רַעְיָתִי בְּטַל

יא. 7 **זר לא יעבר בטל:** הטור מועתק בין השיטין. 10 **ישנה:** את כנסת ישראל (שה"ש ה : ב). **ישרים** וכו׳: בין השיטין. 11 **כרם:** את ישראל (יש׳ ה : ז). הטור מועתק בגליון.

מֵרוֹב טוּבְךָ תַּצְפִּין בְּטַל / מָוֶת יְבוּלַע בְּטַל
נַחַל עֲדָנֶיךָ תַּ[שְׁקֵה] בְּטַל / נָוֵת בַּיִת תְּבָרֵךְ בְּטַל
שׂוֹבַע שְׂמָחוֹת תַּשְׂבִּיעַ בְּטַל / סְגֻלָּתְךָ תְּשַׂכֵּן בְּטוּב בְּטַל
עֲדָנִים תַּעֲנִיק בְּטַל / עֲמָקִים בָּר יַעַטְפוּ בְּטַל
פְּדוּיִים יִפְרוּ בְּטַל / פְּדוּת תִּשְׁלַח לָנוּ בְּטַל
צְמָחִים יְצַהֲלוּ בְּטַל / צֹאנְךָ תִּרְעֶה בְּטַל
קוֹלְךָ יִשָּׁמַע בְּטַל / קְרוֹבֶיךָ תְּשׂוֹבֵב בְּטַל
רַחֲמֶיךָ תִּתֵּן בְּטַל / רָעָה לֹא תִּמָּצֵא בְּטַל
שָׁלוֹם יִשָּׁמַע בְּעֵת טַל / שַׁאֲנַן יֵישֵׁב בְּמוֹשַׁב טַל
תּוֹרָה תְּלַמְּדֵינוּ בְּטַל / תְּמִימִים יִוָּתְרוּ בְּטַל

אֱלֹהֵינוּ

יב אֲדָמָה תַּרְוֶה בְּטַל / בְּהַעֲרִיפְךָ מִמַּעַל טַל
גְּבָעוֹת יַחְגְּרוּ גִיל טַל / דָּגוּל בְּבוֹאֲךָ לְהַדְרִיךְ בְּטַל
הֵרָצֵה לְמָחֳכֶיךָ בְּטַל / וּמַלֵּא אֲסָמֵינוּ מָגֵד טַל
זְכוֹר אוֹמֶר פָּץ אִם יִהְיֶה מָטָר וְטַל / חָוֵינוּ בְּצִדְקוֹ בָּחַשְׂרַת טַל
טַעַם מְגָדִים דַּשֵּׁן בְּטַל / יָהּ הוֹדִיעַ כִּי עִימְּךָ מְקוֹר טַל
כָּל נְפָשׁוֹת תַּעֲדֶה בְּטַל / לְמַעַן אוֹמֶר אֶהְיֶה כַּטַּל
מִשְׁמֶיךָ הַפְרִיחַ טַל / נָאוֹר עוֹשֶׂה נְתִיבוֹ טַל
סְגוּרֵי כלל תְּעוֹרֵר בְּטַל / עֲנֵה נָא מַעֲתֵרֶיךָ בְּעֵד טַל
פְּנֵה חֶלֶד תַּצְהִיל בְּטַל / צְמָחֶיהָ יְרוֹעֲנוּ בְּטַל
קוֹל מְבַשֵּׂר תַּשְׁמִיעַ בְּטַל / רְדוּמַת יְשֵׁינָה תְּעוֹרֵר בְּטַל
שְׂחָקִים מִמַּעַל יִרְעֲפוּ טַל / תְּנוּבֵנוּ תִּירוֹשׁ וְדָגָן בְּטַל

אֱלֹהֵינוּ

יג אַדֵּנִי אֲדָמָה תְּאַדֵּר בְּטַל / בְּרִיחֵי בָקָעוֹת תַּבְהִיק בְּטַל
גִּינְוֵי גְּבָעוֹת תַּגְהִיץ בְּטַל / דּוֹמֶן דְּרוּשָׁה תְּדַגּוֹר בְּטַל

13 **מרוב טובך:** מועתק בין השיטין. 14 **נחל** וכו׳: בגליון. **נוות בית:** **את כנסת ישראל** (תה׳ סח: יג). 15 **בטוב:** בין השיטין. 16 **עדנים:** מיני עידון. **עמקים בר יעטפו:** תה׳ סה: יד. 17 **פדויים:** ישראל.

יב. 2 **להדריך:** להעביר את הגאולים. 4 **אומר** וכו׳: את מאמרו של מי שהכריז **אם יהיה** מטר וטל. והוא אליהו (מל״א יז: א). **בצדקו:** בזכותו. 6 **תעדה:** תקשט. **אהיה כטל:** הוש׳ יד: ו. 8 **כלל:** אפשר שצ״ל: כלא. והכוונה למתים. 9 **פנה:** צ״ל: פני.

יג. נדפס על ידי זולאי בעתון הארץ י״ד בניסן תש״א. 2 תגהיץ: תאיר (השווה לעיל א, 5). 2 **דומן דרושה:** את אדמת ארץ ישראל (יש׳ סב: יב). **תדגור:** **תפרה.** 4 **זבת:** של

הֲהָרִים הַגְּבוֹהִים תְּהַדֵּר בְּטַל / וַאֲפִיקִים וְגֵיאָיוֹת תְּוַעֵד בְּטַל
זְוִיּוֹת זָבַת תַּזִּיל בְּטַל / חוֹבֵשׁ חֶלֶד תְּחַדֵּשׁ בְּטַל
טִיבּוּר טָרְשִׁים תֵּיטִיב בְּטַל / יַרְכְּתֵי יַבָּשָׁה תְּיַפֶּה בְּטַל
כִּיפֵי כִיבְרַת תְּכַלֵּל בְּטַל / לָאָרֶץ לְקוֹחִים תְּלַבֵּב בְּטַל
מְגִדֵּי מְדוּדָה תַּמְגִּיד בְּטַל / נַחֲלֵי נְשִׁיָּה תְּנַהֵל בְּטַל
סָבִיב שָׂדוֹת תְּסַדֵּד בְּטַל / עַלְמוּת עֲמָקִים תַּעֲרִיף בְּטַל
פּוֹעַל פְּקוּדָה תְּפָאֵר בְּטַל / צַלְמָוֶת צְבִי תַּצְהִיר בְּטַל
קְבוּצוֹת קָצָאוֹת תַּקְהֵל בְּטַל / רִיגְבֵי רְקוּעָה תַּרְחִיב בְּטַל
שְׁפִילַת שְׁקוּלָה תְּשַׁפֵּר בְּטַל / תִּפְאֶרֶת תֵּבֵל תַּתְלִיל בְּטַל

שאתה הוא ייי אלהינו משיב הרוח
ומוריד הטל מימית ומחיה ומצמיח
ישועה

ב[רוך] מחיה

ולך תעלה

יד אֶהְיֶה כַּטַּל תִּקְרָא / בְּעַם מְבוֹרָכִים מְטַל
גְּבָעוֹת יֵלְכוּ חַלְבֵי טַל / דְּרָכִים יְמַלְּאוּ טַל
הָרִים יִטְפוּ טַל / וַאֲפִיקִים יַעְבִּיעוּ טַל
זָבַת חָלָב וּבוּר טַל / חָשׂוֹר טַל לִמְחַכֵּי טַל
טְהוֹרִים תַּשְׁבִּיעַ רוֹב טַל / יְרָוִיוּן יְדִידֵיךְ טַל
כַּנַּת יְמִינְךָ מַלֵּא טַל / לְבַעֲבוּר כִּי לְךָ יְמַצְּאוּ טַל
מִיְּגֵד שָׁמַיִם מְטַל / נַהֵל עֲמוּסִים בְּנוֹתֶנְךָ טַל
סְגֻלַּת עֲנָוִים תָּרָוֶה בְּטוּב טַל / עֲדֵן מִשְׁמַנֵּי הָאָרֶץ מְטַל

ארץ ישראל. 4 חובש: רפואת. 5 טיבור טרשים: ג"ל סמיכות הפוכה במקום: טרשי טיבור. ו'טיבור' כינוי לארץ ישראל שהיא בטבורו של עולם (סנהדרין לז ע"א). 6 כיפי: סלעי. כיברת: לשון קצרה במקום: כיברת ארץ. תכלל: תיפה. לארץ לקוחים: המתים. 7 מדודה: ארץ ישראל (זכ' ב: ו) ואולי סתם הארץ, על פי חב' ג: ו: עמד וימודד ארץ. 8. עלמות: נעורי. 9 פקודה: הארץ (תה' סה: י). צבי: כינוי לארץ ישראל. 10 קבוצות קצאות: ג"ל: קבוצות כנסת ישראל שנפוצו לקצות העולם. רקועה: אדמה (תה' קלו: ו). 11 שקולה: כינוי לארץ ישראל, כמו 'מדודה' בטור 7 והשווה ישעיה מ: יב.

יד. ולך תעלה: מפתיחות הקבע של פיוטי הסילוק. 1 אהיה כטל: הוש' יד: ו. 2 גבעות ילכו: יואל ד: יח. 3 יעביעו: במקום: יביעו או ינביעו. 4 ובור: אולי צ"ל: ורוב טל. 6 כנת ימינך: ישראל (תה' ח: טז). כי לך: אולי במקום: כי אצלך. ואפשר שיש לקרוא 'יצמאו' במקום ימצאו. 7 מימגד וכו': על פי בר' לג: יג. עמוסים: כינוי לישראל על פי

פִּינוֹת אֲדָמָה תִּפְקוֹד בְּטַל / צֵידָה תְּבָרֵךְ מְטוּב טַל
קָנֶיךָ יוֹדוּךָ מִבְּרֵכַת טַל / רַבַּת אֶרֶץ תַּעֲשִׂיר מְטַל
שׁוֹקֵק הָאָרֶץ מִשּׂוֹבַע טַל / תִּתֵּין אַרְצֵינוּ יְבוּלָהּ מִטַּל

ונעריצך ונקדישך ונשליש לך קדושה ככ[תוב] וקרא

טַל אוֹצְרוֹת קוֹדֶשׁ / שַׂבִּיעַ תַּלְמֵי קוֹדֶשׁ
וּמְחַכֵּי לְטַלְלֵי קוֹדֶשׁ / יַקְדִּישׁוּ לְמַלְכִּי בַקּוֹדֶשׁ
בְּהַרְרֵי קוֹדֶשׁ

ב[רוך] האל

אתה בחרתה

אַדַּרְתָּה אֱמוּנִים אֲצִילֵי אֵיתָנִים
בְּאַהֲבָה בָּחַרְתָּה בְּחוֹדֶשׁ נִיסָן
גָּאַלְתָּה גְּוּנִים גִּוִּית גְּמוּלִים
דָּרֵי דְּבָשׁ דִּישַׁנְתָּה בְּחוֹדֶשׁ אִיָּר
הוֹפַעְתָּה הִשְׁמַעְתָּה הֶגְיוֹן הוֹרִיתָה
וְנַעֲשָׂה וְנִשְׁמַע וְיִתַּקְתָּה בְּחוֹדֶשׁ סִיוָן
זוֹהַר זְמִירוֹת זַכֵּיךְ זָבַדְתָּה
חוֹרַב חָרוֹב חֻמְּדֵינוּ בְּחוֹדֶשׁ תַּמּוּז
טִירַת טָיְהָרְךָ טְבוּעָה טַלֵּיל
יְפִי יְרוּשָׁלַיִם חַיֵּנִן בְּחוֹדֶשׁ אָב
כתב מהם כְּבוֹדֶךָ
לְתָרוֹם לְשָׁכוֹת לֶאֱסֹף לְהָבִיא בְּחוֹדֶשׁ אֱילוּל
מְחִילַת מָקוֹם מוֹעֲדֵי מָשׁוֹשׁ
נָרִיעַ נַזְכִּיר נוֹעַם בְּחוֹדֶשׁ תִּשְׁרֵי

**יש׳ מג: ג. 8 סגולת ענוים:** כינוי לישראל. **10 רבת ארץ** וכו׳: **על פי תה׳ סה: י. 12 טל:** כמו: בטל. **שביע:** במקום: שבע. **קודש:** במקום: ארץ קודש.

**טו. אדרתה:** מלשון אדיר. **אמונים:** את ישראל. **איתנים:** של אבות העולם. **3 גנונים:** את ישראל שאתה מגונן עליהם. **גיוית:** אין בידי להלום. ואולי צ״ל: גיזית, ר״ל העברת. **גמולים:** ילדיך. ואולי הוא מלשון גמילות חסד. **4 דרי דבש:** יושבי ארץ זבת חלב ודבש. **5 הגיון:** תורה. **6 ונעשה ונשמע:** נ״ל כינוי לישראל: את העונים נעשה ונשמע. **ויתקת:** מלשון ותיק. **בחודש סיון:** על ידי מתן תורה. **7 זכיך:** לצדיקיך. **זבדתה:** הענקת. **8 חמדינו:** בית מקדשנו. **9 טירת טיהרך:** בית מקדשך. **טבועה:** כמו: הטבועה; **השקועה, הנהרסת. טליל:** ברך בטל. או: גונן. **12 כתב** וכו׳: אין בידי להלום טור זה. **12 לתרום לשכות:** לחדש השתתפותם בעבודת בית המקדש. **13 מחילת מקום:** נראה לי כמו: **על מחילת**

15 סְמוֹךְ סוּכַּת סִיפֵי שָׂרָתִי
עֲדָתְךָ עַטֵּר עוֹז בְּחוֹדֶשׁ מַרְחֶשְׁוָן
פָּדִיתָה פְּרָחֶיךָ פּוֹצְחֵי פְּלָאֶיךָ
צוֹרְרֵינוּ צַמֵּת וְצַהֲלֵינוּ בְּחוֹדֶשׁ כִּסְלֵיו
קוּמָה קַדְמָה קָרֵב קִיצֵינוּ
20 רַעְיָתִי רַחֵם רָם בְּחוֹדֶשׁ טֵיבֵת
שִׂירָה שמחות שְׁחוֹרָה
שָׁכִינָה שְׁבוּיַת שְׁחָקִים שינן בְּחוֹדֶשׁ שְׁבָט
תּוֹקֵף תָּמִימִים תִּירְגֵּל תְּעוּדָה
תְּמוֹךְ תְּפִילוֹת תַּחַן תַּכְלִית בְּחוֹדֶשׁ אֲדָר
25 תּוֹרַת אֵל רִאשׁוֹן / חַקְתָּהּ אֵל רִאשׁוֹן
לָחוֹג בְּחוֹדֶשׁ רִאשׁוֹן / מִקְרָא קוֹדֶשׁ יוֹם רִאשׁוֹן

ככ[תוב] בתו[רתך]
ובחודש הראשון (וי׳ כג : ה)

טז אָב רַחֲמֵינוּ כְּבֵן / כְּאָז בְּיֵשַׁע מַלְבֵּן
בְּכֵן אוֹדֶם תַּלְבֵּן / בָּאֵי שַׁעַר רְאוּבֵן

גַּם קוֹל שָׁאוֹן / גַּל מִשְׁכַּן מָעוֹן
דְּרוֹשׁ חִישׁ יִשְׁעוֹ / דְּפוֹק שַׁעַר שִׁמְעוֹן

5 הָקֵם קְהַל נְלָוִים / הָמוֹן עָלֶיךָ נִילְוִים
וְיִשְׁבְּעוּ מָן וְשַׂלְוִים / וַועֵד שַׁעַר לֵוִי

זֵיֶמֶר וְקוֹל תּוֹדָה / זַמֵּן בְּהוֹגֵי תְעוּדָה
חוֹגֵי חָוֵקְךָ עֵידָה / חֲדָוַת שַׁעַר יְהוּדָה

טָסִים לְהַקְרִיב אֶשְׁכָּר / טַף בְּנֵי נֵכָר
10 יֹאמְרוּ יֵשׁ שכן / יְכוֹן שַׁעַר יִשָּׂשכָר

מקום וכו׳. ר״ל: על רחמים שריחמת על בית המקדש נריע וכו׳. 15 **סוכת סיפי שרתי:** שיכול מלים במקום: סיפי סוכת שרתי. **שרתי:** כינוי לירושלים **על פי איכה א: א.** 17 **פרחיך:** ילדיך. 18. **צהלינו:** שמחנו. 19 **קיצינו:** ר״ל: **קץ גאולתנו.** 21 **טור זה ולשאחריו** אין בידי להלום. 23 **תוקף תמימים:** הקב״ה המחזק את הצדיקים. **תעודה:** תורה. 24 **תכלית** כנראה במקום: עד תכלית.

טז. 1 **ביישע מלבן:** בגאולת מצרים. 2 **אודם:** חטא. 3 **קול שאון:** כמו: **בקול שאון. גל משכן מעון:** גלה את בית המקדש שלמעלה. והכוונה לגאולה העתידה. 7 **בהוגי תעודה:** בלומדי התורה. 8 חוגי: השווה נחום ב: א. 9 **טסים** וכו׳: שיעור הטור: **ילדי הנכרים** (׳טף בני נכר׳) הבאים במהירות (׳טסים׳) **להקריב קרבנות ליי.** 10 **יש שכן:** צ״ל: **יש שכר**

כְּרִיתִים אָז יְחִילוּן / כְּבוֹד אִוּוּי יַזְחִילוּן
לִימוּדֶךָ בְּשָׁלוֹם יוֹבִילוּן / לְנוֹגַהּ שַׁעַר זְבוּלוּן

מַגֵּר הָרֶג וַאֲבָדָן / מַדְחִיקֵי בְּקֶץ עִדָּן
נִכְסַף לִישׁוּעָה יְעֻדָּן / נְשָׂא שַׁעַר דָּן

סוֹד מוֹפֵת לִי / סַעֵד נוֹפֶת לִי
עֲטוּיָה הוֹד פְּתִילִים / עַטֵּר שַׁעַר נַפְתָּלִי

פּוֹעַל זְרוֹעֲךָ הוֹגַד / פְּרִי טוּבְךָ יְוֻמַּד
צְבָא גְּדוּדָיו אַגַּד / צוּרַת שַׁעַר גָּד

קִירַת מוֹעֲדִים תְּאַשֵּׁר / קִיבּוּץ רִיבָּבוֹת תְּיַשֵּׁר
רָצוֹן וּיִתְרוֹן הַכָּשֵׁר / רְצוֹן שַׁעַר אָשֵׁר

שָׁלֵם בְּסַפִּיר תְּיַסֵּד / שַׁדַּי עָלֵינוּ הָסֵךְ
שִׁבְטֵי יָהּ תְּאַסֵּף / שְׁקוֹד שַׁעַר יוֹסֵף

תְּעוֹרֵר קֶץ הַיָּמִין / תַּחֲסוֹף זְרוֹעַ יָמִין
תְּשַׁמְּחֵינוּ בְּמוֹעֲדֵי יָמִים / תְּזַקּוֹף שַׁעַר בִּנְיָמִין

תְּקוֹמֵם שְׁעָרִים / עַל שְׁמוֹת שְׁבָטִים
וּבָם יֵרָאוּ דְגָלִים / בְּפַעֲמֵי רְגָלִים

ככ[תוב] בתו[רתך]
שלוש פעמים (דב׳ טז: טז)

יז כַּשּׁוֹשַׁנָּה הַמְּבוֹרֶכֶת / וּבֵין הַחוֹחִים נִבְרֶכֶת
כֵּן אֱיוֹמָה נִגְדְּךָ עוֹמֶ[דֶת] / וּבִירֵאָה אוֹתְךָ עוֹבֶדֶת

ב[רוך שאותך]

(יר׳ לא: טו). 11 **כריתים**: אומות העולם. **כבוד איווי**: כמו: מכבוד איווי, מכבוד בית המקדש. **יזחילון**: ירעדו. 13 **הרג ואבדן**: במקום: בהרג ואבדן. **מדחיקי בקץ עדן**: הדוחקים את הקץ. אבל אפשר שכתוב: מרחיקי. 15 **סוד מופת לי** וכו׳: שיעורו: את התורה שהוא אות ומופת לי, האכילני, סעד אותה לי, שתהא מתוקה לחכי. 16 **עטויה** וכו׳: לכנסת ישראל המקושטת בציצית. 17 **הוגד**: נתפרסם. **יומגד**: יומתק. מלשון פרי מגדים. 18 **גדודיו**: אולי צ״ל: גדודיך. **אגד**: אסוף. 19 **קירית מועדים**: ירושלים (יר׳ לג: כ). 20 **רצון**: כמו: ברצון. **ויתרון הכשר**: אולי צ״ל: ויתרון הכשר (קה׳ י: י). 21 **שלם**: את ירושלים. **בספיר תיסד**: על פי יש׳ נד: יא.

יז. **ובין החוחים** וכו׳: השווה שה״ש ב: ב. **איומה**: כינוי לכנסת ישראל.

יח וְיַדּ שָׂרָשָׁיו וְיוֹנְקוֹתָיו לְמַטָּה / וּפְרִיוֹ וַעֲנָפָיו לְמַעְלָה
טַלְלֵי מַעְלָה יְעוּרוּן לְמַטָּה / וְתִתְהַלֵּל אָדוֹן בְּמַעְלָה וּבְמַטָּה

ב[רוך הטוב לך להודות]

יט כַּלְבָנוֹן הָהָר הַטּוֹב / וּכְטַל חֶרְמוֹן אֲשֶׁר הוּא אוֹת טוֹב
בְּאַרְצֵינוּ לֹא נֶחְסַר טוֹב / יָמֵינוּ נִבְלֶה בְּטוֹב
מְשֻׁפָּעִים שָׂלוֹם בְּרָכוֹת טוֹב

ב[רוך] עושה [השלום]

יח. יעורון: כנראה במקום ייערון, יישפכו.

# פירוש מדרשי לשיר השירים מימי הגאונים

יוצא לאור ע״י מ׳ ב׳ לרנר

## מ ב ו א *

בשנת תרצ"א פרסם יעקב מאן את שורותיו האחרונות של "מדרש" בלתי ידוע לשה"ש עפ"י קטע ששרד באוסף הגניזה של המוזיאון הבריטי [1]. כמה שנים לאחר מכן, מצא דף אחר לשה"ש פ"ח באוסף הגניזה שבקמברידג' [2], וייחס אותו ל"מדרש אחר" לשה"ש, החמישי במספר [3]. ח' אלבק הטיל ספק בתוכנו המדרשי של כ"י קמברידג' וכתב [4]: "מסופקני אם ראוי היה להקרא בשם 'מדרש'. הוא כנראה פירוש לשה"ש בדרכי הזמן ההוא". ספיקו של הר"ח אלבק הופך לוודאי עם פרסומו הנוכחי של דף נוסף מאותו כ"י, הנמצא בספריית הבודליאנה שבאוקספורד. יתר על כן — השוואת צילומיהם של הקטעים שנתפרסמו על-ידי מאן מראה בעליל ששניהם שייכים לאותו כ"י שאינו אלא הפירוש לשה"ש, וסמי מכאן מדרש רביעי וחמישי לשה"ש [5].

הדף החדש מכ"י אוקספורד MS Heb. c.27, דף 61, הניתן להלן, הוא לשה"ש ח: ה—ו, ומהווה המשכו של הקטע הנ"ל [6]. כמו"כ, במסגרת מאמר זה, אנו מהדירים מחדש גם את חלקו האחרון של כ"י ק עפ"י המקור [7], עם הצעות חדשות להשלמת החסרונות, וכן את סוף הפירוש שבכ"י המוזיאון הבריטי הנ"ל, הואיל ופרסומו הראשון נעשה כלאחר-יד ואף הושמטה ממנו השורה האחרונה.

* קיצורים: א = כ"י אוקספורד-בודליאנה. קטלוג נויבואר-קאולי מס' 2835[31].
ל = כ"י המוזיאון הבריטי OR 5554A, דף 12.
ק = כ"י קמברידג' T-S C.1.16 (= הוק"א יד (1939), עמ' 334—337).

1 J. Mann, Texts and Studies, Cincinnati 1931, עמ' 322, הע' 47a, והש' ב"מ לוין, 'משרידי הגניזה', תרביץ, ב (תרצ"א), עמ' 396, הע' 14.

2 J. Mann, 'Some Midrashic Genizah Fragments: II. Leaf from a New Midrash to Canticles', HUCA, XIV (1939), עמ' 333—337. שם, עמ' 334.

3 שם, עמ' 334.

4 צונץ-אלבק, הדרשות בישראל [2], ירוש' תשי"ד, עמ' 405, הע' 31.

5 אמנם רגליים לדבר שהיו קיימים מדרשים נוספים לשה"ש שלא הגיעו לידינו, הש' א"א אורבך, ערוגת הבושם, ד, ירוש' תשכ"ג, סעמ' 174 ומש"כ בקרית-ספר, מח (תשל"ג), עמ' 546, הע' 12. לאור הזיהוי של כ"י ל כחלק מן הפירוש המדרשי, יש למחוק את הציון לספרו האנגלי של מאן, שם.

6 Newbauer-Cowley, Catalogue of the Hebrew Manuscripts in the Bodleian Library, II, Oxford 1906, עמ' 274, מס' 2835[31]. ועי' להלן, בסוף המבוא.

7 בדרך כלל, העתקתו של מאן בחלק הראשון של כה"י היא נאמנה למקור, למעט את המקרים הבאים: עמוד א' — שו' 9: 'דעינינא' ('ר' ראשונה עי"א); שו' 17: 'רושם' (כ"ה בכ"י); שו' 22: 'שלשונאי' 'ו' בין השיטין; שו' 23: 'שללוים' (מלה אחת); שו' 27: 'מקיים' (כ"ה בכ"י). עמוד ב' — שו' 18: בגליון מצד שמאל נ' 'כתב'; שו' 21: 'ומתגעגעא' 'ע' שנייה בין השיטין.

שלושת השרידים מפירושנו שייכים כולם לשה״ש פ״ח והם כוללים פירושים חלקיים לשלשה פסוקים בלבד: ה; ו; יד. מכאן ניתן ללמוד שהפירוש שלפנינו היה רחב ביותר בהיקפו ובכמותו, ומה שהגיע אלינו עד כה, אינו אלא אפס קצהו.

החומר המועט שהגיע לידינו אינו מאפשר דיון מקיף על תוכנו ושיטתו של פירוש זה. אעפ״כ, ננסה להעלות קוים אחדים אופייניים, שיש לראותם כמסקנות זמניות עד לגילויים של קטעים נוספים.

המקורות אותם מצטט מחברנו הם המשנה המובאת בדבורי ההצעה: ״כהדא דתנן...״ (ק ע״ב, שו׳ 18)[8], ״וכדתנינן תמן...״ (א ע״א, שו׳ 2), והבבלי, המובא לפנינו פעם אחת בלשון: ״והינו דאמרינן...״ (ל, שו׳ 3—4). במקרים אחרים ציין למאמרים ודרשות בבבלי ברמזו לפרק בו נמצאים הדברים מבלי להביאם בפירוש (ק ע״ב, שו׳ 27—28; א ע״א, שו׳ 4). יש לציין שהבאת המקורות נעשית לפעמים במקוטע, על־מנת להבליט את העיקר, כגון: ״כתב[9]...לאחר ידו״... (ק ע״ב, שו׳ 17); ״בבבל היכא...[10] בי כנישתא דהוצל״ (ל, שו׳ 3).

בקטעים שלפנינו לא מצינו שהמחבר מצטט ישירות ממדרשי האגדה, אך נעלה מכל ספק שהשתמש במדרש שיר השירים רבה, הש׳ ק ע״א, שו׳ 24—25: ״...וראו כמין שני זיקוקין שלא[ש יוצ]אין מבין שני בדי הארון״ עם שהש״ר ג: ה: ב, וכן סוף כ״י ק המקוטע ותחילת כ״י א, עם שהש״ר ב: ג: ב[11]. אעפ״י שהמחבר מביא פירושים מדרשיים לפסוקי שה״ש בלשון ארמית, לא ניכרת כל קירבה בינו לבין תרגום שה״ש[12].

מחבר הפירוש רואה את מגילת שה״ש כמשקפת את כל תולדות עם ישראל, ומוצא בה רמזים למתן תורה (ק ע״ב, שו׳ 24 ואילך), ההליכה במדבר (ק ע״א, שו׳ 2); בניין בית שני (ק ע״א, שו׳ 28 ואילך); תקופת החשמונאים (ל, שו׳ 1); חורבן ביהמ״ק (שם); הגאולה העתידה לבא (ל, 8—9) והחזרת עשרת השבטים (ק ע״ב, שו׳ 4—5).

שיטתו של המחבר אינה אחידה, ותוך כדי דבורו בכתוב הוא נוהג לשלב דרשות ארוכות. לכתוב ״תחת התפוח עוררתיך וגו׳״ (שה״ש ח: ה) אנו מוצאים דרשות שלמות על מתן תורה[13] וקבלת המצוות. בפרשנותו מגלה המחבר את ידיעותיו

8 במקום זה הביא ממשנת שבת פי״ב מ״ה ונשתבש אצל מאן בהוק״א שם, עמ׳ 337, הע׳ 32. ושמא התכוון לפ״י מ״ג המקבילה, אך ברור שהמובאה היא מפי״ב.

9 מעניין הדבר שהתיבה ׳כתב׳ מופיעה גם על הגליון (לעיל, הע׳ 7). לאור תופעת המשניות המקבילות (הע׳ 8), כלום ניתן לומר שזוהי תוספת? אמנם, עי׳ בהע׳ הקודמת.

10 אמנם עי׳ להלן בפירוש כ״י ל, שו׳ 3, ד״ה: ׳בי כנישתא׳.

11 עי׳ גם להלן בהערות ל א ע״א, שו׳ 2, ד״ה: לגבשושית גדולה׳.

12 וזאת על אף העובדה שיש דמיון בין ראייתו ההיסטורית של מחברנו במגילת שה״ש (עי׳ להלן) לבין זו של המתרגם, הש׳ י׳ קומלוש, המקרא באור התרגום, ת״א תשל״ג, עמ׳ 78. בקטעים שלפנינו נראה לומר בוודאות גמורה ש׳לא קרב זה אל זה׳.

13 לפי הנראה, בעקבות שהש״ר על אתר.

בתקבולת המקראית המשלימה[14] ובמשמעותן הלשונית של התיבות "חבל" ו"ילד" בכל המקרא, כיד הבקיאות הטובה עליו. נטייתו לדרש ניכרת מתוך הפירוש הדרשני שהוא נותן לפסוק המובא כהוכחה לשונית (א ע"א, שו' 34 ואילך, עי"ש בהערות).

אחדים מחידושיו של המחבר בקטעים שלפנינו, ראויים לתשומת־לב מיוחדת הואיל ולא מצינו להם אח ורע בספרותנו הקדומה:

א) **מצוות הדלקת נר שבת מסיני** — "תמן [מצ]טו[יין] בתפקידין דילך בנידה וחלה והדלקת הנר" (א ע"ב, שו' 20). מדברי המחבר יוצא שהנשים נצטוו במצוות הדלקת הנר בהר סיני, והיא, איפוא, מצווה דאורייתא או הלכה למשה מסיני. מסקנה זו עומדת בניגוד לדעת הרמב"ם הקובע שמצוות הדלקת נר שבת היא מדרבנן[15], הש' רמב"ם פי"א מהלכות ברכות ה"ג: "וכן כל המצות שהן מדברי סופרים בין מצוה שהיא חובה מדבריהם כגון מקרא מגילה והדלקת נר בשבת..."[16]. אמנם, ניתן לטעון שהמעמיד הדלקת נר שבת כמצווה שנצטוו בה נשות ישראל בהר סיני, עושה כן מפני הפולמוס האנטי־קראי[17], אך יש לבחון את מקורותיה של מצווה זו גם עפ"י דברי חז"ל בתלמוד ובמדרשים, ואכמ"ל[18].

ב) **מצוות תפילין בהר סיני** — "[שם נו]לדה אומתך [ב]גין דמצטווגין [ב]תפקידין דילך [והי נינהו] תפילין שבידיהן ובין עיניהן — במצות שבידיהן [ושבין עי]ניהן" (א ע"ב, שו' 17—19). יש להעיר שבני ישראל כבר נצטוו במצוות תפילין ביציאת מצרים, הש' שמ' יג: ט[19]. אמנם אפשר לפרש ש"נצטוו" בעבר, אך לשונו של המחבר ("דמצטווגין") אינה משאירה מקום לפירוש זה. יתרה מזו — ייתכן שכאן

14 הש' א ע"א, שו' 29 ואילך ובפירוש שם. ייתכן שציונים אלה לתקבולת המקראית הם מן הקדומים ביותר בספרות הפרשנות העברית. עכ"פ, במאמרו 'הצלע המורחב בחרוז האוגריתי והמקראי', לשוננו, כז—כח (תשכ"ד), עמ' 111, העמיד ש"א לוינשטם על פירוש הרשב"ם לשמ' טו: ו.

15 אמנם ר' אליעזר ממיץ, בעל ס' יראים הוצ' רא"א שיף, ווילנא תרס"ב, סימן תכט [ק], עמ' 496—497 (העירני י' שפיגל) קובע שהדלקת נר שבת היא מצוה שנאמרה על־ידי נביאים 'ועד דלא אתא ישעיהו גמרא גמירי ליה ואסמכוה אקרא', ברמזו לדברי רב חסדא בזבחים יח סע"ב. הסבר זה של 'גמרא גמירי לה' יכול להתאים יפה מאוד עם התאור של הלכה למשל מסיני. וע"ע סמ"ג עשין ל', ד"ו צב ע"ב, ושם קיו ע"ג: '... ועיקר ציוויה מפי הנביאים שציוו לכבד את השבת, והדלקת נר נאה היא עיקר הכבוד'.

16 והש' פ"ה מהלכות שבת ה"א; פ"ל שם, סה"ה: 'ויהיה נר דלוק... לכבוד שבת...' והש' שם ה"א לדברי הפוסקים האשכנזיים שבהע' הקודמת.

17 הש' ב"מ לוין, 'לתולדות נר של שבת', Essays and Studies in Honor of Linda R. Miller, N.Y. 1938, עמ' נה ואילך.

18 ונעיר, לפי שעה, על הדרשה הידועה של 'ההוא גלילאה' (שבת לא סע"ב—לב רע"א והש' ירוש' שם פ"ב ה"ד; תנח' נח א; תנח"ב שם, עמ' 23 ועוד) שממנה משמע, לפי עומק פשוטה, שהנשים נצטוו בשלוש המצוות — נדה, חלה, הדלקת הנר — בציווי ישיר מהקב"ה.

19 על בעיית מיקומה של פרשת תפילין וקביעת מצווה זו, הש' תורה שלמה, כרך יב (בא), מילואים, עמ' רמט ואילך.

נרמז על הנחת התפילין עצמן, מסורת המופיעה רק במקורות מאוד מאוחרים[20]. לצד שני, ייתכן ויש לקרוא או לגרוס כאן: "דמצמיינין"[21]. גירסא זו מסלקת את הקושיא הראשונה ומחזקת את ההנחה שלפנינו מסורת קדומה בדבר הנחת תפילין במעמד הר סיני.

ג) **ארבעה היסודות** — "כנגד ארבעה משתיתין שברא הקב"ה בעולמו... ולמדנו לכולן ששימשו בקריעת ים סוף: מים... רוח... אש... ארץ..." (**א** ע"ב, שו' 31—34). עניין ארבעה היסודות שממנו מורכב העולם, התופס מקום חשוב בפילוסופיה העברית של ימי־הבינים, מובא במדרשים מאוחרים ביותר[22]. לפי הנראה, המקור הקדום ביותר[23] להופעת שיטה אריסטוטלית זו בספרות ישראל הוא ס׳ האמונות והדעות של רב סעדיה גאון[24]. ברם, לא מצאתי מקבילה לקביעת המחבר שהקב"ה השתמש בארבעה יסודות אלה בקריעת ים סוף.

יש לגלות עניין רב בלשונו של חיבור זה. נראה לומר שלשונו השוטפת דומה לארמית הבבלית ובמשאו ובמתנו נוקט המחבר בלשון כגון: "דאי לא תימא הכי לא מיפתר פסוקא יאות" (**א** ע"א, שו' 27); "...וטובא כותהון, ואמאי נסיב ליה קרא..." (שם, 30); "ומה מתאמר תמן בסיפה דענינא" (ק ע"א, שו' 9) וכדו'. מדבריו ניכרת ידיעה בסיסית בניב זה, ועל כך תעדנה המלים: "מצטותא" (ק ע"ב, שו' 20) = מתחברת[25]; "הידא" (**א** ע"א, שו' 13) = איזה[26]; "אמטול ד..." (שם, 31)[27]; "והכין" (**א** ע"ב, שו' 24) = וכך[28] ועוד.

20 ס׳ מאור האפלה והזהר, הש׳ תורה שלמה לשמ׳ לג: ד (כי תשא), מאמרים יא; יט* ובמילואים שם, סימן א׳.

21 עיון מדוקדק בכה"י מראה ששתי האותיות המסופקות הן יותר ארוכות מאשר י׳ רגילה ויותר קצרות מאשר ו׳ רגילה! ושמא הסתפק הסופר עצמו בקריאתן.

22 ר׳ במדב"ר יד: יב, דפ׳ ווילנא סב ע"ד: ארבעה טבעים, והשוה ח. אלבק, בראשית רבתי, עמ׳ 10—15; 20. המובא בכ"י פרמא דה־רוסי 261 של התנחומא לתחילת בראשית (מבוא לתנח"ב, עמ׳ 154) אינו אלא תוספת מאוחרת, הש׳ דברי ר"ש בובר, שם, רעמ׳ 152. למעשה, ארבעת היסודות כבר כלולים בעשר הספירות שבס׳ יצירה, ר׳ מהד׳ א׳ גרינולד Israel Oriental Studies, א (1971), עמ׳ 144—146.

23 הש׳ תורה שלמה לבר׳ א: א, עמ׳ 30, מאמר ש"ל ובמ"מ שם, וע"ע פירוש הרמב"ן לבר׳, מהד׳ ח"ד שעוועל עמ׳ יג.

24 הש׳ הנבחר באמונות ובדעות לרס"ג, המאמר הראשון פ"ג, מהד׳ י׳ קאפח, ירוש׳ תש"ל, עמ׳ מה (ושם היסודות הם: ארץ–שמים–רוח–מים). על בריאת ארבעה יסודות אלה ע"י הקב"ה עי"ש המאמר השביעי, מהדורא קמא, פ"א, עמ׳ שכ: 'וגדול מזה בריאתו היסודות הראשוני׳ לא מדבר׳, הש׳ תרגומו של ש׳ רוזנבלט, Saadia Gaon, The Book of Beliefs and Opinions, New-Haven 1948, עמ׳ 411.

25 הש׳ **ב**"ב פ ע"א.

26 עי׳ להלן בפירוש, ד"ה: 'הידא', וחשובים כאן דבריו של מהרי"ן אפשטיין ב־JQR המסומן שם: 'הידא is good Babylonian but'.

27 עי׳ להלן בפירוש, ד"ה: 'אמטול'.

28 הש׳ גם ק ע"ב, שו׳ 23, ונ"ל שהשלמת מאן היא נכונה. ואמנם **א** ע"א, שו׳ 27: 'הכי'. התיבה 'הכין' אינה מצויה בדפוסים של הבבלי אך רווחת ביותר בכתבי הגאונים הש׳ לרשום במפתחות: תשובות הגאונים אסף, תרפ"ט, סעמ׳ 264—265; תש"ב, עמ׳ 234; הנ"ל מספרות הגאונים, ירוש׳ תרצ"ב, רעמ׳ 235.

כתיב בבלי נדיר ישנו בתיבה "עילואי" [29] (ק ע"ב, שו' 26). בקטעים שלפנינו נמצאת דוגמא אחת בלבד של הכתיב המלא של הארמית הבבלית [30]: "וכדראשיה" (א ע"א, שו' 4) = וכדרשו.

אעפ"כ, ניכרת השפעתה של הארמית הארץ־ישראלית בשרידים המעטים שלפנינו. טול לדוגמא את צורת המקור של הפעל "אמר": "מימור" (א ע"א, שו' 15) [31] או את הצורות: "לקומי" [32] (ק ע"ב, שו' 23); "קומך" (א ע"א, שו' 7); "מאיכן" [33] (ק ע"ב, שו' 22). כן יש לשים לב לכתיב של "והילך" (ל, שו' 1) [34] ו"ר' עקיבה" (א ע"א, שו' 4) הנראה אף הוא כהשפעה ארצי־ישראלית. ראוי לציון מיוחד הוא הכינוי הרומז "להדוי" (ק ע"ב, שו' 21) = להההוא, שאינו רשום באף מילון או דקדוק של הארמית, ושלפי מבנהו נראה כשייך לארמית המערבית.

במקומות רבים גולש מחברנו לכתיבה עברית, כך שניתן לראות בפירוש שלנו גם חיבור עברי. עברית זו היא ציורית במיוחד ומכילה חידושי לשון לא מעטים, בעקבות סגנונם של מדרשי חז"ל. לדוגמא: "מה לך לטלטל שרירות שכינתך... כלך למקום שרירות הראשונות" (ל, שו' 6—7); "לבשתן תוהות" = השתוממות* [34] (ק ע"א, שו' 25; ע"ב שו' 2; 7). סגנון מליצי מתרחב, שהוא כנראה פרי התפתחות מאוחרת [35], חביבה מאוד על מחברנו: "ניזופין וניזופי ניזופין" (ק ע"א, שו' 5); "קנתורין וניזופי ניזופין וגידופי גידופין" (שם, 8) [36]. מאוצר המלים שלו יש לציין

29 הש' י"נ אפשטיין, דקדוק ארמית בבלית, ירוש' 1960, עמ' 136 והוסף עליו כתובות צט ע"א: 'דליפשו שטרי **עילואי**'.

30 הש' י' קוטשר, לשוננו כו (תשכ"ב), עמ' 153; ש' מורג, תרביץ, מב (תשל"ג), עמ' 61—63. 31 עי' בפירוש להלן, ד"ה: מימור'.

32 הש' יסטרוב ע' 'קומי' (סעמ' 1332) הרושם דוגמאות מן הירושלמי והוסף עליו בר"ר לג: ג, מהד' תיאודור־אלבק עמ' 305$_5$ (פעמיים); שם, עמ' 307$_{3-4}$ (אמנם עי' בח"נ לשו' 4, שם).

33 ג' דלמאן, בדקדוק ארמית א"י (גרמנית), עמ' 219 רשם צורה זו עפ"י התרגומים לבר' לז: טז בלבד. אמנם מצוי הוא בירושלמי ובמדרשים, הש' יאסטרוב ע' 'איכן'; י' זוסמן, תרביץ, מג (תשל"ד), עמ' 152, הע' 472; שם, עמ' 114, הע' 147; עמ' 134, הע' 335.

34 אמנם בהמשך שם, שו' 2: 'ואילך'. והש' י' קוטשר, מחקרים בארמית הגלילית, ירוש' תש"ב, עמ' 22. *34 הש' י' וואר־טסקי, לשון המדרשים, ירוש' תש"ל, עמ' 36—37.

35 הש' לליקוטים ממדרש חדש על התורה עפ"י קטעי גניזה, שהוא כנראה מדרש מאוחר: 'דיוונין ודיווני דיוונין', Mann-Sonne, The Bible as Read and Preached in the Old Synagogue, II, Cincinnati 1966, עמ' קצז, שו' 29, והש' הע' 2, שם.

36 נמצא לפנינו גם משל בעל סגנון פיוטי מובהק, שאינו מצוי במדרשים שלנו, אמנם המשכו חסר:

'מלך בשר ודם, יש לו אוהב
אם ערב עליו שמו
אם עריבין עליו דבריו
אם עריבין עליו דבריו
אם עריבין עליו נימוסיו
אם עריבין עליו נימוסיו
אין עריבין [עליו... (א סע"ב)

את התיבות הבאות: "מתפרקין" = מסתעפים (א ע"ב, שו' 27); "סתורין" = נסתרים (שם, 29); "משתיתין" = יסודות (שם, 31)[37]. המחבר משתמש במלים היווניות "ירימון" = מדבר (ק ע"ב, שו' 14) ו"קוזמוקניות" = כוחות עולמיים (א ע"ב, שו' 29), ולפי הנראה שאבם ממדרשי חז"ל שהיו לפניו[38]. מאידך גיסא, שימוש חפשי בתיבות אלו עשוי להצביע על כך שמשמעותן היתה נהירה לו.

בדרך הילוכו, מרבה המחבר להשתמש במונחים הטכניים של המדרש, הן בעברית והן בארמית[39], והרי סיכום של העיקריים שבהם:

ע ב ר י ת

וכן את למד (ק ע"א, שו' 3)
לפי שכך את למד (ק ע"א, שו' 16)
ולפי דרכך את למד (א ע"א, שו' 20)
וכן אתה מוצא (ק ע"א, שו' 7)
הרי את מוצא (א ע"א, שו' 28)
הרי הוא אומר (א ע"א, שו' 9; ע"ב, שו' 7).
ואם נפשך לומר א ע"א, שו' 9; 28; ע"ב, שו' 7)
יכול... ת"ל... (ל, שו' 8)
תידע (ק ע"א, שו' 4)
מגיד ש... (א ע"א, שו' 17)
ואיזה זה (ל, שו' 9)
וג' (=וגומר) (ק ע"א, שו' 3; 5; 9 ועוד)[40]

א ר מ י ת

וכן את יליף (ק ע"א, שו' 13)
ומן תמן את אמר (ל, שו' 5)
ומה מתאמר תמן (ק ע"א, שו' 9)
ומה מתאמר בתריה (ק ע"ב, שו' 9)[41]

37 עי' להלן בהערות לא ע"ב, שו' 31.

38 הש' לעהנוערעטער של קרויס, ע' 'אירימיאה' והוסף עליו: פסדר"כ יג: יב (דברי ירמיהו), עמ' 236 וש"נ; ילק"ש איכה רמז תתקצט מאמר ו = מדרש זוטא, מהדו' ש' בובר, ברלין תרנ"ד, עמ' 151 אות יד; ושם עמ' 76 אות לה; ויק"ר לה:ה, מהד' מרגליות, עמ' תתכב, וע"ע ש' ליברמן, מדרשי תימן 2, ירושלים תש"ל, עמ' 73. על 'קוזמוקניות' = קוזמיקוניות, עי' להלן בפירוש א ע"ב, שו' 29.

39 לעתים השתמש בביטויים מקבילים בשתי הלשונות, עי' ברשימות דלהלן.

40 יש לשים לב לכך שמחברנו מקפיד לקצר פסוקי מקרא בתיבה 'וג' ' ואת דברי חז"ל ע"י הקיצור וכו' = וכוליה. לכל העניין הש' נ' ברגגרין, לשוננו לעם, כ (תשכ"ט), עמ' 99—102 וש"נ; ש' אברמסון, שם, עמ' 103—104; הנ"ל, דברי פתיחה לס' דרשות על התורה לר' יהושע אבן שועיב, ירוש' תשכ"ט, עמ' 9, הע' 1 וש"נ.

41 הש' גם א ע"ב, שו' 22.

לבתר דאמ׳ (ק ע״א, שו׳ 8)
ואת מקיים (מקיימת) [42] ביה (ק ע״ב, שו׳ 4; שם ע״א, 19; 27)
כת׳ (=כתיב) (ק ע״א, שו׳ 6; ע״ב, שו׳ 26) [43]
והי׳ נינהו (ק ע״א שו׳ 6; א ע״ב, שו׳ 24)
וכולי׳ (א ע״א, שו׳ 3; ל, שו׳ 4) [40]

שימושו של המחבר בביטויים אלו הוא כדוגמת מדרשי חז״ל. טול לדוגמא את הדרשה בכ״י ק ע״ב, שו׳ 12—16: ״כת׳ קול קורא במדבר וג׳ (יש׳ מ:ג). אין לי אלא במדבר, ומנין אף בכל הסרטאות ובכל הדרכים, כת׳ ואמר סלו סלו פנו וג׳ (שם נז:יד). אין לי אלא במקומות שלירימון, ומנין אף ביישוב...״. ממבט ראשון, נראים הדברים כלקוחים מאחד ממדרשי חז״ל הקלאסיים הדורש פסוק בישעיהו בסגנון מדרשי ההלכה. היות ואין אנו מוצאים דרשה כזו במדרשי ההלכה שהגיעו לידינו, סביר להניח שהמחבר אינו אלא מחקה את סגנונם של חז״ל, חיקוי מוצלח מאוד, ודבריו מהווים יצירה מדרשית של ממש. במקומות רבים נקט מחברנו בלשונו ובסגנונו של המדרש.

תופעה זו גרמה לטעותם של הממיין הראשון של קטע זה בספריית קמברידג׳ ושל יעקב מאן שחשבו שלפניהם מדרש חדש למגילת שה״ש [44].

זמנו של הפירוש דנן אינו מוטל בספק. לשונו קרובה ללשון הארמית של הגאונים והזכרת ״שתי הישיבות שריחן נודף מסוף העולם ועד סופו״ (ל, שו׳ 2—3) המצביעה על ההערצה של מחברנו למרכזי התורה שבבבל, אף רומזים לתקופת הגאונים [45].

בקטעים שלפנינו, אין שום סימן העשוי להצביע על זהותו ומקום פעולתו של המחבר. בחיבור שלנו המקפל בתוכו דרשנות ופרשנות [46], מצויה, אחת העדויות הקדומות של תקופת המעבר מן המדרש הקלאסי לפרשנות הפילולוגית של המקרא [47].

מתקופת הגאונים ידוע לנו פירושו המדרשי של רב סעדיה גאון לשה״ש שנכתב ערבית ותורגם לעברית [48], אך ברור שאין לפירוש דנן כל קשר אליו. כן שמענו על פירושו של רב שמריה ב״ר אלחנן שהתחלתו שרדה בסדרה החדשה של קטעי

42 הש׳ לעיל, הע׳ 7.
43 וע׳ להלן בהערות לק ע״ב, שו׳ 26, ד״ה: ׳כת׳ ׳.
44 הש׳ גם ש׳ ליברמן, שם (לעיל, הע׳ 38), עמ׳ 17; א״א אורבך, תרביץ, ל (תשכ״א), עמ׳ 148, הע׳ 1.
45 הש׳ ש׳ שפיגל, סה״י לכבוד צבי וולפסון, ירוש׳ תשכ״ה, עמ׳ רסז.
46 ומעניין שיש גם פרשנות חבוייה בתוך הדרשות, הש׳ ק ע״ב, שו׳ 21: ׳ומתגעגעא להדוי ומדכ[רא ליה...]׳, עם דברי ר׳ יונה אבן ג׳נאח בס׳ השרשים, ע׳ ׳רפק׳, מהד׳ בכר, עמ׳ 484: ׳ואחרים אומרים שזוהי מתגעגעת בלי ראיה׳.
47 דומה שנושא זה טרם זכה לדיון ראוי לשמו.
48 הש׳ י׳ קאפח, חמש מגילות, ירוש׳ תשכ״ב, עמ׳ ט—יא. מהדורה מקבילה יצאה לאור ע״י י׳ רצהבי, ע׳ להלן בפירוש לא ע״א, שו׳ 2, ד״ה: ׳לגבשושית גדולה׳.

הגניזה באוסף ט"ש שבספריית קמברידג'[49], אכן לפי הקדמתו, יש להניח שגם פירוש זה כתוב ערבית[50]. פירושים אחרים נזכרים ברשימות ספרים מן הגניזה, כגון: "תפסיר שיר השירים"[51]; "תפסיר שיר השירים ללפאסי"[52]; "תפסיר חל שיר השירים"[53]. מלבד שמותיהם אין אנו יודעים דבר עליהם. שמו של הפירוש השלישי: "תפסיר חל שיר השירים" = פירוש פתרון (שאלות) בשיר השירים, יש בו בכדי לזהותו עם הפירוש שלנו המשתמש בלשון: "דאי לא תימא הכי לא מיפתר פסוקא יאות" (א ע"א, שו' 27)[54]. ברם, יש לזכור שגם רב שמריה ברב אלחנן זכה לכנוי "הרב הפותר"[55].

קשה לגלות את עקבותיו של הפירוש שלנו והשפעתו על מפרשי מגילת שה"ש בימה"ב. ניכרת קירבה מסויימת בינו לבין פירוש רש"י[56], אך היא נראית מקרית לגמרי והבדלי הלשון הם כה גדולים שקרוב לוודאי שרש"י לא שאב מפירוש זה. יש קירבה מסויימת לפירושיו הלשוניים של ר' אברהם אבן־עזרא[57]: "חבלתך — לשון הריון כמו הנה יחבל און ויתכן שהוא הלידה מענין חבלי לידה (הושע יג: יג)". שני פירושים אלה[58] נמצאים לפנינו, הש' א ע"ב, שו' 13[59].

הפירוש שלנו, הגיע לממדים מונומנטליים. על־פי אומדן זהיר, נראה לומר שהכיל כ־100 (!) דפים גדולים. מחברו של הפירוש חי כנראה באחת מארצות הגולה שבהן מזרח ומערב "נשקי אהדדי"[60]. על כך יעיד שימושו בעברית ובארמית בבלית המשופעת בצורותיה של הארמית הא"י.

איתרע מזלה של הפרשנות העברית הקדומה וכמעט ולא נשתייר ממנה שריד

49 הש' ש' אברמסון, במרכזים ובתפוצות בתקופת הגאונים, ירוש תשכ"ה, עמ' 82.

50 כך דעתו של פרופ' נ' אלוני, והש' ש' אברמסון, שם, הע' 8.

51 הש' י' מאן, Texts and Studies, א, עמ' 654, שו' 64; עמ' 656, שו' 124; 132. ייתכן ושתי הזכרות באותו דף של רשימת ספרים אחת מתייחסות לשני חיבורים שונים. אגב, מדברי מאן בהערות לחיבור הראשון (עמ' 673, הע' 149) משמע שהמדובר בתרגום (sic!) לשה"ש.

52 הש' ש' אברמסון, קרית־ספר, כו (תש"י), עמ' 84, שו' 7; שם, עמ' 89, הע' 80.

53 כנ"ל, עמ' 83, שו' 5; עמ' 86, הע' 28.

54 אלא שבמקום זה אין מחברנו מתייחס לפתרון הפסוק בשה"ש אלא לפסוק המובא מש"א יב: כב.

55 באיגרתו של רב חושיאל, הש' ש' אברמסון, במרכזים ובתפוצות וכו', עמ' 161.

56 כגון ברש"י לשה"ש ח: ה: 'מתרפקת... ומתחברת...' (וכבר העיר י' רוזנטל במהדורתו של פירש"י לשה"ש, סעמ' 56—57 שהציון ל'לשון ערבי' הוא גלוסה, עי"ש); 'הרי בשמים — שהן כלל לבשמים... זה בית המקדש' (ל 9) ואצל רש"י: '...הוא הר המוריה ובית המקדש'.

57 הכוונה לפירוש הראשון הקרוי 'הפעם הראשונה', והש' גם 'מתרפקת — מתחברת...'.

58 אבל במהדורת מאתיוס, אוקספורד תרל"ד, עמ' 15 משמע שהם פירוש אחד, עי"ש.

59 על אפשרות הימצאו של פירוש מדרשי לשה"ש בידי גאון א"י ר' שלמה בן יהודה, עי' להלן בנספח.

60 הש' ב"ב עד ע"א. מתוכן חיבורו נ"ל שלא היה למחבר שיג ושיח עם הקראים שכן הדרשנות לא היתה מספקת לסתום אם טענותיהם, אמנם הש' לעיל בעניין הדלקת נר שבת והע' 17, שם.

ופליט, אפילו בין שרידי הגניזה. לעומת הגילויים בכתביהם המקראיים של כת הקראים[61], החומר הפרשני של חכמינו שנכתב עברית לפני המאה הי״א, הינו דל ביותר[62]. חיבורנו מהווה, איפוא, סוג ספרותי חדש מתקופת הגאונים. מי יתן ויתגלו ממנו שרידים נוספים מבין פזורי הגניזה[63].

* * *

להלן אנו מוסרים את הטקסט של כ״י א כולל הניקוד החלקי שבו[64]. לפי הנראה, ניקוד זה הוא מעשה יד מאוחרת ויש גם מקומות שטעה בניקודו[65].

כתב־היד אינו נקי משיבושים ואף נתגלתה בו השמטה רצינית[66]. על כל אלו הערנו בפירושים לטקסט. השלמות מתקבלות על הדעת סומנו במרובעים, אך את המקומות המסופקים הנחנו חלק*[66].

על־מנת להראות את הקשר בין כ״י ק לכ״י א וכדי להציע השלמות חדשות, הדפסנו מחדש את סופו של כ״י זה המתייחס לכתוב ״תחת התפוח עוררתיך״ (שו׳ 23—31). כמו״כ, ההדרנו מחדש את עשר השורות של כ״י ל, שהוא סיומו של החיבור. בקשר לשני הדפים המלאים, יש לשים לב לגודלם הבלתי רגיל[67] וחוסר העקביות שבמספר השורות: ק ע״א — 29; ע״ב — 31; א ע״א — 34; ע״ב — 36.

תודתנו נתונה להנהלת המכון לתצלומי כתבי־היד העבריים שע״י בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי, האוניברסיטה העברית ירושלים ולעובדיו ולהנהלות הספריות באנגליה — ספריית הבודליאנה, אוקספורד; ספריית האוניברסיטה, קמברידג׳; המוזיאון הבריטי, לונדון — על מתן הרשות לפרסם מאוצרותיהם, ולספרניהם המסורים שתמיד מילאו את כל בקשותינו.

61 הש׳ לדוגמא: J. Mann, Early Karaite Bible Commentaries, JQR, XII (1922), XV (1924), pp. 361–388; pp. 435–526.

62 אין אנו יכולים להיזכר בשמו של אפילו פירוש עברי אחד מלפני המאה הי״א.

63 הש׳ ש׳ אברמסון, במרכזים ובתפוצות, עמ׳ 163. ולפי שעה נעיר על כ״י T–S C.2.56 שהוא פירוש מדרשי לשה״ש ה: ב. אעפ״י שבכמה קווים דומה הוא לפירושנו אי־אפשר להכריע בדבר על־סמך העמוד הבודד המופיע במיקרופילם של ספריית קמברידג׳. עכ״פ, נראה בעליל שאינו מאותו המעתיק שהעתיק את פ״ח של פירושנו.

64 גם בכ״י ק ניכרת תופעה זו ומאן העתיק כמה דוגמאות, עי״ש ע״א, שו׳ 8; 12; ע״ב, שו׳ 4.

65 עי׳ להלן בהערות לא ע״א, שו׳ 34, ד״ה: ׳סיגלנו׳.

66 עי׳ להלן בהערות לא ע״ב. שו׳ 29. ד״ה: ׳אלא׳.

66* מטעמים טכניים לא הייתה אפשרות לסמן את האותיות השבורות בקו מאוזן והם סומנו בנקודה עליונה. הקורא הנבון ידע להבחין בין סימנים אלה לבין הנקודות שהשתמש בהן מעתיק כה״י לשם קיצור.

67 כ״י א הינו $18\frac{1}{2}\times 28\frac{1}{2}$ ס״מ ואילו שטח הכתיבה שבו הוא $15\frac{1}{2}\times 22\frac{1}{2}$ ס״מ. אמנם הקלף של ק איננו מלא ולפיכך שורותיו הולכות ומתקצרות. רוחבו מלמטה הינו פחות מ־13 ס״מ!

# נספח

## הפירושים באיגרת ר׳ שלמה בן יהודה [1]

ר׳ שלמה בן יהודה, גאון ארץ ישראל ברבע השני של המאה הי״א, נשאל על־ידי ר׳ סהלאן בן אברהם, ממנהיגי הציבור במצרים, על אודות פירוש שה״ש ז : יב ; יד [2] ב״מדרש שיר השירים״ [3] שנמצא ברשות ר׳ טוביה בן דניאל, השלישי [4], הקרוב הוא למדרש חזית (=שהש״ר) על אתר, או לא ? [5] הגאון השיב שאין ביכלתו לעיין במדרש מאחר שאין הוא נוהג לשאול ספרים מן השלישי, ״כי אין דרכו להשאיל״ [6]. אחרי הבעת יחסו המסתייג מן האגדה בכלל [7], לא רצה הגאון להשיב את פני שואלו־מיטיבו ריקם ולכן הביא לפניו פירושים מדרשיים לפסוקים הנ״ל :

״... נראה אם פרחה הגפן — אלו בעלי מקרא. פתח הסמדר — אלו בעלי משנה. הנצו הרמונים — אלו בעלי תלמוד ... הדודאים — דודאי לא[ה] ורחל וכו׳ ״.

בצורתם הנוכחית, אין פירושים אלה מצויים במדרשים הידועים לשה״ש וסביר להניח שהגאון לא שאבם ממדרש אחר שהיה בידיו, הן בגלל הסתייגותו הנ״ל, והן

1 י׳ מאן, Texts and Studies, א, עמ׳ 320—322, עפ״י כ״י T–S LOAN 14.

2 בפנייתו ביקש ר׳ סהלאן שהגאון יכתוב לו ׳מן הדודאים ולכה דודי׳. כבר העיר מאן, שם, עמ׳ 321, הע׳ 47 על הקדמת פס׳ יד (׳הדודאים׳) לפס׳ יב (׳לכה דודי׳), אך לא נתן הסבר לתופעה זו ואף חשבה לטעות. לענ״ד, נבעה שאלתו מלימוד הגמרא בעירובין כא ע״ב שם נדרשו שני הפסוקים הנ״ל לפי הסדר שבמכתבו של השואל. מכאן יוצא שר׳ סהלאן ביקש להשוות את דברי המדרשים על הפסוקים הנ״ל, לדרשות שבתלמוד, והש׳ להלן, הע׳ 11.

3 קרוב בעיניי שהכוונה למדרש שה״ש שהוציא א׳ גרינהוט בשנת תרנ״ז, שכן רוב רובם של הראשונים מכנים את המדרש בשם זה, הש׳ מהד׳ י״ח ורטהיימר, ירוש׳ תשל״א, מבוא, עמ׳ 11—12, ועי׳ מש״כ בקרית־ספר, מח (תשל״ג), עמ׳ 546. אם נכון הדבר, הרי שלפנינו האיזכור הקדום ביותר של מדרש זה, וע״ע בהע׳ הסמוכה.

4 מדברי ר׳ סהלאן, אנו למדים שהמדרש הנ״ל לא היה מצוי במקומו. בהקשר זה, כדאי לציין שכ״י הגניזה שממנו הדפיס גרינהוט את החיבור הנ״ל, הועתק בשנת 1147, יותר ממאה שנה אחרי האיגרת! מאידך, ישנן עדויות על הימצאו של כתב־יד קדום של מדרש שה״ש זוטא במצרים, בקטעי הגניזה שבלנינגראד, אנטונין מס׳ 927—928.

5 מאן, שם, עמ׳ 321—322.

6 נ״ל שבדברים אלה מותח הגאון ביקורת עוקצנית על התנהגותו של השלישי שהרי פסק רבא ש׳ספרא דאגדתא׳ הוא מן הדברים ׳העשויין להשאיל ולהשכיר׳ (שבועות מו ע״ב; ב״מ קטז ע״א). אגב, בשו׳ 19, שם יש לגרוס: ׳ממני׳ (כ״ה בכ״י) ותיקון זה מבהיר את גישתו של הגאון.

7 הש׳ י׳ מאן, שם, עמ׳ 312; מ״ד הר, ׳מהותה של האגדה׳, מחניים, ק (תשכ״ו), עמ׳ סג—סט. ויש להוסיף את דברי ר׳ שלמה בן יהודה גאון א״י, לרשימת גאוני בבל, שם, עמ׳ סה—סו, שהביעו את הסתייגותם מן האגדה, ועי׳ מש״כ ב־EJ, 2 (1971), רעמ׳ 355.

בגלל העובדה שהפירוש הראשון הינו עפ"י הבבלי עירובין כא סע"ב, כפי שכבר העיר עליו מאן [8]. באשר לפירוש השני "הדודאים — דודאי לאה ורחל" שמאן כה התקשה במציאת מקורו [9], נ"ל שהוא תמצית דרשתו של ר' יודן בשהש"ר ז: יד, והש' בר"ר עב: ה, עמ' 841 [10].

הואיל ולפנינו שני פירושים, אחד עפ"י הגמרא ואחד עפ"י תוכנו של המדרש [11], כלום ייתכן לומר שר' שלמה בן יהודה שאב את הדברים מפירוש מדרשי לשה"ש [12]? כמובן, אפשר לטעון שאת הפירוש הראשון לקח מן הגמרא, אך אז מתעוררת השאלה מדוע לא המשיך לפרש את "הדודאים" עפ"י הבבלי שם, רע"ב. ותו — אילו הביא מן הגמרא, אין ספק שהיה מעיר על כך.

אין לדעת אם הפירוש המדרשי המשוער, ששימש מקור ל"פירושין" של הגאון ר' שלמה בן יהודה, זהה עם הפירוש שאת שרידיו אנו מדפיסים להלן. עכ"פ, יש לזכור שאחד ממקורותיו העיקריים של הפירוש הוא התלמוד הבבלי [13], ושמחברנו נהג לעבד דרשות משהש"ר [14].

8 מאן, שם, עמ' 322, הע' 49.

9 שם, הע' 50.

10 בבר"ר הדרשה היא של ר' לוי.

11 נמצאנו למדים ששני הפירושים ששלח הגאון לר' סהלאן כבר היו מוכרים לו שהרי ידע את הבבלי (הש' לעיל, הע' 2) ואת שהש"ר!

12 כך משמע מדברי הגאון שם, שו' 23: 'ופירוש הדודאים...'. ובשו' 24: 'פירושין שלא ייערבו לשומעיהם הודעתיה' ' (כ"ה בכ"י, והש' מאן, שם, הע' 51). אגב, בשו' 20, שם נ"ל שיש לקרוא: 'כמות[י]'.

13 הש' לעיל, עמ' 144.

14 שם.

## ק [כ״י קמבריג׳, אוסף טיילור שכטר C.1.16 T-S] *

### תחת התפוח

עוררתיך תחת התפוח תמיד אותו
שאמרתי [לפנ]יך [כ]ל אשר דבר י״י נעשה
עור[רית ל]הון לרחמין דילך עילואי כת׳
תפ[וחי זה]ב במ[שכיות] :...עיונא בפרקא
קמא דבכורות.....המות
ומן דמ[...ומה תפוח ז]ה משעת
[הוצאת ניצו הר]גילו ח[מי]שין
[יום כך משעה] שי[צא]ו

* קטע מכ״י שפרסם י׳ מאן ב־HUCA, יד (1939), עמ׳ 334 ואילך וכאן ניתן בהשלמות חדשות, עי׳ לעיל במבוא.

23 **תחת** — שה״ש ח: ה.

24 **תמיד** — לא ברור. שמא צ״ל: ׳תחת׳, אמנם בכ״י כלפנינו.

25 **נעשה** — שמ׳ יט: ח. בהוק״א שם, עמ׳ 337, הע׳ 36 הציע מאן להוסיף לכאן את התיבה ׳ונשמע׳ עפ״י שמ׳ כד: ז. אמנם מדברי המפרש להלן, שו׳ 7—8, נראה לומר שכאן התכוון לפסוק מפרשת יתרו.

26 **עור[רית]** — השלמה זו היא וודאית, הש׳ להלן, שו׳ 8.
**כת׳** — שימושו של המחבר בתיבה זו הוא כמו ׳דכתיב׳, הש׳ ק ע״ב, שו׳ 11; 13; 14. א ע״ב, שו׳ 27; 29; ל, שו׳ 8; 9.

27 **תפוחי** — מש׳ כה: יא. ויש להוסיף לכאן את הסיפא: ׳...במשכיות כסף, דבר דבור על אָפניו׳. ונראה שכוונת המחבר בפסוק זה להבליט את הקשר שבין ה׳תפוח׳ לבין ה׳דבור׳ שזכו לו בני ישראל, וצ״ע.

27—28 **בפרקא קמא דבכורות** — בהוק״א שם, הע׳ 37 שיער מאן שהכוונה לדברי הברייתא בבכורות ח ע״א: ׳חזיר לששים יום וכנגדו באילן תפוח׳. השערה זו נראית וודאית מאחר שלפי שיחזורנו להלן, והמשך הדברים בכ״י א, מדובר כאן בזמן ההבשלה של התפוח. אמנם, בדרשתו להלן שאף מחברנו להראות שזמן הבשלת התפוח הינו חמשים יום, ואילו בברייתא הנ״ל: ששים יום. ושמא העיר הוא בעצמו על סתירה זו ולפנינו נתקטע. מאידך, יתכן שגם בברייתא שבבבלי גרס ׳חמשים יום׳. עכ״פ בפרק זרעים ה״ד, מהד׳ י׳ פליקס, ירוש׳ תשל״ד, עמ׳ 37, שו׳ 5 (= מ׳ מרגליות, הלכות ארץ ישראל מן הגניזה, עמ׳ קצא): ׳ס׳ יום׳ כמו בבבלי ועי״ש במבוא, עמ׳ 17—18 (= שם, עמ׳ קעא—קעב). ושמא כדאי להוסיף שבמשלי שם (וכ״ה ביואל א: יב) מתורגם תפוח בת״י: ׳חזור׳ (הש׳ ע״צ מלמד, ׳תרגום שיר השירים׳, תרביץ, מ (תשל״א), עמ׳ 215). ושמא הקשר שבין הפסוק במשלי לבין הברייתא בבכורות נוצר גם ע״י תרגום זה. וע״ע האגרון לרס״ג, מהד׳ נ׳ אלוני, ירוש׳ תשכ״ט, רעמ׳ 217.

29—31 **[ומה תפוח ז]ה** — מחמת הקיטוע שבכה״י נאלצנו לשחזר את המאמר עפ״י דרשתו השניה של ר׳ עזריה בשהש״ר ב:ג:ב, דפ׳ ווילנא יד ע״ג: ׳מה התפוח זה משעה שמוציא ניצו ועד שגומר פירותיו נ׳ יום כך משעה שיצאו ישראל ממצרים ועד שקבלו את התורה נ׳ יום׳. מובן מאליו ששחזור זה לא יצא מכלל השערה. במבוא לפרק זרעים שם, עמ׳ 18, הע׳ 87 ציין למקבילה בפסדר״כ, מהדורת בובר, שאיננה רק מוטעית (צ״ל: קג ע״ב) אלא איננה קיימת כלל, אפילו בנוסחאות כתב־יד, הש׳ מהד׳ מנדלבוים, עמ׳ 210.

**א [כ"י הבודליאנה־אוקספורד [31] 2835, דף 61 (MS. Heb. C.27)]**

ישראל ממצרים עד יום סיני נ יום ורבנן קרו ליה
לגבשושית גדולה תפוח וכדתנינן תמן לוקחין גת בעוטה
מן הנכרי וכול' בר' ישמעאל ועל שום מה על שום ויתיצבו בתחתית ההר
וכדראשיה באמ' ר' עקיבה עוררתיך שבשעה שהעמדתני
בתחתית ההר והתגיתַ עלי חומרן שלמצות ועונשיהן סקילה
שביפה הרג וחנק ומיתה וכרת ומלקות ארב[עים] ועל כולן

2 **לגבשושית גדולה** — הכוונה להר סיני שנמשל ל'תפוח' הש' שהש"ר ח: ה; מדרש שה"ש (גרינהוט) ח: ה, מז רע"ב; מדרש שיר־השירים מיוחס לרס"ג מהד' י' רצהבי, הראל — קובץ זכרון להרב רפאל אלשיך ז"ל, ת"א תשכ"ב, עמ' 71 (= י' קאפח, חמש מגילות ירוש' תשכ"ב, עמ' קכא); פירוש רש"י על שיר השירים, מהד' י' רוזנטל, ג'י. תשי"ט, עמ' 57 (= ספר יובל לכבוד שמואל קלמן מירסקי ג'י. תשי"ח, רעמ' 184) ועי' תרגום שה"ש ח: ה, מהד' ר"ח מלמד, JQR, XII (22—1921), עמ' 112.
**כדתנינן תמן . . . בר' ישמעאל** — ע"ז פ"ד מ"ח.

3 **וכול'** — יש להשלים: 'אף על פי שהוא נוטל בידו ונותן לתפוח'.
**ויתיצבו** — שמ' יט: יז.

4 **וכדראשיה באמ' ר' עקיבא** — שבת פח ע"א: 'א"ר אבדימי בר חמא בר חסא, מלמד שכפה הקב"ה עליהם את ההר כגיגית . . .', ועי' עוד תורה שלמה ליתרו פי"ט, מאמרים רכב—רכד ובמסומן שם, עמ' 103—104.

5 **בתחתית ההר** — לעיל, שו' 4.
**והתנית עלי חומרן של מצות** — הש' מדרש שה"ש (גרינהוט) א: ב, ב ע"ב: והי[ה אומר] להם: כך וכך יש עונשים בתורה וכך וכך מצות יש בה מקבל אתה? . . .'. ההשלמה היא ע"פ מהד' ורטהיימר, ירוש' תשל"א, עמ' ז, וע"ע שהש"ר א: ב.
**סקילה . . . וחנק** — הש' סנהד' פ"ו מ"א וש"נ.

5—6 **סקילה . . . ומלקות ארב[עים]** — פיסקא זו כוללת את הרשימה של 'שבעה עונשין בתורה' הרווחת בספרות הגאונים, הש' הלכות גדולות, מהד' הילדסהיימר, ברלין תרמ"ג, עמ' 8—10; שם, עמ' 634; הוצ' רא"ש טרויב, וורשא תרל"ד, ב ע"ד—ג ע"א; קמד ע"א; ח"מ האראוויץ, תורתן של ראשונים, א, פרנקפורט ע"נ מיין תרמ"ב, עמ' 44.
בכל המקורות הנ"ל 'כרת' לפני 'מיתה' (חוץ מהקדמת ה"ג דפ' וורשא, אך כ"ה בפירוט המצוות שם!), והש' ע' הילדסהיימר, שם, עמ' 8, הע' פא. אמנם בשני מקורות (ה"ג ד"ב, עמ' 634; תוש"ר) ברשימת העונשים: 'כרת **בידי שמים**'. אילמלא פירוט המצוות שלאחריו, נראה היה להגיה, בעקבות הנוסח שלפנינו: '[מיתה] בידי שמים, כרת ומלקות', הש' לנוסח ה"ג, שם. הצירוף 'מיתה בידי שמים' גם בס' המצוות לרס"ג, הש' סדור רס"ג, מהד' אסף־דודזון־יואל, ירוש' תש"א, עמ' קעז, שו' 205: 'עשרה אחרים **ימותו בידי שמים**', אך בשיטת רס"ג, שם עונש 'כרת' קודם לכל שאר העונשים, ע"ש עמ' קעד, שו' 177 ואילך ובמבוא של י"פ פרלא, עמ' 54.
רשימה זו מופיעה בתפילת 'על חטא' שבווידוי יוה"כ. בסידור רס"ג, עמ' רנט אנו מוצאים את הנוסח: מיתה בידי שמים — כרת — מלקות ארבעים, והוא ממש כסדר

אגיבית קומך כל אשר דבר י"י נעשה ונשמע והקדמתי נעשה
לנשמע עוררתיך עוררית להו לרחמין דילך במילין עריבות
דידי ואם נפשך לומר הרי הוא אומר עורה אלי משפט צוית
ואומ' עורה למה תישן י"י וג ואומ' עורי עורי לבשי עז וג באותה
שעה נגמרה שבועה מלפניך שלא תימר ניבא.....
והינו דכת' ויענו כל העם יחדו ויאמרו וג ואם.....
כי הידא דאילו נאמ' ויענו העם יחדו ולא נא[מ' כל העם הוה אמרת]
מקצתהון אגיבו ומקצתהון שתיקו ואילו [נאמ' ויענו כל העם ויאמרו]
הוה מצית מימור כל חד וחד א[גיב.....

שלפנינו, אלא שבכל נוסחאות הווידוי, ארבע מיתות ב"ד בסוף רשימת העונשים. 'מיתה בידי שמים' לפני 'כרת' גם בנוסחאות מזרחיות כגון: הרמב"ם; ארם צובה, תימן ופרס, הש' ש' טל, סידור תפילה נוסח פרס (דיס'), ת"א תשל"ד, עמ' 168, אך בנוסחאות אלו 'מלקות ארבעים' ברישא, ושמא הוא בסדר הפוך, מן הקל אל הכבד, וצ"ע. וכ"ה בנוסח אשכנז, הש' ז' בער, סדר עבודת ישראל, רדלהיים תרכ"ח, עמ' 420. אך בכתבי־יד מצא ר"ז בער: '... מלקות ארבעים ... מיתה בידי אדם (!) ... כרת בידי שמים', וצע"ג.

לבסוף, יש להעיר שרשימת 'שבעה עונשין שבתורה' מצוייה כבר בנוסח הווידוי שבסדר רב עמרם גאון, אך דא עקא ששם הסדר הוא: כרת — מלקות ארבעים — מיתה בידי שמים, הש' מהד' ד' גולדשמידט ז"ל, ירוש' תשל"ב, עמ' קסא (ובכ"י א שם: כרת — מיתה בידי שמים — מלקות).

7 **כל** — שמ' כד:ז.
**והקדמתי ... לנשמע** — הש' שבת פח ע"א; תו"ש לשמ' כד: ז (משפטים), עמ' רסא, בהערות למאמר נט.
9 **עורה** — תה' ז: ז ושם: 'ועורה'.
10 **עורה** — תה' מד: כד.
**עורי** — י"ש' נא: ט.
11 **נגמרה שבועה** — לא מצאתי לשון 'גמר' שבועה במקום אחר.
**תימר** — האות 'י' בין השיטין.
12 **ויענו** — שמ' יט: יח.
**ואם ...** — ייתכן ויש להשלים כאן: ואם נפשך לומר ..., עי' ברשימת המונחים העבריים במבוא, לעיל.
13 **כי** — בגלל הקיטוע קשה לרדת למשמעותה של תיבה זו בביטוי 'כי הודא'. על 'כי' = אכן הש' י"נ אפשטיין, JQR, ה (15—1914), עמ' 238—239; שם יב (22—1921), עמ' 379. על 'כי' = כמו, הנ"ל, דקדוק ארמית בבלית, עמ' 138.
**הידא** — = איזה ? תיבה זו שכיחה בארמית הבבלית של הגאונים, הש' י"נ אפשטיין, JQR יב, עמ' 317—318; הנ"ל, דקדוק ארמית בבלית, עמ' 29—30, והש' לעיל במבוא, הע' 26. [אבל במשמעות "איזו" גם בארמית א"י ר' ג' דלמן, עמ' 120].
15 **מימור** — מקור של 'אמר' וייתכן שמופיע גם להלן, שו' 34 עי"ש בפירוש. 'מימור' הינה הצורה הא"י של המקור הש' — G. Dalman, Des Jüdish-Palästinischen Aramäisch, Leipzig 1905, עמ' 301; 280; י' קוטשר, 'מחקרים בארמית הגלילית', ירושלים תשי"ב, עמ' 20—21. הצורה הרווחת בארמית הבבלית היא 'מימר', הש' י"נ אפשטיין, JQR, שם, עמ' 315—316; הנ"ל, דקדוק ארמית בבלית, עמ' 64.
**א[גיב ...]** — כוונתו שכל אחד ואחד ענה בנפרד ובאופן אחר.

אף אלו המיחדים ומ..דאותו ויהי[..... ויענו כל]
העם יחדו מגיד שלא שהא קטן [לגד]ול ולא התל[מיד לרב ולא בן]
לאב ולא הדיוט לנשיא וכן לענין הנשים וכן את[ה מוצא ברישא]
דענינא כה תאמר לבית יעקב אילו הנשים ות[גיד לבני ישראל]
אילו האנשים ולפי דרכך את למד שהקדים הנ[שים לאנשים]
על שום שהן נוחות לקבל יותר מן האנשים הא דכת[ויען כל העם]
קול אחד ויאמרו כל אשר דבר י״י נעשה באותה שעה [נכמרו]
רחמיו שלהקב״ה עליהן ונשבע שאינו ממירן באומה אח[רת וזה]
הוא שאמר משה להן לישראל וישמע י״י את קול דבר[יכם בדברכם אלי וג׳]
מי יתן והיה וג׳ למען יטב להן ולבניהם וג׳ הוא שהכתוב [אומ׳ כי לא]
יטוש י״י את עמו וג׳ קרי ביה בעבור שמו הגדול שהזכ[יר עלינו]
דאילא תימא הכי לא מיפתר פסוקא יאות: **שמה חבלתך אמך**.....
[א]ומתך מצות ומעשים טובים ואם נפשך לומר הרי את מוצא כיוצא ב....
זו בכמה מקומות כגון אחוך שמע לי׳ וכגון פן תשבענו והקאתו וג׳

16 **אף** — תיבה זו כתובה בין השיטין.

19 **כה תאמר** — שמ׳ יט: ג. הדרשה לקוחה ממכילתא דר״י בחודש פ״ב, מהד׳ הורוויץ־רבין, עמ׳ 207. הש׳ תנח׳ ותנח״ב סוף מצורע ובנסמן שם עמ׳ 53, הע׳ צ׳.

20 **שהקדים ... לאנשים** — הש׳ שמ״ר כח: ב, נ ע״ב ושם ניתנו תשובות אחרות להקדמת הנשים. ע״ע תו״ש לשמ׳ יט: ג (יתרו), עמ׳ נט, בהערות למאמר מט.
**ויען** — שמ׳ כד: ג.

23 **ונשבע ... אחרת** — הש׳ גיטין נז ע״ב; סדר אליהו רבה פכ״ב, הוצ׳ רמא״ש, עמ׳ 127, וע״ע סדר אליהו זוטא פ״י, הוצ׳ הנ״ל, עמ׳ 191.

24 **וישמע** — דב׳ ה: כח.

25 **מי יתן** — שם: כט ושם: ׳יטב להם׳.
**כי לא יטוש** — ש״א יב: כב.

27 **שמה** — שה״ש ח: ה.
**דאילא** — קרי: ׳דאי לא׳.
**אמך** — נראה שיש להשלים: [שמה ילדה].

28 **[א]ומתך** — תיבה זו כתובה על הגליון ע״א. לדרשה ׳אמא׳ = אומה, הש׳ רו״ר ב: יג, מהד׳ מ״ב לרנר, ירוש׳ תשל״א, עמ׳ 66.

28—29 **כיוצא זו** — כוונת המחבר היא לפסוקי מקרא שבהם קיימת חזרה סגנונית של לשונות שוות כגון בפסוקנו: ׳שמה חבלתך אמך, שמה חבלה ילדתך׳, ועי׳ להלן, ולעיל במבוא, הע׳ 14.

29 **אחוך שמע לי** — איוב טו: יז. אמנם התופעה הסגנונית הנ״ל אינה מופיעה בפסוק זה ולא בשלפניו או בשלאחריו. ושמא צ״ל: ׳**איוב** שמע לי׳ והוא פסוק באיוב לג: לא המקביל עם פס׳ לג שם עפ״י הקריטריון הנדון לעיל (שו׳ 28 ד״ה: כיוצא זו): ׳הקשב איוב שמע לי החרש ואנוכי אדבר׳; ׳אם אין אתה שמע לי החרש ואאלפך חכמה׳, וצע״ג.
**פן תשבענו** — משלי כה: טז, ובמקביל לו פס׳ יז, שם: ׳דבש מצאת אכול דייך פן תשבענו והקאותו. הוקר רגלך מבית רעך פן ישבעך ושנאך׳.

30 וכגון עצמות חונך וטובא כותהון ואמאי נסיב ליה קרא ללשון חיבול
אמטול דההיא שעתא היתה תחילת חנוכן שלישראל בתורה ובמצות
וכן אתה למד ללשון הזה משמש מדת הטובה וע[ו]ד ומידת הרעה
ומידת הפרענות מידת הטובה כמו הרה תקרב ללדת וג׳ ואומר
הרינו חלנו כמו ילדנו רוח מימ׳.. סיגלנוּ מצות ומעשים טובים
[ע״ב] וצווחנו לפניך ולא הועלנו ולענין מידת הרעה הוא אומר
תהרו חשש תלדו קש וג׳ ואומ׳ הרה עמל ויולד און וג׳ ובמידת
פורענות הוא אומ׳ בטרם לדת חק וג׳ וכן במקום אחר
הוא אומ׳ קומו ולכו כי לא זאת וג׳ ואומ׳ הנה יחבל און והרה וג׳
5 תמצא אומ׳ שמה חבלתך אמך תמן איתעבדא לה אומתא
דילך תורה [ומצ]וות שמה חיבלה ילדתך תמן איתעבדא
ילידתא דילך [מצ]ואן ותפקידין ואם נפשך לומר הרי הוא

30 **עצמות חונך** — תהלים נג: ו: ׳כ י א ל ק י ם פזר עצמות חונך, הבישותה כ י א ל ק י ם מאסם׳.

31 **אמטול** — משום; בשביל. הצירוף ׳אמטול ד...׳ מצוי בשאילתא ע״ב (במהד׳ ש״ק מירסקי, ד, סי׳ פו, עמ׳ כח): ׳אמטול דנשבע׳, וציין לו מהרי״ן אפשטיין ב־JQR, שם, עמ׳ 335, עי״ש, ולמעשה כבר מופיע בגמרא, עי׳ להלן בציון המיוחד לתיבה זו שבסוף המאמר.

33 **הרה** — יש׳ כו: יז, ושם: ׳תקריב׳. ויש להשלים את הכתוב: ׳תחיל תזעק **בחבליה**, כן היינו מפניך ה׳, והש׳ רש״י על אתר, מהד׳ מאהרשען, ירוש׳ תרצ״ג, עמ׳ 67; רד״ק, מהד׳ פינקלשטיין, נ. י׳. תרפ״ו, עמ׳ 151.

34 **הרינו** — פס׳ יח, שם והכוונה לסיפא: ׳ישועות בל נעשה ארץ ובל יפלו יושבי תבל׳. **מימ׳..** — נ״ב שיש להשלים כאן: ׳מימ[ור]׳ = לאמור, הש׳ לעיל, שו׳ 15.

**סיגלנו** — בכה״י מנוקד: ׳סיגְלֻנו׳ וברור שאין לקרא כן אלא ׳סיגַלנו׳ שהיא הצורה הרגילה של **תיבה** זו במדרשי חז״ל, הש׳ בר״ר מה: ה, מהד׳ **תיאודור־אלבק**, סמע׳ 428: ׳עמדתי וסיגלתי מצות ומעשים טובים׳, וע״ע: בר״ר ט: ט, עמ׳ 72—73; שם לט: ג, עמ׳ 366; שמ״ר א: יז; דפ׳ ווילנא, ה ע״ג; ויק״ר כח: א, מהד׳ מרגליות, עמ׳ תרמט—תרנ: במד״ר ח:ט, כד סע״ב—רע״ג; דב״ר, מהד׳ ש׳ ליברמן, עמ׳ 4; רו״ר ב: כד, מהד׳ לרנר, ירוש׳ **תשל״א**, עמ׳ 78; **תנח״ב** שמות טו, עמ׳ 9; ילמדנו לדב׳ ג: כד, ס׳ הלקוטים, ה (תרס״א), צט ע״ב. והש׳ מכילתא יתרו פ״ב, מהד׳ הורוויץ־רבין, עמ׳ 208; ירוש׳ ב״ב פ״ט ה״ד, יז ע״א.

1 **וצווחנו לפניך** — פרפרזה של הכתוב בישעיה כו: יז, עי׳ לעיל, שו׳ 33. ומכאן נ״ל שדורש ׳ללדת׳ מצות ומעשים טובים, עי׳ לעיל.
**ולא הועלנו** — פרפרזה של ׳ילדנו רוח׳, עי׳ לעיל.

2 **תהרו** — יש׳ לג: יא.
**הרה** — איוב טו: לה.

3 **בטרם** — צפניה ב: ב.

4 **קומו** — מיכה ב: י׳.
**הנה** — תהל׳ ז: טו.

5 **איתעבדא** — כך בכה״י ונראה שצ״ל: ׳איתעברא׳, וכן להלן בשו׳ 6. ועי׳ להלן, שו׳ 13.

אומ להכרית עיר ואם ביש ואומ כי עמד מלך בבל אל אם וג
.מתוך שהוא משתמש אלשון אם בצדדין הלילו משמש לשון
10 ..... ולעניו חבלה ילדתך את אמר ותהיינה לו ותלדנה בנים ובנות
[.....לפיכך] הוא אומ ותקחי מבניך ומבנותיך וג
[.....מצוות ומע]שים טובים משמשין חיבול ולידה בצדדין
[הלילו.....וחיבו]ל משמשין הריון ולידה בצד זה ומניו
[ש..... משמשת בצד] זה במידות שלעבר כך היא משמשת
15 [בצד זה במידות העתידות לבוא] עליו דכ בטרם תחיל ילדה וג
.....מ.....תמן את אמר שמה [חבל]תך
[אמך שם נ]ולדה אומתך [ב]גין דמצטוונין [ב]תפקידין דילך
[והי ניהו] תפילין שבידיהן ובין עיניהן במצות שבידיהן
[ושבין עי]ניהן שמה חבלה ילדתך תמן ילידת לך ילידתא
20 [דילך תמן מצ]טוו[יין] בתפקידין דילך בנידה וחלה והדלקת הנר וכן את
[מוצא שהמא]מר תולה אילו ואילו בשמו שלמקום כת אומר לצפון תני ולתימן וג
[ומה מתא]מר בתריה כל הנקרא בשמי ולכבודי בראתיו יצרתיו אף עשיתיו:

8 **להכרית** — ש"ב כ: יט, ושם: 'להמית'.
**כי עמד** — יחז' כא: כו.
9 **הלילו** — וכ"ה להלן שו' 23, והש' להשלמות לשו' 13, שם. כתיב זה שכיח בכי"י מתקופת הגאונים, הש' מ' סוקילוף, 'העברית של בראשית רבה לפי כתב־יד ואטיקן 30', לשוננו, לג (תשכ"ט), עמ' 138. וכן הוא רווח בכתבי־יד של מדרשי חז"ל, הש' מ' סוקולוף, שם, עמ' 137, הע' 108, ויש להוסיף עליהם דוגמאות רבות מקטעי גניזה של מדרשים שטרם נתפרסמו (העירני צ"מ רבינוביץ). וכדאי לציין שכתיב זה נמצא לפחות פעם אחת בד"ו של הירושלמי, הש' ירוש' מגילה פ"א ה"ז, ע ע"ד ובדפוס קרוטשין כבר תיקנו ל: 'הללו' (העירני מ' סוקולוף).
10 **ותהיינה** — יחז' כג:ד.
**ותלדנה בנים ובנות** — נוסף על הגליון.
11 **ותקח** — לא מצאנו מקרא כזה, ושמא כוונתו ל'בניה ובנותיה לקחו' הנמצא ביחז' שם, פס' י.
15 **בטרם תחיל** — ישׁ' סו: ז, ויש להשלים: '...בטרם יבוא חבל להּ והמליטה זכר'.
17 **דמצטוונין** — לפי הנראה, יש לגרוס: 'דמצטיינין', עי' לעיל במבוא, ד"ה: 'מצוות תפילין בהר סיני'.
18 **והי ניהו** — עי' ברשימת המונחים הארמיים לעיל, במבוא.
**תפילין... עיניהן** — עי' לעיל, במבוא.
20 **בנידה... הנר** — מצוות שנמסרו לנשים, הש' שבת פ"ב מ"ו. מדברי המחבר משמע שמצוות נר שבת ניתנה לנשים בסיני למרות שאינה נזכרת בתורה, ועי' לעיל, במבוא.
21 **אילו ואילו** — לפי הנראה, הכוונה לבנים ולבנות, עי' להלן בסמוך.
**אומר** — ישׁ' מג: ו, ויש להשלים: '...הביאי **בני** מרחוק **ובנותי** מקצה הארץ'.
22 **[ומה מתא]מר** — הש' הוק"א, שם, עמ' 336, שו' 9.
**כל הנקרא** — ישׁ' שם: ז.

**[שימני כ]חותם על לבך**: שני חותמות הלילו כנגד מי כנגד שני פרקלטין
[של ישראל] למעלן והינינהו נעשה ונשמע והכין קא אמרה כנסת ישראל
[להקבה ר]בונו שלעולם מידתך להיות מודד מידה גדושה כנגד
[מידה גד]ושה: **שימני כחותם על לבך** על שום נשמע שכל השמיעות
כולן תלויות בלב ומשם מתפרקין לכל האיברין כת׳ ונתת לעבדך לב שומע:
לא תלה את השמיעה לא באחד מן האיברין הגלויים ולא באחד מן
האברים הסתורין אלא הקוזמוקניות תלויות בזרוע כת׳ עורי עורי לבשי עוז וג׳
הלא את היא המחצבת רהב הלא את היא המחרבת ים וג׳ ארבע כוחות
את מונה כאן כנגד ארבעה משתיתין שברא הקבה בעולמו וכולם
תלאן הכת׳ בזרוע שלמעלן ולמדנו לכולן ששימשו בקריעת ים סוף
מים כת׳ ראוך מים אלקים וג׳ רוח כת׳ קול רעמך בגלגל: אש כת׳ האירו ברקיו וג׳
ארץ כת׳ ראתה ותרעש הארץ: **כי עזה כמות אהבה** מלך בשר ודם
יש לו אוהב אם ערב עליו שמו אין עריבין עליו דבריו אם עריבין עליו
דבריו אין עריבין עליו נימוסיו אם עריבין עליו נימוסיו אין עריבין

23 **[שימני]** — שה״ש ח: ו, ויש להשלים: ׳כחותם על זרועך׳.
**שני פרקלטין** — תיבה זו חביבה מאוד על מחברנו, הש׳ הוק״א שם, [ר׳ שמו״ר פל״ב א וחז״ל, עמ׳ 142]. עמ׳ 334, שו׳ 4; עמ׳ 335, שו׳ 13; 15. ונראה ששאב השראה לדברים אלה משבת לב ע״א.

24 **והינינהו** — קרי: ׳והי נינהו׳, הש׳ הוק״א, שם, עמ׳ 334, שו׳ 6.

27 **ונתת** — מ״א ג: ט.

29 **אלא** — יש להניח שלפנינו השמטה, כי ההמשך מתייחס לצד השני של הדרשה. כהשערה בעלמא נראה להשלים כאן: ׳. . . אלא [**בלב כחותם על זרועך על שם נעשה** שכל העשיות כולן תלויות בזרוע . . .] הקוזמוקניות . . .׳.

29 **הקוזמוקניות** — כוחות עולמיים. נ״ל שהמחבר שאב ביטוי זה מן התיבה ׳קוזמיקון׳ (κοσμικόν) השכיחה בדרשה על שלשה מקומות שיצא הרוח שלא במשקל וביקש להחריב את העולם (ויק״ר טו: א, עמ׳ שיט, וש״נ; סעמ׳ שיח. והוסף עליו מעין גנים לר״ש מסנות, עמ׳ 7) שבהמשכו מובא: ׳אין לך קוזמיקון בהן אלא שלאליהו׳ (בר״ר כד: ד, עמ׳ 233 עי״ש במנח״י לשו׳ 3; ויק״ר שם, סעמ׳ שיט—שכ). ונעיר דרך אגב שהחילוף ׳גדול׳ ׳גדולה׳ בכי״י של ויק״ר, בר״ר ור״ש מסנות הוא עפ״י הערוך ע׳ קוזמיקון׳ שפירש: ׳אין לך גדול ושר שברוחות . . .׳. מאחר והגירסא הנ״ל קבועה בכל המקבילות המרובות של מאמר זה, נ״ל שהריבוי לו התכוון המחבר הוא: ׳**הקוזמיקוניות**׳, וצ״ע.
**עורי** — ישׁ׳ נא: ט–י, ויש להשלים: ׳זרוע ה׳ עורי כימי קדם דורות עולמים׳.

30 **את** 2 — תיבה זו כתובה בין השיטין.
**ארבע כוחות** — א) המחצבת רהב ב) מחוללת תנין ג) המחרבת ים ד) השמה מעמקי ים.

31 **ארבעה משתיתין** — = ארבעה יסודות המנויים להלן: מים, רוח, אש, ארץ. יצויין שצורת הריבוי ׳משתיתין׳ אינה רשומה במילונים. עוד יצויין, שלפי הנראה, נמצא לפנינו שימוש לשוני שקדם למונח ׳ארבעה יסודות׳ של חכמי הפילוסופיה בימי־הבינים, ועי׳ לעיל במבוא.

33 **ראוך** — תהל׳ עז: יז. **קול** — שם: יט. **האירו** — שם.

34 **ראתה** — שם. ולפנינו: ׳רגזה ותרעש . . .׳.

## ל [כ"י המוזיאון הבריטי Or. 5554 A, דף 12 ע"א] *

[ברח דודי ודמה לך לצבי או לעופר האילים...]
שלתורה שנתחזקה לה בירושלם מחשמונים והילך עד שעת חרבן מיכאן
ואילך **ברח דודי ודמה לך לצבי** וג׳. **על הרי בשמים** אילו שתי הישיבות שריחן
נודף מסוף העולם ועד סופו והינו דאמרינן בבבל היכא בי כנישתא דהוצל
בי כנישתא דשף ויתיב בנהרדעא וכול׳ וללמדך שנסתלקה לה שכינה מירושלם
5 **ושרתה לה בבבל** הא דכת׳ חולי וגוחי בת ציון וג׳ ומן תמן את אמ׳ **ברח דודי** וג׳
כנסת ישראל היא שאומרת לפני המקום רבונו שלעולם מה לך לטלטל
שריות שכינתך ממקום למקום שאני שרויה בו: כלך למקום שריות הראשונות
כת׳ **ברח דודי ודמה לך לצבי**: יכול לחוצה לארץ תל׳ **לומ׳ על הרי בשמים**
שהן כלל לבשמים שלעולם ואי זה זה בית המקדש כת׳ הר ציון ירכתי צפון וג׳
10 ואומ׳ הפיחי גני יזלו בשמיו: חסלת

---

* נדפס ע"י מאן בחיבורו Texts and Studies, א, עמ׳ 322, הע׳ 47a. ועי׳ ב"מ לוין, תרביץ, ב (תרצ"א), עמ׳ 396, הע׳ 14.

2 **ברח** — שה"ש ח: יד.
**שתי הישיבות** — סורא ופומבדיתא, הש׳ ש׳ אסף, תקופת הגאונים וספרותה, ירוש׳ תשט"ו, עמ׳ מב ואילך.

3 **והינו דאמרינן** — מגילה כט ע"א.
**בי כנישתא...** — בנוסחאות שלנו, אלו הם דברי אביי שם. ׳אמר אביי׳ ליתא גם בהגדות התלמוד ובילקוט כ"י (= יל"ש יחזקאל רמז שנא) הש׳ דק"ס למגילה, שם עמ׳ 148, אות ק׳. באיגרת רב שרירא גאון (מהד׳ ב"מ לוין, חיפה תרפ"א, עמ׳ 73) ובאיגרת רב שמריה ב"ר אלחנן (ש"ז שכטר, סעדיאנה, עמ׳ 123): ׳**רב** אמר בכנישתא דהוצל **ושמואל** אמר בכנישתא דשף ויתיב׳, ולא נרשמה גירסא כזו בדק"ס שם! עכ"פ, מתברר שמחברנו ידע ששני בתי־כנסת אלה הינם קשורים בשתי הישיבות אעפ"י שבמאמר הנ"ל לא גרס את שמותיהם של רב ושמואל.

5 **ושרתה לה בבבל** — הש׳ ש׳ שפיגל, ׳לפרשת הפולמוס של פירקוי בן באבוי׳, סה"י לוולפסון, ירושלים תשכ"ה, החלק העברי, עמ׳ רסז והע׳ 10 שם.
**חולי** — מיכה ד: י.

7 **ממקום למקום** — הש׳ מגילה, שם: ׳שבכל מקום שגלו שכינה עמהן׳.

9 **כלל** — נראה לפרש ׳כלל׳ = עיקר, הש׳ שהש"ר ב: ה: ׳לשעבר היתה התורה כלל...׳. אותו צירוף ממש ׳כלל ל...׳ נמצא בריש מכילתא דר׳ ישמעאל: ׳שכשם שהיה משה כלל לדברות כך היה אהרן כלל לדברות׳. אעפ"י שהמפרשים הסתייגו מגירסא זו והעדיפו את הנוסח ׳כלול׳ שבח"נ שם, נראה שאפשר לקיימה ולפרשה עפ"י המקור שלפנינו, ואכמ"ל.
**הר ציון** — תהל׳ מח: ג.

10 **הפיחי** — שה"ש ד: טז.

## א מ ט ו ל (א ע״א, שו׳ 31)

מהרי״ן אפשטיין רשם דוגמאות נוספות של התיבה ״אמטול״ בשאילתות. ייתכן והציון לשאילתא ס״ט (=סי׳ פ״ג במהד׳ מירסקי) אינו מדוייק מאחר ולא מצאנו את התיבה ״אמטול״ שם. בקשר לציון לשאילתא י״ג, מעניין הדבר שבח״נ שבמהד׳ מירסקי, ח״א, עמ׳ צה נרשם הנוסח: ׳אמטו להני׳ עפ״י ארבעה כתבי־יד (נ ס פ ר) ואין ספק שהמהדיר ז״ל לא דייק בקריאה.

אליבא דאמת, תיבה זו מצויה בגמרא [ר׳ י.נ. אפשטיין, דקדוק ארמית בבלית, עמ׳ 137]. וכך מצאנו בזבחים ס ע״ב (עפ״י אוצר לשון התלמוד, ג, 1463 רע״ג) בפיו של ר׳ ירמיה: ״אמטול דיתבי בארעא חשוכא״ [1] ובסתמא דגמרא בכריתות טו ע״א: ״אמטול הכי״ (שם, 1464 רע״א). גירסא זו מקויימת ע״י כ״י מינכן וכ״י פלורנץ הגורסים לנכון: ״אמטול הכי״ בשני המקרים שו׳ 14; 16 מן הסוף) [2]. משום מה נרשם באוצר לשון התלמוד, שם, ע׳ ״ואמטו להכי — ואמטי להכי״: ״ואמטו להכי״.

מכאן ניתן לשער שבמקומות רבים בדפוסים שלנו הגורסים ״אמטו להכי״ יש לגרוס: ״אמטול הכי״. וכ״ה בע״ז ט ע״א [3]. בכ״י ספרדי שהו״ל ש׳ אברמסון, נ.י. תשי״ז, עמ׳ 16 ובעמ׳ 146 ע״ב בהערות לשו׳ יז, עי״ש.

ושמא כדאי להוסיף שהלשון ״אמטול הכי״ נמצאת גם בשימושו של ר׳ מאיר הלוי אבולעפיא, הש׳ יד רמ״ה לסנהד׳ יא ע״ב, ד״ה: ״תא חזי״ קרוב לסופו, דפ׳ ורשה תרנ״ה, יא ע״א.

בקשר לאטימולוגיה של תיבה זו, הש׳ מילונים ע׳ ״אמטול״; C. Levias, A Grammar of the Aramaic ... in the Babylonian Talmud, Cincinnati 1900, עמ׳ 51; י״נ אפשטיין, JQR, שם, עמ׳ 334—335; הנ״ל, דקדוק ארמית בבלית, עמ׳ 137—138; י׳ קוטשר, לשוננו, כו (תשכ״ב), עמ׳ 160. ותמוה הדבר שאצל שני האחרונים לא נרשם מה שהעיר מהרי״ן אפשטיין ב־JQR, שם, עמ׳ 383, ו״חכם עדיף מנביא״.

1 בכל המקבילות של דברי ר׳ ירמיה (פסחים לד ע״ב; יומא נז ע״א; מנחות נב ע״א; בכורות כה ע״ב) מופיעה המלה העברית ׳ מ ש ו ם ׳ כתחליף לתיבה המקורית ׳אמטול׳ שבאימרתו ה א ר מ י ת של ר׳ ירמיה. ראשיתו של תהליך זה ניכרת בכתבי־היד של הבבלי, ואכן במס׳ זבחים כ״י וטיקן 118, פקסימיליה ירוש׳ תשל״ד, 58 ע״ב הגירסא היא: ׳ מ ש ו ם דיתבי ...׳. גירסא זו חוזרת בכי״י של המסכתות מנחות (כ״י מינכן; וטיקן 118) ובכורות (כ״י מינכן; וטיקן 119; פירנצה). אמנם בכ״י מינכן ליומא, שם עדיין נשתמרה הגירסא ׳אמטול׳, הש׳ דק״ס ליומא, עמ׳ 156, אות ו׳.

2 אמנם בכ״י וטיקן 119, פקסימיליה הנ״ל, 243 ע״א: ׳...דאמטו להכי ... אמטו להכי ...׳.

3 באוצר לשון התלמוד, שם, טעה ברישומו של מקור זה, הן בגירסתו והן במראה מקומו. לפי דרכנו נמצאנו למדים שיש לבטל את הערך ׳ואמטו להכי — ואמטי להכי׳ מאחר והנוסחאות המובאות שם אינן קיימות כלל ועיקר בש״ס שלנו!

# מפתחות

(המספר בסוגריים מתייחס להערה)

## א. מלים ולשונות


(מ)איכן — 147 (33)
אמטול ד . . . — 158 (31); 162

גדול = קוזמיקון — 160 (29)
גידופי גידופין — 147
גמר שבועה — 156 (11)

הידא — 146 (26); 156 (13)
(ו)הילך — 147
הכין — 146 (28)
הלילו — 159 (9)

וג' — 148
וכול' — 148

ירימון — 148

כי הידא — 156 (13)
כלל ל . . . — 161 (9)
כת' = דכת' — 154 (26)

לבש תוהות — 147

מימור — 147; 156 (15)
מצטותא — 146
משום = אמטול — 162 (1)
משתיתין — 160 (31)
מתפרקין — 148

ניזופי ניזופין — 147

סיגלנו מצוות ומעש"ט — 158 (34)
סתורין — 148

עילואי — 147

פרקליטין — 160 (23)

קוזמוקניות — 160 (29)
(ל)קומי — 147 (32)

שריות — 147

תוהות — 147 (*34)


## ב. עניינות


אגדה, יחס הקדמונים ל . . . — 152 (7)
ארבעה היסודות — 146; 160 (31)
ארמית א"י — 147
ארמית בבלית — 146

בתי כנסת ושתי הישיבות — 161

גירסת הגאונים במגילה כט ע"א — 161 (3)

דרך לימוד המשכילים במצרים — 152 (2)
דרשות לשוניות — 145

חזור = תפוח — 154 (27-28)

חיקויי מדרש — 149

(ר') יונה ן' ג'נאח — 149 (46)

כתיב מלא — 147 (30)

מדרש שה"ש (גרינהוט) — 152 (3); 155 (2; 5)
מדרש שה"ש זוטא — 152 (4)
מדרש שה"ש רבה — 144; 152—153; 154 (29); 155 (2); 161 (9)
מדרשים נוספים לשה"ש — 143 (5)
מונחי מדרש — 148—149

משנה — 144

נר שבת — הלכה למ"מ? — 145

סגנון פיוטי — 147 (36)

פירוש ראב"ע לשה"ש — 150
פירוש רש"י לשה"ש — 150
פירושי שה"ש מתקופת הגאונים — 149-150
פרק זרעים — 154 (27-31)

שבעה עונשין בתורה — 155-156 (5-6)

שכינה בבבל — 161
(ר') שלמה בן יהודה — 152-153
(רב) שמריה ברב אלחנן — 149-150
שתי הישיבות — 161

תלמוד בבלי — 144
תפוח = הר סיני — 155 (2)
תפוח לששים יום — 154 (27—31)
תפילת 'על חטא' — 155 (5—6)
תפסיר שה"ש — 150
תקבולת מקראית — 157 (28—30)
תרגום שה"ש — 144

# שמונה תשובות חדשות לרבינו יוסף אבן מיגש

יוצא לאור ע"י ישראל תא-שמע וחגי בן-שמאי

שמונה תשובות חדשות מרבינו יוסף הלוי אבן מיגש, הנדפסות כאן, נעתקו מכ״י סימונסן א׳ (קופנהגן, 186). בכ״י זה השתמשו כמה חוקרים לצורך עבודתם בההדרת תשובות הרמב״ם התופסות את חלקו הראשון של כה״י; לתיאורו ראה פריימן, במבואו לתשובות הרמב״ם, וי׳ בלאו, במבואו למהדורתו שלו, חלק ג׳ עמ׳ 4—5, ירושלים, תשכ״א. כ״י זה שימש את ר׳ מרדכי תמה אשר תירגם את תשובות הרמב״ם לעברית (ס׳ פאר הדור, אמשטרדם, תקכ״ה); הוא כלל שם, לאחר תשובות הרמב״ם, כמה קבוצות תשובות מחכמים אחרים שהיו בסוף כה״י, ביניהם הרי״ף, רבינו יוסף אבן מיגש, ר׳ שמואל הנגיד ועוד. אחר כך נדפס הספר כולו בקובץ ליפסיא, תרכ״א, בשינוי סימנים. עיינתי בגוף כתב היד והבחנתי כי נותרו בו עדיין כמה תשובות לרבינו שלא תורגמו ועל כן גם לא נדפסו בשום מקום (גם לא בשטה מקובצת).

מיעוטן של תשובות רבינו בדפוס (רישום ביבליוגרפי מדוייק ימצא הקורא במאמרי ׳יצירתו הספרותית של רבינו יוסף ן׳ מיגש׳, ב, קרית ספר, מו, תשל״א), ומיעוטו של החומר התורני־הלכתי בכלל שנשתמר בידינו מחכמי ספרד של תקופה זו, שהיא תקופת ׳תור הזהב׳, מקשות על ידיעותינו במצב לימוד התורה בספרד בתקופה המקבילה לתקופת ׳בעלי התוספות׳ בצרפת ובאשכנז, ועל הבנת השתלשלות מסורת תורה שבע״פ שם. גם ספר שו״ת של ר״י ן׳ מיגש עדיין לא עובד למקורותיו ולא הובהרה תרומתו להתפתחות ההלכה בספרד (פרט לקובץ ההערות של הרב ז׳ לייטר, שהקדים למהדורת שו״ת הרי״ף). על נקודות אחדות הרחבתי את הדיבור במאמרי הנ״ל, וכאן רצוני להדגיש בעיקר כי עיון מעמיק בתשובות מלמד על השפעתן העצומה על ספר ׳יד החזקה׳ לרמב״ם, עד שאפשר לומר בוודאות כי כל נסיון לתאר תאור מתודולוגי את דרך חשיבתו של הרמב״ם בהלכה נועד לכשלון מראש אם לא תובא בחשבון הזיקה בין שני גדולי־תורה אלה. יש להעיר עוד, בקיצור נמרץ, על דבר מעניין, כי הסמ״ג מזכיר כמה פעמים את דעת ר״י ן׳ מיגש ליד דעת הרי״ף, ויש לשער שלא ידע לדברים מקור, חוץ מן העובדה כי באותה הלכה מזכיר הרמב״ם את ההוראה ההיא בשם ׳רבותי׳, והסמ״ג, שביקר בספרד ועשה את הרמב״ם יסוד לספרו — ידע שכוונתו בביטוי סתמי זה אל הרי״ף והר״י ן׳ מיגש (ראה, דרך משל, דבריו בהל׳ שכירות, דף קעה ע״ב בדפוס ויניציאה, והשווה עם הרמב״ם פ״א מהל׳ מלוה ולוה הל׳ ו׳. ולענין זה השווה מ׳ אלון, חירות הפרט בדרכי גביית חוב במשפט העברי, עמ׳ 113, הערה 12 [ויש לתקן שם: שו״ת הרי״ף סי׳ ר״ט ולא כ״ט]). הסמ״ג הוא הראשון לחכמי צרפת המזכירים את רבינו בשמו וממנו נלקחו הדברים אל הספרים השונים מ׳דבי מהר״ם מרוטנבורג׳, ואכמ״ל. יש גם ענין היסטורי לא מבוטל בשאלות

שלפנינו, מכמה צדדים, ומעניינת במיוחד הפיסקה הנוגעת לנשיא יוסף ן' פרוציאל ראה הערה 16.

את כתב היד העתיק ותירגם בתחילה מערבית מר אהוד הורוויץ. הוספנו לתשובות מ"מ והערות קצרות. תודתנו נתונה לספריה בקופנהגן על הרשות להדפיס את כה"י, ולפרופ' א"א אורבך, שסייע להגשים את ההדפסה. סימנים דיאקריטיים באותיות ת', ג', כ', ד', צ', ט', המצויים בכה"י פה ושם סומנו פה בכל מקום, להקלת הקריאה. על בעיות לשוניות, עיין מבואו הנ"ל של י. בלאו.

המקור:

## שאלות ותשובות לרבינו יוסף הלוי בכ"ר מאיר הלוי אבן מיגאש ז"ל תלמיד רבי' יצחק ואסתאד' [= ורבו של] רבינו משה זצ"ל

[א]

ש א ל ה מן טליטולה יורנו אדוננו ראו' משארך שמ' פי דאר לראו' אלת'לת' מנהא ולשמעון אלת'לת'אן פטלב ראו' קסמתהא מע שמ' אד' צחן אלדאר פיה ת'לאת'ין שבר פי כ"ח וללדאר מג'לס כביר מן נחו ס"ח שבר ומג'לס ת'אני צגיר מן נחו י"ח שבר ראו' אלמד'כור מלאצק ללדאר אלמד'כורה פטלב ליאכ'ד' פי ת'לת'ה אלמג'לס אלצגיר פקט מע מא לא יפי בחקה מן אלדאר וקנע בה לכונה מג'אור לדארה אלת'אניה פיריד[1] אכ'לאטהא[2] מעהא ושמ' יזעם אן ליס לה ד'לך פיערפנא סידנא מוג'ב אלסנה בינהמא פי ד'לך יעט'ם אללה אג'רה.

א ל ג'ו א ב מד' הי אלדאר עלי אלצפה אלתי וצפוא פאלקסמה פיהא למן טלבהא מנהמא ואג'בה אד' פיהא דין חלוקה וצפה אלקסמה אן יכון אכ'רג' אלמג'לס באזא[3] אלמג'לס ויקסם אלצחן ת'לאת'א אקסאם יאכד' צאחב אלת'לת'ין אלמג'לס אלכביר אנקטע מא ישכו[4] פי אלמג'לס אלכביר מן תכ'סירה ומא ינקצה מן תכ'סיר אל ת'לאת'ין יאכ'ד'ה מן אלצחן בעד אן יתרך לצאחב אלת'לת' ענד מג'לסה מן אלצחן ארבעה אד'רוע פי ת'מאניה או ת'מאניה פי ארבעה פאן נקצה בעד ד'לך שי מן אלתכ'סיר יאכ'ד' פיה מן צאחב אלת'לת' קימה מא ינקצה ואן כ'רג' צאחב אלת'לת' ללמג'לס אלכביר פיאכ'ד' מן אלצחן בלצאקה ארבעה אד'רוע פי ת'מאניה ומא ענדה מן אלתכ'סיר יעטי ת'מנה לצאחב אלת'לת'ין. ואמא מא זעם צאחב אלת'לת' אן יאכ'ד' אלמג'לס אלצגיר בלצאקה פיג'ב אן ינט'ר אן

1 בכה"י: פי יריד. 2 בכה"י: אכ'לטהא.
3 בכה"י: באזה. 4 בכה"י: ישט או ישכו או ישנו.

כאן בין אלנציבין תפרקה פי אלקימה או פי חסן אלמסכן או פי וג׳ה מן אל וג׳וה [5] פליס לה ד׳לך אד׳ יקול לה צאחבה מעלינא לי כי נכסי דבי מריון ואן כאן ליס בינהמא תפריקה בל אלג׳התין מתסאויה פי כל וג׳ה פלראו׳ אן יאכ׳ד׳ נציבה בלצאקה וליס לשמ׳ אן ימנעה ען ד׳לך לקו׳ פי מת׳ל ד׳לך כגון זו כופין על מדת סדום. וכך הדין יוסף הלוי בר׳ מאיר הלוי ז״ל.

[ב]

ש א ל ה יורנו אדוננו ראו׳ ושמ׳ להמא דאר משתרכה לראו׳ מנהא אלת׳לת׳אן ולשמ׳ אלת׳לת׳ אלבאקי וליס פיהא דין חלוקה ולראו׳ אל מד׳כור פי אלדרב אלד׳י פיהא הד׳א אלדאר דאר ת׳אניה פיבין לנא סידנא מקדאר אלמוצ׳ע אלד׳י יצח פיה דין חלוקה ואן כאן יצח ד׳לך פי הד׳ה אלדאר הל לראו׳ ממאנעה שמ׳ ליפתח באבא לנציבה אד׳א וג׳ב לה פי אלדרב אלמד׳כור ואללה יעט׳ם אג׳רה.

א ל ג׳ו א ב אמא אלמקדאר אלד׳י יגב בה דין חלוקה פי דאר פהו אן יחצל לכל ואחד מנהמא פיהא בית יכון פיה לא אקל מן ארבע אמות עלי ארבע אמות ואן יחצל לכל ואחד מנהמא מן אלצחן לא אקל מן ארבע אמות עלי שמונה ואמא פתח אלבאב ללנציב אלת׳אני פי אלמבוי פלכל [6] ואחד מנהם אן יעכב [7] פיהא עלי צאחבה פאן אתפקא ג׳מיעא עלי קסמתהא ואן יפתח באב ת׳אני פי אלמבוי כאן לה ד׳לך ורג׳עא פי אלדאר אלי דינא דגוד או אגוד. וכך הדין. יוסף בר מאיר הלוי נ״ע.

[ג]

ש א ל ה מה תקול אעזך אללה אד׳א לם יכן פי אלדאר דין חלוקה ולם יתפקא פי גוד או אגוד או יכון פיהא דין חלוקה ותנקסם הל לכל ואחד מנהמא ליזיד פי אי נציב יכ׳תאר אם לא. וכד׳לך כאן ראו׳ קד סכנהא נחו אלעאמין ויריד אלאן שמ׳ יסכן מת׳ל ד׳לך עוצ׳א [8] ממא סכן ראו׳ פקאל לה ראו׳ אני אנמא סכנת אנא פי חצתי ולו שית אנת אלסכנה מעי פי חצתך לם אמנעך וסימא אן לראו׳ מן הד׳ה אלדאר אלת׳לת׳אן ואיצ׳א אנה תצרף פיהא תצרף צ׳עיף כאן ימכן שמ׳ ליתצרף מעה פליסלמנא [9] סידנא מנהאג׳ אלחק פי ד׳לך ואללה יעט׳ם אג׳רה.

א ל ג׳ו א ב אד׳א קסמת אלדאר פמן שא מנהם אן יזיד עלי צאחבה פי אלנציב אלד׳י יריד אכ׳ד׳ה לה ד׳לך וליס לשמ׳ אן יסכן ג׳מלה אלדאר עוצ׳א״ ממא סכנהא [10] ראו׳ בל גאיתה אד׳א צח אן ראו׳ סכן ג׳מיעהא ואנתפע בג׳מלתהא אן יטלבה בכרא נציבה מנהא וכ׳אצה אד׳א כאנת אלדאר אלמד׳כורה מוקופה

5 בכה״י: או פי וג׳ה מן אלוג׳ה מן אלוג׳וה.
6 בכה״י: פל כל. 7 כך בכה״י.
8 בכה״י: עוצ׳ה. 9 בכה״י: פליסלמנה.
10 בכה״י: סכנאהא.

ללכרא קבל ואמא אן כאנת גיר מוקופה ללכרא ולא קאל לה פי אול סכנאה אנה גיר מסאמח לה בסכנא נציבה מנהא פליס לה אן יטלבה בכרא ען נציבה וכך הדין. יוסף הלוי.

[ד]

ש א ל ה פי הבה בשרט. מן והב שיא עלי שרט פעלי אלמוהוב לה אן ית׳בת אן אלשרט אלד׳י עלקת בה תלך אלהבה קד כמל בחית׳ צחת אלהבה לקו׳ ז״ל מי שכתב גט לאשתו ואמ׳ לה הרי זה גטיך אם לא באתי מכאן ועד י״ב חדש וליחוש שמא בא ואוקפה אלתלמוד באומ׳ נאמנה עלי לומ׳ שלא באתי אלד׳י אן טעמ׳ דאמ׳ נאמנת עלי לומ׳ שלא באתי הא לא אמ׳ עליה להביא ראיה שלא בא אלד׳י בה עלק אלבעל צחה אלגט אלד׳י אעטאהא, פכד׳לך איצ׳א עלי אלמוהוב לה אן ית׳בת כמאל אלשרט אלד׳י בה עלק אלואהב צחה אלהבה, וכך הדין. יוסף הלוי.

[ה]

ש א ל ה מן טליטלה. וסאלת ראו׳ ושמ׳ אכ׳וין פכאכין פאבתעא כ׳אדם מן יהודה במאיה מת׳קאל ואנעקד בינהם עקדא הד׳א נצה וגרצ׳ה נחן שהדא אדא אלעקד אכ׳ד׳א קנין שלם מעכשו ראו׳ ושמ׳ אכ׳וה אן קב(א)להמא ופי מאלהמא וד׳מתהמא חאצ׳רהמא בגאיבהמא מליהמא ען עדימהמא ליהודה מאיה מת׳קאלא מן ד׳הב אלמראבטיה וג׳בת קב(א)להמא מן כ׳אדם פלאנה אבתעאהא מנה ג׳מיעא ותאדא[11] אליה מן הד׳א אלעדד ת׳לאת׳ין מת׳קאל אד׳א שא אכ׳ד׳הא ואלבאקי אלי קדום שמ׳ אלמד׳כור מן ספרתה הד׳ה מן בלאד אלמסלמין ולא יכן להמא סבילא לאכ׳ראג׳ אלכ׳אדם אלמד׳כורה מן טליטלה חתי ינתצף יהודה מן ג׳מיע מאלה ואכ׳ד׳א קנין עלי ד׳לך וסאיר חזוק אלשטר פסאפר שמ׳ הד׳א אלי בלאד אלמסלמין ואבטא פיהא נחו עשרה סנין אלי אלאן והוא הנאך מתקפא ען מא ברז עליה מן אלמאל פקאם יהודה יטאלב ראו׳ אלחאצ׳ר מנהמא ען באקי מאלה פקאל לה ראו׳ תצבר[12] אלי אקבאל שמ׳ אכ׳י כמא פי שטרך פקאל יהודה לו עלמת[13] אן כאן יבקי אלי ת׳ם אכת׳ר מן סנה לם אביעהא מנה ולולי איצ׳א מא קבץ׳ אכ׳וך אלי ת׳ם מאל אלכ׳אדם מן אביהא לכאן ענדי מאלי מן ענד ואלדהא מנד׳ אעואם כת׳ירה ואנת ואכו׳ך עטלתמא עלי מאלי וראו׳ הד׳א יקול לה לא בל תצבר אלי מג׳י אכ׳י כאלד׳י אשרטנא מעך פי אלאול. פיפתינא מולאנא בואג׳ב אלסנה פי ד׳לך אן כאן ילזם יהודה אנתט׳אר שמ׳ או אן כאן ילזם ראו׳ אנצאפה ענה לכונה חאצ׳ר׳א או אן כאן איצ׳א לב״ד ליצ׳רבוא לה אמדה חסבמא יט׳הר אללה אליהם בחית׳ אן ג׳אז אלאמר ולא יג׳ז אן יקע

11 = ותאדיא. 12 בכה״י: תנבר.
13 בכה״י: עמלת.

אלאנתצאף מן ראו' ואיצ'א אן אראד ראו' צרף אלכ'אדם עלי יהודה אן אבטא שמ' אכ'וה ויהודה לא יריד קבצ'הא מנה יורנו אדוננו.

א ל ג ' ו א ב מד' טאלת ספרתה אכת'ר מן אלמעהוד סימא אד' הו מתקף ממנוע מן אלאנצראף פקד וג'ב ליהודה אלאנתצאף מן ראו' אכ'יה לכון אלאתפאק קד וקע ליכונוא מטלובין בעצ'המא ען בעץ' ולו לם יקע אלאפצאח לכאן ואג'ב מן אצל אלסנה לקו' השותפין אחראין זה לזה וכו'. פכיף אד'א וקע אלאשתראט בה באפצאח פי אצל אלצפקה[14] ומע אן אלשרט וקע בינהמא ובינה אלא יכון אנתצאפה אלא בעד אנצראף שמ' פמד' אבטי זאיד עלי אלמעהוד וסימא הו מתקף פי אלמכאן אלד'י סאפר אליה פהו אונסא דלא שכיח ולם יעול יהודה עליה וקד וג'דנא מן קבל עליה כל אונסא דמתיליד וחדת' אונסה דלא שכיח אן לא ילזמה מן ד'לך אלאונס שי אד' לם יט'ן בה ולא עזם עליה לקולה, ההוא גברא דקביל ארעא מחבריה קביל עליה כל אונסא דמתיליד לסוף איסתכר נהר מלכא סבא וטלע אלקול פיה אן אונסה דלא שכיח הוא ולם יט'ן בה. וכד'לך איצ'א הו ומע אן אלשרט וקע מע יהודה אן יצבר אלי אן ינצרף שמ' פמד' ג'רי עליה אלתתקיף בחית' אעתקל הד'ה אלמדה פהו אונסא דלא שכיח וליס ילזם יהודה אנתט'ארה אד' לם יט'ן אלד'י ג'רי עליהא גיר אן אד'א שא ראו' פסד' אלצפקה[14] וצרף אלכ'אדם לה ד'לך אד'[15] כמא ליהודה אן יקול לם יט'ן בהד'א אלאונס כד'לך לראו' אן יקול אד' אשתרי הד'ה אלכ'אדם לם יט'ן אלא אן כאן ינצרף קריבא אכ'וה עלי מעהודה ולו[16] עלם אן כאן יג'רי עליהא מא ג'רי מן תקאף אלד'י הו אונסא דלא שכיח לם ידכ'ל פי הד'ה אלשרא.

[ו]

ש א ל ה ראו' אשתרי דארא מן שמעון ולוי שפיעהא ולם יעתרץ' לוי פי וקת אלשרא ובקי אלדאר ביד ראו' אכת'ר מן שני חזקה וסמא אלדאר פי אלת'מן פלמא ראי לוי אן קד סמא אלדאר אראד טלבהא באלשפעה פקאל לה ראו' לאי שי לם תעתרצ'ני אלי אלאן פאג'ובה לוי וקאל כנת אבדא מנתט'ר לתשאורני ותקני מני בקטע שפעתי פלם תפעל ד'לך פלמא ראית אנך לם תג'יני אריד לתאכ'ד' מא וזנת ותכ'רג' ען אלדאר אד' אנא אחק בה מנך ונג'ד פי אמר אלשפעה יקול צריך לאימלוכי ביה וצריך למקני מניה ונג'ד איצ'א יקול אן אד'א קאל אזיל ואטרח ואיתי זוזי לא נטרינן ליה וכו' ואיצ'א הני צירי והני שרי וכו' פלמולאנא אלאג'ר פי תביין הד'א לנא ואללה יעט'ם אג'רה.

א ל ג ' ו א ב מד' עלם לוי בשרא ראו' לדאר שמ' ווזן אלת'מן פיהא ולם יקם פי אלחין באלשפעה פקד סקטת שפעתה לאן אד'א כאן מן קאם באלשפעה לם יחצ'ר אלמאל בידה סקטת שפעתה לקו' הני צרו והני שרו ליה בה משום דינא

14 בכה"י: אלספקה.
15 בכה"י: אן. 16 בכה"י: ולא.

דבר מיצרא ובאלאחרי מן עלם באלשרא ווזן אלת׳מן ולם יקום ג׳מלה פצלא מן וזן אלת׳מן וקו׳ א״ל אזיל אקני אמ׳ ליה אין צריך למיקנא מניה פד׳לך אנמא הו מהמא לם ינפד׳ שרא אלמשתרי ללמלך ווזנה אלת׳מן פיהא ואמא אד׳א נפד׳ שרא אלמשתרי ווזן אלת׳מן פמד׳ עלם אלשאפע וסכת ולם יקום באלשפעה מע אחצ׳אר אלמאל פקד סקטת שפעתה בד׳לך וכך הדין.

[ז]

ש א ל ה מן טליטלה וסאלת ראו׳ טלב שמ׳ בב״ד ען דאר יסכנהא פקאל לה אעטיני דאר ואלדי פראג׳עה שמ׳ קאילא את׳בת מא תקול וחיניד׳ אראג׳ע עליה פאת׳בת ראובן אנהא תערף לואלדה פי אלקדים וכאן לוי בין ד׳לך חאצ׳רא פי אלמושב פקאל ליס לראו׳ פי אלדאר שי ולא לשמ׳ בל אנמא כאנת אלדאר לאבי ותופי ותרכהא בידי וביד אכ׳ותי וכנא איתאם צגאר ובקית באידינא אלי אן אכ׳ד׳והא [17] אלגויים פי ג׳מלה אלדאר אלתי אכ׳ד׳ת לנא ולגירנא מן אליהוד בד׳לך אלג׳ור אלד׳י כאן פקיל ללוי את׳בת במא אדעיתה ותדעיה פאט׳הר שטר ושהוד יתצ׳מן שהאדה שהודה באנהם יעלמון הד׳ה אלדאר עלם [18] צחיח ביד ואלד לוי [19] בעד מא כאנת ביד ואלד ראו׳ מלכא לה ומתעה ותמלכהא [19*] אכת׳ר מן שני חזקה דון מעתרץ׳ עליהא אלי אן ג׳ראת אלוהלה ומן בעד ד׳לך אכ׳ד׳ת מן אידי ורת׳תה מן ג׳מלה אלדאר אלתי אכ׳ד׳ת בכת׳רה אלג׳ור ועמל נזאיל פלמא ראוא אלחכאם ת׳באת לוי פיהא אפתאוא אן אלדאר ואג׳בה לה בהד׳א אלת׳בות ולם יוג׳בוא לראו׳ פיהא שיא אד׳ ולם ית׳בת סוא אנהא כאנת תערף לאביה פי אלקדים פטאל אלכ׳צאם בינהם אלת׳לאת׳ה אלי אן אתפק ראו׳ מע לוי ען תראצ׳י מן אנפסהמא באן ישתרכא פי אלדאר ועקדא בינהמא עקדא בד׳לך באנהמא תשארכא פיהא לתכון בינהמ׳ נצפא נצפא ווהב כל ואחד מנהמא לצאחבה נצף אלדאר וכל חג׳ה לה פיהא ולם יבק לכל ואחד מנהמא פי נצף צאחבה לא קלילא ולא כ׳תיר בג׳מ׳ע חזוקי אלמתנות פבקיא עלי הד׳ה אלחאל מדה ובדא לוי בטלב שמ׳ וטאל בינהמא אלכ׳צאם וכאן ראו׳ הד׳א מן בלד ת׳אני פלמא ראי אן טאל אלכ׳צאם וראד אלנהוץ׳ [19**] אלי בלדה אתפק איצ׳א מע לוי ת׳אניה פי נציבה אלד׳י הו אלנצף מן אלדאר וקיד לה פיהא שטר זביני מוחזק בכל מיני חזוקין שבו אנה באעהא כלהא מנה בסתה מת׳אקיל וקבצ׳הא ת׳ם נהץ׳ אלי בלדה ובעד מא אנקצ׳א הד׳ה במדה קאמת ביינה ושהדת אן הד׳ה אלדאר אלמד׳כורה כאנת פי אלאצל לואלד ראובן אלמד׳כור ואכ׳ד׳הא רייס אלמכאן מנה ג׳ורא וג׳עלהא נזאלה מע ג׳מלה נזאילה פי אלבלד וכאן ר׳ יוסף הנשיא נ״ע סדילה ואליא עלי מאל אלסלטאן פצארת אלדאר ביד אלנשיא ואעטאהא לואלד ראו׳ אלמד׳כור לימרכן פיהא טעאם אלסלטאן ועלי הד׳ה אלצורה כאנת בידה

17 בכה״י: אכודהא. 18 בכה״י: אעלם.
19 בכה״י: ללוי. 19* בכה״י: ותמלכהה. 19** בכה״י: אלנקוץ׳.

וואלד ראו׳ משתכי מן אמר הד״ה אלדאר וליס יקוי יסתכ׳רג׳הא מן יד אלסלטאן פלמא סמע ראובן פי בלדה אלשהאדה וצל ליטאלב לוי קאילא אן הד״ה אלביעה אלתי בעתהא לך יא לוי הי מפסוכ׳א [20] אד׳ לם אביעהא לך חתי קאלוא לי אלחכאם ליס לך פיהא שיא פלם אביעהא אלא בסבב ד׳לך ולו לם יפתוני אלחכאם בד׳לך לם אביע מנך עשרין מת׳קאל בסתה מת׳אקיל ואיצ׳א אנא כאנת יתום ולם אעלם בהד׳א אל שהאדה ולא עלי אי צורה כאן תציירהא לואלדי פכאן מן אלמפתיין מן אפתי אן אלביעה מפסוכ׳ה בסבב אן נחמל עליה אנה לולי מא אפתאוא אלחכאם [20*] אן ליס לה פיהא שי לם יביעהא בהד״ה אלקימה ולא כאן יקע פי אשראכה [21] מע נפסה פיה פי אלאול וצאר הד׳א אל קנין אלד׳י אכ׳ד׳ פיהא קנין בטעות וקנין בטעות חוזר וכאן איצ׳א מן אלמפתיין מן אפתי אן אלביעה צחיחה ואן אלחכאם [22] אפתוא פיהא צואבא אד׳ קד את׳בת לוי אלחזקה פיהא לואלדה ותמלכה איאהא בעד ואלד ראו׳ ולם ית׳בת ראו׳ פי ד׳אך אלתאריך׳ עלי אי צורה כאנת אלדאר ביד ואלד לוי ואד׳א לם יגלטוא פי מא חכמוא ולו צבר ראו׳ עלי נפסה חתי תקום לה הד״ה אלשהאדה כאן יחכם לה באלדאר פהו אד׳א ט׳לם נפסה אלד׳י לם יסתת׳בת בל ד׳הב אלי אלאסתעג׳אל בקבץ׳ אלת׳מן ואלביעה צחיחה. פלמולאנא אלטול אלאעם ואלפצ׳ל אלאתם ליבין לנא מא עלי׳ אלצואב מן הולאי אלטאיפתין ומא ואג׳ב אלשרע ואלסנה פי הד״ה אלדאר יעט׳ם אללה אג׳רה והכד׳א יבין לנא בעלאה ובמא קלבה אללה יראה אדאם אללה מדאה אן וג׳בת אלדאר ללוי מה יכון חכמה מע שמ׳ אד׳ טלבה פי ב״ד וקאל לה מן חית׳ צארת הד״ה אלדאר בידך פראג׳עה קאילא נעם אבתעתהא מן יהודה ויהודה מן נצראני פאבתעתהא אנא מן יהודה בט״ו מת׳קאל פכאן ת׳ם מן אפתי קאילא את׳בת מא תקול ותאכ׳ד׳ מא וזנת חסבמא הי אלתקנה אלתי תקנוא אלג׳מאעה פי מן אבתאע דארא מן נצראני ממא כאנת ליהודי ואכ׳ד׳ת מנה פלם יכון ענדה ת׳באת ולא במא אבתעהא יהודה מן אלגוי ולא במא אבתעהא הו מן יהודה וקאל [23] איצ׳א שמ׳ ללוי הד״ה אלדאר אד׳ ולם תת׳בת לך בל ת׳בתת לואלד ראו׳ ואשתריתהא אנת מן ראו׳ אבנה ואנא סאכנא פיהא פשראהא לי אולי בחסב אני פיהא שאפע באלמאל אלד׳י אבתעתהא בה פכאן ת׳ם מן אלמפתיין מן אפתי וקאל אן אלדאר ואג׳בה לה בחכם אלשפעה משום ועשית הישר והטוב וגו׳ אד׳ קד צאר שמ׳ פי מנזלה אלממשכן והו אפצ׳ל באלשרא לקול אלאואיל ז״ל מאי משכנתא דשכונה גביה ומשכנתא לית בה משום דינא דבר מיצרא וכאן איצ׳א ת׳ם מן אפתי אן אלדאר ואג׳בה ללוי מן וג׳ה כון אלדאר קד תת׳בתת לואלדה פי אלאול ואכ׳רג׳ת ען ידה ג׳ורה ואלואג׳ב אן תנצרף לידה כמא כאנת ביד ואלדה ולראובן אן תחתג׳ מעה פיהא אד׳ פי אלממכן אן יט׳הר לה פיהא במא ידפעה ענהא ואמא חג׳ה אלשפעה פי מת׳ל הד׳א סאקטה לוג׳הין

20 בכה״י: מפסודא. 20* בכה״י: אלחכאן. 21 בכה״י: אשרכה.
22 בכה״י: אלאחכאם. 23 בכה״י: וקל.

אמא אלואחד מן קבל אלשרכה אלתי תקדמת בינהמא פיהא אעני אשתראך ראו׳ ולוי פיהא לקולה׳ לאיתתא וליתמי ולשותפי לית בה משום דינא דבר מצרא ואלוג׳ה אלת׳אני אנמא קולהם מאי משכנתא אנמא הו אד׳א תקדם שרא אלממשכן פלא חק ללשפעה[24] מעה ואמא אן יכון הו שאפעא פלם יג׳ינא פי באב אלשפעה ג׳מלה ואיצ׳א אן מע הד׳א ליס ישבה אן יכון שמ׳ הנא מת׳ל אלממשכן אד׳ אלממשכן שאנה אן לא יוצל[25] פי אל דאר אלא ברשות צאחבהא ובתמליכה איאה רקבה אלעקאר מן מאלה והנא לולי אלתקנה אלתי תקדמת בינגא לכ׳סר שמ׳ מאלה וכאן יכ׳רג׳ ען אלדאר. למולאנא אלפצ׳ל ליבין לנא ד׳לך ביאנא שאפיא ויורנו הדין ויקבל שכר טוב מן השמים.

א ל ג׳ ו א ב וקפנא עלי הד׳א אלסואל ותאמלנא[26] אגראצ׳ה והד׳א ג׳ואבה כפי מה שהראונו מן השמי׳ אלט׳אהר אלינא אן מד׳ קד אנפד׳ ראו׳ אלצלח פי אלדאר מע לוי ואקני מנה עליה ת׳ם אנפד׳ בעד ד׳לך אלביע מנה פי חצתה מנהא ואקני עלי ד׳לך פקט סקט חקה מן ג׳מיע אלדאר וג׳בת ללוי ומע אן קד קאמת בעד ד׳לך אלשהאדה אלתי כתמוהא פליס יתסמי קנינה בסבב ד׳לך קנין בטעות שית קנין אלצלח או קנין אלביע לאן אנמא כאן יכון קנין בטעות לו תבין אכ׳ר׳א אן אלחכאם אלד׳ין חכמוא אן לא חק לראו׳ פיהא בה אולא[27] ט׳הרת לה פיהא בעד ד׳לך ראיה ג׳ליה תקתצ׳י אן אלדאר לה ואן לא חק ללוי פיהא דון שך ולא אמתרי וכאנת ד׳לך כ׳פיה ען ראובן ולא שך פי אנה לם יעלם בהא לצגר סנה כנא נג׳ד קנינה קנין בטעות מת׳ל מעשה דהנהו גינאי דעבדו חושבנא בהדי הדדי וכו׳ אלד׳י קיל פיה אכ׳ר׳א א״כ הוה ליה קנין בטעות וכל קנין בטעות חוזר. ואמא הנא אלד׳י לם יג׳ר עלי אלחכאם גלט פימא חכמוא בל לם יחכמוא אלא במחץ׳ אלחק ומוג׳ב אלסנה ואלראיה אלתי קאמת לראו׳ בעד ד׳לך באן אלדאר כאנת לואלדה ואן אלסלטאן אכ׳ד׳הא ג׳ורה מנה ואן תמלך ואלד לוי להא אנמא כאן מן קבל אלסלטאן ליכ׳תזן לה פיהא טעאמא ליסת ראיה ג׳ליה ממא תדל אן לם יכון לואלד [לוי][28] שיא פיהא פקד ימכן אנה אשתראהא בעד ד׳לך מן ואלד ראו׳ פליס יתסמי קנין בטעות אלד׳י קלנא עסי אשתראה ואלד לוי מן ואלד ראובן ומע אן הד׳א אלאמר לא יקצ׳י ללוי בה אלא באן יקים בה ראיה ולא תפידה פיהא חזקה אד׳ קד עלם אלסבב אלד׳י בה תמלכהא וג׳א[29] פיהא מחמת גזלן פלכון שראהא מן ואלד ראו׳ אמר ממכן ואן כאן לא יקצ׳י בה פקד חצל מ״מ בכונה אמר ממכן אן אלראיה אלמד׳כורה אלתי קאמת פיהא בעד ד׳לך לראו׳ לא ימכן אן יקטע בהא אן לם ישתראהא ואלד לוי מן ואלד ראו׳ ולו לם ינפד׳ ראו׳ אלצלח אלד׳י אנפד׳ה פיהא מע לוי לם ינפך מע אלראיה אלמד׳כורה מן אן ינפד׳ בחצ׳רתה חרם סתם עלי מן יעלם אן ואלדה באעהא מן ואלד[30] לוי

24 בכה״י: לנשפעה. 25 בכה״י: ינצל.
26 בכה״י: ותאמלכא. 27 בכה״י: או לא.
28 חסר בכה״י. 29 בכה״י: וג׳ה.
30 בכה״י: ולד.

ולנא אן נקול עסי אנה ליס כאן יתקלד ד׳לך ויג׳ב אן לא [31] יתסמי קנינה באלצלח ואלביע קנין בטעות וקד ארתפע טלב ראו׳ ען לוי פי אלדאר [32] אלמד׳כורה ואמא חכם לוי פיהא מע שמ׳ פמד׳ לם ידעי שמ׳ שראהא מן לוי ולא מן ואלדה בל אדעי שראהא מן יהודה ויהודה מן נצראני פלא תפידה אלחזקה לקו׳ הבא מחמת גוי הרי הוא כגוי מה גוי אין לו חזקה אלא בשטר וכו׳. ומד׳ קד צאר לוי עוץ׳ ראו׳ פי אלדאר אלמד׳כורה באלצלח ואלביע אלמד׳כורין פקד יג׳ב לה אכ׳ראג׳הא מן ענד שמ׳ וליס לשמ׳ ליטאלב [33] לוי באלט״ו מת׳קאל אלד׳י וזן פיהא עלי חכם אלתקנה אלד׳י ד׳כרתם אלא בעד אן ית׳בת אנה וזנהא פיהא. ואמא אלד׳י אפתי אן שמ׳ אולי באלשרא אלד׳י אשתרי לוי ואן לה פיה חכם אלשפעה בסבב אלט״ו מת׳קאל אלד׳י לה עליהא ותעלק פי ד׳לך לקו׳ משכנתא לית בה משום דינא [34] דבר מיצרא פתפסיר הד׳א אלכלאם ליס כמא זעם ואנמא תפסירה אן [35] אד׳א כאן בידה מלך משכונה ואשתראה בעד ד׳לך מן צאחבה ליס לבר מיצרא אן ישפע עליהא פי ד׳לך אלשרא ואמא אן יכון צאחב אלשרא משכונה מקאם בר מיצרא בחית׳ אן יכון מתי אשראה אג׳נבי קאם עליה פיה ואכ׳רג׳ה מנה כמא יעמל בר מיצרא פלם יריד אלתלמוד ד׳לך ולא הד׳ה תפסירה ולו כאן הד׳ה תפסירה כמא זעם אלזאעם כאן יקול משכנתא אית בה דינא דבר מצרא כאן אחק בה אן יקול אית בה דינא דבר מצרא מן יקול לית בה דינא דבר מצרא פלא ילתפת לצאחב הד׳א אלכלאם וכך הדין.

[ח]

ש א ל ה יורנו רבי׳ ראובן תופי וחיי לרבנן ולכל ישראל שבק ותרך אבנא צגירא לוי ודארא ביד שמ׳ פלמא כבר אלצבי וצאר פי חד אלרג׳ל טלב לשמ׳ בב״ד ען אלדאר אלתי תרכהא ראו׳ ואלדה בידה ואת׳בת לוי בשני עדים באן אלדאר תערף לראובן אביה ורת׳הא ען יעקב אבי ראו׳ פראג׳עה שמ׳ קאילא אלדאר דארי לי אסכונהא מן נחו י״ח עאמא סכנתהא פי וג׳ה ראו׳ ואלדך סנתין ובעד ופאתה סכנתהא פי וג׳הך סנין כת׳ירה בעד מא כאנת קד אשתרתהא מן אביך שראא צחיחא וצ׳אע לי אלשטר ואיצ׳א מן בעד מא כברת אנת וצרת מן פוק אלעשרין עאם תביע ותשתרי ותפהם מראשדך ד׳הבת אלי מטאלבתי פיהא פאשתריתהא מנך בכ׳מסין מת׳קאל ווזנת מאלך ועקדת מן ד׳לך עקדא ותלף עני פאנכר לוי ג׳מיע ד׳לך וצאר יקול לא אנמא תערף אלדאר לראובן ואלדי ורת׳הא ען אביה יעקב ותערף בידה בעדה אלי סנתין קבל ופאתה ולי בג׳מיע ד׳לך ביינה עדלא ואנת יא שמ׳ אלד׳י תדעי הד׳א אלדעוי את׳בת כיף צארת בידך וסאיר [36] מא תדעיה מן אנך סכנתהא פי וג׳הי ואנא (איצ׳א) אד׳ תופי ואלדי [37]

31 בכה״י: לה.
32 בכה״י: אלדאם.
33 בכה״י: ליטלב.
34 בכה״י: דינא משום.
35 בכה״י: תפסירא אי.
36 בכה״י: וצאיר.
37 בכה״י: ואלדת.

כנת צבי צגיר ואחתג'אג'ך אנת אן סכנת פי וג'הי ואנא כביר פליס יפידך שיא לקו' אין מחזיקין בנכסי קטן ואפי' הגדיל פלסידנא[38] אלפצ'ל ליבין לנא אן כאן תצח הד'ה אלחזקה אם לא אד' ת'ם מן אלמפתיין מן אפתי אן פי מת'ל הד'א יקול אין מחזיקין בנכסי קטן ואפי' הגדיל ות'ם מן יפתי אנה[39] אד' וידעי אנה אשתראה מן לוי והו כבירא ולם קט ימלכהא ען עמלנא פקד צאר כמן ידעי אנה אשתראה מן גיר מאלך יורנו אדוננו.

א ל ג'ו א ב מד' אנמא צארת ביד שמ' ולוי ולד ראו' צגיר מע אנה כביר בעד ד'לך פליס יקבל דעוי שמ' אנה אשתראהא מנה בעד מא כבר אלא אן אסתט'הר בד'לך בראיה אד' אלחזקה לא תפידה מד' כאנת ולוי בן ראו' צגיר וקד קאלוא אין מחזיקין בנכסי קטן ואפי' הגדיל פאן אסתט'הר בראיה במא ידעיה באנה אשתראה מנה בעד מא כבר וקצ'י לה בהא ואן לם פיחלף לוי בן ראו' שבועת היסת אנה מא באעהא מנה ויכ'רג' פי אלימין אנה מא יעלם אן באעהא ואלדה ראו' ואנהא אלי אלאן דארה ותנצרף אליה וכך הדין.

תמת אלתשובות לרבינו יוסף הלוי זצ"ל בכה"ר מאיר הלוי ז"ל אבן מיגש והי י"ו שאלה.

## תרגום:

[א]

ש א ל ה מטליטולה. יורנו אדוננו, ראובן ושמעון שותפים בדירה, לראובן שליש ממנה ולשמעון שני שליש. ביקש ראובן לחלקה עם שמעון, מאחר שבחצר הדירה 30 טפח על 28. בדירה יש חדר גדול כ־68 טפח, וחדר שני קטן כ־18 טפח. ראובן הנזכר גובל בדירה הנזכרת, וביקש לקחת בשליש המגיע לו את החדר הקטן בלבד, אף על פי שאין זה כל מה שמגיע לו מן הדירה, והסתפק בכך משום שהוא נמצא בשכנות לדירתו השנייה והוא רוצה לצרפם יחד. שמעון טוען שאין זה מגיע לו. יורנו אדוננו הדין בענינם ואלקים ירבה שכרו.

ת ש ו ב ה כיון שהדירה הזו היא כפי שתארו, הרי אם אחד מהם מבקש לחלקה, יש לחלקה, מאחר ויש בה (בשלימותה) דין חלוקה[1]. ואופן החלוקה הוא, שמה שמחוץ לחדר יהיה מול החדר. ויש לחלק את החצר לשלושה חלקים, כך שבעל שני השלישים יקח את החדר הגדול ובזה תסולק טענתו בדבר הפסדו בחדר, ואת הפסד השלושים [=צלע החצר] אשר יחסר לו יקח מן החצר לאחר שישאיר לבעל השליש ליד חדרו 4 על 8 אמות מהחצר או 8 על 4. ואם יהיה לו

38 בכה"י: פליסדנא.
39 בכה"י: אנא.

1 השווה ב"ב יא ע"א.

אח"כ הפסד כלשהו, יקח תמורתו מבעל השליש את שווי מה שחסר לו. ואם יחרוג בעל השליש בשטחו אל החדר הגדול, יקח הוא מהחצר שלידו 4 על 8 אמות. ובאשר להפסד שזה גורם יתן את מחירו לבעל שני השלישים.

ובאשר לטענת בעל השליש שיקח את החדר הקטן שלידו, הרי יש לבדוק אם יש הבדל בין שני החלקים בערך, או בטיב המגורים, או בכל דבר אחר. הרי אין זה מגיע לו, מאחר וחבירו יאמר לו: מעלינא ליה כי נכסי דבי מריון[2], ואם אין ביניהם הבדל, אלא שני החלקים שווים מכל הבחינות, רשאי ראובן לקחת את החלק שלידו, ושמעון אינו יכול למנעו מכך, כפי שנאמר בדבר כגון זו כופין על מידת סדום[2]. וכך הדין. יוסף הלוי בר' מאיר הלוי ז"ל.

[ב]

ש א ל ה יורנו אדוננו ראובן ושמעון שותפים בדירה, לראובן שני שליש ממנה ולשמעון השליש הנותר, ואין בה דין חלוקה, ולראובן הנזכר יש במבוי אשר בו נמצאת הדירה הזו — דירה שנייה. יבאר לנו אדוננו, מה הם התנאים אשר בהם יש דין חלוקה, ואם דין חלוקה נכון לגבי הדירה הזו, האם שמ' יכול להתנגד לכך שראובן יפתח כניסה לחלקו במבוי הנזכר, אם יזדקק לכך. ירבה אלקים שכרו.

ת ש ו ב ה המקרה שבו יש דין חלוקה בדירה, הוא כאשר יש לכל אחד מהשנים בית, שיש בו לא פחות מארבע אמות על ארבע אמות, ושלכל אחד מהשנים יהיו בחצר לא פחות מארבע אמות על שמונה[1]. ובאשר לפתיחת כניסה לחלק השני במבוי, הרי כל אחד מהם יכול לעכב את חבירו מלעשות זאת. ואם שניהם מסכימים לחלק אותה ולפתוח כניסה שנייה במבוי, הוא רשאי לעשות זאת[3]. ויחזרו בענין הבית אל דינא דגוד או אגוד. וכך הדין. יוסף בר' מאיר נ"ע.

[ג]

ש א ל ה מה תאמר, יחזקך אלקים, אם אין בדירה דין חלוקה, ולא הסכימו בדין גוד או אגוד, או שיש לגביה דין חלוקה והיא מתחלקת, האם יכול אחד מהם

2 שם יב ע"א.

3 שם, יא ע"ב ועפ"י פירוש הרי"ף שם. והלכה זו היא בדקדוק כמו שפסק הרמב"ם פ"ה משכנים, ה"ח. הדעה שלפיה ד' אמות של חצר הן ד' על ד', ואילו ח' אמות של חצר הן ח' על ד', הובעה ע"י ר"י אבן מיגש במפורש בדבריו לסוגיה ההיא, והובאו הדברים בס' הנר לר' זכריה אגמתי שם, וכן היא דעתו של ר' ברוך הספרדי (הובאה אף היא שם), וקדמם רב האיי גאון בתשובתו (תשה"ג, מהד' אסף, תרפ"ז, סימן טו) באריכות. ולענין חידושו של אבן מיגש כי שטח החצרות והבתים נתפס יחד כיחידת־דיור אחת, קביעה המחייבת בעקבותיה 'תמרונים' שונים באופן חלוקת החצר ליחידות של 8×4, בפועל או תמורת פיצוי כספי, ראה ב"יד רמה' לאותה סוגיה שחולק בפירוש על כל זה באריכות גדולה, ולא הזכיר את שם אבן מיגש על מחלוקת אף שבא להוציא מדבריו.

להוסיף [לחברו] על החלק שבחר או לא. וכמו כן, ראובן גר בו כשנתיים ושמעון רוצה עתה לגור אותה תקופה כמותו. ואמר לו ראובן: אני גרתי בחלקי, ולוא רצית אתה לגור עמי בחלקך לא הייתי מונע זאת ממך, בפרט כשלראובן יש שני שליש מאותו בית, וכן שהוא נהג בדירה בצורה שאפשרה לשמעון לגור עמו. יורנו אדוננו הדרך הנכונה בענין זה ואלקים ירבה שכרו.

ת ש ו ב ה אם מחלקים את הדירה הרי מי שרוצה מהם להוסיף על החלק שחבירו רוצה לקחת — רשאי לעשות זאת[4]. ואין שמ' יכול לגור בבית כלו תמורת הזמן שגר בו ראובן, אלא לכל היותר, אם נכון שראובן גר בכל הבית ונהנה מכלו, הוא יכול לדרוש ממנו דמי שכירות של חלקו. ובמיוחד אם הבית היה עומד לשכירות לפני כן. אך אם לא היה עומד לשכירות, ולא אמר לו בראשית מגוריו שאינו מסכים שיגור בחלקו ממנו, אין הוא יכול לדרוש ממנו דמי שכירות עבור חלקו. וכך הדין. יוסף הלוי.

[ד]

ש א ל ה על מתנה בתנאי.

[תשובה] מי שנתן מתנה בתנאי, על המקבל להוכיח שהתנאי שבו תלו אותה מתנה נתמלא, כך שהמתנה תקפה, כמו שאמרו[5] מי שכתב גט לאשתו ואמר לה הרי זה גיטך אם לא באתי מכאן ועד י"ב חדש. וליחוש שמא בא?[6] והעמיד אותו התלמוד באומר: 'נאמנת עלי לומר שלא באתי' שכן הטעם — שאמר נאמנת עלי לומר שלא באתי, הא לא אמר עליה להביא ראיה שלא בא, כי בו תלה הבעל את תקפות הגט אשר נתן. וכך גם על המקבל להוכיח את מלוי התנאי אשר בו תלה הנותן את תקפות המתנה[7]. וכך הדין. יוסף הלוי.

[ה]

ש א ל ה מטוליטולה ראו' ושמ', אחים פועלי צביעה[8], קנו משרתת מיהודה במאה מת'קאל ונערך ביניהם חוזה וזה נוסחו ועניינו: אנו עדים לקיום החוזה. ראו' ושמ' אחיו קבלו קנין שלם מעכשיו להתחייב ברכושם וערבותם, שהנוכח מהם ערב לנעדר, מי שיכול מהם לשלם ערב למי שאינו יכול, ליהודה מאה

4 כלומר: להפריז בדמים, שלא עפ"י שומת ב"ד, כשיטת כמה ראשונים, ביניהם הרמב"ם.

5 גיטין עו ע"ב.

6 לגירסא זו ראה מאירי שם, שהוסיף כי ל'גדולי המחברים (=הרמב"ם, שאת לשונו העתיק שם בסמוך) ראיתי להם דברים שנראה לי שדקדקו בו כן, שבחשש פיוס של י"ב חודש לא כתבו בה מעכשיו, ובמעכשיו לא כתבו בה חשש פיוס, אלא חשש ביאה...'

7 כך הם דבריו גם בשו"ת הנדפסות, סי' נט.

8 פועלים המתירים את הרצועות המשמשות לקשירת חלקי המשי, אחרי צביעתו (ראה מילונו של Dozy ע' פכאך).

מת׳קאל זהב מראבטים תמורת משרתת פלונית, אשר קנו אותה ממנו שניהם, ונתנו לו מאותו סכום שלושים מת׳קאל אשר ברצותו יוכל לקחתם, והשאר — כשיחזור שמ׳ הנ״ל מנסיעתו זאת מארצות המוסלמים. ואין להם אפשרות להוציא את אותה משרתת הנז׳ מטוליטולה עד שיקבל יהודה את כל כספו. וקבלו קנין על כך ושאר חזוק השטר. ונסע שמעון זה אל ארצות המוסלמים ושהה שם כ־10 שנים עד עתה, והוא שם, נמנע מלשלם את הממון שנתחייב בו. והחל יהודה לדרוש מראו׳ הנוכח מבין שניהם, את שאר כספו. אמר לו ראו׳: חכה עד שיבוא אחי כמו שכתוב בשטר. אמר יהודה: לו ידעתי שהוא ישאר שם יותר משנה לא הייתי מוכרה לו. ולולי לקח אחיך לשם את כסף המשרתת מאביה, הייתי מקבלו מאביה כבר לפני שנים רבות, ואתה ואחיך שללתם ממני את כספי. ואותו ראובן אמר לו: לא. עליך לחכות לביאת אחי כפי שהתנינו עמך תחילה. יפסוק לנו אדונינו את ההלכה בענין. האם על יהודה לחכות לשמ׳, או שראובן חייב לשלם לו משום שהוא נוכח. או שבי״ד צריכים לקצוב לו זמן כפי שיראה להם האל מאחר שהענין צודק, שהרי אין זה נכון לתבוע הכל מראובן, וכן אם ראובן רוצה למסור את המשרתת ליהודה, מאחר שאחיו שמעון משתהה, ויהודה אינו רוצה לקבלה ממנו, יורנו אדוננו.

ת ש ו ב ה מאחר שנתארכה נסיעתו מעל למקובל, בפרט מאחר שהוא מעוכב ומנוע ואינו יכול לשוב, הרי ליהודה זכות לקבל (את הכסף) מראו׳ אחיו, מאחר שההסכם קובע שהם אחראים[9] זה לזה. וגם אם הדבר לא היה נקבע במפורש, היה הוא נובע מההלכה כמאמרם השותפין אחראין זה לזה וכו׳[10]. ולא כל שכן, כאשר הדבר הותנה במפורש בכתב העסקה. אמנם התנאי ביניהם ובינו היה שישלמו לו רק לאחר ששמ׳ יחזור, אך מאחר שהוא השתהה מעל לזמן המקובל, ובפרט כשהוא מנוע במקום אשר נסע אליו, הרי זהו אונסא דלא שכיח, ויהודה לא לקח זאת בחשבון. וכבר מצאנו, שכל מי שקבל על עצמו כל אונסא דמתיליד,

9 מילולית: ׳נתבעים׳.

10 לשון זו אינה בשום מקום, וכוונתו לירושלמי פרק שבועת הפקדון הובאה בריי״ף שבועות שם: ׳בשבועה פרט למכחש באחד השותפין... אמר רבי יוסי הדא אמרה שנים שלוו מאחד, אע״ג דלא כתבין אחראין וערבאין זה לזה, אחראין וערבאין זה לזה...׳. הונח לדבר פשוט שהוא הדין לשנים שקנו מאחד, וכן פסק גם הרמב״ם (פכ״ה מהל׳ מלוה ולוה, ה״ט): ׳שנים שלוו בשטר אחד או שלקחו מקח אחד, וכן השותפין שלוה אחד מהן או לקח בשותפות, הרי הן ערבאין זה לזה אע״פ שלא פירש׳. לפי נוסח זה (׳ערבאין׳) אין ביניהם אלא יחס של ערבות הדדית כלפי המוכר, אולם לפני הטור היה נוסח אחר ברמב״ם, לפיו שני הקונים הם אחראים אחריות אישית, עצמאית ומלאה, כל אחד לעצמו, על כל מלוא הסכום. לנוסח הרמב״ם שאצל הטור לא מצאנו חבר בשום מקום, והוא מתנגד לכל נוסחאות הרמב״ם שבדפוס ושבכ״י אצל הראשונים, אולם ברור מתשובה זו שלפנינו כי אכן כך היתה הגירסה של ר״י אבן מיגש בירושלמי ואין פלא אם במהדורה זו או אחרת פסק כך גם הרמב״ם. א׳ גרינבאום, במאמרו ׳פרקים נוספים מס׳ הערבות והקבלנות לרב שמואל בן חפני גאון׳ (קרית ספר, מו [תשל״א], עמ׳ 164־166), מתעלם לגמרי מנוסח הרמב״ם שבטור.

וקרה אונסא דלא שכיח, אין עליו לסבול מאותו אונס דבר מאחר שזה לא נלקח בחשבון. כמאמרם ההוא גברא דקביל ארעא מחבריה, קביל עליה כל אונסא דמתיליד. לסוף איסתכר נהר מלכא סבא ואמרו שזה אונסא דלא שכיח[11] וזה לא נלקח בחשבון. וכך גם כאן: אמנם התנאי היה, שעל יהודה לחכות לחזרת שמעון, אך מאחר שזה עוכב למשך אותה תקופה, הרי זה אונסא דלא שכיח, ויהודה אינו צריך לחכות לו מאחר שלא לקח בחשבון את אשר ארע לשמ׳. אלא שאם רוצה ראובן לבטל את העסקה ולהחזיר את המשרתת, הוא רשאי לעשות זאת. מאחר שכשם שיהודה יכול לומר שלא לקח בחשבון אונס זה, כך יכול גם ראו׳ לומר שכאשר קנה את המשרתת הזאת, חשב שאחיו יחזור בקרוב, ולו ידע שיתעכב, דבר שהוא אונסא דלא שכיח, לא היה קונה את המשרתת.

[ו]

ש א ל ה ראו׳ קנה דירה משמעון, ולוי מצרן, ולא התנגד לוי בעת הקנייה, ונשארה הדירה ביד ראו׳ יותר משני חזקה ועלה מחיר הדירה. וכאשר ראה לוי שמחיר הדירה עלה, תבע אותה בטענת מצרנות. אמר לו ראו׳ מדוע לא ערערת עד עתה? ענה לו לוי: חכיתי כל הזמן שתשא ותתן עמי ותקנה ממני את בטול מצרנותי, ולא עשית זאת. ומאחר שראיתי שאינך בא אלי, אני רוצה שתקח את אשר שלמת, ותפנה את הדירה, כי יש לי בה זכות יותר ממך. ואנו מוצאים בענין המצרנות שאמרו צריך לאימלוכי ביה, וצריך למקנ׳ מניה[12]. וכן אנו מוצאים שאמרו אם אמר איזיל ואטרח ואיתי זוזי לא נטרינן ליה[13], וכו׳. וכן: הני צירי והני שרי[13] וכו׳. לאדוננו השכר על הבהרת הדבר לנו ואלקים ירבה שכרו.

ת ש ו ב ה מאחר שלוי ידע שראובן קנה את דירת שמ׳ ושלם בעבורה, ולא קיים באותו זמן את זכות מצרנותו — בטלה מצרנותו. שהרי אפילו קיים מצרנותו ולא הביא את הכסף בידו בטלה זכותו. כאמרם: ׳הני צרי והני שרי לית בה משום דינא דבר מיצרא, וכש״כ אם ידע על הקנייה והתשלום, ולא ניסה כלל לשלם.

11 לפנינו צירוף שתי סוגיות, זו שבגיטין עג ע״א, העוסקת בעיקר הדין שלנו, אך אין נזכר בה ׳נהר מלכא סבא׳ אלא ׳נהר מלכא׳ סתם, ואין מעשה סכירת הנהר אמור בה לגבי מי שקבל קרקע מחבירו, אלא לגבי מעשה השומשמין שאחריו. הסוגיא ׳המצורפת׳ כאן היא בב״מ קו ע״ב, המדברת על מעשה כמתואר כאן, ומזכירה את ׳נהר מלכא סבא׳ לגביו, אלא ששם אין ההלכה עוסקת במי שקיבל עליו כל אונסא דמתיליד (אף שיש קשר ידוע בין שתי הסוגיות, ואכמ״ל). אף שההלכה למעשה כך היא, וכן פסק הרמב״ם (י״ט ממכירה, ה״ה) בפשטות, קשה מאד הצירוף הספרותי שבכאן, ולא מצאנו שום סימוכין שתהא זו ׳גירסא׳ בגיטין או בב״מ. וראה רמב״ם שם, ה״ו: ׳והוא הדין לכל תנאי בממון שאומדין דעת המתנה ואין כוללין באותו התנאי אלא דברים הידועים שבכללם היה התנאי׳, והדברים מקורם בתשובה זו ולא בתשובת הרמב״ם עצמו כדעתו של פריימן. ראה שו״ת הרמב״ם מהד׳ בלאו, ח״ב, עמ׳ 652, הע׳ 23.

12 ב״מ קח ע״א.

13 שם, ע״ב.

וזה שאמרו א"ל אזיל אקני, אמר ליה אין, צריך למיקנא מניה, הדבר אמור כל עוד לא בוצעה הקנייה והתשלום בעבורה, אך אם בוצעה הקניה והתשלום, הרי מאחר שהמצרן ידע ולא הפעיל את זכותו עם הבאת הכסף, בטלה זכותו בכך. וכך הדין[14].

[ז]

שאלה מטוליטולה, ראובן תבע משמעון בב"ד בית אשר הוא גר בו באמרו: תן לי את בית אבי, והשיבו שמעון: הוכח את דברך, ואז אחזיר אותו לך. והוכיח ראו' שהבית היה ידוע כבית אביו לפני זמן רב. באותו זמן היה לוי נוכח במושב (ביה"ד) ואמר: אין לראו' חלק בבית ולא לשמעון, כי אם הבית היה שייך לאבי שמת והשאיר אותו בידי וביד אָחַי, והיינו אז יתומים קטנים. ונותר הבית בידינו עד אשר לקחו אותו הגויים בין שאר הבתים אשר לקחו מאתנו ומיהודים אחרים באותו עושק אשר היה. אמרו ללוי: הוכח את טענתך. והביא שטר ועדים אשר העידו כי הם יודעים בוודאות שהבית הזה היה בידי אבי לוי לאחר שהיה ביד אבי ראו', כרכושו וכאכילת פירות שלו, ושהחזיק בו יותר משני חזקה בלא ערעור, עד אשר באה הפרענות ואחרי כן נלקח מידי יורשיו, בין שאר הבתים שנלקחו ברבות העושק והחרמת הבתים לחיילי המלך[15]. וכאשר ראו הדיינים את צדקת לוי, פסקו שהבית שייך לו, בגלל אלו הראיות, ולא קבעו דבר ממנו לזכות ראובן, מאחר שלא הוכיח דבר מלבד זה שהבית היה ידוע כבית אביו לפני זמן רב. ונמשך הסכסוך בין השלושה זמן רב עד אשר הסכימו ראובן ולוי מרצונם על שותפות בבית, וערכו ביניהם חוזה שהם שותפים בו כך שיתחלק בין שניהם במידה שווה, וכל אחד מהם ויתר לחבירו על מחצית הבית ועל כל זכות שיש לו בו ולא נותר לאיש מהם במחצית חברו לא מעט ולא הרבה, בכל חזוקי המתנות. ונשארו במצב זה זמן מה, והחל לוי לתבוע את שמ' ונמשך הסכסוך זמן רב. ואותו ראו' היה מעיר אחרת, וכאשר ראה שהסכסוך נמשך ורצה לנסוע לעירו, הגיע שוב להסכם עם לוי על חציו בבית ופירש לו עליו שטר מכירה מחוזק בכל מיני חזוקין שבו, שהוא מכר לו את הבית כלו בששה מת'קאל ולקח את הכסף ונסע לעירו ולאחר זמן קצר במצאה הוכחה שהבית הנזכר היה שייך, לאמיתו של דבר, לאבי ראובן הנזכר, ושליט המקום לקחו מהם בעושק, ועשה אותו אכסניה לחיילים יחד עם כל הבתים שבעיר שבהם שיכן את החיילים[15]. והיה רבי יוסף הנשיא נ"ע סדילה[16], ממונה על רכוש השליט והיה הבית ביד

14 למקורות הרבים לפסיקה זו נציין עוד את התשובה המיוחסת לרב שמואל הנגיד, שאף היא מקורה בכ"י זה, ונדפסה בקובץ ליפסיאה סי' ריא. הראשון הידוע לנו שפסק כן הוא, כנראה, רב נטרונאי ב"ר הילאי גאון; ראה תשה"ג, מהד' אסף, תרפ"ט, עמ' 89.

15 ראה Dozy ע' גזילה; נזאלה.

16 הוא יוסף הנשיא בן פרוציאל סידלוס, מן החצרנים היהודים היותר מפורסמים בזמן ההוא. ראה עליו: י' בער, היהודים בספרד הנוצרית, עמ' 30, 40. כאן למדנו עליו כמה ידיעות חדשות. כל התאור הולם את המאורעות בשעת כבוש טולידו ע"י אלפונסו ה־6, ב־1085 לערך.

הנשיא ונתן אותו לאבי ראו' [17] הנזכר להכין [18] בו את אוכל השליט ובדרך זאת היה הבית בידו. אבי ראו' התלונן בענין הבית, אך לא יכול היה להוציאו מיד השליט. וכאשר שמע ראו' בעירו את העדות בא לתבוע את לוי באמרו ללוי: המכירה הזאת אשר מכרתי לך בטילה, מאחר שלא מכרתי אותו לך עד שהדיינים אמרו לי שאין לי חלק בבית. ורק מסיבה זאת מכרתי לך את הבית. ולולא פסקו כך הדיינים לא הייתי מוכר לך דבר ששוויו עשרין מת'קאל בששה מת'קאל. וכן, אני הייתי יתום, ולא ידעתי על העדות הזאת, ולא כיצד הועברה לאבי. ואחד ממורי ההלכה הורה שהמכר בטל, משום שיש להניח שלולי הורו הדיינים שאין לו חלק בבית לא היה מוכר אותו בשווי זה ולא היה מכניסו מתחילה לשותפות בו, וכך הפך הקנין הזה לקנין בטעות, וקנין בטעות חוזר. והיה מן המורים שהורה שהמכר הוא כדין, ושהדיינים הורו כהלכה, מאחר שלוי הוכיח שהיתה לאביו חזקה על הבית, ושרכש אותו לאחר אבי ראובן, וראובן לא הוכיח באותו זמן כיצד הגיע הבית לידי אבי לוי, ואם כך, לא טעו במה שהורו. ולו היה ראובן מחכה עד שהיתה אותה עדות באה לידיו היו מורים שהבית שייך לו והוא, אם כך, עשק את עצמו בכך שלא המתין, אלא מהר ולקח את הכסף, והמכר, אפוא, כדין. ולאדונינו רבוי השנים והמעלה, ויבהיר לנו איזו קבוצה מהמורים צודקת. ומה מחייבת ההלכה בענין הבית הזה, ואלקים ירבה שכרו. וכן יבהיר לנו במעלתו ובדיעה שנתן לו אלקים, יאריך אלקים ימיו, אם הבית שייך ללוי מה יהיה דינו עם שמ'? שכן הוא (לוי) תבע אותו בבי"ד ושאלו: מאין הגיע הבית לידיך? והשיב לו: קניתי אותו מיהודה, ויהודה קנה אותו מנוצרי וקניתי אני אותו מיהודה בט"ו מת'קאל. ואחד ממורי ההלכה אמר לו: הוכח את דברך ותקבל את אשר שילמת, כפי שתקנו הקהל לגבי מי שקנה מנוצרי בית שהיה שייך ליהודי, ותקבל ממנו, ולא היתה לו שום הוכחה שיהודה קנה מהגוי, ולא שהוא קנה מיהודה. ועוד אמר שמ' ללוי: מאחר שהבית הזה אינו שייך לך אלא לאבי ראו', וקנית אותו מראובן בנו בשעה שאני גר בו, נכון יותר למכרו לי מאחר שיש לי זכות מצרנות ע"י הכסף אשר בו קניתי את הבית. ואחד ממורי ההלכה פסק שהבית שייך לו כמצרן משום ועשית הישר והטוב וגו', מאחר ששמ' הוא במעמד של ממשכן וזכותו לקנות קודמת כדברי הראשונים ז"ל: מאי משכנתא דשכונה גביה ומשכנתא לית בה משום דינא דבר מיצרא [19]. והיה מי שפסק שהבית שייך ללוי, מאחר שהוכח שהבית היה שייך תחילה לאביו והוציאו אותו מידו בעושק, ויש להחזירו לידיו כפי שהיה ביד אביו, ויש לראו' מקום להתדיין עמו על הבית, כיון שיתכן שיביא לו (הוכחה) שבאמצעותה יסלקו מהבית. ובאשר לטענת מצרנות בענין כגון זה, הרי היא בטלה משום שתי סיבות: האחת מתוך

17 ברור כי צריך לקרוא כאן 'לוי'.
18 המשמעות אינה ברורה. ראה Dozy ערך מרכן.
19 ב"מ קח ע"ב.

השותפות שהושגה ביניהם בבית כלומר: שותפות ראו' ולוי בו. כמו שאמרו: לאיתתא וליתמי ולשותפי לית בה משום דינא דבר מיצרא[20]. והסיבה השניה זה שאמרו: מאי משכנתא פרושו רק אם קדמה קניית הממשכן, ואלו כאן אין לתת לו זכות מצרנות. ובאשר לאפשרות שהוא עצמו יהא מצרן, הרי מקרה כזה אינו מופיע כלל בדין מצרנות, ובנוסף לכך אין נראה שיהיה שמעון כאן כממשכן, מאחר שהממשכן אינו יכול להיות בבית אלא ברשות בעליו, וע"י זה שהוא ממנה אותו כמשגיח על נכסי דלא ניידי שלו, אבל כאן לולא התקנה שנקבעה קודם ביניינו, היה שמעון מאבד את כספו ויוצא מהבית. ולאדוננו המעלה, יבהיר לנו זאת בצורה ברורה, ויורנו הדין, ויקבל שכר טוב מן השמים.

ת ש ו ב ה דנו בשאלה זאת ובדקנו את צדדיה, וזאת התשובה כפי מה שהראונו מן השמים. נראה לנו שמאחר שראו' הגיע להסכם עם לוי על הבית, והקנה לו על כך, ואח"כ מכר לו את חלקו ממנו והקנה לו אותו בלבד — אבדה זכותו על כל הבית והבית שייך ללוי. וגם אם לאחר מכן הובאה העדות שהסתירות, אין לראות בקנינו, משום כך, קנין בטעות, בין אם זה קנין ההסכם, ובין אם זה קנין המכר. כי היה זה קנין בטעות לו התברר לבסוף שהדיינים שפסקו תחילה שאין לראו' כל זכות בבית, ראו אח"כ כי יש לו ראיה ברורה המחייבת שהבית שלו, ושללוי אין בו שום זכות ללא כל ספק, ואותה ראיה נעלמה מראובן, ולא היה ספק שלא ידע עליה בגלל גילו הצעיר — אז היינו מוצאים את קנינו קנין בטעות. כמו מעשה דהנהו גינאי דעבדו חושבנא בהדי הדדי וכו' אשר נאמר בו לבסוף "א"כ הוה ליה קנין בטעות, וכל קנין בטעות חוזר"[21]. ואלו כאן, כשלא היתה טעות בפסק דינם של הדיינים, אלא הם פסקו לפי האמת כהווייתה ולפי ההלכה, והראיה שהיתה לראו' לאחר מכן — שהבית היה שייך לאביו, ושהשליט לקחו ממנו בעושק, ושאבי לוי החזיק בבית מטעם השליט לאגור לו בו אוכל — אינה ראיה ברורה המוכיחה שלאבי [לוי] לא היתה שום זכות בבית. שכן, יתכן שהוא קנה אותו לאחר מכן מאבי ראו', ואין זה נקרא קנין בטעות, שהרי אנו אומרים שיתכן שאבי לוי קנה את הבית מאבי ראו'. ולמרות שדבר זה אינו מחייב שהבית שייך ללוי אלא אם יביא על כך ראיה, ולא תועיל לו בענין זה חזקה, מאחר שידועה הסיבה שבגללה רכש את הבית ובא לתוכו מחמת גזלן. אך מאחר שיתכן שקנה אותו מאבי ראו', אפילו שלא בוצעה המכירה, הרי מכל מקום מאחר שזה יתכן, שוב אי אפשר לפסוק עפ"י הראיה הנזכרת שהיתה אח"כ לראו', שאבי לוי לא קנה אותו מאבי ראו', ולולא ערך ראו' את ההסכם שערך עם לוי על הבית היתה תמיד קיימת, עם הראיה הנזכרת, האפשרות שיוצא בנוכחותו חרם סתם על מי שיודע שאביו מכר אותו לאבי לוי. ונותר לנו לומר, שיתכן אמנם שלא חשב (ראובן) כך, ויש לומר שאין לראות בקנינו (של לוי) בהסכם ובמכר קנין

20 שם.
21 גיטין: יד ע"א.

בטעות, ובכך נסתלקה תביעת ראו' נגד לוי בענין הבית הנזכר. ובאשר לדין לוי עם שמ' בענין הבית, מאחר ששמ' אינו טוען שקנה אותו מלוי, ולא מאביו, אלא טוען שקנה אותו מיהודה ויהודה מנוצרי, הרי לא תועיל לו חזקה, כאמרם: הבא מחמת גוי הריהו כגוי, מה גוי אין לו חזקה אלא בשטר וכו' [22]. ומאחר שלוי בא במקום ראו' בבית הנזכר ע"י ההסכם והמכר הנזכרים, הריהו יכול להוציא אותו מידי שמ', ואין שמ' יכול לתבוע ממנו את ט"ו המת'קאל אשר שלם תמורתו על סמך דין התקנה אשר הזכרתם, אלא לאחר שיוכיח שאמנם שלם אותם תמורתו. ובאשר לזה שפסק ששמ' מצרן בקניה אשר קנה לוי, לפי דין המצרנות, בגלל ט"ו המת'קאל שיש לזכותו בבית, ונמק את דבריו בזה שנאמר: משכנתא לית בה משום דינא דבר מיצרא — פרוש הדבר אינו כפי שטען, אלא שאם היה בידו נכס ממושכן וקנה אותו לאחר מכן מבעליו, אין לבר מצרא זכות קדימה עליו בקניה הזאת. ושקונה הנכס הממושכן יהיה במעמד של בר מצרא באופן שכאשר מכר אותו לזר קם עליו והוציאו מהבית, כפי שעושה בר מצרא, — לא זאת היא כוונת התלמוד, ואין זה פרושו, ולו היה פרושו כפי שטען הטוען היה כתוב: משכנתא אית בה דינא דבר מיצרא; היה יותר נכון לו לומר אית בה דינא דבר מיצרא משיאמר לית בה דינא דבר מיצרא [23]. אין לשים לב לבעל הדברים הללו. וכך הדין.

[ח]

ש א ל ה יורנו רבנו. ראו' מת וחיים לרבנן ולכל ישראל שבק והשאיר בן קטן לוי, ובית ביד שמעון, וכאשר גדל הנער והיה לאיש תבע משמ' בב"ד את הבית אשר השאיר ראו' אביו בידו. והוכיח לוי ע"י שני עדים שהבית ידוע כבית ראו' אביו, שירש אותו מיעקב אבי ראו'. וענה לו שמ' הבית ביתי, אני גר בו מזה י"ח שנים. גרתי בו בפני ראו' אביך שנתיים, ולאחר מותו גרתי בו בפניך שנים רבות לאחר שקניתיו מאביך בקנייה כדין ואבד לי השטר. ולאחר שגדלת אתה והיית בן למעלה מעשרים שנה, קונה ומוכר ומבין, ותבעת אותו ממני, וקניתיו ממך בחמשים מת'קאל ושלמתי לך את כספך וערכתי חוזה על כך, ואבד לי החוזה. והכחיש לוי את כל זאת והיה אומר: לא, הבית ידוע כבית ראו' אבי, שירש אותו

22 ב"ב לה ע"ב.

23 פירוש שלישי, שלפיו יכולים השכנים המצרנים להכריח את מחזיק המשכון לפדותו בכסף, כדי שיקנו הם את המשכון, הוא פירושו המקורי של רב סעדיה גאון, הובא ע"י השואלים בתשה"ג, מהד' אסף, תש"ב, עמ' 29, והונגד על ידם לפירושי 'הרא־שונים'. אך הגאון המשיב (רה"ג?) דחה דעה זו. ומה שכתב אסף שם, עמ' 20, שדעה זו מתאמת לתשובת רב משה גאון בתג"ק סימן ט, היא טעות גמורה, לפי שבסימן ט' שם מתפרש דין הממשכן כדעת רוב הראשונים. פירוש דומה לפירוש רס"ג מובא בבעל העיטור, פותיקי, דף סה ע"ג—ע"ד, בשם 'רבוואתא', ולפיו אין למחזיק המשכון זכות במשכון מלבד זכות החזקה בו, וע"כ אין הוא יכול לבוא בטענת מצרן לקנות את המשכון. ומש"כ אסף שם שזה 'פרוש אחר' לא הבנתי.

מאביו יעקב, והיה ידוע כביתו עד שנתיים לפני מותו, ויש לי הוכחה ברורה על כל זה ואתה שמ׳ אשר טוען את הטענה הזאת, הוכח כיצד הגיע הבית לידך. ושאר טענותיך שגרת בבית בפני, אני הייתי נער קטן כאשר מת אבי, וטענתך שגרת בו בפני כשהייתי גדול אינה מועילה לך כאמרם אין מחזיקים בנכסי קטן ואפילו הגדיל[24], ויואיל נא אדוננו להבהיר לנו אם החזקה הזאת בתוקף או לא, מאחר שיש בין המורים מי שמורה שעל מקרה כגון זה [לא][25] נאמר: ׳אין מחזיקים בנכסי קטן ואפילו הגדיל׳ ויש מי שמורה שמאחר שהוא טוען שקנה אותו מלוי כשהיה גדול, בעוד שזה מעולם לא היה בעליו מכח מעשנו, נעשה (לוי) כמי שטוען שקנה אותו (שמעון) ממי שאינו בעל הבית. יורנו אדוננו.

תשובה מאחר שהבית היה בידי שמ׳, בעוד לוי בן ראו׳ קטן, ולמרות שגדל אח״כ אין לקבל את טענת שמ׳ שקנה אותו ממנו לאחר שגדל, אלא אם יביא ראיה על כך, מאחר שחזקה לא תועיל לו לפי שהיתה כשלוי בן ראו׳ קטן וכבר אמרו: אין מחזיקים בנכסי קטן ואפילו הגדיל[26]. ואם יביא ראיה לטענתו, שהוא קנה אותו ממנו אחרי שגדל יפסקו לו אותו. ואם לא, ישבע לוי בן ראו׳ שבועת היסת שהוא לא מכרו לו. ויצא בשבועה שהוא לא ידע שאביו ראובן מכר אותו ושהוא ביתו עד עתה ויהיה לו. וכך הדין.

תמו התשובות לרבינו יוסף הלוי זצ״ל בכה״ר מאיר הלוי ז״ל אבן מיגש והן י״ו שאלה[27].

24 כתובות יז ע״ב; ב״מ לט ע״ב.

25 נראה הכרחי להוסיף כאן מלת ״לא״. אחרת ניתן להבין רק בקושי את סידורה של השאלה והגיונה הפנימי.

26 זו מחלוקת ראשונים גדולה אם המחזיק בנכסי קטן תועיל לו החזקה אם המשיך להחזיק ללא ערעור ג׳ שנים לאחר שהגדיל הקטן בטענה שקנה מן הבן. הרמב״ם (י״ד מה׳ טוען ונטען, ה״ז) פסק: ׳אין זה כלום עד שיאכל ג׳ שנים רצופות אחר שהגדיל׳ — שלא כדעת אבן מיגש שלפנינו — ואילו הראב״ד שם סבור כאבן מיגש, ש׳אפילו אכלה ג׳ שנים אחר שהגדיל אינה חזקה׳. נראה שר״י אבן מיגש חזר בו מדעתו המפורשת כאן, שכך הביא בעל העיטור משמו פעמיים: ׳ורבינו אבן מיגש כתב בכתובות באין מחזיקין בנכסי קטן, דוקא שבא בטענת האב, שלקחה מאבי הקטן, אבל בטענת הבן, שלקחתיה ממך אחר שגדלת, נאמן... ודבר זה קבלנו מרבינו הגדול ומצוי אצלינו בתשובה בכתב ידו פי׳ דרבינו אבן מיגש׳ (מהד׳ רמ״י, דף מג ע״ב). ובמקום אחר (מט ע״ב): ׳ותמיהא לן פי׳ דרבנו אבן מיגש דאמר, מדקאמר ולא קרוב לנכסי קטן דאתי לאחזוקי בהו, ואי ס״ד לא מהימן כלל למאי ניחוש לה, לא בטענתא דאבוה ולא בטענתא דיליה לית ליה חזקה, ש״מ דחיישינן דילמא הגדיל ולא ידע וטוען שלקחה ממנו משהגדיל והעיד שקבל מרבו הגדול, ובלשון הזה אמר ׳רב הונא אינו אלא בטענה שלקחה מאבי הקטן, ומצוי בתשובה בכתב ידו׳.

27 8 מהן נדפסו, וע״כ נשמטו כאן; המשפט המסיים מופיע בסוף קובץ שו״ת רבינו אבן מיגש.

# מתוספות הרשב"ם לרי"ף

## סדר נשים ומסכת חולין

יוצאות לאור ע"י שמא יהודה פרידמן

## מבוא [1]

הלכות הרי"ף, כפי שנדפסו בויניציה, כוללות הוספות רבות מתוך הגמרא, אשר מוצאן מכתבי יד אשכנזים של הרי"ף. בכתבי היד, ולפעמים עדיין גם בדפוסים, צויינו הדברים "הגהה... ע"כ".

רבינו שמואל ב"ר מאיר היה מן הראשונים בין חכמי אשכנז לקבוע דבריו על ספר הלכות הרי"ף [2], וכן עשה אחיו רבינו תם [3]. עיקר תורתו של הרשב"ם שבתוספותיו לרי"ף נשתמר במקומות שונים, אבל התוספות עצמן לא זכו להצטרף בהוצאות הנדפסות של הלכות הרי"ף (רק רישומן ניכר, ראה להלן), ונשכחו במשך הדורות, חוץ ממקצת הבאות והזכרות.

### המביאים מתוספות רשב"ם לרי"ף

המזכירים תוספות רשב"ם לרי"ף הם חכמי אשכנז בלבד. הראבי"ה מביא בלשונן שתי תוספות למס' גיטין: "...עד כאן לשון האלפסי, ורבינו שמואל ברבי מאיר הגיה עליו..." כלשון סעיף י לפנינו, והובא שם מתוך תשובת ר' יואל אבי הראבי"ה (ס' הראבי"ה סי' תתקיג) [4]! ועוד, ראה להלן. וכן הרבה להביא תוספותיו של רשב"ם בהגהות מיימוניות: "וז"ל רשב"ם אשר כתב על לשון האלפס אני

1 להלן בסוף המבוא מתפרשים הקיצורים.

2 ראה רב"ז בנדיקט, קרית ספר כה (תש"ט), עמ' 172. ר"א אורבך, בעלי התוספות, עמ' 51—52.

3 בסמ"ג, עשין סז: "כתבו רב אלפס ורבינו משה שכבר תיקנו הגאונים לגבות בעל חוב מן המטלטלין, לפיכך מגבין הנזקין מן המטלטלין של יתומי', ורבינו יעקב הגיה על זה, זה אינו שהרי אין אנו סוברים כן אלא בכתובה שמקנה מטלטלין אגב מקרקעי שכתוב שם נכסים דאית להון אחריות ודלית להון אחריות כולהון יהון אחראין וערבאין וגם רב שרירא לא תיקן אלא בכתובה, עד כאן דבריו" (דף קמה ע"ב, ומסיים בעל הסמ"ג: "ולא דקדק בתשובת הגאונים כי ודאי תקנוה"; וצויין בשם הגדולים ערך רי"ף). וכן הובאה הגהה זו בהגהות מיימוניות הל' נזקי ממון פ"ח אות ה, וראה פירוש רבינו יהונתן לב"ק, מהדורה שלי, עמ' 29 הע' 440. ור' תוס' ר"ש משנץ לכתובות, מהדו' ר"א ליס, עמ' קלג, הע' 34, ודוק.

וכן בסמ"ג עשין צה: "...וגם ר"ת הגיה בספר רב אלפס שאין כאן שבועה על התובע" (קפא ע"א) = הגהות מיימוניות טוען ונטען פ"ו אות ד. ובהגהות מיימוניות ריש הל' נזקי ממון (בדפוס קושטא, רסט): "ופסק רב אלפס...והגיה ר"ת דבר זה הוא שבוש..."= סמ"ג עשין סז, תוס' ב"ק ט ע"א ד"ה רב הונא. וכן הגיה ר' תם מחזור, סידור, ואולי ספר הלכות גדולות (ר"א אפטוביצר, מבוא לספר ראבי"ה, עמ' 358).

4 ראה ר"א אפטוביצר, שם, עמ' 289, ונתבלבלו השורות שם בטעות הדפוס.

שמואל מוסיף...״[5]. במרדכי לכתובות סי׳ קלה מביא לשון הרי״ף וממשיך: ״ורשב״ם הגיה על דבריו״, ומביא לשון ההגהה (= להלן סעיף ב).

על פי רוב, הדעות שבתוספות הרשב״ם לרי״ף ידועות לנו כבר ממקומות אחרים, הן מדברי הרשב״ם עצמו, בפירוש ב״ב (ראה סעיפים א, ג), הן מהבאות הראשונים משמו[6]. ומתברר שבכמה מאותן הבאות, הביאו הראשונים את דברי הרשב״ם דוקא מתוספותיו על הרי״ף, רק שלא הוזכר שם החיבור, ויש בידנו לתקן מה שהסיקו החוקרים כמה מסקנות על חיבורים שונים לרשב״ם מאותם הבאות.

מהבאה בראבי״ה הסיק ר״א אפטוביצר שנכתב ״פירוש רשב״ם לקידושין או לסנהדרין״, (מבוא עמ׳ 284). שם מביא אפטוביצר לשון ראבי״ה בנוגע לקידושין מג ע״א, בה מזכיר ש״כן פירש רשב״ם״, ומסיק ״יוצא משטח הלשון ש ר ש ב ״ ם פירש כן בקידושין... אבל ענין הודאה... הוא בסנהדרין כ״ט א׳, ואפשר ששם פירש רשב״ם״. וכן הבאה אחרת של ראבי״ה המתייחסת לאותה דעה של רשב״ם, וכותב הראבי״ה ״וכן מצאתי בפסקות של רבינו שמואל בר׳ מאיר זצ״ל״, ומסיק אפטוביצר: ״וכבר ראינו שרבינו קורא לפירושי רשב״ם בשם פסקות״. ועל פי זה כותב אפטוביצר במקום אחר: ״מפירושיו לתלמוד נזכרים... קידושין או סנהדרין״ (מבוא עמ׳ 409), ואין מקום לכל המסקנות האלה, שהדברים זהים עם תוספת רשב״ם לרי״ף סנהדרין פ״ג סי׳ אלף ו׳, ונדפסה בדקדוקי סופרים לסנהדרין, עמ׳ 77 אות ע (ראה להלן). גם מה שהובא בספר האגודה לסנהדרין סי׳ כט: ״כתב רשב״ם... מכאן פסק רשב״ם...״, כלשון בדק״ס, וכן במרדכי לסנהדרין סי׳ תשא — תשב: ״כתב רשב״ם... מכאן פסק רשב״ם בפני זקינו רש״י״, על פי התוספות לרי״ף הובא. ולמדנו שאין להביא עדות ממקומות כאלה על פירוש רשב״ם לתלמוד באותה מסכת.

כיוצא בזה, מלשון ההבאה שהביא אפטוביצר בשם ״פירוש רשב״ם לבבא בתרא״ (מבוא לספר הראבי״ה, עמ׳ 284, וראה רשב״ם לב״ב מו ע״א ד״ה תיובתא דרבה), אפשר גם שמקורה מתוספת רשב״ם לרי״ף ב״מ, הובאה בדק״ס לב״מ, עמ׳ 345.

כאמור, רק מעט הובא ע״י הראשונים מתוספות הרשב״ם. ומכאן ש״חיבור״ זה לא פשט ונשכח זכרו. בטור אה״ע הובא ״פירוש הרשב״ם״, כפי שהוא לפנינו בתוספת לרי״ף (להלן סעיף ו) וכתוב בב״י לשם: ״מה שכתוב בספרי רבינו אבל לפרשב״ם... הוא ט ״ ס וצריך להגיה אבל לפרש״י״. והנה מרן, המאסף

5 סוף סדר תפלות אות ד, וכן מכירה יג, ח אות ד, מביא מן הרי״ף (ב״מ פ״ד סי׳ שפג) ומסיים: ״וע״ש באלפסי, ורשב״ם הוסיף קצת לאמץ דבריו ע״כ״. ובהל׳ טוען ז, ה אות ו: ״ואני שמואל מוסיף... ע״כ הגה״ת רשב״ם באלפס ע״כ״ ושייך לב״מ פ״א סי׳ רסט. הציונים להגהות מיימוניות הובאו ע״י ר״א אורבך בבעלי התוספות עמ׳ 52, ולדברי אורבך יש לכלול גם הל׳ חובל ז, ז אות ד: ״וכ״פ רב אלפס... אבל אנן קי״ל כרב אשי כדלקמן בסמוך וכ״פ רשב״ם״, ובאמת קרוב הדבר שהוא מהתוספות לרי״ף (בנוגע לשיטת הרי״ף שם ראה פירוש רבינו יהונתן לב״ק, עמ׳ 60 הע׳ 609).

6 ראה סעיף כ הע׳ 4.

לכל השיטות, הגיה שלא לצורך, בגלל שלא הגיעו אליו תוספות הרשב"ם לרי"ף.

אפילו מה שנשמר בכתבי יד רבים מהרי"ף (ראה להלן), נשכח על ידי הלומדים שמרשב"ם הוא, ולא הזכירו שמו עליו. והנה דוגמה. ברי"ף תענית פ"ד סי' תתלח איתא: "אמר רב יהודה אמר שמואל לא הודו לו חכמים" וכו', ובחדושי אנשי שם מובא ממהר"ן שפירא (ר' נתן נטע שפירא, קראקא, נפטר 1633): "דברים הללו אינם בגמרא ולא בשום פוסק וטעות מבואר הוא ונ"ל שמן אמר שמואל עד כפיית המטה הוא הגה"ה ואותו המגי"ה היה שמו שמואל, וכן מצינו איזה פעמים הגה"ה באלפס בשם שמואל המגי"ה..."[7]. הוה אומר, הכיר מהר"ן שפירא כמה הגהות בכתבי היד שהשם שמואל חתום עליהם, ולא הכיר שמן הרשב"ם הן.

## שרידי התוספות בדפוסים

יש מקומות שתוספות הרשב"ם נשארו בדפוסי הרי"ף, ולא הוכרו ע"י הלומדים. בשבת ספ"ו, סי' שפא, כבר בדפוס קושטא, איתא: 'ואמ' שמו' שמעתי שמצא אבן מכוונת לא שפחתה ולא הותירה ממשקל אבן תקומה כשנשקלה נגדה'[8], וכן בד"ו. האחרונים עמדו על כך שהגהה היא, ובגליון: 'אמר שמואל אולי הוא המגיה כמו בכמה מקומות' (עיין ברי"ף דפוס וילנא[9]). והנה בדק"ס לשם, עמ' 142, מביא לשון התוספת מכ"י מרצבכר בפתיחה 'ואני שמואל' כרגיל, ונשתבש לואמ'. ונראה מכאן שהתוספות היו בכתבי היד שלפני המדפיסים, וברוב המקומות הרגישו שאינן לשון הרי"ף והשמיטון, וכאן לא הרגישו[10].

וכן בשבת פכ"ג, סי' תקסו: 'וא"ר שמואל בר נחמני א"ר יונתן הולכין לטרטיאות ולקרקסיאות לפקח על עסקי רבים בשבת, ואני שמואל אומר דהכא[11] לא גרסינן בשבת דאפילו בחול איצטריך למשרי משום פיקוח רבים דאי לאו פיקוח אסור למיזל כדאמרינן במסכת ע"ז משום דכתיב ובדרך חטאים לא עמד ובמושב לצים לא ישב'. בשלטי הגבורים לשם כתוב: 'לדעתי כי לא דק שמואל המגיה...', ובהגהות

7 על מוצא המאמר ההוא של שמואל, ראה רב"מ לוין, "המתיבות והרי"ף", אלומה, ירושלים תרצ"ו, עמ' 106—107, והביא שם מהר"ן שפירא. ונראה שהסופרים שלא הבינו שהשם "שמואל" בתוספות מתייחס לרשב"ם, הוסיפו את המלה "המגיה", ראה להלן הע' 11.

8 ראה מ"ש ר"נ זק"ש ברי"ף ע"פ ד"ק, ירושלים תשכ"ט, כרך א, עמ' קו הע' 107. גם בכי"ס 692 לשם איתא: לרפואה.

9 ראה הגהות הב"ח, והגהות מא"י.

10 התוספת ליתא ברי"ף כי"ס 692. ומכאן מפתח חשוב לעמוד על טיבו של ד"ק, וראה הע' 14.

11 כ"ה בד"ח. בד"ק נשתבש: "אמ' ר' שמואל אמ' רחבה" (על השיבוש רחבה דהכא בבראשית רבה, ראה מ"ש י' קוטשר, מחקרים בארמית הגלילית, תשי"ב, עמ' 23, תדפיס מתוך תרביץ כא—כג). הדבור כתוב גם בד"ו (בתיקון השיבוש). בגליון ד"ק בסמינר, תוקן בכ"י: ואני שמואל המגיה אומר דהכא. בכי"ס 692 חסר כל הפרק.

הב"ח: 'הגהת מהר"ר שמואל שליצשט"ט'[12]. והנה, תוספת זו ישנה בכ"י מרצבכר (ראה להלן) עם שאר תוספות הרשב"ם, אלא שנעלמה מבעל דק"ס. ומכל זה ראינו, שאף במקום שנשארו מתוספות הרשב"ם, נשכח שמו מהן אצל האחרונים.

## היחס לספר ההלכות

רובן של תוספות הרשב"ם מסוג ההשגה הן, שבהן חולק הרשב"ם על דעתו של הרי"ף. אולם רק לעתים רחוקות כותב בסגנון מובהק של פולמוס: 'ואני שמואל תמה על זה הפירוש... וחס ושלום לא תהא כזאת בישראל להכשיר הטרפה בהערמה' (דק"ס לביצה, עמ' 108). '...אין ללמוד מזה, וטעות גדול הוא להרבות ממזרים בישראל' (להלן סעיף יא). ויש שהוא תומך בדעתו של הרי"ף, אולם נמצא גם שאין תוספתו של הרשב"ם מתייחסת לספר הרי"ף במיוחד, אלא דבריו פונים ללשון הגמרא אשר הביא הרי"ף, והיה יכול הרשב"ם להעיר כך גם בגליון הגמרא, ואין ללמוד מתוך הדברים למה קבע אותם בספר הלכות הרי"ף[13], ואולי בתקופה שחיבר תוספות אלה עוד לא עסק בתוספות לגמרא.

אף שברוב כתבי היד, נכתבו התוספות בפנים כהמשך ללשון הרי"ף[14], אין דברי הרשב"ם נכנסים בתוך דברי הרי"ף או משנים אותם. התוספת נשארת קטע בפני עצמו, ובקלות אפשר לעמוד על גבוליה, במיוחד בפתיחתה. רוב התוספות פותחות באחת הלשונות הטיפוסיות האלה: ואני שמואל[15] מוסיף[16], ואני שמואל אומר, ואני שמואל שמעתי, ועוד.

מענין הוא היוצא מן הכלל הזה — הוא להלן סעיף יב. בהלכתו של אביי בקידושין

12 אמנם דומה סגנונו של רבינו שמואל שליצשטט, שפותח בהגהה למרדכי: "ואני שמואל הקטן..." (גיטין, סי' תנו), ואולי מן הרשב"ם למד לכתוב כן.

13 לדוגמה, תוספת לרי"ף סנה' סי' אלף ו, המובאת בדק"ס לסנה' עמ' 77—78, ולהלן סעיפים כא, כב וראה סעיף יד.

14 לדעת רב"ז בנדיקט, הובלעו ברי"ף גם הגהות מאת ר"י מיגאש ור' אפרים, ראה קרית ספר לא (תשט"ז), עמ' 264—265.

15 ראה להלן בתיאור כיב"מ. בסגנון דומה הוסיף הרשב"ם בפירוש רש"י, כברש"י לחולין כ"י: "כך נראה לי שמואל... תוספת דר' שמואל" (דק"ס לחולין, דף רב ע"ב מן הספר, צויין ע"י ר"א אורבך בבעלי התוספות, עמ' 51 הע' 88. ושם צ"ל ר"ב במקום ר"ה.

16 "מוסיף" היא הלשון השכיחה ביותר. ונראה שכאן נמצא השימוש הראשון אצל בעלי התוספות במונח משורש זה. לגבי ה"תוספות" לגמרא, מקובל לראות בשם זה רמז להיותן המשך והוספות לפירוש רש"י על ידי תלמידיו, תיאור שאינו הולם את טיב תוספות אלה (אורבך שם, עמ' 18—19, ושם: "הוספות כאלו נכנסו לתוך דברי רש"י", [ושם גם הודגש 'אבל גם פירושים מקוריים נקראו בשם תוספות... רבינו תם ושאר בעלי התוספות הוסיפו דברים חדשים לתלמוד...'. לאור שימושו של הרשב"ם כאן, יותר מסתבר לפתור את השם "תוספות" כהגהות, שכל אחת היא ענין בפני עצמה, הפונות אל עצם הספר הנלמד, הרי"ף או הגמרא, ולא כהוספות לפירוש מסויים.

על השם "תוספות הרשב"ם לרי"ף", כותב ר"י תא־שמע: "ליתר דיוק: הגהות" (סיני סה, תשכ"ט, עמ' רא הע' 3). אמנם דברו הראשונים על מה ש"הגיה" רשב"ם, אבל

במלוה (קידושין ו ע"ב) מצאו הרבה מן הראשונים קשיים, והרי"ף צירף הסבר להלכה זו בלשון 'ואי קשיא לך...'. אולם, אף הסברו של הרי"ף אינו צלול. בא הרשב"ם ומחק מלשון הרי"ף, שינה אותה, והוסיף בה. וכאילו הוא עצמו עמד תוהה על מה ששינה את פני ההלכות, עד שחתם בסוף: 'זה הפירוש תקנתי אני שמואל בספר' (בכי"פ: 'זה פי' תיקון רשב"ם'). ה'פירוש' הולך בשיטת רש"י, אבל ה'תיקון' אינו עולה בהצלחה שלמה (ראה להלן שם). וניתן לשער שכאן אחד מן המקומות הראשונים שהגיה הרשב"ם בספר ההלכות, והוא טרם קבע את הסגנון שישתמש בו להבא[17].

מאידך, ישנם מקומות שהסגנון שייך לחכם מנוסה, המכיר את ערכו: 'ואני שמואל מוסיף, בספרים בינותי, והנה כולם המניינים שפירשו רבותינו ארוכים ומעורבבים, לכן הוריתי אני חשבון קצר למביני משפט חיתוכי אמות לרצועות...' (דק"ס לפסחים, עמ' 330). כתבי היד השונים מכילים לפעמים סעיפים מסויימים מתוספותיו שאינם באחרים. אולי קשור הדבר בעובדה שהיו חוזרים ומעתיקים מטופס של הרשב"ם מזמן לזמן. יש העתק המכיל רק את התוספות הישנות, ויש העתק המכיל רק את החדשות, שהועתקו כדי לצרפן לישנות.

## מקורותיו

אף שבתוספת אחת מזכיר הרשב"ם במפורש את 'רבינו שלמה זקני'[18], ברוב רובן של התוספות אין שמו של רש"י נזכר. ובכל זאת, ברור בכמה מקומות שתורת רש"י לפנינו[19]. יש שהוא כותב 'ואני שמואל שמעתי', והשיטה ישנה בפירוש רש"י[20]. 'כל רבותיי' שבסעיף כא מתייחס כנראה לשיטת רש"י (עי"ש הערה 1), וכותב עליהם 'שטעו בפירוש הכתוב בהלכה', עיין שם.

לגירסה הידועה מן התוספות בגמרא ש'רבינו שמואל גריס', ניתן לנו המקור: 'ואני שמואל מצאתי בפירוש רבי' חננאל' (סעיף יח). במקום אחד פוסק רשב"ם בהתאם לשיטה הידועה לנו משמו של ר"י אבן מיגאש[21], אבל אין לקבוע אם משם מקורו.

## הדעות הידועות משם חכמים אחרים

כאמור לעיל, מעטים הם המביאים דברי הרשב"ם בשם תוספותיו לרי"ף. ובאמת, רגיל הוא ששיטה הנמצאת בתוספות רשב"ם לרי"ף ידועה משם כמה חכמים

עוד לא מצאנו "ואני שמואל מגיה". לעומת זאת, דומני שהשימוש המרובה בפועל "מוסיף", וכן הציון "תוספת" בכי"ו הנ"ל בהערה הקודמת, מצדיקים את השם "תוספות". והש' "ור' פלוני מוסיף" (קונקורדנציה לבבלי כרך יז, עמ' 406) והשם "תוספתא".

17 על הוספה מכוונת ברי"ף, השו' ראב"ד: "אני כתבתי בהלכות הרב ז"ל . . . זה הוספתי אני, ועוד הוספתי . . ." (כתוב שם, ירושלים תשכ"ט, עמ' 72).

18 הגהות מיימוניות, סוף סדר תפלות אות ד.

19 סעיף יב, סעיף ד הע' 13, סעיף ו, הע' 8, סעיף כג, סעיף ה הע' 8.

20 סעיף ה הע' 8. 21 סעיף כב הע' 3.

אחרים, אבל נשכח ייחוס רשב"ם אליה. בסעיף יט להלן: 'ואני שמואל מדקדק... לית לן דשמואל' (כלומר, הרשב"ם מדקדק שאין הלכה כשמואל האמורא) [22]. אולם בתוספות: 'מכאן מדקדק ר"ת ורבינו נתנאל וריב"א דאין הלכה כשמואל'. וכן ראשונים אחרים מביאים דעה זו בשם חכמים שונים — על פי רוב בשם רבינו תם. והדעה והדקדוק למי — ודאי שרשב"ם קדם לכמה הנזכרים, ונראה שהוא אבי השיטה, אלא ששמו נשכח מכאן, אולי על ידי טעות סופר, או שכרגיל הביאו בשם אחרים [23].

כשמובאת שיטה מסויימת בראשונים בשם רשב"ם, קיימת האפשרות שמקורה מתוספותיו לרי"ף. אנו מוצאים שדברי ר"י המובאים במרדכי מכוונים לדעת הרשב"ם בתוספות לרי"ף (סעיף ב הערה 9) וכן נראה שלפעמים שיטת רשב"ם שנזכרת בתוספות נובעת מתוספותיו לרי"ף [24]. הסמ"ג והמרדכי מביאים מרשב"ם סתם, וכוונתם לתוספת לרי"ף (סעיף יא הערה 27), וכן יש לחשוש בכל מקום. ורגיל מאד הוא שתבוא שיטה מסויימת בראשונים בסתם, והיא מתאימה לתוספת הרשב"ם, ואולי במקצת המקומות המקור משם [25].

## פסקים

הראשונים מזכירים פסקים מאת רשב"ם [26]. הראבי"ה מביא: 'בפסקים דרבינו שמואל כתב...', ועל זה העיר ר"א אפטוביצר: 'ודאי הכונה לפירוש רשב"ם לעבודה זרה, שכן קורא רבינו לפירושי הרשב"ם פסקים' (מבוא עמ' 281). אף שאפטוביצר חוזר על הנחה זו כמה פעמים [27], אינו מביא ראיה לכך, וכנראה סומך הוא על הכותרת בתמים דעים סי' קח: 'כתב הרב רבינו שמואל מרומרוג ז"ל פסקין אלו בפירושיו' [28]. אולם אין הדבר מוכח כלל, כי בראבי"ה הסגנון הוא של פסקים קצרים, ובתמים דעים נראה מהסגנון שהוא פירוש.

22 גדול הוא אחוז תוספות הרשב"ם המוסבות על הלכות שהובאו בריי"ף, משם שמואל, ושמא "שמא גרים", ראה ר"ר מרגליות, לחקר שמות וכינויים בתלמוד, (עמ' ה—יז).

23 ראה סעיף יט הע' 2, וכן בהגהות מיימוניות, מאכלות אסורות ב, טו, אות ג, ועוד. וראה סעיף יג הע' 4, וכן בב"י אה"ע סי' לז מביא בשם רא"ם בלבד. וראה סעיף ג הע' 14, שמביא ר"י אלמנדרי בשם ר"ת. [דברים שהובאו בשם הרשב"ם ובשם ר"ת אינם בהכרח חידושיו של הראשון, כי יכול להיות ששני האחים שאבו ממקור אחד, ואותו דבר חל אפילו לגבי הריב"א].

24 סעיף כא הע' 9.

25 ר"ן, ראה סעיף יד הע' 10, סעיף טו הע' 4, סעיף טז הע' 3. במאירי, ראה סעיף יד הע' 10, סעיף ב הע' 9, סעיף טז הע' 3. בעיטור, סעיף יד הע' 10. בתוספות, סעיף טו הע' 4. בטור, סעיף ו הע' 8.

26 ראה ר"א אורבך, בעלי התוספות, עמ' 47—52. וראה מ"ש רמ"ח קצנלנבוגן במבוא ליחוסי תנאים ואמוראים מהדו' ריי"ל מימון, ירושלים תשכ"ג, עמ' 20.

27 שם עמ' 284: "וכבר ראינו שרבינו קורא לפירושי רשב"ם בשם פסקות", ושם עמ' 409—410.

28 צויין אצל אורבך, עמ' 47 הע' 40, עיי"ש.

בספר הפרדס סי' ריג באות 'הילכות שחיטה ובדיקה שחיבר רבינו שמואל זק"ל'[29], ובלקוטי פרדס כ"י מצויה הכותרת: 'הל' שחיטה ובדיקה שחיבר רבינו שמואל דרמרו'[30]. מאז ר"א עפשטיין פקפקו החוקרים אם כתב רשב"ם חיבור כזה[31]. ר"א אפטוביצר כתב: 'ואם לא נאמר שהרשב"ם בעצמו חבר אלה ההלכות נאמר שהם הוצאות מפירושו לחולין, כשאר פסקיו שאינם אלא פירושיו'[32]. והעלה ר"א אורבך את האפשרות שנלקטו ההלכות מתוך תוספות הרשב"ם לרי"ף[33]. אולם, כעת שנקבצו יחד תוספות אחדות, אין הסבר זה נראה[34].

נכון הוא שיש בתוספות הלשון 'ומכאן פסקתי...'[35], והובא משם במרדכי בסגנון 'מכאן פסק רשב"ם בפני זקינו רש"י...'[36]. וכן להלן סעיף י: 'ואני שמואל כמו כן פסקתי...', ועוד. אולם דווקא במקומות אלה משמע שהרשב"ם רומז לפסק שקדם, ואין כאן תחילתו. לגבי הלכות שחיטה שבספר הפרדס, אין סגנונם דומה לתוספות לרי"ף. הראשונות פסקים קצרים הם, לפעמים קיצור לשון הגמרא ולא יותר, והאחרונות תמיד יש בהן איזו השגה או תוספת פירוש. והעיקר, מתוך התוספות שיש לפנינו לחולין, אין התאמה עם אף אחת מן ההלכות שם. ובמקום שיש מגע, שם מובלט ההבדל. בספר הפרדס (מהד' עהרענרייך, עמ' קכה): 'מחט שנמצאת בעובי בית הכוסות מצד אחד כשירה, משני צדדין טריפה', ממש מלשון הברייתא בחולין דף נב ע"ב, ואין לפסק זה שום דמיון לתוספות הרשב"ם לאותה ברייתא (להלן סעיפים ד, יז).

## כתבי היד

הראשון שהצביע על תוספות רשב"ם לרי"ף בכתבי היד היה ררנ"נ ראבינאוויטץ, בעל דקדוקי סופרים. בשנת תרכ"ט (1869) הוא הודיע על התוספות בכ"י מרצבכר ובכ"י ברלין, והתחיל בפירסומן, ואלו דבריו: 'ויען שדברי הרשב"ם הם, ואידי דזוטרי מירכס, חסתי על המרגליות הטובה שלא תאבד, ואספתים בתוך ספרי והצגתים כל אחד במקומו'[37].

אחריו, בשנת 1905, הזכיר ג' מרגליות את תוספות הרשב"ם שבכ"י של הבריטיש מוזיאום, אלא שלא ידע על דברי בעל הדק"ס, וציין ש'התוספות נחשבו עד עתה כאבודות'[38].

29 במהדורת רח"י עהרענרייך, בעמ' קנג.
30 כימ"ר, אהל אברהם סי' 45.
31 ראה מעשה הגאונים, הוצאת א' עפשטיין, ברלין התר"ע, עמ' 97 הע' שלח.
32 מבוא, עמ' 410, עיי"ש.
33 בעלי התוספות, עמ' 52, עיי"ש.
34 וכן יש לומר על דברי אורבך שם בנוגע לס' המכריע סי' יח, "רבינו שמואל זצוק"ל כתב בהלכות בדיקה ש ח י ב ר".
35 רי"ף כימ"ר סנה' פ"ג סי' אלף ו, בדק"ס לסנה' עמוד 87.
36 מרדכי סנהדרין, סי' תשב.
37 ראה דקדוקי סופרים, ביצה, עמ' 13 בהקדמה. למרות איסוף זה כמעט ולא היו תוספות הרשב"ם שבדק"ס ידועות כלל. להלן צייינתי מקומם ברשימה כוללת.
38 קטלוג כרך ב עמ' 92.

**כי״א**: אופנהיימר 6—8 = נויבאור 545—547. תואר בקטלוג של נויבאור לכתבי יד עבריים בספריית הבודליאנא, אוכספורד, 1886, עמ׳ 108.

תוספות הרשב״ם נמצאות בתוך הרי״ף (ולא צויינו בקטלוג של נויבאור; תודתי נתונה להרב הלל היימן, שבדק את מס׳ פסחים בכ״י זה, והעיר לי על תוספות הרשב״ם שמצא שם, וכן על כי״פ). לחלק אופ׳ 6 רשם נויבאור: ׳השם שמואל המופיע בפנים, והשם יצחק בפירוש, נכתבו באותיות מרובעות; אולי היו אלה שני המעתיקים׳. אבל אני מצאתי רק שהשם יצחק בפנים מופיע בקישוטים (28, א; 47, ב). ציפיתי שהשינוי בכתיבת השם שמואל הוא סימן לתוספות רשב״ם, אלא שלא יכולתי לזהות התופעה הנ״ל בחלק זה.

בעמ׳ 10 א מסתיים הפירוש: ״לאחר ג׳ חדשים משעת מיתה״, ולמטה ממש בסוף הגליון: ״לא אמות כי אחיה״, ונוסחות ברכה כיו״ב יש בכמה כתבי יד[39].

**כי״ב** = ברלין 6. תואר ע״י ר״מ שטיינשניידר בקטלוג, כרך ב, ברלין 1878, עמ׳ 2—3. על כל ההלכות. שני כרכים. תוספות הרשב״ם בתוך הרי״ף ופעם בגליון החיצוני שנוסף, כנראה, במאוחר לגליון הראשון, ומגליון חיצוני זה הובאו השינויים לסעיף יט להלן.

**כי״ג** = בריטיש מוזיאום Add. 17,049—17,050[40]. תואר בקטלוג של מרגליות, כרך ב, מס׳ 473—474. בחלק הראשון ברכות, מועד, חולין והלכות קטנות; בשני — נשים ונזיקין. לפי מרגליות שני חלקים מכתב היד אחד הם, אלא שהתאריך בחלק ראשון קנ״ד, ובשני קמ״ו! בקולופון שבחלק ראשון: ״...אני שמעיה הסופר כתבתי זה הסדר מועד להח״ר משה בן הח״ר יוסף בשנת קנ״ד...״, ובשני: ״...שנת קמ״ו... וכאשר שזכיתי [כ״ה מובא בקטלוג] לגומרה כן אזכה ללומדה ולשומרה...״. ונראה שפתרון התאריכים כך הוא, שבמקום להשלים את כתיבת האלפסי עבור ר׳ משה, מסר לו שמעיה את החלק השני מן הטופס שלו, אולי בגלל איחור בהעתקה.

הלכות הרי״ף בפנים נכתבו בכל עמוד בשני טורים מקבילים של 34 שורות, באותיות מרובעות, ונכתבו הפירושים וכו׳ בגליון. אין התאמה בתבנית העמוד לכמות הגליונות, כנהוג בכתבי יד אחרים, אלא נכתבו כל הפירושים בגליונות אם מעט ואם הרבה, ונשארים טורי הרי״ף שווים, וזוהי כנראה השיטה העתיקה. ההגהות על הרי״ף מן הגמרא נכתבות בגליון, והוא הדין לתוספות הרשב״ם. הגליונות

39 ראה מ׳ בית־אריה, נוסחות מעתיקים בתחתית עמודים, קרית ספר מד (תשכ״ט), עמ׳ 549—552. וכבר עמד על תופעה זו ררנ״נ ראבינאוויטץ בהקדמה לדק״ס, מס׳ ברכות, עמ׳ 34 הע׳ יב, ולב״ב עמ׳ 14 הקובץ הכג, ומכאן אינו מדוייק מ״ש בית־אריה שם שנפקדה תופעה זו בספרות על כה״י העבריים מתיאור נוסחות המעתיקים.

40 לפי ר״י תא־שמע מפורש בשער הכ״י ״הרשב״ם תוספות ומרדכי״ (סיני סה, תשכ״ט, עמ׳ רב). אולם, לפי בדיקתי, כתוב שם: ״הרי״ף עם פי׳ רש״י ותוספות ומרדכי״, וכזה העתיק בקטלוג. וכן, על מה שכתב תא־שמע שם שהכ״י ״מכיל את הלכות הרי״ף לשלושת הסדרים מועד, נשים ונזיקין (ועוד כמה מסכתות)״ (עמ׳ רא), יש להעיר שהן הן הלכות הרי״ף בשלמותן.

כתובים באותיות קטנות מאד[41]. בפתיחת אחת התוספות כתוב שמו של הרשב"ם במילואו: "ואני שמואל בן הרב ר' מאיר" (להלן סעיף כ), והיא התוספת הראשונה שבכ"י.

**כימ"ר** = מרצבכר 8. תואר ע"י ררנ"נ ראבינאוויטץ בהקדמה לדק"ס מס' ביצה, עמ' 13, ובאהל אברהם, מינכען תרמ"ח, מס' 8. כעת נמצא הכ"י בספרייה העירונית של פרנקפורט, ונושא ציון Ms. hebr. Fol. 10. שמו של הסופר היה כנראה יצחק, כיוצא מן הניקוד הרגיל לתיבה זו בכ"י, וגם עיטורים, לפעמים כתר (דף 16 א). בדף 20 א קישוט על "אברהם" (אבי הסופר ?).

בדף 31 א נמצאת חתימת ישעיה בן מרדכי מפראג הלומד בפאנא, שחתם בשנת שס"ג. ראבינאוויטץ שיער שנכתב הכ"י בערך בשנה ק. ומכ"י זה הובא בכל מקום בדק"ס "מרי"ף כ"י".

יש בכ"י הוספות לרי"ף מן הגמרא, כאלה המצויות בדפוסי ויניציא ואילך, ומסומנות לפעמים בכ"י בתחלתן "הגהה", ויש גם בסופן: ע"כ. הכ"י כולל מועד ונזיקין. מכאן הובאו תוספות הרשב"ם לרי"ף למועד ונזיקין בדקדוקי סופרים, ראה הרשימה להלן.

**כרי"פ** פרמה 3272 = דה רוסי 134. תוספות הרשב"ם בתוך הרי"ף. עיטורים יפים בראש כל פרק. אותיות מרובעות.

תוספות הרשב"ם, כאמור, מובלעות בתוך לשון הרי"ף ברוב כתבי היד, והחיפוש אחריהן כרוך ביגיעה רבה. רק לגבי כיב"מ, צויין מקום ההערות בקטלוג. לגבי כתבי היד האחרים שעסקתי בהם, לא יכולתי, בגלל עומס עבודות אחרות, לקרוא סדר נשים ומס' חולין בשלמותם בכל כתבי היד. נהגתי לסקור את העמוד, ולמצוא את התוספות ע"י טביעות העין. בשיטה שכזאת, אי אפשר להגיע לשלמות, ומניח אני שישנן תוספות שלא ראיתין, הן בכתבי יד אלו והן באחרים. כתבי היד לרי"ף ראויים לטיפול יסודי, ותקוותי היא, שבשעה שתיעשה עבודה זו, יופיעו ויתגלו תוספות אחרות.

בראש כל תוספת, ציינתי את כתב היד ממנו הועתקה (עם הדף, כשהיה אפשר), ואחריו ציינתי את המקורות משם נרשמו שינויי הגירסא. שינויים אלה קטנים ביותר הם, ועל פי רוב יש התאמה שלימה בין כתבי היד. רשמתי כל שינוי חוץ מעניני כתיב פשוטים. מכאן, אפשר להניח שיש דמיון גמור בין המקורות שנרשמו בראש כל סעיף, בשעה שלא צויין שינוי.

למרות האחדות שבנוסח, אין אחדות לגבי עצם הענין של מציאות כל תוספת בכל כ"י. ישנן תוספות המופיעות בכ"י זה, וחסרות במשנהו, ולכן נלקטו התוספות מכמה כתבי יד. מטעם זה, בנוסף לטעמים שהוזכרו כבר, קיימת אפשרות שאין כאן אלא חלק קטן מן התוספות למסכתות האלה.

41 במיקרופילם שבבית המדרש לרבנים כמעט אי אפשר לקרוא את תוספות הרשב"ם, והעתקתין מעצם כתב היד. בכל זאת אין וודאות בכל האותיות שבהעתקה. בזה נתונה תודתי לנאמני המוזיאום, ולמנהל מחלקת ספרי המזרח, ד"ר י. רוזנוסר, על רשותם האדיבה להדפיס את התוספות.

הרשב"ם קבע את הגהותיו בספר הרי"ף, והן צמודות אליו. מטעם זה לא רציתי להפרידן ממקום נטיעתן, והקדמתי את ההלכה המתאימה מן הרי"ף לכל תוספת. אלא, בכדי לתת גם בזה איזה שהוא חידוש, העתקתי מרי"ף כתב יד על קלף, באוסף ספריית בית המדרש לרבנים באמריקה, Rab. 692 (= כי"ס 692). הוא כ"י עתיק ומעולה, ואולי היה לפני הרשב"ם כ"י מעין זה. תיארתיו במבואי למהדורה הפקסימילית (ספר הלכות רבתי, ירושלים תשל"ד). לכל סעיף ציינתי את השינויים החשובים בין נוסח הכ"י לבין רי"ף דפוס קושטא (=ד"ק). חיסורים שבכ"י זה השלמתי מכ"י 695 של ספריית בית המדרש (=כי"ס 695, לסדר נשים, על קלף, בלי פירושים, ששוייך למאה ה־13), או מדפוס קושטא, והכל צויין במקומו.

בכתבי יד של תוספות הרשב"ם, כמו בכ"י אחרים, נהג הסופר להשלים את השורות במילוי אותיות השייכות למלה שבפתיחת השורה הבאה. השמטתי אותיות אלה בהעתקה, אולם הערתי עליהן בהערות בשעה שהיה ענין בכך.

## תוספות הרשב"ם בדקדוקי סופרים

להלן ניתנת רשימת תוספות הרשב"ם המובאות בספר דקדוקי סופרים (על פי כימ"ר, עם קצת שינויים מכי"ב). צויינו דפי הגמרא, והעמוד בכרך דק"ס למסכת האמורה[42].

| | |
|---|---|
| שבת מד ע"א | 87 |
| סו ע"ב | 142 |
| קיח ע"א | 264 |
| קכד ע"ב | 283 |
| קלט ע"ב | 327 |
| קנ ע"ב | 363 |
| קנו ע"א | 382 |
| עירובין מד ע"ב | 166 |
| פסחים ז ע"ב | 18 |
| ל ע"א | 81 |
| ל ע"ב | 83 |
| לא ע"ב | 87 |
| לז ע"א | 103 |
| קד ע"א | 315 |
| קט ע"ב | 330 |

42 מקצת התוספות הובאו במהדורת זק"ש, על פי דק"ס. בשאר כתבי היד ישנן תוספות שלא הובאו בדק"ס, ואמר לי הרב הלל היימן שבדעתו להוציא לאור את התוספות לסדר מועד.

| | |
|---|---|
| קטו ע"ב | 360 |
| סוכה לו ע"א | 111 |
| ביצה ד ע"ב | 4 |
| כט ע"ב | 78 |
| מ ע"א | 108 |
| מגילה יח ע"ב | 103 |
| ב"מ פג ע"א | 233 |
| קו ע"ב | 313 |
| קטז ע"א | 345 |
| סנהדרין כט ע"א | 77 |

מכיר אני טובה למנהלי הספריה הבודליאנית והבריטיש מוזיאום על רשותם האדיבה לפרסם תוספות הרשב"ם מכתבי־היד אשר ברשותם. טיבותא לאחי, ד"ר מרדכי פרידמן, על קריאת הדברים, והערותיו החשובות.

## קיצורים

| | | |
|---|---|---|
| ד"ו | — | דפוס ויניציאה |
| ד"ח | — | דפוסים חדשים |
| ד"ק | — | דפוס קושטא |
| הוצ' זק"ש | — | ר"ן זק"ש, הלכות רב אלפס, על פי דפוס קושטא, ירושלים, תשכ"ט |
| כי"א | — | כ"י אוקספורד |
| כי"ב | — | כ"י ברלין |
| כיב"מ | — | כ"י בריטיש מוזיאום |
| כימ"ר | — | כ"י מרצבכר |
| כי"ס | — | כ"י בית המדרש לרבנים באמריקה |
| כי"פ | — | כ"י פרמה |
| מבוא | — | מבוא לנוסח המשנה |
| נו' | — | נוסף |

## א. רי"ף יבמות פ"ד, סי' מה / ליבמות לז ע"ב
[כי"ס 692]

נקוט האי כללא בידך [1], כל היכא דחד ודאי בירושה וחד ספק מוקמינן נכסי [2] בחזקת הודאי ואמרי' להיאך אייתי ראיה [3] ושקול. והיכא [4] דתרויהו ספיקא [5] הוה ליה ממון המוטל בספק, וממון המוטל בספק [6] חולקין.

[כיב"מ 25 א ; כי"ב 230 א ; כי"א ; כי"פ]

ואני שמואל מוסיף האי כללא ומשמעו' הללו [7] אנו למדין דאפי' קים [8] האחד

1 בסוגית הגמרא, יבמות לז ע"ב — לח ע"א, יש שורה של שבע שמועות, ואלו הן:
1. ספק ויבם שבאו לחלוק בנכסי מיתנא;
2. ספק ובני יבם שבאו לחלוק בנכסי מיתנא;
3. ספק ובני יבם שבאו לחלוק בנכסי יבם;
4. ספק ובני יבם שבאו לחלוק בנכסי יבם לבתר דפלג יבם בנכסי מיתנא;
5. ספק ויבם שבאו לחלוק בנכסי סבא;
6. ספק ובני יבם שבאו לחלוק בנכסי סבא;
7. סבא ויבם בנכסי ספק או סבא וספק בנכסי יבם.

בהלכות הרי"ף (כי"ס 695, ד"ק) הובאו מסוגיא זו הלכות 1, 4, 6, ואחר ההלכה הראשונה באים דברי הרי"ף "נקוט האי כללא בידך" וכו'. וכן במקצת מפרשי הרי"ף נתפרשו רק אלה (ר"י אלמנדרי: 1, כללא, 4, 6). דברי הרשב"ם שייכים אחרי ה"כללא", שהרי על כלל זה הרשב"ם מוסיף (כי"ס 692 כמו בכ"י 695, אלא שהלכה 4 באה בסוף דף, והדף שלאחריו חסר).

בגמרא באות ההלכות בלי ו"ו החיבור (ראה ר"ן אפשטיין, מבוא, עמ' 1060 מס' 2), ומן המקורות הנ"ל (וכן מאלה להלן) יוצא שהוסיף הרי"ף ו"ו לפני 4 ו־6, ואולי פירוש הוא"ו הוא כעין: מתוך ההלכות שבגמרא מביא אני זו וזו וזו.

בכי"ב נוספו ברי"ף הלכות נוספות מן הגמרא, ובא הסדר כלהלן: 1, ואני שמואל מוסיף, 2, 3, כללא, 4, 5, 6. הלכות 2, 3 הוכנסו ל פ נ י הכלל של הרי"ף, כנראה בגלל הלשון "אייתי ראיה ושקול", שישנו גם בכלל של הרי"ף. אולם דברי הרשב"ם נשארו במקומם, ונמצא שדברי הרשב"ם קודמים בטעות לכלל עליו נאמרו.

לפני נמוקי יוסף כבר נוספו ההלכות ברי"ף, אלא שלפניו עומד הכלל שאמר הרי"ף במקומו הנכון: 1, כללא, 2, 4, 6, ובסוף "בגמ' ספק ויבם" וכו' (5). בכי"א ודפוס ויניציא רפ"ב באות השמועות כדלהלן: 1, 2, 3, כללא, 4, 6 (כלומר, הכלל כמו בכי"ב, וחסרה 5 כמו בנמק"י). והגיה ר' יוסף שלום בספר דרך תמים: "ספק ובני יבם וכו' עד את ושקול . . . [=2, 3] הכל שפת יתר ונרשם עליו" (על קבצים של שבע שמועות ראה מ"ש במבוא למחברתי "פרק האשה רבה — ניתוח צורני").

2 בכי"ס 695, ד"ק ועוד: לנכסי.

3 בכי"ס 695, ד"ק נמק"י נוסף: דאית לך.

4 כ"ה גם בכי"ס 695, ובטופס ד"ק שבבית המדרש לרבנים באמריקה; בהוצ' זק"ש העתיק: והכא.

5 בכי"ס 695: ספיקה.

6 וממון וכו'. בכי"ס 695, ד"ק, ונמק"י: וחולקין, בכי"ב: חולקין.

7 כוונת הרשב"ם לשבע השמועות שבגמרא כאן, ובפרט (כפי שיוצא מפירושו לב"ב קנח ע"ב) "ספק ויבם שבאו לחלוק בנכסי סבא" שבגמרא (5) ואינו מובא ברי"ף.

8 כ"ה גם בכי"פ; בכי"ב: קיים; בכי"א: קדם.

וקאי [9] בחצי הממון, והוא שיודע בכח מי מורישין [10] הוא בא ליורשו [11], והשיני גם [12] הוא ספק באידך חצי [13], הוי [14] הודאי יורש את [15] הכל, ואמרי' [16] אין ספק מוציא מידי ודאי [17] כלל [18], וכן השיבותי לזקני לותיר על שאלת [19] של משנת נפל הבית עליו ועל אמו [20] בבב' בתרא [21], דאית [22] דמוקמי לה [23] כשיש לאמו זרע לבר [24]

9 כ"ה גם בכי"ב, ואולי צ"ל: ודאי.

10 בכי"פ: מורישין. נראה שצ"ל: ממורישין.

11 והוא שיודע וכו'. השווה רש"י ליבמות לח ע"א ד"ה הוי יבם ודאי, ודף לו ע"ב ד"ה מי דמי. ונראה להשלים כאן (או לעיל) מעין: "ובאידך חצי ספק" (השווה בפי' ב"ב הנ"ל).

12 בכי"א: ובשני וגם.

13 בכי"פ: החצי.

14 בכי"פ ליתא.

15 בכי"פ ליתא.

16 כאן בגמ' לח ע"א.

17 התיבה ליתא בכי"א, ונוספה בגליון.

18 כלל, בכי"א: לכתחלה כלל.

הרי"ף כתב "כל היכא דחד ודאי בירושה וחד ספק מוקמינן לניכסי בחזקת הודאי", ומוסיף הרשב"ם "כל היכא שהאחד תובע את הכל והאחד תובע החצי הנה זה שתובע הכל קרוי ודאי הואיל והוי ודאי במקצת ואידך ספק ואין ספק מוציא מידי ודאי... דכ"מ שהאחד יורש במקצת והשני ספק אם יש לו חלק בנכסים או לא דודאי יורש את הכל" (פירוש ב"ב הנ"ל, ומשם יוצא שדייק כן משמועת ספק ויבם בנכסי סבא (5), ועיי"ש מה נפקא מינה לשיטה זו). בתוס' (יבמות לח ע"א ד"ה הוי, ב"ב קנח ע"א ד"ה נפל) כתבו ששיטת רשב"ם היא כשיטת רש"י, וחלקו הם על שיטה זו, ופרשו באופן אחר בשם ריב"א, וכן בחידושי הרמב"ן כאן חולק על הרשב"ם ("ר' שמואל רומרוג"י", עיי"ש, ובאו"ז, פסקי ב"ב סי' ריב, והגהות מיימוניות, נחלות פ"ה אות ו וחידושי הריטב"א ד"ה הוי יבם ודאי).

וראה הרשב"ם לנכון להוסיף על דברי הרי"ף, כי את שיטת הרי"ף אפשר לפרש כשיטת תוס' הנ"ל, וכנראה יש לדבר נפקא מינה אפילו פוסק הרי"ף באותה משנה בב"ב כר' עקיבא (ראה ב"י חו"מ סי' ר"פ ד"ה נפל הבית עליו ועל אמו, וראה משנה למלך, נחלות ה, ו).

לכאורה מדברי הרמב"ם (נחלות ה, ו) נראה שפוסק כר' עקיבא, וכן כתבו במגיד משנה והגהות מיימוניות לשם (ור' ס' מישרים לר' ירוחם, נתיב כה). אבל בסמ"ג תפס בלשון הרמב"ם, והסב עליו את שיטת הרשב"ם: "...נפל הבית עליו ועל אמו מחזיקין נכסי האם בחזקת שאר בניה יורשי האם שהן יורשין ודאין שנוטלין מקצת הנכסים ממה נפשך אבל יורשי הבן ספק הם... כך השיב רבינו שמואל..." (הל' נחלות, סי' צו). ובאמת, גם מלשון הרמב"ם "...שהם יורשין ודאין אבל יורשי הבן ספק הם שאם מת הבן תחלה אין לאחיו מאביו בנכסי אמן כלום כמו שפירשנו", משמע שאין טעמו משום ר"ע ומשום שהוחזקה נחלה באותו שבט (ב"ב קנח ע"ב), אלא שטעמו מן הכלל שפירש בה"א שם, הוא הכלל שברי"ף כאן, וכשיטת הרשב"ם. ועוד צ"ע בשיטת הרמב"ם.

19 בכי"א: שאלות.

20 בכי"פ: אביו.

21 קנח ע"ב.

22 כי"ב: ואית.

23 בכי"פ הסדר: דאית דמוקמי לה בבבא בתרא.

24 כי"ב: לבד.

מזה, ואית דמוקמיה [25] לה כשאין לה, ותשוב' אכתבנא [26] בסוף הפרק [27] והוא העיקר ונכוחתי [28] למבין [29].

## ב. ריי"ף כתובות פ"א, סי' קעג / לכתובות ט ע"ב — י ע"א

[כי"ס 692]

אמ' רב יהודה אמ' שמואל האומר פתח פתוח מצאתי נאמן להפסידה כתובתה. אמ' רב נחמן אמ' שמואל משום ר' שמעון בן אלעזר חכמים תקנו לבנות ישראל לבתולה מאתים ולאלמנה מנה, והם האמינוהו שאם אמ' פתח פתוח מצאתי נאמן. אם [1] כן מה הועילו חכמים בתקנתן. אמ' רבא חזקה אין אדם טורח בסעודה ומפסידה. וחזינן לגאון [2] דקאמ' הני מילי לענין מנה מאתים אבל לענין תוספת לא מהימן. וטעמא דמסתבר הוא דלא תקינו רבנן אלא מנה מאתים, אבל תוספת איהו כתב אנפשיה, הלכך לא מהימן.

[כי"א 32 א ; מרדכי לכתובות סי' קלה [3]]

ואני שמואל אומ' קל וחומ' אם מנה מאתים שתקנו חכמים הפסידה כל שכן תוספת [4], דהא משום חזקה דאין אדם טורח בסעודה ומפסידה מהממון [5] דודאי פתח פתוח מצא וכמו שהטעתו דמי [6]. אך כך אני מפרש [7] אין אדם טורח בסעודה ומפסיד [8]

25 בכי"א בכי"פ וכי"ב: דמוקמי (כאן בכיב"מ בסוף שורה).
26 בכי"א וכי"ב: ותשובתי אכתבנה. בכי"פ: ותשובתו אכתבנה.
27 וכן בפי' ב"ב שם: "על זאת נשאלתי מרבותי שבלותי"ר ותשובותיי להם בסוף הפרק צרופות ובחונות", וראה תוס' שם קנח ע"א ד"ה נפל. אמנם בכיב"מ ישנן תשובות, אבל אלה אינן ביניהן.
28 הקריאה קשה בתיבה זו, אבל כ"ה בכי"א. בכי"ב נר' שכתוב: ונכרחתי. בכי"פ: ונכוחה. [וצ"ל: נכחותי, ע"פ ישע' ל י].
29 ע"פ משלי ח, ט.

1 בד"ק: ואם.
2 במרדכי סי' קלה כתב שהוא רב האי גאון, וראה אוה"ג התשובות סי' קטז.
3 ובקיצור בשם מרדכי בהגהה לרא"ש פ"א סי' יח (ובמקום "אמרים" שם צ"ל אמרינן). במרדכי מן "דהא משום" היא מהגהות הרמ"א, וליתא בהבאה מן המרדכי בב"ח אה"ע סי' סח ד"ה כתבו.
4 בראי"ש פ"א סי' יח, אחר שהביא דברי הריי"ף אומר: "איני כחולק על דברי גאון אבל מתוך הסברא נראה דמהימן גם לענין תוספת . . .", ועיין בב"י אבן העזר סי' סח ד"ה כתבו הגאונים שכתב על הרא"ש "סתם רבינו דבריו כדעת הגאון".
5 נראה שר"ל ומפסיד את האשה מכסף כתובתה, כלומר, לא היה טורח בסעודה אם כוונתו לגרשה ולהפסיד כספה, ושלא כרש"י שפירש כפשוטו "ומפסיד סעודתו" (ד"ה אין אדם). אולם במרדכי במקום "מהממון" איתא "מהימנינן ליה", וכך ישר.
6 אבל לדעת רבינו יהונתן: "תוספת שהוא מוסיף לה מדעתו במתנה גמורה רוצה לתת לה הילכך זכיא בה איהי מיד זכיה גמורה" (בש"ס פרדס — אל המקורות).
7 הוא פירוש אחר ללשון הגמ' (ואולי הוסיף כן אח"כ). אבל אינו חוזר ממה שאמר "כל שכן תוספת". 8 במרדכי: ומפסידה.

לאלתר דכיון דמתוך חופתו מיד טוען כך, האמת אתו, דאכתי בזמן מועט לא נתכוון למצא עלילות [9].

## ג. רי"ף כתובות פ"כ, סי' קצט / לכתובות כ"ב ע"א

[כי"ס 692]

אמ' ר' זירא הא [1] מילתא מר' אבא שמיע לי, ואי לאו ר' אבא דמן עכו שכחתיה [2], שלשה שישבו לקיים את השטר ומת אחד מהן צריכין למכתב במותב תלתא [3] הוינא וחד ליתותי. אמ' רב נחמן [4] ואי כתיב ביה בי דינא [5] תו [6] לא צריך. ודילמא ב"ד חצוף הוא כדשמואל, דאמ' שמואל שנים שדנו דיניהם דין, אלא שנקראו ב"ד חצוף. דכתו' [7] ביה בי דינא דרבנא אשי. ודלמא רבנן דבי רב אשי כשמואל סבירא להו. דכת' ביה אמ' לנא [8] רבנא אשי [9] ואמרנא [10] ליה לרבנא אשי. מהני שמעתתא שמעינן דלית הלכתא כשמואל דאמ' שנים שדנו דיניהם דין [11].

[כיב"מ 61 א ; כי"א 34 ב]

ואני שמואל או' דמהכ' לא שמעינן אי הילכתא כשמואל אי לא [12], דאפי' שמואל

9 כן כתב רב האי גאון ש"זו אינו אלא לאלתר" (אוה"ג התשובות, סי' קטז). במאירי, אחרי שהביא דעת הרי"ף, כתב: "ויש חולקין לומר כן אף בתוספת" (עמ' 46), ואולי התכוין לרבינו. בהערות לשם ציין הר"א סופר "הרמב"ן בחי'". אולם לא ראיתי דבר זה שם מפורש (ד"ה וי"ל; נדפסו החידושים על שם רשב"א). במרדכי, אחר שהביא תוספת הרשב"ם, מסיים: "עכ"ל, ולר"י נראה דאין לחלק בטענת פתח פתוח בין לאלתר בין לזמן מרובה אלא כמו שמפורש ביבמות פרק בית שמאי [קיא ע"ב, עיי"ש] דתניא טענת בתולים כל ל' יום כו' לשון ר"י".

1 בכי"ב: האי.

2 בכי"ס 695: שכחתה, וכ"ה בגמ' לפנינו, והשוה רש"י. עכשיו ראיתי שגם בכ"י ווטיקן 112: "שכחתיה" (ר"מ הרשלר, עורך, מסכת כתובות עם שינויי נוסחאות [=דק"ס], ירושלים, תשל"ב). זוהי צורה ארמית נכונה לנקבה, וראה מ"ש בתרביץ מג (תשל"ד), עמ' 64—69. אין לזהות גירסה זו עם העברית שכחתיה בפירוש רש"י, ולכן אין שייכות להערה אצל הרשלר שם: "ועי' רש"י".

3 בכי"ס 695: תלתה.

4 כ"ה בס' השטרות לר"י ברצלוני, עמ' 5, ור' דק"ס. לפנינו בגמ': רב נחמן בר יצחק, וכ"ה בתשובה, תה"ג הרכבי, סי' קפא, ור' רש"י ד"ה בי דינא, ור"א היימן, תולדות תנאים ואמוראים, עמ' 928 ואי'.

5 ר' דק"ס. ויש שפירשו משום מומחה דן יחידי, ולכן "דרבנא אשי" להלן, ר' שערי צדק ח"ד ש"ז סי' מ; ושם סי' לז.

6 "תו" לי' אוה"ג, תשו' סי' ר"מ, רמ"א, עישור קיום, ור"ן, והיא ממילוא ההסבר. וברש"י שם; בכי"מ לשם: לנ'. 7 בד"ק: דכתיב.

8 כ"ה בגמ' בכתובות, וברש"י [ור' דק"ס]. בד"ק כי"ב וכי"ס 695: לן; וכ"ה לפנינו בסנה', וברש"י שם; בכי"מ לשם: לנ'. וראה נספח א הע'.

9 בד"ק נו': לקיומו.

10 בכי"ב: ואמרן. 11 ראה הע' 12.

12 דמהכ'[א] וכו'. הרי"ף כתב "מהני שמעתתא שמעינן", וכוונתו כנראה לשלש שמועות: אמר רב הונא אמר רב שלשה שישבו לקיים השטר שניים מהן מכיריו וכו' (סי' קצו,

מודה דלא תיקנו קיום שטרות אלא בשלשה [13]. והכי קפריך תלמודא ודילמ' כשמואל סבירא להו לתלמידי רב אשי אף בקיום שטרות [14], והאי בי דינא דכתיב בי [15] תרי

מדף כא ע"ב); אמר ר' אבא אמר רב הונא אמר רב שלשה שישבו לקיים את השטר וקרא ערער על אחד מהן וכו' (סי' קצט, מדף כא ע"ב), וכאן. אבל הרשב"ם אינו מוסב אלא על האחרונה, בה נזכר שמואל בפירוש. ובאמת במס' סנהדרין דייק הרי"ף רק מן המקביל לשמועה האחרונה: "מיהא שמעי' דלית הילכת' כשמואל דאמ' שנים שדנו דיניהן דין" (פ"ג, סי' אלף ח; בב"י חו"מ סי' ג כתב שהרי"ף פסק כר' אבהו בפרק אחד דיני ממונות, ראה פ"ד סי' אלף כא, בבא רביעאה: וקימא לן כר' אבהו. ונראה כי הלשון "מיהא שמעי' . . ." הוא לשון רב נחשון גאון (אוה"ג כתובות עמ' 88 סוף סי' ר"מ והע' א שם; אוה"ג לסנה' סי' לד).

הרבה גאונים פסקו כשמואל (אוה"ג לסנה', סי' לו, לז, לט, מד). אבל "בימי שלמה בר חסדאי ראש גלותא" חזרו ופסקו בשתי הישיבות כר' אבהו (שם סי' מא ובהערות). וכן רב האיי גאון, "בסוף ימיו חזר בו ופסק כרבי אבהו" (שם סי' מב, וראה סי' מג).

יוצא שהרי"ף מקיים שיטת הגאונים האחרונה, אבל שיטת הרשב"ם לפסוק כשמואל מתאימה לשיטה קדומה של הגאונים.

13 בדומה מאד ללשון הרשב"ם כאן כתב הרא"ש לענין אודיתא בתוספותיו לסנהדרין ל ע"א ד"ה ודילמא (סנהד' גדולה, כרך ג, עמ' קטז) ולהגהה שהגיה המהדיר שם הע' 336, ראה תוס' סנה' ג ע"א ד"ה ולרבא.

14 דאפי' שמואל וכו'. בב"ב לט ע"ב — מ ע"א: "א"ר נחמן . . . קיום שטרות בשלשה", ו"אע"ג דר"נ גופיה ס"ל בסנהדרין [דף ה ע"ב] ב' שדנו דיניהם דין, קיום שטרות שאני כדפ"ה" (תוס' ב"ב שם ד"ה קיום, וראה אוה"ג, כתובות, התשובות, סי' רלו, רלח ואילך). וכן, כלשון הרשב"ם כאן, וכשיטת התוס', מביא ר"י אלמנדרי לרי"ף כאן, בשם רבינו תם: "כשמואל סבירא להו, כלומר, כשמואל בשאר דינין סבירא להו אף בקיום שטרות, שאף שמואל יסבור בקיום שטרות דבעינן שלשה להפריש הקיום מן העדות, שהרי רב נחמן בעי שלשה בקיום שטרות כדאמרינן בחזקת הבתים וסבר בריש השולח [גיטין לב ע"ב] שנים שדנו דיניהן דין. כן פירש רבנו תם ז"ל", (ולהלן שם: "ואף רב האי גאון, שפסק כשמואל חזר בו בסוף ימיו ופסק כר' אבהו", הוצ' פרדס — אל המקורות עמ' ד), ראה הע' 12. וכזה כתב ריש סנהדרין (סנהדרי גדולה כ"ב, עמ' קעט), ומסיים "כך פיר' רבי שמשון ז"ל" ולא ציין המהדיר אלא לתוס' ג ע"א ד"ה לרבא, ונראה שצ"ל רבי שמואל, והכוונה לרשב"ם. והשוה ס' האגודה ריש סנהדרין.

והמשך התוס' שם הוא כלשון הרשב"ם בפירושו שם, שכתב: "ולכך צריך ג' דשנים שדנו דיניהן דין אלא שנקראין ב"ד חצוף, בסנהדרין, והכא אפי' דיעבד נמי לא, דא"כ מה יש בין הנפק לשטר שלמעלה הימנו, הכא תרי חתימי והכא תרי חתימי, ודומד לב' עדים שמעידים ששמעו מפי עדים שלמעלה שהשטר כשר ועד מפי עד פסול, אבל כשהן ג' והן ב"ד זו עדות גמורה שהעידו על חתימת ידן לפני ב"ד והכשירו ב"ד את השטר ועכשיו חותמין ב"ד ששטר זה כשר הוא, ודומה לפסק דין" (ונר' שבמ"ש בתוס' שם "כדפ"ה" אין הכוונה ללשון זה, אלא אולי לפירוש שבדפוס פיזרו, השוה בסוף דק"ס לב"ב). ועיין בתוס' ב"ב הנ"ל, כתובות כב ע"א ד"ה ודלמא, סנה' ג ע"א ד"ה לרבא, ל ע"א ד"ה ודילמא, וגטין לב ע"ב ד"ה ורב נחמן. וכן בחידושי רבינו יונה לסנהדרין (ל ע"א ד"ה ודילמא) הקשה יותר שאין להשוות מימרא דשמואל לקיום והודאה: "והא רבנן דבי רב אשי מומחי' נינהו ובמומחי' אפי' ר' אבהו [סנה' ו ע"א] מודה דאפי' יחיד שדן דינו דין", עיי"ש, ור' מה שהקשה בתוס' הרא"ש כאן (ובאמת הקושיא בגמ' "ודילמא בית דין חצוף הוא . . ." היא אחרי זמנו של רב אשי הנזכר בתירוץ, כלומר, מאד מאוחרת מעיקר הסוגייה האמוראית. והשוה בחידושי הר"ן לסנהדרין ל ע"א ד"ה כל.

אולם בשיטה ישנה יש סברא הפוכה, שכתב: "יש לומר דשמואל בקיום שטרות שאינו

הוא ולא הוי קיום אפי' לשמואל. ומשני דאמ' לנא רבנ' אשי ורב אשי ודאי היה יודע שאי' קיום שטרות פחות משלשה אפי' לשמו', והילכך כיון דכתיב ביה בי דינא [16] תו לא צריך.

## ד. רי"ף כתובות פ"ז, סי' שטז / לכתובות עו ע"א ועי"ב

[כי"ס 692]

אמ' שמואל המחליף פרה בחמור משך בעל החמור את הפרה ולא הספיק בעל הפרה למשוך [1] עד שמת חמורו, על בעל החמור להביא ראיה שהיתה חמורו קיימת [2] בשעת משיכת הפרה, מאי טעמ' כל שנולד ספק ברשותו עליו להביא ראיה [3], ותנא

צריך משא ומתן ס"ל דאפילו לכתחלה סגי בתרי" (שטמ"ק, עיי"ש).
ובחידושי הר"ן לסנהדרין שם, הביא כשיטת הרשב"ם בשם "רבותינו שבתוספות ז"ל וכן כתב ה"ר דוד ז"ל", וממשיך ששיטה זו היא שלא כדעת רש"י: "אבל שיטת רש"י ז"ל היא שעקר הטעות בזה הוא לפסוק כשמואל בשנים שדנו דנימא דיניהם דין ודעתו ז"ל שההודאה בפניהם הודאה ומהניא כמו בשאר הדינין אליבא דשמואל, וכמו שמפורש בפירושיו". אמנם בפירש"י לפנינו אין דבר זה "מפורש", ואולי הכוונה לד"ה לבית דין טועין, בסנהדרין שם.
בריטב"א לכתובות כאן הביא שיטת התוס', והדברים נשתבשו מאד, ונראה לתקן מעין כך: "ודלמא רבנן דבי רב אשי כשמואל סבירא להו, ושמעינן מהכא דלית הלכתא כדשמואל דאמר ב' שדנו בדיעבד דיניהן דין, ואע"ג דרב נחמן סובר התם כשמואל, סוגיא דהכא מוכחא כרבי אבהו דאמר אין דיניהן דין. ובתוספות דחו דהכא ה"ק דלמא רבנן כדשמואל סבירא להו בקיום שטרות, ואנן קי"ל דאדרבה אף שמואל מודה בקיום שטרות, כדאיתא בפרק חזקת הבתים דההיא דברי הכל היא. וכיון דסוגיין דהכא איכא לפרושי הכי, ליתלן למדחי דשמואל ור"נ דהלכתא כוותייהו בדינא משום דהכא כר' אבהו, וכן פסק ר"ת ז"ל. ופסקו [חסר?] הלכה כר' אבהו, וכן דעת רבותי, והא כתיבנא לה בדוכתיה בס"ד". מכאן שמענו שר"ת פסק כשמואל, וכמו שפסקו בתוס' סנה' הנ"ל, וכ"ה בספר הישר: "ואע"ג דסבירא לן כשמואל (ו)ה"מ לעניין דינא, אבל למיכת' אודיתא לעשות למלוה בשטר ע"פ מלוה אין הפקרן הפקר לשעבד לו קרקעותיו למלוה שלא ע"פ הלוה. מ"ר" (מהדורת רש"ש שלזינגר, סי' תרע). בהערה שם ע"י "מ"ר": מפי רבי [חתימה זו היא משל אחד העורכים של ס' הישר והרב אינו אלא ר"ת, ר' בעלי התוספות עמ' 82—83], לפי זה אולי גם דברי הרשב"ם כאן אינם רק דיחוי לדיוקו של הרי"ף אלא אף להלכתו.

15 בכי"א: ביה.

16 וגם כתוב בו "אמ' לנא רבנ' אשי". בכי"א נוסף: הוינא.

1 בד"ק נוסף: החמור.

2 בד"ק: שהיה חמורו קיים. וראה רבינו יהונתן לב"מ פ"ו בבא ד, ומובא בשטמ"ק לב"מ עח ע"א ד"ה מתני'.

3 "ורב אלפס כתב שאף לדברי רמי בר יחזקאל על בעל החמור להביא ראיה וקרי נולד ספק ברשותו לפי שהחמור היה עומד ברשותו" (רא"ש פ"ז סי' טז, עיין שם ובמאור), ולא כרש"י שכתב לסברא זו ש"על בעל הפרה להביא ראיה" (ד"ה כל שנולד), וסיים הרא"ש שם: "ואני אומר דטעות סופר הוא במה שכתוב בהלכות רב אלפס על בעל החמור וטעה בין פרה לחמור". וכן כתב ר' יצחק אלמנדרי "תימה לדברי הרב אלפסי ז"ל", וכתב שכפירוש רש"י "כן כתב רבנו יצחק בן גיאת ז"ל", עיי"ש (בש"ס פרדס — אל המקורות, עמ' יג).

תונא כלה. מיתיבי מחט שנמצא בעובי בית הכוסות מצד אחד כשרה משני צדדין טריפה, נמצא עליה קורט דם בידוע שהוא לפני שחיטה, לא נמצא עליה קורט דם בידוע שהוא לאחר שחיטה, הוגלד פי המכה בידוע שהוא שלשה ימים קודם שחיטה, לא הוגלד פי המכה המוציא מחבירו עליו להביא הראיה, ואי לא יהיב טבח [4] דמי בעל בהמה בעי לאיתויי ראיה ומפיק, אמאי ספיקא ברשות טבח אתיליד, ופריק דיהב טבח דמי, ומאי פסקא, סתמא דמילתא כמה דלא יהיב איניש זוזי לא יהבינן ליה חיותא. איכא מאן דאמ׳ דליתה להא דשמואל דהא אותבינן עליה, ואע״ג דפריק האי פרוקא שנוייא בעלמ׳ הוא ולא סמכינן עליה, אלא בין נולד [5] ברשותו בין שלא נולד ספק ברשותו [6] המוציא מחברו עליו להביא ראיה [7]. ואיכא מאן דאמ׳ האי מתני׳ דכלה כיון דמסייעא ליה לשמואל ממילא [8] שמעי׳ דהאי פירוקא דשמואל דוקא [9] הוא ולאו שנויא בעלמא הוא, דאי לא תימא הכי קשיא הלכתא אהלכתא, הלכך הלכתא כשמואל.

[כי״א 47 ב]

ואני שמואל פסקתי כהאי לישנא בתרא [10] דהלכתא כשמואל, דהאי ודאי מתניתי׳ דכלה בבית אביה לקדושין [11] מסייעא ליה לקדושין [12], וכדפריש רב נחמן בר יצחק, ואפי׳ למאן דאמ׳ קדושין לטיבועין נתנו בפרק מי שמת [13]. ופירושא דמילתא דשמואל כך הוא, מאי טעמ׳ כל מי שנולד הספק ברשותו, כלומ׳ לאחר שאנו סבורין שהיא שלו, או על ידי משיכה או על ידי קנין חליפין אע״פ שאין החפץ בביתו הרי זה קרוי ברשותו, ואחר כך נמצא הספק שנמצא המום שמבטל המקח כגון טבח לאחר משיכת פרה שאנו סבורין שקנאה במשיכה אע״ג דלא יהב דמי עליו להביא ראיה אם נמצאת טריפה או ישלם הדמים [14], והכי הלכתא.

4 בפ״ק טבחא, וכן להלן.
5 בד״ק: שנולד ספק.
6 ספק ברשותו. לי׳ בד״ק.
7 בד״ק נוסף: ״ואי לא יהיב טבחא דמי בעל בהמה בעי לאתויי ראיה״, ואולי הושמט כאן ע״י הדומות.
8 היו״ד תלויה (בכתב הסופר).
9 שלא כהגהת הב״ח.
10 = ״איכא מאן דאמר״ השני ברי״ף. בתוס׳ רי״ד: ״וכלשון ראשון נ״ל״ ובמה שהביא שם מן הרי״ף, במקום ״רמי״ שם צ״ל שמו׳[אל]. לפי הר״ן ״רב אלפס ז״ל פסק כשמואל״, וכן כתב בב״י חו״מ סי׳ רכד שנראה מדברי הרי״ף.
11 כן כתב בר״ן על הרי״ף, ושלא כתוס׳ ד״ה ותנא תונא כלה, וראה מאירי עמ׳ 328 והע׳ ו.
12 כנראה תיבה זו מיותרת. ואולי לעיל היא מיותרת, וכאן צ״ל: ולקדושין כדפריש.
13 ב״ב קמה ע״א.
14 לפי דברי הרשב״ם צ״ל שמכח הסברא הזאת על בעל הפרה להביא ראיה, כשיטת רש״י (עיין היטב רש״י ד״ה כל שנולד) וכן כתב הרא״ש (פ״ז סי׳ טז) שכך שיטת רש״י, ו״כך פירשו חכמי אשכנז וצרפת״. והיה לו לרשב״ם לכתוב כן בפירוש, הרי ברי״ף אין מפורש כן, אלא כתובה ההלכה כמו שהיא בלישנא קמא בגמרא: ״על בעל ה ח מ ו ר להביא ראיה״, וראה הע׳ 3.

### ה. רי"ף כתובות פ"ח, סי' שכב / כתובות עט ע"ב

[כי"ס 692]

אמ' רבא אמ' רב נחמן הכניסה לו עז לחלבה ורחל לגזתה ותרנגולת לביצתה ודקל לפירותיו, אוכל והולך עד שיכלה[1] הקרן. פי'[2] לא היה לה אלא חלב וגזה וביצה בלבד, וכן לא היה לה[3] בדקל של[4] פירותיו בלבד[5].

[כי"א 49 א]

ואני שמואל שמעתי שגם הגוף היה שלה[6], ואתא למימ' שלעולם[7] אוכל פירות עד שתכלה הקרן, כלומ' שתמות העז ורחל התרנגולת והדקל ייבש, דהא לא כליא קרנא לגמרי שנשאר לה העור והנוצה ועצי הדקל[8].

### ו. רי"ף כתובות פ"ח, סי' שכד / כתובות פ ע"ב

[כי"ס 692]

...דההיא אתתא דעיילא ליה[1] לגברא תרתי אמהתא, אזל גברא נסיב[2] איתתא אחריתי, עייל לה חד[3] מיניהו. אתת לקמיה דרבא צוחא צוחא[4] ולא אשגח בה. מאן

1 בד"ק: שתכלה, וכ"ה בגמ'.
2 בד"ח: פירוש אפילו, השוה טור אה"ע סי' פה, ור' הע' 6.
3 בד"ק: לו, וטעות.
4 בד"ק: אלא, וכצ"ל.
5 על שיטתו כתב המאירי: "ולימד שאע"פ שהוא אוכל הקרן, שהרי אין לה בהם אלא מה שהוא אוכל, הוא אוכלם, שלא נאמר שלא לאכול הקרן אלא בדבר שהוא בעין בשעה שמכניסתו לו, כגון נפלו לה פירות תלושים, אבל אלו שאינם בעין אוכלם" (עמ' 341, וראה הע' ז). הרא"ש כתב על דברי הרי"ף: "ולא נהירא לי, דכיון דליכא שיור כלל אין לכלות הקרן לגמרי" (פ"ח סי' ז), וראה בר"ן לרי"ף.
6 משמע שלא גרס "אפילו" בלשון הרי"ף, ראה הע' 2.
7 נוסף בגליון: הבעל.
8 כלשון רש"י ד"ה אוכל והולך. ובחידושי הרמב"ן: "ולא מחוור דא"ה היכא כליא קרנא דקאמר אוכל והולך עד שתכלה הקרן", ובכדי שלא יקשו כך, כתב רשב"ם "שתכלה הקרן, כלומ' שתמות העז", ולעולם שיור קרן עדיין ישנו. וכתב המאירי על שיטה זו: "ואיני מבין זו מה הוצרכה שהרי במשנתנו נאמרה כן בפירוש..." (עמ' 341, עיי"ש). בב"י לאה"ע סי' פה הביא לשון מגיד משנה אישות כב, לד בענין זה שהרמב"ם פסק כרי"ף, ומסיים "וכן הכריע הרשב"ם ז"ל", ומדברי רבינו כאן שמענו שצ"ל כמו שהוא במגיד משנה: הרשב"א.

1 ליה. בד"ק לי'.
2 בד"ק: נסב.
3 בד"ק: חדא.
4 בד"ק רק פעם אחת, וכן בגמ'. אבל כ"ה בכי"ס 695: צוחה צוחה.

דחזא סבר מה שעשה עשוי, ולא היה[5], משום רוח ביתא הוא, והא קא רוח דהא איכא[6] אחריתי.

[כי"א 49 ב]

ואני שמואל שמעתי[7] הא קא רווח מאחר שיש לו אשה אחרת הרי יש צורך לזו השפחה השנייה להרויח בה את הבית והרי נעשה בה ריוח ביתא שאם לא היא היה צריך לשכור שפחה אחרת לצורך אשה השנייה[8].

## ז. רי"ף כתובות פ"ט, כ' של / לכתובות פד ע"כ

[כי"ס 692]

...אלא מיהו הני מילי בזמן דהוו מטלטלין לא משתעבדי[1] לבעל חוב, אבל האידנא דמטלטלי משתעבדי לבעל חוב...

[כי"א 51 ב]

ושמואל[2] מוסיף ולכתובת אשה[3].

5 בד"ק: היא.

6 דהא איכא. בד"ק: דאיכא.

7 משמע שחולק על הרי"ף, שברי"ף פירוש "דאיכא אחריתי", שעדיין נשארת שפחה אחת לצורכי הבית. והשוה ר"ן שהעמיד שיטת הרי"ף מול רש"י. ובראי"ש כתב על דברי הרי"ף: "ומתוך דבריו משמע שגם היה יכול למוכרה לאחר כיון דאיכא אחריתי" (פ"ח סי' יא, עיי"ש ובהע' 8).

8 כשיטת רש"י ד"ה והא קא רווח, ומדברי רבינו פירוש לפירש"י, והוא אחר מפירש"י מהדורא קמא: "משמשא שתיהן" (שטמ"ק), כלומר, עדיין מגיע לאשה זו חלק משמוש אותה שפחה ממש (וראה "פירושי ריב"ן" לרי"ן אפשטיין, עמ' 67 הע' 13).

בטור אבן העזר סעי' פה כתב שלדעת רמב"ם (אישות כב, לה) יכול לייחד אחת השפחות "אפי' בבית אחר", וסיים: "אבל לפירוש רשב"ם אינו יכול להוציאה מן הבית, אלא באותו הבית יכול ליחדה שתשמש לאשתו אחרת". כנראה שתוספת הרשב"ם כאן היתה לפני הטור (ומן הטור הובאו הדברים בשלטי גיבורים אות ג), והביא מן הרשב"ם כי דבריו יותר מבוררים מרש"י (וראה מגיד משנה לשם ומה שנכתב עליו בב"י). והנה בב"י לשם כתב: "...מה שכתוב בספרי רבינו אבל לפרשב"ם אינו יכול להוציאה מן הבית וכו' הוא ט"ס וצריך להגיה אבל לפרש"י", ולוא היתה לפני מרן תוספת הרשב"ם שלפנינו, לא הצטרך להגיה.

1 סדר המלים משונה! אבל כ"ה בכי"ס 695 ובכי"א, וכן היה לפני ר' יהונתן, שכותב: "וכתב בהלכות הרב ז"ל אלא מיהו הני מילי בזמן דהוו מטלטלי לא משתעבדי" (בש"ס פרדס — אל המקורות, עמ' כב). בד"ק: "בזמן דמטלטלין לא הוו משתעבדי", וכנראה שהוא תיקון.

2 ביני שיטי: "הג" = הגהה.

3 ביני שיטי: ע"כ.

אין הרי"ף חולק על זה שתיקנו גם לכתובת אשה, ראה כתובות סי' שו (ואוה"ג, התשובות סי' תקכח ואילך), אלא שדרכו להזכיר רק מענין ההלכה שעוסק בה (השוה

## ח. רי"ף גיטין פ"א, סי' תו / לגיטין ח ע"כ — ט ע"א
[כי"ס 692]

תנו רבנן עבד שהביא גיטו וכתו' בו עצמך ונכסי קנויין לך, עצמו קנה נכסים לא קנה. עצמו קנה מידי דהוה אגט אשה, דתנן [1] האשה עצמה מביאה את גיטה ובלבד שתהא צריכה לומ' בפני נכתב ובפני נהתם. נכסים לא קנה, דצריך לקיימיה כשאר שטרות דעלמא.

איבעיא להו כל נכסי קנויין לך מהו. כגון שלא היה כתוב בו עצמך ונכסך [2] קנויין לך אלא כך כתוב כל [3] נכסי קנויין לך מהו. אמ' אביי מתוך שלא קנה נכסים לא קנה עצמו, דלא פלגינן דבורא. רבא אמ' אחד זה ואחד זה, עצמו קנה נכסים לא קנה, ופלגינן דבורא. אמ' ליה רב אדא בר מתנה לרבא כמאן כר' שמעון דאמ' פלגינן דבורא, דתנן הכותב נכסיו לעבדו יצא בן חורין, שייר קרקע כל שהו לא יצא בן חורין, ר' שמעון אומ' לעולם הוא בן חורין עד שיאמר כל נכסי נתונין לפלוני עבדי חוץ מאחד מרבוא שבהן, דתנא קמא סבר כיון דשייר קרקע כל שהו סתם, לא יכיל עבדא לברורי לההוא כל שהו דליקני איהו שאר נכסי, הלכך לא קני בנכסים ולא מידי, וכיון דלא קנה בנכסים כלום עצמו נמי לא קני דלא פלגינן דבורא, ור' שמעון סבר אע"ג דלא [4] קנה נכסים קנה עצמו ופלגינן דבורא. והאמ' רב יוסף בר מניומי אמ' רב נחמן אע"פ שקלס ר' יוסי את ר' שמעון דתניא כשנאמרו דברים לפני ר' יוסי קרא עליו המקרא הזה [5] שפתים ישק משיב דברים נכוחים, הלכה כר' מאיר. אמ' ליה ההיא מתניתי' משום דלאו כרות גיטא הוא דמתנינן לה, דכיון דשייר ליה קרקע כל שהו וכתב הכי בגיטא הוה ליה לרביה זכותא בגוויה דגיטא, וכגון זה אינו גט כריתות, דבעינן דליהוי גיטא דחירותא כוליה לעבדא וליכא, ומשום הכין לית הלכתא כר' שמעון דקאמ' לעולם הוא בן חורין וכו', אבל דבורא פלגינן דהא אמ' רב יוסף בר מניומי אמ' רב נחמן שכיב מרע שכתב כל נכסיו לעבדו ועמד חוזר בנכסים ואינו חוזר בעבד, חוזר בנכסים מתנת שכיב מרע היא ואינו חוזר

ב"ק סי' כד), ובזה סובר הרי"ף שבעל חוב קודם (ראה רא"ש פ"ט סי' ב), ואפי"ו כשאין דין קדימה נותנים לבעל חוב (רי"ף כתובות סי' שמא). אפשר שאין הרשב"ם אלא מעיר על תקנת הגאונים. ואפשר שהולק וסובר: "אבל עכשיו פשיטא שהאשה קודמת לגבות מן הפקדון" (מרדכי סי' רטו, בשם ה"ר שמואל מבונבירק, השוה הגהת אשר"י = ר' שמואל מבאמברג, ראה אורבך עמ' 354, ואפטוביצר, מבוא, עמ' 408). בסיום לשון הרי"ף שמובא ברא"ש כך כתוב: "אבל האידנא דתיקנו דמטלטלי משעבדי לבעל חוב מפקינן להו מיתמי ויהבינן להו לכתובת אשה ובעל חוב", ואולי היא הגהה על פי הרשב"ם.

1 גטין כג ע"ב.
2 בד"ק: ונכסי'. בכי"ס 695: ונכסי', וכזה בד"ח, וכן צ"ל.
3 תיבה זו ליתא בד"ק, ואיתא בכי"ס 695.
4 וכ"ה בכי"ס 695. בד"ק נוסף: יכיל לברורי להההוא מידי ולא, ואולי הושמט כאן ע"י הדומות.
5 משלי כד, כו.

בעבד שהרי יצא עליו שם בן חורין, אלמא פלגינן דבורא וסלקא שמעתא בהכין, וכן הלכתא.

[כי"א 78 ב]

ואני שמואל מוסיף עליה דרב נחמ' [6] גופיה בפרק מי שמת [7] משום דלאו כרות גטא מתנינן לה [8]. ומשם או למדין שם [9] דעבדא איקרי נכסי [10] והרי הוא בכלל שיור דאחד ברבויא [11] בנכסים, והלכך לאו כרות גטא הוא דעבדא איקרי נכסי [12].

## ט. רי"ף גיטין פ"ה, סי' תצו / לגיטין נט ע"ב

[כי"ס 692]

אמ' אביי נקיטינן אין שם כהן נתפרדה חבילה.

[כיב"מ 114 א; כי"א 89 ב]

אני שמואל שמעתי שנתפרד הסדר, אבל לוי יקרא כמו ישר' [1]. ורב מחלוקת

6 במקור אין סימן הקיצור נראה.

7 ב"ב קנ רע"ב.

8 כשיטה זו בתוס' גטין ט ע"א ד"ה התם וב"ב קנ ע"ב ד"ה אמר (ר"ת). אולם רשב"ם בפירושו שם כתב שהוא לשון רבי אשי (סע"א), וכך פשוטה של הגמרא שם, וכן כתב הרמ"ה לשם סי' קו, ובשטמ"ק לשם ד"ה וז"ל הרא"ם.

9 ומשם וכו'. הלשון מגומגמת. [וע' שצ"ל: 'ומש' אנו למדין דעבדא . . .'].

10 שם קנ ע"ב.

11 צ"ל: ברבוא, או מרבוא.

12 ומשם וכו'. נראה שהערה בפני עצמה היא, ואינה מוסבת על תחילת דבריו, ששם מדובר ב"שייר קרקע כל שהוא".

1 כשיטה שמביא רש"י בשם "תלמידי מורי רבי יצחק הלוי . . . משמו", עיי"ש. וכשיטה שמביא במחזור ויטרי עמ' 93: "הגאון רב שמואל בר דוד הלוי הורה שמותרים לויים לקרות בתורה אפי' שלא במקום כהן בכל עיניינים בין בראשונה בין באחרונה כמו ישר' וכן הורה מרינו שיחיה". גם ריצב"א הכריע כשיטה זו (שיטת הריצב"א מובאת בפסקי הרא"ש לכאן סי' כ; ותוס' הרא"ש, מהדורת רח"ב רביץ עמ' ריג, וראה שם הע' 206 [בעמ' 6 כתב שהערות אלו הן מיסודו של רי"א מונק]). [ור' בשו"ת מהר"ם ד"ב עמ' 315, שם מובאת תשובת הריצב"א הפותחת במלים יראה לנו פי' ר' רבי' יצחק הלוי ורמז לה רז"ו לייטער, מתורתן של ראשונים לגיטין, פיטסבורג, תש"ו, עמ' 110]. בהגהות מיימוניות (תפלה פי"ב אות ר) כתב שרבינו שמחה סבר כשיטה שלוי אינו קורא כלל, אבל "היה נראה לרש"י כרבו הלוי דאטו אם בה"כ כולו מלא מלוים לא יקראו בתורה, וכן הורה הגאון ר' שמואל ב"ר דוד הלוי, ועי' ד"ק. וכן שיטת ר' זרחיה הלוי: "קורא באיזה מקום שירצה כפי מה שראוי לו לפי מעלתו אחרת לא לפי מעלת לויה" (המאור הקטן, סוף מגילה; ולא חשדו רבותינו ח"ו שהמורים כן הורו בגלל שלויים הם, והשוה דברי ר' יהושע בן ל ו י בירושלמי כאן, מז ע"ב).

בתוס' ד"ה נתפרדה הובאה השיטה בשם ר' יצחק בר' יהודה (וכן באגודה סי' קב כל הדבור), אלא שמרש"י יוצא שאין זו שיטתו, ובגליון הש"ס הביא שהוא ט"ס וצ"ל

באשכנז [2] על זה [3], ומפרשי' יש או' שלגמרי לא יקרא עוד לוי בתורה כיון שאין כאן כהן קורא ראשון [4], מוביאין [5] ראייה מיהא דאמ' [6] מוחזקני בזה שהוא כהן מה ראיתה שקרא [7] אחריו לוי, אלמא אין לוי קורא כ"א אחר כהן [8]. אך אינה ראייה דאיכ' למימ' שהיו עוד כהנים בבית הכנס' ואם זה האיש הוה קרי בכהני [9] מתוך גדולתו לא הוה לוי [10] קורא אחריו הואיל ויש כהנים שם [11].

ר' יצחק הלוי. בהע' לתוס' הרא"ש, שם: "ונ' שצריך להגי' ר' יצחק בר' אברהם — אף שקושית תו' אינה ברבינו — וכ"ה להדיא בתו' חכמי אנגלי' עיי"ש" ומסיים בצ"ע. בתוס' חכמי אנגליה (מהדו' ראי"ד פינס, עמ' 61—63): "רואה אני פי' רבינו יצחק [כצ"ל] הלוי... זה לש'[ון] רבי' יצחק ב"ר אברהם", אבל אין משם דמיון לתוס', ולא יתרון למובא בתוס' רא"ש, אלא רק השם המלא, בלא ראשי תיבות. כנראה נגרם הבלבול בגלל פיענוח ראשי תיבות שהיו כתובים בתוס', ומסתבר שהנכון ר' יצחק הלוי כנ"ל, הרי הוא אבי השיטה, ובתוס' הוסיפו על רש"י את התירוץ לשיטתו, כברשב"ם. וכן הוא להדיא בכתובות כה ע"ב תוס' ד"ה שקרא: "ר"י הלוי", ומציע כמו התירוץ שבתוס' כאן. (וישנם הבדלים קטנים בהבאת השיטה, וראה ערוך השולחן או"ח סי' קלה, שלסיכומו יש שלש שיטות, וראה במאור הקטן סוף מגלה).

2 התיבה בראש שורה, ובסוף השורה הקודמת "בא", ואינה אלא תחילת תיבה זו. [ונ' שצ"ל: 'ורבו מהלוקות באשכנז', כמו בהגה' מיימ' וכמו בכי"א].

ונראה שכוונתו למחלוקת בין רבותיו של רש"י, ואשכנז להוציא ממקומו שהוא צרפת. השוה בהגהות מיימוניות סוף סדר תפלות: "וז"ל רשב"ם אשר כתב על לשון האלפס אני שמואל מוסיף כי רבו מחלוקות על זאת באשכנז ורבינו שלמה זקיני וקצת מרבותיו . . .".

3 בכי"א: ורבו מחלוקות על זה באשכנז.

4 עיין ברש"י כן בשם "מורי הזקן [= ר' יעקב ב"ר יקר (הגהות מיימוניות תפלה פי"ב, אות ר)], ומורי ר' יצחק בן יהודה וכן סידר רב עמרם", וראה אוה"ג לגטין, עמ' 130.

5 צ"ל: ומביאין; ודיקא, שכאן ראש שורה, ובסוף השורה שלפניה: ו'.

6 כתובות כה ע"ב, וכאן בקיצור.

7 בכ"א: שהוא, וטעות.

8 השוה לשון רז"ה: "ומביאין ראיה . . . ואני אומר שאין ראיתו זו ראיה" (המאור הקטן, סוף מגלה). וכן הביא מכאן ראייה לאותה שיטה בתשובת הרשב"א ח"א סי' ריד. בדבורי תוס' הנ"ל לא הזכירו ראייה, אלא מיד תירצו לשיטה האחרת, מעין התירוץ שברשב"ם. על הדחיות כתב הרשב"א שם: "ואע"פ שיש לדחות קצת ראיה זו וכן [צ"ל: כן] נראה עיקר דנתפרדה חבילה לגמרי". וברי"ן כתב על אחד התירוצים "ופשטא דמילתא לא משמע הכי" (לרי"ף מגלה סי' אלף קלט ד"ה נקיטינן).

9 בכי"א: בכהנים.

10 בכי"א: ליה, וטעות.

11 משתמע מדברי רבינו שהקורא ראשון מתוך גדולתו בפני כהנים, אחריו קורא כהן. רש"י כתב "היכא דאיכא כהן לא נתפרדה החבילה ולא יקרא ישראל גדול לפני לוי, והכא כהן אחר הוה התם הלכך אי לאו דהאי כהן הוה לא הוה לוי קרי אבתריה" (לכתובות שם). ודיקא ש ל א כ ת ב : אי לאו דהאי כהן, הוה קרי כהן אחר בראשון. ומכאן שמסכים רש"י עם שיטת הרשב"ם הנ"ל, שהקורא ראשון מפני גדולתו, אחריו קורא כהן.

לשיטה זו הודגשו ס ד ר ו ח ב י ל ה . כלומר, כל שיש כהן, סדר החבילה נשאר קיים, אבל אפשר להקדים גדול לכל החבילה (וראה אוה"ג — התשובות, סי' שכג). ואין נראה מדברי רבותינו שכוונתם דוקא לכעין רב הונא שגדול הדור היה ו"קרי בכהני" (ראה כאן בגטין ובתוס' רי"ד), אלא שכוונתם בכל "ישראל גדול" ש"קרי בכהני מתוך גדולתו". דיקא נמי, ש"ההוא דאתא לקמי דרבי אמי א"ל מוחזקני בזה

## י. רי"ף גיטין פ"ז, סי' תקלט—תקמ / לגיטין עו ע"א
[כי"ס 692]

תנו רבנן הרי זה גיטיך על מנת שתשמשי את אבא שתי שנים על מנת שתניקי את בני שתי שנים, אע"פ שלא נתקיים התנאי הרי זה גט, לפי שלא אמ' אם תשמשי ואם לא תשמשי אם תניקי ואם לא תניקי, דברי ר' מאיר, וחכמים אומ' נתקיים התנאי הרי זה גט, לא נתקיים התנאי אינו גט. והלכתא כרבנן, ואע"ג דקיימ' לן דבעינן תנאי כפול, הני מילי באם תשמשי ואם לא תשמשי כענין שנא' אם יעברו בני גד ואם לא יעברו, וכדאתקין שמואל בגיטא דשכיב מרע [1], אבל בעל מנת לא דקיימ' לן כל האומר על מנת כאומר מעכשיו דמי [2].

[כיב"מ 119 א ; כי"א 93 ב ; ס' ראבי"ה סי' תתקיג [3]]

ואני שמואל כמו כן פסקתי [4] בכל הני על מנת שאני כהן והוא [5] לוי וכל השנויין [6] שם בפרק שיני דקידושין [7], ששנינו שם [8] אינה מקודשת אע"פ [9] דלא כפליה

שהוא כהן", אין מסתבר שעל גדול כרב הונא היה מעיד. וראה תוס' ד"ה דאפי'. ובזה דומה שיטת רש"י והרשב"ם לשיטת הרמב"ם שמדין הגמרא כהן קורא ראשון רק "כשלא היה שם גדול ממנו בחכמה" (פירוש המשניות לגטין פ"ה מ"ח, מהדורת ר"י קאפח, מקור ותרגום, עמ' רכה—רכו, וראה מאירי לגטין, מהדורה שלישית, עמ' 247—248, וב"י או"ח סי' קלה שהגדול קודם לכהן. היא גם שיטת ר"י הברצלוני (בס' העתים, עמ' 263) והרשב"א בתשובותיו, ח"א סי' קיט וראשונים אחרים, ראה ב"י שם. וראה במאירי שם על "גדולי המפרשים [=ראב"ד] שהיו הכהנים שבנרבונא נוהגים להם כבוד ומפצירים בם לקרות לפניהם ראשון". וכן יש לדייק אצל אחרים שכך היה המנהג הראשון ("האידנא" שהביא בס' העתים שם עמ' 264; "עכשיו" אצל המאירי, מובא באוה"ג שם עמ' 129 הע' ה). וראה חדושי הרשב"א למגילה, מהדורת מו"ר רח"ז הלוי דימיטרובסקי, עמ' 111—112, והע' 216 שם.

ושמענו מדברי הרשב"ם (ורש"י) שחכם מברך ל פ נ י הכהן, וזה דבר שלא יצא מפורש מרוב הראשונים שהבאנו, אלא להיפך, שכתב הרמב"ם "קרא ראשון במקום כהן" (קרי ראשון מת'ל אלכהן, פיה"מ שם עמ' רכו). וכרש"י והרמב"ם יוצא במגילה כח ע"א: ולא ברכתי ל פ נ י כהן (אלא ששם פירש"י בע"א, ראה שם תוס' ד"ה כי).

1 גיטין עה ע"ב.
2 בנוסף למה שהקשו על הרי"ף בנושאי כליו, ראה בחידושי הרמב"ן לכאן: "ואינו מחוור אלא הדין עלינו לדחוק לתקן דברי רבינו ז"ל".
3 התוספת הובאה שם בתשובת ר' יואל אבי ראבי"ה: "ועוד שמצאתי בספר האלפסי במסכת גטין [כצ"ל]... ורבי' שמואל בר' מאיר הגיה עליו... עד כאן לשון רבי' שמואל בר' מאיר", עי' ספר ראבי"ה, כרך ד, עמ' רכו—רכח, ובמבוא עמ' 289.
4 בס' ראבי"ה: גם לי שמואל נראה.
5 לפנינו: ונמצא. 6 בס' ראבי"ה: העניין.
7 מ"ג (מט ע"ב). 8 בפרק וכו'. בס' ראבי"ה חסר ע"י הדומות (שם — שם).
9 בכי"א והראבי"ה: אע"ג.

לדיבוריה[10], דהויא[11] תנאיה תנאה אפי' לר' מאיר, דההוא מקח טעות תמיד[12] הוא, דלא הוי תנאיה אלא כהכא[13] כגון אם יעברו ואם לא יעברו אם תשמשי אם[14] לא תשמשי[15] דכל[16] הני אינה מקודשת דקתני התם[17] לא בעינן כפילה, כי ראיתי כי[18] גדולים טועין בדבר[19].

10 בס' ראבי"ה: לתנאי'.

11 שם: הוה, וכן בכי"א: הוי.

12 בכי"א: גמור; בראבי"ה ליתא 'תמיד'.

13 בכי"א: להכא; בס' ראבי"ה: "להבא", ונכון, ראה להלן. ר"ל, בקידושין שם אינו תנאי שהוא דבר הנוסף לעיקר המקח, אלא טעות בעיקר המקח עצמו, ולכן אין שם דיני תנאי (זהו פירוש "לא הוי תנאיה", וכן הכוונה בראב"ן רפב ע"ג, אלא שבאבן שלמה לשם לא הבין ונתקשה לו). השוה שם מ"ב: התקדשי לי בכוס זה של יין, ונמצא של דבש. וכן מלשון המשנה "וכן היא שהטעתו" משמע שמדובר בטעות בעובדות של הקנין עצמו, ולא כמו כאן שהתנאי הוא מעשה שיש לקיימו לאחר עצם הקנין (=להבא).

יוצא לשיטת רשב"ם שאין תורת תנאי אלא על דבר שיש לקיימו להבא לאחר שעת הקנין. ואם הקנין הוא מעכשיו, שחל המעשה מיד, כמו הקידושין כאן, יסכים גם הראב"ד לשיטת הרשב"ם (אף שחוץ מזה אין השיטות דומות), שכתב הראב"ד: "עתה אגלה לך הסוד הנעלם מבני אדם שהראשונים לא פירשוהו, כי כל מה שאמרו חכמים בתנאי כפול . . . כל אלה לא נאמרו אלא כשהמעשה נעשה מיד כעין נתינת גט וחליצת יבם שאין התנאי מבטל המעשה ל מ פ ר ע אא"כ נעשה תנאי בראוי ובחוזק . . ." (השגת הראב"ד, נדפסה ברי"ף מס' ביצה פ"ב, י ע"א בדפוס וילנא; וראה השגתו בהלכות זכייה פ"ג).

והלשון "מקח טעות" בנוגע לקידושין לא היתה מעיקרה אלא מליצה של הטענות (כתובות פ"א מ"ו, פ"ז מ"ח), שהיא אומרת נסתחפה שדך, והוא כאומר לא כי אלא מקח השדה טעות היה, אלא שנתקבלה המליצה כפשוטה לענין קידושין וגם "זכה במקחך" שבכתובות י ע"א וע"ב, דרך מליצה נאמר).

14 בכי"א: ואם.

15 מלשון רבינו ("ואני שמואל כ מ ו כ ן פסקתי") משמע לכאורה שמקיים שיטת הרי"ף שמחלק בין "אם" ל"על מנת", ובעל מנת לא בעינן תנאי כפול. וקשה מאד, שכותב "א פ י' ל ר' מ א י ר", "הרי ר' מאיר סובר כן אף בעל מנת כמו שנאמר בהדיא בבריתא הנזכרת בסוגיא זו" (מאירי גטין עמ' 281; וראה רא"ש פ"ו סי' ט). וכתב המאירי "מכל מקום אנו פוסקים כמותו באם ואין פוסקין כמותו בעל מנת" (שם), אבל לדברי רבינו כאן אין שום יסוד לומר כן.

ובאמת, מעיקר הדין קשה לחלק בין אם לעל מנת לר' מאיר, שהרי הלכתו של ר' מאיר שצריך תנאי כפול (קידושין פ"ג מ"ד) נאמרה בהקשר לתנאיי על מנת. וכן בפירוש הרשב"ם לב"ב קלז ע"ב כתב במפורש שיטה אחרת, ש"קי"ל כר"מ דבעי תנאי כפול . . . הני מילי לענין גיטין וקדושין . . . מיהא לגבי דיני ממונות לא בעינן תנאי כפול אלא גלויי דעתא בעלמא, וכיון דאמר ע"מ שתחזירהו לי ואע"ג דלא כפליה" (ד"ה ואם לאו, והובאה בתוס' ובתוספי הרא"ש לקידושין מט ע"ב).

לכן נראה שאין הרשב"ם מתכוון להבחין בין "אם" ל"על מנת" כשיטת הרי"ף (וראה לעיל הע' 2) אלא שהתכוון דוקא לאלה השנויים בפרק שני של קידושין, ולומר שאלו אינם מתורת תנאי, אלא מתורת טעות בעיקר הקנין (ראה הע' 13), ואין דיני תנאי חלים עליהם כלל.

ואף שעיקר "שיטתו" של הרשב"ם בדיני תנאי הוא שמבחין בין איסורא לממונא (ראה אוה"ג גיטין עמ' 172), כך דרכם של רבותינו שיפרשו לפי המקום בלי להזכיר עיקרון שאינו שייך — הגע בעצמך, גם הרי"ף סבר כאותה הבחנה, ולא הזכירה כאן

**יא. רי"ף גיטין פ"ט, סי' תקסב—תקסג / לגיטין פו ע"ב**
[כי"ס 692]

ר' אלעזר אומ' אע"פ שאין עליו עדים אלא שנתנו לה בפני עדים כשר. אמ' רב יהודה אמ' רב הלכה כר' אלעזר בגיטין אבל לא בשטרות, ושמואל אמ' אף בשטרות, וכן אמ' ר' יעקב בר אידי אמ' ר' יהושע בן לוי הלכה כר' אליעזר [1] בגיטין וכן אמ' ר' יוסי בר' חנינא אמ' ריש לקיש הלכה כר' אלעזר בגיטין, והלכתא כר' אלעזר בגיטין. ומיהא [2] שמעינ' דלא בעינן עידי מסירה היכא דאיכא עידי חתימה דהא רב הוא דאמ' אם נשאת בעד אחד וכתב ידי סופר שהולד ממזר [3], והוא אמ' הלכה כר' אלעזר בגיטין, ואי סלקא דעת' דבעינן עידי מסירה היכא דאיכא עידי חתימה, השתא הכא [4] דליכא עידי חתימה כלל ואפי' עד אחד מכשר רב, היכא דאיכא עד אחד ועידי מסירה פסיל והוה ליה הולד ממזר, אטו עד אחד מגרע גרע מהיכא דליכא עד כלל, אלא ודאי מפסיל [5] רב בעד אחד ומכשר היכא דאיכא עידי מסירה אפי' ליכא עד אחד שמעינן דהאי דפסיל בעד אחד היכא דליכא עידי מסירה הוא, ואי איכא בחתימה שני עדים מכשר, ואע"ג דליכא עידי מסירה. והיינו דקתני שאין העדים חותמין על הגט אלא מפני תקון העולם, כלומ' אי [6] ליכא בגט [7] חתימה אלא ניתן בעידי מסירה בלבד זמנין דמייתו עידי מסירה ואתי בעל ומערער ומקלקל

אלא בתשובה (סי' לא, אוה"ג שם 173), ועל דעות אלה כתב הרמב"ן "דעת רבי' הגדול [=הרי"ף] כדעת ה"ר שמואל הצרפתי ז"ל" [=הרשב"ם] (ספר הזכות בסוגיין, וראה עיטור אות ת' תנאי, לח ע"א).

16 בכי"א ובס' ראבי"ה: וכל.

17 ר"ל בכל הני הלכות של אינה מקודשת ששנינו שם. זוהי כוונת הדברים, ובראבי"ה ליתא 'התם', ור"א אפטוביצר הגיה שלא לצורך "דקתני [קרי: דתנאי] בקידושין" (בהתאם לשיטת הרשב"ם בב"ב, לעיל הע' 15; מבוא לספר ראבי"ה, עמ' 289). והגהתו היא גם נגד כיב"מ וכי"א.

18 בכי"א ליתא התיבה (בכיב"מ היא בסוף השורה). ובראבי"ה: וראיתי גדולים.

19 לא ידעתי למי במיוחד מתכוון, שמדברי רבותינו שראיתי משמע שכולם מצריכים דיני התנאים בע"מ שאני כהן, וכן הטור הביא הלכות אלו באה"ע סי' לח הדן בתנאים בקידושין ולא הבחין. והר"ן כתב מפורש שבמשנת ע"מ שאני כהן צריך תנאי כפול לשיטת ר"מ (לרי"ף קידושין פ"ג סי' תרנא ד"ה מתני').

1 בד"ק: אלעזר.

2 בד"ק ובכי"ס 695 נוסף: נמי.

3 דהא רב וכו'. כן כתב הרי"ף למעלה: "אמ' רב דוקא כתב ידו ועד אבל כתב סופר ועד אין הולד כשר" וכו'; וכן כתב רש"י פו ע"ב ד"ה וכן א"ר יוחנן. אולם לפי גירסת רבינו חננאל "כתב סופר ועד תינשא לכתחילה"! (תוס' ד"ה אמר רב; תוספות הרא"ש מהדורת רח"ב רבין, עמ' רפט).

4 בד"ק: היכא.

5 בד"ק וכי"ס 695: מדפסיל.

6 כלומ' אי. בכי"ס 695 ובד"ק: דאי.

7 בכי"ס 695 ובד"ק נוסף: עידי.

לה, הלכך תקנו שיהו העדים חותמין בגט דאי אתי בעל ומערער מפיקא[8] ליה לגיטא ומקיימא ליה בעידי חתימה ודחיא ליה, ואי לא[9] סגיא לן בעידי חתימה אלא עד דאיכא עידי מסירה מאי מפני[10] תקון העולם איכא, אע"ג דמקיימא ליה לגיטא בעידי חתימה ליחוש דילמא לא איתיהיב ליה[11] בעידי מסירה, אלא ודאי כל היכא דאיכא עידי חתימה לא בעינן עידי מסירה, וכל היכא דאיכא עידי מסירה לא בעינן עידי חתימה דבחד מיניהו סגיא, אלא מיהו הני מילי בדיעבד אי נמי דאשתכחו[12] עידי מסירה פסולין דלא אמרי' עדין אשת איש היא אלא הואיל ויושנן לעידי[13] חתימה והן כשרין והגט יוצא מתחת ידה גירושין מעליא[14] אינון. אבל לכתחלה בעינן עידי מסירה והם העקר שאין העדים חותמין על הגט אלא מפני תקון העולם כדאמרי' דאי אבד גיטא קיימי עידי מסירה ואי מיתו עידי מסירה קיימי עידי חתימה[15]. וחזינן לגאון דאמ' היו יודעין[16] דהאי דאמ' ר' אלעזר כתב סופר ועד הולד ממזר[17] משום דהויא הא מילתא לר' אלעזר כמזוייף מתוכו[18] שהולד ממזר. ואע"ג דהאי מילי דגאון סתרי למילי דידן[19] חזינן למכתבינהו משום דמלאכת שמים היא.

[ס' הראבי"ה סי' תתקלד, מן המבוא לשם עמ' 289]

ורבינו שמואל בר' מאיר הגיה עלה דאין ללמוד מזה[20], וטעות גדול הוא להרבות ממזרים בישראל, דמה שכתב רבינו אלפסי דלר' אלעזר דסבירא לן כוותיה בגיטין

8 בד"ק: מפקא.
9 ובכי"ס 695: ואי סל' דעתא לא סגיא.
10 מפני. ליתא בד"ק.
11 = לה (ראה סעיף ג הע' 2).
12 בד"ק: דאישתכחי.
13 בד"ק: ואיכא עידי.
14 בד"ק: מעליי.
15 השוה ברי"ף גטין פ"ד סי' תנט.
16 בד"ק: הוו ידעין.
17 קשה לי, איפה אמר ר' אלעזר "כתב סופר ועד הולד ממזר"? ונראה דוחק לפרש שר"ל כן יסבור רב אליבא דר' אלעזר (אלא אם כן היתה לו גירסה אחרת בגמ', ונראה לעיל הע' 3). ואולי צ"ל "רב", השוה ברי"ף לעיל (ר' הע' 3). ולפי זה יותר ברור למה אומר בהמשך "משום דהויא הא מילתא לר' אלעזר כמזוייף מתוכו" (ור' הע' 18), הלא כבר בדר' אלעזר קיימינן?
18 "אמר רבי אבא מודה רבי אלעזר במזוייף מתוכו שהוא פסול" (גטין ד ע"א, וש"נ). וראה בפירוש "רבינו גרשום" בב"ב קע ע"א שכעין מתני' דגטין (פו ע"א) אינו נקרא מזוייף מתוכו, וראה תוס' גטין ד ע"א ד"ה מודה. וקצת תמה אני שדנו נושאי כליו של הרי"ף כאן במזוייף מתוכו ולא הזכירו דברי הגאון האלה, וראה מגיד משנה להל' גירושין א, יז.
19 ר"ל שלגאון נחשב מזוייף מתוכו ופסול גם בעידי מסירה. בקרבן נתנאל כתב: "והרי"ף ס"ל דלא הוי כמזוייף מתוכו כיון דלית ביה אלא אחד" (לרא"ש פ"ט סי' ז אות ת).

ואע"ג וכו'. בכי"ס 695: "ודברים אלו אין שיקול הדעת מכריעין ואפילו הכי". לכאורה ר"ל שלא ניתן להכריע בין שני הפירושים. ונראה שגירסה זו תיקון היא מפני כבוד הגאון, שהרי למה לא יכריע כאן שיקול הדעת, ולמה היה נראה שלא לכותבם מפני כך. ועוד שדרכו של הרי"ף בכגון זה לכתוב ארמית.
20 השוה אצל שאר המשיגים על הרי"ף.

אי איכא עידי חתימה וליכא עידי מסירה אי נמי איכא עידי מסירה ונמצאו פסולים הרי הגט כשר בעידי חתימה הואיל ויוצא מתחת ידי האשה, זאת לא תקום ולא תהיה[21], דהא בכל המסכתא[22] לר' אלעזר עידי מסירה כרתי[23], דסבירא ליה דהאי וכתב לה[24] לאו בחתימה מיירי אלא כתיבה לשמה[25], הילכך עידי [מסירה][26] עיקר, דאין האשה ניתרת לדברי הכל אפילו לר' מאיר דאמר עידי חתימה עיקר אלא אם כן נותן הגט לאשה בפני שנים[27], דקיימא לן אין דבר שבערוה פחות משנים[28]. והיכי שמודין האיש והאשה שנתן לה הגט בלא עידי מסירה אינה מגורשת, אי נמי נמצאו עידי מסירה פסולים. והא דאמרינן שאין העדים חותמין על הגט אלא מפני תיקון העולם היינו פירושא דמסתמא בפני העדים החתומים בגט נותן הגט, ומסתמא הן הן עידי מסירה[29]. ואף על גב דבגט הבא ממדינת הים ומתו העדים החתומים בגט קודם שהגיע הגט לידה הימנוה רבנן לאשה שאינה צריכה להביא עידי מסירה, ומיהו אם ידוע דלא הוי עדים בשעת מסירת הגט אינה מגורשת. עד כאן דברי רבינו שמואל.

21 ע"פ ישעיה ז, ז.

22 ראה בקונקורדנציה, כרך כה, עמ' 830.

23 כזה הקשה רבינו אפרים: "א"כ מאי עדי מסירה כרתי דקאמר ר"א, אף עדי מסירה כרתי מיבעיא ליה" (מובא במאור ד"ה כתב בכתב ידו). לפנינו בסוגיא זו לא הזכיר הרי"ף "עידי מסירה כרתי" (ורק בספר הראבי"ה, לפני שמביא תוספת רשב"ם, כתוב: "ראיתי בסוף מסכת גיטין בספר רבינו אלפסי ז"ע, והלכתא כרבי אלעזר דאמר עידי מסירה כרתי וכו' דמלאכת שמים היא"). אולם הביא זאת בפ"ב (סי' תלד), וגם כאן כתב "לכתחלה בעינן עידי מסירה והם העקר", ר"ל עידי מסירה כרתי.

וצ"ל לשיטת הרי"ף שמפני תיקון העולם, הסכימו חכמים בשעת הצורך, לעקור עידי מסירה שהם דאורייתא, ולהכשיר בעידי חתימה גרידא, ודבריהם עוקרים דברי תורה (ראה יבמות פט ע"ב ואילך; ירו' גטין מה ע"ג). ולפי דברינו סובר הרי"ף שמדאורייתא רק עידי מסירה כרתי, ומתורצת תמיהת הרא"ש, שכתב: "ולדברי רב אלפס ז"ל לא ידענא מאי עיקר וטפל שייך במידי דאורייתא כיון דסגי בעדי חתימה או בעדי מסירה, אמאי בעינן לכתחלה בעדי מסירה ולמה הן עיקר יותר מעדי חתימה" (פ"ט סי' ז).

24 דברים כד, א.

25 השוה גטין ג ע"ב רש"י ד"ה ואי ר' אלעזר.

26 כ"ה אצל אפטוביצר.

27 לר' מאיר וכו'. שיטת רבינו הובאה בסמ"ג: "וגבי גט פי' רבינו יעקב ורבי שמואל דאפילו רבי מאיר מודה דאף על גב דאיכא עידי חתימה צריך מכל מקום עדים בשעת מסירה מטעם דאין דבר שבערוה פחות משנים" (עשין נ, קכט ע"ג; מובא בשלטי הגבורים כאן. דברי ר"ת בתוס' גטין ד ע"א ד"ה דקיימא לן), וכן במרדכי "פי' ר"ת ורשב"ם דמודה ר"מ..." (סי' תמז).

כשיטת רשב"ם כן כתב ר' אפרים שם: "כי היכא דלמאן דאמר עדי חתימה כרתי לא סגיא בלא עדי מסירה..." אולם לשיטת רש"י "לר' מאיר...לא בעינן עדי מסירה" (גטין כב ע"ב ד"ה ר' אלעזר). ר' ר"ח אלבק, השלמות לנשים, עמ' 397—398; וסיני עו (תשל"ד), עמ' עב הע' 170; ושלא כרמ"ש פלדבלום, פירושים... גיטין, עמ' 210—211.

28 גיטין ב ע"ב וש"נ.

29 ראה גטין ד ע"א תוס' ד"ה דקיימא לן.

**יב. רי"ף קידושין פ"א, סי' תקעה / לקידושין ו ע"ב**

[כי"ס 695]

אמ' אביי המקדש במלוה אינה מקודשת
בהנאת מלוה הרי זו מקודשת,[1]
ואסור לעשות כן מפני הערמת רבית.
הנאת מלוה היכי דמיא,
כגון דמטא זימניה למיגבא מינה
וארוח ליה[4] זימנא,
ואמ' לה בההיא הנאה דמרוחנא ליה[6]
עד זמן פל' מוקדשת לי.
ואי קשיא לך, היכי אי לימא[7] הנאת
מלוה[8] מגופה דמלוה[9], לא קשיא, הנאת
מלוה איתה ולהכי מיתקדשת בה,
ומלוה גופה ליתה דליקדיש[11] בה,
דקימא לן[12] מלוה להוצאה נתנה.

[כי"א 65 ב; כי"פ 340 א]

אמ' אביי המקדש במלוה אינה מקודשת
בהנא' מלוה הרי זו מקודשת,
ואסור לעשות[2] מפני הערמת ריבית.
הנאה[3] מלוה היכי דמיא,
כגון דמטא זמניה למגבא מיניה[5]
וארוח לה זמנא,
ואמ' לה בההיא הנאה דמרווחנא ליך[6]
עד יום פלו' הרי את מקודשת לי.
ואי קשיא לך מאי שנא ממלוה גופה
דלא מיקדשא בה במחילת מלוה[10], היינו
טעמ' משום דמלוה ליתה דקיימ' לן[12]
מלוה להוצאה נתנה, אבל בהרוחת זמן
שצריכה לתת לו עוד ממון בידים להריח[13]
לה והיא מתקדשת בו, כאילו מקבל עליה
מידה[14]. זה הפירוש תקנתי אני שמואל
בספר[15].

**יג. רי"ף קידושין פ"ג, סי' תרנז / לקידושין סד ע"ב**

[כי"ס 692]

מתני'. מי שיש לו שתי כתי בנות משתי נשים, ואמ' קדשתי את בתי הגדולה ואיני יודע אם גדולה שבגדולות או גדולה שבקטנות או קטנה שבגדולות שהיא

1 הרי זו. בד"ק ליתא. 2 בכי"פ נו': כן. 3 בכי"פ: הנאת, וכצ"ל.
4 כן היה כתוב בכ"י, ותוקן בדיו אחר: לה (ראה סעיף ג הע' 2).
5 כ"ה אף בכי"פ, וראה לעיל סעיף ג הע' 2.
6 בכי"ס היה כתוב "ליה" (וכ"ה בכי"פ), ותוקן "לך", וכ"ה "ליך" בד"ק.
7 צ"ל בכד"ק: אלימא. (כאן בכ"י הוגה "דמי" ביני שיטי אחר "היכי").
8 כאן סימן, והערה בגליון, אלא שנחתך צד הימין, ואין לקרוא אלא "...ליה... ביה...ם".
9 בד"ק: ממלוה גופה. 10 אבל לפי רש"י (ד"ה לא) מקודשת בהנאת מחילת המלוה.
11 בד"ק: דתתקדיש. 12 קידושין מז ע"א.
13 בכי"פ: להרויח, וכצ"ל. 14 בכי"פ: מקבלה עתה מידו, וכצ"ל.
15 בכי"פ: זה פי' תיקון רשב"ם. הוא מפרש שמקדשה במחילת דמי פיוס שרגיל מלוה לתת להרויח זמן הלואתו (כרש"י ד"ה לא צריכא, וכן כתב הר"ן ש"לפירוש רש"י ז"ל נתכוון הרב אלפס ז"ל", וכן במרדכי סי' תעח ושו"ת רשב"ש סי' שמב, עיי"ש שרמב"ם דחה שי' רי"ף ור"י מיגש. אבל בפי' ר"ח בן שמואל, אחרי שמביא רי"ף ור"י מיגש: "רשה"צ ז"ל מפרש לה בדרך אחרת". במיוחס לר"י גרס ב"הלכות הרי"ף הבאות מספרד" בדומה לשי' ר"ח (השו' ראב"ד אישות פ"ה ורי"ד), אבל "ברוב ההלכות... כפי' רש"י"). ועי' מ"ש בסיני עו (תשל"ה) עמ' נו הע' 60.

גדולה מן הגדולה שבקטנות, כלן אסורות דברי ר' מאיר [1]. ר' יוסי אומ' כולן מותרות חוץ מן הגדולה שבגדולות.

קדשתי את בתי הקטנה ואיני יודע אם קטנה שבקטנות או קטנה שבגדולות או גדולה שבקטנות שהיא קטנה מן הקטנה שבגדולות, כולן אסורות דברי ר' מאיר [2]. ר' יוסי אומ' כלן מותרות, חוץ מן הקטנה שבקטנות.

וקיימ' לן דר' מאיר ור' יוסי, הלכה כר' יוסי.

[כי"א 75 א]

ולי שמואל נרא' דהלכה כר' מאיר בגזרותיו [3], לבד מהיכ' דמפרש תלמודא הלכתא כחברו, ובהא ר' מאיר מחמיר [4].

## יד. רי"ף קידושין פ"ג, סי' תרס / לקידושין סה ע"ב

[כי"ס 692]

... מהכא [1] שמעינן דהיכא דמודו בעלי דינין דקנו מהדדי דלא [2] מצי חד מיניהו למהדר ביה ואע"ג דלא הויא מילתא קמיה שהדי, דלא איברו [3] שהדי אלא לשקרי [4].

[כיב"מ 13 ע"א, כי"א 75 ב]

ואני שמואל מוסיף דוקא בדיני ממון [5] אבל לעניין לתפוס קידושין הן [6] דבר

1 ראה מ"ש במבוא לספר הלכות רבתי (כי"ס 692 במהדורה פקסימילית), ירושלים תשל"ד, עמ' 41.

2 ראה הע' 1.

3 עירובין מו ע"א, עיי"ש.

4 השוה רש"י שם ד"ה ומאי: "בגזירותיו, בכל מקום שהחמיר", וראה כתובות ס ע"ב רש"י ד"ה בגזירותיו. כשיטת הרשב"ם כאן הובאה בהגהות מיימוניות אישות פ"ט אותיות א, ג, עיי"ש.

1 בדפוס קושטא: מהא.

2 בדפוס קושטא: לא.

3 במאירי: "שלא נבראו" (עמ' 315), אבל בראב"ן: "איברי לשון ברירה כמו איברו" (רעד ע"ד).

4 בכי"ס 695: לשקארי (השוה י"ב אפשטיין, דקדוק ארמית בבלית, עמ' 111), ופירש רש"י: הכופרים; מאירי (עמ' 315): לשקרנים, ודלא כספר הישר (הוצ' שלזינגר) סי' תשלט: לשיקרא.

5 השוה רמב"ם מכירה ה, ט: "... שלא הצריכה תורה עדים בדיני ממונות ..." וכן סברו אחרים מבעלי התוספות שאין צריך עדים בקנין, כגון ר"ת, ר' יצחק בר' מרדכי וריצב"א (תוס' קידושין סה ע"ב ד"ה לא, ב"ב מ ע"א ד"ה קנין, סנה' ו סע"א [ע"ש]; הגהות מיימוניות מכירה ה, ט אות ו; מאירי לקידושין עמ' 315 בשם גדולי צרפת בתשובת שאלה = ר"ת בס' הישר, סי' תשלט; ר' ירוחם בס' מישרים נתיב טו ח"ג, מח ע"א; ועל ר"י ראה את נוסח דברי מגיד משנה המובא בב"י לחו"מ סי' קצה).
במס' ב"ב מ ע"א גרסינן: "קנין בפני שנים ואינו צריך לומר כתובו ... דסתם קנין

שבערוה ואין דבר בערוה[7] פחות משנים[8], כדאמ' לעיל[9] המקדש בעד אחד אין חוששין לקידושי', ואפי' שניהם מודים[10].

## טו. רי"ף קידושין פ"ג, סי' תרסב / מנדרים צא ע"א וע"ב

[כי"ס 692]

ההיא איתתא דכל יומא דתשמיש הוה קיימא ומתייא מיא ומשיא ידיה דגברא, יומא חד איתיאת ליה מיא לממשא, אמ' ליה[1] הדא מילתא לא הות האידנא. אמרה

לכתיבה עומד". הרי"ף הביא הלכה זו (שם סי' תשח), ופירש הרשב"ם לגמרא שם: "קנין סודר על כל דבר בפני ב' ולא בעי תלתא ומשום דגבי קיום שטרות אמר ג' הוצרך לפרש בכל הני דדי בשנים". אולם אין לומר שהם סותרים דבריהם שבכאן, כי בב"ב מדובר בגמ' דוקא כשרצה שתהיה עדות בדבר, ולכן נקבע איך תתקיים עדות זו, ואין כוונה לפסול קנין שאינו בעדים (השוה ר"ת בתוס' קידושין הנ"ל, ויד רמ"ה לב"ב שם).

ברם חכמים אחרים חולקים. מן המאמר בב"ב הסיק גאון: "מעתה קנין אין מתקיים אלא בעדים" — כן מובא בדברי הראב"ד בשטמ"ק לב"ב שם, וממשיך הראב"ד: "ואני מוסיף על דברי הגאון ז"ל כי על תפיסת הסודר בלבד נאמר, מפני שאין בו שום משא ומתן, ושלא בעדים מחזי כחוכא וטלולא, אבל בקנין האמור במקרא שלף נעלו ונתן לרעהו א"צ לעדות אלא מה שיודה לו כנ"ל" [וכן יש לומר לדבריו על קנינים אחרים שיתקיימו בלי עדות, עיין לעיל בשטמ"ק שם]. וציין הראב"ד "אלא שה"ר יצחק ז"ל חולק בדבר", כלומר, חולק על שיטת הגאון, וגם בקנין סודר אינו מצריך עדות, ואפשר שכוונתו לרי"ף בקידושין כאן. למחלוקת זו התכוון הראב"ד בהשגתו למכירה ה,ט: "אין הכל מודים בקניין", וראה מגיד משנה שם, ורשב"א לב"ב שם. וכן בהלכות פסוקות כתב: "והיכא דיהב ליה כספא דמי ארעא קמי שהדי קנו לה בכספ . . ." (מהדורה פקסימילית, עמ' 95, מהדורת ר"ס ששון עמ' סד), משמע בפשטות שצריך עדים לקנין, ושלא כדברי המהדיר שם בהע' טו, וראה שם להלן עמ' סה שו' 11.

וכן כתב רבינו אפרים "דכל קנין והודאה בפני אחד לא מהני, ומ"ד מהני טועה הוא" (עיטור, אות ה' הודאה, מהדו' רמ"י עב ע"ג). וכן היה ר' יצחק בר' מרדכי רגיל לפרש, "דדוקא נקט בחזקת הבתים [ב"ב שם] קנין בפני שנים, אבל אי ליכא ב' אין הקנין קנין", אלא שחזר בו משיטה זו (תוס' סנה' הנ"ל). בתוס' רי"ד לב"ב שם: "כ' רבי יצחק זצוק"ל דאין קנין סודר [כצ"ל] מתקיים בלא שני עדים ואפי' שניהם מודים, והרבה בזה דברים שנראו לי הכל הבל". וכן פקפק בהלכה זו ר' שמואל ב"ר יצחק (בשיטת הקדמונים למס' קידושין), וראה תוס' הרא"ש לקידושין. ועיין תשובות ופסקים מאת חכמי אשכנז וצרפת, מהדורת א' קופפר, ירושלים תשל"ג, סי' קנ, ומ"ע פרידמן, דיני ישראל ה (תשל"ד), עמ' 222—223.

6 בכי"א: הוי.

7 "בערוה" בראש שורה, ובסוף השורה הקודמת: "של".

8 קידושין סו ע"א.

9 דף סה ע"א, וברי"ף סי' תרנט.

10 בר"ן: "ודוקא בענין ממון הוא דאמרי' הכי אבל בקדושין הא אמרי' לעיל דאפי' שניהם מודים לא מהנו בלא עדים", ונראה שהוא ע"פ הרשב"ם, והשוה דברי המאירי אחר שמביא שיטת הרי"ף (לקידושין, עמ' 315), ובס' העיטור מאמר שני (מהדורת ר' מאיר יונה יב ע"ד). ועיין מה שהביא הר"ן מן הרמב"ן.

1 בד"ק: לה, וראה סעיף ג הע' 2.

ליה אם כן חד מן גוים אהלויי דהוו הכא האידנא, אי אנת [2] לא הוית, דילמא חד מנהון הוה. אמ' רב נחמן עיניה נתנה באחר, ולית מששא במילהא [3].

[כי"א 75 ב]

ואני שמואל מוסיף דבאשת כהן מיירי דמסתרא [3]* לבעלה אפי' באונס [4].

## טז. רי"ף חולין פ"א, סי' תרצד / לחולין יז ע"ב

[ד"ק]

אמ' רבה שלש מדות בסכין אוגרת לא ישחוט, ואם שחט שחיטתו פסולה. מסוכסכת לא ישחוט, ואם שחט שחיטתו כשרה, עולה ויורדת מותר לשחוט בה לכתחלה. ומסוכסכת דקאמ' רבא שחיטתו כשרה בשהוליך ולא הביא, אבל אם הוליך והביא שחיטתו פסולה, וסכינא חריפא טובא דדמיא לסאסא כשרה.

[כי"א 99 א]

ואני שמואל מוסיף דאפי' מסכסכת אסורה [1], ואינה מותרת אלא כדקיימ' אריש דסכינא דהוליך [2] ולא הביא [3].

## יז. רי"ף חולין פ"ג, סי' תשנ / לחולין נ ע"ב — נא ע"א

[ד"ק]

ת"ר מחט שנמצא בעובי בית הכוסות, מצד אחד כשרה משני צדדין פסולה, נמצא עליה קורט דם בידוע שהיא קודם שחיטה, לא נמצא עליה קורט דם בידוע שהיא לאחר שחיטה, הוגלד פי המכה בידוע שהיא ג' ימים קודם שחיטה, לא הוגלד פי המכה, המוציא מחברו עליו הראיה, למאי נפקא מינה, למקח וממכר, שאם היתה טרפה ברשות המוכר יש ללוקח לחזור בו, דמקח טעו' הוא.

2 כ"ה בנדרים; בד"ק: את.

3 בנדרים: ולית בה מששא במלה. בד"ק: ואין ממש בדבריה.

3* כ"ה בכ"י, וצ"ל: דמתסרא.

4 כן כתבו בתוספות בנדרים צא ע"ב: "ומיירי באשת כהן", וכן בר"ן שם ע"א: "אשת כהן היתה דאי אשת ישראל כיון שאפילו לפי דבריה סבורה היתה שהוא בעלה אין לך אונס גדול מזה ואונס בישראל מישרא שרי ולמה ליה לרב נחמן למימר עיניה נתנה באחר אלא ודאי כדאמרן", ועוד. וראה כתובות נא ע"ב בשם אבוה דשמואל.

1 שחיטתו. 2 צ"ל: והוליך.

3 ומוסיף על הרי"ף שאינו די בהוליך ולא הביא אלא כדקיימא אריש דסכינא (עיין בגמ'). וראה בר"ן לרי"ף שהביא כמחלוקת רבינו על הרי"ף בלשון "ואיכא הכא הוייה אחריני לרבנן קמאי ז"ל", וראה בראש"ש סי' כד. וכן שיטת רשב"ם במאירי: "יש מי שאינו מתיר אף בדיעבד במסוכסכת אלא בשעומדת הפגימה בראש הסכין ממש", ודוחה: "ואין זה כלום . . ." (עמ' 68).

[כי"א 104 א]

ואני שמואל הכותב [1] שאפי' לא נתן הטבח מעות עדיין כששחטה ונמצא הספק ברשותו, חייב ליתן המעות למוכר, אע"פ שהמוכר עתה הוי המוציא, והכי הויא מסקנא בכתובות בפרק המדיר [2] דכל מי שנודר ונמצא [3] הספק ברשותו עליו להביא ראיה, והא דקתני הכא המוציא מחברו עליו הראיה אטבח קאי ולא אמוכר, דטבח הוי המוציא מחברו, דסתמא מילתא [4] כל כמה דלא יהיב דמי [5] לא יהיב ליה חיותא, והכי הלכת'.

**יח. רי"ף חולין פ"ג, סי' תשעו / לחולין נח ע"ב**

[ד"ק]

... הני תמרי דכדא ...

[כי"א 106 ב]

ואני שמואל מצאתי בפירוש רבי' חננאל [1] הני תמרי דכרום, כלומ' שהתליעו [2].

**יט. רי"ף חולין פ"ג, סי' תשצ"ג / לחולין סז ע"ב**

[ד"ק]

אמ' שמואל קישות שהתליע באיביה אסורין משום שרץ השורץ על הארץ. תניא על הארץ להוציא זיזין שבעדשי' ויתושין שבאכלוסין ותולעת שבתמרים וגרוגרות, והני מילי דאיתליע בתלוש אבל התליע במחובר אסור, דקימ' לן כשמואל.

1 נראה שצ"ל: מוסיף (האותיות דומות). 2 לעיל סעיף ד, עיין שם.
3 שנודר וכו'. צ"ל: שנמצא. 4 בכתובות: דמילתא.
5 דמי. שם: איניש זוזי.

1 קטע פיר"ח לחולין נדפס ע"י רב"מ לוין בספר היובל לכבוד רי"ל פישמן־מיימון, ירושלים תרפ"ו, עמ' עב—עט, ואינו כולל פ"ג.
2 בתוס' ד"ה הני: "רבינו שמואל גריס דכרים פירוש שהתליעו", ומכאן למדנו על מקורו לגירסא ופירוש זה. וגירסת ר"ח ככי"ה בב"מ, ראה בדק"ס לב"מ קו ע"ב אות נ, ובה"ג ד"ב עמ' 397 הע' קד. בדק"ס שם הביא מכי"י מרצבכר: "דקרום, בענבי דכרום בספרים שלנו, רשב"ם", וראה להלן סעיף כג ע"י הע' 3. יאסטרוב (עמ' 665) הביא "כרום" של כאן כשם עצם, אולם מן הפירוש כאן משמע שמלת כרום/כרים פועל היא משורש כרם. דיקא נמי שאין כתוב תמרי דכרומא, בידוע, כרגיל בארמית בבלית. גם לפירוש הערוך הוא פועל, אבל קאהוט תפסו כשם, ערוך השלם כרך ד, עמ' 199 ע"ש מ"ש על מוצא המלה. גם רש"י פירש "שהתליעו" בנזיר לד ע"ב ובב"מ קו ע"ב.

[כי"א 108 א ; כי"ב 24 בגליון החיצוני]

ואני שמואל מדקדק שני הברייתות דקשיין להדדי ולא מיתרצן אלא על ידי היתר התלעה שבתוך הפרי במחוב' [1], לית לן דשמואל [2] ודרב הונא דתמרי דכרום [3], אל' אפי' התליעה באילן או [4] במחובר לקרקע מותר כל זמן שלא יצא מן הפרי מתוכן לגבן [5].

כ. רי"ף חולין פ"ח, כי' תתמה—תתמי / לחולין קה ע"ב
[ד"ק]

מים ראשוני' ואחרוני' חובה אמצעיי' רשו' ... אמצעיי' רשות אמ' רב נחמן לא שאנו אלא בין תבשיל לתבשיל אבל בין תבשיל לגבינה חובה. איכא מאן דאמ' דגמרי' מיהא דרב נחמן דשרי למיכל גבינה בתר בישרא [1], דהא בין תבשיל לגבינה קאמ' ואי אסיר למיכל גבינה בתר בשרא הוה ליה למימ' בין גבינה לתבשיל ולא לימא בין תבשיל לגבינה, והא לאו מילתא היא דלא אתא רב נחמן לאשמועינן אלא דמים אמצעיי' חובה אבל אקדומי בשר לגבינ' וגבינ' לבשר מדרב חסד' שמעי' לה דקימ' לן דהא דרב חסד' הילכת' היא דהא קא מקשי' מינה לר' יוחנן וקא מתרצינן לר' יוחנן מקמה ואי לאו הילכת' היא היכי דחינן למימר' דר' יוחנן מקמ' ומתריצנ' לה אליבא דרב חסד' אלא שמעי' דהילכתא היא והא דרב נחמן לא גמרי' מינה אלא דמים אמצעיים שבין גבינה לבשר חובה, ותו לא מידי.

[כיב"מ 183 ב]

ואני שמואל בן הרב ר' מאיר מוסיף כי נר' בעיני דהכי גרסינ' אמ' רב נחמן לא שנו אלא בין תבשיל לתבשי' אבל בין תבשיל לגבינה חובה [2], ולאשמועינן אתא

1 השוה בגמ' ורש"י ד"ה אידי ואידי באביה.
2 השוה תוס' ד"ה דיקא: "מכאן מ ד ק ד ק ר"ת ורבינו נתנאל וריב"א דאין הלכה כשמואל". בס' האגודה סי' ע: "רש"י וריב"א ור"ת פסקו דלא כשמואל", ועלה על דעתי שבתוס' צ"ל שמואל במקום "נתנאל", ובאגודה צ"ל ר' שמואל במקום "רש"י" (על חילוף שכזה ראה ר"א אורבך, בעלי התוספות, עמ' 51), אלא שאין הכרע (על ר' נתנאל בחולין ועוד ראה שלום פרידמן, ספר שערי שלום עמ' קכח, ור"א אורבך, בעלי התוספות, "ר' נתנאל" במפתח; על שיטת רש"י ראה ר"ן לרי"ף).
3 חולין נח רע"ב, וראה ר"ן לרי"ף ד"ה והוי, וראה סעיף יח.
4 באילן או. בכי"ב: כאלו הוא.
5 השוה הדבור "ושתי הברייתות . . ." בפירוש רש"י שברי"ף.

1 "והאי דשרו רבנן גבינה בתר בשר משמעתיה דרב נחמן" (הלכות גדולות, וארשא, ט ע"ג; הילדסהיימר, עמ' 66).
2 זוהי ממש הגירסה שלפנינו! וראה להלן.

דהאי דשרינן דלעיל [3] ביממא למיכל בישרא בתר גבינה בלא נטילה, דהא קא חזי ליה, ה"מ גבינה שאינו מבושל אבל תבשיל דגבינה שנדבק בידו צריך נטילת ידים אפי' ביום קודם שיאכל בשר [4].

3 קד ע"ב.

4 רבינו מסכים עם הרי"ף שאין ללמוד מדרב נחמן שמותר לאכול גבינה אחר בשר, אלא שהרי"ף למד מדבריו שמים אמצעיים שבין גבינה לבשר חובה, ומוסיף הרשב"ם שדוקא אחר תבשיל של גבינה, אבל גבינה שאינה מבושלת לא.

דברי הרשב"ם ידועים לנו ממקורות שונים בצורות שונות. באו"ז הל' בשר בחלב סי' תס: "פי' רשב"ם בין תבשיל לתבשיל היינו בין תבשיל פולין לתבשיל כרוב ומשום נקיות בעלמא אבל בין תבשיל בשר לתבשיל גבינה שלפניו חובה אפי' ביום לפי שנדבק לידים יותר מגבינה עצמה שאינה צריכה כ"א בלילה כדאמרי' לעיל אבל תבשיל גבינה שלאחריו ולא מידי שאינו יכול לאכול תבשיל גבינה אחר תבשיל בשר עד למחרת או סעודתא אחריתי כדאמרן לעיל, ואין חילוק בין תבשיל לבשר עצמו, ואין נראה לר"ת זצ"ל..." (עי"ש). הסיפא שם דומה לדבריו בתוספת, והרישא דומה לדברי רבינו שמואל (=רשב"ם) בתוס' ד"ה לא שנו (אלא שהלשון "לתבשיל גבינה שלפניו" באו"ז יותר מדוייקת מן "לגבינה שלפניו" שבתוס', לפי השיטה המתפרשת כאן בתוספת ובאו"ז ששאני תבשיל שנדבק, ראה ההערה בגליון לרא"ש סי' ז בדפוס ראם, והגהת הב"ח שם אות א). והובאו דברי הרשב"ם גם בס' הישר סי' העב במהדורת שלזינגר.

לפי המקומות הנ"ל דברי הרשב"ם פירוש הם, ברם כאן כתב "הכי גרסינן". אלא דא עקא שהגירסא המובאת הריהי ככתובה לפנינו (בהלכות גדולות דפוס ורשא ט ע"ג: "אבל בין בשר לגבינה חובה", וכנראה טעות; בהוצא' הילדסהיימר עמ' 66 כלפנינו, ובמאירי עמ' 416 מפורש: "נקט תבשיל ולא נקט בשר"). ואולי בתוספתו לא הועתק כהלכה, וצ"ל מעין באו"ז: "אבל בין תבשיל בשר לתבשיל גבינה שלפניו חובה", ועוד צריך תלמוד. על שיטת הרשב"ם הקשה ר"ת (תוס' ואו"ז הנ"ל ועוד): "דבין תבשיל לגבינה משמע תבשיל תחילה", וחבל שהגהת הרשב"ם לגירסה אינה ברורה, אולי בכך רצה להמנע מקושיא זו, כנ"ל. וגם בפירוש שאמר ר"ת, הבחין בין בשר לתבשיל של בשר (ראה בתוס').

הר"ן כתב: "...ועוד שהרי בסמוך הוצרך לפרש הרי"ף ז"ל דכי אמר רב נחמן בין תבשיל לגבינה חובה בין תבשיל לגבינה דמעיקרא קאמר" (סוף ד"ה אמר) ונראה שהכוונה לדבריו: "בין גבינה לבשר", והוא כשיטת הרשב"ם בתוספות. וכשיטת "המפרשים" שהזכיר במאור (ד"ה ועוף וגבינה) "בין תבשיל דהשתא לגבינה דמעיקרא".

וכתב בעל המאור שם אחר שהביא שיטת הרשב"ם ור"ת: "הכל שבוש הוא לפי מה שנהגו שלא לאכול גבינה אחר בשר בכל ענין וטעו בפירושיהם להעמיד מנהגיהם, ומה שכתבנו [לעיל שם שבקינוח הפה ונטילת ידים מותר] היא המחוור, וכן נהגו כל חכמי צרפת". ברם באו"ז שם: "וגדולה מזו אומר ר"ת זצ"ל שאפי' אם אכל בשר מותר לאכול גבינה מיד אחריו כיון שיעשה הדחת פיו וקינוח ונטילת ידם", וכן תוס' דף קד ע"ב ד"ה עוף ומרדכי סי' תרפז, ועוד. לפי זה בחינם חשד בו בעל המאור (וכן בר"ן הנ"ל השוה שיטת "ר"ת והר"ז הלוי ז"ל"). אולם נכון שהרשב"ם אסר, וכשיטת הרי"ף. שיטת רשב"ם היא היפוכו של "לשון מר רב יהודאי גאון": "...תבשיל של גבינה לבשר אין בו שמנונית, ואין מפעפע את הידים, אפי' נטילה לא בעיא, ונראה דאפי' קינוח הפה לא בעי" (תשובות ופסקים מאת חכמי אשכנז וצרפת, א' קופפר, עמ' 53, ושם הובחן בין "ממשו של איסור" לבין תבשיל).

**כא. ריי"ף חולין פ"ח, סי' תתם / לחולין קיב ע"ב**
[ד"ק]

ואמ' רב נחמן אמ' שמואל דגים ועופות שמלחן זה עם זה אסורין, ואפי' בכלי מנוקב, מאי טעמא דגים רפי קרמיהו ופלטי, עופות קמיטי ובתר דניחי דגים פלטי עופות והדר בלעי דגים מנייהו.

[כיב"מ 184 ב ; כי"א]

אני שמואל מוסיף דהך מילתא דרב נחמן כל רבותיי פירשו אסורין הדגים לבדן [1] ולא העופות, שטעו בפירוש הכתו' בהלכה [2] שמסיים [3] והדר בלע' דגים מינייהו [4], ולא היא ששניהם [5] אסורי' שמאחר שמצאו טעם איסור בדגים גם העופות חוזרין ונאסרין מציר הדגים שאסור, והלשון מוכיח ששניהם אסורין מדקאמ' עופות ודגים [6] שמלחן זה עם [7] זה דאם איתי' שהדגים נאסרו [8] ולא העופו' הכי הוה למימר דגים שמלחן עם עופות אסורין [9], ותו לא מידי.

1 כ"ה בתוס' ד"ה דגים, וכן הוסיף בפירוש רש"י במרובעים: "הדגים לבדן", והוא ברא"ש סי' לו בשם רש"י.

2 הפירוש הכתוב בהלכה הוא ההסבר הניתן בגמרא לדברי רב נחמן, והבחינו רבותינו בכגון זה בין עצם המאמר לפירוש הנוסף, השוה הקדמת ר' תם לספר הישר, שמבחין בין "גרסות הנראין פירוש" לבין "דברי האמוראין והתנאין עצמן" (הוצ' ר"ש שלזינגר, עמ' 9, והשוה תשובות הגאונים — הרכבי סי' רעב = אוה"ג ב"ק, התשובות, סי' ק). וכרגיל ב"פירוש", בא בשינויים גדולים ובהרחבות, ובר"ן לרי"ף ד"ה דגים: "ובקצת נוסחי נמי ליתיה להאי לישנא אלא ה"ג דגים רפו ועופות קמיטי בעידנא דפלטי עופות בלעי דגים", ובמגיד משנה הל' מאכלות אסורות פ"ו הל' טז: "נראה מדברי רבינו שהוא אינו גורס אלא דגים רפו קרמייהו ושואבין וכן מצאתי בקצת נוסחי ההלכות", וראה דק"ס. ועל פי דברי הרשב"ם כאן יש מובן ללשון "לאותו פירוש" שבתוס' ד"ה דגים, ור"ל הפירוש הכתוב בגמ' (ור' הע' 9). השוה מנחות נט ע"ב ד"ה ותיהוי: "... והכותב בספרים הפירוש טעה" (מובא אצל רא"א אורבך, בעלי התוספות, עמ' 532—533, עיי"ש). [וראה גם רש"י חולין פא ע"א ד"ה התראת ספק, ונראה בעיני דלא גרסינן ליה ... ופי' משובש הוא מאדם חריף ומפולפל ור' בפי' הרשב"ם לב"ב קלז ע"ב ד"ה ואם לאו לא יצא]. ל"הלכה" במובן סוגיית גמרא, ראה ריי"ן אפשטיין, מבוא לנוסח המשנה, עמ' 912—913.

3 אותיות מספר אינן ברורות בכ"י.

4 כ"ה ברי"ף, וכ"ה דגים מינייהו בכ"י של הגמ' (דק"ס אות ח). לפנינו בגמ': והדר בלעי מיניה.

5 בכי"א: ששנים.

6 לפנינו: עופות ודגים.

7 בכי"א: את.

8 בכי"א: נאסרי'.

9 סיום לשונו כאן הובא בתוס' ד"ה דגים, בשם "רבינו שמואל", וחלקו עליו, עיי"ש, ור' הע' 2. וכן הובא באו"ז הל' מליחה סי' תעב בשם רבינו שמואל בן הרב רבינו מאיר זצ"ל, והובאו שיטתו בטור יו"ד סי' ע, ועיין בב"י שם.

## כב. רי"ף חולין פ"ח, סי' תתפח / לחולין קטז ע"ב
[כי"ס 692]

והלכת'[1] אין מעמידי' בעור קיבת נבלה, אבל בקיבת נבלה ובקיבת שחוטת נכרי ובקיבת כשרה שינקה מן הטרפה מעמידין, וכל שכן בקיבת טרפה שינקה מן הכשרה, מאי טעמ' דחלב המכונס בעור קיבה פירשא בעלמ' הוא.

[כיב"מ 185 א; כי"א]

ואני שמואל מוסיף שאפי' בעור קיבת כשיר' אין מעמידין[2] משו' בשר בחלב[3]. אבל מעמידין בכל קיבות שבעולם בין נבילי' בין טריפה, בין טריפה[4] שינקה מן הכשירה, דהא כולהו קיבות פירש' בעלמ'[5] חשיב להו ושרו[6] ומשום הכי קיבת עולה מותרת וכ"ש קיבת נבילה וטריפה, חוץ עגלי[7] ע"ז דאסיר כדמפר' טעמ' במס' ע"ז[8] דאע"ג דפירשא בעלמא אסיר' משו' דניחא ליה בניפחא. וקיבה שנמלחה בתוך עורה אסורה משום בשר בחלב[9].

1 אין זה לשון הרי"ף עצמו, אלא לשון זו היתה כתובה לפניהם בגמ'. ובמאור כתב: "ה"ר שלמה ז"ל דחה גירסא זו מרוב הספרים ומחק אותה והיא כתובה בכל ספרי ספרד ובהלכות הרי"ף ז"ל וראיותיו של רבינו שלמה בדחיית גירסא זו כתובה בפירושו..." אולם אין כל זה כתוב לפנינו בפירש"י אלא בתוס' ד"ה הכי גרסינן (ומשמע שנמחק מרש"י היות שנכפל בתוס' [אין להסיק מסקנא זאת. רש"י לא פירש ולא התייחס לפיסקא זו בכלל ומשום כך השלימו התוס' כדרכם 'הכי גרסינן ברוב ספרים'. ומדברי התוס' מוכח שלפניהם לא היה בפי' רש"י למשנה ד"ה הרי זו אסורה ר' לעיל —. ור' להלן הע' 9]). ובמלחמות כתב: "אבל כבר עמדנו על נוסחאות ישנות ובדוקות וראינו שהלשון הזה דברי בעל הלכות פסוקות הוא ואינו עיקר הגמרא". וכזה בר"ן: "עיקרן של דברים שלשון זה אינו מעיקר גמרא אלא תוספת ראשונים פוסקי הלכות הוא ואינו מכוון בנוסחאות, ובמקצת נוסחאות כתוב..." (ד"ה והלכתא, עיי"ש). וכן בראי"ש: "ואין הלשון מוכח כגירסת רב אשי אלא שהוגה אח"כ בספרים" (ספ"ח), ובחי' הרשב"א: "כך היא גרסת הגאונים ז"ל", וכן במגיד משנה: "גירסת הגאונים וההלכות" (מאכלות אסורות ד, יט). וגרסו ר"ת בפר"ח (ס' הישר סי' תעד במהדורת שלזינגר).

2 מוסב על "אין מעמידין בעור קיבת נבלה".

3 זו אחת מקושיותיו שהקשה ר"י אבן מיגש במגילת סתרים שלו, ראה מהדו' ר"י קאפח, סיני עב (תשל"ג), עמ' לד—לח, וראה בספר המאור, וכתב שם רז"ה: "ולדעתי אין שום טעם בשתי קושיות הללו ואינן כדאי להקשות לכל חכם ונבון כי בשר בחלב צונן בצונן..." עיי"ש.

4 שתי התיבות לי' בכי"א.

5 בכי"א נוסף: הוא.

6 בכי"א: ושרי.

7 בכי"א: מעגלי, וכצ"ל.

8 לד ע"ב.

9 ברש"י למתני': "וחלב הנמצא קרוש בעור הקבה שמולחין אותה בעורה... נראה בעיני איסור גמור כבשר בחלב ממש לאסור הגבינה איסור גמור ואין בידי כח להתיר ויש מתירין אותו... ואני הייתי נוהג היתר עד הנה... ולא היא...", ובסוף הדבור: "כן מצאתי בנימוקי רבינו שלמה ברבי מאיר", וראה בתוס' ד"ה הכי. ועי' מ"ש רא"א אורבך, בעלי התוספות עמ' 54.

**כג. ריי"ף חולין פ"ק, סי' תתעד / לחולין קלו ע"ב**
[כי"ס 692]

אמ' רב נחמן בר יצחק האידנא נהוג עלמא כתלתא סבי, כר' אלעאי בראשית הגז, דתניא ר' אלעאי אומ' אין ראשית הגז נוהג[1] אלא בארץ, וכדברי ר'[2] יהודה בן בתירא בדברי תורה, דתניא ר' יהודה בן בתירא אומ' אין דברי תורה מקבלין טומאה, וכר'[3] ירשיה[4] בכלאים, דתניא ר' יאשיה אומ' לעולם אינו חייב עד שיזרע חטה ושעורה וחרצן במפולת יד.

[כי"א 115 ב]

ואני שמואל מוסיף דכי היכי דנהגי כר' אילעאי בראשית הגז, הכי נמי נהוג במתנות זרוע לחיים וקיבה ליפטר בחצה[5] לארץ כר' אילעאי, דמחד טעמא פטר לתרויהו בחוצה לארץ[6].

1 בד"ק: ראשית הגז אינו נוהג. 2 בד"ק: כר'.
3 בד"ק: כר'.
4 צ"ל: יאשיה.
5 בכ"י נתלה ו' אחר ח' ביני שיטין, שלא ביד הסופר.
6 כ"כ רש"י שם ד"ה כר' אלעאי, וראה תוס' שם ד"ה כרבי אלעאי. במאור הגדול: "... ה"ה למתנות דכי הדדי בינהו גמרי נתינה נתינה מתרומה... ומכאן לא נהגו העם בדורותינו להפריש מתנות בחו"ל... וכ"כ ה"ר שלמה ז"ל, ויש מחסידי הדורות מחמירין על עצמם להפריש אף בחו"ל...", [וכך נהגו באשכנז לפני שנת תתנ"ו, ר' מה שהבאתי 'בעלי התוספות' עמ' 312 הע' 83 ור' גם שו"ת מהר"ם, מהדו' י. ז. כהנא, ח"ב עמ' יא]. והשוה בראש פי"א סי' א בשם רש"י. על דעת הריי"ף ראה ב"י ליו"ד סי' סא סד"ה וכתב הרא"ש, וראה רמב"ם הל' בכורים ט, א, שלדעתו המתנות נוהגות גם בחו"ל.

# שני מעריבים לראש השנה

יוצאים לאור ע"י דניאל גולדשמידט [ז"ל]

מימים ראשונים אנו מוצאים פיוטי 'מעריבים' בתוך מחזורי תפילות החגים שמקורם בא"י. בתחילה נתחברו 'מעריבים' לכל הימים הטובים ואף לשבתות חול המועד [1]. אמירתם היתה נפוצה מאוד ומספר הפיוטים מסוג זה גדול הרבה יותר ממה שידוע עד עתה לרבים. לא רק בכתבי יד של הגניזה אלא גם בכתבי היד של אירופה (מנהגי אשכנז, צרפת, רומא ורומניה) אנו מוצאים מעריבים לכל המועדים. אמנם בליל יום הכיפורים לא נהגו באירופה לומר מעריבים, אך במנהג הבלקן (מחזור רומניה) מצאנו פיוט אחד ויחיד לליל יום הכיפורים [2]. לעומת זאת נראה שבתחילת ימי הביניים נהגו בהרבה מקומות לומר מעריבים בליל ר"ה. התנגדותם של פוסקי ההלכה לאמירת פיוטים גרמה לכך שבמחזורי רומא הנדפסים אין עוד זכר למעריבים כלל החל מן הדפוס הראשון [3]. בשני מנהגי אשכנז (מנהג פולין ומנהג אשכנז המערבי) נותרו בדפוסים מעריבים לשלשת הרגלים. מעריבי ר"ה הוסרו מן המחזורים ברוב קהילות אשכנז עוד לפני המצאת הדפוס אף על פי שניסו להצדיק אמירתם בכמה טעמים הלכתיים [4]. המהרי"ל מזכיר שבוורמיזא נוהגים לומר מעריבים בר"ה ומעדות זאת אתה שומע שבימיו לא נאמרו פיוטים כאלה בקהילות שבסביבתו חוץ מאשר בוורמיזא [5]. ואכן גם בכתבי היד של מנהג וורמיזא וגם בשני הדפוסים של מחזור זה אנו מוצאים אותם [6], וכנראה נאמרו מעריבים בר"ה בוורמיזא עד למאה ה־19.

אך בכל זאת ידוע לנו שגם בקהילות אחרות נאמרו מעריבים בר"ה. שנים מועטות לפני הולדתו של המהרי"ל העתקו למחזור נירנברג המפורסם (נכתב בשנת 1331) לא רק מעריב ידוע ונפוץ במנהגי אשכנז וצרפת, אלא גם שני 'מעריבים' לשני לילות ר"ה אשר לע"ד אינם נמצאים בשום כ"י אחר. עלינו להניח לפי זה שפיוטים אלה חוברו זמן קצר לפני כתיבת מחזור נירנברג, ומכאן שלא זו בלבד שנאמרו 'מעריבי' ר"ה בתקופה זאת, שהיא מאוחרת ביחס, אלא אף היו כנראה פייטנים בסוף המאה השלש־עשרה או אף בתחילת המאה הארבע־עשרה שחיברו מעריבים חדשים. להלן אני מביא שני מעריבים אלה.

1 עיין מחזור ויטרי הנדפס עמ' 572, 579.

2 נדפס במחזור לימים הנוראים, ירושלם תש"ל, כרך ב עמ' לג.

3 אבל עיין ברשימת הפיוטים שהושמטו במחזור רומא במנהג המאוחר, במבוא למחזור בני רומא לשד"ל, מהדורת דביר, תל־אביב תשכ"ו, עמ' 100 ואילך.

4 עיין במחזור לימים הנוראים, הנ"ל, כרך א עמ' לא, הערה ב.

5 עיין מהרי"ל, תפילת ר"ה, דפוס ירושלם תשכ"ט, עמ' 38..

6 מערבות יוצרות וזולתות וסליחות. . . פפד"מ תע"ד, סדר סליחות עם פסוקים ומערבות ויוצרות. . . זולצבך תצ"ז.

המעריב הראשון (דודזון א1388) יוחס על ידי צונץ[7] לפייטן אשר שמו יהודה בן יקר, כי צונץ סבר שאקרוסטיכון שם זה נמצא בשורות 23—26. צונץ זיהה את המחבר עם פרשן סידור התפילה יהודה בן יקר. נראה לי יותר שבשורות הנ"ל, ביחד עם שתי הסטרופות האחרונות של התוספת, ניתן לגלות את השם יהודה בן יצחק, אם נניח שהשם נשתבש קצת ע"י טעויות סופר[8]. אך גם אם צדק צונץ בקביעת שם המחבר, לא יתכן לע"ד שהוא הוא מפרש הסידור הספרדי או הפרובנסאלי[9], שהרי ר' יהודה בן יקר היה פרובנסאלי ונטה למנהג ספרד או עכ"פ למנהג קרוב לזה, ובארצות אלה לא היו פיוטי 'מעריבים' ידועים כלל.

המעריב השני נעלם מעיני צונץ, ולכן גם לא נזכר באוצרו של דודזון. המחבר הוא שמואל ולא נודע מי הוא.

שתי היצירות אינן קשות להבנה ואני מסתפק בהצגת הטכסט עצמו. העתקתי אותו מצילום מחזור נירנברג שבמכון שוקן, ואני מודה לו על הרשות לפרסם את שני המעריבים. שניהם פגועים במקומות מסויימים ע"י צנזורה, שמא ע"י צנזורה פנימית[10].

7 *Literaturgeschichte etc.*, עמ' 465 ואילך.

8 ראה את השערתי במקומות הנ"ל של הפיוט.

9 הפירוש לתפילות וברכות של מחבר זה, שחי במאה הי"ב, נדפס לאחרונה (ירושלם תשכ"ח—כ"ט), ואע"פ שיקשה לקבוע בוודאות את מנהג התפילה שהמחבר רגיל בו, אפשר לומר בלי היסוס שאין לו שום שייכות לארצות אשכנז או צפון צרפת. גם אינו מתקבל על הדעת שפיוט של מחבר כה עתיק התגלגל מאות בשנים בלי להשאיר עקבות בכתבי יד נוספים.

10 הפיוטים היו ראויים להופיע במחזור לימים הנוראים המעובד על ידי, וע"י איזו טעות נשכחו.

## מעריב לראש השנה

סימן: א״ב. א 1388

אָהוּבֶיךָ אֵלֶיךָ קָרֵב / בְּיוֹם דִּין מֵעֲוֹנָם לְזַכּוֹתָם הֶרֵב
גּוֹי קָדוֹשׁ מְחַלִּים פָּנֶיךָ בְּקוֹל עָרֵב / מְיַחֲדִים שִׁמְךָ בֹּקֶר וָעֶרֶב: המעריב

פָּדִּיתָ מֵרְבָבָה עַמְּךָ רַצֵּהוּ / הָנָּשֵׂא שׁוֹפֵט הָאָרֶץ עַל־גֵּאָה וְהַשְׁפִּילֵהוּ
וּבִנְךָ בְּכוֹרְךָ בְּקֶרֶב שָׁנִים חַיֵּיהוּ / זְכוֹר אָמַרְתָּ כִּי נַעַר יִשְׂרָאֵל וָאֹהֲבֵהוּ: אוהב

סימן: א״ב יהודה בר יצחק?

אַשְׁרֶיךָ יִשְׂרָאֵל מִי כָמוֹךָ / עַם נוֹשַׁע בַּיי בְּדִינֶיךָ בְּיוֹם הַזִּכָּרוֹן:
בָּנוּ עָוֹנֵינוּ אִם עָנוּ / אַל־תָּבֹא בְּמִשְׁפָּט עִמָּנוּ ב״ה
גְּדוֹלִים מַעֲשֵׂי יְיָ וּמִי מְגַנֵּן / וַיֵּרָא אָוֶן וְלֹא יִתְבּוֹנֵן ב״ה
דַּרְכֵי טוּבְךָ לִידִידֶיךָ / זְכוֹר רַחֲמֶיךָ וַחֲסָדֶיךָ ב״ה
5 הַשָּׁם בַּחַיִּים נַפְשֵׁנוּ / הֲלֹא אַתָּה תָּשׁוּב תְּחַיֵּינוּ ב״ה
וְעַמְּךָ בְּמִשְׁפָּט הַצְדִּיקֵהוּ / כִּי חֹק לְיִשְׂרָאֵל הוּא ב״ה
זֵדִים אֲרוּרִים לְבָם עָקוֹב / וּמִשְׁפָּט לֵאלֹהֵי יַעֲקֹב ב״ה
חַיִּים וָחֶסֶד עָשִׂיתָ עִמָּדִי / וְאַתָּה יְיָ מָגֵן בַּעֲדִי ב״ה
טוֹב עַל־בָּנֶיךָ מֵעֶיךָ יֶהֱמוּ לְרַחֵם / בְּרֹגֶז תִּזְכֹּר רַחֵם ב״ה
10 יֵצֶר לֵב רַע נְפָשׁוֹת חוֹבֵל / בְּמִשְׁוֹךְ בְּקֶרֶן הַיּוֹבֵל ב״ה
כְּשָׁמְעוֹ קוֹל שׁוֹפָר יִפְחַד וְיֵרָעֵד / בְּטֶחוּ בַיְיָ עֲדֵי עַד ב״ה
לֹא יֵבוֹשׁוּ בְּעֵת רָעָה / עָלָה אֱלֹהִים בִּתְרוּעָה ב״ה
מִשְׁפְּטֵי יְיָ אֱמֶת / כִּי לֹא תַחְפּוֹץ בְּמוֹת הַמֵּת ב״ה
נִשְׁתְּנָן תָּיו חַיִּים לְהַצְמִיד / וְהָיָה עַל־מְצֹחוֹ תָּמִיד ב״ה
15 סוֹמֵךְ יְיָ לְכָל־הַנּוֹפְלִים / לְהַחֲיוֹת רוּחַ שְׁפָלִים ב״ה
עֵין יְיָ אֶל־יְרֵאָיו / קָרוֹב יְיָ לְכָל־קוֹרְאָיו ב״ה
פִּיהֶם דִּבֶּר שָׁוְא וּבִלְשׁוֹנָם יְכַחֲשׁוּ / וְהוּא רַחוּם יְכַפֵּר עָוֹן וְלֹא יַבְשׁוּ ב״ה
צוֹרְרֶיךָ בְּדִין לְחַיֶּיכֶם הוֹאֵל / צְדָקָתְךָ כְּהַרְרֵי־אֵל לְיִשְׂרָאֵל ב״ה
קַדֵּם פָּנֶיךָ אֵין מִי יַעֲמוֹד בַּעֲדֵנוּ / לְשִׁמְךָ תֵּן כָּבוֹד וְלֹא לָנוּ ב״ה
20 רֵוַח וְהַצָּלָה יַעֲמוֹד לָנוּ / כִּי אַתָּה יְיָ אָבִינוּ ב״ה
שָׁפוֹט תִּשְׁפּוֹט בְּחֶסֶד וְלֹא בְּזָעָמִים / כְּסֵא דִין לְהָמִיר בְּשֶׁל רַחֲמִים ב״ה
תְּתֵּן אֱמֶת וָחֶסֶד נִשְׁבַּעְתָּ לַאֲבוֹתֵינוּ / כְּהַיּוֹם הַזֶּה לְחַיּוֹתֵנוּ ב״ה
יָהּ הוֹאֵל עַמְּךָ לְבָרֵךְ / וְנָתוֹן אוֹתוֹ אַבְרֵךְ ב״ה
דֶּרֶךְ הַמֶּלֶךְ גִּלֵּךְ / וְצִדְקָתְךָ לְבֶן מֶלֶךְ ב״ה
25 בְּרָבִים נְסֵיךָ תַרְאֵנוּ / צְדָקָה [חָגָם] עֲשֵׂה עִמָּנוּ ב״ה
קַרְנוֹת צַדִּיק תְּרוֹמַמְנָה / וְכַפָּיו מְדוּד תַּעֲבֹרְנָה ב״ה

5 חָטָא יִשְׂרָאֵל הוּא לִפְנֵי שׁוֹכֵן מַעְלָה / כְּקוֹל מַיִם רַבִּים בִּתְרוּעָה יְיָ עָלָה

לְבָנָיו הוֹדִיעַ בְּקוֹל שׁוֹפָר לְהַלְלוֹ סֶלָה / מְשָׁמְרוֹ אֶת־הַשְּׁבוּעָה וּמֵאַהֲבָה גְּדוֹלָה׃

בגילה

נָתַתָּה לִירֵאֶיךָ עֹל מַלְכוּתְךָ וּבְכִשְׁרוֹן / שָׂשִׂים וּשְׂמֵחִים קִבְּלוּ תוֹרָתְךָ רֹאשׁוֹן וְאַחֲרוֹן

עוֹד זִכְרוֹנוֹת וְשׁוֹפְרוֹת יַעֲלוּ לְפָנֶיךָ לְזִכָּרוֹן / פְּנֵי שׁוֹכֵן עַד לְהַשְׁבִּית אַף וְחָרוֹן׃

זה צור

צְדָקָה עָשִׂיתָ עִם כָּל־חַי וְעִמָּנוּ הוֹאֵל / <כָּלַע צוֹרְרֵיךָ> [לְ]בָרֵךְ אֶת עַמְּךָ יִשְׂרָאֵל

10 רְאֵה נָתַתִּי לְפָנֶיךָ אֶת־הַחַיִּים כְּנַפְשְׁךָ שְׁוֵאל / תְּבֻנָה חוֹמוֹת יְרוּשָׁלַם וּבָא לְצִיּוֹן גּוֹאֵל׃

מלך צור ישראל וגואלו

בלי סימן?

אֱלֹהִים חַיִּים וּמֶלֶךְ עוֹלָם רַב עֲלִילָה / יְיָ מָלָךְ יְיָ יִמְלֹךְ יְיָ מָלָךְ סֶלָה

מֶלֶךְ הַכָּבוֹד וּמַלְכוּתוֹ בַּכֹּל מָשָׁלָה / לוֹ יָאֱתָה מְלוּכָה מֻמְשָׁלָה וּגְדֻלָּה

אַשְׁרֶיךָ יִשְׂרָאֵל מִי כָמוֹךָ עַם סְגֻלָּה / וּלְתִפְתְּךָ עֲלִיּוֹן עַל כָּל הַגּוֹיִם לְתְהִלָּה׃

זְכוֹר לְאַבְרָהָם לְיִצְחָק וּלְיִשְׂרָאֵל עֲבָדֶיךָ / אֲשֶׁר נִשְׁבַּעְתָּ לָהֶם בָּךְ וְקַיֵּם שְׁבוּעָתְךָ וְכֵן הוֹדָךְ

5 וְאַל תֵּפֶן אֶל קְשִׁי הָעָם הַזֶּה זְכֹר רַחֲמֶיךָ וַחֲסָדֶיךָ / זָכְרֵנוּ יְיָ וּפָקְדֵנוּ בִּרְצוֹן עַמֶּךָ וַחֲסִידֶיךָ

זָכוֹר תִּזְכְּרֵנוּ עוֹד הַרְאֵנוּ יְיָ חַסְדֶּךָ / הוֹשִׁיעָה יְמִינְךָ וַעֲנֵנוּ לְמַעַן יַחֲלִצוּן יְדִידֶיךָ׃

קוֹל שׁוֹפָר שָׁמַעְנוּ דִּבְרֵי אֵל חַי כְּנִתְנוּ / בְּקוֹלוֹת וּבְרָקִים וְלַפִּידִים תּוֹרָה צִוָּה לָנוּ

קוֹל שׁוֹפָר חָזָק מְאֹד יֵחֵרַד כָּל הָעָם בְּמַהֲנֵנוּ / תְּקִיעָה בַּמִּקְדָּשׁ עַל זִבְחֵי חוֹבוֹתֵינוּ

יִתָּקַע בְּשׁוֹפָר גָּדוֹל לְקַבֵּץ גָּלְיוֹתֵינוּ / וְאַתָּה יְיָ אָבִינוּ אָתָּה וְגוֹאֲלֵנוּ׃

10 מַלְכֻיּוֹת וְזִכְרוֹנוֹת וְשׁוֹפְרוֹת כְּסִדְרָן סִדַּרְנוּ / לֹא עָבַרְנוּ מִמְצוֹתֶיךָ וְלֹא שָׁכַחְנוּ

זָכוֹר כִּי אֵין שִׁכְחָה לְפָנֶיךָ מַלְכֵּנוּ / עֲשֵׂה עִמָּנוּ כַּאֲשֶׁר הִבְטַחְתָּנוּ

וְנִזְכַּרְתֶּם לִפְנֵי יְיָ אֱלֹהֵיכֶם וְתוֹשִׁיעֵנוּ מִצָּרֵינוּ / לְמַעַן שִׁמְךָ יְיָ תְּחַיֵּינוּ׃

חַיִּים נִשְׁאַל מִמְּךָ כְּעָנֵי הַמְבַקֵּשׁ פְּרוּסָה / תֵּן לָנוּ מַתַּנַת חִנָּם רָם וְנִשָּׂא

עַל מִדּוֹתֶיךָ רַחֲמֶיךָ יִתְגּוֹלְלוּ וְעַל עַמְּךָ חוּסָה / מִמְצָרַיִם נָשָׂאתָ כְּאוֹמֵן הַיּוֹנֵק בְּחֵיקוֹ יִשָּׂא

15 וְגַם עַתָּה אוֹר פָּנֶיךָ עָלֵינוּ נְסָה / כִּי לֹא בְחִפָּזוֹן תֵּצֵאוּ וְלֹא תֵלְכוּ בְּמָנוֹסָה׃

יְשֻׁפּוֹט תֵּבֵל בְּצֶדֶק יָדִין לְאוּמִים בְּמֵישָׁרִים / הַיּוֹם כָּל בָּאֵי עוֹלָם לְפָנָיו כִּבְנֵי מָרוֹן עוֹבְרִים

1 אלהים חיים: צ״ל חי אלהים? או ניתן לנו סימן חזק לחיים יהודה בר יצ[ ].

<◦ו> מִקָּטֹן וְעַד גָּדוֹל בְּסִקִירָה אַחַת נִסְקָרִים / דַּיְּנֵנוּ הַצָּהַר וְלֹא נֵצֵא נֶחְפָּרִים
הֶחָפֵץ בַּחַיִּים וְלֹא בְּמִיתַת נִמְהָרִים / יְרָאוּךָ עִם שֶׁמֶשׁ וְלִפְנֵי יָרֵחַ לְדוֹר דּוֹרִים:
בָּרְכוּ בֵּית יַעֲקֹב אֶת יְיָ בְּבֵית אֵל / צַוֵּה יְשׁוּעוֹת יַעֲקֹב אִמְרוּ אֶל אֵל
דַּבְּרוּ עַל לֵב יְרוּשָׁלַם וּבָא לְצִיּוֹן גּוֹאֵל / לְקַבֵּץ נְפוּצוֹת אֶת כָּל עַם הָאֵל
בַּקֵּשׁ אֲבוֹדֵינוּ לְקַבֵּץ מֵאֲדוֹם וְיִשְׁמָעֵאל / וּרְאֵה בְּטוּב יְרוּשָׁלַם וְשָׁלוֹם עַל יִשְׂרָאֵל:

**פורס**

מעריב ליל ב׳ דראש השנה

סימן: א״ב שמוא[ל]?

אֱלֹהִים לָנוּ מַחְסֶה וָעֹז / בְּיוֹם כֻּסֵּה יְמִינוּ תָּעוֹז
גּוֹזֵר וּמֵקִים לְךָ הַגְּדוּלָה וְהָעֹז / דְּבָרְךָ לָנוּ לַיְלָה וְיוֹם לְעֹז: **המעריב**

הוּא אֱלֹהֵינוּ וַאֲנַחְנוּ עַם קְרוֹבוֹ / וְעַמְּנוּ בְּמִשְׁפָּט אַל־יָבֹא
זָכוֹר יְזְכּוֹר זֶרַע אַבְרָהָם אוֹהֲבוֹ / חֶסֶד אַהֲבָתוֹ לְנֶצַח בְּטוּבוֹ: **אוהב**

סימן: א״ב.

מֶלֶךְ אַמִּיץ בַּהֲדַר עָוּוֹ / בְּרַחֲמִים יְזְכּוֹר אֲיָמָה זוֹ בְּיוֹם תְּרוּעַת מֶלֶךְ:
מ׳ בְּשִׁבְתּוֹ עַל כִּסֵּא לָדִין / רַחֲמִים אֲחוֹז וְלֹא הַדִּין **בת״מ**
מ גְּזַר דִּין אִם נֶחְתַּם / הִסְתַּכֵּל בְּכִסְאֲךָ דְּמוּת תָּם **בת״מ**
מ׳ דִּינָם לְרַחֲמִים יְגֹמַר / כּוֹפֶר מָצָאתִי תֹּאמַר **בת״מ**
5 מ׳ הַכְרַע צִדְקָם בְּכַף צֶדֶק / חֶסֶד לְסוֹבְבָם וֶאֱמֶת לְהָדֵק **בת״מ**
מ׳ וְסוֹכֵן בְּבוֹאוֹ לְרַגֵּן / פִּיו יִסָּכֵר וְאוֹתוֹ תְּעַגֵּן **בת״מ**
מ׳ זֹאת בְּיָדְךָ נְתוּנָה / אֱחוֹז בְּמִשְׁפָּט הַיּוֹם מְתוּנָה **בת״מ**
מ חַפֵּשׂ זְכוּת אָבוֹת / חַלֵּץ זַרְעָם מִתַּלְאוּבוֹת **בת״מ**
מ׳ טוֹבוֹת לָנוּ תְּגַוֵּר / חַיִּים וָחֶסֶד חוֹבֵשׁ וּמְוַוֵּר **בת״מ**
10 מ׳ יְדִידֶיךָ חֲמוֹל וְחַס / וְסוֹטֵן תַּדִּיחַ וְתֹאמַר הַס **בת״מ**
מ׳ כּוֹשֶׁל וְחֶרֶץ וְכִלָּיוֹן / כַּלֵּה מִקְדוֹשֶׁיךָ עֶלְיוֹן **בת״מ**
מ׳ לוֹבֵשׁ כַּשְׁרִיוֹן צְדָקָה / מַלְּטֵנוּ מִכָּל רָעָה וְצוּקָה **בת״מ**
מ׳ מְחִילָה וּסְלִיחָה תַּמְצִיאֵנוּ / וְכוֹפֶר תֵּת תַּחְתֵּינוּ **בת״מ**
מ׳ נַחֵץ יֶשַׁע לַעֲמוּסִים / הַמּוֹשְׁלִים מֶלֶךְ בְּכָל מַעֲשִׂים **בת״מ**
15 מ׳ סְפָרִים בְּפָתְחָךְ לִגְזָרִים / זְכוּת יְמָצֵא לְסַפְּרִים **בת״מ**
מ׳ עוֹבֵר עַל פֶּשַׁע לְהִיוָּשַׁע / עֲבוֹר עַל פְּשָׁעֵינוּ וְנִוָּושַׁע **בת״מ**
מ׳ פְּתַח יָדְךָ לְקַבֵּל שׁוֹבָבִים / הֱיוֹתָם בְּכָל לֵב שָׁבִים **בת״מ**
מ׳ צוּר צַדִּיק וּמַצְדִּיק / חָפְצְךָ וְחַסְדְּךָ עַמְּךָ לְהַצְדִּיק **בת״מ**

21 בקש: שמא צ״ל חפש, ע״פ עמוס ט ג.

מֶלֶךְ קְהִילוֹתֶיךָ תְּרוֹמֵם וּתְנַשֵּׂא / עָנָם בַּיָּם תְּכַסֶּה בְּיוֹם תְּרוּעַת מֶלֶךְ

20 מ׳ רְצֵנוּ כְּשֵׂי בְּחֶסֶד וּבֶאֱמֶת / כָּרָשׁוּם בְּכְתַב אֱמֶת בת״מ

מ׳ שְׂנַת חַיִּים וְרַחֲמִים תְּעַטְּרֵנוּ / וּבְשׂוֹבַע שְׂמָחוֹת תְּשַׂמְּחֵנוּ בת״מ

מ׳ תְּמַלֵּא בְּיִרְאָתְךָ מִשְׁאֲלוֹתֵינוּ / וּבְסֵפֶר חַיִּים תְּכָתְּבֵנוּ בת״מ

5 מֶלֶךְ שׁוּר בְּשִׁפְלוּת נְדוּדִים / מַלְכוּתְךָ בְּגִילָה פּוֹצְחִים וְרוֹעֲדִים

אָבֵד <לְשׁוֹנֵא> מִנְּשִׁיקוֹת חֲרִידִים / כְּעוֹבְרֵי בַּיָּם שְׂמֵחִים וְחָדִים: בגילה

מֶלֶךְ טֶרֶם עוֹלָם נִשְׁפַּר / יָזְמָתָה בַּמֶּה שׁוֹבָבִים לְהַשְׁפֵּר

כְּהִזָּהֲרָתָם לָשׁוּב וְלִתְקוֹעַ בְּשׁוֹפָר / לְהַמְלִיכְךָ וּלְרַצּוֹתְךָ כְּעַל שׁוֹר וּפָר: זה צור

מֶלֶךְ מַלְכוּתוֹ בַּכֹּל מָשָׁלָה / נֶצַח לוֹ הַגְּבוּרָה וְהַגְּדוּלָה

10 סוֹבְבֵי עִירוֹ יָחִישׁ לִנְאוֹלָה / פְּאֵר צִיּוֹן חֲזוֹת בִּנְאוֹלָה: מלך צור ישראל וגואלו

מֶלֶךְ קְהִילוֹת רִבְבוֹת אַלְפֵי נְשׂוּאִים / שֶׁהֵם מֵאָז מְקֶדֶם נִיסָּאִים

תְּסוֹבְבֵם בְּשִׁלּוּמְךָ שׁוֹמֵר פְּתָאִים / הֱיוֹתָם נְצוּרִים מִפַּחַד שׁוֹנְאִים: פורס

6 אבד: הקריאה בלתי בטוחה. ⟨לשונא⟩ השלמתי בהשערה ע״ש משלי כז ו.

# שתי תפילות ליחידים ופיוטים הקשורים בהן

יוצאים לאור ע"י א' מ' הברמן

שתי התפילות ליחידים המתפרסמות כאן נתחברו על ידי פייטנים אשכנזים[1]. התפילה הראשונה היא של ר' יהודה בר קלונימוס (ריב"ק) ממגנצא, בן המאה השתים עשרה, הידוע בפיוטיו[2] ובפסקיו[3]. מספרי בנו ר' אלעזר בעל ספר "הרקח" אנו לומדים, כי אביו היה מראשוני חסידי אשכנז. וכך מובא בספר "מצרף לחכמה" (בתוך "תעלומות חכמה") לר' יוסף שלמה דילמידיגו (היש"ר מקנדיאה), תפ"ט—תצ"א, דף יד, ב: "והרקח כתב בפי' התפלה שלו אצל ישתבח, והוא בכ"י: אני אלעזר הקטן קבלתי תקון תפלות מאבא מורנו יהודה בר קלונימוס בן רבינו משה". ושם דף טו א נאמר: "אני אלעזר הקטן קבלתי טעמי תפלות מא"מ ריב"ק וממורי רבי' יהודה החסיד... הראשונים גנזום ולא היו מוסרים כי אם לצנועי וחסידי הדור, עד שבא רבי' החסיד ז"ל ומסרן לי. והוא צוה אלי להעתיקו ולגלותו לחסידי הדור, למען ידעו סוד בברכות ובתפלה ויכוונו לבם ולא יותירו ולא יחסרו אפי' אות א', כ"ש תיבה אחת. ואל יצאו בעקבי [אנשי] איי הים, שמוסיפין ומחסרין, ועתיד' ליתן את הדין".

תפילה זו היא מעין "קרובה" בפרוזה, ושם מחברה חתום בה עד ברכת "בונה ירושלים" ועד בכלל. לפי כה"י לא פטרה התפילה את המתפלל מתפילת שמונה עשרה המקובלת, אלא שהיא תוספת לה. לכן אין כאן מטבע הברכות בלבד אלא כל ברכה וברכה. בכתב יד אוקספורד באה הברכה בשלימותה, ובכתב יד אמשטרדם רק רמז לכל ברכה וברכה.

נוספו לתפילה גם שני פיוטים: 1) "סדר קדיש" ("אורות מאופל"); 2) "סדר קדושה דחול" ("אמת כי ישראל הביבים").

ב"קדושה דחול" החתים המחבר גם את שם בנו "אלעזר", ואחרי כן באה חתימתו הוא. רבי יהודה היה מזכיר גם בפיוטים אחרים את שמות בניו[4].

והתפילה השנייה, שנתחברה כנראה לשבת, לא נאמר בה מי מחברה, ונראה, כי היא נתחברה על ידי ר' משלם בר יצחק, שבשתי ה"קדושות" לשבת שלאחריה נזכר שמו כמחבר. צונץ רשם פייטן[5] זה בין הפייטנים של המאות השתים עשרה—שלוש עשרה, אבל שמא מותר לשער, כי הוא ר' משלם בר יצחק מוורמייזא, שקידש את השם בגזירת תתנ"ו—1096. ואם נקבל השערה זו קדם פייטן זה לר' יהודה בר קלונימוס. על ר' יצחק זה נאמר ב"מעשה הגזירות הישנות" ("גזירות

1 תפילות ליחיד ידועות הן בעדות הספרדיות והן בעדות האשכנזיות, השווה שתי הבקשות של רב סעדיה גאון בסידורו עמ' מז—פא, "גם אלה בקשות לרב סעדיה גאון" ב"תרביץ" יג (תש"ב) עמ' 52-58 ו"תפלות מעין שמונה עשרה", ברלין תרצ"ג עמ' ה-מד.

2 צונץ ב"ליטראטורגשיכטה" שלו עמ' 280-282 רשם 20 מפיוטיו, והוא אומר על התפילה הזאת: "הסגנון ברור ונבחר". הוא ראה אותה בשנת 1822, והיא התפילה הנזכרת בעמ' 466, לפי העתקת ישראל ברסלאוי משנת תקמ"ב.

3 השווה א. א. אורבך, בעלי התוספות עמ' 203-204, 321.

4 צונץ, שם עמ' 280.

5 שם עמ' 466.

אשכנז וצרפת", ירושלים תש"ו עמ' צו—צז): "ויהי שם בחור[6] אחד ושמו ר' משולם ב"ר יצחק, ויקרא בקול גדול לכל העומדים שם ולמרת צפורה תמתו: שמעו אלי גדולים וקטנים, בן זה נתן לי אלהים, וילדה אותו צפורה אשתי לעת זקנתה, ושמו יצחק, עתה אעלהו, כאשר עשה אברהם אבינו את יצחק בנו. ותען לו צפורה: אדוני, אדוני, המתן מעט, עדיין אל תשלח ידך אל הנער אשר גדלתי וריביתי וילדתי לעת זקנתי. שחט אותי תחילה, ואל אראה במות הילד. ויען ויאמר: לא אעכב אפילו רגע, מי שנתנו לנו הוא יקחהו לחלקו ויושיבו בחיקו של אברהם אבינו. ויעקוד את יצחק בנו, ויקח בידו את המאכלת לשחוט את בנו, ובירך ברכת שחיטה. ויען הנער: אמן. וישחוט את הנער. ויקח אשתו הצורחת, ויצאו שניהם יחד מן החדר, ויהרגום התועים".

התפילות כולן נזכרו לראשונה בקיצור נמרץ ב"רשימה" של ספרי ר' דוד אופנהיים, המבורג תקמ"ב; ב"קהלת דוד" (אופנהיים), המבורג תקפ"ו עמ' 700 סי' 299[7]. א. נויבאואר רשם את התפילות הללו ברשימתו לכתבי היד שבבודלייאנה באוקספורד סי' 1175 (Opp. 778), והוא פיענח את הסימן ב"קדושות" לשבת: משה בר יצחק, שגם הוא ידוע כפייטן, השווה צונץ, "ליטראטורגשיכטה" עמ' 333.

בשנת תש"ל הייתי באמשטרדם ומצאתי ברוזנטאלייאנה שבספריית האוניברסיטה שם חוברת, שבה נעתקו בכתב סופר כל התפילות והפיוטים הנ"ל. וזה שער החוברת:

"**תפלה נפלאה מסודרת לשמנה עשרה**, בכל ברכה מעגינה, עם סדר קדיש וקדושה, בלשון צח ומובן היטב, ובסופה ודוי מעולה, חברה רבינו יהודה בר קלונימוס, הוא אבי רבינו אלעזר זצ"ל בעל ספר הרוקח. ומובא בתוספת במ[סכת] הוריות וברבינו אשר ושאר פוסקים פעמים רבות, והיה בשנת ארבע' אלפים תתק"ל ליצירה. ובסופו: **סדר קדושה לשבת**, ליוצר ולמוסף מן בעל התוס' רבינו משלם בר יצחק. הועתק מכ"י ישן על קלף. נעשה בשנת ומה' מענה לשון [תקנ"א]"[8]. לא ידעתי מאיזה כתב יד הועתקו הדברים, וכשחזרתי ירושלימה השוויתי את ההעתקה לצילום כתב יד אוקספורד שבמכון לצילומי כתבי יד שבספרייה הלאומית, וראיתי שכתב יד אמשטרדם הועתק מכתב יד אוקספורד או מכתב יד שהועתק ממנו.

אמנם יש כאן שינויים קלים בכתיב (מלא וחסר), וכן קצת חילופים בסדר המלים וכדומה. אבל המלים שנסתפק בהן מעתיק כתב יד אמשטרדם, ב"קדושות" לשבת, הן מטושטשות בכתב יד אוקספורד, ולכן העתיק מה שיכול היה לקרוא, וסימן את הדברים המסופקים בנקודות.

6 בחור, אין כאן הכוונה לצעיר, אלא לאדם מכובד, מעין "בחור מעם". תהלים פט, כ.

7 ברשימות אלה נזכר שכה"י הוא על קלף, ולא נזכרו בהן פיוטיו של ר' משלם בר יצחק.

8 המעתיק לא חתם את שמו. רק בסוף התפילה לשבת חתום: 'לאפולל יצו', ואיני יודע לפתור את הדברים. יצ"ו הוא כמובן: ישמרהו צורו וגואלו.

התפילות והפיוטים מתפרסמים כאן על פי כתב יד אמשטרדם (=אמש׳) בהשוואה לכתב יד אוקספורד (=אוק׳). בהערות הבאתי את שינויי הנוסחאות, ולא ציינתי בדרך כלל את מקורותיהם של פסוקי המקרא שבתפילות. קונקורדנציה מצוייה בידי כל אדם, והמעוניין במקורות הפסוקים ימצאם שם על נקלה. ניקוד הפיוטים נעשה על ידי.

## סדר קדיש

אוֹרָה מֵאוֹפֶל כְּבוֹדוֹ הִלְהִיבָה,
בְּמַאֲמַצֵי כֹּחַ אֶעֱשֶׂנּוּ חֲטִיבָה,
יִתְגַּדַּל וְיִתְקַדַּשׁ שְׁמֵהּ רַבָּה.
נוֹרָא הוֹד אֵלָיו יֵאֶתָה,
וְחִין עַמּוֹ בְּפִיו יְפַתֶּה,
בְּעַלְמָא דִּבְרָא כִּרְעוּתֵהּ.
קְטוֹרֶת תָּמִיד לְפָנֶיךָ תִּכּוֹן
שִׂיחַ בְּהִשְׁתַּפְּכְךָ וְקוֹמָה בְּרִכּוֹן,
וְיַמְלִיךְ מַלְכוּתֵהּ בְּחַיֵּיכוֹן וּבְיוֹמֵיכוֹן.
בְּזוֹאת וְיוֹאֵל
בְּיָמֵינוּ וּבְרָצוֹנוֹ לְהָשִׁיב הַהַרְאֵל,
וּבְחַיֵּי דְּכָל בֵּית יִשְׂרָאֵל.
כֶּרֶם הַיָּדִיד בְּקֶרֶן בֶּן שָׁמֶן
יְעַזְּקֵהוּ וַעֲוֹנֵיהוּ בְּעָפָר יַטְמֵן,
בַּעֲגָלָה וּבִזְמַן קָרִיב, וְאִמְרוּ אָמֵן.
וְאָז נֶצַח בְּשִׁיר יָעֵרַךְ
וּדְבַר ה׳ בְּאֶרֶץ חַדְרָךְ
אָמֵן יְהֵא שְׁמֵהּ רַבָּה מְבָרַךְ.
גּוֹי הַשּׁוֹמֵר אֱמוּנִים נוֹצְרֵי תוֹשִׁיָּה,
וְעַם נִבְרָא יְהַלֵּל יָהּ
לְעָלַם וּלְעָלְמֵי עָלְמַיָּא.
מֵטִיבֵי נַגֵּן בְּטוּב טַעֲמָם
רָם בְּפִיהֶם לַיְלָה וְיוֹמָם
יִתְבָּרַךְ וְיִשְׁתַּבַּח וְיִתְפָּאַר וְיִתְרוֹמָם.

1 פיוט זה מיוסד על תפילת ה״קדיש״, וחלקיו חותמים כל מחרוזת ומחרוזת.
2 אעשנו, ע״פ ברכות ו, א: אתם עשיתוני חטיבה אחת בעולם, ואני אעשה אתכם חטיבה אחת בעולם. כח, אוק׳: כהי.
4 אליו, לקב״ה.
5 וחין, ותפילת פה עמו תפתה אותו.
8 שיח, כשישפוך שיחו, תפילתו, וירכין קומתו.
10 בזכות תפילה זו יתרצה. נראה שטור זה לקוי בחסר.
11 ההראל, בית המקדש.
13—14 כרם הידיד, ע״פ ישעיה ה, א־ב, ז.
17 ודבר ה׳, ע״פ זכריה ט, א. חדרך, אמש׳: הדרך.
23 רם, הקב״ה.

וְעֵת תּוֹפִיעַ מְיוּפִי מִכְּלָל
25 וְשֵׁם יְקֻדַּשׁ בְּקִדּוּשָׁה בַּגּוֹיִם הַמְהֻוָּלָל
וְיִתְנַשֵּׂא וְיִתְהַדַּר וְיִתְעַלֶּה וְיִתְהַלָּל,
דָּרַךְ עַל בָּמֳתֵי יָם וְשִׁסַּע בֹּהוּ
סִיכֵךְ יָמִין וּשְׂמֹאל וְהֶעֱמִיד תֹּהוּ
שְׁמֵה דְּקָדְשָׁא, בָּרִיךְ הוּא.
30 הַמְשֻׁל וָפַחַד עִמּוֹ וְאֵימָתָה,
הִלּוּלִים וְתִשְׁבָּחוֹת לִשְׁמוֹ יָאֲתָה
לְעֵילָּא מִכָּל בִּרְכָתָא וְשִׁירָתָא וְתוּשְׁבְּחָתָא.
כְּעֵדֶר בְּהַדָּבְרוֹ עַמְּךָ תְּהֵימֵן
וּדְבָרְךָ הַטּוֹב לָנוּ יֵאָמֵן
35 וְנֶחֱמָתָא דַּאֲמִירָן בְּעָלְמָא, וְאִמְרוּ אָמֵן.
הָחִישָׁה מִפְלָט וּשְׁלַח גּוֹאֵל
לְקַבֵּץ זְרוּעֶיךָ בְּיַד בֶּן עַמִּיאֵל,
תִּתְקַבַּל צְלוֹתְהוֹן וּבְעוּתְהוֹן דְּכָל בֵּית יִשְׂרָאֵל.
יַעֲבְדוּךָ בְּזִבּוּל קוֹדֶשׁ לְזַמֵּן
40 נִיחוֹחֵי מֵיחִים וְאֵילֵי שָׁמֶן
קֳדָם אֲבוּהוֹן דִּבְשְׁמַיָּא, וְאִמְרוּ אָמֵן.
שֵׁם עֵילוּמְךָ יִתְיַיחֵד בְּפִי הַגּוֹיִם
וְיָחִילוּ מִפָּנֶיךָ כָּל הָאֱיִים,
יְהֵא שְׁלָמָא רַבָּא וְחַיִּים.
45 צוֹרְרֵינוּ יְוַדְּשׁוּ כְּסוּחָה וְדוֹמֶן
שַׁבֵּץ כְּבוֹדְךָ, בְּחִירֶ(י)ךָ בְּהִתְיַיחֵם,
עָלֵינוּ וְעַל כָּל יִשְׂרָאֵל, וְאִמְרוּ אָמֵן.
שֶׁבַח וְקִלּוּס שְׁבִיבֵי שָׁמָיו
יַקְדִּישׁוּ וְיַעֲרִיצוּ רְחוּמָיו
50 עוֹשֶׂה שָׁלוֹם בִּמְרוֹמָיו.

27 דרך, בבריאת העולם.
28 סיכך, העניין ע״פ פרקי דרבי אליעזר פ״ד.
33 כעדר, ע״פ מיכה ב, יב. תהימן, תאספם בהמוניהם.
37 בן עמיאל, היינו מנחם בן עמיאל, והוא כינוי למשיח, השווה פרקי דרבי אליעזר פי״ט ו״מדרשי גאולה״ ליהודה אבן שמואל, ירושלים—תל־אביב תשי״ד, עמ׳ 75.
40 ניחוחי מיחים, ע״פ תהלים סו, טו.
42 שם עילומך. שמך הנעלם. 43 מפניך, אוק׳: פניך.
46 בחירך בהתיימן, כשיתחזק משיחם של ישראל, ע״פ הוריות יב, א.
49—50 שבח, בשירי שבח והלל של מלאכיו ישבחוהו רחומיו, כינוי לישראל אהוביו.

אוֹר הַצָּפוּן בַּעֲטוּתְךָ לְגִלּוֹם לְעֵינֵינוּ
יַשְׁלִים לְשִׂמְחָה וּלְמָאוֹר סְפַקְלַר צַדִּיקֵינוּ,
הוּא יַעֲשֶׂה שָׁלוֹם עָלֵינוּ.
חֲסִידֶיךָ בְּכָבוֹד יַעֲלְזוּ בְּאוֹמֶן,
עַיִן בְּעַיִן יְחוּדְךָ לְהִתְאַמֵּן
עָלֵינוּ וְעַל כָּל יִשְׂרָאֵל, וְאִמְרוּ אָמֵן.

51 אור הצפון, לימות המשיח. לגלום, ללבוש.
52 ספקלר, מראה הפנים.
54 באומן, באמונתם.

## תפלה

יי שפתי תפתח ופי יגיד תהלתך

בורא ניב שפתים, אשר שם פה לאדם ונתתה דברך בפיו, תפתח שפתי ופי יהגא תהלתך, כל היום תפארתך, ותכין לבי ותקשיב אזנך אל תחינתי. ותשים דברך בפי, ותורני אשר אדבר, כי אין מלה בלשוני, וממך מענה לשון וצרכי מרובים ודעתי קצרה. ובעת התפללי לפניך תהיה עת רצון, ותתעטף בחנינותיך ויגולו רחמיך על מדותיך, וחסדיך יכבשו את כעסך, ותכנס[1] לפניך מדת טובך ותעתר לי, ותהפוך מדת רגזנית למדת רחמנות. ותאיר פניך אלי, כי באור פניך חיים. ואל תהיה מחיצה ביני לבינך, ושועתי לפניך תבא באזניך, ותקבלנה ברחמים. ותן לי כלבבי, ותמלא כל משאלותי, ועשה בקשתי, וארשת שפתי בל תמנע.

ברוך עד ומגן

ישעי ומגיני אתה, צור מחסי, מגדול עוז ומצודתי, משגבי ומנוסי מעוז חיי, החסני בצל כנפיך, תהיה לי למחסה ביום צרה ולמגדל בעת צוקה; ולמשגב בעת מחתה. והגן בעדי מצר ואויב ואדם רע, ותסתירני מסוד מרעים; מלשון הרע ומעין רע ומכל מיני שדים ורוחין ולילין וזיקין ומזיקים, ומעצות הרעות[1*] ומשנאת חנם, ומכל דברי תהפוכות ומכל שעות הרעות החצופות[2] והמתרגשות לבוא בעולם.

תפילת יחיד זו מסודרת לפי ברכות שמונה עשרה, וחלקיה נאמרים בין ברכה לברכה. חתום בה: יהודה ברבי קלונימוס. סגנונה צירופי פסוקים ותפילות שונות, ויש בה גם מדברי הבקשות של רב סעדיה גאון, השווה "גם אלה בקשות לרב סעדיה גאון" ב"תרביץ", שנה יג (ירושלים תש"ב) עמ׳ 52־58.

1 אוק׳: ויכנס.
1* ומעצות הרעות, אוק׳: ומעיצ׳ רע׳.
2 החצופות, ע"פ ירושלמי ברכות פ"ח ה"ד: שתצילני משעות החצופות וכו׳.

ועזרני וסמכני ותומכני והצילני והושיעני, כי בך בטח לבי, סתרי ומגני עליך. החזק מגן וצנה וקומה בעזרתי. אמור לנפשי ישועתך אני וריבה את יריבי. וכל הקמים עלי בין בדבור בין במעשה, בין במחשבה בין בעצה, יהיו כמוץ לפני רוח ויפלו תחת רגלי, יפלו ממועצותיהם, יבושו ויחפרו שמחי רעתי, כחציר מהרה יבולו וחושה לעזרתי יי תשועתי.

ברוך אתה יי מגן אברהם

אתה גבור עד להחיות מתים

המלך החי, חי וקים לנצח, גמול עלי ואחיה, וחייני בדברך. יבואוני רחמיך ואחיה, ותן לי חיים טובים[3], חיים של קורת רוח, חיים של שמחה, חיים של שלום, חיים של פרנסה, חיים של כלכלה, חיים של עושר, חיים של בריאות, חיים בלי מחסור דבר; חיים של מחילה וסליחה, חיים שתמלא לי כל משאלות לבי לטובה. ותהיה כל זרעי וכל צאצאי באהבתך ויראתך הטהורה, ולא ימותו בחיי ולא יעצבו, ויהיו תלמידי חכמים וצדיקים וצדקניות עד סוף כל הדורות, ומצליחים בכל דבר ובריאים בלא מום. ושמחני בהם כמשאלות לבי ותאותי למען שמך. והצילני ממיתת רעב, ממיתת פתאום, ממיתת אכסניא[4], מארבע מיתות בית דין, משריפת אש, מטביעת מים, מכל מיתה משונה. ואמות בשיבה טובה, ממתים ידך ה', ובעת תצא נפשי ממני תמסרנה ביד מלאכי רחמים ומלאכי שלום להביאה לגן עדן תחת עץ החיים.

ברוך אתה יי מחיה המתים

קדושה דחול

אֱמֶת כִּי יִשְׂרָאֵל חֲבִיבִים / לְבוֹרְאָם יוֹתֵר מִמַּלְאָכִים חֲשׁוּבִים
עִיפּוּב זֶמֶר רִיגָּתָם מְאַחֲרִים / עַד יִשְׂרָאֵל תְּפִלָּתָם גּוֹמְרִים,
כַּכָּתוּב: בְּרָן יַחַד כּוֹכְבֵי בֹקֶר וַיָּרִיעוּ כָּל בְּנֵי אֱלֹהִים (איוב לח, ז).
לְאַחַר שָׁלֹשׁ תֵּיבוֹת מַזְכִּירִים / שֵׁם בּוֹרְאָם בְּקְדוּשָּׁתָם מְשׁוֹרְרִים,
כַּכָּתוּב: וְקָרָא זֶה אֶל זֶה וְאָמַר: קָדוֹשׁ
קָדוֹשׁ קָדוֹשׁ יְיָ צְבָאוֹת מְלֹא כָל הָאָרֶץ כְּבוֹדוֹ (ישעיה ו, ג).
וְכַאֲשֶׁר יִהְיֶה לָהֶם רִשָּׁיוֹן / לְאַחַר שְׁתֵּי תֵּיבוֹת מְכִינִים בְּצִבְיוֹן,
כַּכָּתוּב: בָּרוּךְ יְיָ מִמְּקוֹמוֹ (יחזקאל ג, יב).

3 ותן לי, כלשון "יהי רצון" שבברכת החודש.

4 ממיתת אכסניא, השווה "תרביץ", ג עמ' 58 הערה 43.

בקדושה דחול זו חתום: השם: אלעזר, ואחרי כן: יהודה. מסתבר שר' יהודה חתם בה גם את שם בנו. הקדושה מבוססת על "פרק מפרקי היכלות" וילקוט המכירי על ישעיה ו, ב־ג.

וְיִשְׂרָאֵל בֶּטַח רִשָּׁיוֹן מְיַחֲדִים / לְאַחַר שְׁתֵּי תֵּיבוֹת יְחוּדוֹ מְעִידִים,
כַּכָּתוּב: שְׁמַע יִשְׂרָאֵל יְיָ אֱלֹהֵינוּ יְיָ אֶחָד דברים ו, ד).
יָחִיד וּמְיוּחָד בְּתוֹךְ צְבָאוֹ אוֹת / ק׳ ק׳ ק׳ יְיָ צְבָאוֹת
הִנֵּה כִסָּה הַשָּׁמַיִם הוֹדוֹ / מָלֵא כָל הָאָרֶץ כְּבוֹדוֹ.
וּמְיוּחָד בְּפִי עַמּוֹ / בָּרוּךְ כְּבוֹד יְיָ מִמְּקוֹמוֹ.
דּוֹר דּוֹר שְׁבָחוֹ נֶעֱרָךְ / יָהֵא שְׁמֵהּ רַבָּה מְבָרַךְ
הוֹדָאוֹת וּבְרָכוֹת לוֹ יָאֱתָה וְהוֹדָיָה / לְעָלַם וּלְעָלְמֵי עָלְמַיָּא יִמְלוֹךְ הַלְלוּיָהּ.

אתה קדוש עד יהללוך סלה

ואתה קדוש, קדשני במצותיך. אם אקדש מלמטה מעט קדשני מלמעלה הרבה. וטהר לבי לעבדך באמת וברצון, כי כן דרכך הבא[5] לְטַהֵר תסייע אותו. ויחד לבבי ליראה את שמך שלא יהיה בו עקף[6]. ומול את לבבי לאהבתך. ותטני למצותיך. ותכוף אותי לעבודתך, להיות תמים בחוקך, ללכת בתורתך, ככל אשר ציותני על ידי משה עבדך בנפש חפיצה. ותמוך אשורי במעגלותיך. והורני דרכך ואורחותיך. למדני להיות בר לבב, בלא סיגים, לנקותו, להיות בלא מחשבה רעה, בלא הרהור עבירה ועון, בלא גבהות וגאון וגאוה, לטהרו לקדשו בקדושה ופרישות וקדוש׳[7] וטהרה, ולהיות פתוח במחשבה שבחך וקדושתך.

ברוך אתה יי האל הקדוש

אתה חונן עד והשכל

דודי חמדת לבי, עמך החכמה ומפיך דעת ותבונה, ומלמד לאדם דעות, חנני מאתך דעה והשכל, ולמדני בינה וחכמה בכל. ותן לי דעה וחכמה שלימה כל שנותי, ורוחב לב כחול אשר על שפת הים לרוב. גל עיני ואביטה נפלאות מתורתך, דרך פקודיך הבינני, למדני חקיך, תרחיב לבי בלמדי משפטי צדקך, הדריכני בנתיב מצותיך, הט לבי אל עדותיך, סמכני באמרתך, בדברך הבינני, יכונו דרכי לשמר חקיך. אל תשגני ממצותיך לאמר על טמא טהור ועל טהור טמא, על אסור מותר ועל מותר אסור. בפקודיך אשיחה ואביטה אורחותיך. כל מה שאשמע אלמוד,

9 מעידים, אוק׳: מעידין.
11 בתוך צבאו אות, ע״פ חגיגה טז, א.
14—15 יהא שמה רבא, כלשון הקדיש.

5 הבא, ע״פ שבת קד, א.
6 עקף, השווה מילון בן־יהודה חלק ט׳, עמ׳ 1680.
7 וקדוש׳, אוק׳: ונקיות.

ולא אשכח דברך. ואל תסתר ממני מצותיך ותורתך, הגיגי הבינני ואצרה תורתך. טוב טעם ודעת למדני את חקיך. ברך תברכני בתורה ותרבה את גבולי בתלמידים והיתה ידך עמדי, שלא ישתכח תלמודי מלבי. ועשית[8] שיזדמנו לי רעים יראי חטא, לבלתי יפגשני יצר מלשינות, ותוסיף דעת על דעתי בכל עת.

ברוך אתה יי חונן הדעת

השיבנו עד לפניך

הרוצה בתשובה, השיבני בתשובה שלימה, שלא אשוב לכסלה. והשיבני לתורתך, וקרבני לעבודתך, ולב טהור ברא לי ורוח נכון חדש בקרבי. והסר לב האבן מבשרי, ותן לי לב בשר. ובערת הרע מקרבי, והרם מכשול מדרכי, ואבן נגף וצור מכשול עקור, כי אין בי כח לסתתו ולישא הר גבה כזה, כי הכשיל כחי. ותגער בשטן העומד לשטני וללכדני ברשתו ולגררני בחרמו ולצודני במצודותיו ולהחטיאני במועצותיו, לולי כי אתה עוזר, והכניעהו לפני, ותגביר יצר הטוב עליו, למען לא אחטא לך. וקבל תפילתי ככל הזבחים שנזבחו לשמן. ומעוט דמי ורזון חלבי כחלב ודם שנקרב על מזבחך לרצון, ולב נשבר ונדכה לא תבזה. ובעת עמדי לפניך בתשובה פשוט ידך ותקבלני בסבר פנים, ופתח לי שערי תשובה ותגיע תשובתי עדיך.

בא"י הרוצה בתשובה

סלח לנו עד מוחל וסולח אתה

ברבי חסדיך אתה מרבה לסלוח לפושעים ולמתודים לפניך ועוזבים רשע דרכם ושבים אליך בכל לבבם. על כן באתי גם אני להתוודות עלי פשעי. אמנם אנכי חטאתי עויתי והרשעתי ומרדתי וסרתי ממצותיך וממשפטיך והרע בעיניך עשיתי. תרתי אחרי לבבי ואחרי עיני וכל אשר שאלו עיני לא אצלתי מהם, ולא מנעתי את לבי מכל תאוה ושרירות. רבו משובותי ללכת שובב בדרך לבי כי פשעי אני אדע ואון פעלתי וישר העויתי, ומה יש לי עוד צדקה לדבר לפניך ולהצטדק. כי בושתי וגם נכלמתי להרים אלהי פני אליך, כי בושתי במעשי ונכלמתי בעוונותי. ומה אשיב להי אין לי פה להשיב ולא מצח להרים ראש. ולא בצדקתי וביושר לבבי בטחתי, אך על רחמיך הרבים. ואני ברוב חסדך אבא, למען כי לך הרחמים והסליחות. ולמען שמך הגדול סלח לעוונותי כי רבו, וכפר פשעי אשר גדלו עד לשמים, ושא לכל חטאתי אשר אין להם מספר. סלחה לי כל מה שעשיתי מיום היותי על האדמה עד היום הזה, הודע ולא הודע, גלוי ונעלם, דבור וראיה, שמיעה והלוך, ומעשה ומחשבה. ונקני כבן שנה, וכל מקוראותי יהיו כפרה לנשמתי, כרוב רחמיך. מחה פשעי, הרב כבסני מעוני ומחטאתי טהרני. הסתר פניך מחטאי

8 ועשית, ותעשה.

וכל עונותי מחה ותרחיקם ממני, כרחוק מזרח ממערב, ותשליכם במצולת ים ולא יפקדו ולא יזכרו ולא יעלו על לב לעולם, כי תסלח כולם.

ברוך אתה יי חנון המרבה לסלוח

ראה עד חזק אתה

קומה ה׳ באפך והנשא בעברות קצפך וריבה את יריבי והכנע את אויבי ולחם את לוחמי והפל כל קמי, וכל היועצים ומחשבים עלי רעה הפר את עצתם, ותניא את מחשבותם, ויסכר פי דוברי רעתי. ותאייב אויבי ותצרר את צוררי. וגאלני ופדני מעון ומכל צרה ויגון ואנחה. וקבע נפש קובעי ויילכדו בגאונם ויפלו ממועצותיהם. תאלמנה שפתותיהם תחשכנה עיניהם ותמקנה בחוריהן, והמק בשרם ולשונם תמק בפיהם, זרועם תיבש ומתניהם תמיד המעד. וכל האלות הכתובות בספר תבואנה כמים בקרבם וכשמן בעצמותם, זאת פעולת שוטני מאת ה׳ והדוברים רע על נפשי. ואתה יי אלהים עשה עמי למען שמך, כי טוב חסדך, הצילני, קמי יבושו ויכלמו, ואני אשמח.

ברוך אתה יי גואל ישראל

רפאינו עד ורחמן אתה

למכאובי תן צרי, ותחבושת למכותי ומזור לתחלואי, מלוגמא[9] לחבורותי, רפואה למדוי, כי אומלל אני, ורחפו כל עצמותי ועששו. רפאני יי וארפא וחלצה נפשי מירדי בור כי מה בצע בדמי ברדתי אל שחת ותסיר ממני כל חולי וכל מדוה, ותסיר מחלה מקרבי ותשלח רפואה לכל מכותי ולכל תחלואי, בין לדבר שישנו בכלל אבר בין לדבר שאינו בכלל אבר. ואל בקצפך תוכיחני, ואל בחמתך תיסרני הלא גלוי וידוע לפניך, כי אין מתום בבשרי ואין שלום בעצמי, מפני חטאתי. כי בתוכחות על עון יסרת איש ותמס כעש חמודו, נפוגותי ונדכיתי עד מאד. לבי סחרחר, עזבני כחי ומאר עיני ונפשי ובטני, כלו ביגון חיי ושנותי באנחה. כי כשל בעון כחי[10]. ואתה מרום וידך על העליונה, ולך צדקה ולי בושת פנים, כי חטאתי לך. ועתה יי אלהי תאמר די לצרותי וחלצה נפשי ותרפאני ותשלח לי תעלה ורפואות והחייני ביראתך ובעבודתך.

בא״י רופא חולי עמו ישראל

ברך עלינו עד כשנים הטובות

ומי עשיר כמותך לכלכל את הכל, מקרני ראם עד[11] ביצי כנים, ואין אחד נשכח. כי רחמיך על כולם, כטוב כחוטא. גם עלי חוסה כרוב חסדיך, ורחם עלי כרוב

9 מלוגמא, תחבושת.
10 אוק׳: בעוני.
11 אוק׳: ועד.

רחמיך. ותזמן לי מחייתי ופרנסתי ומזונותי וכלכלתי ומדי ומחלצותי וכל צרכי וכל סיפוקי בנקיות, בהרווחה, בכבוד, בצדק, ביושר, בנחת, בלא צמצום, בלא חסרון, בלא עון, בלא דאבון, בלא עצבון, בלא טורח, בלא עמל, בלא יגיעה, בלא בושה, בידך ולא בידי בשר ודם, בלא צורך מתנתם, בלא צורך הלואתם, בלא צורך השכרתם. ופתח את ידך ותשביעני, רעני[12], נהלני ברצון. ותברך את שנותי בכל מיני הצלחה. ותשלח ברכה בכל מעשה ומשלח ידי. ואשכיל בכל אשר אלך כל ימי צבאי, עד בא חליפתי, בהצלחה.

ברוך אתה יי מברך השנים

תקע בשופר עד כנפות הארץ

נדחי עמך ישראל תאסוף ונפוצותיהם תקבץ מארבע כנפות הארץ. ושרוק להם ותקבץ נדחיהם מקצה השמים. ותקע בשופר גדול ובאו האובדים והנדחים. ושא נס לגוים ויביאום אל מקומם והתנחלום על אדמתם. ויבואו לציון ברנה ושבו מארץ אויב בנים לגבולם, וישבו עליה המה ובניהם ובני בניהם עד עולם, ולא ינתשו עוד לעולם.

בא"י מקבץ נדחי עמו ישראל

השיבה עד וצדקנו במשפט

יועצינו ושופטינו, השב כבתחלה מימי קדם. ואתה יי מלכנו שופטנו, מלוך עלינו, כי אין לנו מלך אלא אתה. ובעת השפטנו לפניך תוציא כאור צדקי ומשפטי כצהרים, ושפטני כצדקותיך ולא כרוע מעללי. ותתלבש בחסידותך ותטה כלפי חסד, כי אתה מלא רחמים ולך הרחמים והסליחות. אם עוונות תשמור יי׳ מי יעמוד. ואם עוונותי ענו בי, עשה עמי צדקה וחסד ואותי אל תביא במשפט עמך, וקטגורי אל יכנסו לפניך, ולדבריהם לא תשמע ולא תאבה. ומליצי ישרתי וצדקתי תקרב אליך, ויהיו דבריהם קרובים אליך יומם ולילה באזניך. כי כן מדתך, אהבת צדק ותשנא רשע, והשופט כל הארץ לא תעשה משפט, כי אם הכל בחסד וברחמים, ובאותן שתי המדות בראת עולמך, ובנוי ועומד עליהן[13].

ברוך אתה יי מלך אוהב צדקה ומשפט

ולמשומדים עד בימינו

מינים ומשומדים אבד זכרם ובטל סכוים. יבושו הבוגדים ריקם, יבושו ויכלמו עדי עד. ועווך[14] ואפך על עוזביך, כי כל עוזביך יבושו וימחו מספר חיים, ויאבדו עדי עד. והכופרים בשתי תורתך יכרתו בעולם הזה ולעולם הבא, תכלית שנאה

12 אוק׳: רועינו.
13 אוק׳: עולם . . . עליהם.
14 ועווך, אוק׳: מטושטש.

שנאתים, לאויבים היו לי. וכל משנאיך אשנא, וכל אויבי עמך לא תהיה להם תקומה. והפר עצתם וקלקל מחשבותם, וכל קרני רשעים תגדע, ולא ירומו[15] למו, למען כבודך.

ברוך אתה יי שובר אויבים ומכניע זדים

על הצדיקים עד בך בטחנו

ותרוממנה קרנות צדיקים ותרב גדולתם, למען שמך לנצח. יחד יכמרו רחמיך וניחומיך[16] עליהם, וירב שלום לאוהבי תורתך ולא יהיה להם מכשול, ולגר הגר אתם. וברכות לראשי צדיקים הבוטחים בך, ותשלם פעולותם ותהי משכורתם שלימה כאשר מקוים לך. וכל קויך לא יבושו, כי אינך מקפח שכרם, ואשרי אדם בוטח בך, ואתה טוב לברי לבב. יהי רצון מלפניך שתתן חלקי עם הישרים בלבותם להיות תחנותי ונשמתי עמהם, ושכרי כשכרם ועידוני כעידונם. ושמח נפש עבדך, ולא תעזבה לראות פני גיהנם. ותהיה גנוזה תחת כסא כבודך עם נפשות הצדיקים בצרור החיים.

ברוך אתה יי משען ומבטח לצדיקים

ולירושלים עד לתוכה תכין

סוכת דוד הנופלת תקים ותבנה כימי עולם, בנין קבוע, אהל בל יצען, בל יסע יתידותיו לנצח, היא ירושלים עיר הקודש. ותשוב אליה ברחמים וביתך יבנה בה ובית מקדשך תפאר בשכון שכינתך בו. ועיני תראינה ירושלים נוה שאנן, וכסא דוד אשר בתוכה תכון. ואזכה לראות בטובת בחיריך ולשמוח בשמחת גויך ולהתהלל עם נחלתך, בטוב אשר יקרא אותם באחרית הימים.

ברוך אתה יי בונה ירושלים

את צמח עד כל היום

תצמיח קרן לבית ישראל ולי תתן פתחון פה בתוכם. והרם קרן משיחך בכבוד. תגדיל ישועתי, כי לישועתך קויתי יי. ואם יתמהמהו עקבות משיחך אחכה לו כל ימי צבאי, ואתה תחכה לחנני ולרחמני. ותחיש עת הגאולה וקץ הישועה והנחמות במהרה בימינו. ותאמר סוף לגלותינו, וקץ הפלאות עיני רואות.

ברוך אתה יי מצמיח קרן ישועה

שמע קולנו עד תשיבנו

שמעה תפילתי ה׳ ושועתי האזינה. שמע יי׳ קולי אקרא. חנני וענני. שמע יי׳ וחנני יי׳ היה עוזר לי. אילותי לעזרתי חושה ואל תרחק ממני. היה קרוב לי בכל

15 אוק׳: ירימו.
16 אוק׳: ניחומיך ורחמיך.

קראי אליך. שועתי לפניך תבוא באזניך. כי אתה שומע תפלה ועדיך כל בשר יבאו. ופנית אל תפלת עבדך ואל תחנתו, לשמע אל הרנה ואל התפלה אשר עבדך מתפלל לפניך היום. וחוס ורחם עלי, והעתר לי. עוד אני מדבר ואתה תשמע לתת את שאלתי ובקשתי.

ברוך אתה יי שומע תפלה

רצה עד ברחמים

אלהי, יערב עליך שיחי. האזינה אמרי פי. הטה אלי אזניך ביום אקרא מהר ענני. ותחשב תפילתי כקרבן וכקטורת, כי אין מזבח לכפר עליו. הטיבה ברצונך את ציון ותבנה חומות[17] ירושלים. אז תחפוץ זבחי צדק, עולה וכליל. אז יעלו על מזבחך פרים. ועתה שחרב בעונינו, תהיה תפילתי תמורת קרבן ושלום פרים הגיון לבי, ועיני תחזינה בשובך בהגלות כבודך. ותרחם ערי יהודה אשר זעמת זה כמה שנים, ותתראה בציון. ודמי וחלבי ובשרי מוקטר ומוגש לשמך מנחה טהורה.

ברוך אתה יי המחזיר שכינתו לציון

מודים עד ועזרתנו סלה

אודך כי נפלאות נפלאתי ונפשי יודעת מאד ולא ידעתי להם ספורות. הפלא חסדיך עמדי כל ימי חיותי[18]. ונשמתי המסורה ופקודה[19] בידך תשמור מכל מיני חטא ועבירה להחזירה לך נקיה וטהורה. ותטיב לי, בין בחיי בין אחרי מותי, ולא תכלא רחמיך ולא יתמו חסדיך ממני, כי לך עיני מיחלות. בכל יום ויום תעמס לי ישועתי ועזרה ומחסה ביום צרה. רני פלט תסובבני סלה. ומלאכיך תצוה לי לשמרני בכל דרכי מכל מיני צרה וצוקה, ושמרני כאישון בת עין ובצלך תסתירני.

ברוך אתה יי הטוב שמך ול״נ להודות

שים שלום עד בשלומך

יי׳ אלהי, ברכני בכל הברכות הכתובות בתורה, וברך פרי בטני, והותירם לטובה לשמחני בהם ובכל מעשה ידי. ותשמרני מן המזיקים ומכל מיני פורעניות. ותהא שכינתך על ראשי ומלאכיך יחנו סביבותי. ושמרני מיצר הרע, שלא יסגפני ולא יסיתני ולא יחטיאני, לא בהרהור ולא במעשה. והאר פניך אלי. כי אשב בחושך אתה אור לי, כי אתה אורי וישעי. והאר פניך ואושעה[20]. באור פניך אהלך כי באור פניך חיים. ותחנני רחום וחנון בחנם בלא פועל, כי אם בחסדך ובצדקתך. ותרחם עלי כרוב חמלתך. ונטלני ונשאני ותשא פניך אלי. נסה עלי אור פניך. ותשים

17 אמש׳: חומת.
18 אוק׳: חייתי.
19 ונשמתי, אוק׳ ונשמותי המסורות ופקודות.
20 אוק׳: ואושע.

לי שלום בימי, ואף אחרי מותי. ואתה תברכני, ושים עלי שלום וטובה וברכה וחסד ורחמים וחן וצדקה וחיים כל ימי חיי.

ברוך אתה יי המברך את עמו ישראל בשלום

אלהי עד שלא נוצרתי איני כדאי, ועכשיו שנוצרתי כאלו לא נוצרתי. עפר אני בחיי, קל וחומר במיתתי. הרי אני לפניך ככלי מלא בושה וכלימה. לך לבדך חטאתי והרע בעיניך עשיתי. וצריך הייתי לומר, שוב לא אעשה, לולי כי יגורתי מפני יצרי הרע, שהוא כמאש ואני בשר ודם, אולי לא אוכל לו ואהיה כמוסיף על חטאי. אבל עתה יהי רצון מלפניך יי׳ אלהי ואלהי אבותי, שלא אחטא עוד, ומה שחטאתי לפניך מרוק ברחמיך הרבים, אבל לא על ידי יסורים וחולאים רעים.

אלהי [21], שמור פי ולשוני מדבר מרמה ודבר רע ונבלה ודבר עבירה. ותרגילם להגות בתורתך יומם ולילה ולדבר שירותיך ושבחותיך ושפתי רננות יהלל פי. תבענה שפתי תהלה ופי יגיד תהלתך ולשוני תהגה צדקתך. ולמקללי נפשי תדום, ואתה תענה וקללתם אל חיקם תשוב, יקללו המה ואתה תברך. פתח לבי בתורתך כחללו של עולם ובה תחכמני, ובלבי צפון אמרתך, שלא אשגה בם, ובמצותיך אחפוץ מאד. ואל תשגני ממצותיך, ואל תסתירם ממני, והדריכני בנתיבותם. וכל המחשבים עלי רעה יאבדו. ויאכלו פרי מחשבותם. וכל מה שעויתי ופשעתי וחטאתי, מיום היותי על אדמתי עד היום הזה, סלח ומרוק כחסדיך, ולא על ידי יסורים וחולאים ושום עצב וצער, כי אם כרוב רחמיך. ותצליח סופי אחרית ותקוה, ותקנני יצר טוב וחבר טוב בעולמך. ואשכים ואמצא ייחול לבבי. ותבא לפניך קורת נפשי. ותהיה תורתך אמנותי. ולא תהיה קנאתי על אחרים ולא קנאת אחרים עלי. ודעתי מעורבת עם הכל. ולא אחטא ולא אתבייש מאבותי. ותן לי חיים של יראת חטא, ושדעתך ניהנת מהם, ותצילני מעזי פנים ומעזות פנים ומיצר הרע ומדין קשה.

יהיו לרצון אמרי פי והגיון לבי לפניך יי צורי וגואלי

21 אלהי, ע״פ ברכות יז, א בתוספות מרובות.

יי אלהינו[1] ואלהי אבותינו אלהי אברהם אלהי יצחק ואלהי יעקב האל הגדול הגבור והנורא וכו' עד למען שמו באהבה.

מלך מלכי המלכים קדוש וברוך, הנני כורע ומשתחוה לפניך ואודה את שמך, על שבראתני יהודי ומזרע ישראל. ונתת לי עינים לראות ואזנים לשמוע ואף להריח ופה לדבר ולב להבין וידים לעשות בהם מלאכה ורגלים להלך וכל איברי בריאים ושלמים, וגדלתני והבאתני עד הלום. ועשית לי כל צרכי, מיום היותי על האדמה עד היום הזה. ועשית לי נסים מרובים עד אשר חדלתי לספור אותם, לכן אשתחוה לך אפים ארצה. ואני בסכלותי שכחתי את רוב טובותיך וחסדיך, וחטאתי ועוויתי ופשעתי לפניך הרבה מאוד, בתירה אחר מחשבת הלב וראיית העינים, משביעת עינים והרהורים רעים, ברכילות ולשון הרע ואבק לשון הרע; גסות, לצנות; כעס, כזב, קנאה וחמוד, שנאת חנם, נקימה, נטירה, משגה עור, מקלל, חושד בכשרים ומתכבד בקלון חבירו, בהונאת ריע, בממון ודברים, אבק גזל, אבק רבית, גניבת דעת ושפתי חלקות, בשיחה יתירה ומלאות פי שחוק, ברבוי אכילה ושכרות, בחלול השם, במושב לצים ודברים בטלים, נבול פה ושמיעת נבול, ושותק ומתייהר, במניעת תוכחה, רדיפת כבוד, בטול תורה, בטול קריאת שמע ותפלה ובבטול מצות. ולא חננתי דלים גם בדברים שהיה לאל ידי לעשותם (כאן יזכיר עוונו הרגיל בו) ועוד שארי עבירות אשר אין קץ לספור אותם, אשר לא הייתי כדאי להתקיים עד עתה. ותגדל חסדך אשר עשית עמדי להחיות את נפשי עד היום הזה, וכל העובר עלי(הם). רשע אני וצדיק אתה, ולא אתאונן על צרותי אלא על עוונותי, ברוך דין האמת. מי יתן ראשי מים ועיני מקור דמעה ואבכה יומם ולילה על עוונותי אשר רבו. ועל כל זאת האל הטוב, אשר לא כלו רחמיך, אני מתחנן ומתפלל לפניך, שתרחם עלי בקרב כל ישראל, והחזירני בתשובה שלימה לפניך, וסלח לי ומחול לי. וכפר לי על כל חטאתי ועוונותי ופשעי, והורני ה' דרך חוקיך ולמדני דרכיך ה', שלא ימנעו חטאי ועוונותי ופשעי ממני דרך האמת, שממנה אדע דרכיך ויחוד שמך, ואל יגרמו לי חטאי ועוונותי ופשעי מלעשות תשובה. אלא תהיה הרשות בידי שאָעֲזֹר ואבין דרך האמת ואשוב בתשובה שלימה לפניך. ואתה תטהר את לבי לעבדך באמת ובלבב שלם. ויהי רצון מלפניך, שלא תעלה על לבי שום תאוה ומחשבה שתעכבני מאהבתך וממצותיך, כי גלוי וידוע[2] לפניך ולפני כסא כבודך, שבלבבינו לעשות רצונך, ומי מעכב שאור שבעיסה ושיעבוד מלכיות. יהי רצון מלפניך יי' אלהי ואלהי אבותי, שתכניעם מלפנינו, ונשוב אליך לעשות רצונך בלבב שלם. ופתח לבי בתורתך ובמצותיך תרדף נפשי. והצילני מאשה רעה ומיצר הרע ומהרהורים

1 תפילת יחיד חדשה כאן, ואפשר שהיא חיבורו של ר' משלם בר יצחק, מחבר ה"קדושות" לשבת הבאות להלן.

2 גלוי וידוע, ע"פ ברכות יז, א.

רעים ומכל פורעניות וצרות המתרגשות לבוא לעולם. וכל החושבים עלי רעה מהרה הפר עצתם וקלקל מחשבתם. אנא יי׳ אלהי ואלהי אבותי [3], פרנסני פרנסה של כבוד, בלי עון ובלי עזרת אנוש, לסעדי מתוך דוחקי, אלא בעזרת ידך המלאה, הפתוחה הקדושה והרחבה, להשביע לכל חי כרוב רחמיך וחסדיך. והצילני מחטאים ומעוונות ומפשעים, ומלזות שפתים, ומן הדוחק ומן התפיסות [4], ומן הכשפים, ומקנאה ושנאה ותחרות, ומן המחלוקת ומכל צרה וצוקה. וכן תחינתי בעד כל אוהבי וקרובי (פלוני ופלוני), ותחינתי בעד כל ישראל עמך הטובים והישרים. והרשעים, אשר תוהים על עוונותיהם ומתחרטים ומהרהרים לעשות תשובה, שתרחם עליהם כרוב רחמיך וחסדיך הרבים, והורם דרך חקיך ולמדם דרכיך והחזירם בתשובה שלימה לפניך, וטהר את לבם לעבדך באמת ובלבב שלם, והחזיקם ללכת במצותיך ובחקיך, ולעשות הישר והטוב בעיניך. וחוס וחננו ורחם עלינו, וקבל ברחמים וברצון את תפלתינו כי אל שומע תפלות ותחנונים אתה. ומלפניך מלכנו ריקם אל תשיבנו, כי אתה שומע תפלה. אמרי האזינה יי׳ בינה הגיגי. הקשיבה לקול שועי, מלכי ואלהי, כי אליך אתפלל. לא כחטאינו תעשה לנו ולא כעוונותינו תגמול עלינו. אם עוונינו ענו בנו יי׳ עשה למען שמך. זכור רחמיך יי׳ וחסדיך כי מעולם המה. חנני אלהים כחסדיך, כרוב רחמיך מחה פשעי הרב כבסני מעוני ומחטאתי טהרני. לב טהור ברא לי אלהים ורוח נכון חדש בקרבי. יהי חסדך יי׳ עלינו כאשר יחלנו לך חלצני יי׳ מאדם רע וגו׳. נפלה נא ביד יי׳ כי רבים רחמיו וגו׳ כרחם אב על בנים וגו׳ השיבנו יי׳ אליך ונשובה, חדש ימינו כקדם.

## סדר קדושה לשחרית דשבת

׳אֵין כָּאֵל׳ מַעֲרִיצִים בְּמוֹרָאוֹת / בַּשְּׁעָרִים, זְרוּעִים לְאַרְבַּע הַפֵּאוֹת,
וְאוֹמְרִים: ק׳ ק׳ ק׳ יְיָ צְבָאוֹת.
גֵּאֶה עַל גֵּאִים נִשְׂגָּב לְבַדּוֹ / דְּגָלָיו מְעִידִים, כִּי אֵין בְּלָעָדוֹ:
מְלֹא כָל הָאָרֶץ כְּבוֹדוֹ.
5 הֲמוֹן עִירִים תָּמִיד לֹא יֶחְדּוֹל / וְנִצּוּחַ מַנְעִימִים בְּעוֹז מְגַדּוֹל:
אָז בְּקוֹל רַעַשׁ גָּדוֹל.

3 אוק׳: אלהינו ואלהי אבותינו.
4 ומן התפיסות, ומן האסורים. התפילה מסתיימת בכ״י אמש׳: ל׳א׳פ׳ו׳ל׳ל׳ י׳צ׳ו׳, ואין בפי פתרון.

הסימן: א״ב, משלם בר יצחק. כל מחרוזת ומחרוזת מסתיימת בחלקים מסדר הקדושה לשבת.

1 זרועים, ע״פ ירמיה מט, לב.
3 דגליו, מחנות ישראל.
5 עירים, מלאכים. לא יחדל, לא יחדל מלהלל. ונצוח, ושיר.

זֵכֶר אַדִּירִין אִישׁ בַּהֲלִיכָתוֹ לֹא יִתְקוֹל / חָשִׁים בְּמִשְׁלַחְתּוֹ, דַּרְכָּם מִלַּעֲקוֹל,
אַדִּיר וְחָזָק מַשְׁמִיעִים קוֹל.
טַפְסְרֵי טוֹהַר זַכִּים וְחַפִּים / יחד הקורא מְנִיעִים הַסְּפִּים,
מִתְנַשְּׂאִים לְעֻמַּת שְׂרָפִים.
כְּרוּבִים יְפָאֲרוּ וַחֲיוֹת יְשׁוֹרֵרוּ / לְעַתִּיק יוֹמִין בְּרַעַד יַאְדִּירוּ,
לְעֻמָּתָם בָּרוּךְ יֹאמֵרוּ.
מַלְכֵּנוּ מִקֶּדֶם מִתַּחַת תּוֹמֶךְ הֲדוֹמוֹ / נֶעְלָם מִכָּל הַנִּקְרָא בִּשְׁמוֹ,
וְאוֹמְרִים: בָּרוּךְ כְּבוֹד יְיָ מִמְּקוֹמוֹ.
סֶלָה רַחֲמֶיךָ בְּקֶרֶב שָׁנִים תּוֹדִיעַ / עַם עָנִי וְשַׁח עֵינַיִם לְהוֹשִׁיעַ,
מִמְּקוֹמְךָ מַלְכֵּנוּ תּוֹפִיעַ.
פָּנֶיךָ הָאֵר אֶל עַם מְיַחֲלֶיךָ / צַוֵּה יְשׁוּעוֹת נַחֲלַת דְּגָלֶךָ,
וְתִמְלוֹךְ עָלֵינוּ, כִּי מְחַכִּים אֲנַחְנוּ לָךְ.
קָדוֹשׁ, רָאשֵׁי מְצַפִּים בְּצִפָּיוֹן / רְאוֹת נְשׁוּאוֹת גֵּיא חִזָּיוֹן,
מָתַי תִּמְלוֹךְ בְּצִיּוֹן.
שַׂכְלֵל עֲזָרָה וְחֵיק הָאָרֶץ וְהַתִּיכוֹן / תָּמִיד בֵּית זְבוּל לְשִׁבְתְּךָ מָכוֹן,
בְּקָרוֹב בְּיָמֵינוּ לְעוֹלָם וָעֶד תְּשָׁכּוֹן.
מִי בַשָּׁמַיִם לְךָ יְעָרָךְ / שֵׁם כְּבוֹדְךָ לָעַד מְבוֹרָךְ,
תִּתְגַּדַּל וְתִתְקַדַּשׁ בְּתוֹךְ יְרוּשָׁלַיִם עִירֶךָ.
בְּרָצוֹנְךָ הֵטִיבָה מִשְׁכְּנוֹת מִבְטָחִים / יַעֲלוּ אָז עַל מִזְבַּחֲךָ מֵחִים,
לְדוֹר וָדוֹר וּלְנֶצַח נְצָחִים.
צֹאן מַרְעִיתְךָ וְכַנַּת נְטִיעָתֶךָ / חַדֵּשׁ יָמֶיהָ כְּקֶדֶם בְּאַהֲבָתֶךָ,

7 זכר, בזכר אדירים, כינוי למלאכים. ושמא צ״ל: אדיירון, הייגו השר המשמש בקודש. לא יתקול, לא יכשל. במשלחתו, בתפקידו.
9 טפסרי טוהר, מלאכי מעלה. יחד, נראה לי שצ״ל: יחף הקורה (או הקורות), ע״פ דברי הימים־ב, ג, ז.
10 שרפים, אוק׳: השרפים.
11 לעתיק יומין, לקב״ה. יאדירו, ינשאו.
13 מתחת, שמא במובן: מתחת לכיסא הכבוד.
15 בקרב שנים, חבקוק ג, ב. עם עני, ישראל, ע״פ שמואל־ב כב, כח.
17 דגליך, השווה ההערה לטור ג. מסתבר שיש לנקד: מיחלך . . . דגלך.
19 בצפיון, בציפיה. נשואות, נשואים לראות גיא חזיון.
21 עזרה וכו׳, ע״פ יחזקאל מג, יד ומב, ה. כאן מתחיל סימן שמו של הפייטן: משלם
21—23 עזרה וכו׳, ע״פ יחזקאל מג, יד ומב, ה. כאן מתחיל סימן שמו של הפייטן: משלם בר יצחק. ושמא ניתן גם להוסיף: הכהן. מבורך, אוק׳: יתברך, והסימן לקוי. משום הנוסח ״יתברך״ ציין א. נויבאואר ברשימת כתבי היד של אוקספורד סי׳ 1175 (Opp. 778) את האקרוסטיכון: משה בר יצחק, בדומה לסימן שציין ב״קדושה למוסף דשבת״.
25 מחים, קרבנות.
27 וכנת, ישראל, ע״פ תהלים פ, טו.

וְעֵינֵינוּ תִרְאֶינָה מַלְכוּתֶךָ.
קוֹל צוֹפַיִךְ יִשְׂאוּ כְּנִיבוּאֵי חוֹזֶךָ / הַשִּׁיר יִהְיֶה לָכֶם לְהַאְדִּיר עִיּוּוֶךָ,
כִּדְבָר הָאָמוּר בְּשִׁירֵי עָוֶךָ.
הָשֵׁב כְּהַנִּים בְּחַרְתָּם בְּחֶלְקֶךָ / מִיְסוֹד הָרוֹאֶה הִסְדִּירָם לְהַשְׁלִים חֻקֶּיךָ,
עַל יַד דָּוִד מְשִׁיחַ צִדְקֶךָ.
יִמְלוֹךְ יְיָ לְעוֹלָם בְּצִיּוֹן הַר קָדְשׁוֹ / אֱלֹהַיִךְ צִיּוֹן לְדֹר וָדֹר הַלְלוּיָהּ שֶׁבֶר עַמּוֹ בְּהַחְבִּישׁוֹ.

## קדושה למוסף דשבת

אֶל נַעֲרָץ עַל סְבִיבָיו בְּמוֹרָאוֹת / בְּשָׁלֹשׁ כִּתּוֹת מְשֻׁלֶּשׁ רִבּוֹאוֹת,
קָדוֹשׁ קָדוֹשׁ קָדוֹשׁ יְיָ צְבָאוֹת.
גְּבוֹהַּ מֵעַל שְׁחָקִים חַסְדּוֹ / דּוֹק וְחֶלֶד לֹא יְכַלְכְּלוּ הוֹדוֹ,
מְלֹא כָל הָאָרֶץ כְּבוֹדוֹ.
הַנְּשׁוּאִים מֵרֶחֶם יְשַׁבְּחוּ בְּמַהֲלָלָם / וְהֻמָּה יָרוֹנּוּ וְיִצְהֲלוּ בְּקוֹלָם.
כְּבוֹדוֹ מָלֵא עוֹלָם.
זִיו כְּבוֹדוֹ הַחַי לֹא יֻחֲזֶה / חֲשַׁאי צְבָיוֹנִים וּמַאֲמַר בְּרָזֶה,
מְשָׁרְתָיו שׂוֹאֲלִים זֶה לָזֶה.
טִיפְחֵי רוֹם וָאָרֶץ יָסְדָה יָדוֹ / יָם וְדַרוֹם מִדְבָּר וְיעוּדוֹ,
אַיֵּה מְקוֹם כְּבוֹדוֹ
כְּעַם עֲמוּסִים בְּנוֹעַם יְזַמְּרוּ / לְהַקְדִּישׁ לְיוֹצְרָם בְּשָׂפָה יְבֵרֵרוּ,
לְעָמָּתָם בָּרוּךְ יֹאמֵרוּ.
מְסַפְּרִים כְּבוֹד אֵל וּקְדֻשָּׁתוֹ בְּפִימוֹ / נֶעְלָם מֵהֶם וְנִסְתָּר מֵעֵינֵימוֹ,
בָּרוּךְ כְּבוֹד יְיָ מִמְּקוֹמוֹ.
הַמַּזְכִּירִים תָּמִיד לוֹ הוֹמִים / וְכָל הַיּוֹם וְכָל הַלַּיְלָה נוֹאֲמִים:

29 קול, ע״פ ישעיה נב, ח.
31 מיסוד הרואה, שמואל הרואה, ע״פ תענית כז, א.
33 על ראשו, כך הנוסח בכ״י אוק׳. אמש׳ בטעות: על ראש שמחתו.
34 בהחבישו, בתיתו תחבושת על השבר לשם ריפוי.

הסימן הוא: א״ב, משלם בר יצחק. גם כאן משלימים חלקי הקדושה את מחרוזות הפיוט.

1 שלש כתות, של מלאכי מעלה. 3 דוק וחלד, שמים וארץ.
5 הנשואים, ישראל, ע״פ ישעיה מו, ג.
7 זיו, ע״פ שמות לג, כ. חשאי, המלאכים המשתוקקים לסוד ה׳ ולמאמר רזה, היינו דק ועדין.
9 טיפחי רום, ע״פ ישעיה מח, יג. 11 כעם עמוסים, כישראל, ע״פ ישעיה מו, ג.
15 המזכירים, המלאכים המזכירים שמו של הקב״ה. כאן התחיל הפייטן לפייט שוב את האותיות ה־נ.

מְמָקוֹמוֹ הוּא יִפֶּן בְּרַחֲמִים.
זָעִים דִּינוּר וְאֶלָּף אֲלָפִים גְּדוּדֵימוֹ / חָלִים לְבִלְתִּי לָנֶאֱץ עַל עַמּוֹ,
וְיָחוֹן עַם הַמְיַחֲדִים שְׁמוֹ.
טֶרֶם יְפָאֲרוּ לאמרום הֶחָמִיד / יְקַפְּצוּ אֲרָאֶלִים נוֹהֲם לְהַעֲמִיד,
עֶרֶב וָבֹקֶר בְּכָל יוֹם תָּמִיד.
כְּגוֹי אֶחָד, מִי כָהֶם הַמַּאֲמִירִים / לְקוֹלוֹ, כְּמַרְעִים כְּבוֹד הָאַדִּירִים,
פַּעֲמַיִם בְּאַהֲבָה שָׁמַע אוֹמְרִים.
מִתְרַצֶּה בְּקִיחַת דְּבָרִים לְשַׁחַד / נִדְבָּרִים יֵרָאֶיו וּתְמִימָיו יַחַד:
שְׁמַע יִשְׂרָאֵל יְיָ אֱלֹהֵינוּ יְיָ אֶחָד.
סוֹדוֹ גָּלוּי אֶל עַבְדָּיו בְּלִימּוּדֵנוּ / עוֹנֶה וְאוֹמֵר, כִּי הוּא מַצִּילֵנוּ,
אֶחָד הוּא אֱלֹהֵינוּ הוּא אָבִינוּ.
פּוֹעֵל יְשׁוּעוֹת אֵלָיו קִוִּינוּ / צֵאתֵנוּ לְרִוָּיָה כִּי בָאֵשׁ בָּאנוּ
הוּא מַלְכֵּנוּ הוּא מוֹשִׁיעֵנוּ.
קוֹמְמִיוּת יוֹלִיךְ עַל גַּבָּם אָרַךְ מַעֲנִית / רִשְׁפֵּי קֶשֶׁת יְשַׁבֵּר וְיַקְצִיץ חֲנִית,
וְהוּא יַשְׁמִיעֵנוּ בְּרַחֲמָיו שֵׁנִית.
שֶׁאֵר עַמּוֹ בציהלו כְּמֵהִים / תְּהִלָּה בָּאָרֶץ אֶתֵּן... ופס וּגְבוֹהִים,
לְעֵינֵי כָּל חַי לִהְיוֹת לָכֶם לֵאלֹהִים.
מִשְׁפַּט הַמֶּלֶךְ לַמְּדִינָה מִתְחַכֵּם / בְּרִיצַת חֻקְקֵי מִשְׁעֲנוֹתָם יְקַבֵּל בְּשֶׁכֶם
לָהֶם יֹאמַר: אֲנִי יְיָ אֱלֹהֵיכֶם.
יִמְלוֹךְ יְיָ לְעוֹלָם בְּצִיּוֹן הַר קָדְשׁוֹ / אֱלֹהַיִךְ צִיּוֹן יַעֲלֶה עַל שִׁמְחָתוֹ, רֹאשׁוֹ
לְדוֹר וָדוֹר הַלְלוּיָהּ שָׁבֶר עַמּוֹ בְּהַחְבִּישׁוֹ.

17 דינור, נהר דינור והמלאכים, ע״פ דניאל, ז, י. המלאכים מפחדים ורועדים לקטרג על ישראל.
19 לאמרום החמיד, אוק׳: לא מרום. ושמא יש לנסח: לאל מרום. נוהם, צעקת שיר.
21 כגוי אחד, כישראל, ע״פ שמואל־ב ז, כג.
23 מתרצה, הקב״ה. לשחד, לפייס על ידי הכרת מלכות שמים. בקיחת, אוק׳: בקחת.
25 כאן חזר הפייטן לסדר הא״ב שהתחיל בו. בלימודינו, אוק׳: כלימודינו.
29 על גבם, היינו את ישראל, ע״פ תהלים קכט, ג.
31 בציהלו, כך במקורות, ובכ״י אמש׳ מסומנת המלה בנקודות למעלה, לאמר שאין לזה מובן. ושמא יש לנסח: בצלו, כלומר: לשבת בצלו. אמש׳: אתן . . . ופס וגבוהים, ובכ״י אוק׳ בלתי קריא. ושמא צ״ל: אתן אותם וגבוהים.
33 כאן בא סימן השם: משלם בר יצחק. נויבאואר רשם: משה, שכן ראה את הסימן ב״מ׳ש׳פט ה׳מלך״. בריצת, בריצוי המחוקקים (במדבר כא, יח), גדולי הדור. בשכם, כך בכ״י אוק׳, היינו בהשכמה, בבוקר. אמש׳: נשכם, וגם מלה זו מסומנת בנקודות כבלתי מובנת (הפעם הנקודות למטה).
35־36 ימלוך, סיום זה הוא כסיומו של ״סדר קדושה לשחרית דשבת״.

# השער השמיני מ"ספר המשלים" ליעקב בן־אלעזר

יוצא לאור בידי חיים שירמן

# ה ק ד מ ה

יעקב בן־אלעזר, סופר עברי רב פעלים — משורר, בלשן, פילוסוף ומתרגם — חי סמוך לשנת 1200 בטולידו[1], ובזקנתו כנראה גם בעיר הפרובנסאלית בוֹקֶר (Beaucaire)[2]. החשוב שבין כתביו המקוריים הוא קובץ מקאמות עבריות הנודע בשם "ספר המשלים". הוא הגיע אלינו בכתב־יד יחיד השמור כיום בספרייה הממלכתית שבמינכן[3]. המעתיק שמריה בר־יעקב הכהן כתב אותו כפי הנראה בשנת כ"ח (1268) וצירף אליו גם את "משלי שועלים" לברכיה הנקדן וגם חיבור דתי־מיסטי בשם "ספר החיים" למחבר עלום־השם[4].

א. גייגר הוא המלומד הראשון שהעיר את תשומת לבם של הקוראים על קיומו של "ספר המשלים". הוא הועיד לו עמודים אחדים בתוך מחקר על הרד"ק שהופיע ב־1857 ופרסם שם את ראשית ההקדמה של בן־אלעזר ל"משלים"[5]. מ. שטיינשניידר קנה לו זכות גדולה במחקריו על אישיותו של בן־אלעזר, על זמנו ומקום מגוריו, על כלל חיבוריו, ובמיוחד על תרגומו העברי המחורז של ספר "כלילה ודמנה"[6]. גייגר ושטיינשניידר לא קראו בעיון את כ"י מינכן, ועל כן לא הכירו את יחודן של המקאמות הכלולות בו. אולם הן עשו רושם עז על ח. בראדי הצעיר, עד שאפילו החליט להוציאן לאור[7] ויש להצטער על שלא הגשים את תכניתו זו והסתפק

1 עיין בביבליוגראפיה המובאת במאמרי "סיפורי האהבה של יעקב בן־אלעזר" — ידיעות המכון לחקר השירה העברית כרך ה (תרצ"ט/1939) 209—246. מאמרים שהופיעו אחרי־כן נרשמו בהערה 10 להלן.

2 בן־אלעזר חיבר את ספרו "גן תעודות" בשביל האחים שמואל ועזרא בני יהודה. שטיינשניידר משער (ZDMG XXVII, 558) שאלה הם בניו של יהודה בן־נתנאל מעיר בלקירי (=בוקר), הידועים לנו גם מחייו של אלחריזי. עיין ב"תחכמוני" מהד' קאמינקא עמ' 351 (שער מ"ו).

3 M. Steinschneider, Die hebräischen Handschriften der K. Hof-und Staatsbibliothek in München, 2. Aufl. München 1895 p. 88–90.

4 הקולופון של המעתיק נדפס בקטאלוג של שטיינשניידר עמ' 89. אחד מבעלי כתב־היד רשם בו את שמו ואת התאריך ה' אלפים מ"ו (=1286), היינו 18 שנים לאחר הזמן המשוער של ההעתקה. לתאריך ההעתקה הנ"ל (1268) יש חשיבות גם לקביעת זמן חייו של ברכיה בעל "משלי שועלים". "ספר החיים" נמצא בעוד כמה ספריות, עיין בקטאלוג האיטלקי של הפאלאטינה בפארמה לפירו (Perreau) עמ' 129—130 מס' 13 ושם עמ' 158 מס' 46; ג. מרגליות, קטאלוג המוזיאון הבריטי ג עמ' 59—60 מס' 756.

5 ב"אוצר נחמד" ב (וינה 1857), 159—162; חלק של ההקדמה נדפס שם 160—161.

6 עיין בביבליוגראפיה של M. Steinschneider, Die hebräischen Übersetzungen p. 878 Anm. 175; ib. 878–883; idem, Die arab. Literatur der Juden p. 157–158.

7 H. Brody in ZfHB II (1897) p. 153 Anm. 1.

בפרסומם של שלשה שירים מתוך "ספר המשלים". הם הופיעו באנתולוגיה "שער השיר" (1905) שבראדי הוציא בשותפות עם ק. אלברכט [8].

רק שלשים וארבע שנים לאחר מכן ניתן למעוניינים לטעום את טעמו המיוחד של "ספר המשלים". בתרצ"ט/1939 פרסמתי ארבעה (ה, ו, ז, ט) מתוך עשרת שערי הספר וצירפתי אליהם במלואה גם את הקדמת בן־אלעזר [9]. השערים הנ"ל מכילים סיפורי־אהבה השונים מאד בתוכנם ובאופיים מן הסיפורים המצויים כרגיל במקאמות העבריות. בעיית המקורות של "ספר המשלים" מעניינת, אך היא גם מסובכת למדי. בקראנו את הסיפורים מתעוררות אצלנו שאלות רבות ולא על כולן נוכל להשיב כיום. בכל אופן לא כאן המקום לדון בהן ועלי להסתפק בציונם של כמה מאמרים על "ספר המשלים" שהופיעו מאז [10].

להלן ידובר רק על השיטה שנקטתי בההדרת הסיפור החדש שלפנינו — הריהו השער השמיני מתוך "ספר המשלים" שאפשר לכנות בשם "מעשה עכבור". כוונתי העיקרית היתה להגיש לקוראים העתקה נאמנה של הטקסט כפי שהוא מועתק בכתב־היד, אלא שבגלל ריבויין של הטעויות במקורנו לא ניתן לי לקיימה במלואה. סבור הייתי שאין טעם להשאיר את כל השיבושים בגוף המהדורה ולהביא את התיקונים הנראים לי במדור ההערות. לפיכך הכנסתי אל הטקסט כל תיקון הכרחי לפי דעתי, בעוד שהנוסחאות המשובשות של כתב־היד הועברו אל ההערות. לנוחיות הקוראים ניקדתי את הטקסט כולו (ואף הוספתי בו סימני פיסוק). ברם לא השמטתי את אמות הקריאה המרובות בכתב־היד וצירפתי את הניקוד אל הכתיב המלא, אפילו אם פגעתי בזה בכללי הדקדוק המקובלים.

יש להדגיש כי בצורת האותיות של כתב־יד מינכן טמון מכשול חמור למהדיר. רבות מהן וביחוד את הצירופים שביניהן ניתן לקרוא בדרכים אחדות: אפשר למשל להחליף לרוב ו״ו ביו״ד ויו״ד בוי״ו, הרי״ש והדל״ת זהות לעתים תכופות, ונוסף על כך נראית הרי״ש לפעמים ממש כיו״ד. כ״ף סופית נכתבת כדל״ת, שני קווים הדומים לשני יו״דים באים גם במקום אל״ף או מי״ם, ועוד כאלה וכאלה. בכך עדיין לא ספרנו את כל מגרעותיו של המעתיק. הוא עשה את מלאכתו גם ברשלנות יתירה, וכשלא הבין מה שקרא, יצר לו מלים וצירופי מלים דמיוניים. והגרוע מן הכל: מדי פעם בפעם גם דלג על מלים חשובות. יש ובטקסט של כתב־היד אין כל מעבר מעניין אחד לשני, יש וחסר הפועל או מלה אחרת הנחוצה להבהרת

8 H. Brody & K. Albrecht, **שער השיר**, Die neuhebräische Dichterschule der spanisch-arabischen Epoche, Leipzig 1905 p. 162–165.

9 **עיין בהערה 1 לעיל.**

10 J. Schirmann, Les Contes rimés de Jacob ben Eléazar de Tolède — Etudes d'Orientalisme dédiées à la mémoire de Lévi-Provençal, Paris 1962 p. 285-297. ועיין גם כן: J. Schirmann, Der Neger und die Negerin — MGWJ 83 (1939) p. 88–92; idem, L'amour spirituel dans la poésie hébraïque—Lettres Romanes XV (Louvain 1961) p. 317-319. בכה״ע "מולד" ה, חוב׳ 29־30 (1973) עמ׳ 578־587 הופיע מאמרי "מעשה בזקן צבוע—מסיפורי יעקב בן־אלעזר", הדן בטקסט שנדפס כאן.

הרעיון. השתדלתי למלאות את הליקויים האלה בתכלית הקיצור, רק כדי שתובן הכוונה הכללית של הדברים. אינני טוען שהצלחתי לשחזר את הנוסח המקורי בדיוק. כל ההשלמות הללו מוקפות במהדורה בסוגריים מרובעים.

בן־אלעזר נזקק במידה מובהקת ללשון המקרא. בגלל תכונתו זו יכולתי להסיר כמה שיבושים חמורים מן הטקסט. הסתמכתי על תוכנו וניסוחו של פסוק תנ"כי מסויים, אך נזהרתי שלא להפריז בהתאמת דברי המשורר אל לשון הכתוב. שהרי לא תמיד התכוון בן־אלעזר לשלב בדבריו מובאות כלשונן, אלא הסתפק ברמיזות אליהן. כמו כן אין גם לשכוח שציטט את המקרא על פי הזיכרון ועלול היה לטעות בפרטים קטנים.

לפעמים יכולתי לקבוע טעות ודאית בנוסח כתב־היד מתוך הליקויים שנתגלו לי בחריזתן של שתי מלים או מהיעדרם של חרוזים במקום שהיו דרושים. כמו בשאר השערים של "ספר המשלים" יש גם במעשה עכבור הרבה שירים שקולים[11], וגם הליקויים שבמשקליהם מעידים על רשלנותו של המעתיק ותובעים את תיקונם. נדמה לי שהצלחתי להציע תיקונים שמתקבלים על הדעת לרוב השיבושים שבטקסט, אך דווקא באותם השירים השקולים נשארו מקומות מועטים שלא עלה בידי להגיהם ועל כן נדפסו הללו ללא ניקוד.

השתדלתי למעט בתיקונים במידת האפשר, ובכל זאת מגלה מדור ההגהות המצורף למהדורה זו, כי נאלצתי לשנות את הטקסט בערך ב־190 מקומות. היו אלה לרוב שינויים גראפיים קלים, אך במקרים מועטים לא ראיתי מוצא מן הסבך אלא בהכנסת שינויים ראדיקליים. אכן הוצאתו של טקסט ספרותי על פי כתב־יד יחיד ומלא טעויות זוהי משימה קשה לפי כל הדעות. קיבלתי אותה על עצמי מתוך ההכרה שבן־אלעזר תרם תרומה חשובה לספרות העברית וראוי הוא שיכירוהו חוקריה וחובביה. הואיל ואין סיכויים סבירים שתתגלה העתקה מתוקנת של "ספר משלים", לא היה כל טעם לדחות את העבודה לזמן מאוחר יותר.

11 למהדורה זו מצורפת רשימת השירים הללו.

[מעשה בעכבור הזקן]

[49א] נָאֻם לְמוּאֵל בֶּן־אִיתִיאֵל: הָיִיתִי מְנַעוֲרֵי מִתְהַלֵּךְ בַּחוּצוֹת וְסוֹחֵר / מִגּוֹי אֶל גּוֹי וּמִמַּמְלָכָה אֶל עַם אַחֵר, / פַּעַם אָלִין בַּמִּדְבָּר וּבַיְעָרִים, / פַּעַם בְּבָתֵּי הַחֲצֵרִים / כְּמִשְׁפַּט הוֹלְכֵי עַל דֶּרֶךְ וְהוֹלְכֵי נְתִיבוֹת, / פַּעַם בַּחוּץ, פַּעַם בָּרְחוֹבוֹת, / וְלַיְלָה אֶהְיֶה עַל מִטּוֹת שֵׁן– / וְשׁוֹכְבִים עַל מִטָּתָם / וּסְרוּחִים עַל עַרְשׂוֹתָם, / וְלַיְלָה סוּף לְרֹאשָׁם חָבוּשׁ – / וְעָרוֹם יָלִינוּ מִבְּלִי לְבוּשׁ, / וְיוֹם יְהַלֵּךְ יָעֵף וּנְכֵה רַגְלַיִם, / אֵין לָחֶם וְאֵין מַיִם. / כָּזֹאת וְכָזֹאת יִקְרֶה לְעוֹבְרֵי דְרָכִים – / פַּעַם עֲדִינִים, פַּעַם נְבוּכִים, / פַּעַם כִּנְבָלִים וּפַעַם כִּמְלָכִים. וָאֶשָּׂא מְשָׁלִי וָאוֹמַר:

υ – – – / υ – – – // υ – – – / υ – – –
דִּבַּר אָדָם בְּלִי יַעֲמוֹד / בְּעֵינוֹ, יָד לְיָד יִשָּׁגֵא –
וְעֵת יָקוּם וְעֵת יִשְׁכַּב / וְעֵת יִסַּע וְעֵת יַחֲנֶה
וְעֵת יִגְדַּל וְעֵת יֵדַל / וְעֵת יַעֲשִׁיר וְעֵת יַעֲנֶה
וְעֵת יִשְׂחַק וְעֵת יִזְעַק / וְעֵת יַהֲרֹס וְעֵת יִבְנֶה
וְעֵת יָגִיל וְעֵת יָחִיל / וְעֵת יְצַדַּק וְעֵת יוֹנֶה,
וְשַׂחַר יַעֲבוֹד צוּרוֹ – / וְעֶרֶב לֹא לְאֵל יִפְנֶה,
וְיֵשׁ נִשְׁעָן עֲלֵי הוֹנוֹ – / וְהוּא עַל בַּעֲלוֹ יִזְנֶה,
וְיֵשׁ נִשְׁעָן בְּהוֹד תִּבֵל – / וּמִשְׁעַנְתּוֹ רְצוּץ קָנֶה,
וְיֵשׁ יִיגַע לְהַעֲשִׁיר, אַךְ / לְלִבּוֹ מַחֲלָה יְקֻנֶּה.
דְּבַר אִישׁ כָּל יְמֵי חַיָּיו / הֲיִסָּפֵר הֲיִמָּנֶה?
וּמַשְׂכֻּרְתּוֹ בְּעֵת וָעֵת / עֲשָׂרָה יַחֲלִיף מוֹנֶה,
תְּבַקְשׁוּ אַחֲרֵי כָל זֹאת – / וְהֵן אֵין קוֹל וְאֵין עוֹנֶה!

וְרָאִיתִי נְפָלָאוֹת, / גְּדוּלוֹת וְנוֹרָאוֹת, / וּפָגַעְתִּי אֲנָשִׁים רַבִּים, / נְבָלִים וּנְדִיבִים. / [וָאֹתִי לְעִיר] יוֹשְׁבֶיהָ עֲשִׁירִים / וְסוֹחֲרֶיהָ שָׂרִים / וְעַל זָהָב לֹא יַחֲמוֹלוּ / וְכֶסֶף בַּקָּנֶה יִשְׁקוֹלוּ / וַתִּישַׂר הַמְּדִינָה בְּעֵינַי / וַיִּבְרְחוּ וַיֵּלְכוּ כָל יְגוֹנַי, / וָאֹמַר כַּאֲשֶׁר רְאִיתִיהָ: / פֹּה אֵשֵׁב כִּי אִוִּיתִיהָ. וָאֶשָּׂא מְשָׁלִי וְאוֹמַר:

υ – – – / υ – – – // υ – – – / υ – – –
בְּחַר־נָא לָךְ שְׁכוֹן אֶרֶץ / שְׁכוּנֶיהָ נְדִיבֵי עָם,
עֲשִׁירֵי הוֹן שְׂמֵחִים בּוֹ, / מְתֵי שֶׂכֶל וְטוּב טַעַם.
בְּטוּב לֵב תִּפְגְּשֵׁם תָּמִיד, / בְּאוֹר פָּנִים בְּלִי זַעַם,
וְאִם בָּא אִיד לְאִישׁ מֵהֶם – / יְבוֹאוּהוּ בְּלֵב נִפְעָם.
בְּעֵת זֶה תִּשְׁכְּנָה בָטַח / וּבֵינָם נַפְשֵׁךְ תִּנְעַם.

וְאַשְׁכִּים בַּבֹּקֶר לִרְאוֹת אֲנָשֶׁיהָ / וְיוֹשְׁבֶיהָ, וּרְחוֹבוֹתֶיהָ וּמִגְרָשֶׁיהָ – / וְהִנֵּה כֻלָּם אֲנָשֵׁי

מְרָמָה / וִילִידֵי אַשְׁמָה. / וָאוֹמַר בְּרִאוֹתִי רִשְׁעָם: / אֵלְכָה־לִּי אֶל הַגְּדוֹלִים וַאֲדַבְּרָה עִמָּם, / כִּי הֵמָּה יוֹרוּ חֻקּוֹת וְתוֹרוֹת – / [349] אַךְ הֵמָּה שָׁבְרוּ עוֹל נִתְּקוּ מוֹסֵרוֹת. / וָאָרְאֶה וְהִנֵּה שׁוֹפְטֵיהֶם שׁוֹפְטֵי שֶׁקֶר, / וְאֵבִי עֶרֶב לֹא גָרְמוּ לַבֹּקֶר, / וַיִּתְלַקְטוּ [אֲלֵיהֶם] כָּל טָחֵי תָפֵל / וְכָל אֲשֶׁר שֶׁקֶר טוֹפֵל, / וְאִישׁ בְּאָחִיהוּ בָגַד וּפָשַׁע / וְצַדִּיק מָט לִפְנֵי רָשָׁע, / וּכְעֻגְלָה דָּשָׁה, יְפוּשׁוּן / וְלַמּוֹכִיחַ בַּשַּׁעַר יְקוֹשׁוּן, / וְלֹא נִמְצָא כִּי אִם רָשָׁע וְחוֹטֵא – / וְהָעִיר מָלְאָה מְוֹטָה. וָאֶשָּׂא מְשָׁלִי וָאֹמַר:

– – ∪ – / – ∪ – – // – – ∪ – / – ∪ – –

כַּמָּה אֲהַלֵּךְ נְתִיבוֹת, / אָסוֹב וְאָדְרוֹךְ דְּרָכִים,
קַצְוֵי אֲדָמָה אֲמַדֵּד, / אָבוֹא קְצוֹת מַהֲלָכִים,
אַרְחִיק נְדוֹד בַּיְעָרִים, / אַקִּיף שְׁבִילִים אֲרֻכִּים!
פַּעַם בְּנֶפֶשׁ חֲרֵדָה / וּבְרַעֲיוֹנִים נְבוּכִים,
פַּעַם חֲבֵרֵי נְבָלִים, / פַּעַם חֲבֵרֵי נְסִיכִים,
פַּעַם מְלוֹנִי בְאַשְׁפָּה, / פַּעַם בְּבָתִּים עֲרוּכִים,
פַּעַם אֲמַשֵּׁשׁ בְּלִי נֵר, / אָתְעָה וְאֵלֵךְ חֲשֵׁכִים
לִדְרוֹשׁ וְלָתוּר מְקוֹמוֹת / אִישִׁים בְּשֶׂכֶל סְמוּכִים,
אַנְשֵׁי אֱמֶת אֹהֲבֵי טוֹב / מְשָׁוֶא וּמֵחֶטְא חֲשׁוּכִים.
הֵן אַחֲרֵי מִשְׁאֲלוֹתַי / הֵן מַאֲוַיַּי מְשׁוּכִים.
וָאֶפְגְּשָׁה עַם חֲשַׁבְתִּים / זַכִּים וּבְתוֹם תְּמוּכִים –
הֵן תַּאֲוָתְךָ לְבָבִי – / הִיא עִיר סְגֻלַּת מְלָכִים,
הֲן אִם זְמַן יְנַשְּׁכֵנִי, / פֹּה יִהְיוּ הַנְּשׁוּכִים.
וָאֶחֱקוֹרָה – וְהִנֵּה / פֹּה מַחֲשָׁבוֹת הֲפוּכִים,
כִּי הִיא מְלֵיאָה מְתֵי שָׁוְא / מִזֵּד וּמֵאִישׁ תְּכָכִים
וַתַּעֲלֶה קִימְשׁוֹנִים / כְּוֹלָה כְּסִירִים סְבוּכִים,
עוֹבְדֵי מְלֶכֶת מְרוֹמִים / וַיִּסְכּוּ לָהּ נְסָכִים,
כָּל מַאֲכָלָם פְּתָנִים, / יֵינָם חֲמָסִים מְסוּכִים,
עוֹשֶׁק וְגֵזֶל בְּיָדָם / נִמְצָא וְדָמִים שְׁפוּכִים.
חֻלָּקָם בְּאֶרֶץ יָקוֹלֵל, / יִהְיוּ כְּרֵעַ הֲדוּכִים,
יֹאבְדוּ מְהֵרָה, וְיִהְיוּ / גֵּרוֹת מְאוֹרָם דְּעוּכִים,
רָמְחֵי זְרוֹעוֹת נְטוּיוֹת / יִהְיוּ בְלִבָּם מְעוּכִים!
וּמְתֵי אֱמוּנָה וְצֶדֶק / יִהְיוּ לְצוּרָם בְּרוּכִים,
וְיִרַנְּנוּ אָז בְּטוּב לֵב / הַצּוֹעֲקִים מַר וּבוֹכִים.
אֵלֵךְ אֲבַקֵּשׁ שֹׁכֶן טוֹב / תּוֹךְ עַם מְצֹעָרִים חְכוּכִים
עַם יִשְׁפְּטוּ דַל וְיָתוֹם, / כְּרֵשׁ כְּעָשִׁיר כְּמָכִים,

לֹא יֶהְדְּרוּ דַל בְּרִיב, לֹא / יִשְׂאוּ פְּנֵי דַל וְדַכִּים,
צוֹפִים רָצוֹן בּוֹרְאָם וּלְ־ / חַסְדּוֹ מְקַוִּים וְחוֹכִים,
יוֹשְׁבִים בְּסֵתֶר שְׁלוֹמִים / בְּכָנָף חֲנִינָה סְכוּכִים,
לֹא יֵרָאוּ יוֹם חָרוֹן אַף, / כִּי אַף וְחָרוֹן שְׁכוּכִים.

וָאֹמַר כִּי רָאִיתִי מַטֵּי מִשְׁפָּט לוֹקְחֵי שׁוֹחַד – / עַתָּה אֶסָּפֶה יוֹם אֶחָד, / כִּי דַרְכָּם מְשׁוֹכַת חֵדֶק וְחַתְחַתִּים. / אֵין לִי טוֹב כִּי אִם הְמַלֵּט אֶל אֶרֶץ פְּלִשְׁתִּים.
אֲנִי טֶרֶם אֲכַלֶּה לְדַבֵּר אֶל לִבִּי / וָאֶשְׁמַע קוֹל שָׁאוֹן וְקוֹל מִלְחָמָה / וָאוֹמַר: מַדּוּעַ קוֹל הַקְּרָיָה הוֹמָה? / וְהִנֵּה אִישׁ זָקֵן [יוֹצֵא] אֶל רְחוֹב הָעִיר אֶל הַמַּעְגָּלָה, / וַיִּצְעֲקוּ מִכֹּל חוֹגֵר חֲגוֹרָה וַמַּעְלָה. / הוּא מִתְנַהֵל לְאַט לְרַגְלוֹ / וְנִשְׂעָן עַל מַקְלוֹ / וְרוּחַ לֹא יָבֹא בֵּין פֶּשַׂע לְפֶשַׂע / כְּאִישׁ חַף תָּם בְּלִי פֶּשַׂע. / וָאֹמַר: עַתָּה תִּצְמַח צְדָקָה וְיִכְלֶה הָרֶשַׁע, / תִּפְתַּח הָאָרֶץ וְיִפְרֶה יֶשַׁע.
וּשְׁמוֹ עַכְבּוֹר / מֵהַר תָּבוֹר, / וְלוֹ זָקֵן [50א] וַעֲנָפִים יוֹצְאִים מִמֶּנּוּ / וַיֵּחָצוּ הֵנָּה וְהֵנָּה, / כְּפֹרֶשׁ מִבְרָחֶיהָ וַאֲגַפֶּיהָ / וְאֶבְרוֹתֶיהָ וּכְנָפֶיהָ, / שָׁם יִרְעֶה עֵגֶל וְשָׁם יִרְבַּץ וְכִילָה סְעִיפֶיהָ. / וַיִּתְמְהוּ בְמַרְאֶיהָ / וַיִּבָּהֲלוּן כָּל רוֹאֶיהָ / וַתָּבֹא כָל הָעֵדָה לַחֲזוֹתָה וַתִּקָּהֵל / וַתָּבֹא אֵלֶיהָ וַתֵּלֶא וַתִּגַּע עָדֶיהָ וַתִּבָּהֵל. / וּבְכִבְדוּתָהּ יֵלֵךְ שְׁחוֹחַ / וְלֹא עָצַר כֹּחַ, / וַיֵּלֶךְ הָלוֹךְ בֵּין צְבָאוֹ / רוֹבֵץ תַּחַת מַשָּׂאוֹ, / כִּי הָעָם אַחֲרָיו כַּחוֹל אֲשֶׁר לֹא יִמַּד / עַד בּוֹאוֹ אֶל הָרְחוֹב אֲשֶׁר הָעָם שָׁם נִצְמָד / וְכָל הַבָּא אֵלָיו וְעָמַד.
וָאַבִּיט וְהִנֵּה מַצִּיב לוֹ יָד, / כִּי הֵכִינוּ בָרְחוֹב כִּסֵּא / אֲשֶׁר יַעֲלֶה שָׁם בְּיוֹם הַמַּעֲשֶׂה, / וַיֵּלֶךְ וַיַּעֲמֹד כְּמַלְאָךְ / וְעַל מִשְׂרָתוֹ הָיָה נִסְמָךְ. / וָאוֹמַר: עַתָּה יֵיטִיב [עִמָּכֶם] / אֲשֶׁר מַלְאָךְ שָׁלַח לָכֶם. / וְהָיָה מֵכִין עַל כְּתֵפוֹ לְבוּשׁוֹ / וַיִּשְׂרוֹק וַיָּנִיד בְּרֹאשׁוֹ. / וָאֶבָּהֵל וָאֶשְׁתּוֹמֵם עַל הַמַּרְאֶה.
וָאֶשָּׂא מְשָׁלִי וָאֹמַר:

– ∪ – – / ∪ – ∪ – // – ∪ – – / ∪ – ∪ –

אִם זָקְנוֹ זָקֵן אֱמֶת, / מִשְׁנַת חֵטְא יְעוֹרֵרֶם
אִם פְּשָׁעִים כְּחוֹל, הֲלֹא / זֶה בְּצִדְקוֹ יְכַפְּרֵם.
סָרְרוּ אוֹ יְעִוּתוּ – / זֶה כְּבָנִים יְיַסְּרֵם,
נִפְרְדוּ אוֹ יְפָזְרוּ – / זֶה כְּרוֹעֶה יְפַקְּדֵם,
הֶעֱווּ אוֹ יְעַוְּתוּ – / בַּסְּלִיחָה יְבַשְּׂרֵם,
בַּחֲטָאִים נִגְאֲלוּ – / אֵל בְּלֵב יָם יְנַעֲרֵם,
כִּי בְסוֹפוֹ יְחַבְּאֵם, / גַּם בְּסִתְרוֹ יְסַתְּרֵם.

וְכָל הָעָם סְבִיבָיו מֵהֶם מְדַבְּרִים וּמֵהֶם מַחֲרִישִׁים, / מֵהֶם מְצַפְצְפִים וּמֵהֶם מִתְלַחֲשִׁים. / וַיִּקְרָא לַנַּעַר מְשָׁרְתוֹ וּפְקִידוֹ / אֲשֶׁר עַכְבּוֹר נִשְׂעָן עַל יָדוֹ. / וַיֹּאמֶר בְּגִעָרָה: "אִם לְצַפְצֵף אוֹ לְהִתְלַחֵשׁ הָיִתָה קְבוּצַתְכֶם / פְּנוּ וּסְעוּ לָכֶם!" / וַיְהִי כְרָאוֹתָם כִּי הִתְקַצֵּף מְאֹד, / עָמְדוּ וְלֹא עָנוּ עוֹד. / וַיִּפָּתַח שְׂפָתָיו עַכְבּוֹר בְּמִלּוֹת

נְכוֹחוֹת / וְדִבְרֵי תוֹכֵחוֹת / וַיִּשָּׂא קוֹלוֹ / וַיָּרֶם יְמִינוֹ וּשְׂמֹאלוֹ / וַיֹּאמֶר [בְּלָשׁוֹן] רַכָּה /
וּבְעַיִן מְבַכָּה: / ״אַשְׁרֵי הָאִישׁ אֲשֶׁר לִבּוֹ זָכָה / וְדַאג מֵחַטָּאתוֹ וּמֵעֲוֹנוֹתָיו מְדֻכָּא /
וְיָשַׁב בְּסֵתֶר עֶלְיוֹן וּלְרַחֲמָיו חִכָּה / וַיָּשֶׂם לוֹ שָׁם סֻכָּה!
וַיִּשָּׂא מְשָׁלוֹ וַיֹּאמַר:

– – ∪ – / – ∪ – – // – – ∪ – / – ∪ – –
לִבִּי פְּנֵי צוּר יְחַלֶּה, / תָּמִיד יְשַׁוַּע לְמַלְכּוֹ,
יֶעְרַב שְׁמוֹ עַל לְשׁוֹן אִישׁ / זִכְרוֹ דְּבַשׁ צוּף לְחִכּוֹ.
אֶשְׁרוֹק לְחוֹרֵב וְיֵרֵם, / כִּי יִצְּפְּנֵנִי בְּסוֹכּוֹ,
קַוּוּ לְיֵשַׁע וְחַכּוּ – / אַשְׁרֵי אֱנוֹשׁ הַמְחַכֶּה לוֹ!

אֲבָאֵר אֲמָרַי בַּתְּחִילָה / בְּהַלֵּל לוֹ נָאוָה תְּהִילָה, / וְשָׁמַיִם וְכוֹכָבִים בָּרָא בְמִלָּה /
וְהָאָרֶץ [עַל] בְּלִימָה תָּלָה / וְהָאָדָם עָלֶיהָ בָּרָא לִהְיוֹת לוֹ סְגֻלָּה, / עַל כֵּן שִׁמְעוּ נָא
תְּהִילָה! / הַטּוּ נָא אָזְנֶךָ, [עֲדָתִי], וְשִׁמְעִי / וְהַוְסְרִי וְהִיכָּנְעִי, / וְדִרְכִי בֵּית תְּפִילָה /
וְשִׂיתִי לִבִּךְ אֶל הַמְסִילָה / וְהִטָּהֲרִי וְהִתְבָּרֲרִי / וְהִשָּׁמְרִי וְהִזָּהֲרִי, / פֶּן יַשִּׂיאוּךְ בַּעֲלֵי
זָקֵן חֲרָפוֹת וּמְרָדִים / שְׁדוּפוֹת קָדִים / וַאֲבִלְיָגָה [50ב] יַלּוּךְ עַנְפֵי כַחַשׁ וְכַחַד, / עוֹלוֹת
בְּקָנֶה אֶחָד, / הַמְפַתִּים בְּדִבְרֵי סֵפֶר וּמִלָּה / וַיְרַפּוּ אֶת שָׁבָר בַּת עַמִּי עַל נָקְלָה, / אֲשֶׁר
הֵמָּה נֶאֱנָקִים וְנֶאֱנָחִים / וַיֵּחֲזוּ לוֹ מַשְׂאוֹת שָׁוְא וּמַדּוּחִים. / הֲלֹא יְדַעְתֶּם אֲשֶׁר נֶאֱמַר עַל
זָקֵן חֲרָפוֹת, / אֲשֶׁר מְקֻדִּים שְׁדוּפוֹת: / וּשְׁסַעְתִּיךְ מִשְׁפְּטֵי נוֹאָפוֹת!
וַיִּשָּׂא מְשָׁלוֹ וַיֹּאמַר:

– – ∪ – / – – ∪ – / – – // – – ∪ – / – – ∪ – / – –
זָקֵן וְשֵׂיבָה אַל יְבַהְלוּךְ, / אַל תַּאֲמֵן בָּם עַד אֲשֶׁר תִּבְחַן,
כִּי רַב פְּעָמִים תַּחֲשׂוֹב לִמְצוֹא / חִטָּה – וְתִמְצָא חֹחַ וְלֹא יוּחַן.
כֵּן תַּחֲשֹׁב אִישׁ מִבְּנֵי חֶסֶד – / הִנּוֹ פְּנֵי עָנִי וְדַל יִטְחַן,
יִתְאַב אֶכּוֹל פַּת דַּל, כְּכֶלֶב שָׂב / אֶל קִיא וּמִקִּיא יַעֲרוֹךְ שֻׁלְחָן.
אַל תֹּאמְרוּ יִצְלַח וְיִמָּלֵט, / כִּי לֹא יְכֻפַּר לוֹ וְלֹא יוּחַן!

עַל כֵּן תַּשְׁפִּילִי גְאוֹנֵךְ / וְהַרְחִיקִי זְדוֹנֵךְ / וְאַל תִּתְנִי עַל בִּצְעֵךְ עָוֹנֵךְ / וְאַל תִּבְטְחִי
בְּהוֹנֵךְ, / כִּי הוֹנֵךְ מוֹנֵךְ / וּבִצְעֵךְ / בּוֹצְעֵךְ, / הֲלֹא בְיוֹם פְּקֻדַּת עֲוֹנֵךְ / הַרְבֵּה יָרֵבֶּה
עִצְּבוֹנֵךְ. / קְחִי מִצְוָה / וְהַרְחִיקִי גַּאֲוָה / וְאַל תֵּלְכִי אַחֲרֵי הַתַּאֲוָה, / פֶּן תּוֹרִישְׁכֶם צָרֵבֶת
הַמְכָוָה. / כַּבְּסוּ מֵרָעָה לִבְּכֶם, / שִׁמְעוּ וּתְחִי נַפְשְׁכֶם. / עַד מָתַי יִצְעַק עֲשׁוּקְכֶם /
וְיֵלֵון גְּוּלְכֶם, / אִם עַל יָתוֹם תַּפִּילוּ וְתִכְרוּ עַל רֵיעֲכֶם? / שִׁמְעִי נָא, הָעֵדָה הַקְּבוּצָה, /
לְכִי אִיעָצֵךְ נָא עֵצָה, / וְכַפְּרִי עֲוֹנֵךְ בַּהֲמוֹנֵךְ / וּפְרִי קְלוֹנֵךְ בְּהוֹנֵךְ, / כִּי אִם הַעֲנִיק
תַּעֲנִיקִי לֶעָנִי – / בְּצִדָּקָה תִּכּוֹנָנִי, / וְאִם פָּרוֹשׂ תִּפְרוֹשׂ לָרָעֵב לַחְמֵךְ – / יְבָרֵךְ [יי] אֶת
לַחְמֵךְ וְאֶת מֵימֵךְ. / וּבַדֵּל וּבָאֶבְיוֹן אַל תִּגְעַר / וְאַל תְּדַכֵּא עָנִי בַּשַּׁעַר / וְאַל יָשׁוֹב דַּךְ

נִכְלָם / מִבְּשָׂרְךָ אַל תִּתְעַלָּם, / פָּתוֹחַ תִּפְתַּח לַעֲנִיֶּךָ אֲשֶׁר בְּקִרְבָּךְ / וְהַעֲנִיק תַּעֲנִיק לוֹ מִגָּרְנְךָ וּמִיִּקְבֶךָ, / וְאַל נָא בְּרֹאשׁ דַּלִּים תִּשְׁאַף – / מַתָּן בַּסֵּתֶר יִכְפֶּה אָף.
וַיִּשָּׂא מְשָׁלוֹ וַיֹּאמַר:

υ – – – / υ – – – // – – – υ / – – – υ
וְאִם תִּרְצֶה מְצֹא מֵאָה / לְכָל בֶּצַע – שְׁחַד עַם אֵל,
לְעָנִי הַעֲנִיק תַּעֲנִיק, / פְּתַח יָדְךָ לְדַל שׁוֹאֵל,
וְיֹאמַר אֵל: בְּרָכָה עַד / בְּלִי דַי קַח לְךָ הוֹאֵל,
וּמִחֻטָּא יִפְּדֶךָ, יִשָּׂא / פְּשָׁעֶיךָ וְתִגָּאֵל.

וַאֲנִי מַשְׁבִּיעֲכֶם בְּסֵתֶר עֶלְיוֹן / שֶׁתְּרַחֲמוּ עָנִי וְאֶבְיוֹן / וְאַל תִּבְזוּ סֵתֶר אֵל / עֵת יַשְׁבִּיעֲכֶם בּוֹ שׁוֹאֵל – / מְשַׁל הֶעָנִי שֶׁשָּׁאַל עַל דֶּלֶת / לְפִיתִי מַכּוֹלֶת. / וַיִּתֶּן לוֹ בַּעַל הַבַּיִת פְּרוּטָה / וַיַּשְׁבִּיעֵהוּ בְּסֵתֶר עֶלְיוֹן לֵאמֹר "הוֹסֵף לִי מְעַט חִטָּה, / כִּי יֵשׁ לִי נְעָרִים קְטַנִּים / בָּרָעָב וּבַצָּמָא מְעֻנִּים." / אֲזַי בַּעַל הַבַּיִת בַּחֲצֵרוֹ פָּסַע שָׁקַר / וְכָפַר בָּעִיקָר / וַיֹּאמַר: "וְאֵיךְ תַּשְׁבִּיעֵנִי בְּסֵתֶר עֶלְיוֹן? / הֲלֹא תִרְאֶה כִּי הֶנְנִי עָנִי וְאֶבְיוֹן?" / וַיְהִי טֶרֶם כְּלָה לְדַבֵּר / וַיֹּאחֲזוּהוּ צִירִים וָשֶׁבֶר, [א51] / וַיְכֵהוּ בוֹרְאוֹ בְּעִוָּרוֹן וּבְשִׁגָּעוֹן וּבְכִלָּיוֹן / וַיַּעֲבֹר קוֹל: כֹּה יֵעָשֶׂה לְבוֹזֵי סֵתֶר עֶלְיוֹן! / וַאֲתֶם, אַחַי, הְוָסְרוּ, / אוּלַי בְּיוֹם אַף וָחָרוֹן בְּסֵתֶר עֶלְיוֹן תִּסָּתְרוּ.
וַיִּשָּׂא מְשָׁלוֹ וַיֹּאמַר:

– – υ – / – – – υ – / – – – // – – – υ – / – – – υ – / – –
אַשְׁרֵי אֱנוֹשׁ יֵעָתֵר וְיֵעָתֵר! / צֵל בּוֹרְאוֹ עָלָיו כְּמוֹ כֶתֶר,
יִבְטַח בְּיוֹם חָרוֹן וְלֹא יִירָא, / כִּי צֵל ה׳ לוֹ יְהִי סֵתֶר.
מְדוֹרְכִי קֶשֶׁת יְהִי נִצָּל / יוֹם כּוֹנְנוּ חִצָּם עֲלֵי יֶתֶר,
נִצָּל וְיִמָּלֵט בְּלֵב יַמִּים / אָז מִבְּלִי חוֹבֵל בְּלִי חוֹתֵר.
אִישׁ בָּז לְסֵתֶר אֵל וּבוֹזֵהוּ – / יִמַּס בְּחַטָּאתוֹ מְסוֹס גֶּתֶר,
חֵן יִתְרוֹן הָאוֹר עֲלֵי חֹשֶׁךְ / נסתר עלי כחש יהי יתר.
אֶחְלוֹם עֲלֵי שִׁבְתִּי בְּסֵתֶר אֵל, / אַךְ צוּר יְשׁוּעָתִי יְהִי פּוֹתֵר.
עִם רַחֲמָיו אֶכְרוֹת בְּרִית עֵגֶל / אֶכְרוֹת בְּתָוֶךְ אֶעֱבֹר בָּתָר,
וַאֲהַלְלָה וַאֲזַמְּרָה, אוֹמַר: / אַשְׁרֵי אֱנוֹשׁ יֵעָתֵר וְיֵעָתֵר!

וַיְדַבֵּר כָּל דָּבָר תָּמִים וְנָבָר / וְלֹא עָנוּ אוֹתוֹ דָּבָר. / וַיֹּאמַר לָהֶם: "אַחַי, לָמָּה תְבַקְּשׁוּ בֶּצַע וְלָמָּה תַכְבִּדוּ לִבְּכֶם? / הֲלֹא שְׁמַעְתֶּם מְשַׁל שְׁנֵי אֲנָשִׁים שֶׁהָיוּ בְּאֶחָד מִגָּרְשׁ, / אֶחָד עָשִׁיר וְאֶחָד רָשׁ. / וַיְהִי הֶעָשִׁיר סוֹחֵר / בְּכָל יוֹם הָיָה מְשַׁחֵר, / וַיַּעֲנֵהוּ הָרָשׁ נַפְשׁוֹ בְּצוֹם / שְׁלֹשָׁה יָמִים לַיְלָה וָיוֹם, / וְכִמְעַט לֹא־נוֹתְרָה־בּוֹ נְשָׁמָה / בְּרָעָב וּבְצָמָא. / וַיְהִי בָּרְבִיעִי כִּי צַר לוֹ / וַיִּקַּח בְּיָדוֹ מַקֵּלוֹ / וַיֵּצֵא בְּרוֹב דְּאָבוֹת / נִשְׁעָן עַל חַסְדֵי רוֹכֵב

עֲרָבִית / עַד אֲשֶׁר [בָּא] לְאִישׁ הַסּוֹחֵר / וַיֹּאמֶר לוֹ: "סְעַד נָא לְבַב עַבְדְּךָ וְאַל תְּאַחֵר!" / וַיִּנְעַר בּוֹ וַיַּחְשְׁבֵהוּ לְאַיִן / כִּי הָיָה מִתְרוֹנֵן מְיַיִן. / וַיֹּאמַר: "וְאֵיךְ תָּבוֹא אֵלַי בַּשַּׁחַר?" / וַיַּעֲנֵהוּ: "כִּי הָיָה לְבָבִי סְחַרְחַר". / וַיְהִי לְרַגְלָיו סוֹגֵד / וַיֵּלֶךְ וַיָּשֶׁב לוֹ מְנֻגָּד. / וַיִּנְעַר בּוֹ שֵׁנִית וַיֹּאמֶר לוֹ: "הֲלֹא אַתָּה מְבַקֵּשׁ קְלוֹנֶךָ, / יָדַעְתִּי אֶת זְדוֹנֶךָ! / מַה תַּעֲמוֹד וּמַה תְּחַשֵּׁב / וְעַל מָה אַתָּה חוֹשֵׁב?" / וַיַּעֲנֵהוּ הָאוֹרֵחַ: "הַעַל הֲמוֹנְךָ אֲנִי בוֹטֵחַ? / הֲלֹא אֲנִי עוֹמֵד עַל הוֹפֶךְ לְבָבוֹת / וּמֵפֵר מַחֲשָׁבוֹת – / הוּא יַהֲפֹךְ לִבֶּךָ".

כִּשְׁמוֹעַ הַסּוֹחֵר – / וַיַּהֲפֹךְ־לוֹ אֱלֹהִים לֵב אַחֵר. / וְלוֹ הָיָה אוֹהֵב וְשָׂמוֹ פְּקִידוֹ / וְכָל אֲשֶׁר יֶשׁ־לוֹ נָתַן בְּיָדוֹ / וַיִּכְתֹּב־לוֹ לָתֵת אַרְבָּעָה שְׁקָלִים לָרָשׁ / וַתֵּתַע יָדוֹ וְלִבּוֹ [כַּיָּם] נִגְרָשׁ / וַיַּחֲשׁוֹב לִכְתֹּב לוֹ: תֵּן־לוֹ אַרְבָּעָה שְׁקָלִים וְאַל תּוֹסֵף – / וַיִּכְתֹּב: תֵּן־לוֹ אַרְבַּע מֵאוֹת שֶׁקֶל כֶּסֶף. / וַיִּקַּח הָרָשׁ הַסֵּפֶר מִיָּדוֹ / וַיָּבֹא אֶל פְּקִידוֹ / וַיִּשְׁקוֹל לוֹ הַכֶּסֶף וַיָּשֶׂם בְּסִדְיָנָיו – / וַיָּבֹא אֲדוֹנָיו. / וַיָּבֹא הַסּוֹחֵר, הַכֶּסֶף וְהַכְּתָב דָּרַשׁ / וַיֹּאמֶר לָעָנִי: "הֲלֹא אֶת [אֲשֶׁר] יוֹרִישְׁךָ אֱלֹהֶיךָ אוֹתוֹ תִירָשׁ / וְהוּא הִתְעָה אֶת יָדִי / לָתֵת לְךָ אֶת הוֹנִי וְהוֹדִי, / וְהוּא [51ב] הַמַּעֲשִׁיר וְהַמּוֹרִישׁ / וְהַנּוֹטֵעַ וְהַמַּשְׁרִישׁ / [וּמְעַוֵּר] עֵינֵי אֲמוּנִים / וּמֵסִיר שָׂפָה לְנֶאֱמָנִים. / וְלוֹ כָל נִשָּׂא וְשָׂפָל וְכָל גְּמוּלוֹ שׁוֹגֵג וּמַשְׁגֶּה."

– – – / ∪ – – – // ∪ – – – / ∪ – – –

וְאָדָם יַחֲשֹׁב נַפְשׁוֹ / כְּלֵב חָכָם – וְהוּא מְשֻׁגֶּה,
וְיֵשׁ חָכָם אֲשֶׁר יָדַל / וְיֵשׁ סָכָל אֲשֶׁר יְשֻׁגֶּה,
וְיֵשׁ צַדִּיק אֲשֶׁר יִכְשַׁל / וְיֵשׁ מַעְשִׁיר וְהוּא מוּגֶה,
וְיֵשׁ שׁוֹאֵל שְׁאֵר וּכְסוּת / עֲלֵי כָל הַר וְעַל כָּל גַּיְא
וְאַחֵר יִשְׂבְּעָה טוּב אֵל / בְּרֹב שָׁלוֹם לְרֹב יְשֻׁגֶּא!
וְיֵשׁ יָרוֹן בְּרֵאשִׁיתוֹ – / בְּסוֹפוֹ לַעֲנָה יֶהְגֶּה.
אֱלֹהִים הוּא אֲשֶׁר יִשְׁפֹּט / יַנְשֵׂא שַׁח וּמַשְׁפִּיל גֵּא,
אֲשֶׁר לוֹ כָל אֱנוֹשׁ חוֹכָה / וְלוֹ יוֹחִיל וְיֵעָגֶה.

וַיְהִי כְּכַלּוֹתוֹ לְחַוּוֹת הַמָּשָׁל / וַיָּקָם אִישׁ מִזִּקְנֵי הַמַּעְגָּל / וַיֹּאמַר: "הֲלֹא יְדַעְתֶּם זֶה הָאִישׁ בֶּן שְׁמוֹנִים / זָקֵן וּנְשׂוּא פָּנִים, / הִכְלִמוּ מֵאוֹרֶךְ זְקָנוֹ וּמֵרוֹב קְצִירֵיהָ / אֲשֶׁר כָּל פּוֹארוֹתֶיהָ רִבְצֵי גוֹרֶיהָ. / וַעֲתָה גְּמָלוּ חֲסָדִים אֶצְלוֹ / וּתְנוּ לוֹ אִישׁ טוּב שְׂלָלוֹ." / וַיְהִי בְעָמְדוֹ בֵּין הַמִּשְׁפָּתַיִם / וַיְדַבֵּר כָּזֶה לֹא אַחַת וְלֹא שְׁתַּיִם, / וַיִּמַּס לְבַב הָעָם וַיְהִי לְמָיִם. / וַיִּקְרָא הָאִישׁ שְׁנֵי נַעֲרֵי עַכְבּוֹר / וַיֵּלְכוּ אֶל הָעָם כֶּסֶף לְצָבוֹר, / וַיַּהֲפֹךְ לְבַב הָעָם וַיֵּרֶךְ וַיֵּחַת / וַיִּתְּנוּ לוֹ אִישׁ קְשִׂיטָה אַחַת, / וְאִישׁ בְּגִדּוֹ וּרְדִידוֹ / כַּאֲשֶׁר תַּשִּׂיג יָדוֹ. / וַיִּשְׂאוּ שְׁנֵי נְעָרָיו כַּסְּפָם וּזְהָבָם / וַיִּשְׁתַּחוּ עַכְבּוֹר וַיְבָרְכֵם וַיֹּאמֶר אֲלֵיהֶם: "אָמַרְתִּי לָכֶם כִּי שָׁאַלְתִּי מֵאִתְּכֶם / כִּי אִם אֶת נִדְבַת לְבַבְכֶם."

וַיִּשָּׂא מְשָׁלוֹ וַיֹּאמַר:

– ∪ – / – – ∪ – // – – ∪ – / – – ∪ –
בּוֹרֵא לְבָבוֹת הוּא אֲשֶׁר / זַכִּים לְחֶפְצוֹ יַהְפְּכֵם,
הַכְבֵּד וְהַקְשֵׁה חִזְקָם, / גַּם אֶל רְצוֹנוֹ יִמְשְׁכֵם,
יַקְשֵׁם יְכִינֵם, כַּאֲשֶׁר / יִקְרָא לְמִי יָם יִשְׁפְּכֵם –
כֵּן נַפְשְׁכֶם עִמִּי וְכֵן / הָפְקַד בְּיָדִי רוּחֲכֶם.

כֵּן יְהִי רַעְוָא שֶׁיִּטֶּה לִרְצוֹנוֹ לְבַבְכֶם / וְיֵט לְחֶפְצוֹ תַּאֲוָתְכֶם / וְלָכֵן יְחַכֶּה לַחֲנַנְכֶם / וְיָרוּם לְרַחֲמְכֶם / וְיִצְרוֹר בִּצְרוֹר הַחַיִּים נַפְשְׁכֶם.״ / וַיִּשְׁתַּחוּ לָהֶם עַכְבּוֹר / וַיֵּלֶךְ וַיַּעֲבוֹר, / וְהָעָם הִתְפַּזְּרוּ מֵעָלָיו / וַיֵּלֶךְ אִישׁ לְאָהָלָיו.

וְאוֹמַר בְּלִבִּי: [אֵלֵךְ] אַחַר הַזָּקֵן הַזֶּה / וְאֵדְעָה אִם נָבִיא הוּא אוֹ חוֹזֶה, / אִם יָקָר אוֹ נִבְזֶה. / וַיֵּלֶךְ עַכְבּוֹר עִם שְׁנֵי נְעָרָיו / הוּא הוֹלֵךְ וַאֲנִי אַחֲרָיו / וַיָּבֹא אֶל בֵּיתוֹ וְנָשַׁל נַעֲלוֹ / וְהִשְׁלִיךְ מַקְלוֹ / וְכָלָיו שָׁם בְּאָהֳלוֹ. / וּלְבֵיתוֹ עֲשָׂרָה מְבוֹאוֹת / כְּבָתֵּי שָׂרֵי צְבָאוֹת. / הָיִיתִי מְסַפֵּר צוּרוֹתָיו / וְחַצְרוֹתָיו וְטִירוֹתָיו, / לוּלֵא כִּי קָצְרָה לְשׁוֹנִי / לְסַפֵּר רְאוּת עֵינִי. / וּמִי יוּכַל לְסַפֵּר הַמַּיִם וְהַבְּרֵכָה / וְהָעוֹף וְהַשְּׂבָכָה / וּמִינֵי הָעֵצִים / וְהַשּׂוֹשַׁנִּים וְהַצִּצִים / וְהַכַּפּוֹת וְהַמַּחְתּוֹת / וּכְלֵי הַיַּיִן לִשְׁתּוֹת / וּמִינֵי בְגָדִים לְתִלְבּוֹשֶׁת / וּכְלֵי כֶסֶף וְזָהָב וּנְחשֶׁת? / [52א] וְאוֹמַר בְּלִבִּי: הַמְשָׁאֵל אוֹתָם מִנְּבָלִים אוֹ מִנְּדִיבִים / עֹשֶׂה עוֹשֶׁר וּנְכָסִים רַבִּים. / הֲלֹא יְכֻלִּם לִשְׁאוֹל מִיָּקָר וְנִבְזֶה / וְעָשָׂה לוֹ כָּל הַחַיִל הַזֶּה? / וְאֵדַע כִּי הוּא מִבְּנֵי הַנְּבָלִים / וְהָאִישׁ קָשֶׁה וְרַע מַעֲלָלִים.

∪ – – – / ∪ – – – / ∪ – – // ∪ – – – / ∪ – – – / ∪ – –
וְיֵשׁ עוֹשֶׂה נְכָסִים מֻחָמָסִים / וְהִתְעַשֵּׁר בְּדִמְעַת הָעֲשׁוּקִים,
וְיֵשׁ אִישִׁים בְּהוֹד שֵׂיבָה וְזָקֵן – / וְטוֹב מֵהֶם בְּקִיר אַנְשֵׁי מְחוֹקִים,
וְיֵשׁ זָקֵן הֲדוּרוֹת שַׁעֲרוֹתָיו – / וְטוֹב מֵהֶם בְּמוֹ זָפֶת דְּבוּקִים,
וְיֵשׁ זָקֵן אֲרוּכָה – וְאֵין אֲרוּכָה / בְּחַטָּאתָהּ, שְׁכֵנְיָהּ נְמֵקִים.
מְמוּחִים הֲלֹא יַשְׁקוּ זְקָנָם / וְרָאשֵׁיהֶם בְּמוֹ מוֹחָם בְּקוּקִים
וְיֵשׁ אִישִׁים בְּעֵינֵיהֶם חֲכָמִים – / וּמֵחָכְמָה הֲלֹא הֵמָּה רְחוֹקִים,
וְיֵשׁ אִישִׁים כְּחוֹל יַמִּים כְּבֵדִים – / וְתַחְתֵּיהֶם מְתֵי שֶׁכֶל מְעִיקִים,
וְיֵשׁ אִישִׁים בְּצַד חָכָם לְשִׂיכִים / וְכִצְנִינִים בְּעֵינָיו הֵם מְצִיקִים.
וְיֵשׁ זָקֵן וּבַעֲלָהּ אִישׁ תְּכָכִים / וְנִכְסֵי דַּל לְחִכּוֹ מַמְתַּקִים
וּמַחֲיֵיתוֹ גְּוֵלַת דַּל, וַיַּעֲשִׁיר / וַיְבַלַּע כָּל שְׁאוֹר מַצּוֹת רְקִיקִים.
וְלֹא זָכְרוּ לְמַקְשִׁיב צַעֲקַת דַּל / וְשׁוֹמֵעַ לְשַׁוְעַת נֶאֱנָקִים
אֲשֶׁר הָיוּ מְמַלְּאִים שַׁק בְּגֶוֶל – / לְמָחָר אַמְתְּחוֹתֵיהֶם מְרִיקִים.

וַיְהִי עַד כֹּה וְעַד כֹּה – וַתֵּצֶאן אַרְבַּע נְעָרוֹת / כְּיֶרַח הוֹלְכוֹת יָקָרוֹת, / וַתַּשַּׂקְנָה בְּיָדָיו / וַתַּפְשִׁיטָנָה בְגָדָיו. / וַיֵּשְׁבוּ עַל הַשֻּׁלְחָן וַיִּשְׁימוּ לְפָנָיו כָּל מַאֲכָלָיו / וּפְרִי מַעֲדָנָיו / וְכַפּוֹת וּגְבִיעִים / מְקֻלָּעוֹת פְּקָעִים / וְיֵין יָשָׁן / וְצִיצִים וְשׁוֹשַׁן / וּמַיִם מְהֻלָּכִים /

וּסְגוֹלַת מְלָכִים, / וַיֵּשֶׁב עַכְבּוֹר עַל מְסִבּוֹ, / וַיְהִי כְטוֹב לִבּוֹ / וַיֹּאמֶר לְנַעֲרוֹתָיו:
״הִתְעוֹרַרְנָה / וְשִׁירִ֫י דַּבֵּרְנָה!״ / וּבִידֵיהֶן כִּנּוֹרוֹת וּנְבָלִים / וּמְנַעֲנְעִים וְצֶלְצָלִים.
220 וַתַּעַן הָאַחַת וַתֹּאמַר:

– – ∪ – / – – ∪ – / – – // – – ∪ – / – – ∪ – / – –
יֵין כְּעֵין בָּרָק כְּעֵין לַהַב / יַדְלִיק לְבַב שׁוֹתָיו בְּכִידּוֹדוֹ,
יֵמַר, וְאָכֵן מִדְּבַשׁ יִמְתַּק, / רֵיחוֹ יְחַיֶּה כִּי כְמֹר הוֹדוֹ.
אִם יִמְצְאָה יָגוֹן בְּלֵב כָּל אִישׁ, / יִשְׁלַח גִּדּוּד מָשׁוֹשׁ לְהַשְׁמִידוֹ,
יָשִׁית לְבַב כִּילַיי כְּלֵב נָדִיב, / כִּי בוֹ קִפּוֹץ־יָד יִפְתְּחָה יָדוֹ.

225 וַתַּעַן הַשֵּׁנִית וַתֹּאמַר:

– – ∪ – / – – ∪ – / – – // – – ∪ – / – – ∪ – / – –
יֵין אֲשֶׁר יָאִיר בְּעַד כּוֹסוֹת / דָּמוּ אֵלַי מַיִם אֲשֶׁר קָפְאוּ
לֹא נִסְתָּרָה עֵינוֹ בְּעַד הַכּוֹס / וּשְׁבִיב בְּעַד סֵתֶר [הֲלֹא] תִּרְאוּ.
וָאוֹמְרָה עֵת נִפְלְאוּ מֵהֶם / סוֹד כּוֹס וְאוֹר [יֵינָהּ] וּבָם נִלְאוּ:
כַּאֲשֶׁר יְאִירוּן כּוֹכְבֵי חַמָּה / [52ב] וּבְעַד שְׁחָקִים הֵם יֶחְבָּאוּ.

230 וַתַּעַן הַשְּׁלִישִׁית וַתֹּאמַר:

∪ – – – / ∪ – – – / ∪ – – // ∪ – – – / ∪ – – – / ∪ – –
וְעוֹפָרָה כָּסְתָה לֶחְיָהּ בְּשָׁנִי / בְּיָדָהּ כּוֹס כְּאִילוּ דַּם חֲלָלִים
וּמֵאוֹרֵי שְׁתֵּיהֶן אָדְמוּ כָל / פְּנֵי רוֹאִים וּמַלְבּוּשִׁים וְכֵלִים
עדי ליל מריב מאד וכיסה / מְאוֹרֵי רוֹם פְּנֵי אוֹרָם מְחַלִּים
וְשִׁית עָפְרָה וְכוֹסָהּ בָּאֵשׁוּן [לֵיל] / אֲזַי יֵאוֹר וְנָסוּ הַצְּלָלִים.

235 וַתַּעַן הָרְבִיעִית וַתֹּאמַר:

∪ – – – / ∪ – – – / ∪ – – // ∪ – – – / ∪ – – – / ∪ – –
וּבַת גֶּפֶן בְּעֵת תּוּרַק בְּדִמְעוֹת / צְבָיֵית חֵן בְּהִתְנוֹדֵד יְדִידָהּ
דְּאָגוֹת תַּהֲרֹג רֶגַע, כְּאִילוּ / לְהַשְׁמִיד כָּל [כְּאֵב] חֶרֶב בְּיָדָהּ.
וְלֵב נָמֵס כְּלֵב אַרְיֵה תְּשִׁיתוֹ, / וְתָעִיר אַהֲבַת דּוֹדִים בְּהוֹדָהּ.
וְאִם תֹּאמַר: וְאֵיךְ אוֹרָהּ יְנוֹצֵץ / בְּעַד הַכּוֹס וְנִגְלָה כָּל יְסוֹדָהּ? –
240 הֲלֹא תִּרְאֶה יְפַת גֵּו יַעֲלָה תּוֹךְ / רְדִידָהּ – כֵּן חֲשׁוֹב הַכּוֹס רְדִידָהּ.
בְּכֵן קוּמָה, הֲלֹא זֶה עֵת שְׁתִיָּה / וְהִתְעַנֵּג, יְדִיד, מִזִּיו כְּבוֹדָהּ!

וַיֹּאמֶר עַכְבּוֹר: ״וְהִנֵּה בְּכַפֵּיכֶן הַטִּיבוֹתֶן / וּבִידֵיכֶן מִלֵּאתֶן / וּבָטוּב שִׁירֵיכֶן / הִרְבֵּיתֶן חֲלָלֵיכֶן. / וְכַאֲשֶׁר הֲעִירוֹתֶן חִשְׁקִי, / אַעֲנֶה אַף אֲנִי חֶלְקִי.״
וַיִּשָּׂא מְשָׁלוֹ וַיֹּאמַר:

– – ∪ – / – – ∪ – / – – // – – ∪ – / – – ∪ – / – –

כּוֹסוֹת בְּדוֹלַח מִבְּלִי יַיִן / צַחוֹת לְבָנוֹת הֵן מְזֻקָּקוֹת
יִתְמַלְּאוּ דְּמָעַת כְּרָמִים, אָז / אָרְאֶם אֲדַמְדָּמוֹת יְרַקְרַקּוֹת,
וַיֵּרְקְדוּ תּוֹכָן בְּנֵי רֶשֶׁף, / יִתְמַלְּאוּ כְּמְאַזְּרֵי זִיקוֹת.
הִתְבּוֹשָׁשׁוּ אוֹ נִכְלְמוּ אוֹ אֵיךְ / לֹא עֵין מְלֵאוֹת הִיא כְּעֵין רֵקוֹת?
כֵּן חוֹק צְבָאוֹת עֵת פְּגוֹשׁ דּוֹדִים / יִתְאַדְּמוּ פָּנִים וְגַם רַקּוֹת:
יִתְאַדְּמוּ מִדַּם לְבַב חוֹשְׁקִים, / כִּי לֵב יְדִידִים גּוֹזְלוֹת עוֹשְׁקוֹת.
קוּמִי, צְבִיַּת חֵן, וְהַשְׁקִינִי / כוֹסוֹת גְּדוֹלוֹת אֲחָרֵי דַּקּוֹת!
מִי יִתְּנָה כוֹסִי שְׁפַת רַעְיָה / כִּי מָתְקָה מִכָּל כְּלֵי הַשְׁקוֹת!
כִּי כֵן תְּעוּדַת חוֹשְׁקִים לִשְׁתּוֹת / בְּשִׂפַת צְבִיַּת חֵן וְכֵן חוּקוֹת.

וַתֹּאמַרְנָה לוֹ הַנְּעָרוֹת: "הֲטִיבוֹתָ וְשִׁירֶיךָ מְשִׁירִים נֶחְמָדִים / רַבִּים וְנִכְבָּדִים!" / וַיָּקָם אֲלֵיהֶן / וַיִּשְׂחַק עִמָּהֶן / וַיְהִי כְּמִתְנַפֵּל מֵחֵיק אֵל חֵיק / וַיָּקוּמוּ לְשַׂחֵק, / וּבְשִׂמְחַת לִבּוֹ הָיָה מְרַקֵּד / כִּי הָיָה כְּאֵשׁ יוֹקֵד, / עַד כִּי יָגַע וְשָׁכַב וְסָגַר עַפְעַפָּיו / וְכִסָּה אַפָּיו / וַיֵּרָדֵם בְּתַרְדֵּמוֹת. / וַתָּבוֹאנָה הַנְּעָרוֹת בֶּחָצֵר הַפְּנִימִית – וּבְכָל זֹאת אֵינוֹ רוֹאֶה / מַחֲרִישׁ וּמִשְׁתָּאֶה.

וַיְהִי בְלֶכְתָּן וַיִּקְרָא [53א] חֲרִישִׁית / וַתֵּצֵא מֵהַחֶדֶר אִשָּׁה בָלָה כּוּשִׁית, / וְלָהּ שָׂפָה / כְּאוּד מוּצָל מִשְׁרִיפָה / וְעֵינֶיהָ כִּרְשָׁפִים / וְאַפֶּיהָ שְׁקוּפִים. / וָאֹמַר "לַבָּלָה נִיאוּפִים!" / וָאָרֹגּוּ לְרוֹעַ מַצַּלְיֵהֶם / וָאַכֵּם וָאַפְשִׁיט לְבוּשָׁם מֵעַלֵּיהֶם / וָאֶעְזְבֵם עֲרוֹמִים וְשׁוֹלְלִים, / כִּי קְנֵאתִי בַּהוֹלְלִים. / וַיֹּאמֶר עַכְבּוֹר: "הֶרֶף יָדֶיךָ! / לָמָּה תַעֲשֶׂה כֹּה לַעֲבָדֶיךָ? / כִּי אֵין לֵב לַבּוֹעֲרִים / בַּתְּאֵנִים הַשּׁוֹעֲרִים".

וַיִּשָּׂא מְשָׁלוֹ וַיֹּאמַר:

– – ∪ – / – – ∪ – / – – // – – ∪ – / – – ∪ –

יוֹם יֻחֲלוּ מָתְנֵי אָזַי / סוֹד עַל תְּאֵנִים אֲעָרִים
אַךְ שִׂעֲרֵיהֶן לִי צָרֵי– / לְמִדּוּ רְפוּאוֹת, בֹּעֲרִים!

וָאֶגְעַר עַל סְכָלוֹ וְעַל מַעֲלוֹ / וַיּוֹסֶף שֵׂאת מְשָׁלוֹ:

– – ∪ – / – – ∪ – / – – // – – ∪ – / – – ∪ – / – –

מַה תְּמַאֲסוּ כוּשִׁית וְעֵינְכֶם לֹא / תִּכּוֹן בְּלִי הַדְּרַת שְׁחַרְחוֹרֶת
אֶבְחַר שְׁחַרְחֹרֶת וְאַל בָּרָה / כִּי אֶחְשְׁבֶנָּה לִי לְבַהֶרֶת
כתמו בשוק צלמה וחתולה / אֶל יַד שְׁעָרִים אוֹ לְפִי קֶרֶת.

וָאֶעֱנֵהוּ עַל חָסְרוֹן דַּעְתּוֹ: / "עֲנֵה כְסִיל כְּאִוַּלְתּוֹ!"

– – ∪ – / – – ∪ – / – – // – – ∪ – / – – ∪ – / – –

מַה לַּשְׁחַרְחוֹרֶת אֲשֶׁר תִּבְאַשׁ / וּלְנַעֲרָה בְּמוֹר מְקוּטֶרֶת?

בָּרָה כְּשׁוֹשַׁנָּה בְּיַד חוֹשֵׁק / מַחְמָד לְכָל עַיִן וְתִפְאֶרֶת,
כִּי כָל שְׂחוֹרָה הִיא בְלִי לֵבָב, / פּוֹתָה וְהוֹמִיָּה וְסוֹרֶרֶת.
אוֹמַר לָכָל כּוֹשֶׁית דְּבַר סֵתֶר: / שׁוּבִי, לְכִי בִּמְקוֹם אֲשֶׁר נִבְרֵאת!

וָאֹמַר לוֹ: ״מַה לְּךָ, עַכְבּוֹר, / לִשְׁתּוֹת מֵי שְׂיחוֹר?״ / וַיַּעֲנֵנִי לֵאמֹר: / ״הֲלֹא כָל אוֹהֲבֵי נְעָרוֹת בָּרוֹת/ רוֹכְבֵי אֲתוֹנוֹת צְחוֹרוֹת!״ / וָאֶצְעַק צְעָקָה מָרָה / וַתָּבֹאנָה הַנְּעָרוֹת כִּי הֲרִימוֹתִי קוֹלִי וָאֶקְרָא. / וָאַגִּיד לָהֶן דְּבַר עַכְבּוֹר וְגִדְפוּהוּ / וּבְחֲרָפוֹת גְּדוֹלוֹת חֵרְפוּהוּ / וַתִּלְעַגְנָה עַל שַׂעֲרוֹת זְקָנוֹ אֲשֶׁר אָרְכוּ וְהִלְבִּינוּ / וְלֹא יָדְעוּ וְלֹא הֵבִינוּ, / וְהַבָּרָה כְּנֶגְדּוֹ כַּשְׁחוֹרָה / וְהַשְׁחוֹרָה כָּאוֹרָה, / וְתַאֲנָתוֹ מֵהַשְׁחוֹרוֹת מִי יְשִׁיבֶנָּה / כִּי אֲפִילוֹת הֵנָּה.

וַתֹּאמַר הָאַחַת: ״מְרוֹחַ אֶשֶׁךְ / חָתַר בַּחֹשֶׁךְ! / הִנֵּה רָאִיתִי זָקְנוֹ כִּי נָתְנָה בְלֵב רוֹאֶיהָ מוֹרָא וְחִתִּית / וַתִּגַּע עַד שְׁאוֹל תַּחְתִּית, / וַעֲנָפֶיהָ רַעֲנַנִּים / מַחֲסֶה לַשָּׂפָנִים, / בֵּין פֹּארָה וּפֹארָה מַחֲבוֹא / שׁוּעָלִים הִלְכוּ בוֹ, / וּפַרְעוֹשִׁים שָׁם נִרְדָּמִים, / כִּי אָרְכוּ לָהֶם שָׁם הַיָּמִים.״

וַתִּשָּׂא מְשָׁלָהּ וַתֹּאמַר:

– ⏑ – – / – ⏑ – – / – ⏑ – – // – ⏑ – – / – ⏑ – – / – ⏑ – –
זָקָן עַכְבּוֹר – זָקָן רוֹעֵי אֱווֹילִים, / סְעִיפֶיהָ לְכָל עֵבֶר וּפָנִים,
וְאָרְכָה עַד אֲשֶׁר נִגְעָה שְׁאוֹלָה / בְּרוֹב אוֹנִים עֲדֵי הַלְאוֹת תְּאוּנִים.
בְּתוֹכָהּ יָלְכוּ חַיּוֹת קְטַנּוֹת / וָאֶשְׁאֲלָתִי: הֲקוֹפִים הַשְּׁכֵנִים?
וָרְאִיתִי כְּעוֹף תּוֹכָהּ יְעוּפוּן / וּפַרְעוֹשִׁים יָרְשׁוּהָ לְקִינִים [53ב]
הֻשִׁיבוּנִי: זָקָן עַכְבּוֹר כְּיַעַר / וְשָׁם צִיִּים וְשׁוּעָלִים קְטַנִּים,
וְשָׁמָּה קִנָּנָה קִיפּוֹד תְּמַלֵּט / וְשָׁמָּה מַחֲסֶה אַף לַשָּׂפַנִּים,
וְשָׁמָּה יִשְׁכְּנוּ בֶּטַח וְהַשָּׁקֵט / וְאִישׁ תַּחַת גָּפְנִים שַׁאֲנַנִּים,
וְאִישׁ תַּחַת תְּאֵנָתוֹ בְּצֵל שָׁל / זָקָן עַכְבּוֹר דְּשֵׁנִים רַעֲנַנִּים.

וַתֹּאמַר הַשֵּׁנִית: ״הִנֵּה רָאִיתִי עַכְבּוֹר כִּי הִלְבִּין מִשִּׂיבוֹ / וְשֵׂעָר שָׁחוֹר אֵין בּוֹ/ וְאֶחְשְׁבֵנוּ חַף מִפְּשָׁעָיו – / וּבַחוֹשֶׁךְ רִפֵּד יְצוּעָיו / וְזָנָה אֶת בְּנוֹת חָם / וּפָעַל בַּפֶּחָם. / עַל כֵּן קָרָאתִי עַל זְקָנוֹ הַנִּבְלָה – / הוֹי מוֹרְאָה וְנִגְאָלָה! / וְאָמְנָם קֹדֶם חֲשַׁבְתִּיהָ זָקָן דַּעַת וְחָכְמָה / וְהִנֵּה זָקָן בְּשֶׁת וְחָמָה.

וַתִּשָּׂא מְשָׁלָהּ וַתֹּאמַר:

– ⏑ – – / – ⏑ – – // – ⏑ – – / – ⏑ – –
זָקָן עַכְבּוֹר חֲשַׁבְתִּיהָ / זָקָן אִישׁ מַחֲלָה יְרָפָא,
זָקָן צֶדֶק זָקָן יוֹשֶׁר / זָקָן כָּבוֹד זָקָן חוֹפָה,
וְהִנֵּה הִיא זָקָן בְּשֶׁת / זָקָן קָלוֹן זָקָן חֶרְפָּה
וְנָאָה עַל שְׂחוֹר פָּנָיו / כִּדּוֹמֶן עַל פְּנֵי אַשְׁפָּה.

תְּגוֹלַח אַךְ בְּלִי תַעַר / בְּמוֹ חֶרֶשׁ תְּהִי נִסְפָּה,
וְשָׂטָן יַעֲמוֹד נֶגְדּוֹ / בְּעֵינָיו הַשָּׁחוֹר יִפָּה,
עֲדֵי חֹשֶׁךְ לְאוֹרָה שָׁם / וְיַד יוֹפִי וְחֵן רָפָה
וּבָחַר מַק מְקוֹם בֹּשֶׁם / וְתַחַת הַחָגוֹר נְקֻפָּה.

וַתֹּאמֶר הַשְּׁלִישִׁית: ״הִנֵּה רָאִיתִי זָקֵן עַכְבּוֹר הֲדוּרָה וְיָפָה / פּוֹרְיָה וַעֲנִיפָה, / וְחָשַׁבְתִּי שַׁעֲרוֹתֶיהָ כְּשֵׂרוֹת וּנְבָרוֹת / וַתַּעַשׂ בַּדִּים וַתְּשַׁלַּח פְּאוֹרוֹת / וַתֶּאֱרַכְנָה עַד קְצֵי שׁוּלָיו / וַתִּגַּע לְרַגְלָיו. / וְהִגִּיעַ שַׂעַר לְשַׂעַר עָנָף / נוֹגְעוֹת כָּנָף אֶל כָּנָף. / וָאוֹמַר: אֶחְשׁוֹב – וְאֵיךְ אֶחְשׁוֹב? – שַׂעֲרוֹת זָקְנוֹ שַׂעֲרוֹת דַּעַת וְכִשָּׁרוֹן – / וְהֵן בְּמוֹרַד בֵּית חוֹרוֹן!״
וַתִּשָּׂא מְשָׁלָהּ וַתֹּאמַר:

– – – / ∪ – – – / ∪ – – // ∪ – – – / ∪ – – – / ∪ – –
וּמִי גֶּבֶר יְפֵה אִישִׁים כְּעַכְבּוֹר / כְּאֵילוּ עַל זְקָנוֹ הוֹד מְלוּכָה?
וּבוֹ נִפְתָּה לְבָבִי כִּי רְאִיתִיו / אֲרוֹךְ זָקָן – וְחֵן אַיִן אֲרוּכָה.
חֻקַּרְתִּיהָ וְהִנֵּה הִיא שְׁתוּלָה / בְּאַשְׁפַּתּוֹת עֲלֵי דֶּמֶן מְעוּכָה,
וְשָׂרְשָׂהּ עַל לְחִי, אוּלָם קְצוֹתָהּ / עֲדֵי מוֹרַד לְבֵית חוֹרוֹן מְשׁוּכָה.
עֲנָפֶיהָ לְכָל עֵבֶר פְּזוּרִים, / וְכָל פֹּארָה לְכָל פֵּאָה נְבוֹכָה.
וּבָהּ צֶמֶר לְמִרְדַּעַת פְּרָדִים / וּמַסֵּכָה, לְגִדְרַת צֹאן שְׁבָכָה
שְׁמִיכָה תִּהְיֶה לָךְ עַל אֲזָנֶךָ / וְצֵאתָךְ תְּכַסֶּה בַּשְּׁמִיכָה.

וַתֹּאמַר הָרְבִיעִית: ״מִי יִתֵּן וְיִרְחוֹץ אֲשֶׁר בָּהּ חֶלְאָתָהּ / וְהֵסִיר אֶת מָוְרָאתוֹ בְּנוֹצָתָהּ! / הֲלֹא כִּי שַׂעֲרוֹתֶיהָ חוֹטְאִים וְרָעִים – / הֶבֶל הַמָּה מַעֲשֶׂה תַּעְתּוּעִים. / וְאִם הִזְקִינָה לָהֶבֶל וְהַלְבִּינָה כַּבָּרָד, / אַךְ אֶל שְׁאוֹל תּוּרָד.״ [54א] וַתִּשָּׂא מְשָׁלָהּ וַתֹּאמַר:

∪ – – – / ∪ – – – // ∪ – – – / ∪ – – –
וָרָאִיתִי זָקֵן עַכְבּוֹר / וְלִבִּי זַע וְגַם חָרַד
חֻשַּׁבְתִּיהוּ לְאִישׁ תָּמִים / וְהִנֵּה הוּא בְצוּר מָרַד
וְאִם הִזְקִין זָקְנוֹ עָשׂ, / כְּשֵׂלֶג שָׂב וְכַבָּרָד
וְאִם הָשְׂקָה בְּמֵי חַטָּאת, / הֲלֹא אַךְ אֶל שְׁאוֹל תּוּרַד.

וַתָּבוֹאנָה אַרְבַּעְתָּן וְהִכּוּהוּ וּמָרְטוּהוּ / וּמָשְׁפַּט נוֹאֲפוֹת שָׁפְטוּהוּ, / וְאֵת תִּמְשׁוֹךְ זְקָנוֹ וְאֵת תִּמְרְטֶנּוּ / וַיִּלְחֲצוּהוּ וְלֹא הִרְפּוּ מִמֶּנּוּ / וַיָּמָת מִן הַמַּכִּים אֲשֶׁר הִכּוּהוּ, / כִּי הָמֵת הֵמִיתוּהוּ. / וַיְאַסְרוּהוּ בַּעֲבוֹתִים / וַיַּשְׁלִיכוּהוּ בְאַחַד הַפְּחָתִים. / וַתֹּאמַרְנָה: ״אַל יֵשֵׁב אִישׁ נֶאֱלָח עִמָּנוּ / כִּי חֶרְפָּה הִיא לָנוּ.״
וַיְהִי מִיָּמִים / וַתֵּצֶאנָה אֶל הַכְּרָמִים / לִרְעוֹת בַּגַּנִּים / וְלִלְקוֹט שׁוֹשַׁנִּים, / מִתְהַלְּכוֹת בַּפַּרְדֵּסִים / וּמִתְנַהֲלוֹת בֵּין הַהֲדַסִּים, / וַעֲלֵיהֶן כָּתְנוֹת פַּסִּים, / מְסֻפָּרוֹת מְשָׁלִים וְחִידוֹת / וְשִׁירוֹת חֲמוּדוֹת / עַל הַסְּמָדַר וְהַגְּפָנִים / וְעַל כָּל מִינֵי הַנִּצָּנִים, / וַתְּדַבֵּרְנָה

עַל הָעֵצִים / וְעַל הַשּׁוֹשַׁנִּים וְהַצִּיצִים. / וַיְהִי לְעֵת הַצָּהֳרַיִם / וַתִּשָּׁבְנָה עַל בְּרֵיכוֹת
335 הַמַּיִם, / יוֹשְׁבוֹת תַּחַת הַצְּלָלִים / מְנַגְּנוֹת בְּכִינוֹרוֹת וּבְנֵבָלִים.

וְהִנֵּה אַרְבָּעָה נְעָרִים מַקְשִׁיבִים לְקוֹל רִיגָּתָן / מַאֲזִינִים מְחוֹלָן וּנְגִינָתָן, / מְשִׁתַּעֲשְׁעִים
לְקוֹל הַנְּגִינוֹת / מַשְׂגִּיחִים מִן הַחַלּוֹנוֹת. / וַתִּדַּעְנָה הַדָּבָר וַתֹּאמַרְנָה: / ״מִי הוּא אֲשֶׁר
יַקְשִׁיב לְקוֹלֵינוּ / וְעוֹמֵד אַחַר כָּותְלֵינוּ? / הֲלָנוּ אַתָּה – אִם לְצָרֵינוּ?״ / וַיְהִי לְעֵת
עֶרֶב / וַיָּקוּמוּ מִן הַמַּאֲרָב וַיֵּלְכוּ הָלוֹךְ וָקָרֵב / וְכַאֲשֶׁר אֲלֵיהֶם נִלְווּ / וַיִּקְדּוּ וַיִּשְׁתַּחֲווּ /
340 וְהוֹשִׁיבוּם אִישׁ עַל כַּנּוֹ וְאִישׁ עַל מַחֲנֵהוּ / וַיִּתְמְהוּ אִישׁ אֶל רֵעֵהוּ / עַל יָוְפִּין וּמַרְאֵיהֶן /
וְעַל זוֹהַר פְּנֵיהֶן / וַיֹּאמְרוּ כְּמִתְלַחֲשִׁים: / ״מִי יִתֵּן וְתִהְיוּ לָנוּ נָשִׁים!״

וַתִּשְׁמַעְנָה הַדָּבָר וַתֹּאמַרְנָה: / ״הֲבִינונוּ אִמְרֵיכֶם / וְיִבָּחֲנוּ דִּבְרֵיכֶם! / וּבַמֶּה יִוָּדַע
כִּי אֱמֶת דִּבַּרְתֶּם / וְנֵדָעָה כִּי לֹא מְרַגְּלִים אַתֶּם? / וְאֵיךְ [בָּאתֶם] לְגַלּוֹת עֶרְוָתֵנוּ וְלֹא
נְכַלְמָתֶם? / וְלָמָּה [לֹא] אֲמַרְתֶּם: אִם עַד פֹּה בְּעֵינֵיהֶן נִטְמִינוּ, / עַתָּה נְדַבֵּר וַאֲחַר [כַּךְ]
345 אֲלֵיהֶם נִגְלִינוּ, / וְאִם כֹּה יֹאמְרוּ: עֲלוּ אֵלֵינוּ! – וְעָלִינוּ.״

וַתִּשָּׂא אַחַת מֵהֶן מְשָׁלָהּ וַתֹּאמַר:

– ∪ – – / – – ∪ – // – – ∪ – / – – ∪ –

הֲחָמְסוּ דוֹדִים אֲשֶׁר / דַּלְתוֹת עֲפָרוֹת דָּפְקוּ?
הָהּ נִבְעֲרוּ אוֹ יִכָּסְלוּ / אוֹ נוֹאֲלוּ – אוֹ יֶחְשְׁקוּ!
כִּי אֵין לְדוֹדִים בֹּא עָלַי / עֲפָרָה לְבַד אִם עָשְׁקוּ,
350 לֹא לַעֲשׂוּקִים לַעֲשֹׂק / כִּי אִם בְּפִיהֶם יֶחְלָקוּ.
אִם חָשְׁקִים הֵם, יִתְּנוּ / מוֹפֵת וְאוֹת – אִם יִצְדָּקוּ.
אם הם חביבי אהבה / איך אין ידיד יתאפקו
כי חושקים תמים דיו / לֵב בָּם לְבָבִים נִשָּׁקוּ.
מִתְאוֹנְנִים מִתְהוֹלְלִים, / כִּי מִכְּאֵב לֵב יִצְעָקוּ,
355 אִם חוֹשְׁקִים אַתֶּם – וְאֵי / דְּמָעוֹת לְחֵיכֶם תִּצָּקוּ?
אֵי תַּחֲנוּנֵי אוֹהֲבִים, / אֵי מַאֲמָרִים מָתָקוּ?
אֵי חוֹשְׁקֵי עוֹלָם אֲשֶׁר / מֵעַל עֲפָרוֹת חָזָקוּ,
הַנּוֹבְבִים חִשְׁקָם עָלַי / לוּחַ לְבָבָם חָקְקוּ?
כלו והעלותם בכל / אִם גָּבְרוּ גַּם עָתָקוּ.
360 דּוֹדִים, בְּוֹאת תִּבָּחֲנוּ / כִּי לֹא בְרִיב תִּתְעַסָּקוּ,
קוּמוּ וְחוּשׁוּ מַהֲרוּ, / מוֹסְרוֹת נְדוּדִים נַתָּקוּ, [54ב]
הִתְנַחֲלוּ אִישׁ רַעֲיָה / אָכֵן בְּגוֹרָל תַּחְלָקוּ.
כִּי יַעֲוֹב אִישׁ אָב וְאֵם / וּבְיַעֲלַת חֵן יִדְבָּקוּ,
אָנָּא יְמַהֲרוּ וְיָחוּשׁוּ, / כָּל אִישׁ בְּאִשְׁתּוֹ יֶחֱזָקוּ,
365 וִיהִי נְעוּרִים חַדְּשׁוּ, / עַל אוֹהֲבִים הִתְרַפְּקוּ!

## הגהות בנוסח

1 הכותרת: בכתב־היד אין כותרות לשערי "ספר המשלים" והם גם לא סומנו שם במספרים סידוריים.
3 וממלכה — וממלכה 5 ערשותם — ערסותם 7 יקרה — יקרא 9 דבר אדם — שיר זה נדפס בידי ח. בראדי ב"שער השיר" (1905) עמ׳ 162; ישנא — ישנה 10 ישכב — ישיב, ובראדי מנסח: ישב 13 יצדק — יצדיק 15 והוא — והונו 21 רבים — ורשים 28 איד — אד; יבואוהו — יביאין לו 31 רשעם — רשעים, ותוקן בכתב־היד 33 שופטיהם — שופטיה 35 דשה יפושון — יפושון דשא יפושון; יקושון — יקישון 36 ואשא משלי ואומר — וישא משלו ויאמר 37 כמה — במה; אסוב — אסובב 38 אדמה — ארץ 42 באשפה — באשפתות; בבתים — בבתי 46 אחרי משאלותי — אחריהם משאלותיו 48 היא — הא 49 ינשכני — לנשכני 56 חלקם — קלקם (!) 58 רמחי זרועות — ימחי נרועות 60 אז — המלה אינה ברורה; הצועקים — י״י צועקים 61 טוב — כנראה סימן מחיקה במלה זו; מצערים — ספק "מנעורים" 65 סכוכים — סבוכים 67 ואומר — ויאמר; עתה — עת 70 מכל — כל 72 ואומר — ויאמר 73 ויפרה — ויפרו 77 ותלא — ותלה; ובכבדותה — וכבדותה; ילך — תלך 81 ייטיב — ייטיבו 83 ואשא משלי ואומר — וישא משלו ויאמר 90 בחטאים — אם בחטאים; אל — י״י 91 בסוכו — בשוכו; יחבאם — יחביאם; יסתרם — יכתירם 92 מחרישים — ומהרישים 97 ובעין — ועין; זכה — יכה 102 וזרם — זרם; בסוכו — לסוכו 106 והוסרי — והיסרי 107 ושיתי — ושיך (!) 108 וכחד — וסחד 111 ושפטתיך — ושפטי׳ (סימן קיצור, והגהנו על פי יח׳ טז, לח) 114 חוח ולא יוחן — בם אין יוחן 116 אל — על; ומקיא — מקיא 118 גאונך — גאניך; זדונך — זדוניך; בצעך עונך — בצעיך עוניך 119 בוצעך — כספך, ותוקן בגליון: בצעך 120 התאוה — התאוה (?) ותה והתאוה (!) 121 יצעק עשוקכם — יצעוק עשוקיכם 122 שמעי — שמעו 123 בהמונך — בחמונך 126 לעניך — לענייך 129 תרצה — אמצא, ותוקן בגליון 130 לעני — לפני 131 אל — י״י; עד —על 137 הנני — אינני 138 בוראו — מראו 143 יי לו — י״י היו לו 146 אל — י״י; בחטאתו — מחטאתו 147 יתרון — כיתרון 148 שבתי — ישבתי; אל — י״י 152 בצע — לבצעו 153 עשיר — עני; העשיר סוחר — עשיר הסוחר 158 ויענהו — ותענהו; סחרחר — חרחר 159 את זדונך — כי זדונך 163 ארבעה — ארבע 166 וישם — וישב 168 הוני והודי — הודי והוני 168 עיני — ועיני 169 ולו כל נשא — נראה שזהו הבית הראשון של השיר הבא מיד אחר־כך; ברם משקלו הלקוי מעיד על טעויות רבות בנוסחו. לא ניתן להגיהו אלא בהכנסת שינוים ניכרים, למשל: ולו נשא ולו שפל / וכל שוגג וכל משגה 173 גיא — גא 174 אל — י״י; לרוב ישגא — לרוב מגא (או "ייגא"?) 175 יהגה — יהגא 176 ומשפיל — משפיל 183 וירד ויחת — יורך ונחת 191 תאותכם — תאויכם 200 המשאל אותם — המשאלתן 206 בחטאתה — בחטאותיה 207 ממוחים — במוח הים, ושמא יש להגיה: במי הים?; במו מוחם — מוח 210 וכצנינים — וכצינים 211 ובעלה — לבעלה 212 ויעשיר — עשיר 213 ושומע — ושמוע 214 ממלאים — מליאים 217 מקלעות פקעים — מקולעות פקיעים 219 ובידיהן — ובידיהם 222 מדבש — מדבק 224 קפוץ — קפץ 226 דמו אלי — דמה עלי 227 תראו — הראו 232 ומאורי — ומאורם 233 הדלת משובשת ולא נדע להגיהה 234 וכוסה — וכיסה 236 גפן — כהם, וזהו כנראה שיבוש של "כרם" 240 תראה — יראה; יפת גו — ספק "יפת גן" 241 שתייה — שתיתה 242 בכפיכן — כפיכן; ובטוב — ובטיב; שיריכן — שיריכם 243 חלליכן — חללכם; העירותן — הערותן 245 כוסות בדולח — שיר זה נדפס ע״י ח. בראדי ב"שער השיר" עמ׳ 163. בדולח — מלה

זו נכתבה פעמיים והראשונה נמחקה 246 אז — או 247 תוכן — תוכו 251 דקות — בראדי מנסח: רקות 255 אליהן — אליהם; עמהן — עמהם; כמתנפל — כהתנפל 256 יגע — ייגע 260 ועיניה — ועניה 265 יחלו — יחילו 226 שעריהם — שעריהם; צרי — צריי; בוערים — בערים 268 מה — ומה; ועינכם — ועיניכם 271 כסיל — לכסיל 272 במור — כמור 273 ותפארת — תפארת 276 ואומר — ויאמר; אוהבי — אוהב 280 ותאנתו — ותאותו; מהשחורות — מהשחורת 284 בו — בא 287 רועי — רואי 288 תאונים — תאומים 289 השכנים — הסכנים 292 אף השפנים — אל השפלים 293 גפנים — גפנו 294 בצל של — בצילי 300 חשבתיה — השבתיה 304 במו חרש — כמו חרס 305 ושטן — השטן 311 והן — והם 315 חקרתיה — חקרותיה; עלי — על 316 ושרשה — ושרשיו; אולם — אך; משוכה — ומשוכה 317 עבר — עפר; לכל — אולי יש להגיה: בכל 318 לגדרות — לגררת 319 אזנך — אזניך 324 בצור — כצור 328 וילחצוהו ולא הרפו ממנו — וילכחו זה ממנו 329 באחד — באחת 332 בפרדסים — על הפרדסים; ועליהן כתנות — ועליהם כתונת 336 ארבעה — ארבע; מקשיבים — מקשיבין 339 הלוך — הולך 343 ערותנו — עירותינו (כנראה צורת הרבים) 344 בעיניהן — בעיניהם 349 אין — אם 350 לא — אך לא 351 חושקים — חשקים; אם — יום 355 לחיכם — לחייכם 364 אנא ימהרו ויחושו — אז ימהרו וינחשו

## פירוש

2 וסוחר (בר' לד, כא) — ומסתובב; מגוי — תה' קה, יג 3 אלין (תה' נה, ח) — מוסב על תנאיי נסיעתו המשתנים מדי פעם בפעם; בבתי חצרים (ויק' כה לא) — בעיירות פתוחות 4 הולכי — סמיכות כמו בשו' ה, י; הולכי נתיבות — שם ה, ו; בחוץ (משלי ז, יב) — כנראה ר"ל: מחוץ למקומות ישוב 5 מטות שן (עמוד ו, ד) — מפוארות; וסרוחים (שם, שם) — ומשתטחים; סוף (יונה ב, ו) — בניגוד לקודם: מקומות של ביצות וכדומה; וערום (איוב כד, ז) — יש מפרשים: משום שנשדדו לבושיהם 7 ונכה רגלים (ש"ב ד, ד) — כאן: כבד תנועה; אין — במ' כא, ה 7 עדינים — ר"ל: בתנאים נוחים, מפונקים 9 בעינו (ויק' יג, ה) — בצורתו; יד ליד (משלי יא, כא) — כאן ר"ל: משלב לשלב; ישנא — הכתיב לפי איכה ד, א 11 יענה (תה' קטז, י) — היה עני 13 יחיל (תה' נה, ה) מרוב פחד; יונה (יח' יח, ז) — ייעשק 14 לא לאל — במקום: ללא אל (דב' לב, כא) 15 והוא — הונו; על — בלשון המקרא: מעל 16 נשען ב... — על פי יש' נ, י; רצוץ קנה — במקום: קנה רצוץ (יש' לו, ו) 17 להעשיר (משלי כג, ד) — להתעשר 18 הייספר — מ"א ג, ח 19 ומשכרתו (בר' לא, מא) — שכרו עלול להשתנות עשר פעמים 20 אין קול (מ"א יח, כו) — אינו בין החיים 21 גדולות — דהי"א יז, כא; ופגעתי (שמ' ה כ) — ופגשתי 22 וסוחריה שרים — יש' כג, ח; בקנה (יש' מו, ו) — של המאזנים 23 המדינה — העיר, כהוראת המלה בארמית ובערבית 24 פה — כדברי הקב"ה על ציון (תה' קלב, יד) 25 שכוניה (שו' ח, יא) — שוכניה 26 וטוב טעם (תה' קיט, סו) — ועצה טובה 28 איד — איוב כא יז; יבואוהו — יבואו אל האיש הנפגע 29 תשכנה = תשכון, פנייה לעצמו; תנעם — ינעם לך, שימוש לשון נפוץ בתקופת ספרד 31 אלכה — כלשון יר' ה, ה, אך בהחלפת "אותם" ב"עמם" 32 כי המה — על פי יח' מד, כג—כד; אך המה — יר' ה, ה 33 לא גרמו (צפ' ג, ג) — לא השאירו לבוקר אף את העצמות 34 טחי תפל (יח' יג, יא) — טחים טיח תפל על הכותל, דימוי לאחיזת עיניים; שקר טופל (איוב יג, ד) — מצרף דברי שקר; מט (משלי כה, כו) — נכנע 35 וכעגלה (יר' ג, יא) — לפי הרד"ק:

פשים ורבים בטוב כעגלה דשנה; יקושון (יש' כט, כא) — ישימו מוקש 36 מוטה (יח' ט, ט) — דין מעוות 38 אמודד — עיין חב' ג, ג 39 אקיף — לפי ההקשר ר"ל: כללתי בדרכי 41 נבלים — כאן ובמקומות אחרים משתמש המחבר במלה זו בהוראת "פשוטי העם" (בניגוד ל"נדיבים" — המיוחסים) 42 בבתים ערוכים — מסודרים ונוחים 43 אמשש — דב' כח, כט 44 סמוכים — נשענים 46 אחרי — שמא ר"ל: תשוקותי מתלוות אלי בכל מקום, אך ייתכן שהנוסח משובש 47 תמוכים — על פי תה' מא יג 48 סגולת מלכים (קה' ב, ח) — בעלת תכונות מעולות 49 זמן — הגורל; ינשכני — כמו הנחשים בבמ' כא, ו 52 ותעלה (משלי כד, לא) — גדלים בה צמחים דוקרנים; סבוכים (נחום א, י) — מפותלים 53 מלכת מרומים — מלכת השמים (יר' מד, ז), התושבים הרשעים משולים לעובדי כוכבים ומזלות 54 פתנים (עיין איוב כ, טז) — ר"ל: רעל נחשים; יין חמסים — משלי ד, יז 55 עושק וגזל — קה' ה, ז 56 חלקם — במקום: חלקתם (איוב כד, יח); הדוכים (איוב מ, יב) — רמוסים 57 דעוכים — על פי הדימוי במשלי יג, ט 58 מעוכים (ש"א כו, ז) — תקועים 59 ברוכים — תה' קטו, טו 60 בטוב לב — בשמחה 61 בית משובש ולא נדע להגיהו 62 כמכים (ויק' כז, ח) — כעניים 63 לא יהדרו (שמ' כג, ג) — לא יכבדו ויעדיפו 64 וחוכים (יש' ל, יח) — ומיחלים 65 סכוכים (שמ' כה, כ) — מוגנים 66 שכוכים (שמ' לג, כב) — מוסתרים 67 מטי וכו' — על פי דב' טז, יט; עתה אספה (ש"א כז, א) — עכשיו יקיץ עלי הקץ 68 משוכת חדק (משלי טו, יט) — גדורה בקוצים; וחתחתים (קה' יב, ה) — ומכשולים; אין לי — ש"א כז, א, בתקופת ספרד קראו היהודים לעם הברברים בשם פלשתים; אך ייתכן כמובן שמחברנו השתמש בלשון הפסוק ללא כוונות מיוחדות 69 מדוע — כדברי יואב מ"א א, מא 70 המעגלה (ש"א יז, כ) — מעגל, כיכר עגולה; מכל — מ"ב ג, כא 71 לרגלו — שימוש היתולי בבר' לג, יד; ורוח (איוב מא, ח) — ואין אצלו רווח בין פסיעה לפסיעה 73 תפתח — יש מה, ח (ושם כתוב: ויפרו) 74 עכבור — מקור השם בבר' לו, לח (אביו של חנן מלך אדום), מ"ב כב, יד (אחד מחצרני יאשיהו); ממנה — מן הזקן. המחבר משתמש במלה זו תמיד בלשון נקבה; ויחצו (מ"ב ב, ח) — ויתפלגו 75 כפרוש — תיאור ציורי של "מדורי" הזקן, ועיין דב' לב, יא; יח' יז, כא; שם ירעה (יש' כז, י) — לשון גוזמה, והכוונה כנראה לכינים וחרקים אחרים 76 ויתמהו — עיין תה' מח, ו 77 ותקהל — שו' כ, א; ותבא — איוב ד, ה, בשינויים; שחוח (יש' ס, יד) — כפוף; ולא — דהי"ב יג, כ 78 רובץ (שמ' כג, ה) — כורע; כחול — הושע ב, א 79 נצמד — נעצר; וכל (ש"ב כ, יב) — וכל מי שבא הצטרף להמון 80 יד — מקום מיוחד (לעמוד בו ולנאום). הנושא: העם; ביום המעשה (ש"א כ, יט) — כשיהיה זקוק לו 81 ייטיב — במ' י, לב 82 שלח (דהי"א כא, טו) — הוא הקב"ה; והיה מכין — טעם מעשהו זה אינו מחוור לנו; וישרוק — השווה להלן שורה 102 ועיין ג"כ יר' יח, טז 83 ואשתומם — דנ' ח, כז 85 יעוררם — את הנאספים לפניו 87 כבנים — משלי יט, יח 89 יעוותו — חזרה על המלה שבה כבר השתמש המחבר (87); שמא טעות המעתיק 90 נגואלו (יש' נט, ג) — נטמאו; ינערם (שמ' יד, כז) מוסב על החטאים 91 בסוכו (תה' כז, ה) — בסוכתו; יחבאם — צורת הפיעל לצורך המשקל; יסתרם — הפועל על פי יש' טז, ג 92 מצפצפים (יש' י, יד) — נותנים קול 93 מתלחשים — ש"ב יב, יט 94 היתה קבוצתכם — נתאספתם; פנו — במ' יד, כה 96 נכוחות (משלי כד, כו) — גלויות; בלשון רכה — משלי כה, טו 98 וישב בסתר עליון, עיין להלן שורה 133; וישם — על פי יונה ד, ה ושם הנוסח: ויעש 102 אשרוק (איכה ב, טו) — להבעת זלזול; לחורב וזרם (יש' כה, ד) — לחום לוהט ולזרם מים; יצפנני (תה' כז, ה) — הנושא: הקב"ה 103 המחכו — עיין דנ' יב, יב 104 לו נאוה — תה' לג, א 105 בלימה — איוב כו, ז 107 אל המסילה (יר' לא, כא) — אל הדרך הנכונה 108 שדופות קדים (בר' מא, ו) — קשה לנחש, מדוע כותב המחבר שהחרפות "שדופות קדים"; או שמא יש לנסח זקני חרפות והדברים מוסבים על הזקנים?; ואבליגה (איוב י, כ) — אם הנוסח מתוקן כאן, יש

לראות במלה כעין הערת־בינים: אכבוש נא את יצרי!; עולות — כלשון בר' מא, ה (נקבה) 109 ספר ומלה — בדברים שנכתבו ובעל פה; וירפו (יר' ח, יא) — וירפאו 110 ומדוחים (שם, שם) — ותעתועים 111 שדופות — עיין לעיל 108; ושפטתיך — יח' טז, לח 114 למצא חטה — עיין איוב לא, מ; ולא יוחן — המחבר משתמש בצורה זו פעמיים (גם להלן 117), אולי בשתי הוראות שונות, וכאן ר"ל: בלי חן 115 תחשוב — תחשוב עליו שהוא; יטחן (יש' ג, טו) — יתעלל בו 116 ככלב — משלי כו, יא, יש' כח, ח 117 וימלט — מן העונש; ולא יוחן — ולא יזכה לחנינה 119 מונך — עושקך (יש' מט, כו) — בר' ג, טז 120 צרבת המכוות (ויק' יג, כח) — מסימני הצרעת 121 כבסו — כאן ממשיך עכבור את פנייתו בלשון רבים, ועיין יר' ד, יד 122 תפילו (איוב ו, כז) — גורל; הקבוצה — שנתאספה 123 לכי (מ"א א, יב) — אכן; בהמונך (קה' ה, ט) — בכספך 124 תכוננני (יש' נד, יד) — תהי מבוססת; פרוש — על פי יש' נח, ז ושם הכתיב פרס; יברך — שמ' כג, כה; ואל תדכא — משלי כב, כב 125 ואל ישוב — תה' עד, כא 126 מבשרך (יש' נח, ז, ושם "לא" במקום "אל") — מקרובך; והעניק — דב' טו, יד 127 תשאף (עמוס ב, ז) — תתנשא מעל לדלים; מתן (משלי כא, יד) — אדר־בא, הסיוע בהסתר מסיר את הכעס 129 מאה (בר' כו, ב) — פי מאה; בצע — הכנסה; שחד (איוב ו, כב) — תן מתנות; עם אל = עם אלהים (ש"ב יד, יג) 133 בסתר עליון (תה' צא, א) — להשבעה זו היתה כנראה משמעות מיוחדת, ועיין להלן 135, 137, 139, 140, 146, 148 134 בו — ב"סתר עליון" 136 וכפר בעיקר — מלשון חז"ל (ב"ב טז"ז ע"ב ועוד) 138 ויכהו — כלשון הקללה שבדב' כח, כח; אולם שם כתוב "ובתמהון" במקום "ובכליון" 142 יעתר וייעתר — יתפלל וייענה 144 יום כוננו — תה' יא, ב 145 מבלי חובל (יונה א, ו, יג) — גם כשהוא לבדו בלי אנשי האוניה 146 ימס — יש' י, יח; נתר (משלי כה, כ) — הנמס במהירות 147 יתרון — קה' ב, יג; נסתר — לא נדע לפרש את הדלת 148 צור ישועתי (תה' פט, כז) — הקב"ה, הוא הפותר את חלומי 149 עם רחמיו — ניסוח מנופח המיוסד על הנאמר בבר' טו, י; בתר — בין הבתרים 150 אשרי — חזרה על הדלת של הבית הראשון (לעיל 142), כפי שנהגו פייטני ספרד בסליחות מסוג "הבקשות" 151 ונבר (תה' יח, כז) — טהור 152 תכבדו, על פי שמ' ח, כח; באחד מגרש — סדר המלים כמו ב"אחד קדוש" דנ' ח, יג; אחד עשיר — ש"ב יב, א, ושם כתוב "ראש" 153 משחר — כנראה ר"ל: משכים (כדי לעבוד) 154 שלשה — אסתר ד, טז; לא נותרה — מ"א יז, יז; ברעב — דב' כח, מח 155 ויקח — ש"א יז, מ; רוכב ערבות (תה' סח, ה) — הקב"ה 157 מתרונן (תה' עח, סה) — "היינו שהוא בוטח בכוחו" (אבן־עזרא) 158 סחרחר (תה' לח, יא) — בשל חולשת גופו; וילך וישב (עיין בר' כא, טז) — הנושא: העני 159 ידעתי — ש"א יז, כח 160 תחשב (משלי כד, ח) — זומם להרע לי; המונך (קה' ה, ט) — הונך; עומד (יח' לג, כו) — סומך; הופך לבבות — עיין תה' קה, כה, ש"א י, ט; ומפר — משלי טו, כב; לבך — אין כאן חריזה 162 ויהפוך — ש"א י, ט 163 וכל — על פי בר' לט, ד בתוספת "אשר" 164 נגרש (יש' נז, כ) — נרגש 166 בסדיניו (יש' ג, כג) — בלבושו; ויבוא אדוניו, ויבוא הסוחר — יש כאן כפל לשון, ואולי יש לנסח: לפני שבא אדוניו 167 הלא — שו' יא, כד 168 המעשיר — ש"א ב, ז 169 ומסיר — איוב יב, כ; וכל גמולו — אינו מובן בהקשר זה. לפי העניין צ"ל: ולו שוגג ומשגה (איוב יב, ז) — ולו התועה והמתעה 171 ישגה (איוב ח, ז) — יגדל 172 מוגה — מדוכא, צורה זו איננה מקראית ושמא מוטב להגיה: נוגה 173 שאר וכסות (שמ' כא, י) — מחייה; הר . . . גיא (זכ' יד, ד) — היינו בכל מקום 174 ישגא (איוב ח, יא) — יצמח 175 לענה יהגה (עיין משלי טו, כח) — יהיה מר־לב. כנראה פירש המחבר "לענות" בפסוק הנ"ל כריבוי של "לענה" (רעל), ואכן גם אבן־עזרא רומז לפירוש כזה, אך איננו מקבלו 176 גא (יש' טז, ו) — בעל גאוה 177 ויעגה (מלשון "תעגנה", רות, א, יג) — ויחכה, ועיין בספר השרשים לאבן־ג'נאח עמ' 353 המביא שלשה בתים למשורר עלום־השם; בבית השני כתוב "ואעגה ועדיהן אקוה" 178 המעגל, עיין

לעיל 70 179 זקן — יש' ט, יד; קציריה (תה' פ, יב) — ענפיה 180 רבצי גוריה — שימוש היתולי בדברי יח' יט, ב; אצלו — שמא יש להגיה: לו; שללו (משלי לא, יא) — מוסב על הנדבות 181 המשפתים (שו' ה, טז) — המחבר מדמה את הקהל שנאסף לעדרי צאן; וימס — יה' ז, ה 183 קשיטה (בר' לג, יט) — מטבע; כאשר— יח' מ, ז 188 הכבד והקשה חזקם — כל הפעלים האלה (שמ' ח, יא; ז, ג; יד, ד) מסמנים את השפעת רצון אלהים על לבו של פרעה 189 יכינם — תה' עח, ח; יקרא — עמוס ה, ח, מראה את שליטת אלהים בכוחות הטבע 190 כן — עכבור מקביל את כוחו לכוח הקב"ה! 191 רעוא — רצון בלשון הארמית של התרגומים, התלמוד והמדרש. ושמא יש להחליף כאן גם את הפועל "יהי" ב"יהא"; יחכה — על פי יש' ל, יח ור"ל שאלהים יחכה עד שבני הדור ייטיבו את דרכם 192 וילך — מ"א יב, טז 196 שרי צבאות — היינו בעלי שררה ועושר 198 ראות עיני (קה' ה, י) — את מה שראו עיני; והעוף והשבכה — השבכה (מ"א ז, יז) היא רשת מקושטת ששמו על כותרות עמודים או מעל לחלונות. ברם לפי הצירוף עם "עוף" נראה שהמחבר ראה בם גם מעון לעופות (מעין שובך?) 199 והכפות והמחתות (מ"א ז, נ) — כלי מטבח 200 וכלי כסף — דהי"א יח, י; המשאל (תה' קט, י) — המקבלם כנדבות 201 עושה — ירי' יז, יא; ועשה לו — דב' ח, יז 202 והאיש — ש"א כה, ג 203 בדמעת העשוקים — קה' ד, א 204 וטוב — הדמויות המצוירות בקיר (ע"פ יח' כג, יד) עדיפות מן הנבלים הללו 205 וטוב — הלואי והיו מצופות בזפת 206 ארוכה — הזקן אמנם גדול, אך אין נחת (ארוכה — מרפא) ממנו; בחטאתה — בגלל חטאתה; נמקים — יח' לג, י 207 ממוחים (יש' כה, ו) — חומרים שמנים (ושמא יש להגיה: במי הים?); בקוקים — ריקים 209 כחול — באיוב (ו, ג) כתוב: ומחול; מעיקים (עמוס ב, יג) — לוחצים ומדכאים 210 לשכים וכצנינים — על פי במ' לג, נב 211 לבעלה — של הזקן (נקבה); איש תככים (משלי כט, יג) — בעל מזימות 212 ומחייתו — של בעל הזקן; ויעשיר (ירי' ה, כז) — ויתעשר; שאור מצות רקיקים (ויק' ב, ד) — את לחמו 213 למקשיב — את המקשיב, יבוא הקב"ה 215 ותצאן — על פי שמ' טו, כ; יקרות (איוב לא, כו, ועיין זכ' יד, ו) — בהירות 216 בידיו — בלשון המקרא: לידיו, על — על יד, ושמא יש להגיה: אל 217 מקלעות פקעים (מ"א ו, יח) — קישוטים בצורת ניצנים הקלועים זה בזה; ומים מהלכים — עיין תה' קד, י 218 וסגולת מלכים (קה' ב, ח) — פאר והוד; על מסבו (שה"ש א, יב) — על יד שולחנו 219 התעוררנה — על פי שו' ה, יב 221 בכידודו (איוב מא, יא) — בזיקותיו 222 ימר — מכוון לחריפות היין; ואכן — אולם 223 אם ימצאה — הנושא: היין 224 קפוץ־יד (עיין דב' טו, ז) — הקמצן 226 דמו — הכוסות אשר דמו; מים קפואים הם דימוי שכיח לזכוכית 227 עינו (במ' יא, ז) — מראהו; ושביב — את היין הירבו לדמות לאש 228 מהם — מן המשתתפים במשתה; ובם נלאו (משלי כו, טו) — בסודם של הכוס ושל אור יינה 229 יחובאו — בבניין הפועל כמו באיוב כד, ד 231 ועפרה — הנערה המוזגת; כסתה — שהיתה מכוסה, מלשון כסו (משלי כו, טו). מדובר כאן באודם הלחי ואודם היין שבכוס; חללים — משלי ז, כו 232 שתיהן — של הלחי ושל הכוס 233 נוסח הדלת מגומגם ושמא יש לנסח: עדי ליל מאד מריב, וכיסה; מאורי רום — מאורות השמים מבקשים אור כאורם של הלחי ושל היין 234 ושית (משלי ז, י) — לפי הפירוש המקובל: ולבוש 236 ובת גפן — היין, הנושא של הבתים 236—238; תורק — היין המעורב בדמעות נערה המבכה את הפרידה מאהובה 237 רגע — בן רגע; בידה — של בת־הגפן 238 נמס — מרוב פחד; אריה — אמיץ 240 יעלה — נערה, והיין נמשל אליה; הכוס משמשת לה כ"רדיד" 242 בכפיכן (מיכה ז, ג) — במעשיכן; ובידיכן — עיין מ"א ח, כד 243 חלליכן — לשון גוזמה ועיין לעיל 231; אענה — איוב לב, יז 245 כוסות בדולח — גם שיר זה נדפס בידי ח. בראדי ב"שער השיר" עמ' 163 246 דמעת כרמים, כינוי ליין דרך השאלה (כמו "דם גפנים" בבר' מט, יא); אדמדמות ירקרקות (עיין ויק' יד, לז) — מכוון ליין אדום ולבן 247 בני רשף (איוב ה, ז) — ניצוצות אש; כמאזרי זיקות (יש' נ, יא), לפי רש"י הם "מחזיקי

זיקות הן גצין וגחלי אש הנזרקין בקלע" 248 התבוששו (ברי ב, כה) — התביישו; עין מלאות — מראה הכוסות המלאות 249 רקות — ר"ל: הלחיים 250 מדם לבב — לדברי המשוררים צבועות הלחיים או השפתים או האצבעות של הצבייה האכזריה בדם חושקיה, ועיין גם כן בשורה 231 לעיל 252 שפת רעיה — היינו שפיה ישמש לי ככוס, דימוי שכיח לנשיקה; כלי השקות, צירוף שהמשורר יצר לו מלשון אסתר א, ז ופירושו: כלים שנועדו להשקאה 253 תעודת — תורת 254 משירים — שימוש היתולי בבמ' כב, טו 255 כמתנפל — כמסתער 256 וסגר — במקום: ועצם 257 בחצר הפנימית — הכוונה כנראה ל"פאטיו" (Patio) של הבית הספרדי 258 ומשתאה (ברי כד, כא) — ומשתומם 259 חרישית (אסתר ד, יא) — בקול נמוך; כושית — במד' יב, א 260 כאוד — עיין רש"י לעמוס ד, יא: כלומר שחורים וחשוכים וקדרים; שקופים — כנראה ר"ל שהם פתוחים לרווחה; לבלה (יח' כג, מג) — כלום אשה זקנה זו תזנה? 261 ושוללים (מיכה א, ח) — ערומים ויחפים 262 בהוללים (תה' עג, ג) — בראותי את שלום הרשעים; למה — שמ' ה, טו 263 אין לב — אינם יודעים להעריך; השוערים (יר' כט, יז) — תאנים גרועות, שצבען כהה 265 אערים (תה' פג, ד) — אנהג בערמה ובסודיות 266 צרי — תרופה למחלת מתגי 268 לא תכון — לא תתקיים 269 ברה — אשה לבנה; לבהרת — לכתם לבן, היתול המיוסד על ויק' יג, ד 270 הדלת משובשת; אל יד — משלי ח, ג; לכסיל — משלי כו, ה ושם הנוסח: כסיל 272 ולנערה — הלבנה המפיצה ריחות בשמים 274 בלי לבב (משלי יז, טז) — בלי שכל; פותה — משלי ז, יא; ט, יג 275 אשר נבראת (יח' כא, לה) — אל מולדתך 276 לשתות — שימוש היתולי בפסוק מיר' ב, יח 277 רוכבי — שימוש היתולי בשו' ה, י; ואצעק — בר' כז, לד; כי — בר' לט, ט 279 ולא ידעו — תה' פב, ה, וכאן מוסב על השערות 280 כאורה — על פי תה' קלט, יב; ותאנתו (יר' ב, כד) — ומי יוכל לעצור את תשוקתו אל השחורות 281 אפילות — שימוש היתולי בשמ' ט, לב: מאחרות להבשיל וגם כהות (אפלות) ומוסב על הכושיה הזקנה 282 מרוח אשך (ויק' כא, כ) — שנמעכו אשכיו; חתר בחושך (איוב כד, טז) — העושה את מעשיו המגונים בחשכה; כי נתנה — עיין יח' כו, יז 283 ותגע — שימוש היתולי בדב' לב, כב, ושם הנוסח "ותיקד"; לשפנים — תה' קד, יח 284 שועלים — איכה ה, יח; כי ארכו (ברי כו, ח) — מכיוון שהשתעממו שם 287 רועי אוילים — זכ' יא, טו 288 ברוב אונים — בעמל רב; עדי הלאות תאונים — על פי יח' כד, יב שפירושו אינו ברור כל צורכו. שמא: עד כדי להלאות בתרמיתה 289 השכנים — האמנם שכנים שם קופים? 291 שועלים קטנים — על פי שה"ש ב, טו 292 קפוז (יש לד, טו) — מין נחש 293 בטח והשקט — יש' לב, יז 293—294 תחת גפנים . . . תחת תאנתו — על פי מיכה ד, ד 295 משיבו (מ"א יד, ד) — בגלל זקנתו; אין בו — כמו אצל הנגוע בצרעת (ויק' יג, לא) 296 רפד יצועיו — התמסר לניאוף; את — שמא מוטב לנסח (על פי במ' כה, א) — אל; בנות חם — הכושיות; ופעל בפחם (יש' מד, יב) — אולי ר"ל: והסתגל לאהובתו השחורה, אך יתכן שהטקסט לקוי. אלחריזי כותב בתאור כושיה (תחכמוני שער ו): כאלו השטן בקדרות הטיחם [= אל הלחיים], ופעל בפחם, עד חשבתיה מבנות חם 297 מוראה ונגאלה (צפ' ג, א) — מטונפת ומזוהמת 301 כבוד . . . חופה — מלשון "על כל כבוד חופה" (יש' ד, ה) 304 במו חרש (איוב ב, ח) — שבו מתגרד המצורע 305 יפה — כנראה ר"ל שבהשפעת השטן היה ה"שחור" ליפה בעיני עכבור 306 ריפה — על פי עזרא ד, ד 307 ובחר — על פי יש' ג, כד 308 פוריה וענפה — כתיאור הגפן ביח' יט, י 309 ותעש בדים — שם יז, ו, ותארכנה — שם לא, ב; שוליו — שולי בגדו של עכבור 310 ותגע לרגליו — שמ' ד, כב; ענף — כנראה ר"ל ששערה אחת היתה סמוכה לשנייה וכן נוצר מעין ענף; כנף (מ"א ו, כז) — דימוי אחר: נגיעתן של כנפי הכרובים זו בזו בהיכל שלמה 311 במורד בית חורון — שימוש היתולי בשם מקום ביה' י, יא ור"ל שהשערות יורדות אל פי הטבעת של עכבור. כמאה שנה אחרי בן־אלעזר משתמש עמנואל הרומי באותה המהתלה, אלא שהוא מבחין בין בית חורון עליון

(הפה) לבית־חורון תחתון (פי הטבעת), עיין במחברות עמנואל, שער כ״ג, מהד׳ א. מ. הברמן עמ׳ 646 314 אין ארוכה — אין תרופה (תועלת) ממנו; אֵין במקום אֵין לצורך המשקל 315 מעוכה (ש״א כו, ז) — תקועה 317 לכל פאה נבוכה — תועה לכל צד 318 למרדעת — לכר ששמים על גב החמור (משנה כלאים ט, ד ועוד); ומסכה (יש׳ כח, כ) — מכסה, צעיף; לגדרות צאן — במ׳ לב, טז; שבכה — רשת קלועה 319 אזנך (דב׳ כג, יד) — כלי זין, וכאן כנראה ר״ל ערוותך; וצאתך (שם, שם) — וצואתך; בשמיכה — השווה שו׳ ד, יח 320 וירחוץ — צורה זו איננה במקרא, אך מצויה במשנה; חלאתה (יח׳ כד, ו) — הזוהמה של הזקן; מוראתו (ויק׳ א, ט״ז — בעצם זפק בולט בצוארו של עוף, כאן: חלאה; בנוצתה (שם, שם) — בשערותיה 321 הבל המה — יש׳ י, טו 322 כברד — יש׳ יד, טו; תורד — יש׳ יד, טו 324 בצור — בקב״ה 325 עש — כנראה ר״ל: בלה; שם — בלשון משוררינו הספרדיים: נהפך 326 במי חטאת (במ׳ ח, ז) — לשם טיהור; תורד — לעיל שורה 322 327 ומשפט — יח׳ טז, לח, ושם הנוסח: משפטי 328 וילחצוהו ולא הרפו ממנו — זוהי הצעת תיקון של נוסח משובש לחלוטין; מן המכים — כלשון דהי״ב כב, ו; המת המיתוהו — על פי יר׳ כו, יט 329 בעבותים (שו׳ טז, יא) — לשם הובלת הגוויה; וישליכוהו — ש״ב יח, יז 330 נאלח (תה׳ יד, ג) — מושחת; כי — בר׳ לד, יד 331 לרעות — שה״ש ו, ב 332 כתנות פסים (בר׳ לז, ג) — בגדים נאים 334 על העצים — מ״א ה, יג 336 מחולן (תה׳ קמט, ג) — שירתן 337 משגיחים — שה״ש ב, ט 338 כותלינו — שה״ש שם, שם; הלנו (יה׳ ה, ג) — כאן פנייה אל ארבעה הגברים 339 המארב — מקום תצפיתם; וילכו — ש״ב יח, כב 340 על כנו . . . על מחנהו (בר׳ מא, יג; במ׳ א, נב) — כל אחד במקומו; ויתמהו (בר׳ מג, לג) — הנערים 341 כמתלחשים — ש״ב יב, יט 342 ויבחנו — בר׳ מב, טז 343 לא מרגלים (בר׳ מב, לד) — ר״ל שכוונותיכם כשרות 344 נטמינו (איוב יח, ג) — נחשבנו כסכלים 345 נגלינו — ש״א יד, ח; ואם כה — שם יד, י, בשינוי הוראה 348 החמסו — האמנם פשעו 349 אין — לא יאה להם; עושקו — אלא אם היא התעללה בהם 350 לעשוק — אל ישיבו מידה כנגד מידה; יחלקו (תה׳ נה, כב) — יחניפו לה 351 יתנו מופת ואות (דב׳ יג, ב) — יראו את מידת הבלגתם 352—353 הנוסח משובש ולא נדע להגיהו 354 מתאוננים מתהוללים — מתלוננים ומשתוללים; יצעקו — יש׳ סה, יד 355 חושקים — חושקים אמיתיים; ואי — היכן; לחיכם — הניקוד כמו ב״לחיהם״ (הושע יד, ד) 357 חושקי עולם (לפי דוגמת ״שלוי עולם״, תה׳ עג, יב) — החושקים הגדולים; מעל = על; חזקו — כנראה ר״ל: יפצירו בהן (שמ׳ יב, לג) 358 הגובבים (זכ׳ ט, י) — המפריחים, ואולי: המבטאים (מלשון ״ניב״); חקקו (יר׳ יז, א) — שאותו חרתו 359 נוסח הדלת משובש; גברו — איוב כא, כז 360 תתעסקו — עיין בר׳ כו, כ 361 נתקו (יר׳ ב, כ) — הסירו מעליכם את כבלי הנדודים 362 התנחלו (יש׳ יד, ד) — קחו לכם לנחלה; בגורל (במ׳ כו, נב) — כחלוקת ארץ ישראל 363 כי יעוב — בר׳ ב, כד; ידבקו — שם, שם 364 ימהרו ויחושו — המשקל לקוי ושמא יש לתקן: ימהרו הם וחיש 365 חדשו — מ״א כ, לג; התרפקו — שה״ש ח, ה

## רשימת השירים


| | |
|---|---|
| אם זקנו זקן אמת | 264 |
| אשרי אנוש יעתר וייעתר | 266 |
| בורא לבבות הוא אשר | 268 |
| בחר נא לך שכון ארץ | 262 |
| דבר אדם בלי יעמוד | 262 |
| החמסו דודים אשר דלתות עפרות דפקו | 273 |
| ואדם יחשוב נפשו | 267 |
| ואם תרצה מצוא מאה | 266 |
| ובת גפן בעת תורק | 269 |
| ויש עושה נכסים מחמסים | 268 |
| ומי גבר יפה אישים כעכבור | 272 |
| ועפרה כסתה לחיה בשני | 269 |
| וראיתי זקן עכבור | 272 |
| זקן ושיבה אל יבהלוך | 265 |
| זקן עכבור זקן רועי אוילים | 271 |
| זקן עכבור חשבתיה | 271 |
| יום יחלו מתני אזי | 270 |
| יין אשר יאיר בעד כוסות | 269 |
| יין כעין ברק כעין להב | 269 |
| כוסות בדולח מבלי יין | 270 |
| כמה אהלך נתיבות | 263 |
| לבי פני צור יחלה | 265 |
| מה תמאסו כושית ועינכם לא תכון | 270 |
| מה לשחרחורת אשר תבאש | 270 |

מתוך ספר מחכימת פתי
לקראי יוסף הרואה

יוצא לאור על ידי יהודה אריה וידה

לעלית נשמתו של
ד. צ. **בנעט** ז"ל

מן המפורסמות הוא שאי־אלו הוגי דעות ביהדות — ובמיוחד ביהדות הקראית — של ימי־הביניים הושפעו מאת השיטה התיאולוגית הנפרצת בין בני דת האיסלאם, שבשם ה"כלאם" תכונה.

בתוך "המדברים" (אלמתכלמון), שדגלו בתורת ה"כלאם" בקרב מחנה היהדות, חשיבות מיוחדת נודעת לו ליוסף בן אברהם הרואה (יוסף אלבציר), שתקופת פעולתו חופפת את השליש האחרון של המאה השמינית לאלף הרביעי (1010—1040 למנינם). הדברים ידועים ואין כאן המקום לחזור עליהם [1].

תוך עבודתי בחקירת תורות יוסף הרואה פירסמתי מאמר די מפורט בלועזית על הנושא "אוניברסליות החוק המוסרי לפי יוסף אלבציר" (כתאב אלמחתוי — ס' נעימות שער יח—כב, תרגום צרפתי וביאור) [2]. אסתפק כאן לסכם בקיצור נמרץ את הבעיה ואת פתרונה לפי דעתו של החכם הקראי.

מתוך דיונו של מחבר ס' נעימות בשאלת הרצון האלוהי ואי־תלותו (אוטרקיותו) [3] של האל היחיד והמיוחד לגבי כל יציר נברא עלתה לו המסקנה שישנו נמצא (הקרוי "אלוהים" בלשון הדת) הפועל בעולם פעולות שיש להן איזה דמיון לפעולות המתוכננות והמבוצעות על ידי בן אדם; הנמצא ההוא — האלוהים, פועל אפוא תוך רצון כשהוא אינו נזקק לשום דבר חוץ מעצמו.

ובכן, אם באמת קיים איזה שיתוף, איזו "הומולוגיה" בין פעולות האלוהים לבין פעולותינו אנו, עלינו לבדוק את אופיין של פעולות אלה — זהו מה שנקרא

1 השווה בספרו האנגלי של מ.צ. אנקורי *Karaites in Byzantium* ניו יורק 1959, עמ' 469, ועיין מאמרי *La démonstration de l'unité divine d'après Yūsuf al-Baṣīr*, מחקרים בקבלה ובתולדות הדתות מוגשים לגרשום שלום, ירושלים תשכ"ח, החלק הלועזי, עמ' 285—315.

2 *De l'universalité de la loi morale d'après Yūsuf al-Baṣīr, REJ*, 128 (1969), עמ' 133—201. ואלו הן כותרות השערים הנ"ל לפי תרגומו של טוביה בן משה, תלמידו של המחבר (על פי כ"י ליידן Or. 4779 = Warner Hebr 41):

יח. שער במשפטי המעשים.

יט. שער כי י' ית' ש' לא יעשה הרע.

כ. שער על הראיה כי משפט החמס והכזב והדומ[ה] להם ברוע מי' יתברך שמו וממנו בשוה.

כא. שער על הראיה כי י' ית' ש' יכול על עשיית הרע אם שקר הוא אם זולתו מאשר שישוב רוע שלו אל עצמו.

כב. שער על הראיה כי י' ית' ש' לא יבחר הרע ולא ימנע בחוב אשר עליו.

3 בערבית **גני**, המלה ניתרגמה מילולית אצל הקראים בשם התואר "עשיר".

במינוח המוסלימי אחכאם אלאפעאל ובלשון טוביה בן משה המתרגם "משפטי המעשים".

פרטי החילוקים המוצגים בנידון זה (איסור, התר, חובה, מעשים לפנים משורת הדין וכו') פחות חשובים לענינינו מאשר העיקר שעליו סובבת האתיקה המועתזילית כלה, יהא אופי הרכבתה מיסודות דתיים ופלוסופיים מה שיהא, דהיינו הבוחן (הקריטריון) המכריע כשחורצים משפט על איזה פועל אחראי שיהיה, אינו אלא תגובת המצפון האנושי למה שנעשה. במלים אחרות: מה שהוא טוב או רע מבחינה מוסרית, ז.א. מה שראוי לשבח או לגנאי כשהפועל הוא אדם בן־תמותה — כך משפטו לגבי האלהים. ועוד כלל גדול, שבא להוגי דעות במחנה האיסלאם והיהדות כירושה מצד החשיבה ההלניסטית: אין אדם עושה רע מרצון; עשיית הרע יש בה תמיד משום הכרח־מה, ואם יש בידינו לבחור בטוב, אף אם אינו מביא לנו תועלת, בו נבחר, לא על מנת לקבל פרס.

"משפט" הטוב והרע חל על אלוהים כפי שהוא חל עלינו, ואין לומר שהאלוהים אינו עושה רע מפני שאין לו יכולת לעשותו, או שהיותו מושל בכל, בעוד שאנו עבדיו, פוטר אותו מן החוק המוסרי המוטל על ברואי מטה. הבורא, שהחוק המוסרי בעל תוקף כלפיו, יכול אפוא לעשות רע, אולם, למעשה, אין הוא פועל מה שאינו טוב, מפני שעצמאותו המוחלטת משחררת אותו, כביכול, מן הרדיפה אחר התועלת ומהבריחה מפני הנזק, שהן הן גורמי עשיית הרע בעולמנו.

אולם יש כאן להסתייג מעמדה קיצונית שנקטו בה אי־אלו הוגי דעות בכת המועתזילה, שלפי דעתם קיימת בשביל אלוהים מעין חובה לעשות בכל הנסיבות את הטוב הגדול ביותר. השקפה זו עוררה ויכוחים שאין להם סוף, אבל מחברנו מתיחס אליה בשלילה. אמנם, אין אלוהים עושה שום רע, אבל לא ניתן לומר שהוא מבצע בכל מקרה ומקרה את הטוב היותר גדול שאפשר להעלותו על הדעת, או אף שהוא פועל בכל הזדמנות שהיא את הטוב שהיה אפשר לעשותו באותו מקום ובאותה שעה.

סוף דעתו של יוסף אלבציר הוא כנראה, שהמעשה הטוב מעיקרו שבוצע על ידי אלוהים ללא כל עירוב של אינטרס הוא בריאת העולם. אם כן, לשוא נתחכם ונפלפל במה שהוא עושה או אינו עושה בעולמו הנברא ועומד כבר.

*

בתור תוספת למחקרנו הנ"ל נפרסם כאן את השער העשרים וששה מתוך חיבורו הקצר של יוסף אלבציר: אלמנצורי — ס' מחכימת פתי במקורו הערבי ובתרגומו העברי של טוביה בן משה[4]. כדי להקל על מלאכת הדפוס, נעתיק באותיות עבריות את הטקסט הערבי הנכתב באותיות ערביות בכתב היד שהיה לפנינו. כ"י זה לקוי בכמה מקומות; ההשלמות תבואנה בין סוגריים חדים.

4 המקור — על־פי Brit. Mus. Or. 2568 דף כ ע"ב — כב ע"ב (באותיות ערביות); (את כתבי־היד השמורים בלנינגראד לא עלה בידי להשיג). התרגום — על־פי כ"י פאריס Bibl. Nat. Hébreu 670 דף צז ע"ב — צח, ע"א.

באב <פי אנה> תעאלי לא יפעל אלקביח ולא יכ׳ל בואג׳ב

אעלם אנה קד ת׳בת כונה תעאלי קאדרא עלי פעל אלקביח מן חית׳ כאן קאדרא לנפסה עלי ג׳מיע אג׳נ<א>ס אלאפעאל ואן יוקע אלפעל עלי כ׳ל וג׳ה יצח וקועה עליה. פ<לולא מא ד׳>כרנאה מן אלדלאלה׳ עלי אנה פי חכם אלמלג׳י אלי אלא יפעל ולא יכ׳תאר אלקביח לם נאמן וקועה מנה סבחאנה. פמן אכ׳ל בד׳לך פהו גיר ואת׳ק בחסן כ׳לק אללה תעאלי מא כ׳לק בל לא יחסן מנה שכרה לאנה לא יאמן אן יכון גיר מנעם עליה בל פי חכם אלמסי ואלמצ׳ה׳. ואלד׳י יד׳ל עלי אנה לא יפעל אלקביח בל אנה לא יפעל אלא אלחסן הו אנה קד ת׳בת אן אלמכ׳יר בין צדק וכד׳ב נפעה פיהמא עלי סוא < >[6] א׳לא יכ׳תאר אלא אלצדק עלי טריקה׳ ואחדה׳. פלא עלה׳ להא וג׳ב עדולה אלי אלצדק עלי טריקה׳ ואחדה׳ אלא עלמה בקבח אלכד׳ב ובגנאיה באלצדק ענה. פצאר אלקביח יכ׳תארה פאעלה אמא לג׳הלה בקבחה או חאג׳תה אלי פעלה או אעתקאדה חאג׳תה. פאד׳א פקד ג׳מיע ד׳לך באן חצל עאלמא בקבחה וגניא ען פעלה < >. א<לא תרי>אן <אחדנא> יט׳לם ויכד׳ב למכאן אלחאג׳ה׳ פאד׳א אסתגני עמא הד׳א סבילה לם יפעלה. ואלכ׳וארג׳[7] יקתלון מן כ׳אלפהם לאעתקאדהם חסן ד׳לך פלו אעתקדו קבחה מע אעתקאדהם אלגנא לם יכ׳תארוה. ואלעלה׳ חסב מא בינאהי אלעלם בקבח אלקביח ואלעלם באלגנא. וקד בינא אנה תעאלי יעלם ג׳מיע אלמעלומאת אלתי קבח אלקביח בעצ׳הא והו גני פינבגי אן יעלם גנאה, פלא חאג׳ה׳ בה אלי פעל אלקביח כמא לא חאג׳ה׳ ואלמכ׳יר בין צדק וכד׳ב אלנפע פיהמא עלי סוא אלי פעלה. ואלכלאם פי אלאכ׳לאל באלואג׳ב יג׳רי הד׳א אלמג׳רי פאלקול פיהמא ואחד.

ואעלם אן אלחסן יפעל לחסנה פחאלה מפארקה׳ ללקביח פלד׳לך ג׳אז אן יפעלה

4 ד׳כרנאה (מטושטש): נדכרה **אב**. 5 יפעל ו: ליתא **אב**. 7—8 לא . . . אנה[1]: ליתא **אב**. 9 < > אלא: לא **אב** (וכצ״ל). 13 < >: לם יפעלה **אב**. 19 ואלמכ׳יר: באלמכ׳יר **אב** (וכצ״ל). אלי פעלה: ליתא **ב**.

* הוספה בשעת ההגהה. בין זמן כתיבת המאמר לבין קריאת ההגהה (ספטמבר 1975) עלה בידי להשיג — אחרי משא ומתן ממושך — סרטים של שני כתבי היד מתוך קובץ פירקוביץ׳ ב (1675, 4484) שלא כאן המקום לתארם. על פיהם ותוך עיון מחודש בכ״י ב.מ. אני נותן עכשיו אי־אלו חילופי גירסאות ותיקונים לנוסח הערבי הנדפס לעיל (פירק׳ ב 1675 עמוד 5—3 = **א**, פירק׳ **ב** 4484 דף לה ע״א — לז ע״ב). הריני מביא גם כן חילופי גירסאות ותיקונים לתרגום העברי מתוך כ״י ליידן הנ״ל [דף קכג ע״א — קכה ע״א], שלא היה לפני בשעת עריכת המאמר.

6 שתים או שלוש אותיות בסוף שורה שאינן ניתנות לקריאה ונראות כמיותרות.
7 בכה״י ואלג׳וארח.

פאעלה[8] מן גיר אן בה נפעא ולא יסתדפע בה צ׳ררא[9] כארשאד אלצ׳אל ושכר אלמנעם פי אלבאטן. ואד׳א פעל דלך לחסנה פי אלשאהד לם ימתנע אן יפעל אללה מא הד׳א סבילה למת׳ל ד׳לך פי כ׳לק תעאלי אלחיואן לנפעהם לא לנפעה. פליס לאחד אן יקול אנּה כמא ג׳אז אן יכ׳לק אלחסן תברّעא מן גיר אנתפאע ג׳אז אן יכ׳לק אלקביח מן גיר אנתאפע, לאנّא קד בּינא אّן אלקביח לא יפעל אّלא ללנפע פקט מתי עלם קבחה. ואד׳א כאן אלקדים עאלמא בקבח אלקביח וכאן אלנפע ומא ג׳רי מג׳ראה מנפיין לם יג׳ז מנה פעלה. וליס כד׳לך חאל אלחסן לא<וّ> אלחסן ידעו אלי פעלה <ו>לולא[10] אן אלאמר כד׳לך לם יכן לוג׳ב אית׳אר אלצדק עלי אלכ׳דב וחאלהא פי אלנפע סוא וג׳ה[11]. ואד׳א ת׳בת ד׳לך צח מא קלנאה מן אנّה <לא>[12] יכ׳תאר אלקביח ולא יכ׳ל בואג׳ב בّתה׳.

ואעלם אנّה תעאלי מתפצّ׳ל בכ׳לק מא כ׳לק מן אלחיואן ויערّץ׳ ב<מ>א ?[13] עّרצ׳ה באלתכליף אלי אלת׳ואב, ולה אן לא יתפצّ׳ל באזיד ממא תפצّ׳ל. פליס לאחד אן יקול לו פעל אלפעל[14] לחסנה לוג׳ב אן יפעל מא לא נהאיה׳ לה, בל ד׳לך לאזם לאצחאב אלאצטלאח[15] אלקאילין באן נפע אלעבאד עליה ואג׳ב עלי מא יבין פי מוצ׳עה. ואחדנא ירשד בעץ׳ אלצ׳אלّין דון אלבעץ׳ פאעלם[16] ד׳לך.

22 יכ׳יר יג׳תר **אב** (וכצ״ל). 24 תעאלי: ליתא **אב**. 25 תברעא: ליתא **אב**. 28 מנפיין: בכה״י כתוב מן (סוף שורה) تفعين; הגירסה הנכונה ב**אב** מרתפעין. 28—29 אלי פעלה: גם ב**אב** ליתא, ובכן יתכן שרק המתרגם הוסיף ״אותו על עשייתו״ (להלן הערה 48), לשם פירוש. 29 לוג׳ב: לוג׳וב **אב** (וכצ״ל, ויש למחוק הערה 11). 30 וחאלהא: וחאלהמא **אב** (וכצ״ל). <לא>: כך הוא ב**אב**. 32 ויערץ׳ ב<מ>א: ותעריץ׳ מן ערצ׳ה (וכצ״ל). באלתכליף: אלתכליף **א**. 33 ולה אן: יש כאן חסרון על ידי הדומות; הגירסה הנכונה ב**אב** ולה אן לא יתפצ׳ל פפעלה ד׳לך לחסנה לא יקתצ׳יה פעל כל חסן ולא אן יתפצ׳ל (וכר׳). 35 אלאצ׳טלאח: אלא צלח **אב** (השווה הערה 15). 36 ואחדנא: ואחדנא קד **אב** (וכצ״ל). דון: כון **א** (טעות סופר). אלבעץ׳: בעץ׳ **ב**.

8 בכה״י פאלעלה.
9 בכה״י צ׳רר פא.
10 ההשלמות על פי התרגום; בכ״י הערבי נשתבש הנוסח.
11 מלה מיותרת, כנראה. 12 ההשלמה על פי התרגום ומהלך הרעיון.
13 הגהתי על דרך השערה, אבל הלשון אינו עולה יפה; בכה״י: באערצ׳ה וסגנון התרגום מגומגם (השווה להלן, הע׳ 52). 14 השלמה על פי התרגום; בכה״י ניטשטש.
15 צ״ל אלאצלח. 16 על פי התרגום; נקב בכה״י.

שער כ"ו כי השם ית"ש לא יעשה
הרע ולא ימנע בחוב אשר עליו.

הראיה כי כבר עמדה הראיה כי השם ית"ש אל יכול לנפשו על כלל מיני המעשה, ואם יפול המעשה על כל פנים יתכן שיפול עליו. ולולי מי [17] שנזכור מן הראיה כי הוא במשפט המובחר שלא יבחר הרע, לא היינו נאמין [18] כי לא יפול ממנו הוא ית"ש. ומי ימנע מזה [19] הוא זולת [20] מאמין ביופי בריאת השם ית"ש מה שברא, גם לא יהיה ממנו שבחו למען כי הוא יאמין לו שלא יהיה זולת מנעים עליו [21] אבל יהיה במשפט המכאיב והמזיק.

והראיה כי השם ית"ש לא יעשה הרע אלא הטוב והישר והוא כי כבר עמדה הראיה כי המובחר [22] בין האמת והשקר ההועלה [23] בהם בשוה לא יבחר לעולם אלא האמת ואין שם עלה [24] שבעבורה חייב הוא לנטות אל האמת מדרך אחר [25] אלא ידיעתו [26] הרוע הכזב ובהתעשרו האמת ממנו [27]. ונהיה הרע עתה [28] כי לא יבחרהו עושהו אם למען כי לא ידע כי הוא רע, או מפני כי הוא צריך אל עשייתו, או מפני כי יקשור בלבו הצורך כי הוא מצטרך אליו [29]. ואם יאפסו כלל הפנים [30] ישאר כי הוא יודע ברוע שלו והוא עשיר [31] ולא יצטרך לעשותו, לעולם לא יעשהו.

הלא תראה כי האחד ממנו [32] יחמוס ויכזב בעבור הצורך, ואם יתעשר [33] ממה שזה שבילו לעולם לא יעשהו. והקושרים [34] יהרגו למי שיחליף דבריהם [35], והם

שורה 3 הראיה: דע כי. יכול: יכול על עשיית הרע מפני כי הוא אל יכול (וכצ"ל). המעשה: המעשים. 4 ואם יפול המעשה: ליתא. מי: מה. 7 לא יהיה: לא יהיה יפה. לו: ליתא. 7 לא יהיה: לא יהיה יפה. לו: ליתא. 9 הרע: ליתא. והישר: והיושר. 11 הוא לנטות: לנטותו. מדרך אחר (השוה הערה 25): על דרך א'. אלא ידיעתו: התיקון (עיין הערה 26) מאושר ע"י ל. 12 הרוע: ברוע. ובהעשרו: בהתעשרו. עתה כי לא: כי. 13 לא ידע: לא ידע ברוע הרע. 14 הפנים: אלו הפנים. 15 לעולם: ולעולם. 16—17 ממה שזה: מאשר זה. 17 שיחליף: שיחלוף. 19 בלבם: בלבם כי הו רע עם היותם עוצרים בלבם

17 במקום "מה". 18 בטוחים.
19 מי שחולק על זה (על השקפתנו שאין רע יורד מן השמים). 20 אינו.
21 לא יהיה בטוח שהוא (ה' ית') לא ירע לו. 22 מי שהבחירה בידו.
23 התועלת, הרווח, הבצע. 24 גורם.
25 כך, אולם היה צ"ל על דרך אחד "באפן יחיד" ז.א. תמיד, בכל מקרה שהוא, לפי משמעו של הביטוי הערבי במקור "עלי טריקה' ואחדה'".
26 בכה"י אל ידיעת.
27 ומפני שיש בידו לותר על הכזב (ללא היזק) בהגידו האמת.
28 ובכן המצב הוא שהרע (לא יבחרהו וכו').
29 יהיה סבור שהוא זקוק לו (לעשות רע).
30 בהעדר כל הגורמים הנזכרים.
31 עיין לעיל, הע' 27.
32 מאתנו.
33 לעיל, הע' 27.
34 המורדים במלכות (מטעמים דתיים).
35 שחולק על דעותיהם.

כתה אחת יקראו בזה השם[36]. ולמען כי הם עוצרים בלבם[37] יופי זה המעשה, ולוא היו עוצרים בלבם העושר[38] לא היו בוחרים אותו. והעלה אשר ביארנו היא הדיעה הרע הוא ידיעה העושר[39]. וכבר ביארנו כי השם ית״ש יודע כל הדברים הידועים אשר רוע הרע מקצתם[40] והוא עשיר. וראוי לו שידע כי הוא מתעשר ממנו ואינו צריך אליו ולא יש בו צורך אל עשיית הרע, כאשר אין צורך באיש מן המובחר מין האמת והשקר העולה בהם בשוה[41].

והדבור במניעת החוב ממי שהוא ראוי לו ידמה מה שעבר על הרע[42] והדרך בהם אחת.

ודע כי היפה יעשה ליפיו ודרכו יפרד מדרך הרע. ולכן הוכשר שיעשהו עושהו מבלי שיהיה בו תועלה ולא לדחות בו הזק כמו שנורה הדרך למותעה על המדבר והדיית החסד של מנעים[43] בסתר. ואם זה ליפיו בינינו שיעשהו[44] השם ית״ש אשר הוא דרכו על כמו זה, ויברא השם ית״ש בעלי חיים להועילם או[45] להועלתו הוא ואין לאחד שיאמר כי כאשר הוכשר שיברא מבלי היות לו הועלה[46], למען כי בארנו כי הרע לא יעשה אלא להועלה לבד אם ידע הרוע שלו. ואם יהיה כי הקדמון ית״ש יודע ברוע הרע והיתה ההועלה והדומה לה נשואים[47] ממנו ית״ש לא יתכן הוא לעשותו. ואין כמו זה דרך היפה. למען כי היפה ימשיך אותו על עשייתו[48].

(וכצ״ל). אשר: כאשר (כצ״ל ע״פ המקור הערבי). 19—20 הדיעה . . . העושר (השווה הערה 39): הידיעה ברוע הרע והידיעה בעושר (וכצ״ל). 20 יודע: ידע. הידועים: ליתא. 22 יש: יש לו. 22—23 מן המובחר מין: המובחר בין (וכצ״ל). 23 העולה: ההועלה (וכצ״ל). 27 תועלה: הועלה. 28 ואם: ואם יעשה. בינינו: בינינו בעולם לא ימנע (גירסה מתאימה עם המקור, ובכן אין מקום להע׳ 44). 29 הוא: הן כן. להועילם: להועלתם. או (עיין הערה 45): לא. 30 כאשר . . . הועלה: כך גם בל (והשווה הערה 46). 32 יתכן: צ״ל יתכן ממנו (ל ממנו הוא). 34 אל: מן. השקר: צ״ל השקר ודרכם אל

36 והם . . . השם: הערת המתרגם.
37 עיין לעיל, הערה 29.
38 עיין לעיל, הערה 27.
39 הלשון מגומגם, ור״ל שאם בן־אדם אינו עושה רע (מסויים), הרי זה מפני ידיעתו שהמעשה שהוא חושב עליו הוא רע ושאפשר לו לותר עליו.
40 ידיעת האל מקיפה את כעורו המוסרי של הרע.
41 עיין לעיל הע׳ 22—23, אולם הלשון מגומגם, ואף נוסח המקור משובש קצת.
42 מה שאמרנו אודות הרע חל גם לגבי הזנחת הטוב (התרגום העתיק איננו מדויק).
43 המיטיב עמנו, העושה החסד.
44 על אחת כמה וכמה שיעשהו.
45 צ״ל לא.
46 בכה״י שלפנינו יש כאן חסרון על ידי הדומות ויש להשלים <כך הוכשר שיברא הרע מבלי להיות לו תועלה>; הנוסח לקוי גם בחלק הראשון של המשפט וצ״ל: שיברא הטוב (אולי יש עוד להוסיף ״חסד ממנו״ בהתאם ללשון המקור ״תברעא״).
47 נשללים, ז.א. הוא נעלה מן הרע והרדיפה אחרי הבצע.
48 יעורר אותו לעשותו.

ולולי כי כן הדבר לא היה יהיה חיוב האמת טופס אל השקר[49]. ואם יתקיים זה יותמם[50] מה שאמרנו כי השם ית״ש לא יבחר הרע ולא ימנע החוב כל עיקר. ודע כי השם ית״ש הוא חסיד והוא עשה החסד בבריאות[51] מה שברא מבעלי חיים. ומי שהעיד לו בדבר העול[52] ויש לו לעשות החסד ולו שלא יעשהו ועשייתו זה למען יפיו לא שיאמר לוא עשה המעשה ליפיו היה יחייב שיעשה מה שאין לו סוף ותכלית. ויחייב זה[53] לבעלי התקון[54] האומר[55] כי הועלת בני האדם ית״ש חוב על אשר אבאר במקומו, ואחד ממנו[56] יורה מקצת התועים זולת מקצת. ודע זה.

(על ל) ההועלה בשוה. 36 הוא: ליתא. החסד: חסד. מבעלי: מן בעלי. 37 העול: העול אל השכר (עיין הע׳ 52; ״העול״, ר״ל ״עול מלכות שמים״). ולו: ולא. 38 לא: ולא יגוש אותו לעשות כל יפה שבעולם ולא לעשות יותר מאשר עשה על דרך חסד ואין רשות לא[חד]. 39 לבעלי: לבעל. 40 מקצת[2]: המקצת.

49 לא היה הכרח לבכר את האמת על השקר (ברור שהתחלף לו למתרגם תאת׳יר ״רושם״ ב־איתי׳אר ״העדפה״).

50 יתאמת.

51 בבריאת.

52 הלשון מגומגם ואולי גם הנוסח נשתבש, ור״ל שה׳ עושה חסד עם האדם בכך שהוא מספיק בידו לזכות ל״שכר״ בקבלו על עצמו עול המצוות.

53 זו טענה נגד.

54 הם הדוגלים בדעה שהחובה מוטלת על ה׳ לעשות תמיד את הטוב ביותר.

55 צ״ל האומרים.

56 לעיל, הע׳ 32.

# דברי ויכוח מתוך ספר יוסף המקנא (נוסח כ״י רומא 53)

יוצאים לאור ע״י יהודה רוזנטאל

בשנת תש"ל הופיע ספר הויכוח האנטי־נוצרי 'ספר יוסף המקנא' לר' יוסף בן נתן האופיציאל, בן המאה השלש עשרה מצרפת [1]. הספר יצא לאור לפי כתבי יד שונים וביניהם גם כתב יד רומא 53. כתב יד זה, שהוא קובץ של ספרי ויכוח שונים, מכיל בין השאר עיבודים מורחבים של פרקים רבים מספר יוסף המקנא [2]. מתוך מתוך כ"י זה פרסמתי עד היום את המחקרים הבאים: א. "בקורת יהודית של הברית החדשה מן המאה הי"ג", בספר מחקרים ביהדות, ספר יובל לכבוד יצחק קיוב [3]; ב. "ויכוח דתי בין חכם בשם מנחם ובין המומר והנזיר הדומיניקאני פאבלו כריסטיאני", בספר הגות עברית באמריקה, כרך ג [4]. ג. "פרקי ויכוח" בספר היובל לכבוד שלום בארון למלאות לו שמונים שנה, חלק עברי [5]. להלן אני מפרסם פרקים נוספים מכתב יד זה המכיל בלי שום ספק דברי ויכוח שיצאו מחוגי המתווכחים שמתוכם יצא גם 'ספר יוסף המקנא'. פרקים אלה עברו דרך ידי מעתיקים אשכנזיים, כמוכח מן הבאורים הספורים הבאים בכה"י באשכנזית [6]. מעתיקים אלה הוסיפו לפעמים על דברי המחברים המקוריים.

הפרקים המתפרסמים להלן מכילים פירושים אנטי־כריסטולוגיים על החומש וגם על מקומות אחדים במקרא. דלגתי על פרקים שכבר שולבו בספר יוסף המקנא ובספר נצחון ישן שנדפס ע"י ואגנזייל בספרו הידוע Tela ignae Satanae ('חיצי האש של השטן') בשנת 1681. בפרקים האלה נמצאים הרבה תעתיקים מלאטינית לעברית. לפעמים הגירסאות שונות מאלה שבוולגאטה. נראה שהמעתיקים לא הבינו לאטינית, ולכן לא דייקו במלאכתם, ומכאן השיבושים והשגיאות הרבים. לפעמים קשה לעמוד על המקור הלאטיני של התעתיקים. למרות זאת יש להשוות תעתיקים אלה אל שינויי הנוסחאות של הוולגאטה ושל הווטוס לאטינה ('Vetus Latina'). לתעתיקים יש ערך גם לחקר הפוניטיקה של הלשון העברית, וגם לזה של הלשון הלאטינית בימי הבינים.

ברור מן הטכסט שהמחבר הכיר יפה את הפולחן הנוצרי. הוא הכיר כמו כן כמה תורות ידועות של האפיקורסים הנוצריים של המאה השלש עשרה בצרפת הדרומית כגון יחסם השלילי ליוחנן המטביל [7].

1 עיין: 'ספר יוסף המקנא' לר' יוסף בן נתן אופיציאל. יוצא לאור לפי כתבי יד ע"י יהודה רוזנטל, מקיצי נרדמים, ירושלים תש"ל.

2 עיין שם, עמ' ל.

3 *Studies in Jewish Bibliography, History and Literature in honor of Eduard I. Kieo*, Edited by Charles, Berlin, New York, 1971. חלק עברי, עמ' קכג־קלט.

4 תל־אביב, תשל"ד, עמ' 61—74.

5 ירושלים, תשל"ה, עמ' שנג—שצה.

6 עיין להלן עמ' 160.

7 עיין להלן הערה 17.

הפרקים מעידים על פעולתם הפרשנית והפולמוסית הערה והפוריה של המתווכחים היהודים בימי הביניים בהגנת היהדות נגד התקפות הכנסייה הנוצרית ועל נכונותם להשיב מלחמה שערה.

## התקן עצמך לעולם הזה וזה שתשיב לאפיקורס

אמר מין אחד עתה אראה לך ראיות שלא תוכל להכחישם מדברי הנביאים, תחלה מבראשית ורוח אלהים מרחפת על פני המים (בר' א: ב) וזהו רוח הקודש אחד מג' מחלקי הבורא [1]. אמר המאמין אין זה כי אם רוח ממש [2] כי כל העולם מכוסה במי הים והרוח מנשבת עליהם.

אמר המין ראה הג' מפורש כנאמר נעשה אדם בצלמנו (שם א: כו) נמצא שהיה לו חבר [3]. אמר המאמין לא ירדת לסוף דעת זה, שים לבבך ושמע כי כאשר ברא העולם ראשית ברא היסודות אש ורוח מים ועפר, ב' מתולדות של מטה וב' מתולדות של מעלה וזה נראה לעינים כי האש תולדות מעלה, קח נר והפכהו למטה לעולם יעלה להבו למעלה וכן הרוח, מלא נוד אחד מלא רוח והכניסהו בנהר והשקיענו במיים בכל כחך, לעולם ישוב למעלה, והעפר והמים מתולדות מטה כי לעולם יורדים למטה למקום נמוך, ושמים וארץ וכל העולם בד' יסודות הללו נבראו וכל מה שנברא מכאן ואילך אילו היסודות נתנו הכל כשאמר הקב"ה לתולדות האש יהי אור, לתולדות אש ורוח יהי רקיע, לתולדות המים ישרצו המים, לתולדות [21ב] העפר תדשא הארץ, לתולדות האש יהי' מאורות, לתולדות העפר תוצא הארץ נפש חיה, ואף האדם היה לו בכלל תוצא הארץ נפש חיה ולאדמה אמר כיון שעשית כל רצוני בעשבים דשאים ואילנות בהמות חיות ועופות, שהוציאה את הכל לכן כבדה להיות שותף עמו בעשייה זו וראה שכן כתוב בו, אל אלהים ד' דבר ויקרא ארץ (תה' נ: א) לדין עמו מפני שיצאו ממנה ונבראו ולקח עפר מן האדמה ויעש ממנו אדם ועל שמה נקרא אדם והקדוש יצרו בכף שנאמר באיוב, ידיך עצבוני ויעשוני יחד סביב ותבלעני (איוב י: ח) וכתיב, אחור וקדם צרתני ותשת עלי כפיך (תה' קלט: ה) [4] וכשאמר הקב"ה תוצא הארץ נפש חיה (שם א: כד) היה אדם בכלל, לולי שהנשמה שהיא מעליונים ונפחה הק' [=באף האדם] (באדם אף), לפי שידע הק' שאין בכח ד' יסודות הללו לברוא אדם שאינו נקרא אדם מן הגוף לבדו בלעדי הנשמה עליונה

1 תרגום הוולגאטה של רוח אלהים הוא: Spiritus Dei.
2 עיין ברד"ק על אתר: 'או פרוש רוח האויר היסודי'. עיין גם בפירוש הרמב"ן על אתר: 'והאויר יקרא רוח'.
3 עיין ספר יוסף המקנא, מהד' רוזנטל, 31.
4 עיין ברד"ק על אתר בשם אביו ר' יוסף קמחי.

לכן אמר ליסודות נעשה אדם, אנו ואתם, אתם תתנו הגוף ואנו הנשמה וזהו בצלמנו בצלם היסודות שהוא מעפר ובצלמינו זהו הנשמה שהיא מהעליונים כדמותינו שידמה לו בממשלה שנאמר, תמשילהו במעשה ידיך כל שתה תחת רגליו (תה' ח: ז) וכן בסוף הפסוק ו(י)רדו בדגת הים (שם א: כח).

ע"א [ענין אחר] שאלתי למינים מהו נעשה אדם למי אמר אמרו לי זו קשיתינו וראיתינו פרשו לי א"ל [אמרו לי] האב לבנו ג חלקים אב ובן ורוח אמרתי להם לדבריכם שהאב אמר לבנו מה ראה שהמתין באחרונה הרי ברא שמים וארץ מים ונהרות ולא שאלו, השיבני מין אחד לפי שברא אדם בצלמו ולא רצה לבראתו בלי ידיעת שותפו אמרתי לו שותפיו היו ביצירת אדם גנאי גדול עשה לשותפיו וחרפה לו שמחה האדם שלא מדעת חברו כשאמר, אמחה את האדם (בר' ו: ז). א"ה [אמר המעתיק] כשאמר אמחה ולא אמר נמחה למה לא קרא לשותפו לדבר, משל לב' סוחרים שאחד הולך בסחורה מעבר לים ונושא עמו סחורה גדולה שהיא שלו ושל חברו והכעיס זה הסוחר את הספנים והספנים בלבלו הספינה ונטבע הוא וכל אשר לו, הלא יכול לבא הסוחר האחר ויזמין הספנים לדין הנה יוכל שותף להזמין שותפו לדין, אך החרש ואאלף חכמה ודאי כי נטל עצה ורשות מהמלאכים ואמר נעשה אדם בצלמנו ולא מפני שצריך לו ליטול עצה אך דרך עניות והיא שהיה נמלך במלאכים כדי שלא יתקנאו באדם. משל למלך שנישא אחד מעבדיו על כל השרים ולא רצה לעשות דבר עד שנטל עצה מהראשון ועצה שאל ממנו והבטיחו דע כי לא יתמעט כבודך וגדולתך כלל. אכן הדבר הזה אני עושה משום שאין לך יכולת לדון בארצות רחוקות מזו כל כך שהים באמצע ומתוך עילה עשה כל אלה שהרי היה לו כדי לעשות בלא רשות כך הק' דרך עילה נמלך במלאכיו וכן בנח, קץ כל בשר בא לפני (בר' ו: יג) וכן בסדום, המכסה אני מאברהם (שם יח: יז) בצלמינו בקומה זקופה[5], בדמותינו בממשלה בתחתונים[6].

מין פקר ואמר כמה אתם עם קשה עורף שאינכם מאמינים הג' דמיונות הרי מפורשים הם בכל המקרא תחילה מבראשית ברא אלהים הרי אלהים לשון רבים ברא לשון יחיד הרי שהשלשה אלהות[7] אחת וכן הרבה וכן בתילים בפסוק יברכנו אלהים אלהינו (סז: ז) יברכנו אלהים הרי ג' פי' אלהים [2א] שהוא אלהות אחת כדכתיב ויראו אותו (שם: שם) לשון יחיד וכן אל אלהים (ד') דבר (תה' נ: א) הרי ג שמות ואמר לשון יחיד דבר, הפסקתי שוטה פקח אזנך ושמע את מוצא שפתיך הרי עצמך אמרת כי ברא אלהים משמע הג' דמיונות שהוא אחד ואם דע (?) כי דוד היה להזכיר ג' דמיונות שהוא אחד מה הוצרך לומר ג' פעמים אלהים הלא כבר אמרת פעם אחת אלהים משמע הג' דמיונות א"כ ג' פעמים אלהים

5 עיין במדרש לקח טוב על אתר: 'כדמות המלאכים ללכת בקומה זקופה'.
6 עיין באבן עזרא על אתר: 'ויאמר הגאון (ז'א רב סעדיה גאון) כי פרוש בצלמנו כדמותנו בממשלה'. ועיין גם: משה צוקר, על תרגום רס"ג לתורה, עמ' 234.
7 עיין ספר יוסף המקנא, עמ' 65.

משמע ט׳ דמיונות שהם אחד ומדוע תאמר רק ג׳ דמיונות שהוא אחד וכן אל אלהים דבר לדבריכם משמע דמיונות אך תאלמנה שפתי שקר ואינן אלא כך כדפרישנן לעיל שלפעמים מדבר בלשון יחיד על רבים ופעמים בלשון רבים על יחיד נאם המאמין ה״ר אשר[8].

ד״א נעשה אדם בצלמנו (בר׳ א:כו) אומרים שהוא ב׳ רשויות וזה אינו אלא לאדמה אמר נעשה[9] שכל מה שעשה ביום ו׳ ממנה היה — ואמר לאדמה בין שנינו תן אתה מעפרך ואני אתן משלי הרוח. ומה שאמר בדמותנו כך אמר לאדמה אתה דמותך עפר ואני דמותי רוח וזהו מה שאמר שלמה וישוב העפר על הארץ כשהיה והרוח תשוב אל האלהים אשר נתנה (קה׳ יב:ז), ופירש בצלמו כלומר בצלמו של אדם פירוש בדפוס שעשה לו הקב״ה יתברך שמו.

[3א] (מות תמות [בר׳ ב:יז].. אלא דברה תורה כלשון בני אדם...) שכן מצינו אצל בני אדם במקרא, כי מות תמות י(ה)ונתן (שמ״א יד:מד) וכן באחימלך הכהן, כי מות תמות [אחימלך] אתה וכל בית אביך (שם כב: טז). וכן בשמעי בן גירא (מל״א ב:ח) וכי היה ביד המלאכים להמית גוף ונשמה אלא דברה תורה בלשון בני אדם[10]. ועוד הקהה את שיניו ואמור לו מה שאמר הקב״ה לאברהם ואתה תבוא אל אבותיך בשלום תקבר בשיבה טובה [בר׳ טו: טו) והלא אבותיו בגיהנום היו וכי הבטיחו לירד לגיהנום אין זה בשלום, נפשו בטוב תלין וזרעו [י]ירש ארץ (תה׳ כה:יג) ואם היה בגיהנום לא היתה נפשו בטוב. ועוד אמר דוד במזמור ט״ו כי לא תעזב נפשי לשאול (ו)לא תתן חסידיך לראות שחת תודיעני אורח חיים שובע שמחות את פניך נעימות בימינך נצח (שם טז:י־יא) א״כ משמע שלא דוד ולא שום חסיד רואה פני גיהנום אלא ג״ע [=גן עדן] שהוא אורח חיים ושובע שמחות, ושלמה אמר, אל תמנע [3ב] מנער מוסר (בשבט תכנו ולא ימות) [כי תכנו בשבט לא ימות], אתה בשבט תכנו ונפשו משאול תציל (מש׳ כג: יג־יד) מכלל שלא ירד לגיהנום וראה איוב אמר, מי יתן בשאול תצפינני (איוב יד: יג) ודאי לא ביקש גיהנום ומה שאמר יעקב, כי ארד אל בני אבל שאולה (בר׳ לז:לה) מצינו קבר נקרא שאול ואין גיהנום כמו שאמר שלמה כי אין (דין) [מעשה] וחשבון בשאול אשר אתה הולך שמה (קה׳ ט:י) וכי יאמר שלמה שכל העולם יורדים אלא ודאי זה קבר וכן שאול שאמר יעקב הוא לשון קבר[11]. ועוד י״ל מות תמות אילו ב׳ מיתות נתקיימו באדם הראשון בעולם הזה אחת בו ואחת באשתו[12] והיא היתה עדיין בגופו כשאמר לו מות תמות דהא אחר כך נאמר, ויפל אלהים תרדמה כו׳ ויבן ה׳ אלהים את הצלע כו׳ (בר׳ ב: כב־כג) ואדם מת מיתה אחת ואשתו מיתה אחרת

8 זהו אחיו של ר׳ יוסף המקנא. עיין עליו: ספר יוסף המקנא, עמ׳ ב.
9 עיין הערה 4 למעלה. 60, הערה 90.1. עיין גם ברמב״ן על אתר, מהד׳ שעוועל, עמ׳ כז, הערה 44. 10 עיין ספר יוסף המקנא, עמ׳ 36.
11 עיין ברש״י על בר׳ לז: לה.
12 עיין במדרש בר״ר טז: יז (מהד׳ תיאודור־אלבק, עמ׳ 151).

ושניהם בעון הזה. עוד ראיה אחרת שלא מת אדם אלא מיתה אחת דכתיב, ויחי אדם תשע מאות ושלשים שנה וימות (בר' ה: ג) ולא כתוב וימת מות וזה הלטיין ויבי נוקי אדם נו שאנטיש איט טריגנטש אנוש אי מורטוש אישט אי נון אישט שריפטוש אי מורטוש מורטוש אישט[13] פי' ולא כתוב וימות מות. גם אמר בזיעת אפיך כו' עד שובך אל האדמה כי ממנה לקחת כי עפר אתה ואל עפר תשוב (שם ג: יט) ולא אמר עד מות תמותון אלא קנסם רק להשיב כל אחד למקום תולדתו כדכתיב בקהלת, (והאדם ישוב אל העפר) [וישב העפר על הארץ] כשהיה והרוח תשוב אל האלהים אשר נתנה (קה' יב: ז) ואם ישאלו א"כ אין פורענות לנשמות החוטאים והיה כצדיק כרשע י"ל כתיב ישובו רשעים לשאולה כל גוים שכחי אלהים (תה' ט: יח) וכל לשון שאול במקרא כתוב לה אינפרנו[14] ר"ל גיהנום. וכן אמר יחזקאל, הנפש החוטאת היא תמות (יח' יח: ד, כ) משמע הא לא חוטאת לא תמות ואם יאמרו א"כ אין אדם אשר לא ירד לגיהנום כדאמר שלמה בספר מלכים, כי אין אדם אשר לא יחטא (מל"א ח: מו) וי"ל כתוב בהושע, שובה ישראל עד ה' אלהיך (הו' יד: ב) וישעיה כתב, אנכי אנכי הוא מוחה פשעיך למעני כו' (מג: כה) וגם שלמה אמר, וסלחת לעמך אשר חטאו לך כו' (מל"א ח: נ) ואיוב כת' ויאמר חטאתי וישר העויתי ולא שוה לי פדה נפשי מעבור בשחת וחייתו באור (תהי') [תראה] (איוב לג: כז־כח) משמע שכל השבים ומתודים אפי[לו] בשחת לא יעבורו. [א4] ועוד דכתיב, אם ישים אליו לבו רוחו ונשמתו אליו יאסוף (איוב לד: יד) א"כ אין צריך מי שמד להציל מגיהנום כי קדוש יחן[15] בפטישט שלא היה ילוד אשה גדול ממנו, כדכתיב להם אינטר נאטוש מוליארום נון שואיש מאגור די יוהנש בפטישט פי' בין ילודי אשה אין גדול מיהאן בפטישט[16] וכת' להם בליזאנדרא דרואה (?) דרומה[17] ? שמת וירד לגיהנום, ואין להאמין שעלה ע"י ישו כי כתוב להם באיוב, קי אישט אין אונפירנו נון לא

13 vivet nec Adam noncentos et triginta annos et mortuus est et non est scriptus mortuus mortuus est.

14 inferno

15 ז'א יוחנן המטביל. עיין על כינויי יוחנן בספרות הויכוחים REJ, IV, (1882), p. 321, n. 1. בכינוי 'יחן' יש רמז לפסוק יחן רשע בל למד צדק (יש' כו: י).

16 עיין מתי יא 11: Non surrexit inter natos mulierum non major Johanne Baptista.

17 אינני יודע למי ולמה הוא מתכוון, אם לספר בשם ליזאנדרא או לסופר בשם בליזאנדרא. יתכן שליזאנדרא הוא שבוש מאלכסנדר. על יוחנן המטביל בגיהנום עיין באוונגליון האפוקריפי של ניקודימוס. עיין M. R. James, The Apocryphal *New Testament* (Oxford 1926), p 125; *Hennecke-Schneemelcher, Neutestamentliche Apokryphen*, I, (Gübingen 1968), p. 349 על היחס השלילי של הכתיים השונים בימי הבינים ליוחנן המטביל עיין Ignaz von Doellinger, *Beitraege zur Sektengeschichte des Mittelalters*, (New York, 1960) I, Geschichte der gnostisch-manichaeischen Sekten im frueheren Mittelalter (1890), 154. II, Documente 34; Arno Borst, *Die Katharer* (Stuttgart 1953), pp. 159 ff.

אישט ריזירוצי אונציאו[18] פי׳ מי שהוא בגיהנום אין לו תקנה עולמית. עוד תיקשי להם מה טענות שאמר להם ישו שאמונתו יושיעם כי אמר להם פידיש טואה די שלבוס פיציט פי׳ אמונתך יושיעך[19] א׳כ לחנם מת ישו כי לא יוכל להציל מגיהנום כדלעיל קי אישט אין אונפינו כו׳ והצדיקים לא ירדו לגיהנום מעולם דכתיב להם וצדיק באמונתו יחיה (חב׳ ב: ד) איט יושטי אינא בידא(ט)[ל] יטי איאש ויביט[20].

[24ב] ויאמר האל[21] אל לבו לא אוסיף (בר׳ ח: כא). כן תקשה להם כאן כתוב אל לבו ולא אמר (לבו) [לבם] ולמה במקום אל לבו כתוב להם אשאי אייט איט[22] פי׳ לעצמו וא״כ לא היה מדבר אל לבו ולמה א״כ לא דבר אליהם ולכן לא אמר ׳לא נוסיף׳ וכן לעיל בבראשית אמר אמחה [ו: ז] ולא אמר נמחה, או, ׳בראתי׳ (שם: שם) ולא אמר בראנו, ניחמתי (שם: שם) ולא אמר ניחמנו כי עשינו אותם כי בצלם אלהים עשה את האדם (שם, ט: ו) ולא אמר בצלמו עשה ובבראשית אמר ויולד בדמותו כצלמו (ה: ג) ודי למבין להשיב בזה.

הבה נרדה (יא: ז). פוקרים על נרדה[23] י״ל הבה לשון יחיד א״כ היה לו לומר הבו אלא ג׳ אינם שוים בייחוד ועוד כתוב כאן כי שם בלל ומשם הפיצם (יא: ט) לשון יחיד והאחרים לא היו עם האב מה עשה בלא זה וכן לשון בעון גיליון של קודש יהן, איט שיגי איפשו גיכל פאקטום אֵישט[24].

לך לך. ומלכי צדק (יד: יח) אם כדבריהם היה לו לומר הוציא לחם קדוש ויין קדוש[25] אלא כיון דלא כתב כן י״ל שאברהם לקחו או אכלו, עוד י״ל שמלכי צדק הוציא לחם ויין מביתו כדי להאכיל לאברהם ולאנשיו כששב מהלחם ואברם לא רצה לקבלו דהא לא כתוב שקבלו כדאמר אם מחוט כו׳ רק אשר אכלו הנערים (יד: כג־כד) אבל הוא לא לקח לחלקו ושם בירך מלכי צדק לאברם ועשאו כהן כי אמר ברוך אברם לאל עליון קונה שמים וארץ (שם: יט) משמע לעבודת אל עליון ויתן לו מעשר מכל ואילו היה אברהם נותן למלכי צדק היה לו לכתוב ויתן לו אברהם מעשר מכל[26]. תקשה להם כיון שבירך מלכי צדק לאברם אומר ברוך אברם לאל עליון וגם עליו נאמר והוא כהן לאל עליון

18 Qui est in inferno nonnullus est surrecturus (non eo est resurrectio); qui est in inferno nonnullus est resumptio unquam. הכוונה כפי הנראה לאיוב ז:ט; התרגום איננו מדויק. תרגום הוולגאטה הוא: qui descenderit ad infernos non ascendet.

19 Fides summa tua te salvam fecit עיין מתי ט, 22: מרקוס י, 52; יוחנן ג, 15.

20 et iustus in fidelitate eius vivet.

21 בתורה — שם ההויה.

22 בוולגאטה: et ait. התרגום של המלים ״אל לבו״ חסר.

23 עיין סנהדרין לח, ע״ב.

24 יוחנן א, 3: Et sine ipso factum est nihil quod factum est

25 עיין יוסף המקנא, 39.

26 שם, 40, הערה 4.

ולא לשלשה וגם חזר ואמר וברוך אל עליון משמע ז״ל האמין מלכי צדק כ״א באחד.

אחר הדברים האלה היה דבר י׳י אל אברהם כו׳ אנכי מגן לך שכרך הרבה מאד (בר׳ טו: א) תקשה להם אילו היה הולך לגיהנום[27] מה שכר מועיל לו ומה ענהו אברהם, מה תתן לי ואנכי הולך ערירי (טז: ב), היה לו להשיב ואנכי הולך לגיהנום והיה לו לבקש על זה שלא יניחהו לרדת לגיהנום, אלא ישלח בנו לפדות הנשמות ולהצילן מרדת שחת.

ואתה תבא אל אבותיך בשלום תקבר בשיבה טובה (טו: טו). ואילו היה הוא ואבותיו, אדם הראשון (ירדו) [יורדים] לגיהנום לא היתה ביאה בשלום וגם לא היה נקבר בשיבה טובה אלא בשיבה רעה, אלא [5א] ודאי לא ראה פני גיהנם. ועוד מה בישרו להטיב לבנו שנקרא זרע אברהם אהבי (יש׳ מא: ח) וכי זה האהבה שיורידנו לגהנום. ועוד למה שאל אברהם זרע שירדו לגיהנום וכי זה טוב.

וערל זכר ונכרתה כו׳ (בר׳ יז: יח) ואם ירדו כל הנמולים לגיהנום מה יחוש אם יכרת מעמו ומה ריוח לנימולים לסבול צרת חתך הברית על שאינם נמולים אם כולם ירדו לגיהנום, אלא ודאי הנימולים אין קץ לטובתם ושאינם נמולים הם יורדי בור כדכתיב במקרא שמה אדום (וכל) מלכיה וכל (שריה) [נשיאיה] . . . המה את ערלים ישכבון ואת יורדי בור (יח׳ לב: כט) ובור זה גיהנום והנמולים נצלים מהאש דכתיב בזכריה גם את בדם בריתך שלחתי אסיריך מבור אין מים בו (זכ׳ ט: יא) פשיטא דאין מים במקום אש ומה צריך לכתוב אין מים אלא שלא יקבל מי השמד עם ברית מילה.

עוד יש לומר שמעולם לא ביטל ישו ברית מילה כדכתיב להם בע״ג (בעון גליון) של הקדוש יחן[15] שלכל אדם בריא צריך להיות נימול בבית המקדש, והלטין קי אומו שאנוש דיביט פיארי אין נצפול (?) אדאקטו דיאש[28] וגם במטיאוש שישיאו קייבוש עשטוש פליוש אברהם אישיי בוש עשטוש פליוש אברהם אופרה אברהם פשיאטיש ומעשיו שהיה נימול[29]. ובישעיה כתיב והארץ חנפה תחת יושביה כי עברו תורות חלפו חוק הפרו ברית עולם (כד: ה) וזהו

27 לפי התיאולוגיה הנוצרית אברהם אבינו יחד עם כל הקדושים שמתו לפני צליבתו של ישו נמצאו בליבו של הגהנום עד שבא ישו וגאלם. לפני תקומתו מן המתים והוציא אותם משם. עיין *Hasting's Encyclopedia of Religion and Ethics* IV (New York, 1914) pp. 656.

28 qui homo sanus debet fieri in die sabbati עיין יוחנן ג. 22; ע׳ג בהערות ליוחנן ג. 23 בווטוס לאטינא: qui totum hominem sanum feci in die sabbati.

29 הכוונה כפי הנראה ליוחנן ח, 56,53. בנוסחא שלפני המחבר שלנו הוספה בפסוק 53: יותר מאברהם שהיה נימול. quod vos estes plus Abraham vos estes plus Abraham. Numquid tu major es patro Abrahamo, qui mortuus est. Abraham pater vester exultavit ut videt deum meum. מאמר כזה לא נמצא בברית החדשה. הכוונה היא כפי הנראה לכתבי גריגוריוס הגדול (540-604). עיין במאמרי בספר היובל לכבוד יצחק קיוב, עמ׳ קלח, הערה 53.

ברית מילה דכתיב בו והיתה בריתי בבשרכם לברית עולם (בר׳ יז: יג) ומילה הוא שיהיה לעולם כמו...[30] לוח הנתמך וידבקהו כשהיה.

אמר המין תדע שפסוק זה, והנה ג׳ אנשים (בר׳ יח: ב) מוכיח אב ובן ורוח[31] שהרי אלהים בלשון יחיד שנאמר ויאמר אדני אם נא מצאתי חן בעיניך אל נא תמ״ע (תעבור מעל עבדך) (שם: ג) אמר המאמין לגדול שבהם אמר אל נא תעבור[32]. אמר המין ויאמר (ה׳) [אדני] שהוא קודש אמר המאמין אין זה קודש כ״א חול[33] כמו אדני מה שכתוב בלשון רבים כמו ויקח אדוני יוסף אותו ואב״ה [ויתנהו אל בית הסוהר] (לט: יט) וכן דבר האיש אדני הארץ (מב: ל) וכן ורצע אדוניו את אזנו במרצע; והגישו אדוניו אל האלהים (שמ׳ כא: ו) וכן הודו לאדוני האדונים (תה׳ קלו: ג) וכן בלשון אלהות ליחיד אומר הודו לאלהי האלהים (תה׳ קלו: ב), אף כאן ג׳ מלאכים היו, ולגדול שבהם אמר אל נא תעבור, שאם תאמר קדוש הוא ומכיר היה אברהם הבורא וכי הזמין אברהם הקב׳ה לאכול, אך מלאכים היו בדמות אנשים והזמין אותם אברהם לאכול כי לא היכיר בם ושלשתם באו בשליחות הבורא, אחד [25ב] לבשר שרה ואחד לרפא אברהם ואחד להפך סדום ואחד להציל את לוט[34]. ומה שנאמר וה׳ המטיר על סדום (יט: כד) זהו מלאך בשליחות המקום[35] שהרי בסוף המקרא נאמר מאת ה׳ מן השמים, כי לדבריך כשאמר ויבואו ב המלאכים סדומה בערב איזה מהם נפרד האב או הבן או הרוח ולמה נפרד ולהיכן הלך, וא״ת אחרים היו, שני המלאכים כתוב משמע הניכרין והידועין, ועוד היאך היה האב והבן עדיין לא לקח הגוף בשר במריאה, ועוד היאך תוכל לומר ג אנשים והם אב ובן ורוח הלא כתיב אחריו ויאכלו ורוח הקדש אינו אוכל; וא״ת וליטעמך שהיו מלאכים הלא גם הם אינם אוכלים ושותים י״ל ודאי כשהם למעלה אינם אוכלים ושותים אבל כשהם למטה אצל בני אדם עושים כמו שהם בני אדם, תדע לך שהרי כתיב בבראשית ויראו בני האלהים את בנות האדם כי טובות הנה ויקחו להם נשים וגו׳ (בר׳ ו: ב); ואם תאמר בני אדם היו א״כ מה הפרש יש בין אילו לשאר בני אדם וכי בני אדם לא ידעו שטובות הנה.

וירא כתוב להם בספר ירונמוש אי שורגיש אוקלוש איוש אי וידיש טריש וידשיט איש איזוראביט אין טירא[36] פי׳ וישא עיניו וירא ג אנשים וישתחו ארצה

30 מלה אחת מטושטשת.

31 עיין יוסטין הקדוש, שיחה עם טריפון נו *Patrologia Graeca* VI להלן: [PG] (Paris 1851), p. 595 f. עיין גם A. Lukyn Williams, *Adversus Judaeos* Cambridge, 1935 ע׳ 179. 32 עיין בר״ר מח: ג (מהד׳ תיאודור־אלבק, עמ׳ 485).

33 עיין שבועות לח, ע״ב; עיין גם ברש״י על אתר.

34 עיין בבא מציעא פו, ע״ב; עיין גם ברש״י על אתר.

35 עיין ברד״ק על אתר. עיין גם בתרגום יונתן: ומימרא דה׳.

36 בווטוס לאטינא Et surrexit oculos eius et vires tres vidisset et adoravit in terra התרגום הוא: Respiciens autem oculis suis vidit, et ecce tres viri stabant super eum... et adoravit super terram גם בשינויי הנוסחאות שם לא מצאתי את הנוסחא שבטכסט שלנו. בוולגאטה התרגום הוא: Cumque elevasset oculos apparuerunt ei tres viri.. et adoravit in terram.

(בר' יח: ב), ג ראה כאחד, וישתחוו, ואומרים שכן כתוב, טריש וידיטיש אונום איזורביט[37] ואינו כן אלא כתוב להם כן, איש איזורביט איטערא. והנה ג אנשים תקשה להם א"כ היו ג אומניטש[38] ולדבריהם אינן כ"א אומניטי אחת ואז לא היה אומניטי עד שנולד ישו ויותר מאלפים [שנה] לא נולד ישו אחר כך[39], ואם ראה הג' בדמות ג אנשים א"כ יש להם שנוי וכתוב במלאכי אני ה' לא שניתי ואתם בני יעקב לא כיליתם (ג: ו) והלטיין איגו דיאו נון מוטאביט איבו ווש פיליוש יאקופא אי נון דמנואי[40], ולפי דבריהם היה שינוי הרבה. פעם אחד יחיד פעם ב או ג פעמים אלה, פעמים איש פעמים נראה פעם לא נראה וכתוב להם, אידיאוש נימו וידיט אונקם ניקי אנגליש קי אין צילישׁ שונט[41] לא ראהו מעולם אפילו מלאכים שהם בשמים. וגם משה אמר אי נון וידיביט דיאו אומו איט ויביט[42]. ולא ראה אלוה אדם וחי, א"כ אותם שראה אברהם לא היו אלהים כי נראו כג' אנשים[43] ואפילו לדבריהם כי אין ג אומניטש, והוא עומד עליהם (שם: ח) והלא ה' אינו אוכל ושם היו ג שאכלו וכי יש ג' פיות וג' גופים לאלוה; ויבאו שני המלאכים משמע מלאכים ולא אלהים; ועוד דכתיב שְׁגִי והשלישי אנה הלך, ועוד דכתיב, ויאמר לוט אליהם אל נא אדני ואח"כ כתיב, הנה נא מצא עבדך חן בעיניך ותגדל (יט: יט וגו') פעמים קראם לשון רבים ופעמים לשון יחיד ע"כ [על כן] תקשה להם כי אמר האחד, לא אוכל לעשות דבר (יט: כב) והנה כתוב להם אומני פטור אוני פוטני פיליוש אומן פוט שפריט שנטוש[44]; וגם כתוב להם בע"ג של מרקוש בענין ישו בקאפיטל ששי, איי נון פוטנש איבי וירטוטיש אורלם פאשירי ניזי פארקוש אינאיפירמוש איי זרידי[45].

וישלחנו ד' לשחתה (יט: יג). תקשה להם משמע שלוחים ולא אלהים.

ארדה נא ואראה (יח: כא). תקשה להם א"כ האחד מהג' עשה לבדו בלי סיוע

37 tres vidisset unum adoravit in terram.

38 humanitas.

39 לפי סדר עולם רבא אברהם נולד בשנת א' תתקמח ליצירה, והכיר את הבורא כאשר היה בן נב שנה, ז"א בשנת ב' אלפים ליצירה.

40 Ego Deus non mutavit et vos (filius) [filii] Jacob et non. . תרגום הוולגאטה הוא: Ego enim Dominus et non mutor et vos filii Jacob non estis consumpti. ווטוס לאטינה: Quoniam ego Dominus Deus vester, et non mutor, vos filii Jacob non redessistis.

41 Et Deum nemo vidit unquam nisi angelos qui in coelis sunt המלים nisi angelos' חסרות במקור.

42 עיין יוחנן א, 18: Et non videbit Deum homo et vivet שמ' לג: כ: כי לא יראני האדם וחי. תרגום הוולגאטה: non enim videbit me homo et vivet.

43 עיין ספר יוסף המקנא עמ' 39.

44 מתי כח, 18-19: Data est mihi omnis potestas in nomine Patris et Filii et Spiritus Sancti.

45 מרקוס ו, 5: Et non poterat ibi virtutem ullam facere nisi paucos infirmos, impositis manibus curavit. Et non faciebat illac, virtutes ווטוס לאטינה: multas, nisi paucos infirmos imponens eis manus curavit.

חבריו וכן ואם לא אדעה (שם: שם) ולא כתב נדעה א"כ אין ידיעתם שוה ופעולתם אלא נפרדים בכמה עניינים, והא דכתיב גבי דור הפלגה הנה נרדה ונבלה (יא: ז) י"ל כי הב"ה היה מדבר למלאך המשחית כמו שכתוב בשמואל (ב' כד: טז), ויאמר למלאך המשחית בעם עתה הרף ידך, ולא אמר הב"ה למלאך המשחית הבה נרדה כי דור הפלגה [6א] עשו נגד המלאכים ואלו היה האב אומר לבן ולרוח היה לו לומר הבה נרדה; ואם ישאלך לומר למה גבי דור הפלגה נרדה וגבי סדום ארדה י"ל גבי סדום רעים וחטאים לה' מאד ואינו מגיע רק לה' אמר ארדה נא ואראה, בדור הפלגה שאמרו נבנה לנו עיר ומגדל וראשו בשמים (בר' יא: ד) היה נוגע גם במלאכים לכך אמר הב"ה נרדה ולמלאך אמר הקב"ה[46].

כאשר התעו אותי אלהים (כ: יג). פוקרים הגויים[47], יש לדחות כי שם זה חול הוא[48] ומדבר בפרעה ובאבימלך שהצירו לו באשתו בנמרוד ושרי כשדים שהשליכוהו לכבשן האש כדכתיב אני ה' אשר הוצאתיך מאור כשדים (שם טו: ז); ואלהים כמו בפרשת שמות ואתה תהיה לו לאלהים (שמ' ד: טז) וכן תוכל לפרש אשר לו אלהים קרובים אליו (דב' ד: ז) מדבר באומות ובע"ז שלהם וכן משמע גוי באומות אשר אלהיהם שהם ע"ז שלהם; קרובים אליו כה' אלהינו וגו', כי אלהים קדושים הוא (יהו' כד: יט) י"ל אלהים של קדושים הוא כלומר של צדיקים ואינו מיחד שמו אלא על הצדיקים לכן לא תוכלו אתם לעבוד את ה'.

חיי, והיה העלמה (בר' כד: מג) פוקרים לומר שהיה בתולה[49] והוי רמז לפיקור הנה העלמה הרה (יש' ז: יד), וי"ל שזה העלמה ע"כ לאו בתולה, דאי הוי בתולה היה העבד משקר שאמר, והיה הנערה אשר אומר אליה (בר' כד: יד) כן ולא אמר העלמה או הבתולה, ועלמה לפעמים היה בתולה ולפעמים היה בעולה וראייה במשנה תורה כתוב כי ימצא איש נערה בתולה (דב' כב: כח), וכיון שאמר נערה בתולה משמע שיש נערה שאינה בתולה, ועוד דכתיב שם ולנערה לא תעשה דבר (שם שם: כו) ואחרי שנבעלה קוראה נערה, וכן גבי דינה תנו לי (את) הנערה לאשה (בר' לד: יב) וכבר עינה אותה שכם ושכב עמה וקראה נערה; ועוד גבי רבקה כתיב, והנערה טובת מראה מאד בתולה ואיש לא ידעה (שם כד: טז) ולא כתב והעלמה אלא פי' מעלמה שנעלם אם בתולה אם בעולה[50] כדאמר שאול על דוד, בן מי זה העלם (שמ"א יז: נו) ולא אמר הנער

46 עיין באבן עזרא על אתר: 'דבור השם עם המלאכים'.

47 עיין ספר יוסף המקנא, עמ' 29.

48 עיין בתרגומים על אתר שפרשו כאן 'אלהים': אלילים.

49 תרגום הוולגאטה של "עלמה" בבראשית כד: מג כמו בישעיהו ז: יד הוא virgo ז'א בתולה. עיין: M. Rehm, Das Wort "Almah" in Isaiah 7.14; *Biblische Zeitschrift*, VIII (1964), pp. 89ff. רבקה שמשה בספרות הנוצרית סמל לכנסיה. עיין (1900), *Patrologia Latina, CVII.* ולהלן: PL. עמ' 574 ואילך. להלן:

50 עיין בספר השרשים ליונה בן ג'נאח מהד' בנימין זאב באכער (ברלין, תרנ"ד), עמ' 372; ספר השרשים לרד"ק (ברלין תר"ח), טור תקלד.

אלא שנעלם ממנו בן מי הוא לשון ונעלם דבר (וי׳ ד: יג) וכיוצא בו וכאן גבי עבד אברהם צוה לו סתם ולקחת אשה לבני ולא אמר ולקחת אשה בתולה ולכך אמר (אגידה) [הגידו] לי ואפנה על ימין או על שמאל (בר׳ כד: מט) ולא דבר בתחנונים כי לא חשש אם לא יתנוה לו אולי ימצא אחרת רק שתהא ממשפחת אדוני ולכך אמר העלמה לשון ונעלם ובמשלי בע״ה אוכיח כי עלמה לאו בתולה.

תולדות, ורב יעבד צעיר (כה: כג) פוקרים לומר אינו מקוים בכם[51]. וי״ל בטוב הוא מקוים בנו, שהרי מן הבא [מ] בני יעקב עשיתם אלוה ועובדים ומתפללים לפניו ובכמה דברים אתם קוראים לו צעיר[52]. ויהי אך יצא יצא (שם כז: ל) אינו אלא יציאה אחת וכפל, ראיה על כי מות תמות גבי אדם[53] ודי למבין.

[26ב] ויצא, ויפגעו בו מלאכי אלהים ויאמר יעקב כאשר ראם מחנה אלהים זה ומיד וישלח יעקב מלאכים (שם לב: ב־ד), ראייה דמלאכים נקראים אלהים[54].

וישלח, פוקרים בפסוק כי שם נגלו אליו האלהים (לה: ז) אלמא רבים הם. י״ל במלאכים אשר פגעו בו כבר כדכתיב, ויפגעו בו מלאכי אלהים (לב: ב) והם נקראים אלהים כדכתיב ושרית עם אלהים (לב: כט) כראות פני אלהים (לג: י) וכן ויריעו כל בני אלהים (איוב לח: ז)[55].

ויחי. וישתחו ישראל [7א] על ראש המ[י]טה (מז: לא) פוקרים לומר שהוא סימן לתלוי שנולד במיטה[56] י״ל שוטים מה כתיב בסוף הפסוק, ויתחזק ישראל וישב על המ[י]טה (מח: ב), לפי שידע שברע עשה מטירוף דעתו מרוב חליו לפיכך ישב עליו עם האחור לבזותו כדי שלא יטעו בניו אחריו.

שכל את ידיו (מח: יד) פוקרים שהוא שתי וערב וברכם בו[57] י״ל שבשביל כך הרע בעיני יוסף ויאמר לא כן אבי אין טוב ששכלת את ידיך אלא רע, ויעקב הישיב ידעתי בני ידעתי שאסור לכוין לשתי וערב אלא שהוצרכתי לברך אפרים ביד ימיני לפי שהוא יגדל, וא״ת א״כ למה לא הפך את הבנים ולמה הוצרך לתמוך ידיו י״ל כי יעקב נתכוין לנסות את יוסף אם יקפיד על עשיית שתי וערב. ועוד י״ל לדבריך לכך קראו בלשון שיכול כמו משכלה ועקרה (שמ׳ כג: כו) תשכל חרב (דב׳ לב: ה) ודוגמתה לפי שעשה שתי וערב.

51 עיין א׳ לוקין ווילאמס (לעיל, הערה 30) עמ׳ 328 (ספר המיוחס לאבגוסטינוס).

52 כידוע ראתה הכנסיה הנוצרית ביעקב אב־טיפוס של ישו. אבגוסטינוס הקדוש פרש את כל הפרשה של ברכת יצחק את יעקב כמוסבת על ישו. הוא כתב Benedictio igitur Jacob praedicatio Christi est in omnibus gentibus (עיין De civitate Dei, XVI, cap. 37).

53 עיין למעלה, עמ׳ 302—304.

54 ע״ש.

55 ע״ש.

56 תרגום השבעים, הוולגאטה והפשיטא קוראים כאן 'אל ראש המטה' בפתח תחת המם. עיין גם: אל העברים, יא, 21. ועיין ספר יוסף המקנא, עמ׳ 43.

57 עיין יעקב בן ראובן, מלחמות השם, מהד׳ י׳ רוזנטל (ירושלים, תשכ״ב) עמ׳ 50.

לא יסור שבט מיהודה ומחוקק מבין רגליו עד (מט : י) כלומר, לא דתחילת הפסוק קאי נמי על עד ופירוש של עד לשון הסרה הוא כמו עד דיבון (במ׳ כא : ל) כלומר כי יבא שילה אז לא יסור שום שבט מן יהודה וגם לא עד וסר מחוקק מבין רגליו, וכן מצינו בהרבה מקומות לאו אחד עולה לכל הפסוק כמו אל תאכלו ממנו נא ובשל מבושל (שמ׳ יב : ט) שהאל קאי גם על הבישול דאסור נמי[58].

עוד אתם פוקרים לומר לא יסור שבט מלשון ממשלה וכו׳ וכאשר בא ישו סרה מכם מיד המלכות עד היום הזה ועדיין מסולקת מכם[59] וי״ל להם כמו שכתבתי לעיל, ואם יאמרו הלא היה לכם מלכות אחרי גלות צדקיהו כגון הורדוס והילני המלכה ואגריפס י״ל לא היו משבט יהודה ומצדקיה עד ישו יותר מת׳ שנה, אלא כך פירוש הפסוק כשברך יעקב את בניו נתן הבכורה ליוסף והממלכה ליהודה שנאמר יהודה גבר באחיו ולנגיד ממנו (דה״א ה : ב) ואעפ״י כן לא קבל המלכות עד דוד, אך מיום שברכו אביו היה לו נשיאות וממשלה וגדולה ונגידות על ישראל כי נחשון נשיא יהודה נכנס תחילה לים ואחריו שבטו וזהו שנאמר, היית יהודה לקדשו ישראל ממשלותיו (תה׳ קיד : ב) כלומר שקדש השם תחילה בכניסתו לים לפיכך זכה להיות ממשלתו על ישראל ובקרבנו המקריב ביום הראשון נחשון בן עמינדב למטה יהודה (במ׳ ז : יב) ובכניסתו ליהודה לארץ ושאלו מי יעלה אל הכנעני בתחילה להלחם בו ויאמר יהודה יעלה[60]. וכן ראשון לשופטים עתניאל בן קנז משבט יהודה בראשונה וכן אמר יעקב לא יסור שבט מיהודה כלומר ממשלה גדולה וגבורה עד מלכות בית דוד כאדם האומר לחברו אכול מעט לחם עד זמן הסעודה או לבוש מלבוש זה עד שאעשה לך חדש. וראייה לדבר כי אין שבט ומחוקק מלכות כ״א שררה שבט במשמעו יושטידא[61] וכן בכל המקרא הוא לשון מוסר ומחוקק גם בלשונכם אתם לועזים אותו דוכוס ורושק[62] ואין זה מלך אך עבד מלך ; [7ב] שילה זהו בא מגזרת ובשלייתה היוצאת מבין רגליה[63] (דב׳ כח : נז) וזהו שנאמר ומחוקק מבין רגליו עכי״ש (עד כי יבוא שילה) ורגליו ורגליה קורא עבור הערוה כמו מימי רגלים הלא לדבריכם שהתלוי בא מדוד שהוא משבט יהודה, א״כ עדיין לא פסקה שבט וממשלה מיהודה א״כ עדיין לא בא שילה אך לא על התלוי נאמר כלל כ״א כדפריש לעיל פעמים. עוד י״ל ולפרש לא יסור שבט מיהודה כלומר לא יסור

58 עיין משנה פסחים ב : ח.

59 עיין י׳ רוזנטל, מחקרים ומקורות. (ירושלים תשכ״ז, עמ׳ 566).

60 עיין סוטה לז, ע״א.

61 משפט — justiza; עיין ברש״י על תה׳ ט : יז, מהד׳ מאהרשן, עמ׳ 9.

62 דוכוס — dux. עיין בוולגאטה על בר׳ מט : י; ׳רושק׳ כפי הנראה שיבוש מ׳רוקש׳ — rex. עיין בוולגאטה על תה׳ ס : ט (נט : ט) ועל קח : ט (קז : ט). המלים ׳dux׳ ו־ ׳rex׳ מתחלפות. עיין בהערות של Sabatier בוטוס לאטינה על בר׳ מט : י.

63 עיין באבן עזרא על אתר: ואומרים שהוא מגזרת ו׳בשלייתה׳.

ממשלה וגלות האומות מעליהם ומחוקק מבין רגליו כלומר רגלי ישראל חקוקים בנחושתים תחת האומות[64], עד כי יבוא שילה זה משיח שכתוב בו, והיה מנוחתו כבוד (יש' יא: י) ולו יקהת עמים דכתיב והיה ביום ההוא שורש ישי אשר עומד לנס עמים אליו גוים ידרושו (שם, שם) פי' שילה שי לו[65] כמו יובילו שי למורא (תה' עו: יב); שי לשון דורון כי יודע כל שער עמינו שיעקב אבינו נתנדב על בניו, אשרי שאל יעקב בעזרו שברו על ה' אלהיו (תה' קמו: ה), לטיין בייטוש קושיות דומינו דיאוש יאקופא אייבוש טור אייבוש ירי (?) ספי (?)[66].. אייוש אין דומינו דיאו[67]. ואבן עזרא פירש הפסוק לא יסור שבט כמו מיום שנתברך יהודה נעשה ראש לכל דבר כמו שכתוב בדברי הימים, ובחללו יצועי אביו נתנה בכורתו (ליוסף) (ויהודה) [לבני יוסף] [כי יהודה] גבר באחיו (דה"א ה: א־ב) כדבריו לעיל עד וגם במלכות שאול היה דוד המוציא והמביא ואח"כ נעשה מלך וכה פתרונו לא יסור ממנו מושל וגיבור עד שיהיה מלך, משל למלך שאמר לעבדו לא תפטר ממני עד שאעשה אותך שר גדול וראייה לפירוש זה ממזמור והוא רחום; ויטוש משכן שילה; וימאס באהל(י) יוסף ויבחר בדוד עבדו (תה' עח: לח, ס, סו, ע) וזהו עד כי יבא שילה ישקע משכן שילה ונחרב ומיד שנהרג שאול שהיה מאפרים בן יוסף מיד ולו יקהת עמים, שנאספו כל ישראל להמליכו כדכתיב בספר שמואל וישאל דוד בה' האעלה באחת ערי יהודה וגו' ויאמר אנה תעלה ויאמר וגו' ויבאו אנשי יודא וימשחו שם דוד למלך (שמ"ב ב: א, ד) ואחריו אבנר ויבאו כל שבטי ישראל וימליכו את דוד (שם ה: א) ונמשך מלכותו עד גלות צדקיהו.

שאל משומד אחד לרבנו תם שילה זה ישו שהרי האותיות יבא שילה ולו ר"ת ישו א"ל רבנו תם כן דברת אך קרא אחריו יקהת עמים ר"ת וס"ת יתעם[68]. עוד י"ל קח ר"ת מראש הפסוק ותמצא, לא יש מום רע כישו[69]. עוד יש לפתור לא יסור שבט מיהודה ומחוקק מבין רגליו. עד פי' לעולם כמו עדי עד ולעולמי עד מאי טעמא כי יבא שילה מלך המשיח[70].

[8א] יתרו. פוקד עון אבות על בנים על שלשים ועל רבעים (כ: ה). פוקרים

64 עיין נצחון ישן, 29; פענח רזא על אתר; עיין גם דברי צימלס, MWJ, *XI* (1892) S. 68 ff. N. 1.

65 עיין בר"ר (שיטה חדשה), מהד' תיאודור אלבק, עמ' 1219.

66 אותיות אחדות מטושטשות.

67 תרגום הוולגאטה והווטוס לאטינה הוא: Beatus cuius Deus Jacob adiutor eius et spes eius in Domino Deo ipsius.

68 עיין פוזננסקי, Schilo (לייפציג 1904), נספח עברי, XIX (50).

69 עיין פוזננסקי, שם, 51. בספר הדר זקנים מיוחסות תשובות אלה לר' יוסף קרא. פוזננסקי, שם, XXV (60); *REJ* מט, 36.

70 עיין בהדר זקנים על אתר: 'ד"א לא יסור שבט לעולם ועד עד כי יבוא שילה דהיינו מלך המשיח אז ישוב למלכותו'.

והכתיב לא יומתו אבות על בנים כו׳ (דב׳ כד: טז) וי״ל כאן בידי אדם כאן בידי שמים[71].

**משפטים.** יש להשיב מפסוק שהיה חייב מיתה דכתיב מכה אביו ואמו מות יומת (כא: טו) וכ״ש הורג אביו או אמו ולדבריהם הרג אמו, שהרי מתה ע״כ חייב מיתה. עוד י״ל לדבריהם עליו נאמר שב לימיני עד [28ב] אשית אויביך הדום לרגליך (תה׳ קי: א) כן אמר האב לבנו וצוה לו והוא מרד באביו וירד ונעשה בן סורר ומורה ע״כ דנוהו כי מדוע לא נשאר למעלה כמצות אביו. הנה אנכי שולח מלאך לפניך וגו׳ השמר מפניו ושמע בקולו אל תמר בו כי לא ישא לפשעכם כי שמי בקרבו (שמ׳ כג: כא), מכאן ראיה שאין שום אדם יכול למחול עון.

**תשא.** זכר לאברהם (לב: יג). פוקרים למה אינכם מאמינים במריאה[72], יש לשאול אם הם מאמינים בה והכתיב לא יהיו לך אלהים אחרים על פני(ך) [דב׳ ה: ז] ואם יאמר לא יאמין א״כ למה יתחננו ויצעקו אליה. וא״ת לעזור נגד בנה י״ל אי אפשי בכך שהרי מומחה שבתחתונים היה משה רבינו ע״ה ובצורך הגדול שהיה לנו לא אמר לאברהם יצחק ויעקב התפללו עלינו ובקשו רחמים אלא אמר זכור לאברהם ליצחק וליעקב כלומר בזכותם תציל את ישראל וכן השיב הר׳ יוסף להגמון משנץ גם א״ל אתם מאמינים נמי שהוא בנה ונולד ממנה, ח״ו שלא קראוהו כך כי אותן שקראוהו כך לקו שכן כתיב בישעיה אך אוילים שרי צוען חכמי יועצי פרעה עצה נבערה איך תאמרו אל פרעה בן חכמים אני בן מלכי קדם (יט: יא), כמוכם שאתם אומרים שבא ממשפחת בית דוד אמר לו ואי אתה מאמין שנכנס בה להציל הפושעים מגיהנום השיב הקשית לשאול לי דום מעט אשאלך והודיעני א״ל דבר מה שתרצה, אמר מה היה שאמרו ישראל לעגל הזהב, אלה אלהיך ישראל אשר העלוך מארץ מצרים (שמ׳ לב: ד) והלא כבר עברו ג חדשים שיצאו ממצרים ואיך טפש לבם לומר אשר העלוך, א״ל ההגמון השטן הטעה אותן א״ל איך אפשר שש מאות אלף רגלי היו הגברים הראוים למגות מבן כ ולמעלה ופחותים מבני ששים והיה יכול להיות שכולם טעו ולא יהא אחד בהם שיאמר להם טועים אתם שהעגל נעשה עכשיו ואנו יצאנו ממצרים כבר עברו ג חדשים מיד שתקו כולם ולא ענו. א״ל הר׳ נתן שמעוני ואשיבכם מילין אין לתמוה אם טעו ישראל כי ראו כי בושש משה וסבורים היו כי מת ובאו אל אהרן ואמרו לו עשה לנו אלהים דבר, כי זה משה האיש, כלומר עשה לנו דבר ומנהיג לפנינו תחת משה שאבד ממנו[73], בקש אהרן

71 עיין מדרש תנאים על דב׳ כד: טז (מהד׳ הופמן, עמ׳ 159); עיין גם מ׳ כשר, תורה שלמה, כרך טז, 44.

72 שאלה זו מנוסחת בהומור עוקצני. עיין במאמרי בדברי הקונגרס העולמי החמישי למדעי היהדות, כרך ב. עמ׳ 356 ואילך. עיין גם במאמרי בספר היובל לכבוד י׳ קיוב, עמ׳ קלג. לא מצאתי טענה זו במקום אחר.

73 עיין בפירוש בעלי התוספות על אתר עיין גם ברמב״ן על אתר.

לדחותם אמר להם פרקו נזמי הזהב אשר באזני נשיכם נטל הזהב ובקש להתיכו ומיד שנתנו באש יצא העגל עשוי ולא חלו בה ידים כמו שכתוב שם ואשליכהו ויצא העגל הזה[74]. ועוד תימה גדולה שהלך מיד ואכל מהעשב שנאמר, וימירו כבודם בתבנית שור אוכל עשב (תה' קו: כ) לא חשב אנוש, (הם לא טעו) לומר שהוא אלוה אלא כך אמרו אלה אלהיך ישראל זהו האלהות שיצא מתוך משה רוח הקדש שהיה בו ונכנס בעגל זה שהרי נבראו בו מופתים כאלה[75] ואם כבר טעו אין זה תימה שאין אדם יכול למלוך עד יעדה זהב ויעטרוהו עטרת פז, והנה המנורה והשולחן וכלי השרת אשר ישרתו בם היו של זהב א"כ לא היו יכולין לומר שנכנס רוח הקדש בדבר טהור יותר מזהב[76], ועתה ראו מה הגיע אליהם על ככה ליפול מן העם כשלשת אלפים איש וכתוב וביום פקדי ופקדתי עליהם (שמ' לב: לד) וכתיב ויאמר להשמידם לולי משה בחירו (תה' קו: כג); ואיך אוכל לומר כן שנכנס בה והוא הזהירני, אל תגשו אל אשה (שמ' יט: טז) בשביל פסוק אחד שרצה לדבר; מיד נפלו פניו של הגמון.

אלה אלהיך ישראל אשר העלוך (לב: ד), בזה יש לסתור כל שפוקרין על כל הפסוקים דלעיל סוף פרשה וירא[77] שהרי כתוב כאן קום עשה לנו אלהים אשר ילכו לפנינו ואלה אלהיך ישראל אשר העלוך ל' רבים, הקמן[78] לא נעשה כ"א עגל אחת הנה אע"פי שכתוב ל' רבים יחיד הוא ודרכו בכך.

**בלק.** פוקרים להוכיח שאנו אוכלי דם הערלים שכן ניבא בלעם, ודם חללים ישתה (במ' כג: כד)[79]. ויש להשיב כי זה מוסב לראש הפסוק הן עם כלביא יקום וכארי יתנשא לא ישכב עד יאכל טרף ודם חללים ישתה, אותו הארי או אותו לביא שנמשלו ישראל אליו וראייה לדבר שהרי באותה פרשה כתוב יאכל גוים צריו ועצמותיהם יגרם וכו' (שם כד: ח) ואמר ואכלת את כל העמים (דב' ז: טז) והרי אינכם מפשיעים אותנו לזה שאנו אוכלים הבשר והעצמות [29ב] אעפ"י שכתוב בפסוק בהדיא, כך יש לכם להודות שלא נשתה דמכם אך תפשוהו כתרגומו.

**שופטים.** נביא אקים להם מקרב אחיהם כמוך (דב' יח: יח). פוקרים לומר שהוא היה הנוצרי ועליו ניבא משה[80]. וי"ל מדכתיב כמוך משמע בן אדם. עוד פוקרים על שאמר משה לישראל, נביא מקרבך מאחיך, כמוני יקים (יח: טו) ורוצה לומר יצא ממות לחיים והוא הנוצרי וכתיב אחרי כן אנכי אדרש מעמו (שם: יט), סופי

74 עיין תנחומא, כי תשא, יט: כ.
75 עיין ברשב"ם על אתר.
76 עיין נצחון ישן, עמ' 39—40: השיב ר' נתן האופיסיאל, אמרו בלבם אין דבר צח ונקי בכל העולם כזהב ושמא רוח המקום נוצצת בו ויש בו רוח הקדש.
77 הכוונה כפי הנראה לבראשית לה: ז, ז"א סוף וישלח. עיין למעלה עמ' 305.
78 הא קמן.
79 עיין יוסף המקנא, עמ' 53.
80 עיין מעשי השליחים ג, 22-23; יעקב בן ראובן, מלחמות השם, מהד' רוזנטל, עמ' 59; יוסף המקנא, עמ' 61.

תיבות יש"ו[81], ולכך אנו משועבדין, וי"ל כי פיהם דבר שוא מכמה טעמין, חדא וכי נביא ה' לדבריכם היה אלוה ועוד מדכתיב כמוני משמע שנולד מאיש ואשה כמשה וכתיב, ולא קם נביא עוד כמשה (דב' לד: י) א"כ משמע דמשה היה גדול ממנו, וא"ת עד אותו הזמן והכתיב עוד וא"ת לא יקום לא נאמר אלא ולא קם י"ל לכך נאמר כמוך שגלוי וידוע היה לפני הק' שיטעו אומה בדבר לכך אמר כמוך מה אתה אדם ולא אלהים אף הוא אדם ולא אלהים.

והיה האיש אשר לא ישמע אל דברי אשר ידבר בשמי אנכי אדרש מעמו (דב' יח: יט), פוקרים לומר אתם מדוע לא הקשבתם אליו וי"ל והלא נאמר דברי אשר ידבר בשמי וישו דבר בלשון עצמו נמצא שעליו נאמר אשר יזיד לדבר בשמי וגו' ומת הנביא ההוא וכ"ש ישו שדבר בלשון (עצמו). וכן כי יסיתך אחיך בן אמך (דב' יג: ז) על ישו נאמר שגלוי היה לפני הקב"ה שתאמרו שיש לו אם ולא אב לכך נאמר בן אמך ולא בן אביך[82]. ועליו נאמר לא תאבה [לו] ולא תשמע אליו וגו' כי הרג תהרגנו וסקלתו באבנים ומת כי בקש להדיחך מעל ה' אלהיך (שם שם: ט־יא) וישו בקש להדיח שהרי כתוב למעלה באותה פרשה, את כל הדבר אשר אנכי מצוה אתכם אותו תשמרו לעשות לא תוסף [עליו] ולא תגרע ממנו (שם שם: א) וישו גרע והוסיף והחליף כמה מצות כמו שבת ומילה וא"ת על הלב נאמר שכן כתיב, כי כל הגוים ערלים (בשר) וכל [בית] ישראל ערלי לב (יר' ט: כה) הלא הייתה מילת בשר מאברהם ועד ישו וגם ישו נמול ולמה בטלה. על זה משיבים המינים לומר זמן היה לתורה ונשלם וישו בא בתורה חדשה[83]. י"ל הלא כתיב, השמר לך ושמור נפשך מאד פן תשכח וגו' והודעת לבניך ולבני בניך (דב' ד: ט) ונאמר, ואני זאת בריתי אותם אמר ה' וגו' (יש' נט: כא) עוד אמר ה' מעתה ועד עולם נמצא שאין להן זמן. אמר המין בתחילה היה קרבן עולה ואח"כ מילה ואח"כ טבילה[84] י"ל ודאי עולה היתה ובא מילה ועולה לא בטלה וכשבא בשטימא[85] מדוע בטלתם מילת בשר לגמרי והלא אמר יחזקאל בשם הק', ערל לב וערל בשר לא יבא אל מקדשי (לשרתני) (יח' מד: ט) נמצא שמאס הק' בערלי בשר.

81 שם, עמ' 76. ר"ת זה הוא בלי שום ספק המצאת מומר.

82 כבר חז"ל ראו בפסוק זה רמז לישו. עיין סנהדרין מ"ג ע"א; עיין גם נצחון ישן, עמ' 51; יאיר בן שבתי מקוריו, חרב פיפיות, מהד' רוזנטל ירושלים (תשי"ח), עמ' 90. עיין גם א"ה ויס, דור דור ודורשיו (ווילנא תרס"ד) ה, 269: אהרן בן גרשם אלדבי. יהודה הלוי כינה את הנוצרים 'בני אם'. עיין: L. Zunz, *Die Synagogale Poesie des Mittelalters* (Berlin 1855) s. 464. 'בני אמה ואם' ז'א המוסלמים (יש־מעאל בנה של הגר, אמתה של שרה) והנוצרים.

83 עיין במחקרי, 'רעיון בטול המצות באסכטולוגיה היהודית', ספר היובל לכבוד מאיר וכסמן, ירושלים תשכ"ז, עמ' 229 ואילך.

84 עיין האגרת הראשונה לפטרוס ג 21 עיין גם *Catholic Encyclopedia* ערך Baptism.

85 עיין REJ כרך ג, עמ' 30, הערה 1: 'מים של שמד שקורין בשטימה'. עיין גם ספר יובל לכבוד יצחק קיוב, ניו־יורק, תשל"ב, עמ' קכד.

[11א] מי יוכל להאמין שהבשטימא יהא מקובל לבורא שאין בו עמל צער ויגיע יותר ממילת בשר שיש בו חתוך בשר וצער מאהבת הבורא ועוד שאמר הבורא והייתה בריתי בבשרכם לברית עולם (בר' יז: יג) ועוד כתוב, לדורותם (חוקת) [לברית] עולם (שם שם: ז) גבי מילה. ועוד כתיב, וערל זכר אשר לא ימול בשר ערלתו ונכרתה הנפש ההיא (שם שם: יד) וישו עצמו נמול לשמונה ואתם עוברים על מצות ה' ומעשה אלהים וכתיב אחרי [ה'] אלהיכם תלכו (דב' יג: ה) אחרי מעשיו ומדותיו זולתי מידת גיאות אינה יפה כדפי' במקום אחר.

לא תלין נבלתו על העץ (דב' כא: כג). פוקרים אומרים על ישו נאמר שהורידוהו מהעץ לעת ערב משום שנאמר לא תלין נבלתו וגו' כי קללת אלהים תלוי[86], תשיב להם א"כ שעליו נאמר, נקרא קללת אלהים תלוי ויש בו חטא משפט מות כי זה קאי אפסוק לפניו כי יהיה באיש חטא משפט מות.

**תצא.** למען יטב לך והארכת ימים (דב' כב: ז). עיין פרשת עקב. לא תשיך לאחיך עיין בסוף מ, ואם יאמרו הגוים שהם אחינו לפי שנאמר, לא תתעב אדומי כי אחיך הוא (דב' כג: ח) י"ל עובדיה הסיר האחוה שנאמר, ונכרים באו שעריו (כי) גם אתה כאחד מהם (עו' יא), והוא היה מדבר אל אדום שכתוב תחילת הספר כה אמר ה' אלהים לאדום ובסוף שופטים בפלגש בגבעה כתיב, לא נסור אל עיר נכרי אשר לא מבני ישראל (המה) [הנה] (יט: יב) ואף לאחר שנתגיירו לא יבאו בקהל עד דור שלישי מדור ראשון ושיני לא יוכלו לבוא בקהל, א"כ הם נכרים על כל זה הם לוקחים רבית גדול משאנו לוקחים שהם מלוים כור בכוריים ומאריכים זמן לקונה הסחורה בעבור הפירעון ונוטלין שכר המתנת המעות[87].

**כי תבא.** והיו חייך תלויים לך מנגד (דב' כח: סו), פוקרים שמשה ניבא על תלייה ותלוי וזו לו חיי עולם[88] וי"ל והכתיב אח"כ, לא תאמין בחייך (שם: שם).

**נצבים.** על שאומרים תורה חדשה נתן יש"ו, ואם לא נאמין אותם נאבד, יש להשיב דכתיב אחרי תוכחות האחרונות והיה כי יבאו עליך כל הדברים האלה הברכה והקללה (דב' ל: א) אשר נתתי (לכם) [לפניך] בו לומר שאין אנו בגלות אלא משום שאין מקיימים התורה שנתנה בסיני וכשנחזור לקיימם כראוי ראה מה כתוב על זה, ושב ה' אלהיך את שבותך ורחמך (שם שם: ג).

**האזינו.** הם קנאוני בלא אל כיעסוני בהבליהם (דב' לב: כא). על זה הם פוקרים לומר משועבדים תחת ידם בשביל אות שקר[89] וי"ל ודאי כך היא מדתו של הקב"ה לפרוע מדה במדה אנו הכעסנוהו בגרוע ממנו וכן עשה לנו, הכעסנוהו

86 עיין יוסטין הקדוש, שיחה עם טריפון, פרק צו (*PG*, VI, p. 703).
87 עיין י' רוזנטל, מחקרים ומקורות עמ' 295.
88 עיין א' לוקין ווילאמס (לעיל הערה 30), שם, עמ' 51 (טרטוליאנוס, מאה שלישית).
89 ז"א על צליבת ישו. עיין יוסף המקנא, עמ' 62 (קא).

בעגל שהוא הבל וכלה והוא שעבדנו תחת אומה שאין נבלה יותר הימנה ואינו עם, ולפי שמאמינים במאמר אדם [90].

**ברכה.** ולא קם נביא עוד בישראל כמשה אשר ידעו ה' פנים אל פנים (לד: י), פוקרים והכתיב, כי לא יראני האדם וחי (שמ' לג: כ), וי"ל הק' ידע את משה פנים אל פנים אבל משה לא ידעו פנים אל פנים; ולא ידע איש את קבורתו (דב' לד: ו) א"כ ראו שגדול משה רבינו [11ב] מישו כי כל העולם יודע קבורתו ובשל משה לא ידע איכן. סליק. לא מצאתי יותר לא תשובה ולא פשר.

בשם הגדול והנורא אחל לכתוב תשובות המקרא.

[11ב] **(ירמיהו).** קודש ישראל לה' ראשית וגו' (ב: ג) וכתוב (ו)הוא אלהים חיים ומלך עולם (י: י) ואיך אומר (שקבל) שנתלה וקבל המיתה בשבילם לכך אמר ירמיה עליהם, נבער כל אדם מדעת (י: יד) וקללם במאמרו, שפוך חמתך על הגוים אשר לא ידעוך וגו' (שם: כה) ואומר, ה' עוזי ומעוזי וגו' אליך גוים יבאו מאפסי ארץ ויאמרו אך שקר נחלו אבותינו הבל ואין בם מועיל, היעשה לו אדם אלהים והוא לא אלהים (טז: יט־כ) ואומר, ארור הגבר אשר יבטח באדם ושם בשר זרועו וגו' (יז: ח) וישו היה בן אדם ועשה עצמו אלהות ויבטחו בו ומה' יסור לבו, ואומר, ברוך הגבר אשר יבטח בה' (שם: ז), מקוה ישראל ה' כל עזביך יבושו (שם: יג) והם עוזבים מלכו של עולם ובוטחים בישו וקדושיו, ומשה אמר, ושם אלהים אחרים לא תזכירו (שמ' כג: יג).

אם ימדו שמים מלמעלה ויחקרו מוסדי ארץ מלמטה גם אני אמאס בכל זרע ישראל על כל אשר עשו (לא: לז). לעטין ניקי פוטוש צילום מנזוררי שופרימוש ניקי פונדאמנטא טירי אינפירמוש נון מרי ליקיאם פופולוס יזרעיל שופיר איניבורש פיקטים זיפיצוש [91].

[12א] [ו]לא יאמר עוד חי ה' אשר העלה (טז: יד; כג: ז). שאל משומד אחד להר"ר נתן נ"ע תורתכם נתנה לזמן או לעולמי עד? א"ל לעולמי עד א"ל אם כן מהו [ו]לא יאמר עוד חי השם אשר העלה והלא כתוב למען תזכור את יום צאתך מארץ וכו' (דב' טז: ג) א"ל אמשול לך למה זה דומה... [92] ועוד משל לווינרופע [93] שהיין אשר עודנו קיים משבחו הראשון והיין.. אע"פ שהנה טוב הלא כלה וזה קיים.

**(יחזקאל.)** הנה נתתי להם חוקים לא טובים ומשפטים [לא יחיו בהם] (כ: כה),

90 ז"א במה שאמר ישו. עיין: *REJ*, III (1881) p. 14; XLIX (1903) p. 37.

91 תרגום הוולגאטה הוא: Si mensurari potuerint coeli sursum et investigari fundamenta terrae deorsum et ego abiciam universum semen Israel, propter omnia quae fecerunt. תרגום הווטוס לאטינה הוא: Si exaltatum fuerit coelum in reprobato genus Israel dicet Dominus pro omnibus quae fecerunt.

92 עיין ספר יוסף המקנא, עמ' 68 (סב).

93 Weinraupe

פוקרים ואומרים שהנביא העיד שלא טובה התורה שנתן לנו ולכך החליפה ישו[94] וי״ל אם פרשה זו נאמרת עלינו א״כ יש להוכיח שאנו ישראל ולא הם, כי בתחילת הפרשה כתוב, בן אדם דבר אל זקני ישראל [כה אמר אדני ה׳], הלדרוש אותי אתם באים חי אני אם אדרש לכם (כ: ג) וגם בסוף יוכיח שנאמר, לכן אמור לבני ישראל [כה אמר אדני ה׳] הבדרך אבותיכם אתם נטמאים ואחרי שקוציהם אתם זונים ובשאת מתנותיכם בהעביר בניכם באש אתם נטמאים לכל גלוליכם עד היום הזה ואני אדרש לכם בית ישראל חי אני אם אדרש לכם וגו׳ (כ: ל־לא) וכתיב חי אני אם לא ביד חזקה אמלוך עליכם והוצאתי אתכם מן העמים והבאתי אתכם וגו׳ (שם: לג־לד) ומי הם הנפוצים בין העמים הלא אנחנו ולא הם כמו כי בהר קדשי בהר מרום ישראל נאם אדני ה׳ שם יעבדוני כל בית ישראל כולו [בארץ] שם ארצם, ושם אדרוש תרומותיכם בריח ניחוח ארצה אתכם בהוציאי אתכם מן (הגוים) [העמים] וקבצתי אתכם מן הארצות (שם: מ־מא) הרי שהתנה טובות חשובות לעם נפוצים בגלות וזה שהם אומרים שהק׳ החליף תורתנו מפני שלא היתה טובה י״ל והכתיב ושמרת [את] חוקותי (ומשפטי) [ואת משפטי] אשר יעשה אותם האדם וחי בהם אני ה׳ (וי׳ יח: ה). גם בפרשה נצבים כתיב ו(י)אמר הדור האחרון; והנוכרי אשר יבוא מארץ רחוקה; על מה עשה ה׳ ככה לארץ הזאת ואמרו על אשר עזבו ברית ה׳ אלהי אבותיהם אשר כרת עמהם ברית בהוציאו אותם מארץ מצרים ויתשם ה׳ מעל וגו׳ (דב׳ כט: כא־כז), והיה כי יבואו עליך כל הדברים האלה, והשבות אל לבביך ככל הגוים אשר הדיחך ה׳ אלהיך שמה ושבת עד ה׳ אלהיך ושב ה׳ אלהיך את שבותך וריחמך וגו׳ אם יהיה נדחך וגו׳ (שם ל: א־ג) למה כל זה, כי תשמע בקול ה׳ אלהיך לשמור מצותיו וחוקותיו (הכתובים) [הכתובה] בספר התורה הזה (שם שם: י) יבואו עליך כל הטובות הללו ולא כשתשמרו מצות הכתובות בתורה אשר תבא אחר חלוף התורה הזאת משמע שאומר משה שהמצות טובים ואין כמותם וגם אחר כך כתוב, אשר אנכי מצוך היום לאהבה את ה׳ אלהיך וללכת בדרכיו לשמור מצותיו וחוקותיו וחיית ורבית (דב׳ ל: טז) משמע שהן ראוין לחיות בהן וכזה אמר משה בכמה מקומות.

וגם דוד אמר כן לשלמה בנו בשעת פטירתו, ושמרת [את] משמרת ה׳ ללכת בדרכיו לשמור חוקותיו ומשפטיו ככתוב בתורת משה, ומה תרויח בזה, למען תשכיל כל אשר תעשה ואת כל [אשר] תפנה שם למען יקים ה׳ את אשר דבר עלי לאמר וגו׳ (מל״א ב: ג) וגם (זכריה) [מלאכי] סוף הנביאים אמר זכרו תורת משה עבדי וגו׳ (ג: כב).

[31א] פלא יועץ אל גבור אבי עד שר שלום (יש׳ ט: ה) כדכתיב ויאמר טוב [דבר ה׳ אשר דברת ויאמר] כי יהיה שלום ואמת בימי (שם לט: ח). בבא קדש

94 עיין אוריגינס, נגד קלסוס, ספר ז, פרק כ (*PG, XI*, p. 1458).

הקדושים ישבות משיחתכם (דנ' ט, כד, כו)[95] ואומ' כשבא יהוס הזימה יפסוק מלכות מיהודה[96]. תשובה אם כן אז סותרים דברים זה את זה שבפסוק אחד אתם אומרים על ישו, למרבה המשרה ולשלום אין קץ על כסא דוד ועל ממלכתו להכין אותה ולסעדה במשפט ובצדקה מעתה ועד עולם (יש' ט: ו) וכאן אתם אומרים שיפסוק אז אינו מכין אלא סותר, ועוד איך יוכל אדם להפסיק מה שאין בידו והלא קודם ישו נפסקה מלכות מיהודה יותר מב' מאות שנים[97] והיינו משועבדים למלכות יון כי גם ישו על פי מלכות יון היה נדון [9א][98] ועוד[99] (ו)תשאלם מי היה דניאל, היה יהודי או ישמעאלי או גוי, ויאמרו יהודי היה, ותשיב אם כן למה לא אמר דניאל נבואה זאת על ישראל אלא על שאר אומות כי כבר קודם הנבואה לא היה מלך לישראל, וכן אמר בבוא הקדושים הוא הקב"ה אז לשפוט את הארץ ישבות משיחתכם שלא יהיה שום מלך (מלך) בעולם ושום משוח, והיה ה' למלך על כל הארץ (זכ' יד: ט), ונשגב ה' לבדו (על כל הארץ) [ביום ההוא] (יש' ב: יא) ולפי דבריכם שהיה דניאל יהודי למה אמר משיחתכם היה לו לומר משיחתינו.

ויצא חוטר מגזע ישי ונצר משרשיו יפרה ונחה עליו רוח ה' רוח חכמה ובינה רוח עצה וגבורה רוח דעת ויראת ה' (יש' יא: א־ב)... כ"ת (כה תאמר) רוח עצה לא היתה בו שהרי יהודה[100] שכל עצתו, גם רוח גבורה לא היתה בו שהרי נהרג, ואמור להם שפיל לסיפיה דקרא, רוח דעת ויראת ה' ואם הוא אלוה ייראו אותו והוא את מי ייראו ומקרא אמר שהוא ייראו את י' מכלל דלאו אלוה הוא ועוד הא כתיב באותו ענייין, וגר זאב עם כבש ונמר עם גדי ירבץ (שם שם: ו) ועדיין לא שלום בעולם הזה[101] ואם יאמר נבואה זו נאמרה על התלוי שהוא דר בארץ עם הרשעים כלומר הוא הכבש גדי ועגל וזאב ונמר וכפיר הם הרשעים[102], תשיב לו [31ב] א"כ מהו דכתיב ופרה ודב תרעינה יחדיו ירבצו ילדיהן וכי הוליד ישו וולדות מכאן שאין הוא אלוה ועוד שכתוב בו, והיה ביום ההוא יוסיף ה' שנית ידו לקנות את שאר עמו אשר ישאר מאשור וממצרים (ו)מפתרוס ומכוש (ו)מעילם (ו)משנער ומחמת ומאיי הים ונשא נס לגוים ואסף נדחי ישראל ונפוצות יהודה [יקבץ מארבע כנפות הארץ] [וצוררי יהודה] יכרתו יחדיו יבוזו את בני קדם אדום ומואב וגו' (שם שם: יא־יד) מכאן שתהא יד יהודה תקיפה על האומות ומתי היתה כל הנבואה הזאת.

95 הערה על השולים: עושים פסוק שאינו פסוק בדניאל.

96 יעקב בן ראובן, מלחמות השם, עמ' 136; נצחון ישן, עמ' 136; י' רוזנטל, מחקרים ומקורות, עמ' 406־407.

97 לפי חשבון חז"ל התקיים הבית השני ארבע מאות ועשרים שנה, וישו נולד מאתים שנה לפני החורבן. עיין יומא ט, ע"א; עיין: *JQR* XL VII (1956/57), p. 167.

98 עיין גם 'כל כתבי הרמב"ן', הוצאת שעוועל, כרך א, עמ' שב.

99 מלה אחת מטושטשת. 100 ז"א יהודה איש קריות.

101 עיין למטה הערה 104.

102 עיין בפרושו של הירונימוס על אתר (*PL, XXIV*, p. 150)

כי מציון תצא תורה ודבר י״י מירושלים (יש׳ ב: ג) היא תורה חדשה שנתן להם ישו[103]. אמור להם והא כתיב מיד אחריו, ושפט בין הגוים והוכיח לעמים רבים וכתתו חרבותם לאיתים וחניתותיהם למזמרות ולא ישא גוי אל גוי חרב ולא ילמדו עוד מלחמה וישבו איש תחת גפנו ואיש תחת תאנתו ואין מחריד כי פי ה׳ צבאות דבר (מי׳ ד: ג־ד), ואם נאמר על תורה שנתן לכם ישו והלא לא פסקו מלחמות וחרבות שנונות[104], ועוד אם כדבריכם אז סותרים דבריכם זה את זה כי תאמרו כתוב בעון גיליון שאמר ישו איני בא לשום שלום בארץ כי אם חרב[105] והאיך תוכלו לומר הפרשה זו עליו.

מטה אהרן פרח לבית בלא יניקת קרקע, והם אומרים שהיה סימן ללידת יש׳ו בלא בעילת בעל[106], כך תשיב להם אם כן למה פרח מטה לוי והלא לא יצא ממנו, מטה יהודה היה לו לפרוח כי ממנו יצא, וכן כתיב ביה, ויגמול שקדים (במ׳ יז: כג) שנגמר הפירי לגמרי, כמו כן היה לישו ליגדל מיד ולא להמתין עשרים שנה או ל׳. ועוד למה אמר הכתוב שקדים לשון ריבוי, היה לו לומר ויגמול שקד אחד, מכאן משמע שיש ישויים הרבה, ועוד כי מיד שנתעברה חריא בו ביום היתה להולידו מיד כמטה אהרן ולא להיות מעוברת שלשה תקופות כאשה אחרת.

[32א] ואתה בית לחם אפרתה צעיר להיות באלפי יהודה ממך לי יצא להיות מושל בישראל ומוצאותיו מקדם מימי עולם, לכן יתנם עד עת יולדה ילדה ויתר אחיו ישובון על בני ישראל ועמד ורעה בעוז י״י בגאון שם אלהיו וישבו כי עתה (מלככם) יגדל עד אפסי ארץ (מי׳ ה: א־ג), והם פוקרים על פרשה זו ואומרים שילדתו אמו בבית לחם[107] וכן תשיב, שקר אתם נבאים על ישו שהרי אינו מושל בישראל ואין ישראל יודעים אותו ואינם מאמינים בו, ועוד היכן אתם מוצאים שהיה מוצאותיו של ישו קודם העולם, והלא אתם אומרים שלא לקח בשר עד שראה כי היו הולכים בגיהנום בחטא אדם וחוה, ועוד מה כי עתה יגדל (מלככם) מכאן משמע שקודם לכן אינו גדול. ועוד מהו ויתר אחיו ישובון על בני ישראל הא לך שלמושל זה היו אחים, ועוד מה ועמד ורעה בעוז י״י בגאון שם י״י אלהיו, אלמא שזה המושל לאו אלוה הוא. ועוד כתיב ביה, והיה זה שלום אשור כי יבא בארצינו וכי ידרוך בארמנותינו והקימוני עליו שבעה רועים ושמונה נסיכי אדם ורעו את ארץ אשור בחרב ואת ארץ נמרוד בפתחיה והציל מאשור כי יבא בארצנו וכי ידרוך (בארמנותינו) [בגבולינו] (מי׳ ה: ד־ה). ותשאלהו, מי היה מלך אשור הוא היה סנחריב, וישו לא היה עד ת׳ שנים אחר סנחריב ולכך אין בדבריכם כלום, וזה פירושו, אלא על משיח בן דוד נתנבא מיכה

103 עיין: יוסטין הקדוש, אפולוגיה ראשונה, לט (*PG, VI*, p. 387).
104 עיין מלחמות השם ליעקב בן ראובן, 90—91.
105 מתי יד, 34.
106 על מטה אהרן באגדה הנוצרית עיין: ל׳ גינצבורג, *The Jewish Encyclopedia*. א, 5־6, עיין גם יאיר בן שבתי מקוריו, חרב פיפיות, עמ׳ 18—19.
107 עיין יעקב בן ראובן, שם, עמ׳ 130; יוסף המקנא, עמ׳ 88.

המורשתי כי וודאי דוד נולד בבית לחם כדכתיב, ודוד בן איש אפרתי [הזה] מבית לחם יהודה (שמ״א יז: יב), והוא ימשול בישראל, גם הוא נמצא מקדם שנאמר, לפני שמש ינון שמו (תה׳ עב: יז)[108], ולכך הוא שבועה שלא יבא משיח עד עת שתלד ציון בניה וכי הכי קאמר יתנם כי יניחם בגלות עד עת יולדה ילדה ואז כל יתר בני יהודה שהם אחי משיח ישובו על בני ישראל. [32ב] כלומר יתחברו עם שאר שבטים ויהיו לממלכה אחת כדכתיב ביחזקאל, ועשיתי אותם לגוי אחד בארץ בהרי ישראל ומלך אחד יהיה לכולם למלך ולא יהיו עוד לשני גוים ולא יחצו עוד לשני ממלכות עוד (יח׳ לז: כב) ואמר ורעה בגאון (מי׳ ה: ג) פי׳ יפרנסם וירעה את ישראל ונשא נס לגוים ואסף נדחי ישראל (יש׳ יא: יב), יהיה שלום גמור בלא הפסק כי לא יהיה עוד צרה אחריו כאשר צרות ראשונות וכאשר יבא אשור זהו גוג יקומו עליו שבעה שרי משיח, ורעו ויחריבו כמו תרועם בשבט ברזל (תה׳ ב: ט)[109].

גילי מאד בת עמי והריעי בת ירושלים הנה מלכך יבא לך צדיק ונושע הוא עני ורוכב על חמור ועל עיר בן אתונות (זכ׳ ט: ט), ואומר׳ שזה ישו שכך בא שנכנס בירושלים[110] א״ל כאיולתו אם מלך היה לא היה עני ואם רכב על חמור אז לא רכב על עיר בן אתונות, ואם זה (מלך) היה לאלוה מה צריך לתשועה. ועוד ישו לא נושע שהרי קיבל מיתה. ועוד כתיב, והכרתי רכב מאפרים וסוס מירושלים ונכרתה קשת (ל)מלחמה ודובר שלום לגוים ומושלו מים ועד ים ומנהר עד אפסי ארץ (שם שם: י) ועיניכם רואות כי עוד מלחמות רבות בארץ ושלום אין, אלא ודאי על משיח נאמר שהוא יבא ויושיע, עני ורוכב על החמור גם הרוכב על עיר בן אתונות וכולי מושיעין בו ככתוב גם בפרשת זה חדלו לכם מן האדם אשר נשמה באפו כי במה נחשב הוא (יש׳ לב: כב)... כה אמר יי׳י צבאות... בימים (ההם ובעת ההיא) ההמה אשר יחזיקו עשרה אנשים מכל לשונות הגוים והחזיקו בכנף איש יהודי לאמר נלכה עמכם כי שמענו אלהים עמכם (זכ׳ ח: כג).

על דיקור והריגת התלוי אומרים שניבא זכריה שיעשו ישראל תשובה מזה הפסוק, והיה ביום ההוא אבקש להשמיד את כל הגוים הבאים על ירושלים, ושפכתי על בית דוד ועל יושב ירושלים רוח חן ותחנונים והביטו אלי את אשר דקרו וספדו עליו כמספד על היחיד והמר עליו כהמר על הבכור, ביום ההוא יגדל המספד בירושלים וגו׳ (זכ׳ יב: ט־יא)[111] אמור להם [33א] א״כ אז היה להם לישראל לכולם לעשות המספד המר ולמה כתיב וספדה הארץ משפחות משפחות לבד משפחת בית דוד לבד משפחת בית בנימין לבד ונשיהם לבד (שם שם: יב). ועוד היה לו לכתוב והביטו עליו את אשר דקרו וספדו עליו

108 עיין ברש״י על אתר.
109 עיין ברש״י על אתר.
110 מתי כא, 5.
111 יוחנן יט, 37, מתי כד, 30, חזון יוחנן א, 7; עיין גם יעקב בן ראובן, שם, עמ׳ 133.

כמספד על היחיד והמר עליו כהמר על וגו׳ אלא א״כ תרצה לידע ממנו הפירוש שלנו תדע שהמקרא מוסב למעלה שיאספו כל הגוים להלחם על ירושלים ואז אשים בלב דור לשוב אלי והם יביטו על אותו מכשול שיצא ממנו איש מטעה את העולם, ומה שנדקר בעון הנבואה של שקר והוא דכתיב, והיה ביום ההוא נאם ה׳ צבאות אכרית את שמות (הבעלים) [העצבים] מן הארץ ולא יזכרו עוד ואת הנביאים ואת רוח הטומאה אעביר מן הארץ (שם יג: ב).

חודשיכם ומועדיכם שנאה נפשי (יש׳ א: יד) ואומרים לפי שנתן להם תורה חדשה מאס בתורתינו[112] כך תשיב להם א״כ אז דבריכם מכחישים זה את זה שהרי כתב לכם ישו, יתהלפו שמים וארץ ולא יתחלפו מדברי תורת משה דבר וכל העוקר דבר אחד מתורת משה אין לו חלק בשמים[113] ועכשיו אתה אומר שנתן לכם תורה חדשה ובא לעקור מועדים דכתיב בהן, מועדי יי״י[114] והא כתיב, זכרו תורת משה עבדי אשר צויתי אותו בחורב על כל ישראל (מל׳ ג: כב) ובתורתו כתוב לאמר, אך את שבתותי תשמורו ועשיתם אותם (שמ׳ לא: יג) וכתיב וקראת לשבת עונג ולקדוש ה׳ מכובד וכבדתו מעשות וגו׳ (יש׳ נח: יג) וכתוב לעולם יי״י דברך נצב וגו׳ (תה׳ קיט: פט) וגם כתוב (אלה) מועדי יי״י אשר תקראו אותם מקראי קודש אלה הם מועדי (וי׳ כג: ב), הרי לא שנאם הקב״ה ועוד כתיב, לא איש אל ויכזב ובן אדם ויתנחם (במ׳ כג: יט), ואיך תוכל לומר אשר צוה מפיו שיאמר מעתה שנאה נפשי אותם אלא כך הדבר אותם חדשים ומועדים אשר בדא ירבעם מלבו והטעה בהם את ישראל ככתוב ויעש ירבעם חג בחדש השמיני בחמשה לחודש כחג אשר ליהודה (מל״א יב: לב) פיר׳ כאותו חג סוכות שעושין יהודה בחדש השביעי [33ב] וכאשר מפרש בספר מלכים שעשה ירבעם אותו מועד לפני עגלים וע״ז שעשה ואותן חדשים ומועדים שנאה נפשי[115]. וגם דכתיב ידיכם דמים מלאו (יש׳ א: טו) (וכל זה אתם עושים אותם בודים מלבבכם חגים ומועדים. גם ידיכם דמים מלאו), וכל זה אתם עושים אותם ובודים מלבבכם חגים ומועדים, גם ידיכם דמים מלאו, כי בתורת משה לא צווה להמית שום אדם רק הנוקב השם והנואף והנואפת ואתם אותם מחיים, ואת הגנב אשר התורה פוטרו בכפל ליתן לבעלים וכתוב אם אין לו ונמכר בגניבתו (שמ׳ כב: ב) אותו אתם הורגים[116], וכן מרצחים ביניכם זה את זה, לכך חדשיכם ומועדיכם שנאה נפשי גם כי תרבו תפילה אינני שומע ובפריישכם כפיכם אעלים עיני מכם (יש׳ א: יד־טו). על הכומרים ניבא ישעיה הוי מושכי העון בחבלי השוא וכעבות העגלה חטאת האומרים ימהר יחישה מעשיהו למען נראה ותקרב ותבוא(נה) עצת

112 עיין בפרושו של הירונימוס על אתר (*PL.* XXIV, p. 35).
113 מתי ח, 17.
114 וי׳ כג: ד, מד.
115 עיין תנחומא פנחס יז; ע״ג ילקוט שמעוני, ח״ב, ישעיה, רמז שפ״ח.
116 Will Durant. *The Story of Civilisation*, IV (New York, 1950), pp. 567, 569, 829, 830).

קדוש ישראל ונדעה (יש׳ ה: יח־יט). הוי המשכימים ומעריבים בבית חרפות בשביל חוקם שהוא פרובנדאי[117], הוי האומרים לרע טוב ולטוב רע (שם שם: כ) גם עליהם כתוב במזמור כו כאשר ניבא דוד לא ישבתי עם מתי שוא (ואם נאלמים) [ועם נעלמים] לא אבוא (תה׳ כו: ד) כלומר שהם מעלימים מעשיהם ואין מניחים שום אדם לראות מעשיהם.

הנה ישכיל עבדי ירום ונשא וגבה מאד[118], ויעל כיונק לפניו וכשרש מארץ ציה וגו׳, נבזה וחדל אישים איש מכאובות וידוע חולי וכמסתר פניו ממנו נבזה ולא חשבנוהו, אכן חולינו הוא נשא ומכאובינו הוא סבלם, והוא מחולל מפשעינו מדוכא מעונותינו, מוסר שלומינו עליו ובחבורתו נרפא לנו, והוא חטא רבים נשא ולפושעים יפגיע (יש׳ נב: יג, נג: יב), ואומרים שקיבל מיתה להושיע יורדי גיהנום[119]. [34א] ואתה הקהה את שיניהם ואמור להם לדבריכם היכן אתם מוצאים שנקראו אחד משלשה חלקים עבדי, ועוד לדבריכם היה לכתוב אלקים מוכה (שם נג: ה) ולא מוכה אלקים, ועוד מה דכתיב, נגע למו (שם שם: ח), נגע לו היה לו לכתוב[120], ועוד דכתיב ויי׳ הפגיע בו עון כולנו (שם שם: ו) ובישו פגעו בני אדם ולא אל, ועוד באיש הזה כתוב משחת מאיש מראהו ותוארו מבני אדם (שם נב: יד), וכתיב איש מכאובות וידוע חולי והנוצרי לא היה איש חולי ולא היה איש מכאובות, ולא משחת מראהו[121] עד שייסרוהו ו(נ)דנוהו וכתוב שם וחפץ ד׳ דכאו (שם נג: י) בעבור זאת החולי מי שחפץ בו האל וידכאו בחולי זה הכל הוא כדי למרק עונותיו, נמצא האיש האומר עליו הפסוק והפרש׳ זאת לא אל (הלא) אלא אדם שרוצה ה׳ לדכאו שהרי כתיב, ויי׳ חפץ לדכאו בחולי, אם תשים אשם נפשו יראה זרע יאריך ימים וחפץ י׳ בידו יצליח (שם נג: י).

ומהו, אם תשים אשם נפשו (שם שם: י) כלומר אם יתוודה אשמתו ותצדיק עליה את הדין אז יראה זרע ויאריך ימים, וכי אלוה צריך להתוודות, ועוד אם על הצלוב נאמרה פרשה זו הלא לא ראה זרע ולא האריך ימים, ואם אלוה הוא במה הבטיחו שנאמר, וחפץ ה׳ בידו יצליח, הלא בטחון זה לבן אדם הוא. אלא זה פרושו, ועל ישראל שנקראו עבדי נאמרה נבואה זו[122] דכתיב למעלה, זכור אלה (ל)יעקב וישראל כי עבדי אתה יצרתיך עבד לי אתה ישראל אתה ישראל לא תנשני. ומחיתי כעב פשעיך וכענן חטאותיך, שובה אלי כי גאלתיך (מד: כא־כב). וכך פירוש הפרשה. הנה ישכיל ישראל עבדי וידע שיבא יום ויתנשא וגבה מאד כאשר תמהו עליו רבים בעולם הזה להבזותו ואומרים ראו

117 Praebenda, עיין נצחון ישן, עמ׳ 82.
118 הערה על השולים: פוקרים בישעיה על מיתתו.
119 מתי ח, 17.
120 למלה ׳למו׳ שני מובנים גם ׳לו׳, וגם ׳להם׳. המפרשים שלנו מפרשים כאן למו ׳להם׳, לא כן המפרשים הנוצריים. הוולגאטה מתרגמת כאן למו — eum, ז״א: לו.
121 עיין יעקב בן ראובן, שם, עמ׳ 191, הערה 19.
122 עיין י׳ רוזנטל, מחקרים ומקורות, עמ׳ 101 ואילך.

כמה נשחת מראהן ותוארן משאר בני אדם[123], כן יזה [34א] הוא את הגוים רבים לעתיד, כי יהיה נאה וגדול מכולם, ועליו יקפצון מלכים פיהם, אותם המלכים ששלטו בו בעולם הזה והציקו לו והשחיתו אותו וכבלוהו (בבזיקים) [באזיקים] ובייסורין וכשיראו אז גדולתו ישימו יד לפיהם כי יתמהו ויאמרו מי יאמין לשמועתנו כלומר אם היינו שומעים מה שאנו רואים לא היינו מאמינים כי על מי נתגלה זרוע י׳ כאשר נתגלה על אלה. ביניינו היה אומה שפלה ועתה עלה כיונק בענף ובשורש ונתגדל מארץ ציה שהיית שמה בלא תואר והדר וכמה ימים ראינוהו ולא היה לו לא מראה פנים ואיך נחמדיהו. הלא הוא נבזה וחדל אישים איש מכאובות היה והסתיר פניו ממנו לפי שהיה ירא לבא בינותינו משום שהיה נבזה, לכן לא חשבנוהו. אכן חולייינו אכן חולייינו ומכאובינו שעשינו לו הכל היה ברצות הש׳, ושקר היה מחשבותינו כי לא מחולל ונהרג כי אם על פשעינו כי רצה הקב״ה להנקם ממנו, מוסר כמו יסורין, כלומר כשהיינו בשלום והיינו פנויים אז שמנו ע״ז על שכמו, חבורתו שעשינו לו חבורות וחבלות אז נרפא לנו כך היינו אומרים כי כולנו כצאן תעינו וה׳ הפגיע בו את עון כולנו כלומר הפגיע ונתרצה על ידי עווינינו שלא להחריב עולמו, נגש היה בנוגשים ודוחקים, והוא נענה באונאות דברים שענו אחריו, ולא פתח פיו כשה לטבח יובל וכרחל לפני גוזזיה נאלמה ולא יפתח פיו, מעוצר וממשפט לוקח ואת דורו מי ישוחח פי׳ מעוצר שהיה בידינו עוצר לוקח וממשפט ומן היסורין שסבל עד עתה הוא ודורו מי יוכל לספר כל צרותיו של דורו. ותעיין בפי׳ רבנו שלמה[124] ותאמר כל הפרשה.

[35א] וממעל לרקיע אשר על ראשם כמראה אבן ספיר דמות כסא ועל דמות הכסא כמראה דמות אדם מלמעלה (יח׳ א: כו) וזו פוקרים על ישו[125], וכך תשיב להם, והא כתיב, אל מי תדמיון ומה דמות תערכו לו (יש׳ מ: יח). ועוד כתיב ונשמרתם מאד לנפשותיכם כי לא ראיתם כל תמונה ביום דבר ה׳ אליכם (דב׳ ד: טו) אלא זהו פירושו. ועל דמות הכסא יש דמות ולא נודע מה דמות היה. ואותו דמות היה גבוה למעלה מכסא כמראה אדם כמו שיוכל לראות למעלה.

[62ב] אחר שניפגר ערל אחד אז אומר הגלח תיפלה אחת לאשמתו[126]. ואותה תיפלה קורין זילמישא[127] ולאחר מיתת הערל בכל יום שיני ושיני אומר אותה הגלח קודם שיתחיל האיוויניילייא ואומר בתוך אותה מישא כך, קרבנות ותחינות נקריב לפניך, ותקבלם בשביל הנשמות שאנו מזכירים היום לפניך ומעבירים

123 עיין באבן עזרא על ישעיה נב: יד ״וזה דבר ידוע כי כמה גוים יש בעולם שיחשבו כי צורת יהודי משונה מכל הצורות וישאלו היש ליהודי פה או עין כן בארץ ישמעאל ובאדום׳. ע״ג ברש״י על אתר. מוטיב זה חוזר בכל הספרות הויכוחית של ימי הבינים. עיין ספר יוסף המקנא, עמ׳ 95.

124 ז״א רש״י.

125 עיין בפרושו של הירונימוס על אתר (*PL*, XXV, pp. 29-30).

126 סרוס מכוון במקום ׳תפלה אחת לנשמתו׳.

127 Seelmesse.

בעולם באותו עולם שנדרת לאברהם ולזרעו. וכך בלטין אושטיאש את פרישש טיבי דומיני אופרימוש טו שוצפי פרו אנימבוש אילישׁ קוארום אודיא מימוריים איימוש פק איאש דומיני טרנשירי את ויטש קוום עולם אבראי פרומיזישטי את שמיני אייוש[128], ועתה אני רואה שהם מתפללין לתלוי שישים את נשמתם במחיצתו של אברהם אבינו ובמחיצתו של זרעו של אברהם, תשאל להם מי הם זרעו של אברהם אם יאמר שהם זרעו מפני שהם זרעו של ישמעאל או של עשיו, היאך יכולין להתפלל כך והיאך יכולים להתפלל ולומר שישים נשמתם אצל נשמתם אלא ודאי שהם מודים שאינם מזרעו של אברהם שהם מבקשים שישים נשמתם אצל נשמתם של אברהם וזרעו. נמצא שהם מתפללים לבוא במחיצת של ישראל שהם זרעם של אברהם יצחק ויעקב. זה קבלתי מן ר׳ יוסף ב״ר אברהם אבינו[129].

[63א] בספר תילים של גוים. אחר כל מזמור שמסיים כתוב שם ממזר[130] ועוד כתוב בעון גליון שממזר ובן הנידה[131] היה וליל ראשון של חשיכות שלהם קורין אותו בכל יום וגם כשמסיימים התיפלה שלהם אומרים מלדיטוש קיקרידן ליברא נושתר ציפתו[132] פי׳ ארורים אותם שמאמינים ספר שלנו זה וכשמטבילים השקצים שלהם במי הטומאה אומרים אפרניצייה שטני[133] ז״א מנחה יהא לשטן.

כתוב בעון גליון שאלו תלמידיו לישו כשעלה לשמים אמרו לו עד מתי תחזור אצלינו אמר להם מהיום עד אלף שנים אני אבוא אליכם[134], ואוציא אתכם מדין שלהם גיהנם, ואם לא אחזור לכם עד אלף שנים בודאי תדעו שלעולם לא יהיה תקומה, וחשבון שלהם כבר עברו אלפים שנה[135].

128 Hostias et preces tibi, Domine laudis offerimus; Tu suscipe pro animabus illis, quarum hodie memorias facimus. Fac eas Domine de morte transire ad vitam quam olim, Abraham promisisti semini ejus עיין א״א אורבך REJ, כרך ק (1935), עמ׳ 76.

129 זהו כפי הנראה ר׳ יוסף הגר בנו של אברהם הגר מהונגאריה. עיין אורבך, שם, עמ׳ 75—76; א׳ שייבר, תרביץ, לה (תשכ״ו), עמ׳ 269. הוא כפי הנראה זהה עם הפייטן יהוספה (יהוספיה) הגר, עיין לאנדסהוטה, עמודי העבודה (ברלין, תרי״ז—תרכ״ב), עמ׳ 88. בכ״י מנחת יהודה נמסר הבאור הידוע בתוספות קידושין ע״א ע״א בשמו של ר׳ אברהם הגר. עיין אורבך, בעלי התוספות (ירושלים, תשט״ו). עמ׳ 144.

130 ז״א שמו של ישו. הכוונה לחתימה בסוף המזמורים בפולחן הנוצרי Gloria Patri, Filii et Spiritus Sancti J. A. Lamb, *The Psalms in Christian Worship*, London 1962, pp. 41 ff.

131 עיין מסכת כלה פרק א, מהד׳ היגר, עמ׳ 141; S. Krauss, *Das Leben Jesu nach jüdischen Quellen* (Berlin, 1902), p. 39.

132 Maledicti qui credant liber noster.

133 *Offerentia Satanae*

133* קטע זה כאלו לקוח מתוך הספרות הקטרית של תקופת המחבר. הקטרים כידוע התיחסו בשליליות גמורה לתנ״ך ודחו טבילת ילדים. הם כינו את אלהי התנ״ך — שטן. עיין Louis Israel ;Arno Borst, Die Katharer (1953), 192, 215f. Newman, Jewish Influence on Christian Refor, Movements (1925), 159.

134 חסר בברית החדשה. אולם עיין חזון יוחנן כ: 5, 6.

135 זהו מספר מוגזם.

בספר מרקוש כתיב. כשהיה ישו [בן] שמונת ימים תעשה אותו יהודי באותו אבר שחביב עליו מגופו ומשיב לשם אם יסמא את העין שחביב עליו יחיה בעין האחד ואם יטבול אותו במי טומאה כשיעבר שעה אחת תיגנב [תנגב ?] ואם יחתוך הרגל יהיה חיגר, אלא בזה אבר תעשה אותו יהודי שאם יצא ממנו דם לא יקיז לו כלום וגם כל הימים יהיה לו סימן במקום זכרות. בעון גליון [136].

כתוב להזן אשר סיפר ר' יצחק ב"ר יוסף [137] אשר נשברה גויתו בתוך אופן עגלה על קידוש ה' שאם לא יוחן רשע [138]. ואמר שאין לאומות תקנה באותה טבילה כי בטבילת הדם בדרך שישראל נימולים במילה וכך בלשונם

אני מה שאני מטבילכם במים לא בתועלת הנשמה
איגו בפטיזיבוש אינקווא נון אינשפיריטו
אלא בני ישראל הנטבלים בדם
שטילי פיליוש יזראל קיבפטיזיטי שונט אינשגווא [139]
הם נושעים והם כופרים בזה מפני בושתם. שלביפיצט [140].

בעון גליון כתוב להם שמיום הרביעי שנתפש ישו עד יום ששי שנתלה היה בוכה דמעות נוזלות דם מעיניו ויבך ויתחנן ויאמר אתה אבי מי יתן ותוכל להעביר כוס התרעלה ממני [141]. הרי לא היה רצונו לקבל המיתה. וגם לא היה מאמין בהקב"ה והיה בלא רצונו שתלוהו, וביחזקאל כתוב במלך צור שעשה עצמו אלוה שנאמר, יען (כי) גבה לבך ותשים לבך כלב אלהים ותאמר אלהים אני מושב אלהים ישבתי וגו' עד [63ב] לכן הנני מביא עליך זרים עריצי גוים והריקו חרבותם על יופי חכמתך וחללו יפעתך האמר תאמר אלהים לפני הורגיך ואתה אדם ולא אל ביד מחלליך (יחזקאל כח: ב־ט) פי תשובה גם על ישו האמר תאמר וכי רשאי אדם לומר בפני הורגו שהוא אלוה כך ישו כמו כן [142].

136 חסר בברית החדשה. כפי הנראה לוקח עניין זה מן הבשורות האפוקריפיות המרובות.

137 כפי הנראה הוא זהה עם ר' יצחק הבחור שנהרג על קדוש השם בוירצבורג בתחילת המאה הי"ג. הוא היה מתלמידיו של ר' ברוך ממגנצא. עיין א"א אורבך, בעלי התוספות, עמ' 357; עיין גם Germania Judaica (Breslau 1934) p. 477; ר' אברהם ב"ר עזריאל, ערוגת הבושם, מהד' אורבך, ד (ירושלים, תשכ"ג), עמ' 83. הוא חיבר סליחה שתחילתה 'יקבץ עם בשיר נעם ותוכחה בשם אודה על חטאתי'. עיין L. Zunz, *Literaturgeschichte der synagogalen Poesie* (Berlin, 1865), p. 683.

138 ע"פ ישעיה כו: י.

139 Ego baptizo vos in aqua non Spirito scilicet (filius) [filii] Israel qui bapizanti sunt in sanguine salvifici עיין מתי ג, 11, מרקוס א, 8, לוקס ג, 16.

140 עיין מתי כו, 36־39.

141 עיין מתי כו, 36—39.

142 עיין ספר יוסף המקנא, עמ' 72 (פרק עא).

## הקדוש ברוך הוא

הם אומרים ששלשה הם אב ובן ורוח הטומאה, האב זה יכולת הממשלה שבבורא והבן זהו חיות שהוא חי והרוח זהו החכמה, ומושלין משל מן השמש שהיוצר שלשתן בו כיצד גופו של שמש הרקיע ויש לו חוץ ממנו אורו הזורח למטה הרי ב׳ והשלישי הוא צירוף שמם שקורין שמש[143]. תשובה. אין לדמות שהרי שמש הוא אש ברקיע וכחו למעלה והאור בארץ ואין לו כל כך כח, ועוד חלילה להיפרד חכמתו ממנו. תשובה על שהן אומרין שיש לו בן כמותו, יי׳ אמר אלי בני אתה אני היום ילידתיך (תה׳ ב: ז)[144]. בזה שיקר ישו. שהרי אנו בניו שנאמר בני בכורי ישראל (שמות ד: כב). אלמא דלא הוה שום בכור עד הנה עד שבא ישראל.

ועוד בפריש היה קבוץ גדול של גלחים על היהודים והשיבו להם אם אתם אומרים שמשיח כבר בא א״כ אתם מגרעין משמותיו שישה שמות[145] ומשיח כשיבא אז לא יהיה להקב״ה כ״א שם אחד שנאמר ועלו מושיעים בהר ציון (עובדיה כא), והיה יי׳ למלך על כל הארץ ביום ההוא יהיה יי׳ אחד ושמו אחד (זכריה יד: ט) ולא מצאו מענה ונתגיירו החכמים שביניהם[146]. ועוד תשובה אם הוא נקרא אב ובן ורוח למה אמר כך למשה כששאלו ואמרו לי מה שמו מה אומר אליהם. כה תאמר אל בני ישראל אהיה שלחני אליכם (שמות ג: יג־יד) ולמה לא אמר אב ובן ורוח שלחני אליכם, ועוד כשבא ליתן האמנה והתורה כדבריכם היה לו לומר אנכי האב והבן והרוח אלהיך אמר אנכי יי׳ אלהיך, ותשאל להם והיאך עצמו וגם הוא טימא מרים כדין כל יולדות. שנאמר אשה כי תזריע וילדה זכר [וטמאה שבעת ימים] כימי נידת דותה תטמא (ויק׳ יב: ב), ובעון גליון כתיב בעבור טומאות נידות מרים הביאה שתי תורים בני יונה לקיים תורת משה ולקחה שתי תורים (שם שם: ח)[147] ובעבור טומאת מרים זהו פורגסיא

143 עיין יעקב בן ראובן, שם, עמ׳ 8.

144 עיין ספר יוסף המקנא, עמ׳ 99 (פרק קז).

145 עפ״י התלמוד: ׳שבעה שמות הם שאינם נמחקים׳. עיין מסכת סופרים ד: א (מהד׳ חיגר, ניו־יורק תרצ״ז, עמ׳ 137 ואילך). אבל כשיבוא משיח ישאר רק שם המפורש. עיין אבן עזרא ורד״ק על זכריה יד: ט; רמב״ם מורה נבוכים א, סא (מהד׳ יהודה אבן שמואל, חלק א ירושלים, תרצ״ח), עמ׳ 323.

146 קשה לדעת לאיזה ועידה הוא מתכוון. עיין על גרי צדק צרפתיים במאה הי״ב והי״ג *REJ* LXV (1913), p. 251; LXVIII (1914), p. 128. ש. אסף, מקורות ומחקרים בתולדות ישראל, (ירושלים תש״ו) עמ׳ 223 ואילך; בן ציון דינור, תולדות ישראל, ישראל בגולה, כרך שני, ספר ראשון (ירושלים, תשכ״ה), עמ׳ 223 ואילך. ספר יוסף המקנא, עמ׳ כז. עיין הערה 129 למעלה. S. Grayzel, *The Church and the Jews in the XIIIth century* (Philadelphia, 1933, pp. 27ff.

147 לוקס ב: 22.

מריה בלטין[148]. שאלתם על מי נאמר אלו התוכחות בריש ישעיהו חזון ישעיהו על יהודה וירושלים ואם יאמרו על ישראל כדכתיב בהן ידע שור קונהו וחמור וגו' ישראל לא ידע (ישע' א: ג), א"כ תשיב אותם הנחמות בפרשה בסמוך גם נאמר עליהן ואנקמה מאויבי(ך) וגו' ואשיבה שופטייך כבראשונה (שם שם: כד, כו).

148 Purgatio Mariae

# שני קונטרסים לר׳ משה די ליאון

יוצאים לאור על ידי
גרשם שלום

# מבוא

## א. שריד מס' שושן עדות

בס' שקל הקודש שנתחבר בשנת ה"א ן' (1290) מעיד ר' משה בן שם טוב די ליאון (להלן רמד"ל): "כי מקודם זה בהתחלת החיבורים אשר עשיתי חברתי ספר הנקרא שושן עדות" (מהד' גרינופ, לונדון 1911, עמ' 3). הוא מרבה להביא ספר זה בספרו על טעמי המצוות, הוא ס' הרמון שחובר בשנת ה"א מ"ז וכן פעמים אחדות בס' שקל הקודש. לפני שנים רבות שיערתי כי הקטע הארוך מספר ללא שם של רמד"ל שגליתי בכ"י מינכן 47, הדן באריכות בענייני עשר הספירות, אינו אלא חלק מספר זה[1]. אולם השערה זו לא נתאמתה כאשר מצאתי קצת יותר ממחצית הספר בכ"י Add. 505[4] של ספריית האוניברסיטה בקמברידג', דף 1—27. זהו כ"י אשכנזי של המאה הט"ז, כתוב על נייר באופן ברור אם כי לא בלי שגיאות, ונפסק באמצע של פיסקא, והמעתיק העיר: "יזכני האל ית' למוצאו שלם ולהשלימו". מכיון שנמצאו כאן המבוא וכל תוכן העניינים שהמחבר הבטיח לדון בהם, ניתן לקבוע פחות או יותר את היקף הקטע שנשתמר. מאז קויתי שיזדמן אולי גם כ"י שלם באחת הספריות שאוצרותיהם עוד לא נודעו. לדאבון הלב, לא נתקיימה תקוה זו. אמנם נתברר לי בשנת תרצ"ט שקיים כ"י שני של המחצית הראשונה (גם הוא על נייר) בספריית בית הכנסת הגדול בורשה, כ"י 50, המכיל כ"ט דפים. עד שלא השגתי תצלום כ"י זה מהנהלת הספרייה, פרצה מלחמת העולם השניה, וכה"י נעלם עם רוב כתבי היד החשובים שהיו שם ועקבותיו לא נודעו. על כן הנני מביא את השריד ששרד לנו, על פי כ"י קמברידג' שרוב שיבושיו ניתנו להיתקן מתוך הקשר הדברים ויעלה לעיני הקורא נוסח שבודאי אינו רחוק ביותר מנוסח המחבר.

ס' שושן עדות נתחבר בשנת ה"א מ"ו (1286) בעיר ואדל חג'ארה (Guadalajara) והוקדש לפטרון שלו ר' יוסף הלוי הנשיא, הוא ר' יוסף בן טודרוס אבולעפיה שגם כמה משאר חיבוריו הוקדשו לו. חשיבותו המיוחדת של הספר הוא לא רק בגופי העניינים שנידונו בו לפי שיטתו בקבלה (המושפעת הרבה מדברי מקובלי גירונה והרמב"ן ור' עזרא ור' עזריאל), אלא ביחסו הקרוב מאד לספר הזוהר שעמדתי עליו בהערותי. הרי לפנינו כאן הספר הראשון שהזכיר את שמו עליו, והוא איפוא מקור נכבד לבירור שאלות הקשורות בבקורת הזוהר. מתברר כי כבר כאן נהג בס' הזוהר (שלא נזכר בשמו אלא בכל מיני אופנים אחרים, ובעיקר כסתם דברי חז"ל) כאדם העושה בתוך שלו. הוא מביא אותם כדברי קדמונים—אבל גם כאשר איננו מציין כל מקור, הרי דבריו, הנאמרים כדברי עצמו, אינם אלא דברי הזוהר במקומות

1 עיין MGWJ 71 (1927), עמ' 109—123, ובפרט עמ' 121—123.

רבים. כל מה שאמרתי בספרי על הזרמים הראשיים של המיסטיקה היהודית (פרק ה) על "רבונותו הגמורה" של רמד"ל בבואו להשתמש בזוהר ובמדרש הנעלם, חל גם על ספר זה. לעתים קרובות הוא מצרף דרשות הנמצאות בזוהר במקומות שונים לגמרי, לענין אחד, מוסיף בהן וגורע מהן, כיד מחבר השולט על רעיונותיו ומכניס בהם ואריאציות כפי העולה על רוחו. הוא שואב מן הזוהר, אך גם מוסיף לטוות חוטי דרשותיו, כפי מנהגו ברוב ספריו שנכתבו בהזכרת שמו המלא. גם הלבוש העברי והמינוח העברי הניתנים כאן לדברי הזוהר, יש בהם להאיר עינינו מכמה בחינות, והשפעת־הגומלין של שתי הלשונות ברוחו של רמד"ל ניכרת בעליל, ובמיוחד מעניין הוא היחס בין העברית של רמד"ל והעברית שבחלקים חשובים של המדרש הנעלם, שהצדדים השווים והשונים שבהן ראויים לחקירה מיוחדת.

דפים אחדים חסרים בתחלת בכתב היד שעוד נמצאו בו שעה שנרשמו סימני הדפים המודרנים, והם הדפים 4, 5 ו־8 ונראה שאבדו לאחר שכה"י נקנה לספרייה בקמברידג'.

תודתי נתונה להנהלת ספריית האוניברסיטה בקמברידג' שעוד בשנת 1927 המציאה לי תצלום כתב היד והרשתה לי לפרסמו.

## ב. סוד עשר ספירות בלימה

רמד"ל חיבר כמה פירושים בביאור עשר הספירות וכינוייהן שנכללו בספריו (כגון בס' שקל הקודש) או קבעו ספר בפני עצמו (כגון החיבור שהקטע השמור בכ"י מינכן 47 לקוח מתוכו). לסוג הראשון שייך כנראה הפירוש המתפרסם כאן הנמצא בשני כתבי יד של ספריית ה־Escorial. אין זה מאמר או קונטרס בפני עצמו שכן באו בו כמה הבאות "כפי שכתבנו בתחלה" הרומזות לדברים שאינם כאן.

הפירוש מעניין לחוקר כתבי רמד"ל והזוהר הן בגלל הקבלתו לס' שקל הקודש והן בגלל דרך שימושו במקורות הזוהר. מכיון שאין כאן אלא חלק מספר אחר, אין תמיהה ששמו של רמד"ל לא נזכר. אולם הלשון, התוכן ודרכו בשימושו בס' הזוהר אינם מניחים כל ספק כי אמנם הרמד"ל חיברו. סגנונו של רמד"ל מיוחד במינו ונבדל מסגנון כל שאר מקובלי דורו במבחר המליצות החוזרות, בתחביר היוצא דופן וכמה סימנים אחרים בשמוש במלים ומונחים מסויימים. גם בשאר ספריו (ולא בספרי זולתו) נמצאת הערבוביא ללא כל הבחנה בפתיחות להבאות מתוך דרשות הנמצאות אתנו בזוהר. הציטאטות עצמן אינן זהות תמיד עם אלה הנמצאות בספריו האחרים באותן סוגיות. כל אלה הם עניינים השייכים לחקירת רמד"ל וספר הזוהר והעירותי עליהם במקומם בהערות.

שני כתבי היד מתקנים זה את זה במקומות רבים ויש שהשינויים שביניהם הצריכו להדפיס את שתי הנוסחאות זו על יד זו, בעמודות מקבילות. בדרך כלל שמתי את כ"י א (אסקוריאל 10 – G – IV, דף $7^{b}$—$2^{a}$) $V^{2\ 2}$ עיקר, ורשמתי את שינויי

2 עיין Sefarad שנה ג' (1943), עמ' 48; אלוני—קופפר, רשימת תצלומי כתבי יד עבריים במכון [לכתבי יד עבריים], כרך ב, תשכ"ד, עמ' 94 (סליל 10077).

הגירסאות של כ״י ב (אסקוריאל G – III – 14, דף 52[a]—58[b]) [3] למטה. אף על פי שגם ב־ב נשתמרו הרבה נוסחאות טובות שהכנסתי לפנים, קדמה א כפי שניכר מדוגמא מאלפת. בביאור ספירת הבינה נזכר ״קול הדק הפנימי״, והמלה ״הדק״ נכתבה אגב ריהטא בקו״ף אלכסונית עד שמעתיק בור היה יכול לטעות ולקרוא אותה כתי״ו. ובאמת מצינו ב־ב גירסא משובשת זו. קשה להסביר שיבוש זה אלא אם כן נמנה כ״י א בין אבותיו של הנוסח ב־ב אם כי זה היה תלוי גם בכתבי יד אחרים שהיו בהם גירסאות עדיפות. ביאורי הספירה השביעית והשמינית משובשים ב־א עד שרובם אינם מובנים, ובפרט בשל השמטות שנפלו בהם, בשעה ש־ב כולל, מלבד שבושים קלי ערך, נוסח מתוקן. גם הלשון ב־ב במקרים אחדים קרובה יותר לסגנונו האופייני של רמד״ל, וב־א שינה מישהוא הרבה, בכוונה ל״תקן״ את שמושי הלשון התמוהים.

סיום הפירוש לא היה סיומו של הספר כפי שיוצא מהמלים האחרונות ״כאשר נפרש בע״ה״. העמודים הבאים אחרי פיסקא זו הרשומים בקטלוג כחלק מסוד עשר הספירות, אינם כלל לרמד״ל, אף על פי שרק בדף 61[a] (שורה ג׳) באה הערת סיום של המעתיק ״נשלמו סודות עשר ספירות בעזרת שוכן מעונה בנויה על ״ [4].

לבסוף אעיר על שמוש הלשון ״אמרו (או: פירשו) הקדמונים״ הנמצא כמה פעמים בדברי רמד״ל כפתיחה להבאות מן הזוהר, ובפרט בס׳ הרמון ובפירוש הספירות שלפנינו. אין למלה ״הקדמונים״ כל משמעות שכן גם ר׳ אשר בן דוד (נכד הראב״ד) שחיבר כתביו רק שני דורות לפניו, נמנה בקונטרס שלפנינו בין ״הקדמונים״, ועיין הערה 26 לגוף הטכסט.

תודתי נתונה למכון לתצלומי כתבי יד עבריים בספריה הלאומית והאוניברסיטאית בירושלים ולספרית האסקוריאל שהמציאו לי צילומים משני כתבי היד והרשו לי לפרסמם.

3 עיין שם, עמ׳ 47 ואלוני—קופפר, עמ׳ 94 (ס׳ 8840). שניהם נכתבו בכתב ספרדי רהוט של המאה הט״ז. חלקי ס׳ הזוהר הנמצאים בכ״י זה ויש להם קולופון משנת רצ״ב (1532), נכתבו בידי סופר אחר ואין ללמוד ממנו על זמן כתיבת סוד עשר הספירות.

4 בשני כתבי היד נמצאו אחרי דברים אלו שלשה (וב־א ארבעה) שערים קצרים מאד על תורת הספירות שלא עלה בידי לזהות את מקורם. השם הכולל של המאמר הוא: ״אלו כ״ב נתיבות שערי חכמה״. השער הראשון פותח: ״כל האומר כי השם ריבה על הספירות או שהספירות שריבו על השם כפר בעיקר מפני שמרבה עליו מידות . . . והשם המפורש הוא הספירות והספירות הוא השם וכו׳״. השער השני פותח: ״אלו העשר כיון שהם אחד קודם התפשטותם אם יצאו בבת אחת או אפילו יצא זה אחר זה אלא אמרו ז״ל דרך רמז יי כלם בחכמה עשית משל לזורע חטה ויצאו ממנה הרבה חטים וכולם הם מחטה אחד[!] . . . הרי לך י׳ נקודה אחת כלולה מי׳ [מעשר] ומשם נתפשטו יוד הא ואו הא מעשר יצאו ובעשר הם חוזרים וכו׳״. השער הג׳ פותח: ״אם הם אצולות או נבראות וכו׳״. השער הד׳: למה נקראו ספירות.

## (א) ס' שושן עדות

### הספר הזה הוא מכוון על ה' שערים

השער הראשון הוא כולל ז' עניינים. הענין הראשון בסוד עשר הספירות בלימה. הענין השני הוא בסוד שבעה גלגלי התנועה בסוד ז' כוכבי לכת. הענין השלישי הוא בסוד ז' רקיעים שאמרו ז"ל בגמרא במסכת חגיגה[1]. הענין הרביעי בסוד ירושלם עיר הקדש ובה נאחז סוד ענין הקדש והוא הענין החמישי. הענין הששי הוא בסוד ז' רקיעים שאמרו ז"ל בגמרא במסכת חגיגה[1*]. הענין השביעי בסוד הקול והדבור שניהם ביחד לחבר האהל להיות אחד.

השער השני הוא כולל ד' עניינים. הענין הראשון הוא בסוד הנשמות ומעלתן בסוד עולם הנשמות וחסרונן בגריעותן באותו העולם. הענין השני הוא בסוד גן עדן ומעלתו וסוד גהינם וירידתו ואישו ולהטתו. הענין השלישי הוא בסוד יבום וחליצה כפי ענינו אשר בו השם רצה. הענין הד' הוא בסוד הצדיק וטוב לו כפי השגת בעל שכל ושכלו. צדיק ורע לו רשע וטוב לו רשע ורע לו. בסוד דרכיו של מקום.

השער השלישי הוא כולל ט' עניינים. הענין הראשון הוא בסוד הנדר והשבועה. הענין השני הוא בסוד עץ החיים בתוך הגן וסוד עץ הדעת טוב ורע. הענין השלישי סבת חטאו של אדם הראשון ואכילתו מן העץ היאך גרם מיתה לכל העולם. הענין הרביעי סוד הקשת אשר יהיה בענן ביום הגשם. הענין החמישי סוד ציצית והתכלת. הענין הששי סוד מלכות בית דוד בלקחו המלכות אחרי שאול. הענין השביעי סוד קול ובת קול[2]. הענין השמיני סוד הנבואה והחלום. הענין התשיעי סוד הכלאים והחוקה.

השער הרביעי הוא כולל ז' עניינים במחלקותם כפי סודותם. הענין הראשון סוד הבריאה ויצירה ועשייה. הענין [דף א ע"ב] הב' סוד ענין היסודות הראשונים ותולדותם. הענין הג' סוד ד' מתכות ומחלקותם[2*]. הענין הרביעי סוד האבנים יקרות בתולדותם. הענין הה' סוד ד' מיני זוהר המאורות[3]. הענין הששי סוד אור זוהר הסתום באור המתגלגל בסבובו[4]. הענין הז' סוד אור המורגש בתכונתו עומד על משמרתו.

השער החמישי הוא כולל ז' עניינים. הענין הא' סוד עבודת המשכילים והנהגתם. הענין הב' סוד תורת האדם בדרך עבודת התפלה ותוכן הזמירות ועתות התפלה. הענין הג' סוד התפלין וסודותם. הענין הד' סוד הדבור והמעשה בעבודת הבורא. הענין הה' סוד המצוה ועניינה. הענין הששי סוד המזוזה והשמיטה והיובל. הענין

1 דף יב, ב. 1* שם, שם.
2 עד כאן נמצא תוכן הספר בכ"י זה. 2* עיין זוהר ח"ב, כד א.
3 ענין זה נמצא גם בס' שקל הקדש, עמ' 123.
4 עיין בזוהר ח"א, צז א (בסתרי תורה).

השביעי סוד עבודת היראה ועבודת האהבה אשר הם תוכן השלמות לעבודת המשכיל.

## ספר שושן עדות

אמר המחבר תחלת דברי. וראשית מאמרי. באתי להודות ולהלל לאדון הכל. אשר הוא ראשית הכל. וטרם כל. ובורא העולם בחפצו. ובא עד קצו. לכונן מערכיו. ולישר מחלציו. ונתן באנוש צורה הנקייה. ולדעת ולהכיר היא החיה. המישרת מהלכיו בעתות האל. אשר תחת אלהי ישראל. לדעת ולהכיר ייחודו. וכי אפס עוד מבלעדו. וכי הוא חותם לכל החותמות. אשר נקבו בשמות. הוא ראש המעלה העליונה. והאשמורת התיכונה. והיציע התחתונה. ומן העולם ועד העולם תכן ממשלתו. צלם דמות תבניתו. כי זה נעלם וזה נגלה. זה יורד וזה עולה[4*]. ומתכונין שניהם ברצון. זה פנימי וזה חיצון. ואחד באחד יתיחדו. יתלכדו ולא יתפרדו. כי החכמה מאין תמצא. מן הקצה אל הקצה. להיות כל בנין וארמון. עומד בסוד האויר הקדמון. ותוהו יליל ישימון. כי הוא לא נישג ברעיוני החכמים. ולא נתפש ברוח ונפש תעלומים. והכל לנגדו ילאו ויתהו. כי לא ידעו מה הוא. וממנו תצא [דף ב ע״ב] החכמה. סוד הנקודה הקדומה. אשר מתוכה יוצאים הנתיבות ברכב אלהים רבותים. בסוד שלשים ושתים. ומשם תצא לרוחה. אם הבנים שמחה. אשר ממנה יוצאים כל ההויות. ומתוכה דמות ד׳ חיות. הם המאורות המאירים. מתנוצצים ומזהירים. הנראים והנעלמים. חלוני שקופים אטומים[5]. הוא העולם הנסתר בהוייתו. לא נשמע החוצה בהבטתו. כי הוא המלך העומד פנימה בהיכלו. היכל לפני[ם] יקרא לו. ובו עומדים וקיימים. חי העולמים. מלך רם על כל רמים. במרומיו מוצא מים. אשר לא יכזבו מימיו. והקול הנשמע מתוכו יצא. בסוד אש ומים ורוח יתרצה. ובהתגלגלם לצאת לצבא. הם הם המרכבה. ואבות כל התולדות כמאז נקראו. והבאים אחריהם מהם יצאו. וסוד התורה נתייחדה בהם. וגובה להם ויראה להם. ועמודי שש מכוונים במכונותם. תומכי התורה נקראו בשמותם. הם שני העמודים. העומדים על הפקודים. יכין ובועז למודי י״י במכונתם. קו לקו עומדים במשמרתם. וברית הקדש יסוד עולם קדושו. גומל נפשו. הוא הנהר היוצא מעדן האלהים[6]. המשקה לגן כמהים. ועו׳ זה החותם. סוד העולם נעלם. בסוד שנים עשר נשלם. כי כל אחד עם חבירו יתגבר. בשלום ואמת יתחבר. בה נותן שלו לחברו. ואליו ישלח דברו. שלי שלך ושלך שלך להתנהג בחסידות[7]. ועל כן כל אחד בחבירו עדות. להיות כלול בשלו ושל חבירו בשלום. בסוד אל עילום. ושנים עשר הם בסודותם[8]. הידועים בשמותם. ועולם העליון. משלים שלש עשרה בחביון. ובכן במישור ובתמים. שלש

*4 בכ״י זה עולה וזה יורד, ותיקנתי לפי החרוז.
5 מלכים א, ו ד.
6 היסוד כנהר היוצא מעדן בזוהר ח״א, יב ב.
7 מס׳ אבות ה, י׳.
8 השווה י״ב תקוני שכינתא בזוהר ח״א, רמו ב.

עשרה מדות של רחמים. ובסוד זה נדרשת התורה. בשלש עשרה מדות כמאז נצורה. ואזי העולם הנעלם עם החכמה הוא בית חבר. נקבה תסובב גבר. והעולם של מטה היא נקבה תמימה. עולם הנעלם אוחז בה לבלתי הרעימה[9]. כי סגר י״י בעד רחמה. לבלתי היותה מזהירה. אספקלריא שאינה מאירה. עד בא השמש מרום ערץ. המאיר לארץ. ואזי הוא ידוע אצלה. כמשוש חתן על כלה. ויושבת [דף ב ע״ב] עמו באחדות. שושן העדות. על שושן עדות[10] משכיל שיר ידידות. שושן נראה ברום ערץ גבוהים. וגם נגלה ברעיוני כמהים. בשש עלים בסוד ששה קצוות וגם עלה בעדן האלהים. הוא השושן אשר אמרנו בתחלה. לישרים נאוה תהלה. המורה על האחדות. שושן העדות. העומד בחבה. סוד עולם הנקבה. להתייחד בחותם כבודו. ולדעת ולהכיר סוד יחודו. כי הוא הכל אחד ואפס עוד מלבדו. ומשם והלאה יתפרדו העולמות. אשר נקבו בשמות. בסוד אבני קדש מתנוצצות. עומדות ורצות. כל אחת על מתכונתה בסוד גויותהנה[11]. כי חיות הנה. כולם פתוחי חותם. שנים עשר נשיאים לאומותם. איש על מחנהו ואיש על דגלו. לכונן מהללו. והשושן עליהם במחקר. עומד על שנים עשר בקר. שלשה שלשה לכל צד להעלות דגלם. לד׳ רוחות העולם. ועמהם המזלות המזלות. חיות קטנות עם גדולות. ובעת השמש על השושן זורח. הדודאים נתנו ריח. ונסעו המחנות. אשר לד׳ הפנות. והמים להם חומה. יחדו ישאו קולם. מימינם ומשמאלם. וכל אחד כליו יעדה. ואזי ברכתו בבית ובשדה. והעולמות כלם בסוד אחד ביחדות. בסוד שושן העדות. על שם האחדות. ואני לא מחכמה אשר בי. מלאני לבי. לכונן הספר הזה ולעלות בסולם. אבל נסמכתי באלהי עולם. ואמנם כי ידעתי כל סוד אשר ייחודו מורה. לשרידים אשר י״י קורא. היושבים ראשונה במלכות נעלם. המה הגבורים אשר מעולם. להם לבדם נתנה התורה להדרש וסוד ענייניה. להאיר אל עבר פניה. אבל זאת אשיב אל לבי כי התורה נתנה לכל מן השמים. מראשי העם עד חוטבי עצים ושואבי מים. כקטן כגדול יירשוה ירושה. תורה צוה לנו משה מורשה. וכל העם רואים את הקולות. בסוד נורא תהלות. וכלם השביעו נפשם בצחצחות. אפילו בני השפחות. ולכל יש חלק באלהים כזה וכזה. לבלתי יאמרו מזה. בן מה זה. ואתה צא לחוץ אל תקרב הלום. מי הביאך הלום. כי כל אחד נוטל חלק בכבודו. איש כמתנת ידו. וכל המזלים [דף ג ע״א] הולכים אל ים האיתנים. הגדולים עם הקטנים. ואם זה הולך במים עזים בעים רוחו. וזה מי השילוח ההולכים לאט כפי כחו. כלם נכנסין בים הגדול. לבלתי יחדלו חדול. על כן אני משה בר׳ שם טוב באלהי ישראל נסמכתי. ובו בטחתי. בלי און ונשענתי וחברתי[12] חבור זה בשנת מ״ו ליצירה בעיר ואדל חג׳ארה לכבוד הנשיא הגדול. המעוז המגדול. ירום הודו והדרו. ואלהיו יהיה בעזרו. נשיא נשיאי

9 שמואל א, א ו.
10 תהל׳ ס, א.
11 יחזקאל א, יא.
12 בכ״י וחברך.

הלויים ר׳ יוסף הלוי נר״ו ומאלהי העולם אשר הוא ראשון. אשאל מענה לשון. כאמרו [13] לאדם מערכי לב ומי״י מענה לשון.

וי״י עמך גבור החיל בהכנסך בפרדס נפלאות החכמה והתושיה להראות העמים והשרים את יפיה ובהיות תשוקתך בסוד החכמה הנוראה. יש לעוררך על עניינים ידועים בדרך המדרגות לעלות בסולם החכמה. כי החכמה השכלית נסתרת וחתומה. והיא נעלמת וסתומה. נתנה לעובדי השם מורשה. אותם העומדים בביתו וליושבים לפני י״י יהיה סחרה. והנני מעוררך בשער סוד המדרגות. כדי שתוכל [ל]העיר לבך בענייני החכמה הם עשר מעלות ידועות למשכילים והם הנקראות עשר ספירות בלימה. ואמנם כי דרך זה הם כלל העליתים והתחתונים וכלל הידוע בסוד התורה הקדושה. תורה צוה לנו משה מורשה.

זה השער לי״י צדיקים יבואו בו

ואין נכנס בענין זה זולתי אדם אשר מתעורר תאות לבבו לדעת להכיר לבוראו כפי סוד הצורה הידועה אצלו. לחזות בנעם י״י ולבקר בהיכלו. על כן יש לך לדעת כי סוד עשר ספירות בלימה על שם בלום פיך מלדבר ולבך מלהרהר [14]. כי מעלת האדון ית׳ נכרת בסודם ובהם תדע כי י״י אחד ושמו אחד. ומה נכבד הענין הגדול בהיות השגת היציע התחתונה והאשמורת התיכונה והמעלה העליונה הכל תלוי בסוד עשר ספירות בלימה. ואמנם כי זה השער לי״י להכנס בסוד החכמה הנוראה. תדע לך כי יוצרנו ית׳ אחד מיוחד באין חבור אחר וכי הוא סבה לכל הסבות בהיות הוא ית׳ אחד באין שני ואין גבול מוגבל בהיותו הוא ית׳ נכר בסוד [דף ג׳ ע״ב] פעולותיו הידועות וכי כל העולמות כלם נתלים בסוד אמתתו וכי הוא סובל אותם וכלם עומדים בכחו וכי הוא ית׳ מעמיד אותם בסודו ואומנותו. ואמנם כי סוד העולמות כלם עומדים בקיום העשר ספירות התלויות בבלימה וכי הכל עומדים במדרגות זו למעלה מזו גבוה מעל גבוה כאמרו [15] כי גבה מעל גבה שמר וגבהים עליהם ועל סוד הענין הזה תוכל לדעת בהיותך מכיר ויודע סוד המדרגות העומדות זו למעלה מזו תדע מעלת האדון ית׳. ואמנם כי המדרגות הידועות זו למעלה מזו וזו למעלה מזו עד היותם עולים לסוד הפנים הנוראים אשר משם האור יוצא. וכל העולמות מאירים ומזהירים ועומדים בקיומם בסוד הנהר אשר משם אבני קדש מתנוצצות וכלם איש איש ממלאכתו עומדים לשרת בבית י״י כל אחד כפי משמרתו איש איש על עבודתו ולא יבואו לראות כבלע את הקדש כי כלם הקרובים יתרחקו ואינם יכולים לעמוד כל שכן ליכנס להיכל לפני[ם]. ועל כן תוכל לדעת כי הפנים הנוראים המאירים והמזהירים הם העשר ספירות בלימה ואלו הם אשר הם כלל הכל בסוד שמו ית׳. וגם אמנם כי הוא ושמו אופן אחד כתר עליון חכמה בינה חסד גבורה תפארת נצח הוד יסוד מלכות. אמנם כי אלה הם שמותם.

13 משלי טז, א.
14 ס׳ יצירה פ״א.
15 קהלת ה, ז.

ויש להם שמות אחרים לפי פעולותם. כי כל הנהגת העולמות מתנהגים בסודותם. ועומדים על משמרותם. ואין יוצא מהם החוצה. ובהם תדע כי הוא ית׳ אחד מיוחד באין שני וחבור. וכי הוא מנהיג עולמו בסוד שמו ית׳ ובהם תלוי סוד התורה הקדושה כפי אשר אמרנו. והסוד הידוע בזה כי סוד הנשמה מראה כח פעולותיה בכח הגוף בהיותו קשור זה בזה. ואין מפריד ביניהם אחד באחד יגשו ורוח לא יבא ביניהם. ובדוגמא זו תוכל לדעת כי יש כח נשמה עליונה שהיא נ ש מ ה ל נ ש מ ה והכל קשור זה בזה ובהם מראה כח הנשמה העליונה והסתומה פעולות הנגלות והידועות. בכל העולמות כלם וכפי הפעולות כך נקראו שמותיו ית׳. וסוד שמותיו הם בסוד אלו העשר ספירות אשר הזכרנו. וגם אמנם כי השמות נחלקים והענין הכל אחד כי כתר עליון יתב׳ הוא אפיסת כל המחשבות[16] שאינן תופסות בו. ועל היותו נעלם מכל החקירות ונסתר מכל ההויות.

[חסרים שני דפים]

[דף ד׳ ע״א] כלם בקשר האמת לחבר את האהל להיות אחד. ובכאן הוא נרמז סוד אמרו[17] הקל קול יעקב וראוי בהיות האבות סוד המרכבה ממש כאמרם ז״ל[18] האבות הן הן המרכבה. בהיות אברהם בסוד הימין להיותו פורש ימין לכל עובר ושב ועושה חסד לבריות ויאחז בימין עליון לבלתי היות נדחה לעולם. ועל כן אברהם הוא כנגד הימין שהוא מדת החסד. ויצחק אחז לענייננו בסודו סוד הגבורה שהוא השמאל. כי הוא מדת הדין הקשה והוא הנקרא פחד יצחק כאמרו ופחד יצחק היה לי[19]. וישבע יעקב בפחד אביו יצחק[20]. ואמנם יעקב הוא הקו האמצעי המכריע בינתים והוא הנקרא ישראל והוא הנקרא לשון המכריע בינתים[21]. כי הוא מדת האמת ואין אמת זולתי שתי קושיות ומתקשות זו בזו ובהיות בקושיא זו עם זו יוצא מהן האמת לאמתו. וכאשר האמת יוצא מהם לאמתו אזי הוא שלום זו עם זו עושה שלום במרומיו. כי האמת הוא השלום ועל כן הוא סוד אומרו[22] והאמת והשלום אהבו. כי בהיות הענין אחד הוצרך לומר[23] תתן אמת ליעקב כי הוא השלום. ואלה הם האבות שלשתם שהם סוד אחד והם הנקראים מרכבה לאדון הכל בסוד אומרו[24] רק באבתיך חשק י״י מאד. ואמנם כי אין מרכבה זולתי ד׳. יש לך להתבונן כי הרגל הד׳ הוא המלך דוד הכלולה בשש קצוות בהתחברו עמהם אזי היא המרכבה שלימה. והמטה נתונה בין צפון לדרום[25] להיות הכל אחד בייחוד

16 לשון ר׳ עזריאל בפי׳ האגדות, מהד׳ תשבי, עמ׳ 116.
17 ברא׳ כז, כב.
18 ב״ר פר׳ מז, ו.
19 ברא׳ לא, מב.
20 שם לא, נג.
21 לפי לשון ס׳ יצירה.
22 זכריה ח, יט.
23 מיכה ז, כ.
24 דברים י, טו. מלת מאד אינה בפסוק.
25 ברכות ה, ב.

שלימה ולהיות מציאותו נמצא ברעיוני שכל המשכילים ועל כל פנים כי הק[ו]ל קול יעקב המאסף לכל המחנות וכוללם לבדו ונשגב הוא לבדו ועושה שלום ומכריע בין המחלוקת והוא כלול משני צדדיו והגוונין נראין בתוכו ובהתחברות הגוונין במקום אחד אזי נקרא תפארת ישראל כאמרו [26] ישראל אשר בך אתפאר. ואמנם כי החיה הידועה הנקראת ישראל זו הוא כאמרם ז״ל [27] חיה אחת יש ברקיע ושמה ישראל והיא סוד שמים שחייו הם מהחיים של מעלה שהיא המקור תוצאות חיים. ואמנם כי יש אילן [28] למטה אשר שרשיו ישלח [דף ו׳ ע״ב] וישרש על אותו המקום ברית קדש כי בו קיומו באמרם ז״ל [29] מה שמו של אותו נהר היוצא מעדן יובל שמו. שנאמר [30] ועל יובל ישלח שרשיו. ואמנם כי הנהר היוצא מעדן הוא יסוד העולם אשר משם פורחות הנשמות [31] בקיומם והתבונן עד מאד כי סוד הקו האמצעי המכריע הוא הנקרא תורה שבכתב היוצא מחכמה של מעלה. כי על כל פנים החכמה שם התורה נכללת ויוצא משם לכתב אשר היא החיים ואזי יוצא התורה מזה המקור הנקרא קול גדול ולא יסף [32] והוא הקול הדק הפנימי אשר משם התורה יצאה כי הקול גדול ולא יסף הוא העולם הבא אשר אין הפסק למבועיו מוצא מים אשר לא יכזבו מימיו [33]. ועל כן בהיות הקו האמצעי סוד תורה שבכתב הוא כלל הכל. וכמו כן הוא תורה שבעל פה הוא אילן אשר הוא שתול על פלגי מים [34]. וגם אמנם כי הוא שתול על פלגי מים על ההוא נהר היוצא מעדן המשמח לגן תעצמות אשר שמה כל הנשמות והבן סוד אמרו [35] נהר פלגיו ישמחו עיר אלהים. והבן על הענין אשר אמרנו בהיות כלל הכל ואוחז הכל לצדו והקול קול יעקב כי הוא כלל התורה וזהו נקרא [36] כלל כי תורה שבכתב הוא כלל ותורה שבעל פה הוא פרט. וגם אמנם כי אין זה בלא זה ואין זה בלא זה. כלל שצריך לפרט ופרט שצריך לכלל [37]. והסוד אין יום בלא לילה ולא לילה בלא יום. והתבונן כי תורה שבכתב הוא כלל הכל היוצא מחכמה של מעלה ועל זה אמרו

26 ישעיה מט, ג.

27 היכלות רבתי, במהד׳ ורטהיימר, בתי מדרשות א׳ (תש״י), עמ׳ קיז. כסמל לתפארת גם בפי׳ האותיות לר׳ יעקב הכהן (מדעי היהדות ב׳ תרפ״ז), עמ׳ 208, ובכתבי אחיו ר׳ יצחק (שם, עמ׳ 262).

28 בכ״י: יש אלו.

29 בכורות נה, א; אולי נתכוון לויקרא רבה סוף פ׳ כב כי רק שם הובא המאמר בשם רשב״י, וכן הוא בס׳ שקל הקדש, עמ׳ 69, וגם בזוהר ח״ב, פג א, ועוד.

30 ירמיה יז, יח.

31 כן נדרש גם בשקל הקדש, שם.

32 דברים ה, יט. עיין בדומה לכאן בס׳ שקל הקדש, עמ׳ 50.

33 ישעיהו נח, יא.

34 תהלים א, ג.

35 תהל׳ מו, ה.

36 בכ״י מקרא.

37 כל המאמר הזה מכיל את הניסוחים הנמצאים בזוהר ח״א, רמו ב, וח״ב, קסא ב, המשלימים זה את זה.

ז״ל [38] נובלות חכמה של מעלה תורה כי משם עיקר יציאתו אעפ״י שאמרו כי היציאה היתה מהקול הדק הפנימי. ודאי אין עיקר הענין זולתי החכמה של מעלה כי החכמה מצייר ציור האותיות כלם בבינה ולאחר כן משם יוצא וזהו תורה שנובלת מחכמה של מעלה וכמו שהתורה היא נובלת מחכמה של מעלה כענין זו תורה שבעל פה נובלת מתורה שבכתב כי עיקר הויתה היא מתורה שבכתב. ועל כל פנים יש לך לדעת כי התורה הוא הקול שהוא קול יעקב ותורה שבעל פה היא [דף ז׳ ע״א] היוצאת מקולו של יעקב היא תורה שבכתב. כי תורה שבכתב היא ממציא לתורה שבעל פה ותורה שבעל פה מפני שהדבור נחתך מהפה ויוצא משם ועל כן היא נקראת בעל־פה. והתבונן כי הקול הוא המניע לדבור והדבור מתנועע בקול וחותך הדברים בפה ועושה מהם פרט ומפרש ענין הסתום בקול ולא תמצא דבור בלא קול ולא קול בלא דבור. והנני מעוררך על ענין סוד אומרו [39] נאלמתי דומיה החשיתי מטוב. ואמרו ז״ל [40] האי קרא כנסת ישראל אמרו. וסוד הענין בהיות הקול מניע לדבור אזי הדבור מפרש הענין וכשהקול פוסק מהדבור אזי נקראת שתיקה והדבור נאלם ועל כן הוא סוד אמרם ז״ל האי קרא כנסת ישראל אמרו. מפני שבשעה שגרמו עוונותם של ישראל להיותם בגלות והשכינה עמהם בתוך בניה נסתלק הכבוד ונפסק הקול והדבור נאלם מפני שאין דבור בלא קול כאשר אמרנו.

ונחזור למה שהיינו בביאורו בהיות שתורה שבכתב סוד הקו האמצעי המכריע בינתים כי הוא תפארת ישראל כאשר אמרנו. והוא המפתח מכל צדדיו הכלול מכל עבריו מימין ומשמאל בסוד שמים. כי הענין הוא אש ומים. ושם שתי המדות חסד וגבורה זה אש וזה מים זה ימין וזה שמאל והוא כלול משתיהן ולפיכך נקרא שמים והסוד אומרו [41] ואתה תשמע השמים מכון שבתך. כי הוא מכון הכל וענין הכל. הוא סוגר ופותח [42] כענין הנשמה הנתונה באמצע הגוף וכחה מתפשטת בכל הגוף [43], כענין השמש שהוא באמצע הרקיע וכחו מתפשט בכל העולם. כך הקו האמצעי הוא באמצע וכחו ותפארתו בכל הוא. והתבונן אמרם ז״ל בסוד אומרו [44] והבריח התיכן בתוך הקרשים מבריח מן הקצה אל הקצה ואמרו זה יעקב. ומה נחמד הענין למשכיל בהיותו בריח התיכון קו המכריע בינתים בסוד המרכבה ושם הוא הכח האמתי על שהוא אמצעי כדוגמת הלב. ואע״פ שיש כח בשאר האברים כאשר תמצא כח במוח הראש שהוא מלך אחד גדול מהשלשה מלכים אשר בגוף כי הם הכבד הלב והמוח [45] אע״פ שהם מלכים אין מלך עקרי חוץ מהמוח כמו הלב שהוא

38 ב״ר יז, ז.
39 תהל׳ לט, ג.
40 כל הדרשה הבאה עד סוף הפיסקא היא בזוהר ח״א, לו א.
41 מל׳ א, ח, לט.
42 זוהר ח״א, מב ב: ההוא אמצעיתא סגיר ופתח. ס׳ שקל הקדש, עמ׳ 41.
43 זוהר ח״א, קצו א: ההוא רוחא אתפשט [בגוף] ויהיב ביה חילא.
44 שמות כו, כח, ורז״ל כאן לשון הזוהר בכמה מקומות, כגון ח״א קמח ב.
45 מדרש נעלם לרות בז״ח, פ א, ובכמה ואריאציות בשאר מקומות בזוהר ובכתבי רמד״ל.

באמצע [דף ז' ע"ב] כל האברים ותמצא כי כלם יקבלו נזק והפסד ויתקיים הגוף בהפסדו והלב שהוא המלך העקרי אינו מקבל שום נזק ושום הפסד כי בהפסדו או הנזקו הגוף כלו נאבד מפני שהוא מלך כל האברים וכולם תלויים בו ובקיומו יתקיים הגוף ובהפסדו נפסד הגוף. הרי לך כי האמצעי הוא הענין שהוא עקר הכל[46]. ואמנם תוכל לדעת כי הנשמה אינה מצויה אלא בלב שהוא באמצע וזהו עיקר גדול בהיות הקו האמצעי מרכבה כלי מוכן להנשמה העליונה שהוא עילת כל העילות וסבת כל הסבות[47]. והתבונן כי סודו ישראל כאשר אמרנו[48] ישראל אשר בך אתפאר. והמקום הזה הוא המקבל מלמעלה ואמנם כי סודו בתוכו נטמן בהיות הנשמה קשורה בו ומהמקום הזה ולמטה מתפרנסים שאר כל העניינים וכאשר נודיע כי סוד התורה שבכתב יש לה תומכים על מה שתסמך בסוד אומרו[49] עץ חיים היא למחזיקים בה ותמכיה מאשר. ואמנם כי התומכים הם תומכי התורה שהם נצח הוד. ורז"ל קראם[50] בתי בראי שהם דברים שהגוף נסמך עליהם ולמטה מן הגוף הם הנקראים בתי בראי וקראום בעלי החכמה[51] למודי י"י חתום תורה בלמודי מפני כי תורה שבכתב נכתב עדיהם[52]. ואמנם כי הסוד הם הנקראים נביאים מפני שהנביאים יונקים נבואתם מן המקום הזה. יש לך לדעת כי ג' מדרגות הם מדרגת התורה היא תורה שבכתב עץ חיים כאשר אמרנו. מדרגת נביאים היא מדרגת תומכי התורה שהם למודי י"י והם הנקראים שני העמודים אשר הם יכין ובועז בשמותם והנביאים מקבלים יניקתם מן המקום הזה[53]. ואמנם כי מדרגה השלישית היא הנקראת כתובים וכל הכתובים ברוח הקדש נאמרו וכבר ידעת רוח הקדש היא הכלה הכלולה כלילת יופי אשר עליה המישרת אבן בוחן פנת יקרת. ואמנם כי זו היא המדרגה השלישית אשר היא רוח הקדש וזו אשר אמרנו תורה שבעל פה[54]. ונחזור למה שהיינו בביאורו בהיות למודי י"י מעלת שני העמודים אשר הבית נכון עליהם. ואמנם כי האחד ימין והאחד שמאל כאמרו[55] [דף ט' ע"א] כי הח' בו כלם והשמיני נוטל את כלם בין מלמטה בין מלמעלה הח' מאסף אותם הביתה ודי למשכיל. ואמנם כי התשיעי הוא סבתם וענין תנועתם וסבת כלם וזהו נכון למשכיל. והתבונן ענין אמרם ז"ל בהתעוררם השכל האמתי וכל דבריהם פנימה בהיכל המלך. הוצרכו

46 הלב נקרא עקרא דכלא בהקשר דומה גם במדרש הנעלם בזוהר ח"א, קלח א.
47 צרוף זה נמצא בזוהר רק בחלק הר"מ והתיקונים.
48 ישע' מט, ג.
49 משלי ג, יח.
50 חגיגה ה, ב; יב, ב, וגם בזוהר נדרשו על נצח והוד, ח"א רמח ב. לענין תומכי התורה בהוראה זו השווה ס' שקל הקדש, עמ' 114.
51 ר' עזריאל בפי' האגדות, מהד' תשבי, עמ' 78.
52 כנראה משובש. אולי: נסמך עליהם?
53 עיין בס' שקל הקדש, עמ' 58, ובזוהר ח"ג נח, א.
54 חלוקה זו של שלשה חלקי המקרא עפ"י סדר הספירות ודרגת העוסקים בהם גם בזוהר ח"ג, לה א. פרטי הדרשה כמו לפנינו גם בשער יסוד המרכבה לרמד"ל, הנכלל בס' משכן העדות.
55 כאן חסר דף ח, שכלל דיון על ספירת יסוד.

להתעורר הענין ואמרו בגמרא חגיגה[56] אמר רב יהודה אמר רב ב׳ רקיעים הם שנאמר[57] הן לי״י אלהיך השמים ושמי השמים. ריש לקיש ז׳ הם ואלו הן וילון רקיע שחקים זבול מכון מעון ערבות. ואמרו שם כמנהגם הישר וכפי דרכם האמתי והתעוררו בדרך החכמה ואמרו וילון אינו משמש כלום אלא מוציא ערבית ונכנס שחרית וכו׳. ואמנם כי הענין בהתעוררם כי הם שנים והם ז׳ וראה כי קושיא ביניהם אבל הסוד והענין הכל אחד. כי רב יהודה ורב לא הוצרכו לומר אלא מפני גודל מעלתם בסוד מעלה ומטה שני העולמות אשר נקבו בשמות והם הכלל. ואמנם השמים ושמי השמים הם שני מעלות שמים מעלה אחת כי סוד שמים בכלל ימין ושמאל שמי השמים הג׳ האחרונות הנשארות וכלם סוד שש קצוות. וריש לקיש שאמר ז׳ הוצרך לפרש המעלות כל אחד ואחד על מתכונתו איש איש ממלאכתו. וכאשר תסתכל במעלות תמצא שזה לא תוסיף וזה לא תגרע וכל דבריהם דברי חפץ אלהי אשריהם ואשרי חלקם. ונחזור על הענין שאמרנו בהיות תומכי התורה מעלתם ידועה הוצרכנו לומר על ענין אור המאיר ללבנה והוא השמש בהעלותו חתן היוצא מחופתו והוא הכולל כל הכתרים בצד מאורתם כי סודו הוא כולל את כלם ולוקט אותם כאמרם רקיע שיש בו חמה כאמרו[58] ויתן אתם אלהים ברקיע השמים. ואמנם[59] כי זהו הגלגל אשר אמרנו בהיותו שמיני מלמעלה למטה ממטה למעלה הוא הגלגל הגדול רוחב ידים מקום אשר הכל יוצא מתוכו והוא כולל כל הדברים על מאורותם הכוכבים ממסלותם בסוד העולם הבא מקומו הוא הכולל את כלם והמשגיח ממרומו. והבן כי השמש הוא ענין הזכר אשר הוא זן ופרנס לנקבה כי בהיות הלבנה [דף ט׳ ע״ב] מעלה ידועה אין לה זוהר כלום מעצמה[60] כי היא מאור השמש מאירה וודאי וילון אינו משמש כלום כי הוא אספקלריא שאינו מאירה. ויש לנו להתבונן כי השמש בסודו עומד להיות מאיר ללבנה הברה. ואמנם כי הוא כל ושמו בכל ועניניו הוא כל[61]. והוא העמוד אשר העולם עומד עליו בקיומו כאמרם ז״ל[62] הארץ על מה היא עומדת על עמודים בסוד אמרו[63] המרגיז ארץ ממקומה ועמודיה יתפלצון. והם העמודים שהם בסוד ז׳ רקיעים ז׳ גלגלים כאשר אמרנו והוא סוד אמרו[64] חצבה עמודיה שבעה. ואחר כן העתיקו הדברים

56 חגיגה יב, ב — על פי גירסא אחרת שהיתה נפוצה. כן גם בס׳ אוצר הכבוד לר׳ טודרוס הלוי, דף כג, א; אגדות התלמוד, קושטא רע״א. [ובכ״י מינכן, ר׳ א״א אורבך, חז״ל, פרקי אמונות ודעות עמ׳ 211]. אל המאמר הזה בס׳ שושן עדות רומז הציטאט בס׳ שקל הקדש, עמ׳ 10.

57 דברים י, יד.

58 בראשית א, יז.

59 לענין הבא השווה בשקל הקדש, עמ׳ 60—61.

60 ניסוח זה בלשון הזוהר במקומות רבים; הענין לקוח מדברי התוכנים והלשון קרוב לדברי הרמב״ם בהלכות קידוש החודש.

61 סימבוליקה זו של ספירת היסוד גם בשאר ספרי רמד״ל, אך ״בכל״ משמש בדרך כלל כנוי לשכינה, על פי הדרשה על בבא בתרא טז, א בס׳ הבהיר, סי׳ עח.

62 חגיגה יב, ב, וכן ההמשך.

63 איוב ט, ו. 64 משלי ט, א.

מדבר לדבר וקיימו אותם כי כל העולם כולו עומד על עמוד אחד וצדיק שמו. וזהו אמרם ז״ל על אשר התעוררנו בו רקיע שהוא גלגל השני אשר הוא למעלה מן וילון ואמרו רקיע שיש בו חמה ולבנה כוכבים ומזלות. ודאי כי הדברים נכונים למשכילים כי הכל עומד עליו ובו הכל תלויים כי הוא עמוד אשר העולם נכון עליו. והנני מעוררך על ענין זה בהיותו אות ברית קדש סוד הכמוס עם הבורא ית׳ כי עמוד זה סוד דרכיו כאמרם[65] סוד י״י ליראיו ובריתו להודיעם וזהו רקיע שיש בו חמה ולבנה כי הוא כלל הכל. והתבונן עד מאד כי סוד הענין הזה מראהו כלבנון בחור כארזים סוד ברית קדש קיום הכל בקשר אמיץ. ומה נחמד הענין בהיות סוד גנוז וסתום באות ברית קדש כי הוא הקשר הקושר כל הקשרים ומשלשל השלשלת לעומת המסגרת אשר כל הטבעות נאחזות ומתקשרות עליו כחתן יכהן פאר. ואמנם על אשר נקרא סוד כך הוא ודאי כי הוא סוד גנוז ועניינו להיות סוד סתום וכי הוא כולל ולוקט כל הנחלים להשקות לגן תעצומות והוא הנקרא שלם תמים כאמרו[66] התהלך לפני והיה תמים וכתיב ואתנה בריתי ביני ובינך. והתבונן סוד אחד בא בתורה אומרו[67] ומלכי צדק מלך שלם. יש לך לדעת מי הוא מלכי צדק מי שהוא מלך שלם כאמרו[68] ויהי בשלם סכו בהיות הכלה החמודה שלמה בסוד שלם שהוא סוד מדרגת העמוד שהוא כ״ל כלל [דף י׳ ע״א] הכללי. ואמנם בהיות צדיק יסוד כל העולם על כל פנים צדיק חונן ונותן[69] בהיותו סוד דרכיו של מקום פנימי לקשר הקשר לחבר את האהל להיות אחד. והתבונן בהיות סוד הברית המיוחד כולל כל העניינים למען תת לכלה החשוקה למלאת לה די ספוקה. והענין בהיות כל בעל ברית נכנס בתוכו בסוד שמיני כאשר התעוררנו והוא תמים נקרא בהיותו שומר אות ברית כי כבר הורונו ז״ל[70] כל השומר מצות ברית בדין המיוחד אצלו אזי נקרא תמים והסוד[71] נח איש צדיק תמים. ולפיכך זכה יוסף למעלת המדרגה העליונה להיותו נקרא צדיק יוסף הצדיק ובשביל חזקתם של ישראל בכשרות מכל שאר האומות הוצרך הכתוב לקרוא להם בשם סוד יחיד המיוחד צדיקים כאמרו[72] ועמך כלם צדיקים כי אין ראוי להקרא צדיק זולתי שומר אמוניו בסוד יחיד המיוחד.

ואמנם כי סוד גלגל הח׳ אשר אמרנו בהיות כל יתר הככבים תלויים בו. על כל פנים כך הוא כלל הכל והתבונן על מה סוד הברית ביום ח׳ כי ח׳ סודו ואזי נכנס בתוך כל העניינים. כי סוד אות ברית קדש כולל ונותן לוקח הכל[73] והכל בא אליו

65 תהל׳ כה, יד.
66 בראשית יז, א—ב.
67 שם יד, יח.
68 תהל׳ עו, ג.
69 תהל׳ לז, כא.
70 לשון הזוהר ח״ג, קסה ב — קסו א, בניסוח עברי.
71 בראשית ו, ט.
72 ישעיה ס, כא.
73 בטוי זה, נטיל כלא, חוזר בזוהר כמעט תמיד בקשר עם ספירת היסוד.

בסוד עדן והתאוה השלמה והקשר המקום אזי הוא נהר היוצא והוא עושה פרי כי עץ הדעת טוב ורע הוא הנקרא עץ פרי כי הוא עץ פרי ממש. ועץ עושה פרי זהו עמוד יסוד העולם כי הוא עושה פרי [74] ומשם פורחות הנשמות שהם הפרי [75]. והענין כי כל זה אשר מגזע שורש האמת כשמקבל סוד אות הברית המיוחד נכנס בתוכו ומתקשר בו בקשר אמיץ להתעטר בעטרה האמתית וכל אשר אין לו גזע ושורש להשתרש בסוד האמונה כענין הבאים להתגייר ולהסות בכנפי השכינה אינו נקשר בקשר נטע נעמנים אלא למטה תחת כנפי השכינה ומתקשר שם ואינו עולה עד אשר יתפשטו הענפים לכל צד. וע"כ נקרא גר צדק ולא יותר [76].

ואמנם כי בהתפרנס הלבנה מאור השמש אזי הוא התשלום בכל [דף י' ע"ב] הענין וכל העולמות בחדוה. והנני מעוררך בסוד שתי אותיות מן האלפ' בית' והם גימ"ל דל"ת בהיות הענין גמול דלים כי סוד [77] גמל נפשו איש חסד הוא בענין זה. גומל הוא היסוד האמתי נפשו זהו נפש דוד כענין סוד אומרו [78] אשר לא נשא לשוא נפשי נפשו כתיב וכן [79] והיתה נפש אדוני צרורה בצרור החיים והגמל הוא הברית הקדוש כי הוא גימ"ל הגומל לדל"ת. והענין בהיות הדל"ת דַלַת הארץ נפש יבשה עוד בוא הגימ"ל המשקה אותה ועושה אותה רעננה ומלאה כל טוב כי הגימ"ל המשקה סוד הברית הוא וענין דוגמתו יראך נפלאות. כי הוא המשקה את הארץ והולידה והצמיחה. ועל כן נקרא גימ"ל על שם גומל. ומה נחמד בהיות הברית סוד ענין אלהותו כי אין אדם יכול להכנס לסוד האלהות זולתי בהמולו בשר ערלתו.

והתבונן ענין אברהם וישמעאל בנו זה בא מזרע מיוחס מהרמתה כי מעבר הנהר מבית עבר ואע"פ שלא נתגלה סוד זה עד בא אברהם מוכן היה אברהם אצל בוראו ונזדמן לעבודתו קודם המולו בשר ערלתו ועל כן זכה להיותו מתקשר בסוד הברית [80] כאמרו וי"י ברך את אברהם בכל. וישמעאל שהיה ממשפחה אחרת נכריה לא זכה כל כך להתקשר כאברהם ועל כן תמצא באברהם כתיב בהמולו בשר ערלתו ובישמעאל כתיב בהמלו את בשר ערלתו [81]. ומה נחמד הענין בהיות זה עולה וזה יורד [82] והסוד באת כמו ואראה את י"י [83]. והתבונן ענין סוד אומרו [84] ואת שדי

74 כך נדרש הפסוק "עץ פרי עושה פרי" בזוהר ח"א, יח ב.

75 הרעיון חוזר בזוהר במקומות רבים וכן בספרי רמד"ל, כגון בס' הנפש החכמה ובס' שקל הקדש, עמ' 69, אבל מקורו הראשון הוא בפי' שה"ש לר' עזרא, בסוף פירושו לה, טז.

76 היא דרשת הזוהר בח"א, יג א, וח"ג, קסח א.

77 משלי יא, יז.

78 תהל' כד, ד.

79 שמואל א, כה כט.

80 השוה זוהר ח"ב, פו א. ושם גם גרעין לדרשתו כאן המבארת את הרעיון ומפתח אותו באופן חופשי.

81 בראשית יז, כד—כה. בזוהר מפרש את הפסוק על ישמעאל ומילתו על היותו רק פרא אדם ולא אדם, בניגוד לאברהם שהשיג את הדבקות ב"גופא דמלכא".

82 בטוי חביב על הזוהר ורמד"ל בכל חלקי ספריהם.

83 ישעיה ו, א. מלת את מורה על המלכות, הספירה האחרונה.

84 בראשית מט, כה.

ולא נאמר ואל שדי כי הענין מורה על אמתתו וסודו בהיות א״ת מדרגה לבדו יורד במורד והבן ענין א״ת ואו״ת זה עולה וזה יורד ועל כן לא נאמר באברהם שעלה את כאמרו בהמלו בשר ערלתו ולא נאמר א״ת ובישמעאל כתיב בהמלו את בשר מפני שירד ולא עלה כאברהם.

ונחזור למה שהיינו בביאורו בהיות אות ברית קדש יסוד העולם וקיומו והוא הנקרא צדיק כפי אשר אמרנו וגם שמות אחרים נכתוב בע״ה בדרך כל אחד. וכיון שעוררתיך על הענין הזה בסוד צדיק העולם [דף יא ע״א] יש לי לעוררך על ענין זוהר שאינה מאירה בסוד הלבנה הברה כנסת ישראל הכלולה כי היא אספקלריא שאינה מאירה והיא הירח המתחדשת בזוהר הרקיע ומאיר והמזהיר כאמרו[85] והמשכילים יזהירו כזהר הרקיע כי בהיות הלבנה מדרגה תחתונה למטה מכל המעלות אין לה זוהר משלה כלום. והתעורר על ענין אמתי בהיותה נקראת מדת לילה והיא גם היא לילה. ואמנם כי סוד לילה היא אספקלריא שאינה מאירה המקבלת מן החשך היסודי ונתקשר בו כאמרו לחשך קרא לילה[86] והוא הסוד אמרו[87] וברא י״י על מכון הר ציון ועל מקראה ענן יומם ועשן ונגה אש להבה לילה.

והתבונן כי היותה מדת הדין של מטה והיא רפה זולתי בהתחזקה ומקבלת ממדת הדין של מעלה ואזי היא בדין קשה כי באותו זמן סוגר ואינו פותח מפני שצפון מקפיא המים הניגרים וסוגר אותם ואינם יוצאים החוצה מפני שהוא מקפיא וסוגר זולתי בהתעורר דרום תוקף השמש בחמימותו ואין נסתר מחמתו אזי המים נתרים ויוצאים וניגרים לכל המקומות[88] מאותו השפע אשר היא מקבלת וכפי קבלתה כך היא נותנת בסוד אמרו[89] כל הנחלים הלכים אל הים והים איננו מלא. מפני שמקבלת מצד זה כך היא נותנת מצד אחר וכלם מקבלים ממנה השפעתם ודי ספוקם. ועל כן כל העולמות מסתפקים ומתפרנסים[90] ממנה וזהו הענין על שם שהיא כלה כלולה משש קצוות בהיות הששׁ קצוות מענין סוד הימין שהוא מדת גדולה כאמרו[91] לך י״י הגדלה והגבורה והתפארת והנצח וההוד כי כל בשמים ובארץ כי הענין כך הוא עומד בשני צדדין. וכשם שהגוף כלול משני צדדין סיום הגוף עומד למעלה ולמטה. עומד למעלה בהיותו אוחז השפע מראשו ועד רגליו לכל מראה הכהן הגדול העומד לשרת לשמו בסוד הימין. עומד למטה בהיותו נותן כפי אשר מקבל מלמעלה והיא גם היא כפי אשר מקבלת כך היא נותנת כי בהתעורר צפון אצלה והוא השמאל ומתקשרת בתוכו בסוד אומרו[92] שמאלו תחת לראשי

85 דניאל יב, ג.
86 עיין דומה לזה בזוהר ח״א, יז א על הפסוק ברא׳ א, ה.
87 ישעיה ד, ה.
88 כל זה מקביל לזוהר ח״א, כט ב; ח״ב, ל א. הארמית: ״משתרן ונגדין״ משקף את המלים שהיו לנגד עיניו כאן: ״נתרים וניגרים״.
89 קהלת א, ז. 90 כמו שימוש הלשון בזוהר ח״א, סד ב: מתרווז ומסתפקין.
91 דה״י א, כט יא.
92 שה״ש ב, ו; וכן נדרש הפסוק גם בהמשך הדרשה בזוהר ח״ב, ל א.

וימינו תחבקני. ובהתעורר דרום שהוא ימין אזי היא נתונה בין צפון לדרום [דף יא ע"ב] ומקבלת משניהם ועל כן היא בהתחברות אצל הגוף כי מזרח עומד לנגד מערב. כי הענין בהיות צפון ודרום מתעוררים בתחלה זה אוחז דרך התעוררות האהבה וזה מחבק כדי לחבר מזרח במערב ואזי הכל מתחבר ביחד לחבר את האהל להיות אחד. ואמנם כי סוד ענין זה בסוד המרכבה העליונה שהיא בסוד האבות נכונה כאשר התעוררנו בתחלה כי האבות הן הן המרכבה ואין מרכבה זולתי ד' ובהיות המלך דוד בסוד התחברות אחד[92]* עמהם אזי היא המרכבה שלמה כפי הראוי. והבן סוד אומרו[93] וזכרתי את בריתי יעקוב בוא"ו ואף את בריתי יצחק ואף את בריתי אברהם אזכר והארץ אזכר הרי לך סוד האבות שהם סוד המרכבה. ואמנם בהתחבר המלך דוד עמהם אזי הכל מרכבה שלימה[94] והסוד שלם. ואם תאמר הרי בכאן האבות נזכרים בשמותם ולא יותר הרי לך והארץ אזכור סוד דוד המלך הכלולה משש קצוות ועל כן הסוד נכון למבין. והתבונן בהיות דוד המלך אבן בוחן מחובר אצל מזרח וסודו בתוכו נטמן בסוד דוד בן ישי ועל כן תוכל לדעת כי הענין הוא בסוד אומרו[95] אין לנו חלק בדוד ולא נחלה בבן ישי. כי הסוד והענין בהיות ביחד נזכרים בפסוק דוד בן ישי כאמרו נאם דוד בן ישי סוד שני העולמות העולם העליון הנקרא ישי להנחיל אוהבי יש[96] ועולם של מטה דוד וגומר.

ואמנם כי סוד ענין הלבנה אשר אמרנו דוד המלך הכלולה[97] היא חכמת שלמה נקראת כאמרו[98] ותרב חכמת שלמה וגו' ואמרו ז"ל[99] מלמד שעמדה הלבנה במילואה ואמרו במקום אחר[100] בימיו של שלמה עמדה הלבנה במילואה. והם חזרו הענין בהיות יורשי הלבנה חמשה עשר ושלמה המלך הוא השלים לט"ו ואזי החכמה כנגד הלבנה פנים בפנים ומאירה כזוהר הרקיע ואזי נמצא השלימות נכונה למעלה ולמטה ושלום בין העליונים והתחתונים. ועל כן היא נקראת חכמת שלמה והיא החכמה הקטנה[101] כי סוד החכמה העליונה היא כלל הכל והיא מעולם הזכר והחכמה הקטנה

92* כן משתמש גם בזוהר במלת אתחברותא בהקשרים כאלה, כגון ח"א נ, ב.

93 ויקרא כו, מב. דרשת הפסוק על דוד המלך כהשלמה למרכבת האבות הובאה בזוהר ח"ב, נג או"ב.

94 בזוהר: לאכללא עמהון דוד מלכא דאיהו רתיכא באבהתא.

95 שני הפסוקים, שמואל ב, כ א וכג א נדרשו בכוון זה גם בזוהר ח"ב, קעה ב. המונחים העולם העליון והתחתון משמשים כאן ליסוד ומלכות (שנזכרו בזוהר בהקשר זה).

96 משלי ח, כא.

97 חסרה מלה? אולי: הכלה הכלולה.

98 מלכים א, ה י.

99 בקשר עם הפסוק הנזכר — רק בזוהר, בכמה מקומות (מדרש נעלם לרות בז"ח, פג ע"ב; בגוף הזוהר ח"א, קנ א, ועוד.

100 רומז כאן גם לזוהר (כגון ח"א, רכג א: ביומוי דשלמה מלכא קיימא סיהרא באשלמותא) וגם למקור הרעיון במדרש, כגון בשמות רבה טו, כו ובפסיקתות, כי שם מונים את חמשה עשר "יורשי הלבנה", כפי שנקראו כאן.

101 הכנוי מצוי גם לפני תקופת הזוהר ורמד"ל. בזוהר ח"ג, סא א, באו דברים על סוד החכמה הקטנה ועל הלבנה בימי שלמה המלך זה אחר זה.

היא האחרונה והיא כלל הכל מעולם הנקבה כי עדיה היא נקראת עולם הזכר ואין שם פירוד זכר ומזו ולמטה עולם הנקבה ויש שם עולם הפירוד [דף יב ע״א] והוא הסוד ומשם יפרד וגו׳[102]. ואמנם כי סוד העולם הזכר הוא למעלה ועולם הנקבה הוא למטה ושני עולמות הן כלולים ביחד שאין פירוד ביניהם והוא סוד אומרו[103] ברוך י״י מן העולם ועד העולם. ושני העולמות הן השמטה והיובל כי יובל הוא עולם של מעלה שנת הנ׳ שנה והשמטה הוא העולם של מטה בסוד[103*] ז׳ שנים תעשה שמטה. ואמנם כי שני עולמות הללו הם בסוד שביעית כלם עולם של מטה הוא שבע שנים. ואמנם כי הם בסוד ז׳ וזהו מלך אשר למטה ממנו וזה עולם וזה עולם ושניהם עומדים במדרגה אחת ואין ביניהם פירוד. והתבונן ענין רחל ולאה סוד ענין שעבד יעקב ז׳ שנים שני פעמים ועל כל פנים בהיות זה עולם של מעלה וזה עולם של מטה עומד בסוד עולם של מעלה בדוגמתו ממש ועל כן זה בז׳ וזה בז׳. ואמנם כי עולם זה של מטה שהוא עולם הנקבה נקראת בת שבע אם שלמה על כי הוא אם לתחתונים והיא חכמתו של שלמה ועל כן אם שלמה. ומה נחמד הענין בהיות העולמות דוגמא אחת כי עולם של מעלה שהוא עולם הזכר הוא אם שלמה סתם וזה עולם של מטה הוא אם והוא אם שלמה כמו כן והתבונן זו אם למעלה וזו אם למטה שלמה למעלה שלמה למטה והכל דוגמא אחת. ועל כן הענין נכון לכל משכיל אשר נחה עליו הרוח ואין לקצץ בשום דבר כי הכל ענין אחד ורוח אחד להם ואע״פ ששני עולמות הם ובע״ה נודיע הדבר.

והנני מודיעך ענין אחד בהיות זה העולם עולם רוח הקדש בסודו ותכונתו. ואמנם כי הענין סוד המלך המשיח[104] רוח חכמה שהוא רוח הקדש והוא הדבור המתנענע על ידי הקול אשר עליו יסודו. וגם אמנם כי פירשנו בסוד הקול כי יש קול גדול היוצא ממנו שאר הקולות והוא הנקרא קול גדול ולא יסף על שם שהוא גדול ורם על כל מלך והוא אינו פוסק מבועיו לעולם והוא הקול אשר התורה יצאה מתוכו בסוד החכמה העליונה והקול הזה הוא העיקר בעיקרו של שם ועל כן הורונו ז״ל[105] על ענין מברך רעהו בקול גדול בבקר השכם על כי הוא סוד אמתי אשר שאר הקולות יוצאים מתוכו והוא כלל כלם. ועל כן הקול יוצא מתוך השופר בסוד קול גדול [דף י״ב ע״ב] ולא יסף הוא המניע לדבור והדבור מתנועע על ידי הקול וזה וזה ביחד מחוברים להיות יום ולילה לא ישבותו. וגם אמנם כי סוד עטרת והוא עטרת תפארת כאשר הוא כנסת ישראל וכבר ידעת כי תפארת

102 לפי דרשת ר׳ יצחק סגי נהור ותלמידיו.

103 דה״י א, טז לו. דבריו הבאים עד סוף הפיסקא הם צירוף דברי הזוהר בשני מקומות, ח״א קנג א׳ וח״א, רמח ב.

103* דברים טו, א.

104 העולם הזה שהוא כנוי למלכות, נקרא גם מלך המשיח. בקשר עם סוד הלבנה נדרש רעיון זה בזוהר ח״א, רלח א, אבל סימבוליקה זו עצמה נמצאת גם לפני הזוהר. עיין גם בס׳ שקל הקודש, עמ׳ 90.

105 בשקל הקדש, עמ׳ 50, מביא הדברים על משלי כז, יד בפתיחה ״ראיתי בירושלמי״, והוא הזוהר בח״ב, רכו ב.

הוא תפארת ישראל והעטרת הוא העומדת על ראשיהם של צדיקים מלמעלה. וגם אמנם כי הצדיקים עומדים ועטרותיהם על ראשם[106] בסוד אומרו[107] וי״י בראשם ובכל מקום וי״י כבר ידעת הסוד וי״י הוא עטרת תפארת קול ודבור ביחד מסוד־רים[108]. וע״כ הצדיקים יושבים ועטרותיהם בראשיהם כי עטרת זו מהצדיקים היא ירושתם היא כאמרו[109] ועמך כלם צדיקים לעולם יירשו ארץ, ירשו ארץ ודאי[110]. וזהו עטרותיהם שלהם ולא של אחרים כלומר לוקחים ירושתם שהיא שלהם. והתבונן כי עטרה זו כאמרו[111] והיית עטרת תפארת ביד י״י כי סודו כך הוא והיא ירושלם עיר הקדש ירושלם הבנויה אשר אבניה ויסודותיה מיוסדות על אדני פז ואשיותיה אשיות קדש וכל אבניה כאבן יקרה והיא עי״ר הקד״ש. עפ״ר. זהב עפרה. ומה נחמד הענין בהיות אומרים ז״ל[112] הכל היה מן העפר והכל שב אל העפר. הכל היה מן העפר פרשו בו אפילו גלגל החמה כי הכל משם יוצא והכל אליו תשוב ועל כן עפ״ר זה״ב מכונה בסוד אומרו[113] ועפרת זהב לו. ואלו תקשה ותאמר סוד אמרו לאדם הראשון כאמרו[114] כי עפר אתה ואל עפר תשוב הרי לך כי העפר אינו כעפר[115]. ואין זה להיות עפר. בענין זה תדע לך כי קושייתך נכונה ונכוחה והעפר שב אל האדמה אשר ממנה לוקחת והנשמה אשר אתה אהבת. ובהיות העפר הקדוש מקום המקדש מעלה וכל[116] ההויות העולמות של מטה כלם נתהוים בסודו. ועל כן במציאות ראשון כל הנבראים למטה אשר אלהי באפיו[117] נברא בלא ילוד אשה מעשה ידי אמן הוצרך הענין להיותו מלך למטה על כל הנבראים מן המקדש של מעלה ומן המקדש של מטה. נשמתו ממקום העפר של מקדש מעלה וגופו ממקום העפר של מקדש מטה[118] וההויות תחזרנה לקדמותן והנה עומדות על תכונתן [דף יג ע״א] כי תדע לך כי העפרים שניהם עפר של מעלה והעפר של מטה מהם מתפשטין על תכונתם עד סוף כל הדורות. ואמנם כשם שעפר של מעלה

106 ברכות יז, ב.
107 מיכה ב, יג.
108 על פי דרשת רז״ל בב״ר נא, ב: הוא ובית דינו, שהם עטרה ותפארת בלשון המקובלים.
109 ישעיה ס, כא.
110 כן נדרש תהל׳ לז, כט ״צדיקים יירשו ארץ״ בזוהר ח״א, רמה ב.
111 ישעיה סב, ג.
112 ב״ר פר׳ יב, יא על קהלת ג, כ; אבל כאן הכוונה לעיבוד קבלי של מדרש זה בזוהר ח״ג, לד ב, המכיל את כל המוטיבים.
113 איוב כח, ו.
114 בראשית ג, יט.
115 צ״ל כי העפר [הארצי] אינו כעפר הקדוש; ובדומה לכך נאמר בזוהר ח״ב, רסו ב: ״אף על גב דאקרי עפר, לאו איהו עפרא קדישא . . . ואקרי עפרות זהב״.
116 בכ״י: ועל, ותיקנתי.
117 אולי חסרה מלה.
118 רק החלק האחרון, על גופו של אדה״ר, נמצא במדרשים (פרקי ר׳ אליעזר פ׳ יב, ועוד). וההרחבה היא ברוח הזוהר ח״א, רה ב, בקצת שינוי בניסוח. בזוהר מדובר על אתר דמקדשא, וכאן (ובזוהר ח״ג, פג א) על עפר המקדש.

מתפשט בהתפשטות הנשמות כך העפר של מטה מתפשט בהתפשטות הגופות. ואמנם העפר ישוב אל יסודו אשר נגזר משם.

והתבונן הסוד הגדול על זה ענין אדם הראשון בהיותו צלם מוכן נגזר מצלם עליון נתעלה במעלות העליונות וברא אותו הוא ית׳ עליון במעלתו לעבוד עבודתו. ובהיותו במעלות השכליות הוא ית׳ הדריכו להלוך באורח מישור ולהתחזק באילן החיים[119]. גרם העון וחטא אצל בוראו. כיון שחטא כתיב[120] ויגרשהו[!]י״י אלהים מגן עדן ולמה לעבוד את האדמה אשר לקח משם. ויגרשהו ממעלות השכליות העליונות אשר היה בהם בתחלה. ונדחף מעץ החיים אשר היה נאחז בתוכו ונגרש מג״ע ולמה לעבוד את האדמה אשר לוקח משם. והתבונן הענין הנכון בהיותו אומר לעבוד את האדמה אשר לוקח משם. ואם תרצה לעמוד על הסוד הנכון הזה באמרו לעבוד את האדמה אשר לוקח משם תדע סוד אמרם ז״ל[121] בדרך שאדם רוצה להלוך בה מוליכין אותו.

כיון שחטא ונתפש [נדחף] מעץ החיים ונתדבק בעון האשה, ענין האדמה[122]. על כל פנים נגרש ממקום מעלה עליונה ונגרש מגן עדן אשר היה גנוז בתוכו לדעת ולהכיר כל פשר סתום ונגלה. כי בהיותו בגן תעודות עומד על משמרתו לעבוד עבודתו אזי יתדבק ולא יתפרש מן החיים ויהיה מעלתו נכונה על כל בעלי חיים ובהיותו חוטא בענין האדמה בהדבקו בה וירד במורד התחתון נתגרש מהכל והושם חוצה לעבוד את האדמה אשר לוקח משם. ולא לעבוד עבודת הקדומה לו קודם לכן. ותוכל לדעת נתנו לו במה שהוא חפץ. ואמנם כי בדרך שאדם רוצה להלוך בה מוליכין אותו וזהו לעבוד את האדמה אשר לוקח משם. ונחזור למה שהיינו בביאורו כי גם אמנם כי הכל דרך אחד וסוד אחד כי כל בעל אמונה אין לו לקצץ בנטיעות מפני כי אין שם פירוד. [דף יג ע״א] והקוצץ בנטיעות נתפרש מן החיים ונתדבק במיתה וגורם לעצמו מיתה. ועל כל פנים תוכל לדעת סוד ד׳ שנכנסו לפרדס כי מהם היה להם פרדס ועדון. ומהם היה להם שפד וכיליון. כי מהם נכנסו לשלום ויצאו לשלום וידעו כוונת הענין לצאת ולבא. ומהם שטעו ולא ידעו עיקר הכוונה לעבוד עבודתם שלמה וגרמו להם לעצמם מיתה.

ואמנם כי הוא ית׳ כל דרכיו ישרים ואין להכנס באמונת קדש בחירי כל הלובשים נכרי[123]. זולתי אדם שהוא נאהב ונחשק. כי אין לבא אל שער המלך בלבוש שק. ועל כן יש לכל אדם אשר הוא רודף לדעת ולהכיר לבוראו לכונן מחשבות לבבו ולהשתדל בכונה השלימה. בתורה י״י תמימה. ולהכנס במדרגות הידועות לדעת את העיר את מוצאיו ואת מובאיו ואת הדרך אשר ילך בה. ואל יפתהו לבו ורעיוניו ללכת בלא מדרגות אל מעלת הסולם פן ישכנו הנחש ויפול וימות כסומא הממשש

119 כן גם בלשון הזוהר (כגון ח״א, קעד ב, ועוד): אתתקף באילנא דחיי.
120 בראשית ג, כג.
121 מכות י, ב.
122 נתדבק בעבודת האדמה המבטאת את הגירוש מג״ע ומעץ החיים.
123 החרוז מוכיח כי הגירסא נכונה אף כי היא מוזרה.

בצהרים[124]. ועל כל פנים דרכי י״י ישרים לכל משכיל אשר נחה עליו הרוח להיותו במדרגות עליונות. וגם אמנם ירושלם עיר הקדש ישועות ישית חומה וחיל[125] העומדת על ז׳ ההרים כאמרם ז״ל[126] ירושלם על ז׳ הרים עומדת שנאמר[127] ירושלם הרים סביב לה. ואמנם כי הסוד נכון וידוע לכל משכיל בהיותם שבעה העמודים שאמר ובהם ההרים הרמים והנשאים אשר כגובה ארזים גובהם ועל זה הסוד התעורר דוד המלך ואמר אשא עיני אל ההרים מאין יבא עזרי. כי סוד הענין בנוי על אופן אמתי. ועל כן[128] ירושלם הבנויה היא עיר שחברה לה יחדיו בהיות כל הנחלים הולכים ומתחברים שם על תכונתם והיא המקבלת עיר שחברה לה יחדיו ודאי. כי סוד הענין בהיות העולם הבא ממציא כל הנחלים ונמשכים מאצלו. באור ביקור היכלו. כלם נמשכים ויוצאים לחבר אחד באחד. להיות האהל אחד. ועל כן הוא הסוד שחוברה לה יחדיו[129]. כי כן היה ראוי לומר ועל אשר נאמר שחברה לה יחדיו יש לך לדעת שחברה א״ם בב״ת[130] בדרך הצנורות יוצאים מהאם אצל הבת ואזי התכונן אהלה והיא[131] נוה שאנן אהל בל יצען בל יסע יתידותיו לנצח. [דף יד ע״א] וגם אמנם כי שבעים ענגים סובבים אותה וכבר הורו ז״ל[132] כי ירושלם של מטה שבעים ענגים סובבים אותה שבעים אומות כאמרו[133] זאת ירושלם בתוך הגוים שמתיה. ואמנם כי הר הבית והלשכות הכל סובבים אותה והעזרות ובית האולם והדביר וההיכל עד אשר נכנס הכל במוח בסוד [הקול] הדק הפנימי אשר העיקר הוא בחשאי כאמרו[134] ואחר הרעש אש וכתיב לא ברעש י״י וכתיב ואחר האש קול דממה דקה. כי כל הענין ודאי להיות המקום ההוא נורא ונעלה. לישרים נאוה תהלה. ועל כן הוא הסוד כאמרו[135] אל גנת אגוז ירדתי בהיות האגוז מוקף בקליפות זו לפנים מזו עד אשר נכנס הכל במקום המוח אשר שם העיקר. והוא הסוד האמתי בהיותה נקראת ירושלם עיר הקדש. והתבונן עד מאד כי היא מלך שלם סוד הידוע כאשר התעוררנו.

ועל כל פנים היא הבאר אשר אמר י״י אל משה וגו׳ כאמרו[136] ומשם בארה בה״א היא הבאר וזהו באר שבע והכל סוד אחד[137]. ואמנם כי נקראת בארה של

124 דברים כח, כט. 125 ישעיה כו, א.
126 פרקי ר׳ אליעזר פ״י. בזוהר ח״א, רמב א נזכרה דעה זו רק בין שאר דעות.
127 תהל׳ קכה, ב.
128 שם קכא, א וקכב, ג.
129 עד כאן נמצא הרעיון בזוהר ח״ג עח א, והפירוש הנוסף על האם והבת (בינה ומלכות) שנתחברו בירושלים ״יחדיו״, נמצא בזוהר בח״א, קפג א.
130 בזוהר: ״דאתחברת אמא בברתא״.
131 ישעיה לג, כ. בכ״י: נאות.
132 כל המאמר הבא יסודותיו בזוהר ח״ג, קסא ב.
133 יחזקאל ה, ה.
134 מלכים א יט, יב.
135 שה״ש ו, יא.
136 במדבר כא, טז.
137 רמז לביאור בזוהר ח״ג קפג, ב, על זכר ונקבה במלת באר.

מרים ועל כל פנים כי סודו בתוכו נטמן על שם שהוא נתון בים כנרת והוא הענין הגנוז בתוכו כי כן התעוררו ז״ל באמרם מאי דכתיב [138] אז ישיר ישראל את השירה הזאת עלי באר ענו לה. ודרשו בו דרך נגלה ונסתר. דרך הנגלה על ענין הבאר ההולך עם מחנה ישראל [139]. ודרשו דרך נסתר על ענין הבאר אשר למעלה ואמר בו [140] על כי אותו הבאר בגלותם של ישראל עומד לשמור משמרתם וירד בגלותם ביניהם לפניו לשרתו. על כן באתי להודיעך קושט דברי אמת ברזי החכמה השכלית לדעת את אשר תוכל להשיג כפי מעלתך ושכלך. כי גם אמנם כל אדם יוכל להשיג כפי צורתו. איש איש ממלאכתו. ומשם והלאה לא יהרהר על חקירתו. פן יוסיף להכותו. כי גם אמנם ירחק ממך הדרך ולא תוכל שאתו. ועל זה אמר חכם הרזים סוד אמרו [141] אל תתחכם יותר למה תשומם. והתבונן הענין הנכון כי כל אדם ישיג כפי הצורה אך לא כחפצו. ובא עד קצו. ומשם ומעלה פירושם [142] הפרגוד עליכם. ואל תעלו כי אין י״י בקרבכם. והתבונן באומן [143] המביא מי המעיין מן ההר שצריך לראות ולשקול יסודותיו כמה הוא גדול וכמה [דף יד ע״ב] עיקר תולדותיו מפנים. שהבנין שיבנה צריך לבנותו גבוה כמותו ולא יותר. ואם ישתדל להעלות המים יותר מיסודו אזי כל בניינו סתור ואין לו קיום לעולם. ועל כן אין כל העניינים נרשמים כי [אם] לפי הצורות אשר בכל אדם כך הוא מעלתו ושכלו. ויש לנו להבין מענין סוד המעלות אשר עלינו הם מעלות השכלים הנפרדים שהם מעלתם גדולה ממעלות בני אדם וכלם הם מעלות נפרדות זו מזו וזו מזו להיותם גבוה מעל גבוה. ואמנם כי כלם בקרבתם יתרחקו אעפ״י שהשגתם גדולה. והם מעלות זו למעלה מזו הקרובים הם רחוקים. וכולם שואלים ואומרים איה מקום כבודו על כי סבת כל הסבות אין מי שיוכל להשיג אותו כאשר יאותו. ועל כל פנים כאשר אמרנו אפילו למעלה מהם גבוה מעל גבוה וגבוהים כפי הדרך הזה תוכל לסתום פה ואומ׳ [144] אף שוכני בתי חומר כי אם המעלות העליונות אשר לעשות הגדיל החדוש והצורה ומסך המבדיל כל שכן את הנחושת ואת הברזל ואת הבדיל. אבל כל אדם אשר בו רוח השכל לדעת ולהכיר יוכל להשתדל ולעלות במדרגות ידועות לעלות בסולם העליון מדרגה אחר מדרגה יוכל להשיג כפי אשר אמרנו. כי גם אמנם להשיג עד התכלית תשתאה ותראה. אפס קצהו תראה וכלו לא תראה. ועל כל פנים יש לכל אדם להתעורר לבבו ורוחו להשתדל כפי יכלתו להיות נשמתו נכנסת לתוך הפרדס ולהיותה צרורה בצרור החיים. והנני מעוררך על ענין זה כי הנפש בלא דעת אינה נכנסת בכלל הענין הגנוז בחלקת הצדיקים בסוד אמרו [145]

138 במדבר כא, יז. 139 תנחומא, פ׳ חקת.
140 זהר ח״ג קג, א ובפרט רפו, א; והלשון אצל הרמד״ל מאשר את הגירסא הנמצאת שם במוקפים: עד השתא בגלותא אשתכח עמנא.
141 קהלת ז, טז. 142 כנראה משובש ואולי צ״ל פרוש הפרגוד.
143 כל המשל הבא הובא בקשר עם הפסוק בקהלת בפירוש האגדות לר׳ עזריאל, מהד׳ תשבי, עמ׳ 39, ורמד״ל הזר והביאו גם בפי׳ הספירות, כ״י אסקוריאל, עיין למטה.
144 בכ״י: ואומ׳ ולומ׳. אף שוכני (איוב ד, יט).
145 משלי יט, ב. הפסוק נדרש כמו כאן, על נפש דוד, בזוהר ח״ג קפב, א.

גם בלא דעת נפש לא טוב ומה מתוק מדבש בהיותו אומר גם בלא דעת נפש לא טוב והענין פנימה בהיכל המלך. תדע לך כי כבר עוררתיך על ענין סוד נפש דוד הנקראת נפש הנגמלת על ידי איש חסד[146]. ואמנם כי זו הנפש אינה לבדה[147] לקצץ אותה ולקחתה בלא חבור כי הנפש הזאת אינה לעולם בפירוד וזהו הסוד גם בלא דעת נפש לא טוב בלא דעת ודאי. והסוד בלא קול אין הדבור[148] טוב ולא שוה כלום ועל כן גם בלא דעת נפש לא טוב.

ועל שאנחנו בביאור[149] זה יש לך לדעת כי סוד הנשמות כלן יוצאות מזו הנפש שהוא נפש דוד בענין סוד הנהר היוצא מעדן שהוא [דף טו ע"א] מקום אשר משם פורחות הנשמות לזה הנפש. ומזו הנפש פורחות למסעיהן בעולם. על כי הנשמה צריכה לתקן העבודה ולהשתלם בזה העולם[150] במעלות השלמות כדי שתעלה למקום המעלה העליונה להיותה צרורה להתעדן בעידון שאר הנשמות העומדות לשרת בשם י"י ולעובדו שכם אחד. כי יש לדעת ולהכיר שכר נשמות העליונות העולות היא למעלה וגו' כי שכר הנשמה השכלית בהיותה שומרת דרכי בוראה בזה העולם ולהשלים פעולתה כפי הראוי ולא ימצא גרעון בה. כי ההפסד הוא גדול בהפסדה וגרעונה כי לא תוכל לעלות ונגרשת ממקום המעלה העליונה ולא די[151] לה שהיא נגרשת אלא כי עונשה גדול ועמום וסתום. ואמנם תוכל לדעת כי אוי לאותה בושה אוי לאותה כלימה[152] כי באה מדרגות למדרגות הנשמות העליונות וכמה ירידות למורד הנשמות התחתונות כי שכר בעלי הנשמות העליונות אין הלב יכול להרהר ולא ניתנה רשות לעין לראות כאמרו[153] עין לא ראתה אלהים זולתך יעשה למחכה לו. וגם כי המעלות ומדרגות אינן שוות כאמרם ז"ל כל אחד ואחד נכוה מחופתו של חבירו. והוצרכו לומר בהתיחדם העניינים על אופניהם פני משה כפני חמה ופני יהושע כפני לבנה. אוי לה לאותה בושה אוי לה לאותה כלימה. ואם יש לך עינים לראות ולהבין ולדקדק בענין הפנימי תוכל לדעת מהו פני משה כפני חמה ופני יהושע כפני לבנה. כי בהיות זה במעלת מדרגת העליונה זוהר האמתי שהוא האור הבהיר והוא האור הדק והמובהק שהוא מאיר ללבנה ואין אור ללבנה בלתי אור החמה[154]. על כל פנים אוי לה לאותה בושה. שהלבנה היא מחכה אימתי יאיר לה השמש בהיותה כהה ונסתרת ותחתיה תעמוד. ועל כל פנים בהיות אורה

146 על פי משלי יא, יז.

147 אין ראוי לבודד אותה, כי בידוד ספירה זו הוא "קיצוץ הנטיעות".

148 בכ"י: הדבר.

149 לפי מפתח העניינים בראש הספר, זוהי התחלת השער השני. אבל לפי הקשר הדברים יש רציפות במעבר ואין כל הפסק.

150 סגנון זוהרי: לאתתקנא בהאי עלמא.

151 בכ"י: ולא דאי.

152 בבא בתרא עה, א; ומשם גם הציטאטות בשורות הבאות.

153 ישעיה סד, ג.

154 כך ניסוח הרעיון גם בזוהר ח"ב, רטו א (לגבי אותה אגדה): דלית נהורא לסיהרא אלא נהורא דשמשא.

נסתרת אזי ניכר גרעון מעלתה וענין ממשלתה. ובהיות יהושע בסוד מדרגת הלבנה ודאי המעלות ניכרות וידועות לכל משכיל.

ואמנם [נחזור] על מה שהיינו בביאורו בהיות המעלות נפרדות ונחלקות מזו וזו למעלה מזו. ודאי כל אחד ואחד נכוה מחופתו של חברו ואזי הוא מתבושש על גרעון שלימותו ומשתומם על חסרונו. והענין בלכתו בלא תיקון כראוי כאשר משלו משל[155] לאדם שהלך בלא מלבושים לבית המלך כיון שנכנס [דף טו ע״ב] ראה בני פלטרין כלן מלובשים בגדי שש ורקמה וכלם נכנסים ויוצאים לפני המלך. כיון שראה מעלתם וגודל עניינם על כל פנים הוא שב ונחבא ואומר אוי לו שבא ערום בלא לבוש יקר לבית המלך. כך הוא האדם ההולך לבית עולמו ערום בלי לבוש רואה כמה צדיקים יושבים במעלתם יוצאים ונכנסים לפני המלך על כל פנים אוי לה לאותה בושה אוי לה לאותה כלימה. ועל כן תוכל לדעת כי סוד הנשמות העליונות הן במעלתן יושבות משרתות לפני אל. כלם מדרגות למעלה ממדרגות בסוד המעלות שאמרנו גבוה מעל גבוה. ואמנם על היות מעלת הצדיקים ידועה לכל משכיל. מזה תוכל לדעת עונש הנפשות הנדחפות מהיכל המלך אשר אין עונש גדול מזה. כי בהיותם נדחפות ויוצאות לחוץ כמה פגעים רעים וכמה בעלי דין קשה מזומנים אצלה. והתבונן על ענין גדול בהיות ישראל על אדמת הקדש נקודה האמצעית למטה כנגד נקודה האמצעית למעלה זה כנגד זה כאמרו[156] מכון לשבתך פעלת י״י תוכל לדעת כי הנשמות תחזורנה להוייתן לעלות אל מקום השבת ותתעדנה בעדון[157] צרור החיים וכן כל הדר בה וזוכה לאוירה הנשמה אינה יוצא ברשות אחר ואינה מתגלגלת לחזור חלילה בסבות העולם לקבל עונשם הצער הגדול שהיא נודדת מקנה. ואמנם על כל פנים לא מצאה היונה מנוח לכף רגלה ותשב אליו[158]. ומה מר ונמהר היום ההוא אשר הנשמה אינה מוצאת מקום מנוחה והולכת בלא רוחה והיא שבה אצל הקבר להתאבל על גירושה מכל צדדין. ואמנם[159] מי ומי ההולכים המוצאים מנוחה ללכת ולשוב אל מקומם ולמצוא

155 לא מצאתי מקור המשל ההולם את המשלים שבזוהר אך אינו נמצא שם. לשון המשל וכן כל מה שבא אחריו משקפים את סגנון הזוהר ברוב הפרטים.

156 שמות טו, יז. כן נדרש הפסוק במדרשים ובזוהר ח״ב, נט ב.

157 בכ״י בעדר. כל הלשון כמעט מלולית גם בזוהר ח״ב, קמב ב: ״דוכתא לנפש לנייחא (= אל מקום השבת) ולהתהנאה . . . (ויש נפש) דאיהי אזלא ומתגלגלא בכל עלמא ולית לה נייחא ודא איהי עונשא יתיר מכלא״. ספק אם מאמרים אלו (וכן למטה, דף יז, א) מדברים על גלגול במובן הטכני של המושג, וכנראה אין כאן אלא עיבוד האגדה בשבת קנא כפשוטה: גלגול הרשעים וסיבובם בעולם ללא גוף וללא מנוחה, בניגוד למושג הקבלי של גלגול על ידי כניסה בגוף אחר. וכן שמוש הלשון בזוהר ח״ב, קמא ב, בראשית הדרשה הנ״ל.

158 בראשית ח, ט.

159 הדרשה הבא על קבורת המתים בארץ ישראל מעורבת מהרעיונות בזוהר ח״ב קמא ב — קמב א מזה ובב״ר פר׳ צו (תיאודור־אלבק, עמ׳ 1240, ועיין שם המקבילות מהירושלמי) מזה. גם מליצות הנמצאות בדרשת הזוהר, חוזרות כאן, כגון ״נשמתא נפקת ברשו אחרא״, אפילו לשון ״כיון דגרמו חובין״ (שאינו מצוי ביותר בזוהר) נשתלשל בתחלת הדרשה שם (קמא, א) ורמד״ל חזר עליה כאן לגבי ענין אחר.

מרגוע כי לא די שהעוונות גורמים שלא לעלות ולהתעדן בעדון שאר הנשמות הזכות זולתי שהן בארץ אחרת ברשות אחר והן הולכות ואינן יכולות לחזור אל מקום החפץ העליון. על כל פנים תוכל לדעת מהו שבח הארץ הקדושה המוכנת אצל האבן הראשה. והנני מעוררך על ענין זה כי בהיות דירת הגוף והנשמה שניהם דירתם במחשך בתוך רשות אחר וכשיוצאה הנשמה יוצאת ברשות אחר נכרי מה בצע גוף זה והעצמות הללו להוליכם לארץ הקדושה כי הענין הואיל והנשמה [דף טז ע"א] נשארה בתוך רשות אחר שהיא העיקר מה תועלת בגוף שהוא התפל להיותו נקבר בסוד הנקודה הקדושה כי על כן היה המעשה שאמרו ז"ל[160] ר' יהודה ור' אליעזר היו הולכים במעלת הר הבית וראו ארונות של מתים שהיו מביאים מחוצה לארץ. אמר ר' אליעזר מה תועלת יש להם לאלו בחייהן לא באו במיתתן היאך זכו. אבל קורא אני על אלו[161] ותבאו ותטמאו את ארצי ואת נחלתי שמתם לתועבה. התבונן בענין כי הואיל ולא זכו בחייהן היאך יזכו במיתתן הואיל ונשמתם נשארה במקום אחר. כי תדע לך שדירת הארץ גורם להיות האדם גנוז תחת כנפי השכינה כאמרם ז"ל[162] כל הדר בארץ ישראל דומה כאלו יש לו אלוה והדר בחוצה לארץ דומה כמי שאין לו אלוה. כי מפני שהוא תחת השרים השולטים על האומות וכל הנהגתם והשפעתם מהם הוא. על כן הדר בחוצה לארץ מקבל שפע רשות אחר כאשר אמרנו[163]. והתבונן בהיות סוד עדון הנפשות להסתופף בצל אהל הקדש. וכל דבר כוסף להלוך לטבעו. כי הנשמה נכספת להלוך אל מקומה ומשתוקקת לנגד האור העליון זו לעלות והגוף לרדת זה למעלה וזה למטה.

ואמנם כי סוד עדון הנשמות בתחלה הוא בגן עדן העומד בארץ על מכונתו. מכון לשבתו. והנשמות מתעדנות בתוכו. כי יש לך לדעת כי גן עדן הוא בארץ והוא דוגמת שני עולמות דוגמת עולם הזה ודוגמת עולם של מעלה. ושם כל הנפשות הזוכות מתעדנות בו בתחלה זולתי אותם הנשמות שהן במעלות העליונות. וגם אמנם כי נשמה בכל אלה לא מצאתי שהיא זוכה לעלות בתחלה אל מקום מוצאה. ואמנם כי עידון הנשמות בתחלה הוא בגן עדן אשר בארץ ציור שני העולמות כפי אשר אמרנו[164] כי תוכל לדעת כי בהיות הנשמה מורגלת בתוך גוף מורגש בזה

160 גירסא שונה זו של הסיפור הנודע בבראשית רבה, סוף פר' צ"ו — מעלה הר הבית, במקום טבריה — אינה ידועה לי. גם שם האמורא הראשון נתחלף. וכן הובא הסיפור גם בס' הנפש החכמה (פרק שני) במקבילה לדרשה שלפנינו.

161 ירמיה ב, ז.

162 כתובות קי, ב.

163 אותו ניסוח בזוהר ח"ג רסו, ב: מאן דשארי בארעא אחרא יניק מרשותא אחרא.

164 רעיון זה (המיוסד על שער הגמול של הרמב"ן) חוזר בצורה מפורשת זו בכמה מקומות בזוהר, כגון ח"א פא, א: בגן עדן דא [הארצי] אית ציורין ודיוקנין דהאי עלמא ואית ציורין ודיוקנין דעלמא עלאה, וכן ח"א לח, ב; ח"ב קן, א; מדרש רות הנעלם. בז"ח, דף פב ד. וכן אותו ענין בס' שקל הקודש עמ' 32 (בשם "מפרשים אומרים"). קשה לדעת אם רמד"ל ידע דברי ר' הלל מווירונה בס' תגמולי הנפש בסוגיה זו הלקוחים ממקור נוצרי (דף כז, א), או מקורות דומים.

העולם לא יוכל העם לעלות אל הר סיני כאשר הוא. כי מי שהוא דר כל ימיו בחשך והוצרך לאור באור אם לא יהנו לו מעט מעט לא יוכל לאור באור ולא יוכל לסבלו אפילו רגע אחד[165] כי מיד יתגרע מאורתו ויפסיד מעלתו ויפול לארץ וימות. כמו כן סוד הענין בהיות הנשמה נתונה [דף טז ע״ב] בתוך גוף מורגש לא תוכל לסבול ולעלות אצל אור העליון עד שנכנס לגן עדן אשר בארץ ושם ציור העולם הזה אשר נתפרש ממנו וציור עולם העליון אשר הוא בא אליו. ועל כן בהצטיירה שני הציורים האלו תוכל לסבול לאחר כך אור העליון הדק. ותדע לך כי ציור כל הדברים הם בגן עדן אשר בארץ וכל מיני אילנות ובו עץ החיים בתוך הגן ועץ הדעת טוב ורע הכל כנגד דוגמא של מעלה ומזה הדרך תוכל להבין עיקר האמת וגודל מעלתן של צדיקים.

ואמנם כי מסוד ענין דרך זה תוכל להבין כמו כן ענין גהינם שהוא כמו כן בארץ במקום ידוע מן היישוב והוא אש דולק בוער המוכן לנפשות הרשעים כדי לעונשן. ואל תתמה על ענין זה בהיות אש שולטת על הצורה הדקה שהיא צורת אנוש[166]. עכ״פ יש לך לדעת כי יש אש אוכלת אש[167] ויש מעלה גדולה על מעלה. ואמנם כי כמו שיש אש אוכלת אש ושולטת עליו כך יש אוכלת נפש אע״פ שהיא צורה דקה. וכבר הורנו על ענין סוד אומרו[168] נהר די־נור נגד ונפק מן קדמוהי ומה הוא אש יורד לנוח על ראשי הרשעים בגהינם. ואמנם כי האש עיקר היוצאת מן האש היסודי הנמצא ממדת גבורה של מעלה ולפיכך אע״פ שהנפש היא צורה דקה מעלה יתרה יש עליה זו האש שאמרנו ותוכל לשלוט עליה ולאכל אותה. ואם תתמה על זה הרי מצאנו ענין הנראה לעין וענין בא בתורה בסודו כמוהו. הרי אתה יודע כי דרך טבע העולם שהמים מכבין את האש והמים שולטין עליו הרי לך בתורה שהאש שלטה על המים והפסידה כחה ואכלה האש את המים כאשר ראינו באליהו בסוד אומרו[169] והמים אשר בתעלה לחכה. כי בנפול האש של מעלה שכחה גדול מן המים של מטה בוער כח המים והבעיר אותו. וכן אפילו היום לפעמים שהאש גוברת על המים. ואם הוא כן להיות כך כל שכן אש של מעלה שהוא מסוד הגבורה על אחת כמה וכמה להיותה שולטת על הרוח שהיא למטה הימנה ועל כל פנים יש אש אוכלת רוח. ואמנם כי עונש הרשעים על שאמרו ז״ל[170] נשמתן נשרפת וגופן כלה כי העונש בזה הגהינם של מטה. ואמנם כי הוא נאחז בסוד גהינם של מעלה

165 המשל נמצא גם בזוהר ח״א קע, א. הוא חוזר בהקשר זה גם בס׳ משכן העדות של רמד״ל, כ״י ברלין, דף נט ע״ב.

166 זוהי השאלה שדן בה הרמב״ן בשער הגמול, ושם נרמז (בראשונה?) ענין גיהנם הכפול.

167 יומא כא, ב.

168 דניאל ז, י; וחגיגה יג, ב. הדרשה על גיהנם והאש היסודית לקוחה משער הגמול של הרמב״ן (פירארה שט״ז, דף יב ע״ב). עיין גם בס׳ הנפש החכמה לרמד״ל, בחלק השלישי.

169 מלכים א יח לח.

170 ראש השנה יז, א, וההסבר הקבלי הוא כמו בזוהר ח״ב קן, א; ריא ב. וכן במדרש הנעלם ח״א קו, ב.

וכבר ידעת [דף יז ע"א] מהו גהינם של מעלה סוד האש היסודי. ואמנם כי עונש הנפש כמו כן בעלותה לראות את פני י"י וחושבת לעלות. ולוקטת אותה גלגל השמש שהוא מסוד האש וחוזרת הגלגל בחלילה והנפש נקשרת בה עד אשר סובבת כל העולם[171]. וזה מפני שדוחפין אותה לחוץ ואינה נכנסת. כי כמה שוערים עומדים על כל פתח ופתח מפתחי ההיכלות של מעלה וכולם שואלים רשות וצווי ומאמר אם תכנס הנפש או אם ראויה להכנס אם לאו[172]. והתבונן במה שאמר החכם ז"ל[173] ראיתי בני עליה והם מועטים וכו' ואמ' [שם] האי מאן דעייל בבר והאי מאן דעייל בלא בר. ועל כל פנים בהיותם עומדים השוערים על משמרות ואין נותנין רשות לאותה הנפש להכנס דוחפין אותה לחוץ והולכת נדחפת [ב]כל העולם כאבן בתוך

171 דברים אלו משלבים דברי הזוהר על גיהנם של מעלה (בהערה הקודמת) לתוך תורתם של הניאו־אפלאטוניקאים היהודים על עונש הרשעים (עיין י. גוטמן בירחון MGWJ 80 (1936), עמ' 182, והמקורות המובאים אצל ש. הורוויץ, Die Psychologie bei den jüd. Religionsphilosophen des Mittelalters, Heft III, (1906) עמ' 205–206. והיא גם דעת הרמב"ם בפי' המשנה בפרק חלק, סי' א'). למקובלים הגיעה תורה זו ממקורות פילוסופיים כגון ס' הגיון הנפש ה, ב ונתבארה באריכות בשני מקורות שלכל הפחות אחד מהם היה ידוע לרמד"ל: (א) בסוד השם של ע"ב, כ"י פירנצי שלחן 44, כ"י 14, דף ז, ע"ב — ח, ע"א; (ב) בהקדמת ר' יעקב בן יעקב הכהן לס' האורה שלו, כ"י מילאנו, ברנהיימר 62, המיוסדת ללא ספק על המקור הקודם. לשונו של ר' יעקב כהן והפסוק הנדרש אצלו מוכיחים, לדעתי, את הקשר בינו לבין דברי הרמד"ל: "הנשמה של הרשע בצאתה מן הגוף קולה נשמעת מסוף העולם ועד סופה ומיד מבקשת לעלות למעלה שהיא נאצלת ממנה ועולה עד אותן הגלגלים והולכת על הדרך הזה עד י"ב חודש ונידונת בחמימות הגלגלים והגלגלים מתגלגלים והולכים מתחת לארץ וכן הנשמה הולכת עד שמתאבדת מן העולם וזהו דכתיב ואת נפש אויביך יקלענה בתוך כף הקלע . . . וזהו ענין גיהנם הנזכר בכל מקום". המעניין הוא כי בספר שושן עדות הובאה תורה זה בלי כל ערעור ובלי להבדילה מתורת הזוהר, והדבר מובן שכן נמצא לה רמז ברור בגוף הזוהר ח"א עז, ב: "כד אסתאב גופא ונשמתא שטייא על אנפי דאוירא דטיהרא וסלקא ונחתא ותרעין לא מתפתחין, מתגלגלין כאבנין בגו קוספיתא [כף הקלע], ווי לון, מאן יתבע לון". אולם בספריו הבאים של רמד"ל חלה התפתחות. בס' הרמון שנתחבר רק שנה אחת אחרי הספר שלפנינו, כ"י בריט. מוז. 759, דף 102b, מרצה עדיין את התורה בנוסח קרוב לס' שושן עדות, אלא שבסוף הספר, דף 110b הוא מבדיל בין שלש דעות על שכר ועונש הנשמות. הדעה השנייה היא הדעה כפי שהובאה כאן ואצל ר' יעקב הכהן: "ודעתם בזה כי הנפש החוטאת . . . רוצה לעלות ונדבקה בגלגל החוזר חלילה ועולה ויורדת וסובבת כל העולם עד שתקבל עונשה כאשר אמר ואת נפש אויביך יקלענה" — ולעומתה הוא מעמיד דעת "כת מקבלי התורה יודעי דעת ומביני מדע ואשר כח בהם לעמוד בהיכל המלך" (כלומר חכמי הזוהר!) על שני מיני הגיהנם. ושלש שנים אחר כך, בשנת 1290, הוא דוחה בס' הנפש החכמה פרק ג' דעה זו (של ר' יעקב וכת האפלאטוניים) מכל וכל: "ואין זה הנכון והדעות הללו הן רחוקות מדרך האמת כרחוק מזרח ממערב". אצל רמד"ל חלה התפתחות מן הדעות שנתן להן דריסת רגל בזוהר עד ספריו המאוחרים, בשעה שהרמב"ן דחה דעתו של הרמב"ם (הקרובה לזו של האפלאטוניים) כבר בשער הגמול, דף טו, ב, ואומר כי אלו "אינם דברים נוחים לדעתינו".

172 עיין במדרש הנעלם לפ' בראשית ונח, ז"ח יט, א וכא, ב; ובהיכלות של פר' פקודי ח"ב רמה, או"ב.

173 סוכה מה, ב.

הקלע כאמרו[174] ואת נפש אויביך יקלענה בתוך כף הקלע עד שיורדת ונשרפת בגהינם כל ימי היות דינה נגזרת. ועל כל פנים סוד ענין זה ארוך[175] אבל רמז הענין די לכל משכיל. ואמנם כי הדין והעונש והעונג והשכר קבלת שתיהן למטה[176] הוא קודם כי בהיות העונג והשכר קודם בגן עדן של מטה ותתעדן קודם כפי מה שאמרנו וכדי לעלות למקום הראוי לה. ואמנם כי סוד הנפש בהמצאה בזה העולם לקיים מצות הבורא ית׳ ולא תהיה הפסק לנחל מבועיה בהתפשטה כנהר אשר לא יכזבו מימיו ולהיות האדם שלם במדותיו אצל בוראו כדי למצוא חפץ למעלה ולא תקבל העונש.

כי תדע לך כי יש ענשים[177] ידועים שהנפש נדחפת לחוץ עליהם ולא תכנס בהיכל המלך. וגם אשר הורו ז״ל כמה עניינים רחוקים וקרובים והודיעו חטאת בני אדם ועונשן. אמנם כי על הכל יש תשובה נמצאת. ואמנם כי מאותם הרחוקים מתשובה יש בהם עברות ידועות ונידמות קלות נגד בני אדם ועליהם נדחין ונדחפין ואינם נכנסים בהיכל המלך. ואמרו ז״ל על אותם המוציאין זרע לבטלה[178] שהחטא גדולה והעונש מרובה ואינו נכנס לעולם לפלטרין כאמרו[179] כי לא אל חפץ רשע אתה לא יגורך רע. ואע״פ כן בהפרדו האדם מהדרך ותשובתו גדולה[180] יוכל להועיל. וכן[181] אותם הרחוקים מלהשתדל בפריה ורביה ואינם מחזיקים להוליד בזה העולם והם הנקראים עירים ואבדה צורתם מאותה הצורה הכוללת כל הצורות. ואינו נכנסת לעולם חוץ אם העון גורם והשתדלותם אינה מחזיק להם לאלה יש להם תשובה והחזרת אצל בוראם [דף יז ע״ב] כדי לקיים מקומם החסר להם ואלה הם הנקראים סריסים שאינם יכולים להוליד והשתדלו בכל יכולתם ולא יכלו עליהם אמר הנביא בהיותם מקיימים העניינים המועילים כאמרו[182] כה אמר י״י לסריסים אשר ישמרו את שבתותי ובחרו באשר חפצתי ומחזיקים בבריתי ונתתי להם בביתי ובחומותי יד ושם טוב מבנים ומבנות שם עולם אתן לו אשר לא יכרת.

ואמנם כי תשובתם מועלת לאלה למען לא תכרת תמונתם מתמונת כל התמונות ולא תתאבד[183]. ועל כל פנים כי אדם הוא כלול מכל הדברים הרוחניים למעלה

174 שמואל א כה, כט והמאמר במס׳ שבת קנב, ב.
175 כפי שהאריך הזוהר בענין זה בכמה מקומות.
176 בגן עדן או בגיהנם שבארץ. 177 בכה״י: עשנים.
178 אין הכוונה לנדה יג, או״ב, אלא לזוהר ח״א נז, א וסב א הקרובים למאמר שלפנינו בכמה דברים מלה במלה.
179 תהל׳ ה, ה. 180 הדגשה זו בזוהר ח״א סב, א.
181 מכאן באו כמה פרטים מזוהר ח״א, קפו ב — קפז, וגם הלשון כמעט זהה בביטויים אופייניים.
182 ישעיה נו, ד—ה.
183 מכאן מתערבים דברי ר׳ עזרא בפי׳ שה״ש על טעם מצוות יבום (״שלא להכרית ולמעט מן התמונה הכוללת כל התמונות״) עם דברי הזוהר בפר׳ וישב ובמדרש רות הנעלם, ז״ח פט, א, ובז״ח כי תצא, במדרש הנעלם וכן מובא סוד בענין היבום ללא שם המחבר (אך ברור כי הוא מהרמד״ל) בס׳ מאירת עיניים לר׳ יצחק דמן עכו בסוף פר׳ בראשית, כ״י מינכן 17, דף 19b—20a. תשבי הדפיס חלק מסוד זה מתוך ס׳ מראות

וצורתו גנוזה בתוכו להקימו בזה העולם ולא תהו בראו לשבת יצרו ולהיותו עומד במעמד הנהר היוצא מעדן אשר אין הפסק בו לעולם ולא תפסק מעיינו ומקורו[184] יהי ברוך. ואם ח״ו האדם הנוטה מהדרך העליונה הזאת ואינו משתדל לקיים הפרי להעמיד אמונה ויסודה על כל פנים כשיצא מן העולם אבדה תמונתו ונכרת[ת] מהיכל המלך. אוי לו לחסרונו. ועכ״פ כי הענין הזה בהיותו הוא ית׳ רב חסד ואינו משנה מדותיו לעולם כתיב בו[185] ועושה חסד לאלפים לאוהבי ולשומרי מצותי הוא גורם ומסבב סבות ועלילות על בני אדם למען לא ישתנו מדותיו ולא ידמו למדת בשר ודם.

והתבונן עד מאד סוד [היבום][186] ולענין גדול בא בתורה בסוד אשר הבורא ית׳ חפץ ורצה בסוד יבום וחליצה כי הענין הוא גדול ועמוק בסוד דרכיו של מקום. ולדעת כי הוא יתברך בורא אמתי וכי הוא אדון כל העולם החפץ בסוד השלמות וגירעון אינו בא לפניו לעולם. ותדע לך כי הוא ית׳ ברא את האדם בריה נכונה מעלה יתירה על כל הנבראים. ונתן בו צורה שכלית חצובה ממקור עליון כפי אשר אמרנו בסוד הנהר היוצא מעדן. כי הוא הממשיך הרצון לבית מקורו. לברכו ולעדור אותו ולעשות בו פרי. והפרי הם הנשמות הגזורות משם[187]. וכשם שהנהר היוצא אינו פוסק לעולם על כל פנים הפרי היוצא ממנו צריך שלא יהיה בו הפסק. כי בעשותו פרי תולדותיו למטה הנהר לא יפסק ולא ימיש לעשות פרי. וכשהוא מונע הענין ופוסק מבועיו יש גרעון והפסק בכח הפרי שיהיה מוכן אצלו. ועל כל פנים בהפסקו יש הפסק ונמצא הפסק וגירעון על ידו. מפני שכל העניינים משתל-שלים [דף יח ע״א] מלמעלה למטה ונאחזים זה בתוך זה והכל דוגמא אחת וענין אחד.

ואמנם כי לפי קיום הכל צריך האדם להיותו בדוגמא של מעלה כענין אמרו ובו תדבק וכתיב והלכת בדרכיו[188] באותו דוגמא ממש. והתבונן ענין אמ׳ שלמה בחכמתו בהיות כל דבריו פנימיים וכלם בשקל הקדש שקולים הבן בהיותו רואה ענין המעלות ועולמות כולם נאחזים זה בתוך זה ודוגמא אחת להם ואמר בסוד אמרו[189] כי האלהים בשמים ואתה על הארץ על כן יהיו דבריך מעטים. ואמנם כי דרשו בו חלש העומד למעלה וגבור למטה יוכל החלש לנצח לגבור כל שכן

הצובאות, כתוספת ל״שר״ת לרמד״ל בעניני קבלה״ (קובץ על יד, ס״ח ה׳ (תשי״א), עמ׳ לד—לה. רמד״ל האריך בסוד זה גם בס׳ הנפש החכמה, וביחוד בס׳ הרמון כ״י בריטיש מוזיאום 759, דף 67a—63b המסתמך ברובו על ס׳ שושן עדות שלפנינו, אלא שהוא מאריך בלשונו.

184 בזוהר: ״ולא יפסיק מקוריה ומבועיה דיליה״.

185 שמות כ, ו.

186 מלה זו חסרה בכה״י.

187 מקור הנשמה מהכסא שהיא ״גזורה״ ממנו (מלשון המשוררים?), כמו במדרש הנעלם בח״א קכה, ב, או מן הנהר היוצא מעדן (שהוא ספירת היסוד), וכאן נתערבבו התמונות.

188 דברים י, כ; שם כח, ט.

189 קהלת ה, א והדרשה בקהלת רבה שם.

הוא ית׳ גבור למעלה ואתה חלש למטה על כן יהיו דבריך מעטים במיעוט דברים. אבל על הענין הנכון אשר אמרנו בהיות כל העולמות דוגמא בתוך דוגמא מהיסוד הראשון עד היסוד האחרון להיותו ית׳ אחד בלא פירוד. וכאשר האדם נברא בצלם אלהים דבר מוכן בדוגמתו כנגד מעלה. כי גם אמנם הבן להיות מעלה ומטה נאחזת בה. והוא ית׳ המציא מציאות האדם בצלמו הוא למעלה והאדם למטה הוצרך לומר כי האלהים בשמים ואתה על הארץ מוכן להיות בצורתו ודוגמתו ודאי הוא למעלה ואתה למטה להלוך בדרך אחת אחריו. ואמנם על כן יהיו דבריך מעטים כלומר דבריך ועסקיך וצורך גופך יהיו מעטים הואיל ואתה צריך להיות בדוגמא אחת כמותו. והואיל והדבר כן צריך האדם להתדמות אליו בכל אשר יפנה ישכיל היאך יתקרב קורבתו לנגדו וידמה ליתרו[190]. וכל אשר מסבב מסבות לסור מדרכיו ויסטה אורחיו על כל פנים ממעט הדוגמא ומבזה אותה. ועל כן האדם אשר הלך לבית עולמו וסר מדרך זה כפי אשר אמרנו על כל פנים שיחת ופגם יסודו של עולם שדומה בעיניו שלחנם ברא הקב״ה אבר הברית בו ופוגם הברית. על כן אינו נכנס בהיכל המלך[191]. ונכרת תמונתו. ולא יהיה לו חלק עם הצדיקים. והוא ית׳ בחר תיקון הנפש לתקנו וסוד ענין הפרשה מורה על ענינו ותכונתו כי ממנו תצא תיקון הענין והליכתו ותשובתו ועילתו אשר יעלה אם יזכה.

ואמנם על מה שפרשו[192] לא תהיה אשת המת חוצה יבמה יבא עליה. הענין נכון למבין בהיות התועלת [דף יח ע״ב] אשר הוא עושה בלכתו אל הכלי אשר הניח שם אחיו[193] ביום המעשה והוא הולך לעבוד בו עבודת מתנה להוציא לאור משפט ולאור באור החיים. כי גם אמנם כמו שהיתה קבלת החכמה ביד האבות כך היתה קבלת החכמה זאת בידם מסורה. וידעו כי תועלת הענין מאת השם גזורה[194]. ואמנם כי יהודה גבר באחיו והוא התחיל לפרסם הענין בעולם כפי קבלתו[195]. וגם כי המפרשים התעוררו על ענין שת שבא בסוד הענין הרמוז באמרו[196] כי שת לי אלהים זרע אחר תחת הבל והסוד הוא נכון לכל מבין משכיל. והנה אונן בעשותו כפי אשר יסרהו אביו כאמרו בא אל אשת אחיך ויבם אתה וגו׳ וכתיב בו וידע כי לא לו יהיה הזרע ידיעה ברורה היה לו בענין[197] והוא לא קיבל לעשות חסד עם אחיו וגמגם הענין ולא רצה לעשותו ועל כן כתיב[198]

190 יש סימן מעל למלה המשובשת, אבל אין תיקון בכ״י.
191 השוה פרטים אלו במדרש הנעלם לרות, ז״ח פט א (שם בא לשון ״הפגים״ במקום פגם. הביטוי ״ונכרת תמונתו״ בא בזוהר ח״א קפו, ב (בסוף העמ׳) בארמית: ״ואתגזר דיוקניה מתמן״. ובז״ח דף נט, א: ״אשתיצי מדמיונא דכליל כל דמיונין״.
192 דברים כה, ה.
193 בזוהר ח״ב צט, ב (ועוד הרבה ב״סבא״).
194 רמז ללשון הרמב״ן לבראשית לח, ט.
195 כלומר: את סוד הגלגול של נשמת האח המת.
196 ברא׳ ד, כה. הכוונה לגלגול של הבל בשת? כך הובא הפסוק גם בלשון רמד״ל על היבום בס׳ מאירת עינים (עיין הערה 183), ואח״כ כמה פעמים בס׳ התיקונים.
197 כן דברי הרמב״ן לברא׳ לח, ח—ט.
198 שם לח, י׳.

וירע בעיני י״י אשר עשה. ועל כן הוא ית׳ בחר בענין זה כדי לטהר ולתקן העקום.

ומזה הדרך יש לעיין ענין אחר בענין סוד דרכיו של מקום ומשפטיו וחוקיו להוציא לאור משפט בסוד צדיק וטוב לו. צדיק ורע לו. רשע וטוב לו. רשע ורע לו. כי הדברים סתומים מבעלי העין [199] לסוד ולעיין בסודו. כי גם אמנם כי המשפט לאלהים הוא והסוד עמוק מאד זולתי לבעלי שכל היודעים [200] עיקר הענין האמתי היוצא מזה הדרך. ואמנם כי על זה היה דוחק איוב וצדקה [201] נפשו מהשם ית׳ ואומר [202] תם אני והיה מטיל דברים [203] כלפי מעלה ולא היה יודע איזה הדרך יחלק אור וחשך [204] וגם חביריו כמו כן כי לא היו יודעים ענין סתימת הדברים והיאך הם עמוקים ודיניו של הקב״ה [205] שהם כלם במשפט ולא מצאו מענה להרשיעו ולשיב אליו דברים נכונים. ועל כן כאשר בא אליהו וחרה אפו באיוב וגם בשלשת רעיו כאמרו [206] ובשלשת רעיו חרה אפו על אשר לא מצאו מענה וירשיעו את איוב. והוא אליהו בראותו כי רוח השכל וגם רוח החכמה אזל מלביהם ולא ידעו לו להשיב הוצרך והשיב המענה כפי הראוי והוציא לאור משפט מה שלא היה יודע איוב ולא היו יודעים חביריו וכשגלה הדבר והודיע העניינים סתומים מסוד משפטיו של הקב״ה אזי איוב נאלם ולא הוציא מענה מפיו כבראשונה שלא היה יודע [דף יט ע״א] כלום. ושם ידו לפיו וסבל בסבר פנים יפות דחקו וענשו. כי בהיות הדברים סתומים וכלם במסגר חתומים בני האדם אינם יכולים לעמד עליהם וחוזרים אצל הבורא ית׳ בדברים ומטילים הדברים מרוב צערם אצלו זולתי כי הבורא ית׳ רב חסד ואינו משנה מדותיו בשביל השוטים ואינו רוצה לאבד עולמו עליהם [207] כי הוא מלך ורם ונשא ואינו רוצה לדון לבני אדם כשהם מטילים אצלו דברים מרוב צערם על כי אינם יודעים משפטיו ודיניו. וזהו אמרם ז״ל בגמרא בבא בתרא [208] מנין שאין דנין לאדם לפי צערו שנאמר איוב לא בדעת ידבר וגו׳ שהקב״ה דן כל דבריו לכף זכות כאדם שאינו עומד בדעתו אין לו דין כשאר בני אדם ואין לשים דבריו במשקל.

ומה נחמד הענין על אותו הנותן צדקה לעני [209] שהוא עושה שלום למעלה

199 צ״ל מבעלי העיון? 200 בכ״י הידועים.
201 בכ״י וצדקו. 202 איוב ט, כא.
203 כן לשון הרמד״ל גם בשאר מקומות כאן.
204 איוב לח, כד.
205 כלומר: חוקי הגלגול, וכן קורא לסודות הגלגול בזוהר ח״ג קעז, א: דינין טמירין דקב״ה כשהוא מפרש פסוקים בדברי אליהוא הרומזים לכך.
206 איוב לד, ג.
207 עבודה זרה נד, ב, וכן בהקשר קרוב לענין שלפנינו במדרש הנעלם פ׳ נח, ז״ח כב, ד.
208 ב״ב טז, ב, על איוב לד, לה, וכן במאמר הנ״ל במדרש הנעלם. ורמד״ל העביר לאיוב את הדברים שנאמרו שם על נח.
209 כל הדרשה הבאה נמצאת, לעתים מלולית, במדרש הנעלם לרות, ז״ח עה, גו״ד. הלשון העברית של שני המאמרים קרובה ביותר, אבל בזוהר אין סטיות כמו ״מטיל דברים כלפי מעלה״ במקום מטיח. מאמר מקביל לזה נמצא בסתרי תורה לפר׳ אחרי, ז״ח מט, א.

ועושה שלום למטה ועושה שלום ומרבה שלום בין העליונים והתחתונים. מפני כי העני בראותו דחקו וצערו הוא מטיל דברים אצל בוראו ונכנס עמו במריבה גדולה ודן דין אצלו וכשבא אדם הזוכה והוא נותן לו צדקה והעני אוכל ושותה ממה שנתן לו וחוזר ומברך לש״י ומרבה אצלו בדרך שלום ומבקש ממנו מחילה וסליחה ואזי הוא שלום. ואמנם כי מדת צדקה הוא שלום וע״כ בהיות האדם יושב בצערו בהגיע אליו הדין של מעלה והוא אינו יודע ענייניו מטיל דברים כלפי מעלה וחוזר אצל בוראו בדברים אשר לא כן הוא ית׳ אינו נכנס עמו בדין אלא חושב כל דבריו כאדם שאין לו דעת ואומר דברים לפי שטות. כך איוב בהיותו בצערו והוא לא ידע הדרך האמתי שב אצל בוראו בדברים אשר לא כן עד שהודיע אליו אליהוא ענין סוד דרכיו של מקום. וכי כל משפטיו ישרים ונכוחים וישרים למוצאי דעת. וגם אמנם כי בכמה מקומות הודיע אליו סוד דיניו של הקב״ה בזה. ועל כל פנים אע״פי שהמפרשים דברו הסוד כפי הראוי והראו העניינים בפסוקים [210]. במקום אחד גלה והודיע הענין וסודו. והנה דרשו רז״ל על ענין סוד אמרו בדבריו של אליהוא [211] אף אמנם [אל] לא ירשיע וגו׳ ואמרו [212] אם ישים אליו לבו רוחו ונשמתו אליו יאסוף. כי הסוד על ענין כוונת האח החי במת וכוונתו בו כאמרו אם ישים אליו לבו כל כוונתו והשגחתו בו. כי כן כל הדברים בהיות [דף יט ע״ב] הכוונה רודפת אחריהם על כל פנים אותם הדברים נישגות. כי העניינים שהם ברוח בכוונה בלבד. כי תוכל לדעת שמשך הרעיון ומחשבה מושך הדברים הרוחניים אצלו וממציא ממנו חפצו. ואמנם כי הדברים הגופיים אינם נישגים זולתי ברעיון המחשבה ובפועל שצריך בו באותו הענין נפש וגוף הכוונה והמעשה [213]. ולפיכך הדברים הרוחניים נמשכים ברוח ובכוונה. ועל כן הוא הסוד אמרו אם ישים אליו לבו רוחו ונשמתו אליו יאסוף וימשוך הרוח ברוח [214]. וכן סוד אמרו [215] יגוע כל בשר יחד ואדם על עפר ישוב. והנה מצאנו ענין רות המואביה אשת מחלון בנה של נעמי בהיות הגואל בועז קרוב המשפחה והכוונה היתה נכונה כפי הראוי והוצרך בכוונת שניהם ביחד יצא בן מהם והשכנות הודיעו הענין. ואמנם כי אמרו [216] על ענין השכנות שהוא סוד מורה על נשמתן של אותם שמתו בלא בנים שהן שכנות

210 רומז כנראה לפירוש הרמב״ן לאיוב המפרש כמה מדברי אליהוא על הגלגול.
211 איוב לד, יב—יד.
212 הדרשה על פסוק זה בקשר עם סוד היבום באה במדרש הנעלם לרות, ז״ח פט, ג. קצור ממנה נמצא גם בזוהר ח״א קנה, ב בקטע הנרשם ל״סתרי תורה״, אבל עקר דברי רמד״ל סובבים דווקא אל הנוסח במדרש הנעלם. מצד שני, כבר הוכיח י. תשבי (קובץ על יד, ספר ה׳, תשי״א, עמ׳ יב) כי רמד״ל הביא את המשך המאמר מ״סתרי תורה״ בח״א קנו, ב (כמעט מילולית) בשו״ת שלו, בהקשר אחר. הדרשה על איוב לד, יד גם בשו״ת אלו, עמ׳ לד.
213 כל זה לקוח מח״א קנה, ב: רעותא ומחשבה משיך משיכו ועביד עובדא.
214 בזוהר ח״ב קסב, ב: רוח אמשיך רוח.
215 איוב לד, טו — וכן נדרש פסוק זה על היבום בזוהר ח״א קפז, ב וח״ג קפ, א.
216 רמד״ל מפרש כאן ביתר בירור מה שרמז במדרש הנעלם לרות, פט, ג.

בעולם הזה והנה אמרו[217] ילד בן לנעמי ולא אמרו יולד בן לבועז ורות אלא לנעמי כי כך היה הוא מפני שהיא מצאה אבדתה[218] ותקראנה שמו עובד כך הוא ודאי ולא קראו לו מחלון. ואמנם כי זה הוא הסוד[219] והיה לך למשיב נפש וגו׳ וודאי כי הענין ידוע לכל משכיל. ועל כל פנים הנה הסוד נכון וידוע על סוד הכוונה הידועה בזה. והנה תוכל לדעת כמה התעוררו על זה אנשי לבב והודיעו הענין על סוד אומרו בקהלת[220] ובכן ראיתי רשעים קבורים ובאו. ותדע לך כי הם ז״ל משלו משל[221] לאותו שנטע אילן ראה שלא הצליח עקרו ושתלו במקום אחר וכן עשה הרבה פעמים שנאמר הן כל אלה יפעל אל פעמים שלש עם גבר. ואמנם כי הענין רמזנו והודיענו וכן על ענין אונן שכתוב בו[222] לבלתי נתון זרע לאחיו והבן. והתבונן על כי סוד הענין בכוונת שניהם[223]. והנה התעוררנו עליו היא שהיא כסא לנוח בו מהו הוא הענין להיות אותו הכלי מוכן אצלו ולא אחר. הם ז״ל הודיעו ואמרו ורמזו רמז עליו בסוד אמרו[224] פרא לימוד מדבר באות נפשה שאפה רוח. ועל כל פנים כי שניהם עומדים בתועלת הדבר וכמו כן הענין. ולפיכך הבכור והראשון שהכונה תופשת בו יותר כמאמ׳[225] והיה הבכור אשר [תלד] יקום על שם אחיו המת. ולא השני והשלישי. ואמנם כי על זה הפסוק התעוררו ז״ל[226] בענין אחר והודיעו [דף כ ע״א] הפשט בהפך הכונה. ואמנם כי כל דבריהם עליהם אין להוסיף וממנו אין לגרוע. כי כל העניינים כדבריהם.

ונחזור על מה שהיינו בביאורו בענין צדיק וטוב לו צדיק ורע לו. כי כבר התעוררנו בכוונה אשר אמרנו בהיות הסוד קשור בזה הענין ואמרו ז״ל והודיעו בכמה פנים בענין זה. ואמנם כי הם הודיעו ואמרו[227] צדיק ורע לו על שעבר כי הוא ית׳ ארך אפים ונותן אריכות לרשע עד הזמן אשר הוצרך לקחת נקמתו ממנו ומעניש אותו על מה שעבר וזהו צדיק ורע לו. כדי לנקות אותו וילך בחמדה מה שלא היה קודם. צדיק וטוב לו עדיין לא עשה על מה שיסמוכו קודם לכן. כמו האחר שהוא ית׳ מבקש להענישו ולהכביד עולו על מה שעבר. ואמרו ז״ל[228] על סוד אומרו[229] וי״י חפץ דכאו החלי אם תשים אשם נפשו יראה זרע יאריך ימים

217 רות ד, יז, וכן פירש גם בס׳ הנפש החכמה, סוד היבום.
218 כן לשון המדרש הנעלם. 219 רות ד, טו.
220 קהלת ד, י. נדרש על הגלגול בזוהר ח״א קפח, א; מדרש נעלם בז״ח נט, ב.
221 מדרש רות הנעלם, ז״ח פט, א (מלולית עד הפסוק איוב לג, כט ועד בכלל).
222 ברא׳ לח, ט.
223 אשת האח המת והיבם, וכל המאמר הזה עד סוף הפיסקא נמצאו כמעט מלה במלה במדרש הנעלם בז״ח נט, ב.
224 ירמיהו ב, כד, ועיין גם בס׳ הנפש החכמה המביא גם את פתיחת המאמר במדרש הנעלם, ובשו״ת הרמד״ל מהד׳ תשבי, עמ׳ לד.
225 דברים כה, ו. עד כאן הובא מהמדרש הנעלם.
226 יבמות כד, א. שם מפרשים, בניגוד לכוונת הזוהר והרמד״ל, שאם נקרא המת יוסף, קורין גם את הבכור יוסף.
227 ס׳ הבהיר, סי׳ קצה. 228 בזוהר ח״א קפז, א.
229 ישעי׳ נג, י.

חפץ דכאו מה שאינו חפץ באדם אחר. וכן רשע ורע לו בזה הענין על מה שעבר ואע״פי שעכשיו מתחדש להרע פורעים ממנו על מה שעבר. ורשע וטוב לו עכשיו הוא מתחיל ואין חפזון לפניו ית׳ כי הוא ארך אפים ואינו משנה מדותיו ודרכיו. ועל הדרך הזה[230] תוכל לדעת ענין איוב ומעשהו וענשו ומשפטהו ואע״פ כן שהוא לא ידע הענין קודם לכן והודיעהו אליהוא ושתק ולא ענה עוד כבראשונה.

ואמנם כי כבר הודענו בענין זה כפי הראוי. והתבונן בהיות זה פועל אלהים ועניינו וכי הוא נכון לכל משכיל עכ״פ אם מאן יאמן יבמה ולא רצה ליבם מצוה הוא לעשות חליצה ולא יאות ליבם[231]. ואם יקשה בעיניך הרי ידעת על מה שאמרנו בהיות כוונת שניהם ביחד ולא תתפרדנה הכוונות כדי להמשיך הרוח ברוח. ואם הוא אינו רוצה או הכוונה אינה נכונה להיותם בכוונה אחת אין היבום שוה כלום. והואיל והענין הצריך אינו נהיה על כל פנים אינו הגון להיותם ביחד. ומצוה הוא לעשות חליצה[232] ולהיותם נחלצים ונפרשים לעולם כאמרו חלץ מהם[233]. ואמנם כי עומק הענין בהיות המנעל בסוד גדול על ענין מה יפו פעמיך בנעלים[234]. והתבונן על מה שאמרו ז״ל בפרק הרואה[235] מת בבית סימן יפה וכו׳, נטל כלים מן הבית כגון מסאניה וכו׳. ואם תוכל להתבונן על מה [דף כ ע״ב] הענין מיוסד בהיות המת נוטל מנעליו שהוא סימן רע לו. וכאשר הסתכל על ענין שהאשה חולצת מנעלו וחובטת אותו בארץ תוכל לדעת כי הוא תועלת למת באותו העולם[236] ואינו חוזר לעולם והם יפרדו איש מעל אחיו הפרדת עולם[237]. על כן

230 על פי סוד הגלגול.

231 הדברים הבאים על סוד החליצה מיוסדים בחלקם על חלק ה״פקודא״ (השייך לגוף הזוהר), בסוד היבום והחליצה, שנדפס בראשונה בהוספות לדפוס קושטא תצ״ו, ח״ג דף שט, ב. (אולי נלקח מדפוס קרימונה, אך לא מצאתיו שם אבל בטפסים של דפוס מנטובה מצאתיו לפעמים בתוספת כ״י, בשולי הגליון לח״א קפו, ב). סוד החליצה זה היה לעיני רמד״ל גם בחלקו השני המדבר על שלמה המלך ומלכת שבא, כפי שהוכחתי בתרביץ יט (תש״ח) עמ׳ 168—169. מעניין שבס׳ הרמון, כ״י בר. מוז. דף 67, נעלמו הלשונות מה״פקודא״.

232 ב״פקודא״ הנ״ל נאמר: ״הואיל ולית רעותא דהאי או דהאי ולא אתתקן בחביבו, אית לחלוץ״.

233 הושע ה, ו. אופן הבאת הפסוק כאן איננו כפי שבא ביבמות קב, ב אלא כפי שבא במדרש הנעלם לפ׳ כי תצא, ז״ח נט, ב.

234 כן הובא שה״ש ז, ב גם ב״פקודא״ הנ״ל כמורה על ״אתר דשריין חיים בשפירו דתיקונא דרגלין״. וכן בס׳ הנפש החכמה, בסוף סוד יבום וחליצה: ״יש מי שתיקונו במנעל״, ועיין גם ח״ג קפ, א.

235 ברכות נז, ב, וכן רומז למאמר זה גם בשני המאמרים הנ״ל על חליצת הנעל בזוהר ובפקודא.

236 וכן בזוהר ח״ג קף, א. לשון חביטה כאן כנגד ״לבטשא ליה להוא נעל בארעא״ שבזוהר, ואילו לשון הרמב״ם בהלכ׳ יבום וחליצה פ״ד, ו: ״ומשלכת אותו לארץ״. בפקודא הנ״ל נאמר: ״לאשלפא ליה [לנעל] ולמיהב ליה בעפרא״, ולשון זה בעברית בס׳ הנפש החכמה, שם.

237 זהו פירוש המדרש הנעלם בז״ח נט, ב: ״מלמד שצוה לו הקב״ה בדרך כבוד מאשתו מכל וכל״, ויוכל להתגלגל בגוף אחר או למצוא מנוח בעולם הבא. ול״תועלת גדולה״ זו רומז גם בס׳ הנפש החכמה, ובס׳ הרמון, שם.

יש לך לדעת קצת דרכיו של מקום. וכי כל משפטיו אמת צדקו יחדיו וכולם ישרים למוצאי דעת ולאשר רוח הש״י עליהם ודי בענין זה על מה שרמזנו בסוד הנפש.

## השער השלישי

### פתחו שערים ויבא גוי צדיק שומר אמונים

שער חלקי המעלות בסוד האמונה על מה שהתעוררנו בתחלה. תדע לך שכבר התעוררנו והקדמנו הקדמות לענייני החכמה הנוראה בהיות המדרגות גדולות במעלות הסולם המוצב ארצה וראשו מגיע השמים. ואמנם כי מלאכי אלהים עולים ויורדים בתוך אותו הסולם. והנה תדע לך כי חלקי המעלות הם ז׳ והכל הוא בז׳ כענין ז׳ גלגלי התנועה אשר התעוררנו בהם וז׳ כוכבי לכת כפי אשר אמרנו וז׳ ארצות וכן כל הדברים כלם משתלשלים ויורדים כלם בסוד שבע. ומהענין אשר הודענו לך בתחלה על שנים המעלות שהם מעמידים הכל והכל נכלל בהם ויוצא מהם כאשר הודענוך בסוד אמרם ז״ל[238] שני רקיעים הם שנאמר לי״י אלהיך השמים ושמי השמים. ואותו החכם שאמר ז׳ הכל הוא על ענין אחד מוכרח כאשר אמרנו. ואלו הז׳ הם התפשטות השנים רקיעים הנעלמים. הנשאים והרמים. שהם אינם ניראים ואינם נישגים כאותם הז׳ שהם הנראים לעין המשכילים. כי מכאן הדבר הנגלה יותר והסתום הוא אותם השנים המעמידים הכל וגם אמנם אע״פ שהם שנים האחד הוא המעמיד הכל והאחד הסתום הוא הנותן בו כח להעמיד את כולם בכחו. ואמנם כי סוד התשיעי הוא מעמידם בכח שנותן בשמים כי השמיני הוא מעמידם בכחו ונותן קיומם וכלם מתנועעים [דף כ״א ע״א] על ידו. וכבר רמזנו על ענין זה וכבר התעוררנו על שני רקיעים בסוד שני העולמות[239]. והתבונן על מה שרמזנו בסוד אב״ן הראשה תשואות חן חן לה. והיא האבן הנקראת אבן ישראל וכל הבנין עליה מיוסד. וכאשר תסתכל במעלות כי עץ הדעת טוב ורע ועץ החיים הכל הוא ענין אחד בסוד אבן ישראל. והואיל והיינו בביאור זה יש לך לדעת כי עץ החיים ועץ הדעת טוב ורע שניהם סוד [אחד] ואין זה בלא זה כי בהיות עץ החיים משתרש על החיי״ם אשר למעלה והוא הגלגל השמיני המעמיד את הכל והוא עיקר הכל וסוד ההויות משם יצאו ואליו ישובו ועל תוצאות החיים.

ואמנם כי קראו רז״ל למקום הזה חיי המלך. והבן סוד אמרם ז״ל[240] מה בין נדר לשבועה כי שבועה הוא בסוד ז׳ קצוות מקום[241] והוא מלשון שבעה. והתבונן על ענין ז׳ כבשות שהעמיד אברהם כשהשביע לאבימלך על ענין הבאר. ונקרא על כן באר

238 חגיגה יב, ב, על דברים י, יד, ועיין למעלה, הערה 56.

239 עיין למעלה, עמ׳ 338 ואילך, על סוד הגלגלים והרקיעים, ומוסיף סימבוליקה על יסוד ומלכות כנגד שני העצים בגן עדן המשתרשים בחיים שהם הבינה.

240 ספרי במדבר ל, ג (סי׳ קנג): ״נדרים כנודר בחיי המלך; השבועות כנשבע במלך עצמו״.

241 לפי גירסת מקובלי ספרד בנוסח ס׳ יצירה.

שבע מלשון השבועה[242] שהיתה בסוד ז׳. כי השבועה הוא בז׳ קצוות מקום. והנדר הוא למעלה ונתלה בגלגל הח׳ המעמיד את הכל ומקיים הכל[243] והוא נקרא חיי המלך על כי הוא רם ונשא והחיים יוצאים מתוכה[244].

ואמנם כי עץ החיים על כי הוא נשרש בסוד החיים. ועץ הדעת טוב ורע על כי הוא מתפרנס מסוד שני הכרובים העומדים עליו[245] והוא ניתן בין שניהם והם נקראים טוב ורע כי האחד טוב והאחד רע. ואמנם אילן זה יודע אותם ומתפרנס מתוכם. ולפיכך נתכנה האילן עליהם. ועל כל פנים אע״פ שאילן זה עומד בין שני הכרובים לקבל מהם פרנסתו הידועה ומאכליו ומשקיו מעץ החיים יצאו. כי גם אמנם אמרו ז״ל[246] עץ החיים מהלך ת׳ מאות שנה וכל מימי בראשית מתפלגין מתחתיו ומשם שואבים עד אשר כולם נזונים מהשפעת העליונה. כי החיים יורדים מעם המעלה העליונה עד אשר מגיע אצל עץ הדעת טוב ורע דרך אותם המקורות העומדים עליו והוא נשקה ונרוה ומשם שואבים כל התחתונים אשר למטה חיות השדה. ואמנם כי ממשקה האילן הזה נפרדים ונשקים כולם בסוד ישקו כל חיתו שדי ישברו פראים צמאם[247]. וזה עץ הדעת טוב ורע הוא האילן שנצטוה עליו אדם הראשון לבלתי אכול ממנו כי על כל פנים נצטוה לתועלתו [דף כ״א ע״ב] מפני שהיה לו להדבק בעץ החיים אשר החיים של מטה בו תלויים ויהיה קשור בקשר החיים לעולם. ואמנם כי עבר צווי בהדבקו בעץ הדעת טוב ורע מקום אשר המות שרוי בתוכו[248]. וכבר אמרו על ענין אומרו[249] ומפרי העץ אשר בתוך הגן אמרו[250] אשר בתוך האשה. סוד אמר שלמה בחכמתו ומוצא אני מר ממות את האשה וכתיב רגליה יורדות מות שאול צעדיה יתמכו[251]. ומפני אשר נתדבק בתוכו גרם מיתה לכל תולדותיו אחריו. ואם תאמר אם הוא חטא וגרם מיתה לעצמו מפני מה גרם מיתה לכל תולדותיו אחריו. תדע לך כי קושייתך נכונה ונכוחה. אבל כבר ידעת כי ענין העולם הושת על דרך טבע אמתי ואין דבר יוצא מידי תנועתו לעולם חוץ כל מה שהוא אצל הבורא ית׳ שהוא הנהגתו בלא טבע. ואין מעשיו מתנהגים בטבע. אלא הכל אות ומופת[252]. והכל תמהים על מעשיו

242 בראשית כא, כח—לא. אולי יש קשר בין מאמר זה והדרשה והמאמר בזוהר חדש המכונה (בטעות) ״סתרי תורה״ לפר׳ תולדות, עיין שם כו, ד — כז, א. ברם, המקור העיקרי הוא בסוד השבועה לר׳ אשר בן דוד, מהד׳ חסידה ב״הסגולה״ חוב׳ טו (עמ׳ 21) ובנוסח הקצר של סוד זה שם, חוב׳ יב (עמ׳ 17).

243 לשון ר׳ אשר בן דוד, שם, עמ׳ 17.

244 זוהר ח״ג, מ, א: ״אתר דאקרי חיים ונפקין מתמן חיין״.

245 ספירות נצח והוד.

246 בר׳ רבה פ׳ טו.

247 תהל׳ קד, יא; עיין זוהר ח״א לה, א.

248 זוהר ח״א לו, א: אתדבקת באתר דמותא, וגרימת לכל עלמא מותא.

249 ברא׳ ג, ג.

250 פרקי ר׳ אליעזר פ׳ כא.

251 קהלת ז, כו ומשלי ה, ה.

252 כדעת הרמב״ן במקומות רבים בפירושו לתורה.

ופעולותיו. ומפני זה ניכר שהוא אדון כי כל ענייניו חוץ מדרך הטבע כדי שיתמהו הכל אבל העולם הזה אשר למטה הכל מתנהג על ענין דרך הטבע. ואין דבר יוצא מדרך הטבע לעולם. ודע והשכל כי היום שנולד אדם הראשון הושם עניינו על דרך טבע כדי שהטבע יתנהג בו ובכל תולדותיו אחריו. ואמנם כבר ידעת טבע העולם כי הגבור בגבורתו אם יוליד בן טבעו להוליד בן יותר שלם באיבריו בלא גרעון מאדם אחר. וזה הפך הוא והחלש כי בחלישותו אם יוליד בן חלישותו גורם חלישות אותו הבן. ואמרו חכמי המחקר[253] כי אדם אחד היה יודע ומכיר בפרצוף בני אדם. ויום אחד בא לפניו בחור אחד וראשו לבן ופניו קמוטות מעט, אמר ודאי בן זקן הוא כשנולד זקן היה אביו ובימי חלישותו עשאהו ואמו בת ארבעים שנה שהוא תשלום ימים הראויים ללידה. וכמו כן אמרו בעלי הטבע על אדם חולה וחליו תמידית בו אם הוא יוליד אותו הבן שואב אותו החולי. ועל כן אל תתמה על אדם הראשון כי באוכלו מאותו העץ נשתאבו איבריו ממנו[254] ונבלע אותו המאכל בכל איבריו שיהיה תולדתו וכל שאר הבאים באותו הטבע ממש ונתדבק אותו החלי באיברי כל אחד ואחד [דף כ"ב ע"א] הואיל ונתהווה מאותו הטבע. ואמרו על אדם אחד שעבר יום אחד בשוק הרוכלים ולקח סם אחד ואכל ממנו ונולד כאב במעיו והוליד בן כל ימיו היה אותו הבן בזה החלי. וכן הוא כמו כן הוליד אחר והיה בזה החלי עד שנתפשט בדורותיו אחריו. כל שכן אדם הראשון באכלו דבר גדול דוגמא אלהי דבר חזק וכבד כמוהו אל תתמה בהיות כל איבריו נשאבים ממנו. ולהוריש חלי טבע זה לדורותיו אחריו בהיות כולם מיוסדים על החלי הזה. ועל כן אדם הראשון גרם מיתה לתולדותיו אחריו בהיותם מיוסדים בטבעם על זה החלי. ואמנם כי גם בענין הזה סוד גדול בסוד הנשמות העליונות להיותם מיוסדים בזה העולם השפל לעשות תועלת[255] ושלמות כפי אשר נפרש בע"ה. כי על כל פנים הוא יתי המציא הנשמות בזה העולם השפל והורידם בגופות בני אדם והכל לתועלת ידוע מה שאין הענין דרך טבע אלא דרך סוד אלהות ובע"ה נרמוז בו רמז למען נוכל לדעת הדרך אשר נלך בה.

ונחזור על הענין מהעץ הדעת [!] אשר אכל ממנו אדם הראשון וחטא בו. ואם תאמר הואיל והסוד הוא ברמז זה הרי אינו אוכל ולא אכל ממנו לעולם אלא הכל משל היה חלילה חלילה כי ודאי אכל וודאי היה[256]. ועל ענין הכתוב בתורה אע"פ שמורה הדבר על סוד אחר עמוק הענין היה ודאי והסבה היתה כדי להשלים דבר אחר גדול מאד וזהו הדבר הכתוב בתורה אירע ואירע להשתלם בזה העולם על דוגמת דבר אחר גדול מאד וסוד עמוק. כמו כן הענין הזה תדע לך כמו שידעת

253 איננו בס' הסודות המיוחס לאריסטו. שמוש הלשון "יודע ומכיר בפרצוף" מזכיר את ס' היכלות רבתי, סוף פ"א.

254 צורה זו של הפועל שגורה בזוהר (אשתאב) ובכתבי רמד"ל ואינה מצויה לפני־כן.

255 שמוש לשון זה גם בפרשה החדשה (ובאמת הקדומה) למדרש הנעלם לס' בראשית בס' היובל לפרופ' ל. גינצברג, עמ' תלט.

256 כדוגמת לשון "אכילה ודאית" במדרש.

בתחלה כי גן עדן הוא בארץ ובו עץ החיים ועץ הדעת טוב ורע אילנות ממש ניטעות בארץ. ואמרו[257] על חכמי יון הקדמונים כי בקשו לדעת על המקום הזה והלכו דרך נהר פרת על שפת הנהר מפני שהנהר ההוא יוצא מגן עדן אשר בארץ ולזמן הרבה כאשר הגיעו אצל המקום אשר הוא שם כחצי מיל להט אותם להט החרב המתהפכת ונשרפו ואבדה חכמת היונים הקדמונים. ואמרו על יושבי הארץ הלזו שרואים מרחוק גן עדן ועץ החיים בתוך הגן ועץ הדעת טוב ורע ואין יכול להתקרב אצלו מפני יראת להט החרב המתהפכת. ועל כן אל תתמה ותאמר שגן עדן הוא בשמים בלבד ואינו במקום אחר אלא הוא למטה והוא דוגמא של מעלה. וודאי אדם הראשון נכנס בזה של מטה ואכל [דף כ״ב ע״ב] מאותו האילן שהוא דוגמא של מעלה. ואע״פ שהסוד והענין הוא קשור למעלה. והתבונן כי על דרך [זה] נגרש מתוך הגן ונגרש מתוך המעלות העליונות שהיו בו בתחלה. אמנם כי עץ החיים ועץ הדעת טוב ורע זה עם זה כלל ופרט[258].

ונחזור על מה שהיינו בביאורו בהיות עץ הדעת טוב ורע כלה הידועה אצל הכ״ל שמורה והכ״ל נכנס ומפרנס אותם. והתבונן בהיות ים החכמה משקה לכל חייתו שדי וזהו המקום שנקרא[259] שדה אשר ברכו י״י כאמרו כריח שדה אשר ברכו י״י. ומה נורא הענין סוד אומרו[260] כמראה הקשת אשר יהיה בענן ביום הגשם כן מראה נגה סביב. כמראה הקשת בהיות כל הגוונין נראין בתוכו ירוק ואדום ולבן והוא המראה אשר נאמר בו דמות כבוד י״י. ואמנם כי קשת סוד עמוק ונראה בענן כי כן עניינו להיותו עומד בענן. ולכן תדע לך כי הקשת הוא ביום הגשם והוא הנקרא אות ברית. ואמנם כי הקשת בלשון נקבה הוא כאמרו[261] והיתה לאות ברית. ואמרו קשתי קשתותי[262]. וביום הגשם בהיות הגבורות[263] לעולם נזכרים ונעשים. ולעולם בין שנראה הקשת בין שלא נראה ביום הגשם הגבורות נחברים ונתהווים. אבל בהיותו נראה הקשת אזי אות ברית בתוכה. והדין מסתלק מן העולם. ועל כן בזמן שאין הקשת נראה אזי הגבורות כמו כן. ולעולם נשיאים ורוח וגשם[264] כי אין גשם בלתי רוח. ובזה תוכל להבין כי סוד הגבורות באחד. ולעולם כשנראה הקשת בענן אזי אות ברית בתוכה והסוד[265] וזכרתי את בריתי וגו׳ כי אין זכירה בלתי אות ברית. ולכן תקנו ברכתו ברוך זוכר הברית. כי אזי היא כלולה בגוונין הנראין בתוכה מהכל. ואמנם כי על כן הוא ית׳ מרחם על הבריות ומרחם על הארץ. תדע לך כי סוד ענין הקשת והברית ביחד נחברים

257 בשער הגמול של הרמב״ן, והלשון וההקשר לענין שני מיני גן עדן מוכיח.
258 עיין למעלה, דף ו, ב והערה 36, על המקבילות בזוהר.
259 בראשית כז, כז. השדה הוא המלכות.
260 יחזקאל א, כח; והפירוש עליו בזוהר ח״א יח, או״ב. הקשת הוא היסוד.
261 ברא׳ ט, יג, והדרוש על קשתי בבראשית רבה פ׳ לה, ג.
262 כן הוא בכ״י, ובב״ר: קשותי. לא ברור, כיצד הבין רמד״ל את מאמר המדרש.
263 בזוהר הנ״ל מפרש ביום הגשם: ״דאתער שמאלא״ ר״ל הגבורות.
264 משלי כה, יד (ומפרש אותו נגד הפשט).
265 ברא׳ ט, טו.

ולפיכך תקנו שאסור לו לאדם להסתכל בקשת כדי שלא יבזה בשכינה[266] ולא יסתכל בתוכה. ועל זה אמר הנביא כמראה הקשת אשר יהיה בענן ביום הגשם כן מראה הנוגה סביב הוא מראה דמות כבוד י״י. כי הענין רומז לדבר גדול ותוכל לדעת על כי מראה הגוונין רומז לענין גדול כאשר אנו רואים בסוד התכלת שהגוון רומז לענין אחר כי התכלת הוא הגוון [דף כ״ג ע״א] הרומז אצל הענין הזה לא כל כך. כי בזמן שהיא כלולה מאות ברית אזי כל הגוונים נראים בתוכה ובזמן שאינה כלולה אזי הגוון שלה תכלת. כי גם אמנם אמרו ז״ל[267] תכלת דומה לים וים דומה לרקיע ורקיע דומה לכסא הכבוד. והם הכירו וידעו העניינים המקרבים אצל הנכון בקרבתם לפני י״י. כי הענין הקרוב הוא הנראה לעין בזה העולם דוגמא והוא הים. כי הים הולך וסוער אצל מעלה כי הים עולה בגוונו לרקיע דומה לכסא הכבוד והמדרגות נקשרות זו בזו דוגמא אחת.

והואיל ואנחנו בביאורו יש לך לדעת על ענין סוד הציצית כי הוא דבר רומז לענין גדול והוא סוד כלול מהדברים הרוחניים. כי תדע לך על שהוא לד׳ פאות כנגד ד׳ רוחות העולם כאמרו[268] על ד׳ כנפות כסותך אשר תכסה בה. וזהו העול הנקרא עול מלכות שמים כי בזה יוכל האדם לקבל הדברים העליונים אשר הם למעלה והוא הזא״ת בזאת יבא אהרן אל הקדש[269]. על כן בענין זה יוכל האדם ליכנס אצל המעלות האחרות. כי גם אמנם זה השער לי״י ובכאן ההכנסה להכנס אצל הקדש. ועל כל פנים על מה שאמרנו בסוד ד׳ כנפות הציצית שהם אצל ד׳ רוחות העולם. ובכל כנף החוטין תלויין מתוכו. כי תדע לך סוד ענין החוטין בהיותם ח׳ לכל צד והם ל״ב חוטין כנגד ל״ב נתיבות החכמה שהיא כלולה מהם והתכלת עומד לנס לעולם[270].

ואמנם כי ענין שתקנו[271] להיות הכריכות ז׳ או ט׳ או י״ג והכל סוד אחד ורמז אחד בסוד ייחודו ית׳ כי גם אמנם סוד הז׳ והט׳ והי״ג הכל הוא אחד. וגם אשר רמזנו בענין וזכרנו בסודו יש לך לדעת ולהכיר כי על ענין ידוע באו הכריכות בהיותם רמז לכל. ועולה מן ז׳ שהן כנגד ז׳ קצוות מקום ועולה הענין עד ט׳ והכל בסוד ידוע כי הט׳ הוא מוצא מקור לכל המקורות. ועולה עד י״ג בסוד י״ג מדות של רחמים ואין פוחת מז׳ ואין עולה מי״ג והכל הוא בסוד אחד. ואמנם על כן תקנו פרשת ציצית בק״ש כי יש באותו הפרשה עניינים גדולים רומזים לעיקר גדול כגון יציאת מצרים שהוא עקר גדול. וכנגד זכור שהוא עקר גדול בענין[272]

266 זוהר ח״א עא, ב; שם רמוזה גם הסימבוליקה הבאה כאן על שלשה הגוונים והתכלת (כצבע כחול של אבן הספיר).
267 מנחות מג, ב.
268 דברים כב, יב.
269 ויקרא טז, ג.
270 ס׳ הבהיר, סי׳ צב. עיין גם בס׳ הנפש החכמה, סוד הציצית.
271 מנחות לט, א, וכן בזוהר ח״ג קעה, או״ב.
272 במדבר טו לט—מ.

וזכרתם את כל מצות י״י. למען תזכרו וכנגד כלל כל המצוות כאמרו ועשיתם [דף כ״ג ע״ב] את כל מצוותי וכן וזכרתם את כל מצוות י״י. ויש בו אזהרות גדולות כלל מצוות עשה ומצוות לא תעשה. ועל כל פנים הוא הפרשה עיקר גדול מוכרח רמז כלל גדול. ועל כן תקנו אותה הפרשה בסוד ק״ש. והנה ידעת כי בענין סוד הציצית כללים גדולים כפי אשר רמזנו ותדע לך כי על שם שנתלו בו סוד עניינים גדולים מכל צדדיו נקרא ציצית כאמרו [273] בציצית ראשי. וכן גדילים כי על כל פנים הכל נתלה ונסתבך בתוכו ונאחז [274] ונקשר למולו. והנה ידעת כי על כל פנים כשאדם מתעטף בעטופו מתעטף בדבר גדול. והנה יש לך לערער [275] ולדקדק על מה מצות ציצית ביום ולא בלילה. אם תאמר מפני שאינו ניכר הגוון ואין אדם יכול להכירו עכשיו בזמן הזה שהתכלת אינו מצוי מפני מה אינו מתנהג בלילה. הענין נתפרש על סוד שני עניינים. האחד על כי יש בו כלל כל המצוות והמצוות אינם מתנהגים בלילה אלא ביום זולתי מעט קט מהם. והאחד הוא כי הענין הגדול על כי ידיעת כי סוד התכלת הוא הגוון הכלול בסוד הציצית והוא ענין רמז למדת לילה ומדת הלילה נכללת במדת היום. ואין מדת היום נכללת במדת הלילה. ועל כל פנים אין להכרית ולקצץ הנטיעות. ועל כן הדבר מתנהג ביום ואינו מתנהג בלילה. כי הוא על כל פנים נכלל במדת היום וסודו וענייני הוא רמוז אצלך. ונחזור על כי הגוונים נראים בזה המקום יש לך להבין מה שאמרו ז״ל (תענית כ״ט ע״ב) [276] הסוד ענין אמרו כריח שדה אשר ברכו י״י זהו שדה של תפוחים. כי אמנם התפוח ריח דק ופנימי והוא קשה להתלקט [277] בנחירים יותר מריח אחר. ואמנם כי מפני פנימיותו ודקותו הוא כך ועוד מפני שהגוונין נראין בתוכו ירוק ואדום ולבן ואמנם כי הם הגוונין אשר היא תכלת כלולה מהם [278] והוא השדה של תפוחים וזהו השדה אשר ברכו י״י ואמרו ז״ל [279] מלמד שנכנס עמו ג״ע והכל סוד אחד. ואמנם על שם שהיא כלולה מהם הגוונין נראים בתוכה על כל פנים והיא השדה אשר ברכו י״י. ואמנם כי הוא הסוד [280] וכל עצי השדה ימחאו כף ולפיכך נקראת אר״ץ ארץ החיים ארץ ישראל גן עדן והכל דבר אחד. ואין להפריש בו העניינים בהיותם אחד [דף כ״ד ע״א].

ואמנם כי על אשר רמזנו והתעוררנו כי סוד הענין הזה הוא השער הראשון מלמטה למעלה. על כי הצדיקים נכנסים בתוכו כאמרו [281] זה השער לי״י צדיקים יבואו בו. ואף על פי כן הסוד נכון ידוע לכל משכיל בהיות הוא השער כלולה

273 יחזקאל ח, ג.
274 פעלים אלו משמשים יחד בכמה מקומות באדרא רבא וזוטא.
275 אולי יש לתקן: לעורר.
276 תענית כט, ב על ברא׳ כז, כז.
277 לשון לקיטת ריח כאן קרוב לשמוש הלשון בזוהר ח״ב כה, ב: לא הוו לקיטי רוחא.
278 עיין למעלה בסוד הציצית, הערה 266.
279 בראשית רבה, פ׳ סה.
280 ישעיה נה, יב.
281 תהל׳ קיח, כ.

מן צדי״ק יש לך לדעת סוד הצדיק השלם העומד בזה העולם וכשתשוב נשמתו לאור באור החיים ודאי הוא נכנס ובא בזה השער. ולהיותה צרורה בצרור החיים מקום אשר עדון הנשמות שם. ועל כל פנים צדיקים יבואו בו. והתבונן הענין הנכון בהיות זה השער שהוא מאותם השערים הנקראים שערי צד״ק כאמרו [282] פתחו לי שערי צדק אבא בם אודה יה. זה השער לי״י צדיקים יבואו בו. וכמה שערים לשערים. כאמרו [283] שאו שערים ראשיכם והנשאו פתח״י עולם. וכן סוד אומרו [284] פתחו שערים ויבוא גוי צדיק שומר אמונים. ועל כל פנים השערים הרמים גבוה מעל גבוה כאשר התעוררנו.

והשער הא׳ הוא השער העומד לנגדה. ואמנם כי היא שער כנגד השערים העליונים. ואמנם כי סוד השערים הם הגבוהים הרמים ארזים עלי מים. ואמנם בהיות השער הזה ראשון בד׳ של מטה וכל הדינין תלויין בעולם משם הוא. ואמנם כי אע״פ שהדינין [285] באין לעולם מן המקום הזה אינו בא לבדו כדי שיתקיים העולם. וזהו הסוד [286] צד״ק ומשפ״ט מכון כסאך בהיות שניהם תיקון העולם כדי להתקיים כאמרו [287] כי כאשר משפטי״ך לארץ צד״ק למדו יושבי תבל. ר״ל בהיות משפט שהוא מדת הרחמים המתחבר בצדק כדי לבסם דינו [288]. וכדי שהעולם יוכל להתקיים לעולם אין נמצא זה בלי זה. ועל כל פנים צד״ק ומשפ״ט ביחד נמצאים. והעולמות עליהם מתקיימים כי זהו עיקר קיומם בדרך כלל ופרט. ואמנם התבונן בהיות שניהם קיום העולמות ומנהגם ובהפרדם במחשבות בני [289] העולם אזי יסתר הענין והדינין שולטים והמות קורא לדגלם [290] כאמרו [291] ויש נספה בלא משפט ר״ל בהדבקו האדם בסוד צד״ק לבדו בלא חבור משפ״ט אזי הוא נספה מן העולם והמות רודף אחריו [292]. ואמנם כי הטעם האחר בהיות כל העולם מתקיים בסוד משפט [דף כ״ד ע״ב] וכשהרשעים פוגעים ומדת הדין פוגעת בהם אזי מסתלק משפ״ט מן צד״ק והדין נעשה בלא רחמים כלום. ואזי יש נספה בלא זמנו מן

282 שם קיח, יט.
283 שם כד, ז.
284 ישעיה כו, ב.
285 בכ״י הדיינים.
286 תהל׳ פט, טו. צדק ומשפט הם המלכות ותפארת.
287 ישעיה כו, ט.
288 שמוש לשון הזוהר בהשפעת הספרדית, וכן באותו הקשר בח״ג רצב, ב: מתבסמא האי צדק ממשפט.
289 בכ״י נוספה מ״ם מעל למלה, אך היא נראית מיותרת, אלא אם כן יש כאן שמוש רומני של מן במשמעות de כפי הוא מצוי כמה פעמים. ״בני העולם״ הוא השמוש הקבוע גם בזוהר.
290 כן בכתב היד; אולי: לרגלם.
291 משלי יג, כג; וכן נדרש הפסוק בזהר ח״ג נד, ב. גם שם נאמר: לא שריין דא בלא דא. וכן שם נט, ב ביתר פירוט.
292 בדרשה מקבילה על פסוק זה באדרא זוטא ח״ג רצא, ב נאמר כי בהתרחק משפט מצדק ״צדק ינקא מאתר אחרא״.

העולם מפני שמוצא[293] חיוב בני אדם ואין מרחם עליהם להאריך שלותם כמו משפ״ט שהוא מדת רחמים אע״פ שבני אדם מחוייבים הוא מאריך שלותם ומסתלק הדין מהם כדי שיוכלו להתקיים. ואזי בני אדם מאריכין ימיהן עד זמנם הקצוב עליהם. ואמנם כי בהתחברם הדין נמצא והרחמי״ם נמצאים ויוכלו בני אדם להתקיים. תדע לך[294] כי הענין אשר אנחנו בביאורו בהיות צדק דין בלא ווותרנות כלום ואין שבח לזה יותר מזה כי אינו אלא משקל לכל[295]. ועל כן הוא סוד אמרו[296] מאזני צדק יהיה לכם. כלומר בהיות צדק מדה שוה לכל העולם ואין לזה בה שכרו יותר מזה אלא הכל עולים במשקל אחד כך הזהירה תורה שהמדות והמשקלות כולם יהיה בסוד ענין זה בצד״ק כדי שלא לעשות שבח לזה יותר מזה. אלא הכל בשוה. והתבונן כי זו היא מדתו של דוד המלך שהמלכות מזה המקום היתה לו. והוא היה מכוין מיום היותו לענין זה והסוד על ענין אומרו ודוד הוא הקטן על כן הוא הסוד לנגד זה כאמרו ואת המאור הקטן לממשלת הלילה והכל עולה בסוד אחד[297]. וכן התבונן במה שאמר הכתוב[298] ויפן ויראהו והוא אדמוני עם יפה עינים וטוב רואי כי כן הוא ראוי להשלים מקומו ולהיות מכוון לנגד מעלה. וכמו כן שאמר הכתוב כמו כן[299] וי״י עמו. הבן וי״י הסוד הראוי לו.

ואמנם יש לי לעוררך כי הואיל ודוד המלך לו יאות המלוכה ולו היתה נתונה מפני מה ניתנה המלוכה קודם לשאול. אלא ודאי על שני עניינים. האחד על כי דוד היה נער קטן ואינו ראוי עדיין להנהיג המלכות[300]. וכאשר נתגדל והיה נכון העביר הב״ה שאול המלך מפניו ונתקיים בו חמלכות. והאחר על כי ית׳ חבתו עם דוד המלך הראוי להדבק בו נתן המלוכה קודם לאחר כדי שיתרגלו בני אדם במנהג המלכות ובעבודות המלך. וכשהורגלו בני [דף כ״ה ע״א] אדם במנהג המלכות ובעבודת המלך ויראתו ואימתו ואזי הוא ית׳ הביא לאותו שהוא חפץ בו על עולם שלם ראוי אצלו מלכות. שלמה אין שטן ואין פגע רע[301] כי כבר הכל מורגלים במלכות. ועל זה הוא ית׳ מרוב חבתו עם דוד לא היה הוא ראשון על מלכות שאינו מלכות עדיין. וכאשר היה מלכות אזי נתנו לו. וכן הוא ראוי. והתבונן על כי דוד המלך ירש מלכות של מטה בסוד מלכות של מעלה. השתדל כל ימי היותו לעבוד עבודתו ולנגן ולשיר לחבר את המלכות אצל שמים ולהיות מלכות שמים נמצא ביחד בחבור אחד בלי פירוד. ואם תקשה ותאמר הרי דוד המלך שהוא היה מנגן

293 אולי צ״ל: שמוציא?
294 מכאן השווה הגדרת מדת הצדק בזוהר ח״ג פה, ב.
295 עיין בזוהר שם: צדק לאו דאין לדא ושביק לדא אלא כולהו כחדא בשקולא חדא.
296 ויקרא יט, לו.
297 כן נדרשו שני הפסוקים שמואל א יז, יד ובראשית א, טז בזוהר ח״ב קלח, ב.
298 שמואל א טז, יב — שלא כצורתו, והשוה זוהר ח״ג רסב, ב.
299 שמואל א יח, יד. המאמר מפרש את הרמז הקצר לשני פסוקים אלו בזוהר ח״ב קג, ב. סוד וי״י הוא היחוד של רחמים ודין, עיין למעלה הערה 108.
300 שמוש הלשון כמו בזוהר ח״ג קיג, א: [דוד] אנהיג מלכותא כדקא יאות.
301 מלכים א׳ ה, יח.

ומשורר כל ימי חייו והיה קם בחצי הלילה כמו שיתגבר ויתברך מדתו בחבור מעלה[302] מפני מה לא נשתדל שלמה המלך לעבוד כמו כן בעבודתו להיותו משורר ומנגן כמו דוד המלך אביו. תדע לך כי קושייתך נכונה ונכוחה. תדע לך כי בזמן שהמלך דוד היה על המלכות הלבנ"ה עדיין לא היתה במלואה והוא כל ימי חייו היה משתדל להשלים שלימותה כיון שמלך[303] שלמה המלך הלבנה עמדה במלואה ולא הוצרך שלמה לנגן ולשורר כי כבר הכסא שלם והחמ"ה עמדה אצל הלבנ"ה ולא זו זה מזה ולפיכך המלך שלמה לא הוצרך לכל אשר הוצרך לעשות אביו.

ואמנם כי עם כל זה המלך שלמה אמר שיר של שלמות שיר שכולל כל השירים שהוא שלמות הלבנה כראוי בהתחברה אל החמה[304]. ועל כן המלך דוד כל ימיו נשתדל לכונן המלכות כפי אשר הוא צריך. ואמנם כי על כל פנים הוצרך להשתדל לעבוד עבודת המלכות. והנה תדע לך כי מלכו"ת שמי"ם ביחד הכל מוסכם לענין מוכרח. והנה סוד השמש אצל הלבנה הוא הענין כתמר כאמרו[305] צדיק כתמר יפרח בהיות התמר דבר מוכרח יותר מכל שאר אילנות. כי אם לא יהיו זכר ונקבה אין האילן עושה פירות מפני [דף כ"ה ע"ב] שאין זה בלא זה ולא קיום זה בלא זה. ועל כן סוד השמש והירח ביחד נתתמים והם אחד והסוד אמרו[306] שמש ירח עמד זבולה ולא נאמר עמדו מפני שאין פירוד ביניהם ולפיכך עמד שהרי שניהם אחד. והתבונן ציון ירושלם שני עניינים מוכרחים עומדים בסוד אחד. ושניהם כאחד כי אין זה בלא זה[307]. והתבונן הסוד אומרו אהב י"י שערי ציון מכל משכנות יעקב ואמרו ז"ל[308] אוהב י"י שערים המצויינים בהלכה מכל בתי כנסיות ובתי מדרשות שבעולם. ועל כל פנים הסוד מוכרח וידוע לכל משכיל בהיות שערי ציון שערי חמדה ואהבה וחבה. כי סוד תורה שבעל פה משם היא יניקתו ומשם הולך הליכתו להתבונן בכל מה שיצטרך. ואמנם כי התורה שבעל פה מיוסד על תורה שבכתב. וכבר הודעתיך[309] ענין תורה שבכתב מהו וזהו הקו"ל המגיע לדבו"ר סוד תורה שבעל פה כפי אשר אמרנו. והתבונן כי על כל פנים תורה שבעל פה בדרך פרט הוא ועל כן נקראת דרשא. וזהו אמרם ז"ל[310] אגרא דבי כלה דוחקא. התבונן במה שקראו לדרשא כלה על שם שהיא פרט היוצא מן הכלל. כי על כל פנים באותם י"ג מדות שהתורה נדרשת בהם יש כלל ופרט. כלל הצריך לפרט. ופרט הצריך לכלל. אין כלל ידוע בלתי פרט. ואין פרט בלתי כלל. וכבר הודעתיך

302 השווה בזוהר ח"ב כז, א: "אשתדל בשירין ותושבחתין" כדי לחבר המלכות והתפארת.
303 בכ"י: שהמלך.
304 השווה בזוהר ח"ב קמה, ב הקושר דרשה על "שיר השירים" וזיווג הלבנה עם השמש.
305 תהל' צב, יג. פסוק זה נדרש בזוהר כמו כאן. הניסוח כאן דומה לח"א פב, א ולח"ג קלה, ב וקמג, ב (באדרא רבא). רמד"ל הוזר על ניסוח זה (שיסודו בס' הבהיר ובפי' שה"ש לר' עזרא) גם בס' הנפש החכמה.
306 חבקוק ג, יא; הדרשה כמו בזוהר ח"א רלט, ב.
307 עיין בזוהר ח"א קפו, א; ח"ג לא, א.
308 ברכות ח, א על תהל' פז, ב.
309 למעלה. 310 ברכות ו, ב.

הענין הזה. והתבונן על מה שאמרנו בהיות תורה שבעל פה ניכר ונדרש ונתהוה על סוד תורה שבכתב ותורה שבעל פה זולתי שזה כלל וזה פרט ואין להבדיל ביניהם. ומה נחמד בהיות יסודות תורה שבעל פה מיוסדות על תורה שבכתב. ויסודות תורה שבכתב מיוסדות על החכמה הקדומה ועל זה עוררתיך על מה אמרו נובלת חכמה של מעלה תורה. כי בהיות ג׳ נובלות שהם אמרו[311] נובלת נבואה חלום נובלת אספקלריא המאירה שמש נובלת חכמה של מעלה תורה. והתבונן על מ״ש ג׳ נובלות הן והן השלשה אשר אמרנו. והענין בזה הפרי הנובלת מן האילן [דף כ״ו ע״א] כשאינו מבושל נקראת נובלת. ואע״פ שהכל אחד אינו כשמתבשל במקומו כמו כשמתבשל לאחר שנובלת. והתבונן כי נובלת נבואה חלום הכל ממקום אחד נחצב אבל מפני שהוא נובלת אין הבשול כמו שמתבשל במקומו. ואם תשאל על ענין אמרם ז״ל[312] חלום אחד מששים בנבואה ואתה אומר נובלת נבואה חלום. על כל פנים כך הוא כי אע״פ שהוא אחד מס׳ אפילו יהיה אחד מאלף משם הוא נובל. ואמנם הנני מעוררך על זה כדי לישר שאלתך אשר שאלת ולמען תוכל לדעת מהו הקושיא אשר הקשית. תדע לך כי כבר ידעת המדרגות אשר הנבואה נובלת משם מי הם שהם תומכי התורה לימודי י״י בני ציון היקרים המסולאים בפז. והנביאים משם יונקים יניקת הנבואה[313]. ותדע לך כי הנובלת מהם יורד ממדרגה למדרגה עד ששה מדרגות למטה שהחלום משם מתפשט. כי מדרגת החלום ממדרגת הנבואה נפלה וירדה.

והתבונן על מה שאמרו ז״ל בגמרא מגילה[314] על ענין סוד אומרו וראיתי אני דניאל את המראה לבדי והאנשים אשר היו אתי לא ראו את המראה אבל חרדה גדולה נפלה עליהם ויברחו בהחבא. ואמרו מאן אינון אנשים אילין חגי זכריה ומלאכי. ואינהו עדיפי מיניה ואיהו עדיף מינייהו. אינהו עדיף מניה דאינהו נביאי ואיהו לא נביא. ואיהו עדיף מינייהו לפי דאיהו חמא ואינהו לא חמו. ושם אמרו מהו. אבל הענין בהיותם הם נביאים במעלת הנבואה והוא לא היה נביא כי מעלתו היה מצד החלום הנובל מן הנבואה והיא מדרגה הששית כפי אשר אמרנו. ואמנם כי מעלתו היה מצד החלום והוא דבר נובלת מן הנבואה כי על כל פנים פרי הוא שאינו מבושל במקומו. ועל כן יש חלומות צודקים. ומהם אינם צודקים. וכן בענין זה אשר אמרנו בענין הפרי ותורה שבכתב ותורה שבעל פה הכל נתלה זה מזה ונובל זה מזה. ואף על פי שהכל אחד אין זה בתשלום כמו זה. כי גם אמנם כבר דיברנו דמיונו במשל שאמרנו[315]. התבונן על הענין הנכון בהיות [דף כ״ו ע״ב] העניינים מוכרחים ונקשרים זה בזה וזה בזה עד אשר הכל מתייחד בחותם כבודו ביחד לחבר את האהל להיות אחד.

ועכשיו אחרי אשר עוררתיך בזה יש לך לדעת על ענין קול ובת קול. והרי ידעת מהו קול וסודו ועניינו אחד וזה שאנו אומרים בקדושה המשולשת מסוד מלאכי

311 בראשית רבה פר׳ יז, ה, אלא שהחליף ״אורה של מעלה״ באספקלריא המאירה.
312 ברכות נז, ב. 313 עיין למעלה דף ז, ע״ב.
314 מגילה ג, א, על דניאל י, ז. 315 על הפרי הנובל מן האילן.

מעלה ומשמיעים ביראה יחד קול בהיותם משלשים קדושה בסוד קול הכולל ג׳ ראשים באחד. והוא הקול אשר הוא מניע לדיבור כפי אשר אמרנו. ואמנם כי יש קול גדול ממנו והוא קול סתום אשר אינו יוצא חוצה והוא קול דק פנימי ומשם יוצא הקול הנשמע אשר אמרנו[316] וזה הקול הוא רוח אלהים חיים הוא הדק הפנימי המניע קול ואינו מניע דיבור. ואע״פ כי כח הכל משם ומשם הוא תנועת הכל. ואמנם כי זה הקול אינו נשמע החוצה כי הוא פנימי ודק ומתנועע במחשבה ולא בדבר אחר. ולפיכך הוא לחש. ואמנם כי בכאן סוד הייחוד בייחודו ית׳ כי מהמקום הזה המוצא העליון אשר יצא מדלתיו חוצה כי גם אמנם התורה מזה הקול יוצא מפני שהקול הנשמע יוצא מהקול שאינו נשמע. וזה הקול הדק הפנימי הוא מרגוע בלי הכרח. על כי הוא תלוי במחשבה. ואין תנועתו זולתי במחשבה אמיתית ולפיכך אינו נשמע. ועל כן זהו קול גדול לפי רוב דקותו ופנימיותו בלא שמיעה כלל. ואמנם כי סוד הדיבור הוא הנקרא בת קול. ועל כל פנים בהיות הענין דק ופנימי והכל יוצא ממקור אחד הוא עליון ונשגב ונעלה והוא מניע לקול ולדיבור כאחד ויוצאים מתוכו שניהם בשוה בסוד אחד אמתי. ולפיכך נקראת בת קול. ועל כן יש לך להתעורר בזמן שהיה בית המקדש בצניעותו[317] והיו כולם צנועים בחיק השכינה כלם עומדים בסוד האמונה היתה הנבואה גלויה ומפורסמת והיו משתמשים בנבואה. כיון שהיו חצופים ולא עלתה בידם סוד הנבואה היו משתמשים בבת קול[318] מפני שאבדה מהם הנבואה ולא היו ביניהם [דף כ״ז ע״א] אנשי מעשה כבראשונה. ועל כן ידעת מהו קול ובת קול. וזהו סוד הענין השלם בכלל המדות הידועות החושבים בעלי אמונה[319] בסוד הידיעה המוכרעת האמתית. והתבונן על ענין הנכון בהיות הכל ענין אמתי בסוד הייחוד. ומה נחמד הענין בהיות כלל סוד אמונת שמים קול ודבור. והכל דבר אחד מתנועע על ידי הקול הדק הפנימי אשר אמרנו כי הוא סוד רוח אלהים חיים.

והתבונן על ענין אמרו בקול גדול כאמרו[320] קול גדול ולא יסף וכן ויהי כשמע את הקול[321]. וע״כ סוד קול ובת קול כולם מתנועעים בשוה זה עם זה. ואין זה בלתי זה. ועל כן סוד עמוק בזה העניין בהיות הכל מתוך זה הקול הדק הפנימי והוא מתוך מחשבה נמצאת. וזה עם [זה] יתיחדו יתלכדו ולא יתפרדו. ואמנם כי הכל סוד אחד וענין אחד. והנה רמזנו קצת הענינים האלה ברמז החכמה הנוראה כפי אשר התעוררנו.

יזכנו האל יתברך למוצאו שלם ולהשלימו אמן[322].

316 ראה כל זה בתחלת הספר.
317 שמוש מושאל זה במלה צניעות במשמעות ״סתר״ גם בזוהר בכמה מקומות.
318 יומא ט, ב.
319 תואר לבעלי הקבלה הבא מסיעת המקובלים בגירונה (ר׳ יעקב בן ששת בס׳ שער השמים).
320 דברים ה, יט.
321 דברים ה, כ וצ״ל ויהי כשמעם.
322 תוספת סיום של הסופר.

## (ב) סוד עשר ספירות בלימה

סוד עשר ספירות בלימה להכנס בסוד נפלאות החכמה הנוראה וגם כי אני מרחיב הלשון מפני שאתה צריך לשון פתוח לרוחה עד שתכנס לשער בית המלך הפנימי. עשר ספירות בלימה יש בדעת חכמים הרבה האומרים כי סוד עשר ספירות הם סוד עשר מאמרות שבהם נברא העולם והם סוד עשר הדברות. והכל אחד ואלו היו מונין סוד עיקרם כראוי היה טוב ויפה אבל סדר ענינם שאומרין מונין מן האין כפי מחשבתם לסדר סדורם בשקל אחד [1] הם עשרה מאמרות כאשר אמרנו. וחס וחלילה בהיותנו בדעת המשובשת הזאת עתה דע והבן כי מאשר יקרת ונכבדת ולעבודת השם נכספת. יש לך לדעת בתחלה מה שאמרו חז״ל [2] כי שאל נא לימים ראשונים אשר היו לפניך למן היום אשר ברא אלדים אדם על הארץ למקצה השמים ועד קצה השמים יש לך רשות לדבר מכאן והלאה במופלא ממך אל תדרוש ובמכוסה ממך אל תחקור ואין לך עסק בנסתרות. והענין הוא אמת כי אין דעות בני אדם יכולות להשיג ולדעת מה שאין המחשבה יכולה להשיג [3] ולחקור פן יהרס עיקרו ותתבלבל מחשבתו ואחר כך יצא מן הענין כאלו לא היה ועל זה אמר חכם הרזים [4] אל תתחכם יותר למה תשומם וגו׳ ר״ל אל תתחכם ממה שדעתך יכולה להשיג ולסבול. וזהו משל שאמר הקדמונים [5] משל למביא מים מן המעין צריך בתחלה לעיין מקורו ויסוד מעיינו ואם ירצה לבנות בנין כדי להעלות המים למעלה יותר משיעור יסוד מקורו הרי כל הבנין נהרס ונחלק ואין לו תועלת בכל פועל. כך הוא האדם אם ירצה לחקור ולדרוש יותר מבניינו ויסודו הרי הוא כאלו לא היה ומה שהיה בידו אזל ממנו ומה רוצה לבקש לא יוכל לדעת על כן ניתן לחכם ומבין מדעתו גבול ידוע ומוגבל להבין ולתור בחכמה. ומה שאמר מקצה השמים ועד קצה השמים הם סוד עשרת ימי תשובה והם סוד עשרה מאמרות. וסוד עשר הדברות וסוד עשר

1 סוד **א** ליתא / 2 עד עד; אל שער / 3 שער ספירות בלימה; הרבה חכמים; האומרים ביסוד / 4 והם סוד עשר מאמרות שבהם נברא העולם (חוזר); עשרת / 5 ענינים / 6 שקל / 7 והבין / 8 על עבודת השם הכספת. תחלה / 8—9 של **נא** / 20 ממקצה השמים ועד קצה השמים (חוזר). ואילך / 14 חכם הראים, ליתא וגו׳ / 15 וזה / 16 להביא / 17 בכ״י **א** כתוב פעמיים בניין / 18 נהרס ונחלף. פועל בנינו / 19 ליתא יותר. כאלו לא היא; ומה שרוצה / 20 **א** וית / 21 שיבין.

1 כשמוש לשון הזוהר : בחד מתקלא סלקא (או: אתקל) בהוראה: במתכונת אחת (בכמה מקומות).

2 צירוף שני המאמרים בחגיגה יא, ב ויג, א, ובדומה לכך בס׳ שקל הקדש שלו, עמ׳ 36—37.

3 עיין בפי׳ האגדות לר׳ עזריאל, מהד׳ תשבי, עמ׳ 104, וכן השווה שם עמ׳ 39.

4 קהלת ז, טז.

5 אפשר שאין כאן אלא שינוי מהמשל הקרוב בפי׳ האגדות לר׳ עזריאל, עמ׳ 39, שכל המוטיבים חוזרים שם, וכן גם כל הרעיון הקודם לשורות אלו והפסוק בקהלת.

הספירות הניתנים לדרוש ולתור אחריהם ולחקור עניניהם והם סוד חמש ספירות היוצאים מן התשובה ולמטה והם סוד חמש מאות שנה שעץ החיים מהלכו בהם [6] ואם תאמר כי הם חמש והם עשר והיאך יכול להיות על כל פנים כך הוא. כי תדע לך שהמדות נכללות זו בזו והן חמש והן עשר. והנני מעוררך בסוד אחד בענין העקידה שעקד אברהם אבינו ליצחק בנו על מה ועל מה אלה [7] העיקר הנכון כדי שיהיו המדות למטה דוגמה אמיתית אלהיית נכללות זו בזו כי באותה שעה נכלל זה בזה וזה בזה, אברהם [8] שהיה מצד החסד בלא שום דין כלל נהפך לדין קשה ונעשה אכזרי על בנו דין ממש. ויצחק שהיה דין קשה אזי נהפך ללבן ונעשה כאלו נכלל בסוד החסד להניח עצמו לרצון רבו וחפצו ונכלל זה בזה וזה בזה ועל כן אלו המדות נכללות זו בזו וזו בזו. ואם הם חמש הם עשר. עוד תוכל לדעת מה שהודיעו הקדמונים ז"ל [9] מפני מה נשיקה בפה יותר ממקום אחר אלא כל אהבה וחיבה שצריכה קיום אינה אלא בנשיקת הפה כי הפה הוא מוצא ומקור הרוח וכשהנשיקה בפה ידבק רוח ברוח. ובדבקות רוח ברוח אזי נכלל רוח זה ברוח זה ונכללים הרוחות יחד ונמצא שני הרוחות ארבע וזהו סוד ארבע. ואם בזה כל שכן הרוחות הפנימיות שהן עיקר הכל אל תתמה בהיותן כלולות זו בזו להיותן בחיבה ותשוקה גמורה [10]. ועתה הבין בדבר ודע. כי סוד החמש ספירות הניתנות להדרש הן כפולות ונכללות זו בזו. ועל כן נקראו דברות עשר דברות ועשר מאמרות כי מקום שיש רשות לדבר כאשר אמרנו. והנני מעוררך על מה נקראו מאמרות ונקראו דברות. מאמרות הן גלות עליות [11] וסוד הכחות הפנימיות. ובכל מקום הן סוד מאמרות והמקבל מהם יסודו דבור כאשר אמרנו והודענו בתחלה. ומה שאמ' ז"ל [12] בראשית נמי מאמר הוא כבר הודענו בכמה מקומות [13] כי סוד דיבור זה אינו [מאמר] אבל הענין הנכון כמו שאמרו בראשית נמי יו"ד נמי כיסוד ענין נמי מורה על הענין הנכון שאינו מאמר אבל נמי מורה שנכלל עמהם בדוחק הענין. וכן כיוצא בזה מה שאמ' ז"ל

22 התשובה; עשר / 25 היאך ליתא כי / 26 אחר / 27 על מה ועל מה / 28 דוגמא אמיתות. נכללת / 29 ליתא וזה בזה / 30 ליתא אזי / 31—32 ליתא להניח עצמו עד וזה בזה / 33—34 ליתא יותר ממקום אחר / 34 קינם. ליתא הוא / 35 מוציא מקור / 36 ונכללות. ונמצאו / 36—37 ליתא וזהו סוד ארבע / 37 הפנימות / 38 הבן / 39 לידרש כן / 39—40 ליתא ונכללות זו בזו עד כאשר אמרנו / 41 נעוררך / 44 כיסוד דבור זה אינו מאמר.

6 סימבוליקה זו של חמש הספירות היוצאות מהתשובה (הבינה) גם בס' הזוהר ח"א, יח א' (על פי ברי' רבה פ' טו).

7 אולי יש לגרוס: אלא כפתיחת התשובה לשאלה. בכ"י ב יש נקודה אחרי ועל מה.

8 ארבע השורות הבאות מסכמות את הדרשה בענין זה בזוהר ח"א, קיט ב': "אברהם לא הוה ביה דינא כלל מקדמת דנא" וכו'.

9 היא דרשת הזוהר בכמה מקומות, ובעיקר ח"ב, קמו א—ב (כמעט מלה במלה, בארמית) ובזוהר לשה"ש בז"ח (תרמ"ה), סד א. ושם גם ענין שני רוחות שהן ארבע.

10 בלשון הזוהר: בתיאובתא שלים, השוה ח"ב, קלז א.

11 יהושע טו, יט.

12 מגילה כא, ב. 13 למשל, ברמז, בס' שקל הקדש, עמ' 7 ועמ' 25.

בענין פרה אדומה והודיעו[14] כי יש בה שבעה טמאים וז׳ טהורים ז׳ הזאות ז׳ כהנים ואי תימא חסר חד משה נמי בכלל הוא וענין במה שאמרו נמי כי משה לא היה כהן ולא היה ראוי להיות כהן אבל בהתחברו עמהם בכלל היה ועל כן אמרו משה נמי הואיל והיינו בביאור. דע והבן משה מפני מה לא היה כהן גדול שהשמוש של אהרן היה ומאותו שלשלת בא שהיתה אמו גרושה שאמר ז״ל[15] בשעה שנגמרה גזרת פרעה דכתי׳ כל הבן הילוד היאורה תשליכוהו בא עמרם וגירש את אשתו ולימים החזירה בנבואת מרים בתו ולפי׳ אבד משה את הכהונה הואיל והיה בן גרושה ועיין במה שאמר ז״ל בספרים[16] שאמרו בענין נזיר לאביו ולאמו לאחיו ולאחותו לא יטמא להם במותם ונאמ׳ בכהן גדול[17] לאמו ולאביו וגו׳ ויש לומ׳ מפני מה הקדים לנזיר אביו בתחלה ולכהן גדול הקדים אמו בתחלה אלא נזיר שכל קדושתו תלויה בגופו ולא באביו ולא באמו הרי הוא כשאר כל אדם בענין זה. אבל כהן גדול כל קדושתו תלויה באמו ודרשינן[16]* הכי לאמו שלא היתה זונה לאמו שלא היתה חללה לאמו שלא היתה גרושה וודאי. על כן הוצרכנו לומ׳ משה נמי בכלל הוא כלומר לא היה כהן אבל מפני הצורך נכנס בכלל. וכן בכאן בראשית נמי מאמר הוא והבן והענין הנכון כי בהתעלות הדבור למעלה עם המאמרות נקרא מאמר כמותם. ובכללם הוא. ובהיות המאמרות נמשכים אצל הדיבור בהמשכה אצלה[18] וחזרו כולם למקרא דברות על שמו. אמנם כי סוד ה׳ ספירות הנזכרות הן סוד י״ הדברות כפי אשר אמרנו והכל ענין אחד ונבון אל משכיל[19]. ומסוד זה למעלה[20] עין

45 ליתא נמי יו״ד נמי / 46 ליתא מה / 47 ז׳ טמאים / 48 אחד; שאמרנו / 49 ליתא ולא היה ראוי להיות כהן; אבל בהיות בחבה עמהם בכלל היה וכו׳ / 50 והואיל ודע למה משה לא היה כהן / 51 והלא אחיו ממש של אהרן היה ומאותו שלשלת בא אלא משה בן גרושה היה / 52 בשעת. הילוד וה׳ / 53 לאשתו / איבד / 54 א בספרים. ליתא שאמרו / 56 ליתא וגו׳; קדם / 57 ליתא הקדים / 59—60 ושלא היתה גרושה / 61 ליתא נמי / 62 ליתא הנכון; דבור / 62—63 וכללם הוא / 63 אצל הדבור. א כהמשכת / 65 למשכיל.

14 על המנויים בפרשת פרה; מכל המקורות המקבילים נראה ברור כי השתמש דווקא בפסיקתא דרב כהנא פר׳ פרה לפי הגירסא בכ״י כרמולי (חד א׳ מהם במקום: חסרים הם). ברם שם (וכן במקורות האחרים) לא כתוב משה נמי בכלל אלא: אף משה ואהרן בכלל, ושינה את לשון המקור לשם דרשתו על בראשית נמי מאמר, וראה דברי בובר בפס׳ דר״כ לג, א—ב שכבר ציין למקבילה בזוהר ח״ג עו, ב.

15 סוטה יב א.

16 לא נודעה לי דרשה כזאת על שני הפסוקים. ואולי בנה הרמד״ל את הדרשה והתירוץ על רעיון דומה בספרא בריש פר׳ אמור (הוצ׳ הוסיאטין תרס״ח, רח, א). [וראה בתוספות עה״ת ב׳הדר זקנים׳ וב׳מושב זקנים׳ ריש אמור].

16* [׳דרשה׳ זו עומדת בסתירה לספרא שם ה״ב שם מרבים אמו שנתחללה ואין צריך לומר אמו גרושה או זונה].

17 ויקרא כא, ב. [וברור שהמלה ׳גדול׳ מיותרת, שכן בכהן גדול (שם שם ו) מקדים אב לאם כמו בנזיר].

18 אינו מובן לי. אולי: אצל ה׳? וכן אולי אח״כ: להקרא דברות.

19 בס׳ שקל הקדש בכמה מקומות: ענין נכון למשכיל.

20 ישעי׳ סד, ג.

לא ראתה אלהים זולתיך. כי אין עתה בו יותר. והנה בסוד זה תוכל לדעת הענין האמתי ואתה דע לך מה שאמר[ו] רוב הדעות בענין סוד י׳ ספירות ואלו הן וא׳ע׳פ ששמות אחרות להן. הראשונה אמרו כ׳ת׳ר עליון. אויר זך שאינו נתפס א׳י׳ן. שניה חכמה מחשבה. שלישית בינה. העולם הבא. יובל שופר יום הכפורים. ד׳ חסד אור הראשון. גדלה אברהם. מים כהן גדול. ימין עליון. ה׳ גבורה מדת הדין. חשך. אש שמאל יצחק. ו׳ תפארת ישראל. קו האמצעי מכריע רוח שמים. ז׳ נצח יכין. ח׳ הוד בועז חסדי דוד הנאמנים. נביאים. ט׳ יסוד. נהר היוצא מעדן. כל. עץ החיים שמש. ברית יובל. צדיק חי העולמים. י׳ מלכות שמים. כנסת ישראל. כלה. שבת צדק. סוף המחשבה. אדני. חכמה קטנה. מדת הדין רפה. לבנה. עץ הדעת טוב ורע. דוד מלך ישראל. ארץ ישראל. בת מלך. בת קול. אלו הן שמות הספירות כדי שתוכל להכנס בסדר עניני החכמה כי עדיין נכתוב שמות אחרים וענינים פנימיים. אבל למען תהיה התחלה זו בפיך ולמד תלמד להכנס לפרדס סוד החכמה. והנני מעוררך בסודות אלו והכן רעיוניך בענין זה מה שאמרנו בתחלה.

כתר עליון הוא הרם על כל רמים וכל שאר הכתרים הבאים מסוד יציאותו[21] נכללים בסודו. והוא סוד נעלם ואין מי שיודע לדעתו ויוכל להשיג ענין סוד העלמתו ורוממתו. דע כי הוא ית׳ חזקתו אין כי כל הרמים והחכמים והמשכילים אשר נחה עליהם הרוח[22] בהיותם שואלים וחוקרים על סודו ותכונתו הכל הוא בחזקת אין אין מי שיודע בסודו והעלמתו כלום והכל נלאו בחקירתו[23]. אויר זך שאינו נתפס כלומר בהיות מציאותו נעלם ונסתר ושאר מציאותו הנמצא מסודו מגיע אליהם המשכה שאינה נתפשת בשום מדה אלא כמסובב במחוגה ואינו נתפס בשום אחת מהן[24] וכולן מאירות מסודו והעלמתו ואינו נתפס בהם כי סודו וחקירתו נעלם ונסתר ואין מי שיוכל לדבר ולהשיג שום ענין מסודו כפי אשר אמרנו ובו נתק אזור כל החכמים ויודעי תעלומים.

שניה חכמה והוא סוד נקודה אחת נעלמת ונסתרת כנקודה היוצאת מן האין. ועיין כי סוד נקדה אחת מסודה ותכונתה נבראת סוד האין ועל כן אמר בעל

66 זולתך. כי אין עתה בנסתרות ועתה בסוד זה / 67 ליתא ואתה דע לך; ומה שאמ׳. דעות סוד ייי ספירות / 68 אע״פ ששמות אחרות יש להן הראשונה: דכתי׳; ליתא כתר; ליתא נתפס/ 69 ג בינ״ה / 70 גדולה / 71 אמצעי / 72 הוד ח (!) / 73 על עץ החיים / 76 הספירות שמות; החכמים / 77 נכתבו; וענינים פעמיים / 78 ולמען תלמד; לפרסם סוד החכמה / 78—79 והכן אלו רעיוניך זה א / 80 שהוא / 81 סוד סתר נעלם; שיודע לדעת ולהשיג / 82 ליתא הרמים / 83 ליתא הרוח / 84 אויר בהיותו א / 85 נתפס כלום א. בדעת מציאותו א / 86 ליתא במחוגה ואינו א / 89 ליתא נתק / 90 נקודה במקרה א / 91 ומתכונתה נכרת. ועל זה.

21 אין ספק שיש לתקן: מציאותו.

22 גם הוא כינוי למקובלים השגור בשאר ספרי רמד״ל.

23 עיין אותו לשון בס׳ שקל הקדש, עמ׳ 23.

24 משל המחוגה סתום.

ספר יצירה[25] ולפני אחד מה אתה סופר קודם אחד מה הוא אין ונקראת נקודה או חכמה ואמרו הקדמונים[26] מה הוא חכמה חכה מה שיהיה כי היא נסתרת ונעלמת ונקראת מחשבה כלומ׳ דבר שהמחשבה אינה יכולה להשיג כי סוד מחשבה נקודה זו עומדת להתפשט[27] וסודה נעלמת בתורה והיא סוד יש היוצא מן האין בהעלמות סודה וזו היא אויר הנתפש בסוד המדות ומסוד׳ ותכונתה כולן נמצאות ונתהוות ועומדות בהמשכתה כי סוד המחשבה היא סוד אחדותו התחלת סוד מציאותו כפי מה שאמרנו. אמנם כי היא סוד עלומה ונסתרת אבל כי סוד המחשבה ראש המציאות ומשם בארה. ומשם נמשכת ונמצאת היא הבאר באר מים חיים ונוזלים מסוד הלבנון.

ג בינה כי על כל פנים סוד המחשבה אין מי שיוכל לדעת ולהשיג ובהתפשטותה היא בינה כבר נקראת בינה כי היא מקום להבין ברמז אמנם כי חתום הוא ועל זה אמרו ז״ל[28] העולם הבא עין לא ראתה אלהים זולתיך. ומה שאמרו שנקראת בינה בהתפשטות המחשבה הסתומה וזהו מקור החיים[29]. כי משם תוצאות חיים כי סוד האם הברכה העליונה הנעלמת בסודה ותכונתה עולם נסתר חביון עוזו וסודו עולם הבא כאשר נתעורר בסודו בע״ה אמנם כי סוד המדרגה הזאת הנקראת עולם כי היא עולם הבא תמיד[30] והמשכת שפעתו בלי הפסק תמיד ועל סודו ותכונתו נקרא עולם הבא אשר אין חקר ותכלית ועל סוד זה נמצא בדבר רזל שאמר[ו] העולם הבא עין לא ג ראתה אלהים זולתיך. כי הוא סוד קול גדול אשר ממנו תוצאות חיים. ומסוד[31] זה יצאה התורה מסוד קול הדק הפנימי

92 ליתא סופר. מה הוא / 93 זו חכמה / 94 ליתא כלומר; ליתא דבר א / 95 נעלמת בתוכה א / 97 כלו. אחדותו ית׳ / 98 הוא א / 99 המציאת / 3 זולתך; שאמרנו / 5 א ותבונתה / 6 ליתא בע״ה; כי היה / 7 ומושך המשכת / 8 א וע״ס סודו ותכונתו / 9 בדברי לשאמרו (!); זולתך / 10 קול הדת.

25 בפרק ראשון.

26 כן גם בס׳ שקל הקדש, עמ׳ 26. המקור הוא ר׳ אשר בן דוד בפירוש שם המפורש בגירסא הנכונה: חכמה ר״ל חכה מה שיבא ומה שיהיה. הגירסא במהדורת חסידה ב״הסגולה״ (סוף עמ׳ 5 של ההוצאה המיוחדת) ׳הנה מה׳ משובשת.

27 ראה ס׳ שקל הקדש, עמ׳ 25, ושם הרחיב בענין המחשבה והנקודה כראשית המציאות.

28 ברכות לד, ב.

29 כאן ניכר יפה המעבר בהוראת ״מקור חיים״ מן הכתר והחכמה אל הבינה. מקובלי גירונה (ר׳ אשר בן דוד בפי׳ שם המפורש ור׳ עזרא בפי׳ שה״ש בכמה מקומות) דורשים אותו על כתר או חכמה, ואילו ר׳ יוסף גיקאטילה בשערי אורה קובע מקומו בבינה. בזוהר נדרש לעתים על בינה ולעתים על יסוד. על בינה (סוד עולם הבא) נדרש במדרש הנעלם לרות בז״ח, פז, ג ובח״א, רכז, ב.

30 כלשון ס׳ הבהיר, סי׳ קס.

31 מכאן משתמש כמעט מלולית בדרשת הזוהר על דברים ה, יט (ח״ב, רכו, ב): אורייתא נפקא מההוא קלא פנימאה דאקרי קול גדול. המונח הקול הדק הפנימי השגור בזוהר וברמד״ל לקוח מכתבי ר׳ עזרא בן שלמה כגון פי׳ שה״ש, אלטונא תקכ״ד, דף כה, ד.

וזהו דכתי׳ קול גדול ולא יסף. והנני מעוררך במה שאמר[ו] ז״ל [32] כל הנותן שלום לחברו קודם שיתפלל כאלו עשאו במה והענין מביא בתלמוד בבלי סוד אמ׳ [33] חדלו לכם מן האדם אשר נשמה באפו וגו׳ ואמ׳ בירושלמי [34] אינו אסור עד שיברך לו בשם ועיקר סוד השם הוא הנקרא גדול [35] והוא קול הדק הפנימי הנקרא קול גדול. והראיה בזה מסוד אמרו [36] מברך רעהו בקול גדול בבקר השכם קללה תחשב לו. והענין ידוע למשכיל. וזהו מה שאמר באליהו [37] והנה ייי׳ עובר ורוח גדולה מפרק הרים ומשבר סלעים ולא ברוח ייי׳. ואחר הרוח רעש ולא ברעש ייי׳. ואחר הרעש אש לא באש ייי׳. ואחר האש קול דממה דקה. זהו עיקר שם המיוחד וזהו קול גדול אשר אמרנו. עוד הבן בדבר וחכם בבינה כי סוד העיקר הוא הנקרא יובל שנת החמשים והוא סוד החמשים שערים היוצאים מן הבינה. וזהו שאמ׳ ז״ל [38] חמשים שערי בינה ירדו לעולם וכו׳ אמנם כי החמשים שערים הם חמש הספירות הפנימיות היוצאים מן היובל שהוא כלל כלם. והם חמש מאות שנה שעץ החיים מהלכו בהם [39]. ואמנם כי סודם הם כאשר התעוררנו בתחלה. ואלו הן עשר ספירות אשר אמרנו ואלו הן השלש ראשונות העליונות הגנוזות הנעלמות אשר עין לא ראתה ואין הדעת יכולה להשיג כפי אשר אמרנו. ועדיין נחזור לסוד הענינים האלה בענין נסתר כדי לכונן ולפלס מעגל רגלך.

הספירה הראשונה חסד והיא הספירה הרביעית והיא הראשונה למאמרות כאשר אמרנו. חסד הוא ימין עליון והוא כלל כל המאמרות למטה ועל כן נקרא יומם יום של כלם. כלל כלם כי כלם נכללים בסודו [40]. ועדיין נפרש לכמה חלקים מתחלת המאמר הזה בסודו ותכונתו. ואברהם לקח המדה הזאת בעשותו חסד עם כל הבריות כי מדת החסד נחלקת עם החיים ועם המתים עם הצדיקים ועם הרשעים. וגם משפטו של אברהם אבינו כי עושה חסד חנם עם כל הבריות.

11 מעורר / 13 בירושלם **א** / 14 ליתא הוא הנקרא / 15 באה; אמרו דכתי׳ **א**; השכם וגו׳ / 16 ליתא קללה תחשב לו; שאמ׳ ז״ל / 19 הבין; ליתא וחכם / 21 שערי ב [ומקום פנוי] / 23 ת״ק; סודו **א** / 24 הי׳; הג׳ / 25 ליתא הנעלמות / 31 ותבונתו **א**. / 32 נחלקות עם החסד **א** (ותוקן בשולי הגליון ביד אחרת).

32 ברכות יד, א, וכן מביא כל זה בשקל הקדש עמ׳ 50.
33 ישעי׳ ב, כב.
34 כן גם בשקל הקדש בשם זה, והוא בזוהר ח״ב, רכו, ב. הכנוי ירושלמי למאמרים מן הזוהר מצוי בספרי רמד״ל. הענין עצמו מיוסד על דברי רבינו יונה על הרי״ף בריש פ״ב דברכות — ״בשם חכמי פרובינצול״.
35 בזוהר: ברזא דקול גדול דאיהו עקרא דשמא קדישא.
36 משלי כז, יד.
37 מלכים א, יט יא—יב.
38 ראש השנה כא, ב.
39 מדרש ב״ר, פרשה טו.
40 היא דרשת הזוהר ח״ג, קצא ב: יומם, יומא דכל יומין כלילין ביה.

וספירה זו נקראת גדולה גדל כי גדול במעלתו הוא יותר מכלם ראש להם כפי גודל הימין על השמאל והכהן הנאחז בסוד מדה זו על הענין הזה נקרא כהן גדול כי נאחז בסוד גדולה גדול על כל השאר ונקרא אור הראשון של מעשה בראשית על כי חמשה אור הם ועיין במה שאמרנו כי חמשה רקיעים הם. ומפני כי סוד המדה הזאת מתפשטת בכולם ונמשכת בהמשכתו בכולם נקראו הם רקיעים כלו׳ התפשטות המדה הוא הרקיע והרקיע כלו התפשטותה ועל כן תמצא במעשה בראשית ה׳ פעמים מים. וה׳ פעמים אור. ה׳ פעמים רקיע. אור. מים. רקיע. דכתי׳ ויאמר אלהים יהי אור ויהי אור. וירא אלהים את האור כי טוב ויבדל אלהים בין האור ויקרא אלהים לאור יום הרי אור ה׳ פעמים מים ורקיע ה׳ פעמים. ויאמר אלהים יהי רקיע בתוך המים ויהי מבדיל בין מים למים. ויעש אלדים את הרקיע ויבדל בין המים אשר מתחת לרקיע. ובין המים אשר מעל לרקיע וגו׳ ויקרא אלדים לרקיע שמים. הרי מים ה׳ פעמים. ורקיע ה׳ פעמים וסודו [41] ייי׳ יתן אומר המבשרות צבא רב. אור מים רקיע. והם סוד ה׳ ספירות אשר אמרנו וכלם בסוד החסד נכללים הנקרא יומם יום כלם. ועדיין בע״ה נפרש בסוד זה כראוי.

הספירה השניה שהיא החמישית גבורה והיא סוד מדת הדין הקשה סוד האש היסודי. סוד החשך. כי החשך נכלל באור [42] והיא סוד מדת הדין הקשה על כל פנים כך הוא. כי סוד גבורה הוא הנקרא אלהים שם משותף. ואמנם כי כבר התעוררנו כי סוד החשך ישב במחשכים כמתי עולם [43] שהמדה גורמת כן כשאמ׳ לו בסוד העקידה. ומפני זה נקראת פחד יצחק והוא סוד התרועה שאנו מריעים בראש השנה לעורר נפשותינו בסוד המדות והתרועה היא דמות דין הקשה [44] וענין זה אעורר עליו בע״ה.

סוד הספירה השישית. תפארת ישראל בעבור היות שתי מדות האש והמים שהם חסד וגבורה. אמ׳ ז״ל [45] שביניהם מחלוקת שהם שני כתובים שמכחישין זה את זה בא הכתוב השלישי והכריע ביניהם ועשה שלום. כמו שמצינו במעשה

33 בכל הבריות הזה א / 34 גדול / 34—35 כי גודל הימין / 35 ליתא זו א / 37 חמשה אורי׳ / 39 מתפשטות המדה הזו הוא הרקיע; א ליתא התפשטותה / 42 ובין החשך / 44—45 מעל הרקיע ויהי כן / 45—46 ורקיע וסודו (ליתא ה׳ פעמים) / 46 ליתא אומר המבשרות צבא רב (אבל נשאר מקום פנוי) / 47 ליתא יום / 49 הב׳; ליתא סוד האש היסודי — מדת הדין הקשה / 49—55 כי סוד החשך סוד מדת הדין הקשה וירש אותה יצחק לגורל נחלתו ומפני כיהוא סוד החשך יש ביצחק כמחשכים כמתי עולם כי המדה גורמת וכבר התעוררנו בסוד העקידה שעקד אברהם ליצחק ודע והבן כי מפני כך כי היא מדתו של יצחק נקראת המדה פחד יצחק וזהו ופחד יצחק היה לי וזהו סוד תרועה שאנו מעוררין ביום ראש השנה להתעורר סוד המדות (סוד המדות) ותרועה היא סוד דמות הדין הקשה וענין זה נתעורר בסודו ב״ה. / 56—69 תפארת יעקב דע והבין כי בהיות שתי המדות

41 תהלים סח, יב. אמירת ה׳ מבשרת התפשטות צבא רב של כחות.

42 זוהר ח״א, יז א: חושך תיאובתיה לאתכללא באור.

43 תהלים קמג, ג.

44 עיין למטה, עמ׳ 383, הערה 93.

45 מכאן מתחילה מקבילה ברורה לס׳ שקל הקדש, עמ׳ 49, ולזוהר ח״א, יז ב — יח א, אך בשקל הקדש ניכר השמוש במקור זה יותר מכאן.

בראשית שנבראת המחלוקת בשני[46] שהוא סוד האש עם האור[47] הראשון שהוא סוד המים ולכן לא נאמר כי טוב בשני. ובא בשלישי כי טוב שני פעמים הכריע ביניהם והוא סוד האויר[48] המכריע בין שני היסודות שהן האש והמים ולפי' נקרא תפארת ששני גונין כוללין בו אדום ולבן[49]. וחלילה להיות בענין זה גונין הלום[50] אלא לענין כנוי ישראל שם מיוחד הכריע בין אברהם ויצחק וזה סוד ששמך הגדול נחקק בנו. בשמים אמ' ז"ל[51] מאי שמים אש ומים שמו של הבה כלול ביניהם, הסוד[52] ואתה תשמע השמים. ואחזור לענין הראשון שאמרנו שסוד ישראל סוד שמו ית' הוא שאמר[53] ישראל אשר בך אתפאר ואמ'[54] ובשם ישראל יכנה. וסוד שמים הסוד המכריע ואעפ [שאמרנו] בסוד החסד שכולל כולם. זה כלל גדול שכל הנטיעות נכללות בסודו והן שש קצוות וסודן[55] ויזכר ימי עולם משה עמו שמשה ע"ה כלל ששים רבוא היה[56].

| כי"ב | כי"א[57] |
|---|---|
| הספירה הז' והח' לזה החשבון שלנו מסוד | הספירה הז' והח' לחשבון שמנינו |
| האין הם נצח והוד והם נקראים נביאים | מסוד האין הם נצח הוד נקראים |
| כי משם משך הנבואה נמשכת לנביאים | נביאים שמהם משך הנבואה |

חסד וגבורה שהן סוד האש והמים אז"ל כי הן במחלוקת מפני שהם כתובים המכחישים זה את זה המים והאש בא הכתו' הג' (והכחתו) [והכריע] ביניהם ועושה שלום בצד זה ובצד זה ולפי' תמצא במעשה בראשית כי המחלוקת נברא ביום הב' שהוא סוד האש עם האור הראשון סוד המים וע"כ לא נאמ' כי טוב בשני עד שבא הכתו' הג' ומכריע ביניהם ונאמ' בו כי טוב שני פעמים וזהו אור האויר המכריע ביניהם בין ב' היסודות ולפי' נקרא תפארת על כי שני הגוונים כלולים בסודו אדום ולבן וחס וחלילה להיות גוונים בענין זה אלא כלשון בנוי ישראל זהו שם מיוחד המכריע ביניהם בין אברהם ויצחק וזהו כי שמך הגדול בנו נקרא. שמים אז"ל מאי שמ' שמו של הקב"ה הכלול בין שני הצדדים וסודו ואתה תשמע השמים והבן ונחזור עוד לענין הראשון שאמרנו סוד ישראל כי הוא סוד שמו ית' כענין אמרו ישראל בך אתפאר ובשם ישראל יכנה ומה שהיינו בביאורו בסוד שמים כי הוא סוד המכריע ואע"פ שאמרנו בסוד החסד כי הוא כלל כלם גדול[!] הנטיעות הנכללות בסודו והוו כלל שש קצוות יסודו. ויזכור ימי עולם משה עמו כי משה כולל שמים אהיה[!] והבן.

46 בראשית רבא, פ"ד, ו.
47 בכ"י א: האש.
48 אויר במובן של רוח.
49 צ"ל כלולים בו, וכן מפרש ענין תפארת על הגוונים בשקל הקדש, עמ' 51.
50 משובש. רמד"ל מרבה להשתמש במלת כלום במקום כלל, ואולי יש לתקן לפי שמוש לשונו.
51 לשון ס' הבהיר סי' ק בקצת שנוי.
52 מלכים א: ח, כו.
53 ישעי' מט, ג.
54 ישעי' מד, ה. 55 ישעי' סג, יא.
56 צרוף הרעיון עם הפסוק בישעיה סג נמצא בזוהר ח"ב, מז א.
57 כל הפיסקא על שתי ספירות אלו הובאה כאן זו על יד זו, כי"ב לימין וכי"א שהוא משובש ביותר לשמאל. הפיסקא קרובה בחלקה לשקל הקדש, עמ' 57—58.

ואעפ״ש שמשם יונקי׳ הנביאים אינם רואים זולתי באספקלריא שאינה מאירה מה שלא היה כן [ברבן] של כל הנביאים כפי אשר אמרנו כי נבואתו היתה מתוך אספקלריא המאירה[58]. אמנם כי ב׳ המדות הם הנקראים חסדי דוד הנאמנים[59] והם ב׳ העמודים אשר שם האחד יכין והב׳ בועז אמנם כי הוא סוד האופנים אשר ראה יחזקאל ואמת הוא. ואלו הם סוד שחקים הטוחנים מן לצדיקים לעתיד לבא[60] כי על כל פנים כך הוא כאשר נפרש בסוד הבנין דוגמת האיברים שהם בירכים האדם[61] ועם כל זה נקראו בשם שמים כל אלו הששׁ קצוות וזהו אמרם (כשאמרם) ענין כל רקיע ורקיע מאותם ה׳[62] רקיעים שאמרו בג׳ חגיגה כדאזל אמ׳ רב יהודה אמ׳ [רב][63] ב׳ רקיעים הם שנ׳[64] הן ליי׳ אלי׳ך השמים ושמי השמים הארץ וכ׳. ריש לקיש אמ׳ ז׳ ואלו הן וילון רקיע שחקים זבול מעון מכון ערבות. אמנם כי אלו הרקיע[ים] כי הם סוד המדות הידועות בשמותם. ומה שאמרו אמר רב יהודה ורב אמת אמרו. ואמנם מה שר״ל[65] לא בא להכחיש דברם אלא אלו אמרו כלל וזה אמ׳ פרט[66]. ב׳ רקיעים הם וודאי כך הוא כי הרקיע העליון הנסתר אחד הוא והוא כלל הכל. לנביאים אבל אינם רוצים [רואים] אלא מאספקלריא שאינה המאירה. ואמנם לא כרבן של נביאים שראה מאספקלריא המאירה ואמנם שתי המדות חסדי דוד הנאמנים. והן שני העמודים יכין ובועז. והן סוד האופנים שראה יחזקל והן סוד שחקים הטוחנים מן לצדיקים לעולם הבא כשנפרש בסוד הבנין. דוגמת האיברים הם שבירכים האדם. ועם כל זה שש הקצוות נקראו בשם שמים והוא ענין כל רקיע מהשבעה רקיעים שאמר ז״ל בחגיגה א״ר וכן אמ׳ רב. שני רקיעין. שנ׳ הן ליי׳ אלהיך השמים ושמי השמים. ריש לקיש אמר שבעה ואלו הן. וילון רקיע. שחקים זבול מעון. מכון ערבות ואמנם שהרקיעים האלו הם סוד המדות הידועות ומה שאמ׳ רב אמר אמת וריש לקיש פרט וודאי שהם שני רקיעין שהרקיע העליון הנסתר אחד וכולל הכל. והאחד וילון דוגמת זה נזק שכולל הכל. וסודן כסוד האש נדמים [והמים] ואחר אלה שני רקיעים ימשכו השאר שאין

58 יבמות מט, ב.
59 ישעי׳ נה, ג.
60 חגיגה יב, ב.
61 צ״ל באדם או של האדם.
62 צ״ל השבעה, כמו ב־א.
63 ר׳ לעיל בס׳ שושן עדות הע׳ 56.
64 דברים י, יד.
65 מה שאמר ריש לקיש.
66 טעה וכתב פרע.

והאחד הוא רקיע וילון וזה כדוגמת זה
ואלו ואלו הן כלל הכל אבל שמע וחכם
סוד שני רקיעים שהם כלל הכל עם סוד
האש והמים ואחר אלו ימשכו כל השאר
כי אין בכל האחרים זולתי מה שיש באלו
כי חסד וגבורה שהם המים והאש הם כלל
כל השאר ובא ר״ל ואמ׳ פרט ורצה לפרש
בדרך פרט כל הענין והוא אמת. ונחזור
למה שאמ׳ ר״ל שחקי׳ רחים שם עומדות
[טוחנות] מן לצדיקים כך הוא כי סוד
הכריכים כי ריח״ים הם הטוחנות [67] והם
הריחים אמנם כי סודו נפרש בסוד הבנין
בענין דוגמא אמיתית והם הנקראים למודים
לשמוע בלמודי [68] כי למודים תמיד היריכים
לתת ירך זו מקום לזו וזו לזו ועל כל פנים
למודים הם נצח והוד להמשיך משך
הנבואה לתוך אספקלריא שאינה מאירה
כאשר אמרנו והם שני עמודים כירכים
באדם וע״כ הם חסדי דוד הנאמנים.

בשאר אלה מה שבאלו שחסד
וגבורה שהם האש והמים שכוללין
כל המדות. וריש לקיש פרט לפרש
הענין בדרך רבוי והכל אמת. ופי׳
מה שאמ׳ ריש לקיש שחקים ריחים
בהם עומדות טוחנות מן לצדיקין
לעתיד לבא כן הוא. שסוד הברכים
לירכים. כמו הריחים כשנבאר בסוד
הבנין בענין דוגמא אמתית והן
הנקראין למודי יי׳ לשמוע בלמודים
תמיד הברכים ליתן ירך זו מקום
לזו וזו לזו. וכן למודים נצח והוד
להמשיך הנבואה לאספקלריא
שאינה כשאמרנו והם שני עמודים
כירכים באדם לכן הם חסדי דוד
הנאמנים.

הספירה הט׳. אמרו באמת ז״ל [69] העולם הבא אין בו לא אכילה ולא שתיה שהוא עין לא ראתה וחמש ספירות העומדות בסודו [70] כן והצדיק לוקט כל מיני בשמים העליונים ומהלכו בהם והוא יסוד כולם יסוד עולם. ואם תאמר וכי אינו מסוד העולם הבא על כל פנים כן הוא אבל מפני תאותו בסוד הנקבה ודבק בה ואינו זה [71] ממנה נמנה עמה בסודה ותכונתה והסוד [72] על כן יעזב איש את

18 סוד הספירה הט׳ באמת א׳ז׳ל׳ לעולם; כי בעולם הבא אין בו אכילה ולא שתיה (חוזר) / 19 כי הנה עין לא ראתה אלי׳ם זולתך וכל החמש; כמו כן אבל צדיק הוא אוכל ולוקט / 21 רק הוא / 22 ואינו זו ממנה; נמנה ליתא.

67 נשתבש בשני כה״י: כי סוד הריחים ליריכים כי הם טוחנות. בבנין הגוף ממלאות הירכיים את תפקיד הריחיים.

68 אין להבינו כרמז לישעי׳ נ, ד (לשמוע כלמודים) אלא דורש ישעי׳ ח טז: חתום תורה בלימודי — על הנביאים, וכן הוא בשקל הקדש, עמ׳ 58—59 ובזוהר ח״ג, צ א.

69 ברכות יז, א.

70 ה׳ הספירות בין הבינה והיסוד. המשך המשפט רומז לשמוש הזוהר בציור ״נהרי אפרסמונא דכיא״.

71 צ״ל זו ממנה, ובשני כה״י נשתבש.

72 בראשית ב, כד.

אביו ואת אמו ודבק והבן. והוא [73] סוד הברית כי הוא הנהר היוצא מעדן להשקות לנקבתו כי הברית באדם הוא כלל כל הגוף [74] ובהתעוררו כל האברים מוסכמים עמו להנאתו ועל כן נקרא כל כי הוא כלל כל האברים וכלל כל הגוף. עץ החיים נקרא אילן שכל החיים היוצאים מסוד מקור חיים הוא נוטל אותם להמשך לאותם אשר תחתיו כי ממנו ניזונים ונשפעים [75] ועל כן [76] צדיק אוכל והוא לתת שובע לנקבתו הנקראת נפש דוד וזהו הסוד שאמ׳ ז״ל [77] ועניתם את נפשותיכם בתשעה לחדש. וכי בתשעה מתענין והלא בעשור מתענין אלא כל האוכל ושותה בתשיעי כאלו התענה תשיעי ועשירי. והענין הוא סוד התשיעי הוא צדיק האוכל תמיד. ואכילתו הוא לתת שובע לנפשו כאשר אמרנו ועל כן צריך להראות בתשיעי אכילה ושתיה והוא סוד השמש המאיר ללבנה כי ממנו מאירים כל הכוכבים והמזלות מתחתיו [78] כי הלבנה אין לה אור מעצמה זולתי כפי מה שמקבלת מן השמש [79]. חי העולמים נקרא חי בסוד עולם העליון. וחי בסוד עולם של מטה. והבן מה שאמ׳ ז״ל [80] כי צדיק ייי׳ צדקות אהב. אמרו כל חכם מקנא חכם [81]. וכל גבור מקנא גבור אחר. אבל הבֶּבֶה אינו כן הוא נקרא צדיק וכשיש צדיק בארץ הוא אוהבו ולא עוד אלא כי נושא אהבה גמורה בסוד נקבתו על ענין וזהו סתר נעלם כל נקבה באהבתה לאחר זולתי בעלה שונא אותה. אבל צדיק זה חי העולמים נקבתו אוהבת תמיד לצדיק בארץ ויודע חי העולמים ומעורר אהבה לעולם יותר וחיבה יתירה ועל כן מצוה לקנא איש מעט לאשתו כדי להעיר אהבתו אצלה [81*]. וזהו הסוד והקימותי את בריתי אתך [82] כי אין

23 ואת אמו וה׳; ליתא והבן / 26 מקור החיים; להמשיך / 28 סוד / 30 הצדיק / 34—35 ליתא של מטה; ליתא אמרו / 36 מקנא לחכם; הקב״ה / 37 אוהב אותו; ליתא נושא א / 39 ליצא צדיק; ויודע צדיק חי העולמים / 40 ומעורר האהבה למולם; לקנא לאיש מאשתו / 41 סוד / 42 לברית זו א;

73 מכאן קרוב לדבריו בשקל הקדש, עמ׳ 61, לפעמים מלולית ולפעמים מצרף העניינים באופן אחר.

74 בשקל הקדש: סוד הברית הוא קיום כל הגוף; וגם המשך הדברים בשני המקורות דומים מאד.

75 וכן דורש את המדרש על עץ החיים שכל מימי בראשית מתפלגין תחתיו, ועיין בזוהר ח״א, לה א.

76 משלי יג, כה, וכן הדרשה בזוהר ח״א, רמ א: ״צדיק אוכל ודאי ונטיל כלא למיהב שבעא להוא אתר דאקרי נפש דוד״.

77 ברכות ח, ב.

78 לשון הזוהר ח״א, קלה א, וכך גם בשקל הקודש, עמ׳ 61 למטה.

79 מאמר שגור בזוהר באותו הקשר סמבולי, כגון בח״א כ א; רלח א, ומקורו אצל חכמי התכונה.

80 מיוסד על מדרש תהלים יא ז.

81 הפך המאמר בבראשית רבא לב, ב.

81* מקביל לזוהר ח״א, סו ב: על אותו פסוק והקימותי (בר׳ ו, יח): ״רזא דמלה: כד צדיקא איהו בעלמא, שכינתא לא אתעדיאת מיניה ותיאובתא דילה ביה; כדין תיאובתא דלעילא לגבה ברחימו כתיאובתא דדכורא לנוקבה כד איהו מקני לה״.

82 בשני כה״י אתו, ותקנתי.

קימה לברית זו זולתי עם צדיק אחר והבן. כי הכל נכון למוצאי דעת עד כאן הנכון למוצאי דעת והבן וחכם.

סוד הספירה העשירית מלכות שמים סוד מלך על כל הארץ אלהים וזהו[83] כי המלכות שלך היא וזהו[84] הממלכה והמתנשא סוד המלך דוד כי היא מלכות מן השמים שהוא סוד תפארת ישראל והוא ארון הברית וודאי כן הוא כי היא כוללת הענינים הרוחנים הפנימים וסוד יו"ד ה"א וא"ו ה"א נכנס בסוד ייי' אדני. וכן נקרא בארונו. וזהו הסוד הנה ארון הברית אדון כל הארץ והבן. כנסת ישראל על כי היא כונסת וכוללת כל הענינים העליונים כאשר אמרנו[85]. וכונסת הכל בתוכה. כלה. שהיא כלולה מהכל[86] שלימה בסודה. וכלולה מהכל כאשר אמרנו. שבת שהיא מנוחה אשר שבת בה הוא ית' בסוד המלאכה באמרו[87] וינח ביום השביעי כי היא יום השביעי. צדק נקראת על שם צדיק המחובר עמה תמיד. ומפני שהוא צדיק היא נקראת צדק. והסוד[88] פתחו לי שערי צדק. כי בשערי הצדק נכנס צדיק לשערים העליונים באמרו זה השער לייי'. סוף המחשבה כי בהיות המחשבה התחלת הכל היוצא מן האין ומתפשטת בסודותיה זאת היא סוף מאור המחשבה. אחר כך ממנה יתפשטו הענפים לאין חקר ותכלית. אדני על כי היא נקראת אדון כל הארץ כאשר אמרנו. חכמה קטנה[89] כי נעוץ הסוף בתחלתו חכמה היא התחלה[90]. והחכמה היא הסוף והיא היא החכמה מדת הדין רפה. כי היא מדת שמאל המקבלת ממדת הדין של מעלה שהיא מדת צפון כי כל עניבה וסבתה שמאל ועל כן היא בהרמת קול כפי קבלתה מן האש היסודי ועכשיו הבן וחכם במה שאמרנו. עלה אלהים בתרועה ייי' בקול שופר[91]. תקנו ז"ל סדר תרועה[92]. אמרו המפרשים כי מפני אשר אנו יודעין ענין התרועה

ומוצאי דעת א; / 42—43 עד כאן ליתא הנכון למוצאי דעת והבן וחכם / 47 הפנימיים והוא סוד; ליתא ייי / 48 ליתא וזהו הסוד. / 50 ליתא שהיא / 51 כי היא; בסוף המלאכה / 52 כי הוא; על שם צדק / 53 צדיק / 54 ליתא צדיק / 56 ממנה ובפשטו / 57 הנקראת; ליתא אמרנו א.

83 בתפלת עלינו.

84 דה"י א, כט, יא.

85 השוה בשקל הקדש, עמ' 84.

86 הסבר המצוי כבר אצל מקובלי גירונה, וידוע כבר לרמב"ן ("כלה כלולה" לבר' כד, א; "מדה כלולה מן הכל" לדבר' יא, י).

87 שמות כ, יא.

88 תהל' קיח, יט—כ, ועיין הפירוש המקביל בשקל הקדש, עמ' 72.

89 כנוי מצוי גם בזוהר (ח"א, קמא ב; ח"ג, רצו א, ועוד). וכן בשקל הקדש, עמ' 95. הפתגם "חכמה בראש וחכמה בסוף" שגור בפי מקובלי הדור ההוא ורמוז בגוף הזוהר ח"א, רלב ב, וכמה פעמים בתיקונים.

90 עיין שקל הקדש, עמ' 80.

91 תהלים מז, ו.

92 ראש השנה לג, ב — לד, א.

ממש. תקנו שלשה שברים ותקנו סוד תרועה אחרת. ובירושלמי אמרו[93] כי סוד שתיהן אנו צריכין על כי האחת היא מדת הדין הקשה. ומפני כך אין בה מנוח ולא שום ריוח כלל. והאחרת היא סוד מדת הדין הרפה ועל כן יש ריוח בין השברים על כי היא רפה. לבנה. היא על שם הלבנה. כי מפני אשר סודה וענינה כך הוא כי הלבנה אין לה אור מעצמה כלום זולתי כפי מה שמקבלת מן השמש המחלק לה אורה ולכל שאר כוכבים כך היא[94]. ונקראת לבנה מפני שאין לה אור כלל כי היא אספקלריא שאינה מאירה ואין לה זולתי כפי מה שמקבלת מן השמש חי העולמים. והנני מעוררך במה שאמרו ז״ל[95] שהראה הבֹּה לאדם הראשון דור דור ודורשיו דור דור ופרנסיו כאמרם במאמר דכתי׳ זה ספר תולדות אדם. וכי ספר היה לו לאדם הראשון אלא מלמד שהראה לו הבֹּה דור דור ודורשיו דור דור ופרנסיו וכל׳[96] וראה למלך דוד שאין לו חיים כלל והוא נתן משנותיו ע׳ שנה והם אותם שחסרו מאדם הראשון מאלף שנים שהיה לו להחיות בגזרת פסוק אמרו[97] כי ביום אכלך ממנו מות תמות יומו של הבֹּה אלף שנים. והניח לדוד מהם ע שנה. ואמת הדבר כי דוד המלך לא היו לו שנים זולתי מה שקיבל מאדם הראשון והכל סוד אחד והבן. והנה מעוררך במה שאמ׳ ז״ל[98] בת היתה לאברהם אבינו ובכל שמה הרבה מפרשים פרשו בזה הענין ואינו כן אבל הנני מודיעך קשט אמרי אמת כי ודאי בת היתה לאברהם אבינו והסוד כוס של ברכה מונה בימין[99]. והבן אמנם הבן הענין כי בת זו היא מקבלת מכל הדברים הרוחנים[100] על יד צדיק העולמים שהוא

58 ההתחלה / 62 יודעים ענין תרועה ממש / 64 ומפני כן א / 65 ולא מין ריוח כלל א; מדת הדין הרעה / 68 נקראת / 71 ליתא במאמר דכתי׳; ליתא הראשון / 73 ה׳ק׳ב׳ה; דור ודור א; ופרנסיו וכו׳ ראה / 73—74 חיים כלל וכו׳ והוא נתן לו / 75 שהיו לו / 75—76 ומושל הקבה; והניח בהם לדוד ע שנה; ליתא כי / 77 לא היו לו חיים / 78 בת היתה לו / 80 לאברהם אבי׳ ובכל שמה והסוד ס ברכה [נשאר מקום פנוי] / 81 דברים רוחניים.

93 הוא לשון הזוהר ח״ג, רלא ב, כי התרועה רומזת למדת הדין הקשה, שאין בה מנוח ורווחה והשברים רומזים למדת הדין הרפה (המלכות). בזוהר נאמר ותרוייהו אצטריכו על יללא ויבבא שבגמרא. והרמז כאן ל״מפרשים״ הוא כנראה לדברי רש״י בסוף דף לד, א.

94 עיין למעלה הערה 79.

95 סנהדרין לח, ב.

96 בשולי הגליון של א נוסף: העולם, והוא כפי נוסח שהיה לפניו גם בס׳ שקל הקדש, עמ׳ 85: כל הדורות הבאים לעולם (כמו בזוהר ח״א, נה א). הקשר של דרוש זה עם ענין הלבנה כמו בזוהר ח״א, רלג ב, וכן גם בשקל הקדש, שם.

97 בראשית ב, יז.

98 ב״ב טז, ב. בת זו היא המלכות.

99 ברכות נא, א. בזוהר הנ״ל (רלג ב) נקשר סוד דוד עם סוד כוס של ברכה.

100 מונח זה נלקח אצל רמד״ל מכתבי ר׳ עזרא בן שלמה, כגון פי׳ שה״ש תקכ״ד, דף יא, ב: ״כי האדם כלול מכל הדברים הרוחניים״, וכן בפירושו לאגדות.

כל[101] וכפי קבלתה ממנו מכל סבה הרי יש לה שם וכן נקראת וכפי קבלתה מכל כך שמותיה הנקראים לה וזהו בכל שמה כי אין שם זולתי כפי קבלתה מכל בכל שמה הנקרא לה ואלמלא כל אין לה שם מעצמה. עץ הדעת טוב ורע. זהו האילן של מטה כי הוא נטוע משורש אחד וסבתו טוב ורע הוא סבת הטוב והקרוב אליה ומתגדל שם הוא סבת הרע ודוגמת'[102] בעולם זה יעקב ועשו שיצאו משרש אחד יעקב נברר מן הפסולת והוא שרש אמת ועשו הוא כפסולת הנקרא סיג הזהב[103]. ואמנם כי הם סוד דוגמא אמתית ואילן נטוע בעולם טוב ורע וכמה ענינים הם המורים על זה ועדין נפרש בסוד זה דברים הצריכין לכל חכם לב[104]. ואמנם כי ענין סוד האילן הזה הנטוע כך הוא ענין מלכות שמים. והרשע מכתיר את הצדיק[105] בסוד מלכות הרשעה[106] סבת אלהים אחרים כאשר נפריש בע"ה.

82 ליתא כל; יש לה שום; דכן א / 83 כי אין שום / 87 ועשו הוא הפסולת / 91 ליתא בסוד; במלכות; ליתא אחרים.

101 הכנוי "כל" (בניגוד ל"בכל") משמש לספירת יסוד גם בגוף ס' הזוהר.
102 דוגמתו או דוגמתם. סבת הרע שבאילן זה נדרשת גם בס' הנפש החכמה לרמד"ל (בסופו; גליון N4, עמ' ג).
103 ציור דומה לגבי יצחק וישמעאל נמצא בזוהר ח"א, קיח ב.
104 כשם נרדף למקובל נמצא זה גם כמה פעמים בזוהר (חכימי לבא).
105 חבקוק א, ד. בכוונה זו על הקלפות נדרש הפסוק גם בס' הנפש החכמה במקום הנזכר, ובזוהר ח"ב, רלג ב.
106 מלכו חייבתא כסמל לסטרא אחרא, לעומת מלכות שמים, גם בזוהר ח"ב, קלד ב.

# חזיונותיו של ר׳ אשר ב״ר מאיר המכונה לעמליין רויטלינגן

יוצא לאור ע״י אפרים קופפר

השואה שעברה על יהדות ספרד בסוף המאה החמש עשרה, הגזירות, הגירושים והנדודים שפקדו באותה תקופה את רוב קהילות היהודים בארצות אשכנז ופרובאנס, זיעזעו את תפוצות הגולה. חכמי ישראל ואנשי מחשבה חיפשו פשר למאורעות האיומים וראו אותם כחבלי משיח [1]. בין מחשבי הקיצין שבאותה תקופה ומבשרי הגאולה הקרובה אנו מוצאים חכמים ומקובלים ידועי־שם, כמו יעקב בן עמנואל פרובינסאלי [2], המקובל מארזינטו ר' יוסף ן' שרגא הספרדי [3], ור' אברהם בן אליעזר הלוי הזקן [4]. ממרכזי התורה וחוגי המקובלים שבצפת וירושלים נשלחו אגרות [5] מבשרי הגאולה לערי איטליה [6] ומשם נפוצו לארצות הגולה.

כותבי הזכרונות של ימים אלו עברו כמעט בשתיקה על תעמולתם המשיחית של האישים והחוגים הנ"ל. לעומת זאת זכה להיות נרשם, על־ידי כל כותבי הזכרונות של אותה תקופה, כמחולל תסיסה משיחית רבת ממדים והתעוררות של תשובה ביהדות איטליה ותפוצות הגולה האחרות, יהודי אשכנזי בשם ר' אשר

1 ראה גרשם שלום, שבתי צבי, כרך א', עמ' 12 ואילך; א"ז אשכולי, התנועות המשיחיות בישראל, כרך א', עמ' 236 ואילך; ח"ה בן ששון, 'הגאולה וגלות בעיניו של דור גולי ספרד', ספר היובל לכבוד יצחק בער, ירושלים תשי"ד עמ' 225 ואילך.

2 בונט דה לאטאס, אחד מאנשי הרינסאנס הבולטים ביהדות איטליה בזמנו, פרסם חשבון לביאת הגואל לשנת 1505, ראה עליו פוגלשטין—ריגר, לתולדות היהודים ברומא (גרמנית), כרך ב', עמ' 81 ואילך, ועמ' 415. הוא גם הסביר לאפיפיור ליאו העשירי, כי 'אלו הגירושין אשר נעשו בספרד ובנאפולי ובשאר המקומות... זה סימנא טבא... ה' יתברך אשר בידו לב כל מלכי' נתן בלבם לגרש כל היהודי' מארצם כדי שילכו לארץ ישראל או קרוב לה כמו שעושי' יום ביומו... וזאת הטענה אמרתי אל כבוד רום אדונינו האפיפיור שיח' ירו' הודו כאשר שאלני למה ואיך נעשה הגירוש הזה' (כ"י מונטיפיורי מס' 124, דף 82), הירשפלד בקטלוג שלו לאוסף זה, קרא בטעות בכותרת של קטע זה: 'משה בוניטו פרובינצאלי', במקום: 'מש' בוניטו פרובינצאלי'. כדאי לציין שהסבר כעין זה לגירושין נמצא בפירושו של ר"י אברבנאל לישעיה מג: ו, שנדפס לראשונה בפיזארו שנת ר"פ, כלומר בערך חמש שנים אחרי מותו של יעקב בן עמנואל.

3 ראה עליו ג' שלום, המקובל ר' אברהם בן אליעזר הלוי, קרית ספר, ב', עמ' 273; שם ז', עמ' 149 ואילך.

4 ראה עליו אצל ג' שלום שם, ב, עמ' 101 ואילך, עמ' 263 ואילך; אשכולי בספרו הנ"ל (בהערה 1) עמ' 237.

5 ראה א' נויבאור, ענייני עשרת השבטים, קובץ על יד, ד (תרמ"ח) עמ' 35 ואילך; ג' שלום, ק"ס ב', עמ' 114.

6 בין המעתיקים ומפיצים אגרות אלו היה ר' יהודה ב"ר שלמה דבלאניש, אשר ר' יצחק ב"ר עמנואל דלאטאש, מגדולי חכמי איטליה, כותב עליו: 'לא איש המוני, מחמד דורנו' (כ"י גינצבורג מס' 255 דף 238) וראה עליו: פחד יצחק, ערך חליצה; א"ז אשכולי, ספור דוד הראובני, ירושלים ת"ש, עמ' נד, ועמ' צט.

למליין, אישיות שאינה ידועה לנו משום מקור כמקובל או כתלמיד חכם בעל שיעור קומה. ואלו הדברים שרשמו עליו כותבי הזכרונות בזמנו ובזמן הסמוך לו:

א ההיסטוריון הידוע של אותה תקופה, ר' יוסף בן יהושע הכהן הספרדי, כותב[7]: 'ויהי בימים ההם ויקם באיסטריאה אשר אצל ויניציאה איש יהודי אשכנזי אחד לימלן שמו אויל הנביא משוגע א'ש הרוח, ונהרו אליו היהודים ויאמרו אך נביא הוא כי ה' שלחהו לנגיד על עמו ישראל ונפוצות יהודה יקבץ מארבע כנפות הארץ, וגם מהחכמים נטו אחריו ויגזרו צומות ויחגרו שקים וישובו איש מדרכו הרעה בעת ההוא, כי אמרו קרובה ישועתנו לבוא'.

ב ר' אברהם פריצול, כותב[8]: 'בגלילות הלזו גלילות איטליאה במחוז ויניציאה קם איש הבינים ממערכות אשכנז שמו ר' אשר לימלי מתנשא לאמור אני אמלוך, עם מעט חכמה ופעולות היה אתו, ובאמצעות תלמידיו הטעה הגליל כולו בביאת הגואל והיה משמיע להמון שכבר בא[9], והיה מסתתר עצמו חדר בחדר, והכניס רוב הגלות באמונה בו ובהקדמותיו ובתעניות ובמלקיות, יען אמרו כי הגואל בא, ובסוף היה הבל ורעות רוח, וזה היה לפני בשנת רס"ב לאלף הששי פה פיררה מקום שבתי'.

ג ר' גדליה ן' יחייא, כותב[10]: 'ובזמן זה שנת חמשת אלפים ר"ס לבריאה קם יהודי בגליל איסטריאה ושמו ר' אשר לימלה אשכנזי שעשה עצמו נביא, והיה אומר שיצומו וישובו בתשובה, כי קרובה הישועה וכן כל גלות איטליאה האמינו לדבריו וישובו איש מדרכו הרעה בכל כחם כמעט כתשובת נינוה, וימת האיש ולא בא משיח וגלגל המרות גדולות, כי בראות הפתאים שמשיח לא בא אז המירו ועדיין השנה ההיא נקרא שנת התשובה'.

ד ר' דוד גאנז, כותב[11]: 'רבי לעמלן היה מבשר על ביאת משיח בשנת ר"ס, ובכל תפוצות ישראל האמינו לדבריו, גם בין הגוים היה הקול הולך וגדול ורבים מהם גם האמינו לדבריו. וא"מ זקני זעליגמן גאנז ז"ל[12] הרס ונתץ תנור המיוחד למצות בהבטחתו הגמורה שלשנה הבאה יאפה מצות בארץ הקדושה. ואני הכותב

7 בספרו 'עמק הבכא'; אני מצטט לפי האוטוגרף של ספר זה, כ"י מוזיאום הבריטי, מס' 1215, דף 32. וראה: 'עמק הבכא', מהדורת לעטטריס, קראקא 1895, עמ' 109.

8 בספרו, 'מגן אברהם', פרק כ"ד; אני מצטט לפי כ"י הנמצא ב'מכון להסטוריה היהודים בוארשה', מס' 110. קטע זה נתפרסם מכ"י אחר בשינויים קלים, ע"י ד"ש לויגגר, ב־R.E.J, כרך 105, עמ' 36.

9 אולי ר"ל שאמר שכבר התחילה הגאולה בארצות הרחוקות אצל עשרת השבטים, כעין מה שכתב ר' אברהם בן אליעזר הלוי באחת מאגרותיו, ראה: ג' שלום, פרקים, ק"ס, ז, עמ' 443.

10 בספרו 'שלשלת הקבלה', דפוס לבוב, דף לג, ע"א.

11 בספרו, 'צמח דוד', חלק ראשון, אלף הששי, סי' רס, ירושלים, תשכ"ו, דף כט, עמודה ב.

12 יש להניח שזעליגמן גנז, גר בעיר ליפשטדט (ויסטפאלן) גרמניה, שם נולד נכדו בעל צמח דוד, ראה אנציקלופדיה יודאיקה (בגרמנית), כרך ז, עמ' 93.

שמעתי מפי מורה הזקן מה״ר אליעזר טריוש [13] אב״ד דק״ק ורנקבורט שאמר, כי לא דבר ריק היה, ושנתן אות ומופת ואמר אולי חטאתינו גרמו ועכבוהו׳.

ה ההומניסט הגרמני סביסטיין מינסטר, כותב בספרו [14], שנתפרסם בשנת 1534, על ההתעוררות, התשובה והתסיסה המשיחית הזאת: ׳בשנת רס״ב [14*] עשיתם תשובה בכל מושבותיכם ובכל הארצות בכל הגולה איך משיח יבא, כמעט שנה תמימה [15] נער וזקן טף ונשים אשר לא נעשה מעולם תשובה זו׳.

ר׳ יוסף הכהן אינו מתייחס כלל לפעולתו של ר׳ אשר לימלן או לדברים שהשמיע, ואין הוא מוסר לנו אלא על יחסם של המוני בית ישראל ׳וגם מהחכמים׳ אל ר׳ אשר לימלן: ׳ונהרו אליו׳, ׳ויאמרו אך נביא הוא׳, ׳ויגזרו צומות׳, ׳כי אמרו קרובה ישועתנו לבוא׳. מדברי ר׳ אברהם פריצול, אנו למדים, כי ׳מעט חכמות ופעולות היה אתו׳, ובעיקר שהאמונה שרחשו לר׳ אשר לימלן קשורה היתה באמונה ׳בהקדמותיו׳, כלומר בקבלת ההנחות וההצעות, אשר עליהן ביסס ר׳ אשר לימלן את בשורת הגאולה שלו. באמצעות תלמידיו שהפיצו תורתו זו הכניס אמונה ברוב הגלות. מדברי ר׳ גדליה ן׳ יחייא, מתברר שקרוב לשני דורות אחרי מותו של האיש אשר למלין [16], זכרו לא אסף, ׳ועדיין השנה ההיא נקרא שנת התשובה׳. מדברי ר׳ דוד גאנז אנו למדים שגם ׳בין הגוים היה הקול הולך וגדול ורבים מהם גם האמינו לדבריו׳. אולם בכל מקורות הנ״ל אין אנו מוצאים אפילו פרט אחד אשר ממנו נוכל ללמוד על תורתו של ר׳ אשר למלין, מה היו הקדמותיו ופעולתו שהעניקו לו כח השפעה כה רב על חכמים והמוני העם, והרי זו היא אחת מן השאלות המרכזיות בפרשת ר׳ אשר לעמלין. עוד נקודה אחת חשובה בדברי בעלי הזכרונות שצטטנו טעונה הבהרה, והיא: בעוד שתיאור ממדי התסיסה המשיחית ותיאור השפעתו הגדולה של ר׳ אשר לימלן על סביבתו כמעט זהים אצל כותבי הזכרונות הנ״ל, מורגש אצלם שוני בהערכת אישיותו: ר׳ יוסף הכהן הספרדי, מכנה ׳יהודי אשכנזי׳ זה, ׳אויל הנביא משוגע איש הרוח׳, ר׳ אברהם פריצול הפרובינסאלי, מגדיר אותו כ׳מתנשא לאמור אני אמלוך׳, ׳ובסוף היה הבל ורעות רוח׳. ר׳ גדליה ן׳ יחייא, יודע לספר עליו ׳שעשה עצמו נביא׳ ׳וגלגל

13 ראה עליו ב׳צמח דוד׳, שם, סי׳ שכג; ח״נ דמביצר, כלילת יופי, קראקא, תרמ״ח, דף ג ע״ב. יש לציין כי ר׳ אליעזר טריוש, עקב אחרי התנועות המשיחיות באיטליה ופעולתם, והודיע עליהן לאביו המקובל ר׳ נפתלי הירץ ש״ץ בפרנקפורט דמיין, כדי שיכוון בתפילתו להצלחתן, ראה בפירוש לסידור (על ׳והוא רחום׳ שבתחנון) של ר׳ נפתלי הירץ, טהינגען, ש״כ, וראה דברי ימי ישראל של גרץ מהדורת שפ״ר, כרך ז׳, עמ׳ 405, וראה י״א קלוזנר, לתנועתו של שלמה מלכו, ק״ס, עמ׳ 391.

14 ראה: I, Perles, Beiträge zur Rabbinischen Sprach- und Altertumskunde Breslau, 1893 עמ׳ 41 ואילך.

14* ראה להלן במילואים להערות, עמ׳ 423.

15 לפי זה מובן, מדוע קראו לשנה זו ׳שנת התשובה׳; ראה לעיל בדברי בעל ׳שלשלת הקבלה׳, שם.

16 גדליה ן׳ יחייא התחיל לכתוב את ספר ׳שלשלת הקבלה׳ בשנת ש״מ (1580), ראה שלשלת הקבלה, שם, דף מ״ט ע״ב.

המרות גדולות'. לעומתם, בעל צמח דוד האשכנזי, לא זו בלבד שאינו משתמש כלפיו בבטויי גנאי, אלא הוא מעיד על מורו ר' אליעזר טריביש, אחד מגדולי רבני אשכנז במאה הט"ז, 'שאמר כי לא דבר ריק היה ושנתן אות ומופת'. והלא אין לתלות את יחסם השונה של כותבי הזכרונות הנ"ל לאישיותו ולפעולתו של ר' אשר למלין בגישתם השונה לתורת הקבלה או לאפוקאליפטיקה המשיחית, שהרי אף אחד מהם לא נמנה עם מתנגדי הקבלה, ועם כל השכלתם הנרחבת ששו כולם בעומק לבם לכל רמז של מחשבי הקיצין על הגאולה הקרובה[17]. השוני ביחס האישים הנ"ל אל ר' אשר למלין מבליט ומגדיל ביתר שאת את התעלומה 'ר' אשר למלין', ואת הנחיצות לחקור ולפתור אותה כתופעה היסטורית־חברתית. ר' אברהם פריצול מקדיש אמנם כמה משפטים לדרך פעולתו ולמעשיו של ר' אשר למלין, והם צוטטו לעיל, אולם דבריו הם רק רמזים שיש בהם דוקא כדי להעמיק את התעלומה, שהרי מה משמעות הצירוף 'איש הבינים ממערכות אשכנז', נגד מי לחם ר' אשר למלין, ואיזה מערכות אשכנז ניהל? מי היו תלמידיו או מעריציו, אשר באמצעותם 'הטעה הגליל כולו'?

מלבד המקורות שהזכרנו לעיל הגיעה אלינו עוד ידיעה אחת על ר' אשר למלין, והיא מעידה על זיקתו לקבלה[18], והיא: 'תשובה[19] אשר עשה המאור הגדול... כמוהר"ר יוסף אב שרגא ספרדי על השאלות אשר שאל הר' משה חפץ יצ"ו אל המתנבא כמ' אשר המכונה לומלין'. נציין, אגב, כי ר' יוסף ן' שרגא מודה בעצמו בסוף תשובה זו, שלא נתבקש כלל להשיב על דברי ר' אשר למלין, וכי מן הדין היה שיתוכח אתו 'פנים לפנים', עם כל זאת לא נמנע המקובל מארזינטו, מלהשתמש במילים בוטות נגד ר' אשר למלין[20], ולהגדיר את דבריו (בענין תחית המתים)[21] כמגלה פנים בתורה שלא כהלכה.

17 ר' אברהם פריצול, בספרו מגן אברהם, פרק עא אחרי שהוא מותח בקורת על מחשבי הקיצין ומפרט את החושבונות שלהם שנהבדו, כותב: 'מ"מ לא אהדל מהגיד מה ששמעתי מחדש מן המצפים לישועה דורשי ברבים' וכו'; ובפרק עד שם: 'אמנם הדעת אשר הגיע באזני שמעתי מפי חכמים' וכו'. ר' יוסף הכהן, רושם בכתב ידו (כ"י מוז' הבריטי מס' Add. 27122 דף 104) את רמז הקץ היוצא מפסוק 'אאסוף יעקב', המיוחס לשלמה מולכו ואחרים, (ראה ג' שלום, ק"ס ז, עמ' 140) באותו עמוד, הוא רושם עוד רמז על הגאולה הקרובה: 'ויעבר מלכם לפניהם, מרטין לוטירו קאלוינו מילנטוני'.

18 ראה: ג' שלום, שבתי צבי, א, עמ' 15, הערה 3.

19 קטעים מתשובה זו נתפרסמו על ידי אלכסנדר מארכס ב־R.E.J., כרך סא (1911), עמ' 135 ואילך. התשובה בשלימותה נמצאת בכ"י קמברידג' 651, דף רעד ואילך ובעוד כתבי־יד.

20 יש להדגיש שהתנגדותו של ר' יוסף ן' שרגא לר' אשר למליין, מפורסמת היתה בזמנו עד כדי כך, שהמעתיקים את מאמריו, כתבו בכותרות: 'כללים מהחכם האלהי ר' יוסף אבן שרגא הספרדי שעשה השגות על אשר המתנבא', ראה י' פרלס, (הערה 11) עמ' 42 הערה 1.

21 ראה להלן בהערה 44 'מענה' של ר' אשר לעמליין על שאלת ר' משה חפץ.

[ב]

חומר שיש בו להבהיר כמה נקודות חשובות בנוגע לחייו ולפעולתו של ר׳ אשר למלין מצאתי בכתב־יד שבאוסף קויפמן (מס׳ 179) שתצלומו נמצא במכון לתצלומי כתבי יד העבריים שעל יד בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי בירושלים. בכתב יד זה נכרכו ביחד שני כתבי־יד, שנעתקו בשביל הרופא והמקובל ר׳ אליהו מנחם חלפן[22]. כתב־יד א (עמ׳ 1—120) מכיל קטעים מן הזוהר שהועתקו על־ידי רפאל יוסף בן יוחנן טריויש, בשנת רצ״ה (1535). כתב־יד ב (עמ׳ 121—172) הועתק על־ידי: ׳יהודה בן לא״א שלמה דבלאניש זלה״ה[23] אל החסיד המקובל מרגינתא דלית ביה טימי כמה״ר אליה חלפן אביר הרופאים ישרו״א, ותהי השלמתו היום יום ד׳ י׳ לחדש אב רצ״ז (1537) לפ״ק׳. כתב־יד זה, מכיל[24]:

(א) חזיונות אשר חזה ר׳ אשר למלין בשנת כמט״ר — 1509 (עמ׳ 121—130).

(ב) תשובה אשר השיב ר׳ אשר למלין אל יעקב אשכנזי במצרים, בשנת רס״ה — 1505 (עמ׳ 130—133).

(ג) תשובה מהנ״ל אל שמואל כהן צדק בסלוניקי, בשנת רס״ט — 1509 (עמ׳ 133—136).

(ד) מאמרים על דרך הקבלה (על הנוגין ההפוכים בפ׳ ויהי בנסוע, בשנת רס״ט; שבעה מיני חשבונות כנגד הספירות; על צורות האותיות) מאת הנ״ל (136—149).

(ה) התכתבות בין ר׳ משה חפץ ובין ר׳ אשר למלין[25], בשנת ר״ס — 1500 (עמ׳ 150—172).

ננסה להבהיר כמה נקודות הנוגעות לקורות חייו, לאופיו ולדמותו של ר׳ אשר למלין, על פי החומר שפרטנו:

א. במכתבו הראשון של ר׳ אשר אל ר׳ משה חפץ אנו מוצאים את חתימתו המלאה: ׳אשר ב״ר מאיר המכונה לעמליין רויטלינגן׳, הכינוי ׳רויטלינגן׳, כשם משפחה, מעיד שמוצאו היה מעיר Reutlingen שבגרמניה[26]. במכתבו (השני) של ר׳ משה חפץ אל ר׳ אשר לעמליין (שאותו הוא מכנה ׳מחותני׳) כותב הרמ״ח:

22 ראה עליו, אצל פוגלשטין—ריגר, (הערה 2), ב, עמ׳ 51 ואילך; אשכולי (הערה 1), עמ׳ קסה, וראה גם: ג׳ שלום, מפתח לפירושים על עשר ספירות, ק״ס, י׳, עמ׳ 500 (מס׳ 10).

23 ראה לעיל הערה 6.

24 בקטלוג של וייס לכתבי־היד שבאוסף קויפמן נרשם חלק זה של כתב־היד: ״אגרות ר׳ משה חפץ in לעמלין dat. Brief an Ascher רס״ט Die Briefe aus dem jahre Saloniki u. שמואל כ״ץ פלא הזמן״. רישום מוטעה זה גרם כנראה, שחוקרי הקבלה ותנועות המשיחיות לא שמו לב לכתב־יד זה.

25 על תשובות אלו של ר׳ אשר למליין, כתב השגות ר׳ יוסף ן׳ שרגא, ראה לעיל לפי הערה 20.

26 על הישוב היהודי בעיר זה, ראה Germania Judaica, II, בעריכת צבי אבנרי, עמ׳ 694.

'הלא זה שבעים שנה אשר רובם ורוב רובם קריתי ושניתי'. בתשובתו על מכתב זה מביע ר' אשר לעמליין תמיהתו על שר' משה חפץ, מחפש 'תירוצים מהצעירים ממך לימים', ובאותו מכתב עצמו הוא כותב: 'וידוע כי כבר זקנתי ושבתי'. מזה יש להסיק שבשנת כתיבתו של מכתב זה, היא שנת ר"ס, היה ר' אשר לעמליין בערך בגיל הששים.

ב. כל המקורות שהם ידועים לנו עד כה, מתייחסים לפעולתו של ר' אשר לעמליין בשנות ר"ס—רס"ב. כפי שמתברר מהפירוט דלעיל נמצאים בכה"י שלנו מכתבים וחזיונות שחזה וכתב בשנות רס"ה—רס"ט. ברם חומר זה, המעיד על קיומו ופעולתו של ר' אשר לעמליין עד שנת רס"ט — 1509, מעורר את השאלה היכן נמצא ר' אשר לעמליין בעת כותבו את החזיונות ואת המכתבים האלה. את החזיון הראשון הוא מתחיל במלים: 'שמעו שמוע מלתי, בזמן שבמדינת צפת הייתי', ובסיומו הוא כותב: 'כתבתי זה כאלו היה חזיון, בצפת בגליל העליון'. כמובן אפשר לפרש, שהצירוף 'כאלו היה' מוסב גם ל'בצפת בגליל העליון'. הקושי טמון בדברי הסיום למכתב שכתב ר' אשר אל שמואל כהן צדק. דברי סיום אלה רשומים אחרי חתימת הכותב, והם מתחלקים לשתי פסקאות, הפיסקה הראשונה מסתיימת בזה הלשון: 'כי במדינת צפת בגליל העליון כתבתי זאת'. השאלה היא האם יש להתיחס לכתובת זו כאל המקום הריאלי שבו נכתב המכתב. העיון בפיסקה כולה מראה, שר' אשר נתכוון לרמוז בה לכך, שיש לצפות להתגלות הגואל במהרה, במדינת צפת[27], כפי שיוצא לפי א"ת ב"ש ממלת 'הוא', ולכן אין זה מן הנמנע שיש להתייחס לפיסקה זו כאלו נכתבה על דרך החזיון. ברם, לפי זה קשה יהיה לישב את הפיסקה השנייה של אותו סיום, שבה נאמר: 'זה המכתב שלחתי לסלינק' בטורקיאה דרך ירושלם'; אילו נכתבה האגרת באחת מערי איטליה, כלום צריך היה כותבה, לשלוח אותה לסלוניקי, דרך ירושלים? או שמא גם פיסקה זו אינה אלא חלק מהחזיון? עלי לציין, כי לא עלה בידי לזהות את החכמים שאליהם שלח ר' אשר לעמליין את המכתבים. לא מצאנו בשום מקור בתקופה זו את החכם 'יעקב אשכנזי במצרים עם כל בני הישיבה'[28], ולא את: 'החכם פלא הזמן כה"ר שמואל כהן צדק' בין חכמי סאלוניקי שחיו בשנת רס"ט.

ג. חלק ניכר בחזיונותיו, במכתביו ובמאמריו מקדיש ר' אשר לעמליין למלחמה נמרצת נגד נוסח התפילה של הספרדים, נגד תורת הדקדוק העברי של חכמיהם, נגד אורח החיים של חכמי הדור בתורת הנגלה ונגד שיטות בקבלה והמקובלים שאינם לפי רוחו. החזיון הראשון מוקדש כולו לבקורת נוסח התפילה של הספרדים, המלאך הדובר בו מתריע, כי נוסח תפילה זה: 'משתיקים אותי מהיות מליץ עליהם לשר העולם', ר' אשר לעמליין מרמז, כי על ידי תיקון פירצה זו

27 בחוגי המקובלים, התפשטה הדיעה שהתגלותו של המשיח, תהיה בגליל, ראה אגרת ר' אברהם בר אליעזר הלוי הזקן, שנתפרסמה על־ידי ג' שלום, ק"ס, ז, עמ' 442.

28 מובן שהפיסקא: 'יעקב... הישיבה', יכולה להתפרש כמליצה על עדת יהודי אשכנז שבתפוצות הגולה, שאליהם פונה ר' אשר לעמליין במכתבו זה.

שבנוסח התפילה ׳יוציא אסירים בכושר ויוליכם דרך ישרה׳ ׳וזכותכם יביא הגואל׳. במתחו בקורת על נוסח התפילה של הספרדים, הוא נמנע מלנקוב בשמם, לא כן הוא נוהג במאמרו על צורות האותיות; בסוף מאמרו זה הוא יוצא בהתקפה חריפה נגד ההגיה העברית של הספרדים, המעיזים לכנות את האשכנזים ׳עלגים׳[29] על הגיית העברית שבפיהם. במיוחד הוא תוקף את בני קמחי (׳בן ימחק שמו׳) על החידושים שהכניסו בדיקדוק העברי, ומכריז: ׳ובזה ובפירושיו סכסך כל ארץ ספרד עד אין תקומה למפלתם׳. ר׳ אשר לעמליין זועם על חידושים אלה, לא רק מפני שלדעתו הם מנוגדים לדיקדוק העברי המסורתי, אלא מפני שהוא רואה בהם גם חלק מהשאיפה של חכמי ישראל הספרדים ׳שיהיה להם צחות לשון׳ כמו הערלים, וכדי לקיים את הפסוק ׳ויתערבו בגוים וילמדו מעשיהם׳. הוא קובע, כי ׳מתוך הלמוד של הפילוסופיא הרבו כמה מינים בישראל... וזה היה סבה כשבא להם אי זה נסיון מלמעלה אז נעשו כולם ממרים׳[30].

את החזיון השני מקדיש ר׳ אשר לעמליין לעודד את לימוד הקבלה ולהראות את עדיפותו על למוד תורת הנגלה. המלאך הדובר בו קובע, ׳כי העוסקים בלימוד התלמוד הם בבחינת עבדים ובעלי מלאכה[31], ואלו העוסקים בלימוד קבלה הם מן היושבים ראשונה במלכות׳. בסארקאזם הוא מחרז חרוזים על ׳קצת ענייני סדר הלכות / הצריכים לעבדי המלכות׳. לעומתם הוא מציג את בעלי הקבלה, כ׳צבא הגבורים... השרים העומדים על הברכה אף כי אינם יודעים שום מלאכה׳, כלומר ׳אין להם ידיעה רחבה בכל חכמת התורה׳.

ר׳ אשר לעמליין אינו מסתפק בהכרזה על העדיפות של לימוד הקבלה על לימוד התלמוד וההלכה, אלא הוא מדבר בלגלוג המתובל במרירות גם על ׳הלומדים מן הקרנות ר״ל קרנות הם כל בעלי חיים כשר וטריפה, וגם קרנות מעות ונכסים מפה ומפה׳, ומברך את השם שלא שם חלקו אתם. המלאך הדובר בו קובע: ׳לכן תדע כי חכמי אלו הדורות אינם רק כמו בעלי מלאכות הנזכרות, כי אינם מבקשים יותר בלמודם רק ליתן הוראה כדי לצוד צידם ושיקראו להם חכם ורבינו׳[32].

29 על יחסם של הספרדים לשפה העברית שבפי האשכנזים מעידים דברי ר׳ יצחק אבר־בנאל במכתבו אל ר׳ שאול הכהן האשכנזי: ׳דבר צחות לשון בל יכון בארץ אשכנז... לשונם עמל ואון ולעג לשון׳ (שאלות ר׳ שאול הכהן, דפוס ויניציאה, של״ד, דף יא, ע״א); ר׳ יהושע שונצינו, כותב בפסקו נגד ר׳ יהודה מינץ: ׳כל האשכנזים בטבעם הם עלגי שפה׳, ראה קורא הדורות, ברלין, דף כט ע״א. וראה ח״ה בן ששון, בספר היובל הנ״ל לכבוד יצחק בער, עמ׳ 220 ואילך.

30 דברי בקורת נגד מנהיגי ספרד וחכמיה, השמיעו גם כמה מגדולי חכמי ספרד, ראה ספר הקבלה מאת ר׳ אברהם בן שלמה טורטייל ב׳סדר החכמים וקורות העמים׳, מהדורת נויבאור, ח״א, עמ׳ 111 ואילך, וראה ר׳ יוסף יעבץ בספרו אור החיים, וראה י׳ בער, תולדות היהודים בספרד הנוצרית, תל־אביב 1965, עמ׳ 370 ואילך, ועמ׳ 474.

31 על יחסם של בעלי הקבלה לחכמי תורת הנגלה בתקופה זו ולפניה, ראה י׳ בער, הרקע ההיסטורי של ׳רעיא מהימנא׳, ציון ח׳ (תש״ג), עמ׳ 37 ואילך; י׳ תשבי, משנת הזוהר, ח״ב ירושלים, תשכ״א עמ׳ שעה ועמ׳ שפז.

32 דברי בקורת מעין אלו, נגד רבני הדור, אנו מוצאים גם אצל אחד מגדולי רבני איטליה בתקופה זו, ר׳ עזריאל דאיינא. הוא כותב בנוגע לחלק מהנסמכים לרבנות: ׳ותורתם

אמנם אין ר׳ אשר לעמליין מוכן לראות את כל העוסקים ׳בלמוד הנסתר המהולל׳ כראויים לעמוד על הברכה; בסוף מאמרו על תמונת האותיות הנ״ל, הוא מזהיר: ׳ואל יטעו אתכם הדעות הזרות של כל מחברי ספרי קבלה כי לא שלום ידברו ועל רגעי ארץ דברי מרמה יחשובון׳. כדוגמה לדעות הזרות אלו, הוא מציג את תורת השמיטות וחלוף עולמות, רעיון שבו ראו אבות הקבלה שבגירונה ובספרד ׳סוד גדול מסודות התורה׳[33]. לפי עדות הרמב״ן ׳והו מקבל מפי מקבל עד משה רבינו מפי הגבורה׳[34], אולם לפי ר׳ אשר לעמליין זהו רעיון ׳אשר בדו מלבם ודאי׳ ׳וכמעט כפי עניות דעתי חשבתי כי קצת מהם יצאו מן הגדר לדברי מינות׳[35]. במלחמתו נגד ׳הדעות הזרות׳ של בעלי קבלה אין הוא נושא פני איש (ואולי גם זה משתלב במערכתו נגד הספרדים) וכאשר ׳המקובל הגדול קנה בן קנה טעה בזה׳ (שנטה אחרי כללי הדקדוק של בני קמחי), תמה ר׳ אשר לעמליין ׳למה לא הגידו לו המלאכים שלמדוהו שיסירוהו מן הטעות׳, ובא לידי מסקנה ׳ודאי מלאכי חבלה היו, והם הדיחוהו מן הדרך הישר׳.

ג. ר׳ אשר לעמליין נוהג להשתמש בכתביו באוצר מליצות של ענוה, הבאים כביכול להקטין את ערכו ולהמעיט את דמותו, הוא גם נוהג להדגיש ׳כי השומע ישמע והחדל יחדל׳, אולם העיון בדברי מליצה אלה מראה, כי ברובם נכתבו בכוונה לשכנע, שיש להתייחס אל דבריו לא כאל דברי חכמה, אלא כאל דברים שנתגלו לו ב׳מראה׳. דוגמה בולטת להנחה זו יש לראות, למשל, בפיסקה הבאה, ממכתבו אל ר׳ משה חפץ (בשנת ר״ס): ׳ואני השפל נבזה וחדל אישים, עם אלקים ועם אנשים לא בחכמה דאיתי בי מן כל חייא אתגלי לי דין רזייא, ברם איתי אלה בשמיא, גלה רזא דנא ותמהייא׳. במכתבו אל יעקב אשכנזי (בשנת רס״ה) הוא מרמז לו שהוא משמיע לו רק ׳קצת סתרי דברי חכמינו׳, ופנימיותיהן כתובים על ׳ספר סודו ש״ם, ש״ם בא״ת ב״ש ב״י, כלומ׳ עם השם המגולגל ב״י והבן׳, והתעלומות נמצאות ׳תוך הו״ן אש״ר העליון׳. מכתבו זה מסתיים בזה הלשון: ׳נכתב בשנת אסר״ה נא ואראה את המראה הגדול (הדגשה שלי) הז״ה ר״ל י״ב הנזכ׳. במכתבו אל שמואל כהן צדק (בשנת רס״ט) הוא כותב ׳לכן אודיע לכל המסתכלי׳ בזה המראה שלא יוסיפו לגלגל עלי יותר בשום שאלה... ואם ח״ו תעפילו לעלות ולפרוץ

יהיה להם לאומנות ולקרדום לחפור בהם כסף וזהב ורוב אונים באהליהם׳, ראה שו״ת שלו סי׳ קפ, כתב־יד בספרייה הלאומית והאוניברסיטאית בירושלים, מס׳ 195, וראה ש׳ אסף, תשובות ר׳ עזריאל דאיינה, ק״ס, יד, עמ׳ 550.

33 ראה פירוש הרמב״ן, ויק׳ כה: ב.

34 ראה דרשת הרמב״ן על קהלת, מהדורת ח״ד שעוועל, א, עמ׳ קצ. על תורת השמיטות, ראה ג׳ שלום, ראשית הקבלה, ירושלים, תש״ח, עמ׳ 176 ואילך; א׳ גוטליב, הקבלה בכתבי רבנו בחיי בן אשר, ירושלים תש״ל עמ׳ 233 ואילך; י׳ וינשטוק, במעגלי הנגלה והנסתר, (ירושלים תש״ל) עמ׳ 153 ואילך.

35 כדאי לציין, כי גם ר׳ משה קורדובירו (דור אחרי ר׳ אשר לעמליין), ראה בתורת השמיטות, גילוי פנים בתורה שלא כהלכה, ולדבריו יש להרוס דבריהם מן הגמרא ומן הסברא, ראה שיעור קומה פרק פג, ג׳ שלום, ראשית הקבלה, עמ׳ 191. וראה י׳ וינשטוק, שם, עמ׳ 225 ואילך.

הגדר שהגבלתי, אז תדעו כי שומע אין לכם ממני׳, גם את מכתבו זה הוא מסיים במילים מעין אלו שכתב תשע שנים קודם לכן לר׳ משה חפץ: ׳ולא תדין אותי כי מחכמתי הוצאתי מלין חלילה וחס, כי אם האלקים ית׳ הו״א המגלה סודות׳. לא רק סודות התורה מגלים לר׳ אשר לעמליין במראה, אלא הוא גם מתמנה מפי מעלה לשליחויות מיוחדות לעם ישראל. המלאך = תפילה מופיע לפניו בחזיון ומתמרמר על שיבושים, אשר זה הדור (הספרדים) מכניסים בתפילות ומונעים ממנו את האפשרות להכניסן לפני, לשר העולם, וכאשר ׳לא מצאתי איש בארץ שירצה לגדור הפרץ... וכשראיתי שאבדה תקותי, פעמי לדרך שמתי ועוררתיך בקול דופק, כי באולי על ידך אצא מן הספק, שתטה לבות השומעים ויתרצו לדבריך הנעימים׳ ׳לתקן הליכות בית ישראל׳. ר׳ אשר לעמליין מקבל עליו השליחות ופונה אל המעוותים שיתקנו הפרץ ׳וזכותכם יביא הגואל׳.

את מלחמתו זו של ר׳ אשר לעמליין נגד נוסח התפילה וההגייה העברית של הספרדים, יש לראות על רקע התקופה. היתה זו תקופה של הגירה והתישבות מוגברות של גולי ספרד ומגורשי אשכנז בעיירות איטליה ובישובים יהודים שבארצות שנכבשו על ידי הטורכים. הסכסוכים בין העדות השונות בגלל המנהגים השונים שלהן היו בלתי נמנעים. עילה חשובה ותדירה להתנגשויות הללו, היתה טמונה בשוני שבנוסח התפלה של האשכנזים והספרדים, בפרט בעיירות שאי אפשר היה ליסד בהן בתי כנסיות נפרדים לכל עדה ועדה. רבני הדור ניסו לפשר בין הצדדים היריבים[36] שהגישו תלונתם אליהם על כפיית מנהג אשכנז על יוצאי ספרד ולהיפך, והוזהרו מלהביע דעתם נגד נוסח זה או זה. לעומת זאת ר׳ אשר לעמליין, לא זו בלבד שיצא להגן על הנוסח האשכנזי, אלא גם העז להתקיף את נוסח התפילה של הספרדים ואת הגיית העברית שבפיהם. בדרך זו רכש ר׳ אשר, כמובן, אהדה בחוגים רחבים של אשכנזים ושל עדות אחרות שהיו קרובות יותר אל האשכנזים מאשר אל הספרדים. בקורתו הנועזת של ר׳ אשר לעמליין על חכמי הדור ש׳אינם מבקשים יותר בלמודם רק ליתן הוראה, כדי לצוד צידם׳, ומלחמתו נגד לימוד הפילוסופיה מצאו הד חיובי בחוגים מסוימים. בפעולותיו אלו רכש לו אמון והשפעה על המוני העם, עד כדי כך שיכול היה להתפאר ׳כי העם חושבים אותי לסגולה׳, וכשקרא לתשובה וצום לקראת הישועה הקרובה לבוא, נענו לו בהמונם. אולם במערכות המסועפות האלו שניהל, קומם נגדו גם יריבים ומתנגדים שירדו עמו לחייו, והטילו פחדם, כנראה, אף על אנשים שבאו אתו במגע, עד כדי כך, שאחדים מן האנשים שהתכתבו אתו נזהרו מלנקוב בשמו בכתבם אליו, מפחד מתנגדיו, שמא יבולע להם אם יפלו המכתבים בידיהם[37]. מעשי יריביו אלו גרמו לכך, שעם

36 ראה לדוגמה שו״ת ר׳ עזריאל דאיינא, סי׳ כא וסי׳ כג. בספרות ההלכה של אותה תקופה מצאתי רק את ר׳ שמואל די מודינא, שהביע דעתו באופן חד־משמעי על עדיפות נוסח התפילה הספרדי, בנימוק שהוא ׳לשון הקדש צח ומובן לכל... והוא סדר צח ומסודר׳, ראה שו״ת מהרשד״ם, חלק או״ח סי׳ לד וסי׳ לח.

37 ראה להלן במכתבו הראשון של ר׳ אשר לעמליין אל ר׳ משה חפץ.

כל הבטחון העצמי שלו ועם כל אמונתו שהוא מורם מעם וממלא שליחות מפי הגבורה, נוצר אצל ר׳ אשר לעמליין תסביך של חשדנות: אפילו באנשים קרובים אליו חשד שמא הם רוצים להסיר את העטרה מעל ראשו. לימים גברה אצלו הנטייה להתבודד, כפי שהוא כתב[38]: ׳ומי יתננו במדבר, מקום אשר אין שם חי מדבר... לכן על התבודדתי בשמחה הייתי עד עת פקודתי׳.

מכל האמור מתברר, כי כתביו של ר׳ אשר לעמליין שנתגלו בכה״י שלנו, מבהירים ומאשרים במלואם את דמותו של האיש כפי שתואר והוגדר על ידי ר׳ אברהם פריצול: ׳איש הבינים ממערכות אשכנז... מתנשא לאמור אני אמלוך... והיה מסתתר עצמו חדר בחדר׳. באותן המערכות שניהל איש הבינים ר׳ אשר לעמליין יש לראות גם את הסיבה (הנסתרה), לזעמם של כותבי הזכרונות (הספר־דים, בעיקר) נגדו, כפי שצטטנו לעיל, ולגידופים שהמטירו על ראשו, אחרי שלא נתאמתו הבשורות שבישר על הישועה הקרובה לבוא (על טיבה ומהותה של בשורה זו ראה להלן); אותם כותבי זכרונות השכילו לעבור בשתיקה על מעשיהם של שאר תועמלנים משיחיים ולא נטפלו אליהם. ואפילו אותם מבשרי גאולה שלא יכלו לעבור על פעלם בשתיקה, כגון ר׳ שלמה מולכו, לא השתמשו לגביהם בביטויים בוטים כאלו שהשתמשו בהם לגבי ר׳ אשר לעמליין.

לסיכום דברי ברצוני לעמוד עוד על נקודה אחת, שהיא הנקודה המרכזית וגם המעורפלת ביותר בפעולתו של ר׳ אשר לעמליין, והיא, זו של טיב תעמולתו המשיחית. לפי בעל שלשלת הקבלה (החופפים את דברי ר׳ יוסף הכהן) ׳עשה עצמו נביא והיה אומר שיצומו וישובו בתשובה כי קרובה הישועה׳. לפי ר׳ אברהם פריצול ׳היה משמיע להמון שכבר בא... יען אמרו כי הגואל בא׳. לפי בעל צמח דוד ׳היה מבשר על ביאת משיח בשנת ר״ס׳[39]. בכתביו שבכתב היד שלנו אין מוצאים הבהרה לנקודה זו. כתביו אלו מלאים, אמנם, כיסופי גאולה ורמזי רמזים ׳לביאת הגואל במהרה׳, אולם אין אנו מוצאים בהם שום בשורה קונקרטית לגאולה קרובה, לא בכתביו שנכתבו בשנת ר״ס, היא שנת התשובה, ולא בכתביו שנכתבו בשנים רס״ה—רס״ט. יתר על כן, במכתב שכתב אל שמואל כהן צדק בשנת רס״ט, מפרט ר׳ אשר לעמליין את הטעמים, אשר בגללם ׳יותר היה ראוי שתיקותי מדיבורי׳, ואחד מהם הוא ׳שיאמרו עליו החזון אשר הוא חוזה לימים רבים ולעתים רחוקים הוא נבא׳. טעם זה אינו מתייחס לדברים שהוא כותב באותו מכתב, אשר נישאו הוא עניין כתיבת קמיעות ופעולתם. אין ספק שב׳טעם׳ זה הוא מתכוון לחזיונות ולנבואות שפירסם בכתבים אחרים, ומתקבל על הדעת שחזיונות אלו שהוא ׳חוזה לימים רבים ולעתים רחוקים׳, קשורים היו עם בשורת הגאולה שהשמיע. נשאלת השאלה האם אפשר שבשנות ר״ס—רס״ב, הודיע שהמשיח כבר בא (כדברי ר׳

38 ראה במכתבו השני של ר׳ אשר לעמליין אל ר׳ משה חפץ.

39 מובן שאפשר לפרש, שבשנת ר״ס היה מבשר על ביאת המשיח, ולא שבישר, שבשנת ר״ס יבא המשיח.

אברהם פריצול) או שיבוא בשנים ההן (כדברי בעל צמח דוד), ואילו בשנת רס״ט שב לנבא על ביאת הגואל ׳לימים רבים... ורחוקים׳. נראה לי שמדבריו במכתבו זה יש להסיק, שתעמולתו המשיחית של ר׳ אשר לעמליין התבטאה בכך שעורר את המוני בית ישראל לתשובה וצום, בהבטיחו שבפעולה זו יקרבו את הישועה, שלא תתעכב בגלל העוונות, כפי שמשתמע מדברי ר׳ יוסף הכהן ומדברי בעל שלשלת הקבלה שהבאנו לעיל. אולם לא דיבר בבשורת הגאולה שלו על מועד מסוים.

הדברים דלעיל בהערכת אישיותו ומערכותיו של ר׳ אשר לעמליין מבוססים על ניתוח החלק הנגלה (יחסית) שבכתביו, מבלי לעמוד על תורת הרזין ושיטתו בקבלה, כי אין אני מתיימר להיות מיודעי ח״ן. אני בטוח, כי חוקרי הקבלה ימצאו גם שרשים וגם קוים נוספים לדמותו בעיוני הקבלה שלו. לנקודה זו אציין רק, כי בכתבים אלו של ר׳ אשר לעמליין אין ספר הזהר מוזכר כלל, ואין ר׳ אשר מונה אותו בין ספרי יסוד של חכמת הקבלה[40], אשר מהם הוא שואב ומביא הוכחות לדבריו. לעומת זאת משמש לו ספר חיי העולם הבא של ר׳ אברהם אבולעפיה מקור לא אכזב. הוא כותב, אל ר׳ משה חפץ: ׳ספר אשר היה מעלך עלייה, וממנו היית יודע כל יוצא ובא׳[41].

מהחומר שבכה״י לפי הפירוט דלעיל, מתפרסמים כאן: (א) החזיונות; (ב) דברי הסיום למאמר על תמונת האותיות. מכתבי השאלות והתשובות שבין ר׳ אשר לעמליין ובין ר׳ משה חפץ מתפרסמים: מכתב שאלה של ר׳ משה חפץ; מכתב תשובה של ר׳ אשר לעמליין[42]; מענה על תשובה זו מאת ר׳ משה חפץ (קטעים ממנה); מכתב תשובה של ר׳ אשר לעמליין על המענה הנ״ל.

## החזיון הראשון של ר׳ אשר לעמליין

שמעו שמוע מלתי, בזמן שבמדינת צפת הייתי, בלילה ההוא כשגלגל החמה שקטה, נמצאתי עיף ויגע מושכב על המטה. אני ישנה ולבי ער, קול דודי דופק וגוער, וכרוזא קרי בחיל, בזמן ועת חצות ליל, פלו׳ מה לך נרדם, אזור חלציך כגבר ואדם, וקום צא לך מעבר הבקעה, ששם בית הכנסת הובקעה, ושם אשמיעך דברי, מה מאד רעדו כל איברי, בשמעי קול הקורא באזני, ומה מאד יבהלוני רעיוני. והייתי נושא ונותן בעניין, אם היה ראוי לעשות עליו בניין, אם ללכת או להשאר במנוחתי,

40 במכתבו השני של ר׳ אשר לעמליין אל ר׳ משה חפץ. כמובן שאין אני קובע שלא השתמש בעיוניו בספר הזוהר, אולם דבר זה טעון בדיקה של מומחים בחקר הקבלה.

41 במכתבו השני של ר׳ אשר לעמליין, שם.

42 על תשובות אלה של ר׳ אשר לעמליין באה תגובתו של ר׳ יוסף ז׳ שרגא, ראה לעיל הערות 21—19.

בתוך כך את עיני נשאתי, וראיתי באויר השמים, כי התקדרו בעבים להוריד מים, והירח יקר הלך למעלה מהם, ולא נכרו בחצות יום ולילה הפריש ביניהם. חשבתי א״כ כבר הגיע שעת תפלה, וקמתי להודות לבורא מטה ומעלה. יצאתי מביתי ויהי אור בכל פינים, וגם בדרך לא אירעו לי סמנים, לדעת שעדיין היה ערב, בתוך כך הלכתי הלוך וקרב, אל בית הכנסת הגדולה, ושמעתי מתוכה קול יללה, והדלת היתה פתוחה והנרות דולקות כקבוע, כסדר כל ימי השבוע, נכנסתי ושמתי מנעלי במשמר, והשתחויתי ליוצר נשמתי ושומר, נשאתי את עיני אנה ואנה, ולא ראיתי כל תמונה, לא בפנימי ולא בחוצות, כי הלילה אינה נאכלת עד חצות, קמתי לחפש הכנסת כולה, כאולי גנבי׳ באו לה, וכשהגעתי אל מקום ההיכל, ראיתי בעיני ולא במושכל, אשה יפה להלל בכל מעלה, והיא היתה המְיַלֶלה, ומראיה נורא מאד והדורה, וכלה היתה לבושה שחורה, וכשהמראה הגדול הזה ראיתי, שם חיל כיולד׳ אחזתי, ולא עצרתי כח לדבר, ולבי בקרבי ישתבר, והאימה פרצה עלי פרץ, עד שכמעט נפלתי על הארץ, פתחה פיה החשובה, ואמרה אלי בנחת ושובה, בני התחזק ואל תפחד ממני, כי לא מצד הטומאה אני, רק תחרץ והתבונן בינה, כי למען הראותך הובאת הנה, ותשמע ממני דבור ומלה, ותלך ותגיד לבני הגולה, כי אותך ראיתי ראוי לזאת המלאכה ואתה תעמוד על הברכה. אמרתי דַּבְּרִי נא גבירתי כי מדַבֶּרֶיךְ נתחזקתי אבל שאלה קטנה אשאֵל והודיעיני שִׁמֵךְ כי מה חדל אני [1]. ומאין את ומאיזו עם, כי מראך נורא מאד ודבריך בנועם. אמרה כן אעשה כאשר דברת, וכדי להודיעך לכך נוצרת. אני הייתי בימי אבות [2] הקדמונים נשואה ומעולה עד למעונים. ויותר בימי משה בדורו [3], כי בי השיג רצונו מצורו. וגם דוד [4] ושלמה [5] בי נמלכו, ובסכתי בחוזק מלכו, ואז נמסרתי לנביאים [6] ותלמידי אליהו, כי מלאך יי׳ צבאות הוא, ואז ירדתי בגלות בבלה והייתי נשכחת כאבלה. וחזרתי לעלות מעלה באנשי כנסת הגדולה [7]. כי הם ידעו איך להנהיג אותי, והלבישוני שני עם עדני וכל ביתי כך הייתי נע ונד מדור דור, עד שהרשעים פרצו כל גדור. ונשכחתי כפעם בפעם מפני חרבן בית שני והזעם. עד שקמו אנשים יחידים, מן הטובים וחסידי׳ [8], והתחילו לסדר מהללי, במדה ובמספר כי רב חילי, וכתבו כל דבר בבירורי׳, אין להוסיף ולגרוע על אותם הדברים. ובזה נתנו שמחה בלבי, כי חשבתי יוסיפו עצב בי [9], מאחר שיצא הכל מסודר מפיהם כשלחן ערוך לפניהם, והנה קמו דור כאלו

1 ראה תה׳ לט : ה.
2 תפלות אבות תקנום, ברכות כו, ע״ב.
3 דב׳ ג : כד־כה. 4 ראה ברכות כ, ע״ב.
5 ראה תפלת שלמה, מל״א ח : כב.
6 מל״א יח : לו ועוד. 7 ראה מגילה יז ע״ב.
8 כנראה שכוונתו לחסידי אשכנז אשר היו שוקלין וסופרין מספר מנין תיבות התפלות והברכות, ראה טור אורח חיים סי׳ קיג, הם אף הזהירו וקבעו : ׳והמוסיף או גורע אות אחת או תיבה אחת אוי לו בזה ובבא׳, ראה א״א אורבך, ערוגת הבושם, כרך ד, ירושלים תשכ״ג, עמ׳ 92.
9 כנראה שצ״ל: שלא יוסיפו עצב בי, על דרך הפסוק במשלי י: כב.

הם משוגעים, תרבות אנשים רעים, חושבים כי הראשונים טעו ודרך יי׳ לא ידעו, או היו ערל שפתים, על כי רבצו בין המשפתים ולא האריכו בדברים רבים, לכן בעיניהם כלא היו חשובים, ואלו עניי הדעת לא יראו בעיניהם, כי קטנם עבה מכל מתניהם, וכל מה שעשו לטובת קהל ישורון, כי ראו עד הי״ם האחרו״ן. על זה אליל ואהימה. כי אבדה האמונה ואין יודע עד מה. והנה טרם אכלה לדבר, להודיעך הוה ועבר, אודיע לך חביבי ובני, שמי וזכרי ומאין אני, אני בתו[10] של ש״ם הגדול והאדי׳, יגדיל תורה ויאדיר, ואמי היא תורה מהוללה, נקראתי בשם ואני תפ׳לה[11], והנה ידעתי כי תכיר כל משפחתי, מ׳י אנ׳י ומא׳ין יצאתי, ואם יש׳ סו׳ד לעד ולנצ׳ח בדבריי, וגד׳ולה וגבור׳ה בה׳וד אמריי, ותפאר׳תי עד למעלה לעלות, כי הנני במקום זבחים ועולות, וכנגד תמידין[12] ומוספין כהלכתם, יום ולילה אני מנגניתם, ערב ובקר וצהרים כדתו, מידי חדש בחדשו, ומידי שבת בשבתו, ושאר מועדים[13] וחקים, בי יכתירו צדיקים, אם כהוגן יסדרוני בלי תוספת וגרעון, אז תעלה תפלתם לשמי מעונה, ואתה בני ידעתי שיש לך מעלה, בעניינים נסתרים ודרכי הקבלה, ואתה בקי בגימט׳ וצירופים, ואף כי הרצים יצאו דחופים, לכן שמע בני ואל תהרהר, להפרד ממני מהר, עד ששמעת רצוני מהו, כי לא דבר רק הוא.

׳תדע כי סדר תפ׳לה, ע״ד אמ׳ת כנגד כולה, והיא דרך הי״שר, בה ש׳ר י״ה יוציא אסירים בכושר, ויוליכם דרך ישר׳ה, ויתן בפיהם דברי שיר׳ה. ואם ח״ו יגרעו או יוסיפו בדבריה, אז לראש יהיו צריה, ויתנו לפני המתפלל כושל, בסבת קצין שוט׳ר ומושל והם דנים כא׳ש זר׳ה, ובזה יהיה ליעקב עת צרה׳.

והנה זה הדור לא ידעו הדרכים, ומערבים רש עם איש תככים, וחסיד ורשע ועתיד ועבר, מה לתבן את הבר, ועוד מקצרים את הארוך ומאריכים הקצר, ולהוסיף המועט מהם לא יבצר, וכל אחד מחדש בכל יום תמיד, דברים רבים כרצונו להעמיד. על זה אהימה כדנה, כי עלי היו כלנה, ולא מצאתי איש בארץ, שירצה לגדור הפרץ, ולהישיר דרכי ונתיבתי, ולתקן הליכות ביתי. וכשראיתי שאבדה תקותי, פעמי לדרך שמתי, ועוררתיך כקול דופק, כי באולי על ידך אצא מן הספק, שתטה לבות השומעים... ויתרצו לדבריך הנעימים. ועתה תשמע קצת מן העקרים, של התפלה ועניינים זרים, שבהם הוסיפו כלא נאה, אפס קצהו תראה וכולו לא תראה.

בבקר יתחילו הקדיש יתגדל, ותקנוהו קדמונים בלי חדל, עם עשרים תיבות[14]

10 ראה י׳ תשבי, משנת הזוהר ח״א, עמ׳ ע: ׳השכינה כשהיא שלוחה מלמעלה מברכים אותה אבא ואמא ואומרים לה בתי לכי ושמרי׳ וכו׳.

11 כדאי לציין שלפי הגר״א ׳השכינה נקרא שיחה, ר״ל תפלת הכל שהיא נקראת ׳תפלה ובה היא התפלה׳, ראה בסידור הגר״א, דף צז ע״ב.

12 ברכות כו, ע״ב.

13 השוה ירוש׳ עירובין פ״ג ה״ט: ׳אע״פ שכתבו לכם סדרי מועדים׳, וראה שם בקרבן העדה.

14 לפי נוסח הקדיש של האשכנזים, וראה פירוש התפלות של ר׳ אלעזר מגרמיזא (כ״י וינה מס׳ 108 דף 50) : ׳ביתגדל עד אמן כ׳ תיבות׳, וראה סידור שער השמים של השל״ה, דפוס ורשה 1882, עמ׳ 149.

לישועה ולמגן יבא לכל בר עונשין ויוצאי צבא, אם יזכו יצטרף יתג׳דל להיות תג׳דלי, ואם ח״ו לא זכו אז תגד״יל עמלי, לכן תאמר לא אמות כי אחיה ברוחו, ואענה אמן יהא וכו׳ בכל רוחו[15], ובו כ״ח אותיות מיוסדים להקדיש[16] תחברם עם עשרי׳ תיבות של הקדיש יהיה מספרם אגד״יל ליי׳ בשיר חדש, לכן מתחילים כל תפלה יתגדל ויתקדש, ואומ׳ ימין יי׳ עושה חי׳ל הוא יזכור לנו זכות הקרבת האי׳ל, בו נושע שמשון כשמצא לח׳י טריה[17], ובו נושעה בדריכת כוכ׳ב מיעקב בלי דחיה, ויהיה יובל הגדול וחרות לישראל, ובא לציון גואל, ובכך מספר צריך ולא פחות ולא יותר פן תפחות. ביתברך וישתבח נמצאו כ״ב תיבות[18] נגד מניין אלפא ביתא האותיות הנכתבות, וכמניין אותיות שם מברכת כהנים[19], ראה כי דברי הם כנים. ואז אומרים ברכו בתיבות ארבעה כמספר אותיות שם בן ד׳, היורה דעה תחבר כ״ב עם ד׳ במהרה חושה, הרי כמניין השם שהוא עשרים ושש, לכן אומרים ברכו כמו בר כ״ו. וקצת אנשים מפרידים בזדונן בין קדיש וברכו באמרם רבנן[20], שומו שמים על זה הקיצוץ מה ענין רבנן בזה הנצוץ, רבנן הסרבנים עליהם חרה אפי למה לא יסירו זה הדופי והלא מן ישתבח והלאה אסור לדבר ואיך מלת רבנן בנתים תחבר, וכן כשיגיעו לאהבה רבה בשחרית[21], אז זכרונה בחלוף אהבת עולם יכרית ואתה בני וכל מקובל איך תוכלו להיות סובל, וכי לא ידעתם מי היא אהבה רבה הצריכה להזכירה שחרית כחכם, ואהבת עולם בערב היא באה כסדר הזה לכל אחת יאה, ולמה ישכחו מדת אהבה רבה ודתה כאילו כביכול היתה מתה, והלא מצדה יבא מנוחה אם הבנים שמחה, והראיה מן אמת ויציב בבקר, ואמת ואמונה בערב ליקר, כבר ידעת כי אמת הוא מדת תפארת, וט״ו תיבות עם ווין בראש לכותרת, כנגד השם י״ה הרומז לב״ע בינה וחכמה, תולה ארץ על בלי מה, וט״ו פעמים ו׳ עם א׳ של אמת, יטעים שהוא עולה אחד ותשעי׳[22] הרי סוד אמן מדת הבינה

15 ראה שבת קיט ע״ב. ושם: בכל כחו. וראה שם בפרש״י ותוס׳ וראה אור זרוע, ח״ב סי׳ מב.

16 ראה פרדס הגדול סי׳ ז, תיקון הקדיש.

17 שו׳ טו: טו.

18 השוה פירוש התפלות של הרוקח, שם.

19 כלומר, היוצא מראשי תיבות של הברכות, וראה סידור הגר״א, ירושלים תרנ״ה, קכב, ב.

20 לא ברור למה הוא מתכון, לא ידוע לנו על מנהג שיאמרו קדיש דרבנן, בקדיש שאחרי ישתבח. ראה במילואים להערות להלן, עמ׳ 423.

21 בדבר הנוסח של 'אהבה רבה' — 'אהבת עולם' בשחרית, מבחינת ההלכה, ראה ראבי״ה, מהדורת אפטוביצר ח״א סי׳ לד והערות המהדיר שם, וראה אוצה״ג, ברכות, התשובות סי׳ נא—נד. וע״ד הקבלה, ראה סידור שערי רחמים של ר׳ חיים הכהן, דפוס שאלוניקי תק״א, ל, ע״ב, וראה סידור בית יעקב של ר׳ יעקב עמדין: 'אין לזוז מקבלת אבותינו ז״ל בשביל דרך הסוד, ואע״ג דאהבה רבה באצילות ואנן בבריאה קיימינן, י״ל דאצילות שבבריאה היא... והספרדים שנהגו לומר אהבת עולם יחזיקו במנהגם'.

22 ראה שבלי הלקט סי׳ טז, וראה טור וש״ע או״ח סי׳ סא, ס״ק ג, וראה סידור שערי השמים שם, עמ׳ 150 ואילך.

מדת יוצר אור ובורא חשך הנקרא אמת ואמונה, אמן נוטריקון אל מלך נאמן, כי מספר ההויה והאדנות בו נטמן, שהם שמות לתפארת ומלכות, מי יוכל לומר הכל באריכות, על כן אהבה רבה בהשכמה, כי הוא בורא כל נשמה, ובערב אהבת העולם מתעוררת והיא אמונה באמת מתחברת, והם ת״ת ומלכות זווג השלם[23], גם מדת כל זאת אינו ממך נעלם ומהם יצא תיקון העולם, ולמה ישיגו העם את גבולם, ועוד מי יוכל לפרק הדברים שמוסיפים באותו פרק מן אהבה עד ברכת אהבה, חשבו שהוא חובה לשאל כל צרכם ורצונם והם לא ידעו כי מזכירים עונם, כי מי עמד בסוד אדוני האדונים ידע שאסור להסיג גבול ראשונים, וכי לחנם טרחו דורשי רשומות להתפלל במדה ובמשקל ובמספר בנעימות, ולמה יבעטו העם בדברי אלהים חיים להוסיף דברים כמעט כפלים, ובזה הסבה יחדל שלא נכר שוע לפני דל. ואתה בני כבר ידעתה הנתיבות כי אין מוסיפין על מאה תיבות כנגד מאה ברכות[24], תשמיע קולך הראויות לתת לה מבית המלכות, וחותמים הברכה בשבע תיבות בצהלה כנגד שבע ברכות הכלה, ואז כשיגיעו לתפלת העמידה יאחזני פלצות ורעדה לשמוע חדושים ודברי מחשבותיהם אשר לא שיערום אבותיהם וחושבים שאין זה דבר רע, ולא יזכרו מאמר שכל המוסיף גורע, והלא כל ברכה וברכה במספר מצוי דורש טוב לעמו ורצוי, ואם יוסיפו ויגרעו דבר אז יהיה כענן כלה וכצל עובר, וכשיגיעו לומר שלש עשרה המתחיל אל מלך אז בדבריו יזרה גפרית ומלח על נויהו, בהרבותו בתיבות יותר ממספר אליהו[25] וכמספר השם הקדוש שני פעמים שאנחנו מזכירים אותם כעד הרחמים כך עושים כמעט בכל סדר תפלה להוסיף ולגרוע בלתי ידיעת קבלה, והסבה שבא אליהם בלי לדחות חשבו כי הקדמונים לא ידעו לדבר צחות ולא ידעו לשאול כל צרכם.

לכן האחרונים כל אחד יתחכם לחדש כפי מיעוט ידיעתו, דבר מה טוב בעתו, דע בני בבירורים אם לא היה הסכמת כ״ד ספרים שהם נדברים באמת דבר, היו נחשבים כמת מחמת רוב התוספת והתקונים היה עולה כלו קמשונים והיו מכסים פניהם חרולים, ברוך יי׳ שיאמינו אלו השכילים, אבל בתפלה לא שרו, ופני זקנים לא נהדרו, על זה אליל ואהימה, ואשב כמו שוממה, כי הם משתיקים אותי בבלבולם, מהיות מליץ עליהם לשר העולם[26], בתוספתם גורעים לחמי, כי כל יתיר כנטול דמי[27], עוד אחת התחכמו בעצות והוא יכסני פלצות, כי ביום שמחת לבי בחיוכים,

23 ראה סידור שערי השמים, שם.

24 ראה א״א אורבך, ערוגת הבושם, ד, עמ׳ 91, 93 ואילך.

25 אחרי סיום דברי החזיון בכה״י נותן נוסח ׳אל מלך׳ בניקוד, והסבר לפי דרך הקבלה בדבר מספר תיבותיו ׳אליהו׳.

26 שר העולם — מטטרון, ראה חולין ס ע״א ותוס׳ שם ד״ה פסוק, וראה ערוגת הבושם, א, עמ׳ 240, וראה ג׳ שלום, ראשית הקבלה, עמ׳ 77 הערה 2, וראה י׳ תשבי, משנת הזוהר, ח״א, עמ׳ רנב, רסב. וראה ר׳ מרגליות, מלאכי עליון, ירושלים, תש״ה עמ׳ עט. ולענין קבלת התפלות על־ידי ״שר העולם״, ראה ראשית הקבלה, שם עמ׳ 78 הערה 1.

27 על דרך שאמרו בטריפות, חולין נה ע״ב.

בשבתות וימים טובים שקויתי לבא אל החצר הפנימית, מקושטת ביופי יותר מן השונמית, עם קריאת שמע בזמנו בנעימות; אז הם מרבים בפסוקים והקדמות עד שיסגרו השער לפני[28], ושומע אין לי מאת המלך יי׳, ואף כי חושבים שכלם בני מלכים, לכן בין העומדים יתנו להם מהלכים, וזה אינו רק למלכים ממש, עבור כבודם להם לשמש, לכן בני אעמוד בשפה רפה. ומאז שחננך יי׳ ית׳ למצא אותי, אז תלך אחר עצתי ואל תתעצל בדבר להתרשלה, ותלך אל ראשי הגולה, והגד להם מה שראית ושמעת, ואם תתביש לדבר תכתבהו כאשר ידעת, בקצור למען ירוץ קורא בו, אולי ישוב יתפלא וישים אל לבו, לתקן המעוות הנעשות, כי דבר קל הוא להעשות. בזה יסירו הבגדים השחורים מעלי[29], וילבישוני מחלצות וגם מעילי, ובשמחתי יהיה להם שמחה. יתן להם יי׳ וימצאו מנוחה.

ויהי כאשר שמעתי כל הדברים ברעדה, ראיתי כי היו לה כנפים ככנפי החסידה. ותשאל בשלומי ותרם מעל הארץ בלי מסעוד, ואביט אחריה ולא ראיתיה עוד. ועמדתי משתומם על הבלבולי׳, והנה קול שירת התרנגולים, כמנהגם בחצי הלילה. יצאתי וסגרתי הדלת בבהלה, וחזרתי דרך ביתי, ומרוב הפחד הושלכתי על מטתי ושכבתי עד לאיתני חזרתי. אז קמתי וירדתי וכתבתי כל דבר בלתי הבדל, השומע ישמע והחדל יחדל. לכן אחיי אתם וריעכם, שימו לבבכם על דרכיכם, הבו לכם דבר ועצה הלום, הלא שמעתם מה היה העניין כלא חלום. אשריכם שתתקנו הפרץ, ותזכו כימי השמים על הארץ. וזכותכם יביא הגואל לנו ולכל ישראל. אמן במהרה בימינו ונראה בניין מקדשנו.

כתבתי זה כאלו היה חזיון, בצפת בגליל העליון. ופה הוצאתי כל רוחי, לפרט יערף כמט״ר לקחי, בחדש אלול הרעישי(!) באלף הששי.

## החזיון השני של ר׳ אשר לעמליין

על משכבי בלילות רעיוני סליקו, בענייני התורה מחשבותי העמיקו, ובתוך כך נרדמתי וישנתי, והנה אשה יושבת מרגלותי, אצל מטתי מסודרת, מכל מיני יופי מהודרת, מראיה איום ונורא, מבהיק בחשיכה באורה. נרתעתי בפחד ואימה בלבי, עד שכמעט לא נותרה נשמה בי. ובעזרת יי׳ יתברך נתגברתי, ואפתח פי ואמרתי, מי את בתי היושבת יחידה, הבָאתְּ בלבי מורך ורעדה. ומי הביאֵךְ הלום אשה יפה, או מה לך פה ומי לך פה, או מה רצונֵך השמיעיני, דברי לעבדֵך כי שומע אני. השיבה היפה בנשים, למה לזכרון בין עיניך לא תשים, מה שראית מקודם בכנסת הנרשם, אנכי האשה הנצבת עמך שם, אמרתי ברוכה את וברוכה

28 כלומר, מפני שעוברים זמן קריאת שמע.

29 ראה, משנת הזוהר שם, עמ׳ רסג: כשאין תפלות ראויות היא (השכינה) מעוכבת וחשוכה.

טעמך, כי זכור זכרתיני בתוך עמך, על אודות אי זה דבר חדש אלי יגעת, כי לעת כזאת מן המלכות הגעת, לכן השמעיני את קולך הערב, לא יכבד עלי לשמוע מבקר עד ערב. אמרה כדברך בני כן אעשה, כי רע עלי המעשה, אשר אני שומע בהמוני, מעכירים עם יי׳, שאומרים כי למוד הקב׳לה אצל למוד התלמוד טפילה, וכי אין צריך ללמדה כספר, רק התלמוד הנותן אמרי שפר. ואתה בני יודע בקבלה אמיתית, ובארץ חיים אתה נותן חתית, ונתרעמת כי אינך תלמודיי מן מתלמידים, ולמה יי׳ לא נתן לך לשון למודים, כדי לפלפל במשנה ואגדות, למצא דברי חידות. דע בני כי לא יבהלוך רעיונך, רק בלמדך יפוצו מעיינך, ואל תחוש ללמוד כלמוד התלמודים, כי הם אצלך כעבדים[1], וכמו בעלי מלאכות ואתה מן היושבים ראשונה במלכות, עם המלך במלאכתו, דבר מה טוב בדעתו, היתכן שיאמרו ככה, שהמשנה למלך יהיה בעל מלאכה, או טבח או רופא או שוטר ודיין, לכל אלו שעתן דיין, ואינם נקרבים למלך אחד ממאה, רק מרחוק המלך אליהם נראה. והמשנה אצלו מתוועד. בקר וערב עדי עד, והנה בני אדמה לך קצת דברים, איך המצוות כעין צריך המלכות מסודרים, והעבדים הצריכים לדעת עבדותו, ועניין משנה למלך מה מלאכתו, אז תשמח בשמעך זאת המצעת, ותאמר ברוך המלמד לאדם דעת. וחלק לי קצת בבינות, ולא שם חלקי בלומדים מן הקרנות[2], ר״ל קרנות הם כל בעלי חיים כשר וטריפה, וגם קרנות מעות ונכסים מפה ומפה, וקרניים לנגח למזיקים ולעברייגים, כמעט כל דיני התורה תולה בקרנים. לכן בני אל תצטער על ככה, הנה לך דבר המלוכה, וקצת ענייני סדרי הלכות, בדקדוקי המצות הצריכים לעבדי המלכות, ואח״כ תשמע מן הקב׳לה, כי היא העולה למעלה, ולא באתי להזכיר את כלם, רק קצת מהם בחילם, איך יתדמו כמשמע, ואתה הסכת ושמע.

דע כי הלכות אסור והיתר, למלאכת הטבחים אינו נסתר, הלכות נזיקין וזדנים ראוי אל השופטים ודיינים, הלכות שעטנז לחייטים ותופרים, הלכות זרעים לאנשי הכפרים, תרומות ומעשרות ושקלים, מלאכת גזברים המעולים, הלכות עריות למלאכת סריסים, זמנים וחדשים למלאכת אצטגנינים תשים, הלכות סימני טרפות בבעלי חיים, למלאכת קצבים וציידים יתקיים, כתיבת תורה תפילין ומזוזות, למלאכת סופרים ולבלרין נכרזות, הלכות דקדוק הלשון ראוי למליצים, הלכות המשכן לחרשי ברזל ועצים, הלכות זב ומצורע וחולה ולהלל מועדים, למלאכת הרופאים נועדים, הלכות לויים ודוכנים, למלאכת המזמרים ומנגנים, הלכות כלי המקדש מלאכת הצורפים, הלכות מצה ורקיקים וחלה מלאכת האופים, הלכות פרוכת ובגדים לאורים ותומים, מלאכת האורגים ורוקמים, הלכות טהרה וטומאה, לכובסים ולרוחצים יאה, מקח וממכר מלאכת סוחרים, הלכות אירוסין מלאכת השדכנים איך להערים, הלכות יפת תואר חצוצרות ושופר, מן מלאכת בעלי מלחמה לא יופר, הלכות הכרזות וצווים החרמות ונדוים, למלאכת השוטרים הם ראוים,

1 ראה לעיל במבוא, הערה 31.

2 על משקל: ׳ולא שמת חלקי מיושבי קרנות׳ ברכות כח ע״ב.

הלכות יין נסך להקים, הוא מלאכת המשקים, הלכות חייבי מיתה ויסורין, למלאכת הקוסטינר נמסרין, הלכות קרבנות ומנחות כל אחד בטובו, מלאכת המשלימים בין המלך והמורדים בו, הלכות להאמין במי שברא הכל, מלאכת החסידים בתמימות בלתי מושכל, אבל הלכות לידע שהכל ברא, מלאכת צדיקים המקובלים באמתות ברורה, כי הם אם המלך במלאכתיו, יודעים אותו וסדר משרתיו, והם מוכנים למשמעתו, והמלך מלבישם בגדי תפאר׳תו, וזהו רוח הקדש, ורבים כאלה מה שאין כן לכל הנזכרים למעלה. והנה אל יאמר האומר איך אוכל לבא אל המלך ואין לי ידיעה רחבה בכל חכמת התורה, והדברים שמהם יודעים המלאכות הנזכרים, הנני משיב לך כפי הידיעה, ראה כי מלכות׳ דארעא כמלכותא דרקיעא, מלך בשר ודם למי הוא מקרב אצלו, לא לחייטים לטבחים ולאופים וכל כאלו רק לצבא הגבורים, וליועציו ועבדיו השרים, הם העומדים על הברכה, אף כי אינם יודעים שום מלאכה, רק שמכירים דרכי המלך וביתו, לכן הם תמיד אתו, ותדע כי הגבורים הם הכובשים יצרם, והיועצים ושרים הם היודעים רצון צורם, הם יקרבו אל שלחנו לשרת למלך כמשפטו וכדינו, לכן תדע כי חכמי אלו הדורות אינם רק כמו בעלי מלאכות הנזכרות, כי אינם מבקשים יותר בלמודם, רק ליתן הוראה כדי לצוד צידם, ושיקראו להם חכם ורבינו, כל זה נראה לעינינו. אבל בלמוד הנסתר המהולל, אינם פוגעים ולא נוגעים כלל, ואף כי יכולים לשאוב העמוקות כמים בדלי, בלמוד תלמוד ירושלמי ובבלי, כמה ימצאו שם דברי קושט, שאי אפשר להוציאו דרך פשט, אם לא יעלוהו דרך מעלה, מדרך הנסתר והוא הקבלה, וכשיפגעו בדברים כמוהו, אומרים כי ממשל משלים הוא, אוי לאותה בושה וצער, שתורתינו נשכחה כמלב הבער, ועיניהם פתוחים ואינם רואים, ולמה על דברי עצמם אינם משתאים, יותר היה נבחר שיאמרו בשגיאותם, עדיין לא ירדנו לעומק דעתם, זה היה להם לכבוד ומהללים, ממה שיאמרו שהם משלים, ומי יתן והיו יכולים לדרשו דרך משל, אז לא היו נטבעים בעומק הנחשול, ועל שאינם יודעים לסדרו כזה, יותר הם פחותים ונבזה, שיוציאו לעז על התלמוד הקדוש, ושיאמינו מה שלא יתכן בכמה חדוש, והנה אם היו מעידים עדות, שהם דברי חידות [3], הייתי מודה לדבריהם וכמעט העידותי כמוכם, כי יש הפרש בין משל וחידה, כאשר אשמיעך ואגידה, החידה נאמרת על דבר נעלמת, מן האדם ואף כי הם דברי האמת, רק שלא ידע לדמות הענין, על מתכנותו ועל הקנין, שעליו הוגד נאמו, לכן נעלם מעמו, והראיה כשמשון שאמרו חודה חידתך [4], ולא אמרו תמשל משל כבינתך, כי החידה רק על עצמות הדבר נאמרת, והפותר אותם נשים לראשו עטרת. והמשל הוא מדמה הדברים, אפילו שאלו נקבות ואלו זכרים, רק שהפעולות יתדמו והמעשים, כאלה המשפטים תשים, וכן נמצא ביואב ששלח האשה מן תקועה [5], ולמד לה

3 השוה זוהר ח״ב דף צט ואילך: ׳לבתר תשתעי בהדיה מבתר שושיפה דקיק מלין דחידה ודא איהו אגדה׳, וראה משנת הזוהר, ח״א, עמ׳ סג—סה.

4 שו׳ יד: יג.

5 שמ״ב יד: ב.

משל וידיעה, שתדמה בניה לפני המלך, ואף כי לא היה לו מציאות בפלך, וחידתו דשמשון מן עצמות העניין מושכל כאומרו [6] מן האוכל יצא מאכל והמתוק יצא מן העז, הרי האריה הם הם כעצמם בלי לועז. כך נוכל לפרש למוד התלמוד במחזה, קרוב׳ אחד מקצה מזה, והכל מובן למבינים כדבר מוכח, כי הכח בו ועצמו הוא הכח. לכן בני באתי לעוררך בפעליך, שלא תמיש לימודך ואל תסירהו מעליך, רק חזק ואמץ ואל תחוש למוסרם, כי גדול כתרך מכתרם, אתה תכנס פנימה בנחוץ, והם עדיין בחוץ. הם הולכים לשמאל ולא לימין, ואתה תנוח לגורלך לקץ הימין. והנה בני תשאר בשלום וטובה, הנני הולך אל ארץ רחבה, עד כי יגיעו עדיין ימים טובים, שאבא עוד ונתעלסה באהבים. אמרתי גבירתי ועטרת ראשי ומאור עיני, חן חן למעלתך כי חזקתיני, וכי דברת על לב בן אמתך, ואני לא אהיה כאחד מעבדי שפחתך. ויהי בהשלימי אלו הדברים, נשאתי עיני אל ההרים, והנה רכב וסוסי אש כקול מים רבים וישאוהו מן הארץ לשמים, ויסר מעלי מה שראיתי הלום. ואיקץ משנתי והנה חלום. קמתי וכתבתי העניינים המרובים לזכרון למען יעמדו ימים שאם יקראוהו העולים בקו המישור והמסילה יבינו העצה היעוצה על הקבלה, יתחזקו יותר עד שיגיעו למעשה. והש׳ ית׳ הטוב בעיניו יעשה.

**דברי סיום של ר׳ אשר לעמליין למאמרו על תמונות האותיות**

על כי ראיתי שכל אחד עושה תמונת אותיות כרצונו ולא עוד אלא שבונים עליהם בניינים גבוהים, הן על צד הנגלה או הנסתר, כדי לאמת דעתם, וכמה ראיתי מהם שלא ישרו בעיני, כי לא אוכל למצא כל דבריהם שהם נאמנים וישרים אצלי. לכן קנאתי ועשיתי גם אני תמונת אותיות לעצמי, ומי שירצה לבנות עליהם בניינים יוכל לבנות או יחדול, אבל לא באתי רק להודיע, כי כל הדעות על התמונות אינם כאלו נתנו מסיני, כי בעונותינו נשכחו העקרים ועתה כל אחד עושה ומצייר צורות כרצונו, כדי שיאמרו עליו כמה היה מעלת זה האיש, וכן עשו גם כן בחכמת הקבלה [1], ולכן עלתה פרצה מכמה צדדים והש׳ ית׳ יתקן כל המעוות ויצילני משגיאות אמן.

והרמב״ם [2] וכמה חכמי ספרד קראו עלגים רק למי שלא ידע להפריש בין אלפין ועינין ובין האין וחיתין, וחכמינו אמרו [3], כגון מי שלא ידע להפריש וכו׳, וכל

6 שו׳ יד : יד.

1 כדאי לציין, כי גם ר׳ יום טוב ליפמן מילהויזן, קובל בסדר אלפא ביתא שלו על תיאור וביאור האותיות של מקובלים מסויימים וכותב: ׳ובעו״ה ראיתי הרבה והרבה שהחזיקו עצמם למקובלים ולא היה בהם זולתי הדיבור ולא הידיעה בקבלה אמיתית ולא ידיעת החכמה עד שישכילו בעצמם ונטו מן הדרך׳, ראה בספר ׳ברוך שאמר׳, דפוס שקלאו תקס״ד, כב ע״א.

2 ראה משנה תורה, הל׳ תפילה פ״ח ה״ב, פט״ו ה״א.

3 הלכה זו מקורה בברייתא המובאת בתלמוד בבלי, מגילה, כד, ע״ב, ובירוש׳ ברכות פ״ב ה״ד, הנוסח בירושלמי: ׳אין מעבירין לפני התיבה׳, בבבלי: ׳אין מורידין

לשון כגון, הוא כולל כל כה"ג. לכן תמהתי איך קראו עלגין רק לאלו, ולהם ולכל בני ארצם לא קראו עלגין, והלא אינם מפרישים בין סמך לצדי [4], ועוד הנקודות שהם מוח ורגלים לאותיות [5], אינם יודעים לברר אותם, כי הקמץ ופתח שוה להם, והצרי והסגול ענין אחד להם, והשרק כג' נקודות והשורק עם ואו נשמע כהברה שוה זה עם זה, ועל הכל השבא אינם יודעים לו שום הברה כלל, ובמיעוט ידיעתם אומרים שהוא נשמע ככל שאר הברות הן קמץ הן צרי וכן כלם. וכל זה בא להם על שקיימו הפסוק ויתערבו בגוים וילמדו מעשיהם [6], כי כשעלה בדעתם להתגאה על שאר חבריהם, השתדלו להכנס בחצרי ושערי מלכים ושרים, וכדי להיותם נאהבים לפני השרים למדו לשון וכתב הערלים וחכמת תכונה ופילוסופי', כדי להתגבר בויכוח עם הכומרים וכה"ג לפני השרים, וכדי שיהיה להם צחות לשון כמוהם בלשונם קטחו(?) (=קפחו?) כל הנקודות שלנו, ותפשו רק חמשה כמו הערלים [7] לכן שאר ההמון למדו מהם והורגלו כלם כהם, כי חשבו כי כך הדין נותן עד שנשכחו ראשונות. ומתוך הלמוד של הפילוסופיא הרבו כמה מינים בישראל בעונותינו הרבים. וזה היה סבה כשבא להם אי זה נסיון מלמעלה אז כלם נעשו ממרים, ויד הסגנים והשרים היתה במעל הזה ראשונה, כי לא האמינו באלקים ולא בטחו בישועתו, באמרם כי כל האמונות הם רק הסכמת המון עם, וכל זה הוא פרי הפילוסופיא רחמנא לישזבן.

ועל כל דבר זה חבר בן ימח"ק שמו חקים ויסד דברים [8] בספרי הדקדוק שלו, עד שקרא לשבא שוא [9] וסימנך ויחזו לך [10] משאת שוא ומדוחים, וגם לחטף קמץ קרא קמץ חטף [11], וכל זה כי לא ידע איך להתנהג בראותו שהשבא בראש הקמץ

לפני התיבה מפני שהן עושין חיתין' וכו' את הנוסח 'כגון מי שלא ידע להפריש' וכו', לא מצאתי בשום מקור, וראה במשנה תורה, הנ"ל: 'וכן העלג כגון מי שקורא לאלף עין' וכו'.

4 הספרדים והפרובנסאלים לא הבדילו במבטא בין צדי ובין סמך, ראה מ"צ סגל, יסודי הפוניטיקה, ירושלים תרפ"ח, עמ' 29.

5 לפי חיבור המיוחס לרמב"ן: 'הניקוד הוא צורה ונשמה לאותיות', ראה ג' שלום, פרקים, ירושלים, תרצ"א, עמ' 115.

6 תה' קו: לה.

7 מאות שנים אחרי ר' אשר לעמליין, עמד גיגר על כך, שאת עקרון החלוקה לחמש תנועות, שאל ר' יוסף קמחי מהלטינית והפרובנסאלית, לשונות ארץ מגוריו, ראה א. גיגר, מאמר על ר' יוסף קמחי, ב'אוצר נחמד' וינה תרט"ז, עמ' 98.

8 בספרי ר' יוסף קמחי ובניו, ניתן ביסוס תיאורטי למבטא הספרדי, ראה צ' הר־זהב, דקדוק הלשון העברי, כרך שני, תל־אביב, תשי"א, עמ' 115 ואילך, ומ"צ סגל, שם, עמ' 133.

9 בעצם לא הקמחים היו הראשונים שקבעו את כתיב השם 'שוא' בויו, כבר בן אשר קורא לו כך, ראה צ' הר־זהב, שם, עמ' 134, וראה דותן, 'שמותיו של השוא', לשונינו, יט (תשי"ד), עמ' 19: 'היו כאלה שחשבו ששבא הוא הצורה האופיינית לספרדים', וראה גם נ' אלוני, 'ספר הקולות', לשונינו, כרך כט (תשי"ד), עמ' 15.

10 איכה ב: יד.

11 את השינוי הזה, לקרוא 'קמץ חטף' במקום 'חטף קמץ', הכניס הרד"ק, ראה צ' הר־זהב, שם, עמ' 116 הערה 2.

וכל הקודם זכה, והוא לא ידע איך ומה לכן החליף והפך שמו והקדים הקמץ ואמר קמץ חטף, וכמה דברים כאלו חבר אשר בדא מלבו כדי לישב עניות דעתו. ובזה ובפירושיו סכסך כל ארץ ספרד[12] עד אין תקומה למפלתם, ואפי׳ המקובל הגדול קנה בן קנה[13] טעה בזה, כי לא ידע החלוקים בין הנקודו׳ ועל זה חבר כמה דברים הפך האמת בענייני קמץ ופתח[14] ושרק ושורק, ותמהתי למה לא הגידו לו המלאכים שלמדוהו שיסירוהו מן הטעות הזה, אלא ודאי מלאכי חבלה היו, והם הדיחוהו מן הדרך הישר, כאשר הוא ברור לכל מבין, אבל האשכנזים אינם עלגים רק בהברת אחה״ע, וזה אינו דבר גדול כי אלו האותיות יוצאות ומתחלפות ממוצא אחד. אבל הספרדים והדומים להם הם עקר העלגים שאמרו חכמינו ז״ל. ועל שאמרו רק על האותיות, לפי שבימיהם לא נתחלפו הנקודות כמו עתה והבן.

והנה כל בר דיעה ויודע שֶׂכל, אם ירצה לעמוד על הבחינה יעיין בחיבוריהם וכשיגיע על קצת דברים שיביאו ראייה מן הנקודים או יפלו ערום כל היום וירדו פלאים, ומשם יראו הרואה וישמע השומע ויבין המבין, כי כל דבריהם לא נדברו ברוח הקדש, רק כל אחד בנה במה לעצמו להתגאה בה, וכי האל יעוות משפט, וכן תחשוב שיהפך הנקודות מן חויתם, כי במקום קמץ ישימו פתח וכל שאר נקודים כנזכר. לכן אחי וריעי יהי יי׳ עמכם ושפטו צדק בשעריכם ואל יטעו אתכם הדעות הזרות של כל מחברי ספרי קבלה, כי לא שלו׳ם ידברו ועל רגעי אר״ץ דברי מרמה יחשובון, ר״ל יסוד ומלכ׳ות וכמעט כפי עניות דעתי חשבתי, כי קצת מהם יצאו מן הגדר לדברי מינות[15] לאמר שהכל חוזר חלילה לעולם, וזה יובן בדבריהם בענייני שמטה ובני חלוף, אשר בדו מלבם ודאי, כי אם היה כדבריהם הוצרך להיות כל שמיטה כמניין ימי שבע שנים, כל יום אלף שנה... לכן רבותי ואחי אל יעל בלבבכם שום ספקה ולא שום הרהור רע בסבתם. ואם הם נטו מן הדרך והלכו דרכי עקלקלות, אתם לא תעשו הוראה עד שיודע לכם מפי חכם יודע ומבין ירא אלקים איש אמת ושהוא כבר מוחזק שהוא חסיד וישר ויודע, או עד שיבא מורה צדק ויפרש לנו כל ספק במהרה בימינו אמן.

## מכתבו של ר׳ משה חפץ אל ר׳ אשר לעמליין

אלו הכתבים הגיעו מן פאנו לאיזולא[1] בניסן ר״ס לפ״ק, אשר שלחו כמ״ר משה חפץ יצ״ו ליד הר׳ לעמלין רויטלינגן, והושב המענה קודם חג הפסח הנ״ל כמבואר בסוף האגרת.

12 ראה מ״צ סגל, שם, עמ׳ 134.

13 כך קורא את בעל ס׳ הפליאה־הקנה, המלאך המדבר אליו ׳קנה בן קנה׳, ראה ס׳ הפליאה, דפוס פרמישל, 1883, דף ה, עמודה א, דף מד סוף עמודה ב.

14 ראה ס׳ הפליאה, דף עג, ב עמודה ב ואילך.

15 ראה לעיל במבוא הערה 34—35.

1 Isola = עיר במחוז אישטריאה = Istoria. על הישוב היהודי שם וההתישבות של יהודי אשכנז שם, ראה ב׳ רות History of the Jews of Italy, פילדלפיה, 1946 עמ׳

לאיש המעולה ככתם אופיר מסולה, במסילה העולה בית אל ירום ונשא לאל, שר אל על, ועם אנשים, וגם הכהנים הנגשים חשים וששים לעשות רצון קונם, פאר מלכות וגאונם, יסוד בניין ורוב בניין, הוד והדר בקדש נאדר, נצח תתרומם מרוב שפע, מקומם תפארת, יושב אהלים לאשד הנחלים משולים, יזל מים מדליו וכעץ שתול על פלגי מים, גבורה ופחד עמו עושה שלום במרומו, ויהי אלקים עמו, אך גדולת גולת הכותרת לעומתו משתוקקת, לבל תהי גוברת והסירה מגברת, לבל תהי סוערת, פוערת פיה לבלי חק ותעמוד מרחוק, ובינה איזה מקומה נעלמה, תוציא לאור כל תעלומה, שמה ינוחו יגיעי כח, השבים וכואבים שואבים מעייני הישועה חכמה, והחכמה מאין תמצא, וירצה כל העם מקצה יה תצא, בנסתרות יקרות מפוארות, כתר שם טוב עולה על גביהם וסודיהם ומהם ובהם כרצוא ושוב ענייניהם.

והנה נא אהובי ומחו' לשמע אוזן שמעניך ותקח אזני שמץ מהם ברוב חכמתיך ושלֵמותיך, וכי עלית במרום הרים, ובינות בסתרים, יקרים מספרים, וכי יש לך עסק בנסתרות, ולפקוח עינים עורות להבין ולהורות, בסודות נעלמות, שמעתי ועלו לבי בקרבי, לאמור זה ינחמינו מעצבונינו ומנהמת לבנו, אשר הולך וסוער, מערער על ענייניים, אשר אני נבוך בהם. ועל כי ידעתי, כי יש לאל ידיך להוציאני ממבוכתי ולהתיר ספיקותי אשר נסתפקתי, באתי לערוך בקול דופק, כעל דודו מתרפק ולכתוב למ"כ ספוקותיי אלה.

ראשונה הנה כבר אמרו בעלי הקבלה בסוד העבור והוא עניין גלגול הנשמות[2], ואסמכוהו אקרא דהן כל אלה יפעל אל פעמים שלש עם גבר[3], וכי הנשמות הולכות ומתגלגלות מגוף אל גוף, ובזה רצו לתרץ דבר צדיק ורע לו רשע וטוב לו[4], כי כאשר אנו רואים צדיק שהוא מוחזק ורע לו בעולם הזה, אע"פ שהוא אינו ראוי לזה העונש, מ"מ הוא נענש בעבור הנשמה שבו שכבר פשעה וחטאה בגוף האחר, וכן רשע וטוב לו אף כי הוא רשע ואינו ראוי לאלו הטובות עבור הנשמה אשר בו, אשר כבר עשתה צדקה ודרכי יושר, אשר זכתה לאלו הטובות, ובזה רצו לתרץ ולתקן, כי ישרים דרכי יי' ואין עול. והנה יש בזה קשיות ושאלות חזקות ראשונה, נניח כי כן האמת ונודה לדבריהם כי אמתיי' הם, מ"מ יש לשאל כאשר

124. כפי שידוע לנו חי ר' אשר לעמליין באישטריאה, ('ויקם באוסטריאה אשר אצל ויניציאה', ר' יוסף הכהן ב'עמק הבכא'), אולם לא מן הנמנע שר' יוסף הכהן קורא רק בשם המחוז בו גר ובאמת גר בעיר איזולא אשר במחוז אישטריאה. כדאי לציין שבעיר איזולא גרו באותה תקופה מקובלים; בכ"י ואטיקן מס' 209 מצאנו: 'מאמר ר' שמעון בן יוחי בספר הזוהר הובא מאיזולה אשר בקאוו דאישטריאה על קץ הגאולה' וכו', ראה ג' שלום, ק"ס ב, עמ' 263.

2 על המונח 'סוד העבור־גלגול' בספרי הקבלה, ראה: ג' שלום, 'לחקר תורת הגלגול', תרביץ, טז (ת"ש) עמ' 135 ואילך.

3 איוב לג : כט, ופירוש הרמב"ן שם, וראה: ג' שלום, שם, עמ' 143 ועמ' 144 הערה 43.

4 ראה: ג' שלום, 'לידיעת הקבלה', תרביץ, כד תל־אביב, 1948, סוף עמ' 194, וראה תקוני הזהר, מהדורת מרגליות סוף דף קיז, ע"א.

הנפש החוטאת תתגלגל בגוף הצדיק למה יענש גוף זה הצדיק אשר כל זמן היותה בגופו שמרה בטהרה מלהטנף בלכלוכי, למה זה ישא עון אשר עשתה בגוף הרשע [5], והנה הנביא אמר לא ישא הבן חטא האב והאב לא ישא עון הבן, והנה אע״פ שיש להם שייכות מה זה בזה האחת שהאב עלה וסבה לבן בהוולדו כי הוא המולידו, וגם בההרכבה וההישרה שמן הדין היה לו לשאת קצת עונש באשר הוא קצת סבה ג״כ למריו, וגם הבן יען הוא מסובב בהאב וכל מסובב דומה לסבתו, וא״כ יש לו מאב מה למריו, אפ״ה אמר לא ישא כי נפש החוטאת תמות [6], וק״ו זה הצדיק אשר לא עשה עול כי אם טוב, למה יענש על ריב לא לו ושאין שייכות לו בה. והנה אף תשוב ותאמר כי הוא חוץ מהשגת שכלינו, כי לא נוכל לדעת דרכי יי׳ יתעלה, הנה עדיין יש לשאל הנה יי׳ ית׳ אשר כל הנסתרות לפניו גלויות ויודע כל עתידות איך יתכן מיושר אורחותיו שישים בגוף הצדיק נפש החוטאת והמלוכלכת בטנופי עבירות ויהיה זה סבה שגוף זה הצדיק יסבול עונש חטאה ומריה. ואם תאמר כל ארחות יי׳ חסד ובשביל שתזכך, מה תאמר ברשע וטוב לו שיגלגל בגוף זה הרשע נשמת הצדיק הזכה והתמימה וזה הרשע יטנפנה בגיעולי וטינופי מעשיו הרעים. ואם תאמר גם כן בזה פליאה דעת נשגבה לא אוכל לה וכי לא נוכל לדעת יושר ארחות יי׳, אם כן לא תרצו דבר מהקושיי׳ בעניין הגלגול, כי ככה נוכל לאמור על ראשית הקושיי׳ מצדיק ורע לו רשע וטוב לו, כי לא נוכל לדעת משפטי יי׳ ויושר דינו ולא נחקור על אשר לא נוכל לידע.

והנה עוד יש לי ספיק׳ גדולה בעניין זה, הלא כל ספרי החכמים והנביאים מלאים ומבשרים, כי אחרי המות לעולם הבא יש גמול ועונש גן עדן וגהינם לנפשות הצדיקים והרשעים איש איש כגמול ידיו ישולם הן לעונש הן לשכר, ואחר שהדבר כן שהצדיק ישולם גמולו הטוב לעולם הבא בג״ע והרשע על מעשיו הרעים יהא נדון בגיהנם איש איש כפי גמולו, אם כן אשאל לך למה תהיינה הנפשות חוזרות ומתגלגלות אם סבלה כבר דינה הן לזכות הן לחובה [7] סוף דבר הנני נבוך מאד בזה הדרוש עד אשר לא אמצא מרגוע לנפשי, וע״כ אמרתי אלכה נא אל הגדולים וישפיעו עלי מהודם ויאירו עיני.

והנה עוד שאילה אחרת יש לי לשאל ומבקש ממכ״ת ואל תחשביהו לי לעזות ולחוצפה אשר אטריח כ״כ על כבודך, כי תורה היא וללמוד אני צריך בעניין תחיית המתים שהוא אחד מעקר דתינו, וגם רוב האומות מודים בו אף כי יש מחלוקת בין חכמינו ז״ל יש אומרים כי התחיי׳ לא תהייה כי אם לצדיקים [8], וי״א כי תהיה לצדיקים ולרשעים, אבל אליב׳ דכולא עלמא הם לצדיקים ומחשבי׳

5 בענין זה השווה שאלות ר׳ ששת דסמרקדיל, במאמרו של ג׳ שלום, ׳לחקר תורת הגלגול׳, שם, עמ׳ 164 שורה 57—59.

6 יחז׳ יח : ד.

7 השווה שאלות ר׳ ששת שם, עמ׳ 146 שורה 60 ואילך.

8 ראה תענית ז ע״א. וראה רמב״ן, תורת האדם, מהדורת ח״ד שעוועל, ירושלים תשכ״ד, עמ׳ רצו ואילך.

זה לזכות ולשכר גדול. והנני שואל כי אין ספק ודבר שהכל מודים בו כי נפש הצדיק הזוכה לג״ע, כי יש לה תענוג וגמול טוב רוחני באותו ע״ה, אשר אין ערך ודמיון לה בזה העולם הגופני, כמאמ׳ הנביא [9] עין לא ראתה אלקים זולתיך, ואם כן אחר שזה הצדיק נפשו היא בתענוג וזכות גדול אשר אין לו ערך ודמיון, מה זכות יהיה לה להחזיר אותה לבית מלונה כמקדם בגוף נגוף, מורכב מארבע, ותגרשיה מבית תענוגיה, הזה יחשב לו גמול ושכר להוסיף מעלה, והיא מגרעת, האין דבר זה דומה אלא למי שהיה אדון ומושל באלף כרכים ונתגרש מהם ונתנו לו תמורתם מאה ככרי כסף, הנה אף כי בוודאי מאה ככרי כסף הם עושר גדול, מ״מ בערך גדולתו שהיה מושל באלף כרכים, הוא פחות יותר, כן הדבר הזה אע״פ שנא׳ כי לעת התחייה יחיה העולם בלי צער, ותענוגים רבים יותר מזה העולם אשר אנחנו בו, וכי הוא חמדת ותאוות לבינו בזה העולם להגיע ולהשיג לזאת המעלה, אכן למשכילים אשר משיגים קצת תענוגי עולם הרוחני הוא להם לפחת וגירעון יותר ויותר מאשר הוא מאה ככרי כסף לאלף כרכים, ואם כן יהיה שאילתי במקומה למה יקומ׳ הצדיקים לעת התחייה ויחזרו נשמתם בגופם.

ונא שרי לי מרי אשר באתי להטריחך באלו אף כי ידעתי כי מ״כ טרוד בענייני׳ אחרים עמוקים, מ״מ מרוב חשקי לידע ולהבין הרסתי הגדר המוסר, ולהשים עליך המשא הזה להשיבני על ספיקותי אלו, ואם יהיה למ״כ להשיבני בכתובי׳ הגם כי כאלו העמוקים ילאה החכם להוציאום בפה ומכ״ש להעלותם על ספר, הודיעני נא דרכך ואבואה אליך וברכתני מברכת שפעת יקרך.

נאם אהובך מחו׳ אשר ממתין על תשובתך הזכה והרמה משה אין חפץ בו

## וזאת היא מענה שאלתו

רוח יי׳ דובר בי, ומלתו על לשוני

אדם, דוד משיח יי׳ [1], והבן

מי הקשה אליו וישלם, מי מגלה הנעלם, מי לא יחפור ויכלם, מי מדבריו לא יאלם, מי אמר איך היה העולם, מפיו תצא תורה ודבר מ׳׳ר׳׳ו שלם. שבח מגדל עז שמו, שבט מוסר נואמו שובר ספיקות מעמו, שופך רוח חיים בשפת נעימו, שולח ודורש טוב לעמו, שואל ומשיב בהלכה ואינו נבלם. הן כל זה יפעל, הרבות מחשבתו כתעל, הרי הוא במ״ם ובמעל, הנו אויב לעובדי הב׳ע׳ל, הוא לכל כאביו [2] של געל, הרים וגבעות מח׳פ׳צ׳ו יתנו יבולם.

9 ישׁ׳ ג : סד.

1 על מקורו של נוטריקון זה, ראה: ג׳ שלום, ׳דרוש על הגאולה׳, ספונות, ספר א, תשי״ז עמ׳ סה הערה 7; הנ״ל, תרביץ, כד, עמ׳ 176 הערה 12.

2 כלומר, עניו כעבד, שמו של אביו של געל, ראה שו׳ ט : כו.

הן אלה קצות דרכיו ומה שמץ דבר נמצא בו ובחניכיו, ומי הוא אשר מלאו את לבו, לחבר כל ענייניו וטובו, לכן נבוכות כל עשתונות, כי עצמו מספר ולמנות, ואתה פלו׳ במקום פלוני אלמוני תחנותיך, למה הרגזתני להעלות[3] בשאלותיך. ועל זה כתבת דרך בקשה: ואני שלוח אליך קשה, לכן תחלת דברי אבאר, אתה באת לשתות מי באר וחשבת לדלות המים העמוקים, ברהטים בשקתות המים[4] למלוקקים, והנה שתים רעות עשה כבודך לשלוח אלי אני עבדך, לעזוב מקור מים חיים ולחצוב בורות נשברות אשר לא יכילו המים, וגם שלחת אלי ע״י הלך, ומי אני קראתני כמלך, ולמה קולך אלי תרים, ולא הלכת לבקות*[4] על ההורים, להשיב לך על שאילת מלילך, עתה כי צר לך והנה אמרתי עת לחשות כי תבא אלי קשות, אם הש׳ הסיתך כי ירח מנחה[5], ואם בני אדם, עדיין לא באתם אל המנוחה. כי הבור רק אין בו מים, להשקות בו יער צומח, ספק ספקות כפלים, לולי פני יה״ו שפ״ט אני נושא[6] אשר על כל גאים מתנשא, אם אביט אליך ואם אראך, לפי שחשבת במדעיך, ותשים לבך כלב אלהים היוצר, אשר ממנו כלל לא יבצר, לאמר אם ח״ו לא יהיה תשובה לשאלתך במלי אז תאמר מצאתי און לי. לכן אקנא להש׳ הגדו׳ והנור׳ יי׳ אורי וישעי ממי אירא, ואמלא מאמ׳ שלמה ע״ה[7] כמעניו ענה וגו׳ פן יהיה חכם בעיניו, ועל זה אלבש נקמה כיום קרב ומלחמה. והסבה שעררת מחשבה כזאת בלבי, לפי שזהו תחלת דבריך בי, ובאת לנסות אותי בחידות, בענייני משלים ואגדות, ובזה חפצת פירוש כפי שכלי ורחשי, כדי להסיר עטרה מעל ראשי, לפי ששמעת שמעי מרחוק, יותר ויותר מאשר הוא כחוק, אבל אם לטובה יהיו כוונותיך, אז ברוך אתה בבואיך וברוך אתה בצאתך, וראוי להשיב לך על כתיבת ידיך, כאשר חנן אלקים את עבדך, ותמחול ותסלח לי על שחשדתיך אע״פ שמימי קדם ידעתיך, שאתה איש נאמן ושונא המהומה, רק תרדוף שלו׳... ותאהב חכמה, כל זה נסיתי, בכתיב׳ ידך אותו ראיתי, כי שמי בקרבו בפרהסיא לא גלית, ומשמעת האגרת שלך תליתי בספק, כדי שכל הרשעים לא יבינו, אנה הוא שייך ואל מי מכלנו, שאם יפתח אחד מהם השק, שעל זאת לא יבא לידי עושק, ואני גם כן אעשה, כי טוב עלי המעשה, כדרך הפסוק מיום יי׳ שמה[8], ולא ידע בשכב׳ ובקומה[9], לפי שהיתה כוונתם לטובה[10] לכן נעלם בשתה בנחת ושובה.

3 השווה שמ״א כח: טו.
4 על־דרך הכתוב בר׳ ל: לח.
4* אולי משורש בק = חיפוש, ר׳ ערוך, ערך בק, ב ובמלון בן־יהודה ערך בק׳.
5 ראה שמ״א כו: יט.
4 על־דרך הכתוב בר׳ ל: לח.
5 ראה שמ״א כו: יט.
6 על־דרך מל״ב ג: יד.
7 מש׳ כו: ה.
8 יח׳ מח: לה. 9 בר׳ יט: לה.
10 ראה הוריות י ע״ב. וראה פירוש רש״י בר׳ יט: לג, וראה ביאורו של ר׳ אליהו מזרחי על פירוש רש״י שם.

והנה אחבר לך בדברים כמלקט בין העמרים ואביא לך ראיות, אפי׳ שכלם אינם בזכירה הן מספר הס׳וד [11] וספר היכלות וספר יצירה וספר מעש׳ בראשית [12] ושיעור הקומה וספר רזיאל וספר היי העולם הבא,[12]* ובריית׳א דיונ׳תן בן עוזיאל [13] וכאלו רבות עצמו לספר ולדבר, ואם רצית כלם לחבר אז קצרה היריעה מהכיל אפי׳ שכפלים היה יכיל, רק תדע שכל מה שאכתוב להזכר, בעיניך לא יתנכר, כי לא דבר רק הוא, ואם רק הוא בעיניך — במיעוט ידיעתך תדינהו, ועל כל אמריי תעיין אות באות, כי מהם נפלאות, ולמות תוצאות, והכל קשור יחד זה בזה כשלשלת וגם בשלהבת כגחלת, והשמר לך שלא יגיע לך בו נזק ברצוא [14] ושוב כמראה הבזק שנא׳ [15] כל אץ ברגלים חוטא, לכן דרכך ככוכב שב׳תי תטה [16], כי כל הממהר אינו בטוח ממכשול וראייה לדבר, כרוח ים וכנחשול, רק תעיין בו עומק רום [17] ועומק תח׳ת עומק מזר׳ח ועומק מער׳ב בנחת עומק דר׳ום ועומק צפ׳ון בעתו ולעומק ראש׳ית ולעומק תכלית׳ו ולעומק טו׳ב ולעומק ר׳ע, מה ממנו יארע, אז יראו עיניך וישמח לבך בשירים, אז תפקחנה עיני עבר׳ים, אבל מי יוכל לספר כל המאמרי׳ על הקשיו׳ שהקשה לשאל בראיות, אבל אם תעלה במעלות על מזבח הדום ושית, במדרגות הנזכרות בספר מעשה בראשית, אולי שם תזכה בתפארה [18], לשמוע תירוצים מפי הגבורה.

ואני השפל נבז׳ה וחד׳ל איש׳ים, עם אלקים ועם אנשים לא בחכמה דאיתי בי מן כל אתגלי לי דין רזייא. ברם איתי אלה בשמיא, גלה רזא דנא ותמהייא, לא נאה תהלה שיר ושבח, המקבל לב טהור מכל זבח, והנה אשיבך על כל הדבר הקשה כדת ישראל ומש׳ה אשר שמו מגולגל בששה צורות ואלו הן כשורות: מש׳ה מה״ש שה״ם שמ״ה המ״ש הש״ם כזה תעשה ולא תאשם, ומזה יש להבין סוד גלגול האותיות [19] ואין להאריך בזה ולחכימא ברמיזיות.

הנה סדרת לפני הקשיות המעולים, מפז ומזהב מסולאים ומשולים, ואינם מלאכת כל אדם ואלו הם שארשם למטה לבדם.

ראשונה בסוד העבו׳ר והוא גלגול הנשמות בראיי׳ מן הפסוק הן כל אלה יפעל

11 כנראה שכוונתו לספר רזה רבה, ספר סוד הגדול, ראה ג׳ שלום, ראשית הקבלה, ירושלים, תש״ח, עמ׳ 41 ואילך, 195 ואילך.

12 כנראה שכוונתו ל׳סדר רבה דבראשית׳, מהדורת וירטהימר, בתי מדרשות, ח״א, עמ׳ י״ט ואילך.

*12 כנראה של אברהם אבולעפיה, ראה להלן עמ׳ 423 הערה 54*.

13 כנראה שכוונתו לברייתא דיוסף בן עוזיאל, ראה: א׳ עפשטיין, ׳לקורות הקבלה האשכנזית׳, מקדמוניות היהודים, ירושלים, תש״י, עמ׳ רמג ואילך. והשוה להלן לפי הערה 58.

14 ראה יח׳ א: יד. 15 מש׳ יט: ב.

16 כוכב שבתאי, תנועתו אטית־כבדה, ראה בפירוש למשנה תורה, הל׳ יסודי התורה, פ״ג ה״א. 17 ראה ספר יצירה פ״א מ״ה.

18 כנראה שכוונתו ש׳תפארת׳ היא המעלה העשירית, ראה כ״י מינכן מס׳ 408, דף 121.

19 על סוד גלגול האותיות ראה פרק שני מספר חכמוני על ספר יצירה, השתמשתי בהנדפס בס׳ יצירה, דפוס ורשה, 1884, עמ׳ 123־148.

אל פעמים ושלש עם גבר, ר״ל שהנשמות מתגלגלות מגוף המת לגוף החי, ובזה פירשו המתרצים בעניין צדיק ורע לו רשע וטוב לו, יוצא בסבת גלגול הנשמה מגוף צדיק לגוף רשע ומגוף רשע לגוף צדיק וגו׳, על זה הקשית לשאל למה יקבל הגוף הרע טובה מחמ׳ שכר הנשמה הטובה שבו, או למה יקבל הגוף הטוב רעה בסבת נשמתו הרעה שבו, האל יעות משפט, ולמה יומתו אבות על בנים ובנים על אבותם, ר״ל למה יקבל זה טובה וזה רעה בסבת עניינים שלא עמלו בהם, ועוד הקשית על דברי האומרים והמבשרים שאחרי המות יש גמול ועונש, ר״ל ג״ע וגיהנם לטובים ולרעים וגו׳, אם כן למה תתגלגל הנפש פעם אחרת בגוף אחרת מאחר שכבר סבלה דין רבה הן לזכות הן לחובה. ועוד שאלת על עניין תחיית המתים שכולי עלמא מודים בו באופן הזה, קצת חכמי׳ אומרי׳ לצדיקים וקצת לצדיקים ולרשעים, אבל רוב הפוסקים דעתם נוטה רק לצדיקים, והקשית לאמר שאינו דומה העולם הזה להעולם הבא שהוא מלא כל טוב ומה הנאה יהיה להם בעולם הזה כשיחיו שהוא כנגד חיי העולם הבא, אם היו אהובים לפני יי׳ היה ראוי שירבה שכרם ולא שימעיט ועל זה משלת חידה ומשל למלך שיש לו אהוב ונותן לו אלף כרכים באהבתו, לימים המלך באהבתו אותו מגרשו מן הערים ונותן לו תמורתם מאה ככרי זהב ואפי׳ שזהב תמורת הארץ ההיא טוב, מ״מ יותר היה טובתו במשלו בערים וכו׳, ועוד הוספת עליהם דברים כהנה וכהנה אשר אין בהם חפ״ץ לעת הזאת. אף אני אשיב אמרים על מליצך, אזור נא כגב׳ר חלציך אשאלך והודיעני בינ׳ה, הלא ידעת באד׳ם הקדמוני תוך הגנה, שראה מראש ועד סוף כל הדורות[20], וכל דורשיו בטובות ורעות וצרות, ואם תאמר אם היה יודע מהש׳ ית׳ כל העניינים אז העולם הוא מוכרח ומה יועילו בניינים לעשות טובה או רעה בנפש האנושים, למה יהיה שכר ועונש על כל המעשים, מזה נניח ידינו, כי אין כאן מקומינו, ואל תחשוב שאין תשובתן מגולין, כי עוד לאלוה מלין, והנני אשוב על ענייני אד׳ם הראשון להוציא מפי באשר ראו עיני ואישון. אדם ראה שנשמתו נכנסת תוך גופו של דו׳ד המלך שהיה צדיק ביותר לכן נתן לה שבעים שנה משלו[21], כי כל אחד חייב לעשות טובה לעצמו, דו׳ד ראה נשמתו נכנסת בגוף משי׳ח, לכן עשה כל המזמורים ותהילים על זה העניין כמבואר לחכימי׳ לכן אמרו חכמי׳ ז״ל משי׳ח הוא דו׳ד בעצמו[22], וגם מאמר אין בן דו׳ד בא עד שתכלה כל נשמה שבגוף[23], ר״ל בגוף אדם הראשון לפי שמשי׳ח הוא שלישי לו ואין נשמתו צריכה גלגול אחרת[24] והבן זה. נשמת הב׳ל נכנסת במשה רבינו[25] ע״ה לכן ירא מהביט אל האלהים כמרומז בספר הסו׳ד, ומשה לא חשש למותו

20 סנהדרין לח, ע״ב.
21 השווה זוהר ח״א, דף נח. וראה ילקוט שמעוני, בראשית רמז מא.
22 ראה ג׳ שלום ׳דרוש על הגאולה׳, ספונות, ספר א תשי״ז, עמ׳ סה, והערה 7 שם.
23 יבמות סב, ע״א.
24 ראה ג׳ שלום, ׳לחקר תורת הגלגול׳, תרביץ, טז, תש״ו, עמ׳ 143.
25 ראה תקוני הזהר, תקונא סט, מהדורת מרגליות, קי, ע״ב.

רק ירא להתגלגל פעם אחרת, ועל זאת בקש רחמים מהש' ית' ויעתר לו האלקים, וראי' מכתוב ואתחנן אל יי' וגו'[26] ובקשתו ראשונה היתה שלא למות מיראת הגלגול, והש'... התעב'ר בו[27] לשון עבו'ר והבן זה, אבל אמר שיראינו כל דבר מה שיהיה לעתיד כאלו היה נולד פעם אחרת, וראייה לדבר עד הי'ם האחרון[28] דרשו רבותי'[29] עד היו'ם האחרון. וגם הבטיחו השם שלא לעבור את הירדן, ר"ל שלא יתגלגל עוד. ובעוד היום הזה כל צדי'ק שהוא יודע, הוא יוכל לעשות כזאת בהשבעו' ובהזכרות ידועות[30]. ודע כי כל הצדיקים והחסידים הראשונים לא חששו לגלגול כמו עשרת השבטים שגלגולים שלהם עשרה הרוגי מלוכה[31], לפי שידעו שיהיו צדיקים כמוהם, ואולי הם הכריחו ברחמי השם להביא גלגולם תוך בני אדם כשירי' וצדיקים כאלו, ואשר לא שם לבו לזאת דמו בראשו, ואותם שיצאו רשע מן רשע, כגון לב'ן והשני לו בלע'ם ועש'ו ושני לו עמ'לק הנלחם בישראל ושלישי לו לופי'נוס קסר בזמן עשרה הרוגי מלוכה, כמבואר בספר היכ'לות[32] עליהם נגזר דינם לאבדון בלי תקומה.

והנה פה תבין סוד היב'ום[33], תדע כי צוה יי' ית' על מצות יבום ואל תהא המצוה הזאת קלה בעיניך, לפי כשאדם מת בלא בנים אז אבד זכרו, והש' ברחמיו אשר חפץ דכאו ורצה לקרב גלגולו, הוא צוה ליבם אשתו, הלא תדע כי נשמת האדם מרחפת בעולם הזה שנה תמימה, ותמיד באה לראות בניין ביתה, ואם יהיה שאחיו יקח אשתו אז יש רשות לאותה נשמה להכנס תוך הילד הילוד אם הוא זכר, ועל זה צוה המקום והיה הבכור אשר תלד יקום על שם אחיו המת ולא ימחה שמו בישראל וזהו גלגולו השני, ואם היבם לא ירצה ליבם אז צריכה לחלוץ נעלו, וזהו סימן לנשמת בעלה המת שהיא צריכה גלגול אחרת, ולשון וחלצה נע'לו הוא לשון גן נעו'ל, ר"ל היא מתרת המסגרת של נשמת בעלה להראות לכל שהיבם לא עשה כראוי, והסברות באלו רבות עצמו מספר. וכסדר הזה הם סודי התורה הקדושה, מבלעדי השמות הקדושים היוצאים ממנה אשר כל אדם יוכל להשתדל בהם לחיו'ת תמיד, והקב"ה צוה לנו להחיו'תינו כהיום הזה, ושנלמד בה יומם ולילה לדעת את הש', והנפש החוטאת היא תמ'ות והבן זה.

26 דב' ג: כג.

27 שם פסוק כו. וראה ג' שלום, תרביץ, שם, התחלות השאלות של ר' ששת.

28 דב' לד: ב. 29 ספרי, דברים פיסקא שנז.

30 על דעתו זו של ר' אשר לעמליין, שאין הגלגול חל על צדיקים גמורים, ושהם יכולים לפעול בחייהם שלא להתגלגל, מבקר אותו ר' יוסף ן' שרגא, וכותב, שדבר זה מעיד עליו שלא קרא ולא שנה (כ"י קמברידג', ראה לעיל במבוא הערה 27). אולם ר' אשר לעמליין אינו היחידי בין המקובלים שהביעו דעה זו, ראה א' גוטליב, 'ויכוח הגילגול', ספונות יא, תשכ"ז (תשל"ג) עמ' סו.

31 ראה מ' כשר, תורה שלימה, בראשית ל: כח, סי' קסו, וראה ג' שלום, 'לחקר תורת הגלגול', שם ריש עמ' 144. וראה תקוני הזהר, מהדורת מרגליות, קיא, ס"א והערה יב שם.

32 ראה היכלות רבתי פרק ה־ו.

33 ראה פירוש הרמב"ן, בר' לח: ח, ומן המחקרים האחרונים, ראה א' גוטליב, שם.

ועל אודות חי״י העולם הבא ומי הוא חי או מי הוא המת, ועל מה נאמ׳ בתורה וימ׳ת, ואם מתו כדרך העולם, וכל כה״ג אין כאן מקומו, כי ענייניו רבו למעלה ועד לשמים, ובכולם יש הוכחות ברורות ידועות לכל אנשי הש׳, אש׳ר נתן הש׳ חכמה בלבו.

ועל ענין שכר ועונש, ידוע כי נשמת הצדיק שהלך לפי תומו כגון שהתפלל בכוונ׳ והניח תפילין וציצית, ונשמר מנשים זרות וממאכלים אסורים וכדומה לזה, ולא ידע הסבה על מה זה ועל מה, וגם לא ידע את השם, רק האמין בהש׳ ויחשביה לו צדקה[34], הוא הנקרא צדיק התם[35], ובסתם נקרא חסיד, ונשמתו כשהיא יוצאה מגופו שוב אינה חוזרת תוך גוף אחר עד שתקבל מהש׳ שכר טוב כפי מעשיה ותעמוד כך זמן רב עד בא יום פקודתה, וזה שאמרו חכמי׳ ז״ל אין הקב״ה מקפח שכר כל בריה[36]... וכן הדין לנשמת הרשע לרעה ואח״כ מתגלגלת עוד, וזהו שאמרו חכמי׳ ז״ל על כרחך אתה נולד[37], ואם תתגלגלת תוך גוף החוטאת אז כשימות אותו החוטא, צריכה נשמתו לבוס וזהו גיה׳נם הנקרא פורגטוריו, לפי שכבר היתה נקיה וטהורה ועכשיו נתלכלכת, וכן לכל אדם מדה במדה ולכן נוצר התשובה בעולם הזה, אבל אם תתגלגלת הנשמה הטובה ותחזור תוך גוף נקי כבראשונה אז מה רב טוב הצפון לה.

וכל זאת הברירה יש לכל אד׳ם יודע ומשכ׳יל לסבב הדבר שלא ייראה מכל זה, והלא ק״ו כשימות אדם אחד הלא הבן נותן צדקה ואומ׳ קדיש בעד נשמת אביו המת והנשמה של אביו מקבלת השכר ועולה מדינה של גיה׳נם, כדברי רז״ל[38] על אחת כמה וכמה כשאדם הוא ח״י ורב פעלים שיוכל לסבב ענייני׳ כפי חפצו, החי מושל על המתים ולא יש ממשלת המתים על החיים, והראייה משמ׳ואל הנביא באשת בעלת אוב והבן סוד זה.

ואם תאמר למה יביא המקום נשמתו של צדיק הת׳ם תוך גוף הרשע, לזה יש שני פירושים האחד כל גוף נולד הוא צדיק בעת הוולדו, ובעת שיתחיל לקח הברירה מן הדרך הטוב או הרע בסבת יצר הטוב ויצר הרע, אז ייטיב או יחטא האדם, וזה שכתוב כי שמע אלקים קול הנער באשר הוא שם[39] והבן זה. ופירוש אחר שאומרים שהנשמות יוצאות כעין חשבון, ר״ל ראשון לראשון ואחרון לאחרון, וזהו מעין חשבון אלהית ולא כפי ידיעת הבריות ומי הוא אשר ישים לבו כלב אלהים.

34 בר׳ טו: ו.

35 כלומר, צדיק תם, חסיד, הוא מי שאינו יודע את השם רק מאמין בו, למעלה מזה הוא צדיק, אשר יודע לעלות במעלות העליונות. בענין הבחנה בין צדיק תמים לצדיק, ראה י׳ תשבי, משנת הזוהר, ח״ב, עמ׳ תרנ״ה—תרס״ז, ועמ׳ תרפ״ו ואילך.

36 פסחים קיח, ע״א. 37 אבות ד: כח.

38 ראה מחזור ויטרי, מהדורת הורביץ, נירנברג תרפ״ג, עמ׳ 112 ואילך. והערות שם.

39 בר׳ כא: יז. והשווה משנת הזוהר, שם, סוף עמ׳ תרעג ואילך. וראה ג׳ שלום, ׳לידיעת הקבלה׳, תרביץ, כד, עמ׳ 178: ולשבראו בראו ישר וכו׳.

ועל דבר תחיית המתים ששאלת ואיך ראוי וגו', לזה יש פירושים רבים תחלה הלא ידעת מאמר החכמים ז"ל [40] שהצדיקים במותם נקראו חיים והרשעים בחייהם נקראו מתים, ותחיית המתים הוא שהרשעים יחזרו למוטב וזהו תחיית המתים, ופירוש האמיתי הוא זה, ידוע כי כל אדם החי נתן בו המקום חכמ"ה בינ"ה דיע"ה והשכ"ל, ולכל אחד ואחד כפי הכלי שלו אשר יכיל, וזהו היתרון וחסרון שבכלי בסבת אב ואם כידוע במשל הנר תוך הפיראל [40*] וגו', וגם נתן הש' ית' הברירה לכל אדם לעשות טוב או רע ככתוב [41] ראה נתתי לפניך וגו', והנה בסבת הברירה ההיא קצת אנשים מתחכמים לעשות מלאכות הן מלאכות ידים הן מלאכות רגלים הן לעבור בסך הן בים וכה"ג, ומהם בשיר ומהם בלמוד בתמימות כדי לאסור או להתיר וכמוהם רבים, וקצת מהם יפקחו עיניהם ויתחכמו בהשבעות לראות את שאינו נראה ולשמוע מפי שאינם נשמעים וכה"ג, ובתוך אותה המלאכה יעמדו כל ימיהם ולא יוסיפו עליהם, ואשר הם יותר חכמים וישימו לדרך החיים פניהם והם מתהוים קצתם לשטנים כגון אמרפל ואריוך וטמהון אבי אשמדי ובניו עד בילר [42] וחביריהם, וקצתם יתהוו לנשים פאדי כגון אגרת בת מחלת [43], דלילה [44], ומלכת שבא [45] וחברותיהם, ואשר הם עוד אתם חכמי' יבחרו להכנס בפרד"ס שהוא ג"ע מקדם כגון סרח בת אשר בתיה בת פרעה ובת יפתח ור' יהושע ב"ל וכמוהם רבים שנכנסו חיים לג"ע [46] ולא יצאו עוד, ואשר החכימו עוד יותר הם בחרו בחיים עדי עד [47] ובעבודת הש' ית' והם עלו למעלה בסערה השמימה כגון אליהו הנביא וחביריו, והם יושבים עם נגידי התל"י [48],

40 ראה ברכות יח, ע"א־ע"ב.

40* באיטלקית Terole = פנס. כלומר, כמו שיש לטיבו ולצבעו של הפנס השפעה על מידת זוהרו ואורו של הנר הנמצא בפנס, כן יש השפעה של הכלי־גוף — בו שותפים האב והאם — על כיוון התפתחות של ה'חכמה בינה דעה והשכל', הניתנים על ידי המקום לתוך הכלי־גוף. וראה י' תשבי, משנת הזוהר, ב, ירושלים תשכ"א, עמ' עה ואילך.

41 דב' יא: כו.

42 ראה ג' שלום, 'בילר מלך השדים', מדעי היהדות, ח"א, (ירושלים תרפ"ו) עמ' 112 ואילך.

43 ראה פסחים קיב, ע"ב.

44 ראה ג' שלום, 'סדרא דשמושא רבא', תרביץ, מז עמ' 199 שורה ב.

45 ראה ג' שלום, 'פרקים חדשים', תרביץ, יט, עמ' 165 ואילך.

46 ראה מס' דרך ארץ זוטא, סוף פ"א.

47 על דעה זו של ר' אשר לעמליין, שישנם צדיקים שבוחרים בחיים עדי עד, ולא יקומו בתחיית המתים, כותב ר' יוסף ן' שרגא: 'אוי לו לדור שכך שומעי' ומאמינים, שזה סתירת כל התורה כלה ועקריה וזה נקרא מגלה פנים בתורה שלא כהלכה' (ראה גם במבוא הערה 27), אולם דעה זו אנו מוצאים כבר אצל ר' עזריאל (על מחברו של מאמר זה: ראה ג' שלום, בס' הזכרון לגולאק וקליין, עמ' 202 הערה 2) ראה: ג' שלום, 'קבלות ר' יעקב ור' יצחק', מדעי היהדות, ב, תרפ"ז, עמ' 237 ואילך, וראה שם הערה 8.

48 על 'התל"י', ראה ספר יצירה ו : א—ב, וראה א' עפשטיין, 'עיונים בספר יצירה', מקדמוניות היהודים, ירושלים תשי"ז, עמ' קצא ואילך.

אשר שם ביתם כמבואר בפירוש ספר יצירה וספרים אחרים ידועים למשכיל, והם הנקראים אישים המתנהגים במהרה כמלאכי השרת ויודעים מה שהיה והווה ורב פעמים גם לעתיד, ואותם היודעים יותר ויתחכמו עד מאד הם יעלו למדרגת חנוך בן ירד שהוא שר הפנים[49], כמבואר ברוב ספרי סודות, ולזה אמר שלמה ז״ל טוב כלב החי מאריה המת[50], ר״ל שהכלב החי יוכל להיות אריה, ואין האריה המת יכול להיות כלב חי והבן זה. וזהו מעלת הנשמה בהיותה צרורה בגוף האדם בחייו שיכולה להשיג את כל זאת, ומאחר שהדבר כן הוא, או׳ הש׳ ית׳ אשר לא יעזוב חסידיו וירצה להיטיב לנשמת הצדיק התם, אשר לא ידע לעלות במעלות העליונות בחייו, לכן צריך שיחייהו כמקדם בתחיית המתים תחיי׳ עולמית, ומן הנביאים אשר יהיו בימי׳ ההם ילמוד, איך יעלה גם הוא לעבוד ליוצרו ולהדבק בו כמו שנאמ׳ ואתם הדבקים ביי׳ אלהיכם[51] ופסוקים רבים מורים כזה, ואינו כדברי האומרי׳ שהדבקות הזה הוא דמיון ולא כהווייתו[52] והבן סוד זה. ולמה לא הקשית למשל למה אמר המשורר[53] לא המתים יהללו יה ולא כל יורדי דומ׳ה, ודומ׳ה הוא שם מלאך השומר הנפשות[54] לאחר פטירתם מהעולם השפל, וזהו ראייה שאין עוד ממשלה לנפשות לאחר מות הגוף, והמלאך הזה ממונה עליהם לשמור אותם והוא מושל עליהם, מה שאין כן בהיותה בחיים, וזהו ראייה ברורה לכל מי שירצה להדב׳ק בהשם צריך להיות חיים כמבואר בספר חיי ה׳עולם הבא[54*].

ואם תאמר למה מתים תינוקות וקטנים וגדולים טרם שידעו והשכילו בזה העניין, זהו בסבת זמן מולדו שלכל אדם שהוא נתון תחת יד וממשלת הת׳לי היושב כמלך על כסאו, וכל חי׳ל המז׳לות ושבעה כוכב׳י לכת הם משרתיו, וגם שמות מלאכ׳י כל שעה ויום וחדש ותקופה ושנה כמבואר בספר יצ׳ירה וספר רז׳יאל, וכל אחד מתנהג בנשיאותו על כל הנולד והנעשה תחת ממשלתם לזה יעשיר לזה יעני לזה ייטיב לזה יירע, ואפי׳ הכי תמצא עניין וסבה שיתהוו חוץ מן הטבע, ואלקים עשה שייראו מלפניו, ובאהבת הש׳ את עמו למען שמו הגדול ולמען אבותינו, נתן לנו את התורה באותות ובמופתים מושכ׳לי׳, ולא מורגשים בלבד, והזהירנו שנצא מתחת יד השרים ההם ולעבוד ליוצרנו בלב שלם וזש״ה[55] ויוצא אותו החוצה, ואמרו רז״ל[56] מאיצטגנינות שלו, אבל רוב העם אינם מבינים ולחכימ׳ ברמיז׳. ועוד כתוב[57] ויברא אלהי׳ את האד׳ם בצל׳מו, כמבואר בסוד יונת׳ן בן עוזיאל[58] ובספר הקומ׳ה וכה״ג,לפי שיוצרינו ב״ה ברא הכל, ר״ל יש מאין כקו׳ל ורו׳ח ודבו׳ר

49 ראה תרגום יונתן בן עוזיאל, בר׳ ה: כד, וראה ר׳ מרגליות, מלאכי עליון, ירושלים תש״ה, עמ׳ עג ואילך. וראה ג׳ שלום, ראשית הקבלה, עמ׳ 252 ואילך.

50 קה׳ ח : ד. 51 דב׳ ד: ד.

52 בענין המושג ׳דבקות בשם׳, ראה י׳ תשבי, משנת הזהר, ב, עמ׳ רפ ואילך.

53 תה׳ קטו: ז.

54* ראה להלן במילואים להערות, עמ׳ 423.

55 בר׳ טו: ה. 56 שבת קנו, ע״א.

57 בר׳ א: כו.

58 ראה לעיל הערה 13.

וזאת הכח נתן הב"ה ג"כ להאד'ם, שבקול ורוח ודבור יוכל לברוא ולעשות כרצונו כמבואר בס"י [59] ולמה אמר הכתוב בלשון אד'ם ולא אמר אי"ש אנו"ש וגב'ר זהו לסוד הגדול ואין כאן מקומו, אבל לשון גב'ר הוא היותר פחות וחלש שבכולם אפי' שהוא לשון גבורה, לפי שידוע שבכל מקום שתמצא לשון גב'ר הוא באיזו עניין רע והדומה לו, ואי"ש הוא יותר חזק, כמו וחזקת והיית לא"ש [60], ואנו"ש כמו שכתוב מה אנו"ש כי תזכרנו [61], ר"ל אפי' במעלה הגדולה שהוא בו מהו לפניך, אבל גב'ר האמור באיו'ב פעמים ושלש עם גב'ר, ר"ל שלא הגיע לכלל אד'ם לבחור בבחירת החיים, וראייה לדבר מי גב'ר יחיה ולא יראה מות [62], ועוד אני הגב'ר ראה עני [63] והבן זה הסוד, לכן יש להבין שאינו דומה הפרוזדר לטרקלין ולא הטרקלין לכסא המלך, למה"ד דומה למלך שיש לו עבדים רבים וכל אחד מעבדיו מתחכמים לשרת למלך, וקצתם מורדים וחוטאים למלך וכה"ג, לאותם המורדים הוא נותן שכרם הראוי להם לכל אחד ואחד הן למות הן לשרשי הן לענוש נכסין ולאסורין, והמשרתים את המלך, קצתם מתחכמים להיות שומרי הסוסים, ולא ישאלו בעד עניין אחר, וקצתם יתחכמו לבוא בחצר המלך ולא יותר, וקצתם יתחכמו לבוא בפרוזדור, וקצתם להכנס בטרקלין, וקצתם לעמוד לפני המלך לשרתו. אותם שהם שומרי הסוסים ישלם להם שכרם ואת פני המלך לא ראו, וכן כל אחד ואחד כפי מעלת שירותו ישולם לו, אבל אותם שעומדים לפני המלך, מה רב שכרם ותמיד יהיו עם המלך ובכל צרתם לו צר, אשרי המלך ואשרי עבדיו אשר ישרתוהו בכל עת, עין לא ראתה [64] וגו', זהו עדן מקדם תשמור לעובדי השם באמת ובתמי'מות, ואשר מתו בשעבודו כאשר ביארתי, והשמים שמים ליי' ולדובקים בו והיודעי' בשמו ב"ה, והם חיים עדי עד, והקב"ה אשר רצה לזכות את ישראל הרבה להם תורה ומצות כדי שילמדו כל אחד ואחד לעלות במעלה העליונה, ועל זה צוה לכל אדם ללמוד בנו ואהובו ותלמידו. ואם היה העולם מתנהג בחסידות האלו כמצווה עלינו, אז לא היה בא עלינו לא צרה ולא צוקה, לא שכחה ולא יצר הרע, ולא כל כה"ג, לפי שכל אחד ואחד היה מוציא את בנו וקרובו ותלמידו מיד מערכת הכוכבים שנקר' המלך שלהם תל'י המכשף, ואפי' בטרם יוולד הילד יתקנו ענייניו כעין הפצם, אבל לימות המשי'ח בעז"ה ימלא הארץ דעה את יי' כמים לים מכסים [65], לכן ירפאו כל מומין וכל הלבבות יפתחו, לפי שעל ידי משיח יסור קנאת איש מרעהו והבן סוד זה.

והנה אהובי וידידי תקבל רדידי, ואני הוצאתי כל רוחי ולא נותרה נשמתי מרוב שיחי, ואתה החכם תדקדק במעני ואם תעיתי כשה לזכות תדינני, כי כן דרכו של כל חכם ומקובל לעמוד על הברכה ולא בהר עיבל, ואם יש לך מענה השיבני ודבר עם עבדך, כי שומע אני, ואל תצטרך להפרד מביתך לבא אלי, כי די לך

59 ספר יצירה א: ט.
60 מל"א ב: ב.
61 תה' ח: ה.
62 שם, פט: מט.
63 איכה ג: א.
64 יש' סד: ג.
65 שם יא: ט.

במה שהבנת במילי. וחן חן לך אם תשמרם בלבך ובלוחותיך ותענדם לענקים על גרגרותיך, ואף כי ידעתי, כי לא הוצרכת ללמוד רק לנסות אותי תחמוד, וכל דברי כבר נסית בחכמה מ״מ אמרתי יעבור עלי מה ואקיים הפסוק האומר במלוליו אל תמנע טוב מבעליו[66] בכן שכון בטח ושאנן בצל כנפי שכינה תחסה ותתלונן, כחפ״ץ ובקשת הפיכו של השע״יר[67].

אש׳ר ב״ר מאיר ז״ל המכונה לעמליי׳ רויטלינגן.

נכתב פרש׳[68] ולהורות את בני ישראל וגו׳ אשר דבר הש׳ אליהם ביד מש״ה, ר״ס לפ״ק

## מכתב־תשובה של ר׳ משה חפץ על תשובתו של ר׳ אשר לעמליין (קטעים ממנו)

| | |
|---|---|
| אור הוא בשחקים בהיר | אכן לשונו הוא עט סופר מהיר |
| שכלו יהלל איש זהיר | גאה וגאון ישפיל גבר יהיר |
| רוח יי׳ לא דבר בו להצהיר | כש״ה אלוף אש׳ר זהרו מזהיר |

אני טרם אחלה לדבר ומלין לחבר, פני גבר, הוקם על, לדרוש אלוה ממעל ויסתר משה פניו מגשת, הרחק כמטחוי קשת, כי ירא מהביט אל זוהר מהלל שכלו, להללו כסלסולו, ולא כפי רוב גדלו, כי מה נעים גורלו, ובהיכלו כבוד אומר כלו, ואיך במעני לא אכלם למי אשר נגלה כל נעלם... והנה דנתני לפורש מכמר ורשת, ואיך לא אירא כי תאכלני אישך ודנתני כי באתי להסיר עטרה מעל ראשך, ואיך לא אכלם ואספר, כי דנתני ח״ו לכופר... המימיי הסכנתי לשפוך בוז על נדיבים, אשר ממעייני הישועה שואבים... הלא זה ת״ל שבעים שנה אשר רובם ורוב רובם קריתי ושניתי ושמשתי ת״ח, ואף אם לפעמים פניתי לעסקי העולם והבליו, אשר לא ימלט מהם מי שמטופל בטיפוליו, הן לא נשמע ממני כזאת, להסיר המצנפת ולהרים העטרה, כפרה סוררה, מעל גולת הכותרת, עטרת תפארת... ולמה תחדש עידיך נגדי, ותרב כעסך עמדי, אף כי ידעתי, כי לא בשלך הרעש הגדול הזה אלי, כי אם באיזה לשון מדברת גדולות אשר פערה עלי פיה לבלי חוק ואנכי עמדתי מרחוק, אשר לא אוכל לעשות התנצלותי... עוד כתבת לפי שחשבת במדעיך אם ח״ו לא מצאת תשובה במלי תאמ׳ מצאתי און לי והקושי למעלה תעל, והתשוב׳ נשארת מעל, וא״כ הייתי צריך לכפור באלו הפנות התורייות... ולמה תעשה כה לעבדך... ואיך תדיעי כי על בינתי אשען ואם לא ימצא לי תשובה מאן ממאן... ואף כי על הכל נתתי עדי וסהדי במרומי׳, כי בדבר הזה אני תמים גם על הארץ

66 מש׳ ג: כז.

67 כלומר, כחפץ ובקשת שה = לעמליין (בתרגום יידיש) שהיא במדת הרחמים, הפיכו של שעיר = תיש שיסודו מידת דין, ראה ג׳ שלום, ׳קבלות ר׳ יעקב ור׳ יצחק׳, מדעי היהדות, ב, עמ׳ 280 ואילך. וראה להלן עמ׳ 422 לפי הערה 6*.

68 שמיני, ו׳ י : יא.

אתן לך סהדי במרץ הח״ר וייביש כץ יצ״ו [1] אשר הוא אתנו כי קודם בא תשובת כ״ת נתתי בכתוב על אלו הקושיי׳... וכאשר פתרתי כן היה, כי תשובתי על עניין התחייה דומה ברוב הכונות ואם הם במלות שונות, כלם עולות בקנה אחד... וזאת היא תשובתי על התחייה, מאתי בנוייה ביד הח״ר וייבש מונחת עד בא תשובתך הנצחת... והנה כת׳ מ״כ ואם יש לך מענה השיבני והלא אין משיבין את הארי [2]... ואף כי שמו בשה יכונה [3], מ״מ לבו כלב האריה יכונה... ועוד כתב מ״כ ואל תצטרך לפרד מביתך לבא אלי, כי די לך במה שהבנת במילי, הנה נא אדו׳ אודיעך כי הנני כמשקה בית השלחים וכערער בערבה נחים, אשר במעט מים לא ירוו מצמאם... וע״כ אחלה נא פניך... להתרצות לעבדיך להאיר עיני בדברים נסתרים, אשר אין להעלות על ספר אשר לרבים מסור והוא כדורש לרבים שהוא אסור, וע״כ אם תואילי לתת מהודך עלי להודיעני קצת רזין עילאין אבא אליך ויברכני יי׳ בגללך...

נאם אהוב׳ משרתך משה כלי אין חפץ בו, ורוח תבונה אין בקרבו

## תשובת ר׳ אשר לעמליין על מכתבו של ר׳ משה חפץ

מאד הנו שפל רוח — מעונתו מקום אריה
שמו הדור לבוש רוח — שנת הבלו יציר רוח
הלא נכר בכל רוח — הדר משה כטל חייה

אמרתי בישישים חכמה ובאורך ימים תבונה נעימה, אכן רוח היא באנוש כי לא טוב לצדיק לענוש, והנה מאד יסרתני בדברים, בלשון מתוק — ובפי הם מרים, כי נגעה בי יד החזקה אשר עשה משה, להבדיקה עלי השפל והאומלל, כאשר בי יתעולל, הלא ידעת המאמר מכל, איך שהחכם יסבול דברי הסכל, בזה יהיה נכר ונבדל משאר יושבי חדל, וגם ידעת את האיש ואת שיחו, כי הכסיל יוציא כל רוחו [1] ולמה התרגזך עלי אם לא כתבתי כהוגן במילי, אני עשיתי כעין אומנתי ואתי תלין משוגתי, אבל כ״מ לא עשה כראוי בהסבה, לדון אותי לכף חובה, וגם ספרת דבריי במניין, ובנית עליהם מגדל ובניין, ובאמת מצד אחת צדקת, כי כמאמר חכמים בדקת, באמרם [2] משנחרב הבית לא נתן הנבואה אלא לתינוקות ולשוטים, על אדמה שממה וידוע כי כבר זקנתי ושבתי, וימי עלומיי גרשתי, אבל הסכלות עלי הולך

1 אולי כוונתו לר׳ ויבש כ״ץ, אחד מן החכמים שהיגרו בסוף מאה הט״ו מאשכנז לאיטליה, ובעל ׳לקט יושר׳ שמע מפיו על מנהגי בני רינוס, ראה לקט יושר, מהדורת י׳ פרימן, ברלין תרס״ג, חלק או״ח, עמ׳ 98.

2 גיטין, פג, ע״ב.

3 לעמליין באשכנזית ויידיש ׳שה׳. וראה לעיל, עמ׳ 419 הערה 67.

1 ראה מש׳ כט: יא.

2 ב״ב יב, ע״א.

וגובר, לכן פחדת ממכתבי המחובר. ושמתי על לבי בראותי ממך המענה, שאחת דברתי ולא אשנה, לולי הציקתני רוח בטני, כי אמרתי שבכף הגאוה תדיננני, אז החדלתי את פריי לשלוח אליך, וידי שמתי למופי בגלליך, לכן רעי ואהובי אליך גליתי את ריבי, ואען כעין ידיעתי המועטת, אשר במעט למוד שולטת, ואל תחשיבני לאויב במילי, כי הוא עון פלילי, לכן פקח עיניך וראה בשכלך מנחתי אשר הובאתי לך.

על דבר צדיק ורע לו רשע וטוב לו הלא כתבתי לך שלישים במועצות ודעת, תחלה כל ילד הוא צדיק בהוולדו, צדיק בכל עת ואין המקום דן להבא מה שעדיין לא בא כאשר כתבתי כנרשם כי שמע אלקים אל קול הנער באשר הוא שם, ומה יהיה הנסיון להנשמה אם לא יכניסיה תוך גוף אחר במהומה, ואז יקח הברירה הן בטוב או ברע לבחרה, ואף כי מקדם היו במקום פירעון שכרם, אפי׳ הכי לא נגמר משכורתם לגמרם [3] הן לטוב הן לרע, עד יבאו בעולם הזה הנזרע, ואפי׳ הטובות והרעות שיסבלו בעולם הזה אינו דומה לשכר עה״ב אחד באלף במחזה, והשנית כעין החשבון שיצאו בחשבון הנכון, והשלישית שבו כל האמתות שהם מונחים תחת מערכת העתות כאשר כבר כתבתי וזהו הדרך הישר והנאמן רשמתי. אבל המאמר הראשון כשכולו צדיק ורע לו רשע וטוב לו, נאמר לכוונה אחרת במלם, ולא כאשר תרצו המתרצים שלא ידעו בין ימינם לשמאלם, או שלא רצו לגלות הסוד והכוונה האמיתית כאשר הוא דרך קצת בני עמנו בפרטית מחמת קנאה ושנאת חנם, כאשר ביארתי על זדונם ועליהם נאמר ויבאו אל אהל אחד וילכו ויטמינו [4] לכן בגולה אנחנו [5], ומאד תמהתי עליך היקר למה תפסת הטפל והנחת העקר, ועוד כי אותו התירוץ הוא רק דעת קצת מן החכמים אבל מי ישמע ליחידים במקום הרבים והנעימים והבן. ותדע לך כי היה צריך פי׳ באורך לגלות ולפרש כל אשר כתבתי לך, כעין הצורך כל דבר כמתכונתו כי הכל תלוי זה בזה בראש ותוך וסוף במשענתו, וגם על עניין משה רבי׳ ע״ה הקשית לעומו למה לא תקן את עצמו, ותמהתי על כ״מ הלא ידעת ואינו חדש, עונש החטא במי מריבת קדש, והאיש משה ירא שמא יאבד כל זכותו, ולא יעלה בידו מה שעשה בעתו, עד ששמע מפי הגבורה שעל זה לא יקבל עונש, וכן היה בשורה, והשלים משנה תורה בשמחה הדורה, אבל מאד שמחתי כי לכדת קריאת ספר, וכל סללה קבצת תוך רחבה, וצרפת באש שכלך החשובה, עד כל סתום ממך לא נכחד, ולא נותרו בהם שנים יחד. ועל עניין הפוכו של השעיר [5]*, תכיר הנה שתים אני שואל ממך ואזכיר ואשא

3 כלומר, שהגהינם מירק את העוונות רק קצת, ראה ג׳ שלום, ׳לחקר תורת הגלגול׳, תרביץ, טז תש״ו, עמ׳ 146 שורה 61.

4 ראה מל״ב ז : ח.

5 אולי כוונתו שעל ידי שנמנעים מלגלות סודי התורה והכוונה האמיתית, גורמים לעיכוב הגאולה, ראה על זה י׳ תשבי, ׳הפולמוס על ספר הזוהר׳, פרקים, א, תשכ״ז, עמ׳ 141 הערה 38 ועמ׳ 154 ואילך.

5* ראה לעיל עמ׳ 419 הערה 67; עמ׳ 420 הערה 3.

לך והודיעני בינה, איפה הייתי ביסדי המאמר הראשון, האמור ודבר יי׳ מירושלם שחזית. השני אם נגלו לך סודות צדקיאל כמניין רבו של אברהם ז״ל[6], על עניין ל״ב הנתיבות פליאות החכמה המזוהירה, כאשר סדרו בספר יצירה ואלו הם ושבילים: נתיב א׳ נקרא שכל מופלא, ב׳ שכל מזהיר, ג׳ שכל מקודש, ד׳ שכל קבוע, ה׳ שכל נשרש, ו׳ שפע נבדל, ז׳ שכל נסתר, ח׳ שכל שלם, ט׳ שכל טהור, י׳ שכל מתנוצץ, י״א שכל מצוחצח, י״ב שכל בהיר, י״ג שכל מנהיג, י״ד שכל מאיר, ט״ו שכל מעמיד, ט״ז שכל נצחי, י״ז שכל ההרגש, י״ח שכל בית השפע, י״ט שכל סוד הפעולות, כ׳ שכל הרצון, כ״א שכל החפץ המבוקש, כ״ב שכל נאמן, כ״ג שכל קיים, כ״ד שכל דמיוני, כ״ה שכל נסיוני, כ״ו שכל מחודש, כ״ז שכל מורגש, כ״ח שכל מוטבע, כ״ט שכל מוגשם, ל׳ שכל כללי, ל״א שכל תמיד, ל״ב שכל נעבר. לכן אם ידע כ״מ באלו העניינים האש להבעיר, אז תדע מהו הפוכו של השעי״ר. אבל באמת תדע כי כל מה שמצא כ״מ בכתבי מעין קשות ונוראות, לא היתה כוונתי לרעות חלילה וחס[6*], אם היה כזאת עליך, רק בעו״ה תתאונן על רוע מזליך, כי הנחת למלט מידך הנקייה ספר אחד, אשר היה מעלך עלייה, וממנו היית יודע כל יוצא ובא, ושמו ספר חיי העולם הבא, ומאז חדלת כל הוצרכת לחפש בנרות כמשמים תירוצים מהצעירים ממך לימים, וכאשר ראיתי כי הוצרכת לשאל אותי, אז חרה אפי בו וחמתי ואמרתי בלבי הלא זה האיש המרגיז הארץ, איך יפול הדבר שממני השפל תירוצים יירץ, עד אבא אל מקדשי אל, ושם נודע לי[7] עניין השואל, כי בעון אבידת הספר נענשת, עד בצהרים כבאפילה מששת, ולמה לא העתקתו בשכלך טרם לוקח מאתך אז טוב לך, וזה סבת כתבי שלא כדין הספר, כי לא עשקת ולא רצית, ולא לקחת כופר וכל רז לא אנוס לך וכל מדע, תקרא לבינה מודע, וידעתי כי לא דברתי אליך נכונה. רק לטובה הייתה הכוונה, ואדרבה עלי יש לריב אתך במשלים, כי דמיתני אל הגדולים ואל אנשי המעשה, בזה הוספת יגוניי, אשר קטנם עבה מכל מתניי ומי אני הכלב המת והנקלה שאוכל לעשות כדברים האלה. ועוד הזכרתני על עונש אדון הנביאים שחשד בכשרים במדעי׳, לזה אשיב במילי ומי לא יחשדך השומע לי, כי סופו מוכיח על תחלתו וענתה בי צדקתי, כי היה לך לכתוב בראשונה הקשיות וגם שם העיר המנה, ואיך תירצת אותו בעין שכלך, והנה היא טמונה באהליך, ולכן שלחת אלי הקשיות בלי כחד, לראות אם התירוצים יהיו לעם אחד ולדע מה בדעתי גם אני בזה, היה לך לגלות את אזני, ומאז הסתיר משה פניו, אז רחמי הש׳ יתש״ש במעוניו, הוא האיר עיני ולבי כאשר תמצא ברמז תוך כתבי, ותעיין שם בלב שלם ותמצא כי בעז״ה ממני לא היה נעלם, והנה ידידי אחת אבקש ממך ולא תשנה, שכ״מ[8] לא יבטלני ממרכב״ת המשנ״ה, כי המלאכה מרובה והפועלים

6 השוה הקדמת הפירוש המיוחס לראב״ד לס׳ יצירה, עמ׳ 19.

6* ראה לעיל עמ׳ 419 הערה 67.

7 כנראה שכוונתו לומר שענין אבידת הספר נודע לו על פי רוח הקודש.

8 שכ״מ = שכבוד מעלתו.

עצלים, ואתה במכתבך תחפירני ותכלים ותכריחני להשיב לך בכל עת ועונה, וזהו אבוד הזמן עלי היו כולנה, ועליך נאמר הפסוק[9] בדורשיו, למה משה ואהרון תפריעו העם ממעשיו, ומי יתנני במדבר מקום אשר אין שם חי מדבר, או שלא הייתי נכר בחוצות, כי בשתי ונכלמתי כבנאצות כי העם חושבים אותי לסגולה, ואדרב׳ איניני דרך סלולה, ומה יאמרו מלאכי גוי במלם הן כל דבר ממני נעלם, לכן על התבודדתי בשמחה הייתי עד עת פקודתי, והתפללתי להש׳ ית׳ שמנחתי ירח, ושאגרות בני האדם לא יהיו עלי לטורח. לכן מחות׳ אתה תחזה שלא תוסיף דבר עלי בדבר הזה, ואף כי ידעתי כי רב חילך אחי יהי לך אשר לך יוסיף הש׳ לך כמוהם אלף פעמים ויברך אותך כחפצך בתנחומים, וכחפץ ובקשת משרתך איש המגנ״ן. אשר מכונה לעמליין רויטלינגן

לפרש׳[10] ויבא העם אל משה ויאמרו חטאנו כי דברנו בהש׳ ובך. ר״ס לפ״ק.

9 ראה שמ׳ ה: ד.
10 חקת, במ׳ כא: ז.

## מילואים להערות

לעמ׳ 382 שורה 4

14* נציין, כי גם כרוניקן יהודי (אנונימי) בבוהמיה, רושם: ״רס״ב לפ״ק בא שמועה ממלך המשיח ועשו תשובה גדולה בכל קבצות ישראל״, כתב־יד ניו־יורק = בית המדרש לרבנים, מס׳ 3849 .Mic, מס׳ סרט במכון 29654.

לעמ׳ 400 הערה 20

ואולי כונתו לבקר את דעתו של הרא״ש המצדיק אלו: ״שאומרים יתברך וישתבח כשאומר החזן ברכו״, ומשוה עניו זה לאמירת ״מודים דרבנן״, ראה שו״ת הרא״ש כלל ד, יט; טור או״ח סי׳ נז.

לעמ׳ 417 שורה 17

54* כלומר, בחיבור זה של אברהם אבולעפיה מבואר איך אדם יכול להדבק בהשם ״כהווייתו״ בחיים. בהגדרת ג׳ שלום: ״להשגת האקסטאזה, והדבקות בשכל הפועל, ולהשגת חיי עולם הבא בתוך חיי עולם הזה״, ראה ג׳ שלום, הקבלה של ספר התמונה ושל אברהם אבולעפיה, ירושלים תשכ״ט, עמ׳ 121, ושם הע׳ 141, 157.

# התנצלותו של עמנואל מנורצי

יוצא לאור ע"י אלכסנדר שייבר

משפחת נורצי ידועה לנו מכבר[1]. דברים על אודות הפרשה המפורסמת של אחד מבני משפחה זו מובאים בקובץ 'פסקים' של רבני איטליה, שהוציאה הרבנות בוינציה בשנת 1519. שני עותקים מקובץ זה מצויים היום: האחד קטוע, שמור בבודליאנה, והאחר שלם — בן ל"ו דפים — בספרייה של בית המדרש לרבנים באמריקה. על פי כ"י זה תיאר הפרופ' אלכסנדר מרכס ז"ל את הפרשה[2].

אבוהם רפאל בן יעקב דפינצי מבולוניה — שותפו לעסקים של עמנואל בן נח רפאל מנורצי מפירארה — הפסיד כספים עצומים, ולדברי ידידיו של פינצי — אעפ"י ששני הצדדים התחתנו — היה לנורצי יד בזה. ההפסד הסתכם בלמעלה מ־5000 פלורנטים. נוסף על כך החזיק האיש בשתי אבנים טובות שהפקיד פינצי אצלו לשמירה או למכירה בשעת הדחק. אמנם, מאוחר יותר שילם עבורן סכום פעוט.

פינצי נאלץ למכור לו את חלקו בעסק על מנת שיוכל לשלם לנושיו, והוא קבל ממנו רק ששית מערכו הממשי. אולם עוד בטרם הגיעו לגמר הטרנסאקציה מסר פינצי הודעה בפני שני עדים, ב־28 בפברואר 1507 בבולוניה, כי פעל מתוך כפייה ולחץ והצהיר שבשעת הכושר יתבע את שותפו לדין.

עד כאן חשוב המעשה בשבילנו. העניין הסעיר את הרוחות בשעתו, והוא מוזכר גם בשו"ת ר' עזריאל דאיינה[3]. פרטי המשפט שנתחדש בשנת 1518 ותוצאותיו, מתוארים במחקרו של א' מרכס.

בספריית בית המדרש לרבנים בבודפשט (מס' 144) נתגלתה כעת התנצלותו, כלומר תשובתו, של עמנואל מנורצי על ההודעה ההיא. כתב היד מכיל חמישה עמודים נייר, 15.8×22.8 ס"מ. הוא כתוב בכתב מרובע הנוטה לקורסיב. השורות משורטטות.

בתעודה זו מספר עמנואל מנורצי שמאז ההודעה חלפו שנה ומחצה, לפי זה נכתבה ההתנצלות בשנת 1508. טעונו רופף למדי, הוא טוען:

1 עיין ה"ג ענלו ב־ HUC Jubilee Volume, סינסינטי, 1925, עמ' 333—378; אנ"צ רות בקטלוג Hebräische Handschriften, כרך ב', ויסבדן, 1965, עמ' 111, מספ' 175.

2 עיין מאמרו A Jewish Cause Célèbre in Sixteenth Century Italy בקובץ מאמרים לזכרון ר' צבי פרץ חיות ז"ל. וינא, תרצ"ג, עמ' 149—173, ובספרו *Studies in Jewish History and Booklore* ניו־יורק 1944, עמ' 154—107. מהדורה חדשה ב־ Farnborough, 1969; עיין עוד ב־ *Enc. Jud.* כרך ו, ירושלים, 1971, עמ' 1301־1302, ערך Finzi—Norsa Controversy.

3 עיין ש' אסף, קרית ספר, יד (תרצ"ח), עמ' 543; י' זנה, שם, טו (תרצ"ח), עמ' 264־268.

א. ששותפו הציע לו לקנות את חלקו.
ב. שעדי ההודעה אינם מתמצאים בדיניה.
ג. שלא הוא כפה על שותפו למכור את חלקו בעסק כי אם נושיו.
ד. שאיש אינו יכול להעלות מקרה דומה נגדו לא בעירו ואף לא מחוצה לה.
ה. שיש פגם בעצם צורת ההודעה, משום שהיא נגמרה בלי הזמנתו.

ולבסוף הוא מבקש לעורר רחמים על עצמו בהסתמכו על מחלתו: 'כהו עיני מראות ושאר חולשת גופי וזה לי כשש או שבע שנים בביתי ובחומותי אדום לא אצא פתח. ואככה תוכלו וראיתם באבדן גופי וממוני'.

## המעתיק: אברהם פריצול

בקולופון כתוב לאמר: 'נאם עבדכם עמנואל יצו בכמה' נח רפאל זלהה' מנורצי המכתיב ע"י הצעיר אברהם פריצול. חזן ק"ק פירארא יצו'.

אברהם פריצול הגיע לפיררה בשנת 1473 ופעל שם כחזן ומעתיק. הוא רכש לו שם כבעל פולמוס, כפרשן המקרא וכגיאוגרף.

שלושה כתבי יד מחיבוריו — מחוץ לזה הנזכר לעיל — הגיעו אף להונגריה. האחד נמצא בספריית בית המדרש לרבנים בבודפשט[4] ועוד שנים מצויים באוסף קויפמן של האקדמיה ההונגרית למדעים[5].

הבה נעיר עוד, שפעם אחת הוא מזכיר את הונגריה בחיבורו 'מגן אברהם' פרק מא (כ"י של ביה"מ לרבנים מס' 131, דף נט ע"ב): 'כמו שנמצאו כבר בימינו בגלילות ספרד ובארצות האונגרי' שרי ישראל ממונים עליהם' (הכוונה כמובן על היהודים). ההערה מתיחסת לבני משפחת הפרַקְטים של בית מנדל[6].

על העתקותיו של פריצול נערכו רשימות פעמים מספר[7]. חוץ מכתב היד שלפנינו, שהיה בלתי ידוע עד כה, הכין אברהם פריצול עוד שתי העתקות בעבור עמנואל מנורצי[8].

4 ד"ש לוינגר, הצופה לחכמת ישראל, יב (בודפשט תרפ"ח), עמ' 277–297; *REJ*, קה (1940), עמ' 23—52; עיין עוד: לוינגר—וינריב, *Catalogue of the Hebrew Manuscripts in the Library of the Juedisch—Theologisches Seminar in Breslau*, וייסבדן, 1965, עמ' 170, מס' 243.

5 מ"צ וייס, *Katalog ded hebräischen Handschiften und Bücher in des Bibliothek des Professors Dr. David Kaufmann* פפד"מ, 1906, עמ' 107, מס' 310; עמ' 111, מס' 333.

6 עיין ז"א פוזננסקי, Schiloh, ליפסיה, 1904, עמ' 264; עי' מה שכתבתי ב- J.J.S. כג, 1972.

7 א' זילברשטיין בחוברת שלו *Farissol Abraham*, בודפשט, 1930, עמ' 29–30; ש' במברגר, קבץ על יד, סדרה חדשה, ספר ב (י"ב), ירושלם, תרצ"ז, עמ' 9; נ' אלוני — עמ' 84, מס' 717; א' פריימן בספר היובל לכבוד אלכסנדר מארכס ניורק, תש"י, חלק אנגלי, עמ' 244—246, מספ' 33.

8 עי' א' פריימן, ZfHB, יג, 1909, עמ' 30–31; א"נ אדלר, שם, עמ' 63.

א. מחזור משנת 1494. לפנים היה בספרייה שע"י ביהכ"נ הטלומצקי בוורשה.
ב. חמשה חומשי תורה עם הפטרות ומגילות משנת 1496. כ"י מצויר. באוסף אדלר מס' 370 [9].

כפי הנראה שימש אברהם פריצול כסופרו של האיש העשיר הזה. דבר זה מוכח גם מהעתקת כתב ההתנצלות שלפנינו. הוא נאלץ כנראה לקבל על עצמו עבודות רבות מסוג זה כדי להתפרנס. מכאן גם הסבר לשגיאות שבכה"י שלנו.

## [1, א] כתב התנצלות דברי הר' עמנואל מנורצי י"ץ לאמתות דרושו

הדור אתם כהני יי' זרע קדש מחזיקי בדק תורת ה' שלמים וכן רבים אשר לכם המשפט להציל עשוק מיד חזק ממנו. שמעו ותחי נפשכם וישמע אליכם אלקי' והייתם ברכה בקרב הארץ. הלא ידעתם אם לא שמעתם כי זה קרוב לשנה ומחצה בקרוב עלי מרעים לאכול את ממוני ולאבדו בידים על לא חמס בכפי גם כבודי לכלימה יאהבון לריק ותוהו והבל להבאיש את ריחי בעיני יושבי הארץ הקרובים והרחוקים לכנות אותי בשם אלם [1] ומאויים [2] ופושע אשר לא צוה ה' ולא עלתה על לבו להונות איש את עמיתו באונאת דברים. והזהירנו לא אחת ולא שתים ממנה ומכיוצא בה יותר מאונאת ממון. ויהי הנקל בעיניהם לברוא חדשה בארץ ומלבם יוציאו מלין כמסתר פנים ומי ישורנה כאלו מסר מודעא על מכירה נעשת ביום מכר ליום אשר עשינו סגולה אני עבדכם עמנואל מנורצי יצ"ו הבא על החותמת והנשיא כמ' אברהם דפינצי יצ"ו מבולונייא ובאנו בברית בדעת שוה נכונה ומיושבת ובפני קרובו מוהר' שמואל מפיסא זלהה' אשר בימים ההם ובעת ההיא היה גיסו של מ' אברה' הנ"ל ולי היה רחוק עם שנתקרב ונתחתננו יחד אחרי כן ימים ושנים אשר המכר ההוא נעשה מרצונו וחפצו והוא בקשני על זה על יד הנורא כמ' שמואל גיסו הנ"ל עם(!) כי לא עלתה מתחלה כזאת על לבי וכעת לא השמעתיהו כזאת. כי כמו שנה אחת קודם חזם לקיים אלי חלקו מהחנות אשר היינו אז שותפים בו. הוא קיימו אלי בשכירות בינינו כימים קדמוניות. גם אנכי עבדכם חזרתי וקיימתיהו ביד האיש אשר היה נהוג לקחתו מידי בשכירות. ראו נא אני נתן להאמן ההיתה כזאת עם לבבי כי אחשוב לקנות חלקו זולת כי כאשר אמרתי נתעוררתי על זה מאיש הבינים אשר בעמק שולח ברגליו [3] ממנו אלי לקנות חלקו ממנו וכן נעשה ונכתב בספר והעד עדים ובכל אשר נשארנו יחד בהסכמה כן עשיתי לא עברתי תורת הפשרה לא חלפתי חוק הזמנים המוגבלים

9 *Catalogue of Hebrew Manuscripts in the Collection of Elkan Nathan Adler* קמברידג', 1921, עמ' 3, מס' 370.

1 אחריו 'יראוי' (בטעות). [אין כאן טעות: 'יראוי ומאויים', רש"י שמות כ יז].
2 אחריו 'ובו', ומחוק.
3 שו' ה : טו.

ביניינו וביום הפרעון האחרון אשר הגיע זמנו אחר זמן מסירת המודעא חזר וקיים כל דבר המכר לא גרע חקו. ועתה קם עלי לשטן לי מכח מודעא [1, ב] נראת נמסרה מן היום הראשון ביום המכר. אשר חי ה' יחי נפשכם לפי קוצר השגתי והעולה על רוחי מעולם פיו לא צותה ולא עלתה על לבו למסרה כי בלב שלם ובכל מאדו ורוחו וכחו גמר והקנה רצה ומכר לא באונס ולא בהכרח. ולמען תדעו רבותי מורי וגאוני כמה רעועין מליה דההיא מודעא. הנה הנה לפניכם פה תחזו תשובו וגם תראו.

תחלת כל כמה נפישין חלייהו דסהדי דחתימין תהא. אי ידעי בטיב דיני מסירת מודעא אי לא. ננית כי עדיו בחתומיו אשר זכין לו לא ידעו לא במקרא וכו'. כי גם הם אנשים ריקים ופוחזים קומפאנייוני בלעז [4]. או תאמרו גזילי בלשון אשכנז [5]. ואינם יודעים בין ימינם לשמאלם אפי' בדין חתום שטרות. וכי צריכי' לקרות לפני חתמם ויכתבו בידם או לפחות שיקראו לפניהם ויבינו כונת השטר ודינים אחרים יצטרכו לעדים הבאים לחתום. כ"ש כי לא ידעו ולא יבינו דיני המודעא. וכי צריכים הם לדעת ושיכירו באונס המוסר מודעא אשר מכח האונס ההוא יקיפהו האנס למסור המודעא. ודעו נא וראו רבותי וגאוני כי זה ימים אחד מן העדים העיר לי אוזן ע"י שנים או שלשה אנשים נאמני רוח אשר ליום פקודה יעידו על דבר אמת כי מעולם לא יצאה כזאת מלפניו לחתום על שום מודעא נגדי. אם לא הדריכוהו בני שחץ על זה בארחות עקלקלות ונתיב לא ידעו על דבר אמת.

זאת ועוד אחרת עמדו נא וראו והתבוננו על דברי המודעא אם יספיק דבריה על מסירתה כי ז"ל והאונס הוא כי יקפצו עלי רוב הנושים אשר יש לי וידחיקוני והדוחק יביאני אליו למכור חלקי ולתת לו פחות משוויים הרבה מאד וכאשר הוא ירצה ולמחול לו כל אונאה וכו'. עתה שפטו נא מורי וגאוני הן לו יהי כדברי המודעא שכמ' אברהם יצ"ו מסרה אז כפי הדברים האלה ושזה היה האונס אשר הכירו העדים שבעבורו חתמוה כנראה מתוך דבריהם במודעא אח"כ ז"ל ואנחנו עדים ח"מ ידענו בזה האונס הכתו' למעלה של כמ' אברהם הנ"ל כי כן הוא עכ"ל.

אשאלה מכם רבותי וגאוני הנמצא אונס כזה בשום פוסק. תו היה ראוי למסור בעבורו מודעא ולחתום אותה. האנכי הריתי עמל וכעס או אם אנכי ילדתי דבר בליעל עשה שטים להדיח [2, א] עליו רעה בגופו לאנוס אותו במכות וביסורין אשר יסרתי חזקתי מוסרותיו להכותו עד שתצא נפשו או עד יקבל עליו למכור חלקו אלי.

האנכי לאדם שיחי אל המלך או אל שר הצבא להלשין עליו או בפועל או על ידי גזום פערתי פי לבלי חוק באופן כי בשתים אלה קורותיו מידי היתה לו זאת כי בצוארו ילין עוז אימתי עד שאמר רוצה אני. או שטר משכנת' היה

4 Compagnoni.
5 Geselle.

בידי וכבשתיו למען הכריחו הנה עדי המודעה אינם מעידי׳ לפי הנכתב במודעא רק שיהיה אנוס לפרוע חובותיו ואם כן לא אנסתיו אני רק הנושים בו דחקוהו לפרוע היינו שיפרע להם מה שנתחייב להם ומפני הנושים שבאו לקחת את כל יש לו בביתו הוכרח למכור אלי כדי לפרעם. הלזה יקרא אונס שנאנס מאתי אני עבדכם. כל המוכר הלא מחמת אי זה דוחק הוא מוכר. או למצוא פרנסתו כדי חייו או לפרוע אקפותיו. או הנושים בו. ואפי׳ לדברי כמ׳ אברהם שקובל לפני עדי המודעא שמצא למכור לאחרי׳ זולתי ואני בגזומי עשיתי שלא קנו הנמצא כזה בשום ספר שהמאנס חברו שלא לקנות שלא יקרא. אנוס הלא לא נמצא אנוס. רק האנוס למכור. אבל האנוס שלא למכור לאחרי׳ וממיל׳ יהיה מוכרח כאשר ירצה למכרו למכור לפלוני מנין שלזה יקרא אנוס. ואפי׳ בנזיקין יקרא רק גרמא בנזיקין לדעתי. גם לא נמצא לדעתי שהמגזם לחבריו שימכור שיקרא אונס אם לא שיש ממש בגזומיות לא שהעדים ידעו שגזם אלא שידעו שהיה לאל ידו לעשות רעה וא״כ אף לדברי כמ׳ אברהם לא גזמתי לו אלא לאחרים שרצו לקנות ואין לו עדים שהיה בידי להרע להם רק שגזמתי. גם מי יוכל לידע אם בעבור גזומי הניחו מלקנות. וא״כ לדעתי שאף לדבריו אין שייך מסירת מודעא על זה וכ״ש ששקר הוא שמעולם גזמתי לשום אדם כי היה אמת שגזמתי למה לא הביא כמר׳ אברהם לעדות אותם שגזמתי להם או לפחות היה לעדי המודעא להזכיר שמם של אותם שגזמתי להם. כי איך אפשר שהעדים ידעו שגזמתי לשום אדם וכי הייתי מגזם לפניהם. ובהיות שהם עמי הארץ ואינם בקיאין בדיני עדות ראוי לשאול להם איך יודעים שגזמתי באולי כך שמעו מאחרים דרך שמועה. ובהיות כי לדעתי שאין במודעא שום [2, ב] ממשות והוא פשוט כבעת׳ בכותא 5* א״כ למה יכריחוני הרבנים לדון על המודעא שאין בה ממש אפי׳ בעירי. וכל שכן חוץ לעירי. עוד הוסיפו סרה העדים החתומים על המודעא בהעידם על הספר המודעא וחתמו שלא בפני. וז״ל ואנחנו מכירים את האיש כמ׳ עמנואל מנורצי ואת שיחו כי זה דרכו עם הנושאים ונותנים עמו לבא עמהם בעקיפין לקחת את ממונם שלא כדין. ולכן כתבנו לכמ׳ אברהם רפאל דפינצי הנ״ל שטר מודעא זו וחתמנו אותה ונתננו אותה בידו לעדות וזכות וראיה ברורה למען לא יועילו לכמ׳ עמנואל מנורצי הנ״ל מעשיו הרעים. וכמ׳ אברהם רפאל הנ״ל לא יאבד זכותו אשר לו עם כמ׳ עמנואל הנ״ל הבא עליו בעקיפין עכ״ל. בכאן טעה המיסד המודעא הזאת ולא מצא ידיו ורגליו בבית המדרש. או כי עוונותיו הטו אלה. כי עולה לא מצלחת. הנה עיניכם רואות כי העדים הללו מעידים שלא בפני בע״ד דבר אשר הוא חוץ ממסירת המודעא. כי אפי׳ אם נאמ׳ כי מסירת המודעא נתנה להמסר ולהכתב שלא בפני בע״ד כי באופן אחר לא תהיה לה מקום ושלא כדברי האומרים שכל המעידים שראובן אנס שמעון למכור באונס ממון שלא באונס הלשנות או רציחה או כיוצא בו רק אונס ממון אין להעיד שלא בפני בע״ד אלא

5* צ״ל: כביעתא בכותחא.

ימסור מודעא שלא בפני והם לא יכתבו עד אחר המכירה ואז יכתבו לפני בע״ד. ואף את״ל שדין זה שקר מ״מ מי התיר להם לאלה העדים לעבור על דין והלכה פסוקה אין מעידים שלא בפני בע״ד. ואיך ואיך הם מעידים עלי אני עבדכם כי זה דרכי לקחת ממון שלא כדין ולהוציא עלי שם גזלן או חמסן ועביד דינא לנפשיה בלא דינא. ואם היו מעידים כדברים על פני. הייתי אז מכחיש אותם על פניהם ומוכיח לרשע מומו וכי שקר כל דבריהם. והנה עיניכם רואות מורי ורבותי כי על זה בנו פנת יסודם האלופי׳ אשר קמו עלי היו לי לאויבים. ולאיש מתנגדי לעזרה באמרם כי על אלמותי תגיד המודעא. תמה אני איך פסקו דינם על קו תוהו ואבני בוהו עדות הנגבה שלא בפני הבע״ד מלבד מסירת המודעא וכל זה גרם לבן רשע כסל וסכלות הוללות העדים כי לא מצאו ידיהם ורגליהם במקום[6] אנשי אמת ובמספר אנשים לא יבואו. על כן אלופי וגאוני [3,א] לכל קורא אגרתי זאת בשם אקרא. אנא גאוני הושיעו נא והצליחו נא אל עבדכם זה אשר בברכים כורעות פורש ידיו אליכם יושבי כסאות למשפט. ואם קצת מכם גזרתם עלי לצאת ממחיצתי ומעירי לכתת רגלי ללכת אנה ואנה לדון עם איש ריבי. שובו נא אל תהי עולה כזאת יוצאת מתחת יד תפארתכם. כי הנה עיניכם רואות בעדיות המובאים לפני כ״ת בעדות ברורה כמה אנשי׳ שלמים וכן רבים מעידים עלי היותי ציית דינא ולא נמצא מעולם היותי סרבן וממרה דברי חכמי׳ וחידותם כאשר עיני כבו תורתכ׳ תחזינה מישרים.

ומצורף אחרי שמעכם באמת ובתמים כי כהו עיני מראות ושאר חולשת גופי וזה לי כשש או שבע שנים בביתי ובחומותי אדום לא אצא פתח. ואיככה תוכלו וראיתם באבדן גופי וממוני ח״ו נגד הדין כאשר הגדתי לפניכם באמת ובתמים ועיניכם הרואות הואילו נא לברך את בית עבדכם מברכות פיכם טהורות מזוקקות שבעתים ולבטל מעלי כל נחש שרף ועקרב הנגזר עלי בשביל הדבר הזה. כי חמס ושוד הרבו עלי הנגזרים[7] על לא חמס בכפי. אך את הדבר הזה תעשו ומאת ה׳ תבורכו לגזור בכח גזרתכם על כל איש ואשה רב מבין עם תלמיד היודע בדבר הזה דבר מרומה או שוא ודבר כזב. הן במסירת המודעא הן בהעד את העדים הן בכל דבר אחר הנעשת משעת המכירה עד היום הזה סביב הדרוש הזה הן לעזרתי הן לנגדי כי בכח גזרתכם יגלהו לחברו במקהלות למען תגלה רעת עושה הרעה בקהל ולעיני השמש יראה אל עבדי יי׳ פעליו ושבתם וראיתם בין צדיק לרשע בין רודף אמת וצדק לכף מעול וחומס[8]. ובגלל הדבר הזה תבורכו מפי יי׳ והייתם לרוב אונים ואמיצי כח וברכה בקרב הארץ.

נאם עבדכם עמנואל יצו בכמה׳ נח רפאל זלהה׳ מנורצי המכתיב ע״י הצעיר אברהם פריצול. חזן ק״ק פירארא יצו.

6 אח״כ שנית ׳במקום׳.
7 בכ״י ׳הגנזרים׳ (בטעות).
8 תהל׳ עד ד: וחומץ.

הספדו של רבי שמואל יפה אשכנזי
על אביו רבי יצחק יפה

יוצא לאור על ידי מאיר בניהו

חיבוריו של רבי שמואל יפה אשכנזי, יפה תאר ויפה מראה, הם הפירושים החשובים ביותר למדרשי־האגדה, ואף־על־פי־כן אין בידינו דבר וחצי דבר עליו ועל ספריו. הוא היה מגדולי חכמי קושטא בדור שבו היתה עיר זו מרכז לתורה ורבו בה חכמים וסופרים. כינויו מעיד עליו שקושטא לא היתה מקום גידולו. והנה בכתב־יד גנוז דרוש שדרש ר' שמואל יפה בבוא אליו השמועה על פטירת אביו. בהספד כלולות ידיעות חשובות על אביו ועל משפחתו, שהן יוצאות ללמד גם על ר' שמואל יפה עצמו[1]. אמרתי להוציא חמדה זו מבית גנזיה, לזכרו של רב־סופרים ששמואל היה שמו, יפה היה ויפים מעשיו, והריחו במקום הספד בדור שאין סופדים בו.

ר' יצחק יפה אשכנזי נולד בשנת ר"ל או סמוך לאחריה ונפטר בשלהי סיוון שי"ט, שכן אמר עליו בנו בהספדו, בהמשה בתמוז שי"ט: 'שמת בשיבה טובה זקן ושבע ימים קרוב לתשעים שנה'[2]. הוא לא שימש ברבנות אבל היה תלמיד חכם, עסק בצורכי־ציבור והירבה בצדקה. 'כל יודעיו לפנים יעידון יגידון כי כל ימיו בצדקות וכשרות הילדות והשחרות'[3]. לדעת בנו הרי 'בזכותו כל הדור היה זוכה בלי ספק'[4], ובהתייחסו לאביו כתב ר' שמואל יפה על עצמו: 'והוא בן איש חי עומד לפני ה' קדוש יאמר לו וזך וישר פעלו כה"ר יצחק יפה אשכנזי זלה"ה'[5].

כבר בבחרותו גר ר' יצחק יפה בברוסה. עסק במסחר ועסקיו היו מרובים. העלילו עליו 'שהיה חייב ממון רב ממשא מלך [ו]שרים והפילו השופט במשמר עד יראה יגיד עסקי ממונו ומשאו ומתנו לפרוע חובו'[6]. הוא נשפט ונגזר דינו למיתה ולא היה יכול להינצל אלא אם היה ממיר דתו בדת האיסלם. 'והוא בצדקתו... לא יסור תומתו ממנו וקיבל עליו מיתת גוף והצלת נשמה. ויצא יצוא ושוב לבית השריפה והאח לפניו מבוערת וכמעט שנשרף'. בפקודת השער העליון בוטל גזר הדין והוא שוחרר. הדבר היה בימי מלכותו של סלים הראשון, ואותה שעה טרם נולדו לו בנים. הסולטאן סלים מלך בין השנים 1512—1520. מכאן יש להניח שהיה זה בראשית מלכותו, כלומר בשנת רע"ג בערך. הוא בא, אפוא, לתורכיה בגיל צעיר ורגלים לדבר שבברוסה נשא אשה.

1 אגב־כך עברתי על הרריי־ספריו של ר' שמואל יפה ובאתי לכתוב מקצת דברים על תולדותיו. המאמר יופיע ברצות ה' ב'תרביץ'. [אחרון נעשה ראשון. בינתיים נדפס המאמר בכרך מב, תשל"ג, עמ' 419—460].

2 להלן, עמ' 441.

3 להלן, עמ' 445.

4 להלן עמ' 442.

5 יפה מראה, ויניציאה ש"נ, דף ב ע"א; יפה תאר, בראשית, ויניציאה שנ"ז—שס"ו, מעבר לשער.

6 להלן, עמ' 446.

לעת זקנתו עלה לארץ־ישראל. לאחר זמן 'הוצרך לצאת לחו"ל'[7]. בהיותו כבן תשעים שנה חזר ונסע לארץ־ישראל כדי להתיישב בה עם בניו, אבל 'אירע לו אונס בדרך שנפל מעל המרכבה' ושוב חזר למקומו ונפטר. בשעת פטירתו לא נמצאו אצלו 'כל בניו ובני בניו'.

לר' יצחק יפה היו ארבעה בנים. גדול שבהם היה יהודה והצעיר שמואל. ר' שמואל יפה נולד בברוסה סמוך לשנת רפ"ה. בשנת ש"ט עקר דירתו לקושטא כדי 'ללמוד תורה ולישא אשה'. מאז ועד לפטירת אביו לא חזר לברוסה וכנראה לא ראה את אביו ועל כך אמר בצער: 'אשר לא זכיתי לכבדו בחייו ובמותו לא נפרד למראה עיני'.

שני אחים שאין שמותיהם ידועים, נפטרו זמן קצר לפני שנת של"ו, ויהודה נפטר כנראה בחשוון של"ו. כשנה אחרי שנפטר נודע דבר פטירתו לאחיו והוא הספידו בכ' חשוון של"ז[8]. יהודה היה עשיר וסיפק לאחיו כל צרכיו, כדי שיוכל להגות בתורה. יש בהספד כמה ידיעות עליו ודומה שראוי להביאן:

'כמה לי להתאונן ולמרר בבכי אל שמועה רעה [כי באה על] מות אחי הגדול ממני הר"י נ"ע. אף לא היה בזה רק צער הפקדו, אחר היות לבי חלל בקרבי אל פקידת ב' אחי זה כמה ימים, והייתי מתנחם באחי [זה, והנה] הן אני נשארתי לבדי וכאלו נפקדו שלשתם יחדיו... וכ"ש בהיות פקודתו בענין רע ומיתה קשה, כאשר הוגד לנו שנאבד בדרך ביום השלג ולא נמצא לינתן לקבורה עד עבור כמה ימי' [255א] שנמצא חתוך ומר[וסק] אשר כל לבב אנוש יח[רד] איך היתה כזאת לאיש ישר ונאמן כזה... זכרתי את בריתי, ר"ל בריתי אשר נתגדלתי אצלו... כעל כל אשר גמלני בקטנותי לסייעני בממונו להשכיל להיטיב... שכבר עברו קרוב לי"ב חדש וה' העלים ממני עד היום הזה... אם צער מיתתו המשונה ואם זכירת מה שהנאני בממונו בלמודי בממונו ובצרכי חיותי... ושוב התפללתי שהספד זה יסלק ממנו המגפה והמשחית, שהספדן של צדיקים מעכבת הפורענות'.

כנראה שבני אחיו של ר' שמואל יפה נשארו בברוסה ולא פסקה תורה מהם ומצאצאיהם. כמאה שנה אחרי פטירתו של יהודה היה בברוסה ר' משה יפה, שהאמין במשיחיותו של שבתי צבי והיה מהמקורבים אליו ביותר. בשנת תל"א הזמינו שבתי צבי לבוא אליו לאדריאנופולי עם עוד שני רבנים מברוסה, ר' יעקב לודריק ור' יצחק סרדינה, ונמצאו במעמד פגישתו של שבתי צבי עם הסולטאן[9]. שבתי צבי דרש מהם להמיר את דתם כמותו, והם 'שהיו לפני התוגאר, לא חפצו ללבוש את המצנפת'. באייר תמ"א נסע השבתאי ר' אברהם מיכאל קארדוזו לברוסה ודיבר עמם בענייני האמונה השבתאית, אף שאלוהו 'על מה שאמר הרב שהמלך

7 להלן, עמ' 442.

8 יפה עינים, חלק ג, כ"י באוסף בניהו, דף 255 ע"ב.

9 'דברי הימים ממה שאירע פה אינדירנופולה' לר' יעקב נאג'ארה, נתפרסמו על־ידי א' אמארילייו, תעודות שבתאיות מגנזי רבי שאול אמאריליו, ספונות, ה (=ספר זנה), תשכ"א, עמ' רנו.

המשיח עתיד להעשות אלהות׳[10]. זוהי אמונת השבתאים הקיצונים שקארדוזו נלחם בה. בעצם הזמן ההוא חי באנגורה (אנקרה) ר׳ יצחק יפה והוא חתם בשנת תל״ו בפנקסו של ר׳ יוסף הכהן שליח חברון[11]. חכם אחר בשם יצחק יפה חי באיזמיר וחתם בשנת שע״ז על קבלות־עדות ולא נראה שהוא בנו של ר׳ שמואל[12].

דרשתו של ר׳ שמואל יפה בנוייה, כדרך הדרשנים הספרדים, על פסוק מפרשת השבוע, ואותה שבת נקראה פרשת קורח. נהגו הדרשנים לשלש את הפסוק. בפעם הראשונה קיצרוהו, בשנייה הוסיפו עליו ובשלישית קראוהו בשלימות. אחרי הפסוק מובא מאמר חז״ל בבראשית רבה. הדרשה סובבת על כמה שאלות, על החיים והמוות שהפילוסופים והדרשנים הירבו לעסוק בהן; אם חיי העולם הבא הם תכלית חיי האדם בעולם הזה, למה מצטערים על פטירת הצדיק, ואין לבכות את המת אלא את אבליו. הוא מסביר זאת בכך שבהיות הגוף והנפש מחוברים ׳ישיגו שלמות תמיד׳, ׳הרי שיפול צער מצד הנפקד אחר שעדיין היה יכול לקיים מצוות ומעשים טובים׳. הוא דן גם בעניין שכר ועונש, אם העונש הוא עצמי או בא להרתיע וכן במעלה הגדולה של קידוש ה׳, שבה יגיע האדם לשלימות. מכאן ש׳הצלת הנמסר על קדוש ה׳ לא לכבוד לו׳. כלומר שאביו לא הגיע לדרגה זו. לדעתו אין ההצלה גורעת, ולא באה אלא לצורך פירסום הנס, ועוד שאותה שעה טרם נולדו לו בנים.

עם שהוא מביא דעות הפילוסופים והדרשנים הוא מסמיך דבריו על מאמרות חז״ל ומפרשם. והרי כל פירושו למדרש לא בא אלא מתוך שנזקק לו לצורך דרושיו בקהל. הוא מצא שלשונות המדרש סתומים ונעולים ונמשך לחבר הפירוש עליו. אף בדרוש זה מוצא אתה עניין שעלה בדעתו תוך הדרשה וחזר והרחיבו בפירושו[13], ולכן לא ציין בדרוש את הפירוש. ולהיפך, נושא שכבר הרחיב עליו את הדיבור בספרו לא הביאו אלא רימז עליו[14].

דומה שבשעה שהספיד ר׳ שמואל יפה את אביו בקהל לא היו הדברים כתובים בפניו אלא בראשי־פרקים, ורק אחר־כך העלה אותם על הכתב והתקינם. שכך נשמע מדבריו אלה: ׳ודרושי היה אם תכלית האדם בבריאתו... וזכרתי ב׳ הסברות׳[15]. אכן, זו היתה דרכם של חכמים הרבה מגדולי הדרשנים.

10 י״ר מלכו ואברהם אמארילייו, תעודות אוטוביוגראפיות של קארדוזו, ספונות, ג־ד (=ספר שזר), תש״כ, עמ׳ רכב.

11 כ״י באוסף בניהו, דף 28 ע״ב. עיין י״מ טולידאנו, שריד ופליט, חש״ד, עמ׳ 46; מ׳ בניהו, התנועה השבתאית ביוון. הוצאת מכון בן־צבי ז״ל, ירושלים תשל״ג, עמ׳ כד—כה.

12 שו״ת ר׳ יוסף מטראני, חלק ב, אבן העזר סי׳ מג, ויניציאה ת״ה, דף נט ע״א—ע״ג. על בנו של ר׳ שמואל ר׳ תרביץ, שם, עמ׳ 424.

13 ראה להלן, הע׳ 68.

14 ׳ואין צורך להזכיר כאן מה שכבר נכתב במקום אחר׳. להלן והע׳ 75.

15 להלן, עמ׳ 447 וכן נראה מלשונות הרבה שבחלק השני של דרושו: ׳ועוד הוספתי לפרש בשטה זו׳; ׳ואח״ז ביארתי המאמ׳ שהתחלתי... והוספתי׳; ׳ושוב התפללתי לה׳׳ (עמ׳ 14—15).

דרשותיו של ר' שמואל יפה ופירושו לאגדות חז"ל יש בהם שיטה והשקפת עולם והם עניין גדול למחקר לענות בו, ואין מקום לנתח נושאים מסויימים שלא בהקשרם במכלול יצירתו. כבר אמר עליהן, על דרשות ר' שמואל יפה, ר' יהודה אריה ממודינה, מגדולי הדרשנים באותה תקופה: 'בינותי בדרשות האלה בחנתים צרפתים וארא והנם מעולים על ההמון הרב אשר באו אל הדפוס מכמה שנים...'[16].

ההספד לא נכלל בספר דרושיו של ר' שמואל יפה 'יפה עינים', בחלק הנדפס, אלא בכ"י רוזנטליאנה שבספריית האוניברסיטה באמשטרדם, סי' 1807C 29 בדפים 326 א—331 ב. זהו קובץ דרשות וביאורי מאמרים מחיבורו של ר' יוסף ב"ר שלמה אלצייג מקושטא, שיותר מאשר יש בו דברי עצמו, אסף וקיבץ לתוכו דבריהם של גדולי חכמי תורכיה ובכללם ר' שמואל יפה. בסוף כל דרשה של ר' שמואל יפה נמצאת חתימתו. אף־על־פי־כן יש בכתב־היד שגיאות, וכבר אמר ר' יהודה אריה ממודינה שגם כתב־היד של הדרשות שנשלח אליו לשם הדפסתו 'היה מוטעה מאד'[17].

הדרשה נזכרת בספר דרושיו שבכתב־יד באוסף בניהו[18], והיא מתפרסמת כאן בשלימותה על־פי הצילום שבמכון לתצלומי כתבי־יד עבריים של בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי בירושלים. תודתי אמורה למכון הנ"ל ולד"ר ל' פוקס, מנהל ספריית הרוזנטליאנה על מתן הרשות לפרסמה.

## כ"י רוזנטליאנה

דרשתי בשבת ה' לתמוז שנת השי"ט על שמועה כי באה שנעלה ענן הוד אבא מרי הריני כפרת משכבו.

יודע ה' את אשר לו ואת הקדוש[1]. בקר ויודע ה' את אשר לו. בקר ויודע ה' את אשר לו ואת הקדוש ואו"א יבי"א[2].

בב"ר פכ"א[3] הן האדם היה כאחד ממנו[4]. כתי' ואשמעה אחד קדוש כו'[5] עד באותה שעה הן האדם היה כאחד ממנו.

הצער והדאגה על האיש הנפקד אם בבחינת הנפקד עצמו להתמרמר עליו ואם

16 בראש ס' יפה עינים לר' שמואל יפה, ויניציאה שצ"א, דף [ב ע"א].

17 ראה בהע' הקודמת.

18 'וכמו שפירשתי בדרשתי על פטירת אבא מרי זלה"ה'. יפה עינים, חלק ג, דף 239 ע"ב.

1 פרשת קרח טז: ה.

2 והקריב אליו, ואת אשר יבחר בו יקריב אליו.

3 פרשה כא: א. ובס' יפה תאר, דף קמג ע"ג ואילך.

4 בר' ג: כב.

5 דנ' ח: יג.

בבחי' הנזק או החסרון המגיע לאשר נפקד מאצלם, ע"ד בכו לאובדים[6] ולא לאבדה. וכנגד שתי בחינות אלו מצינו הב"ה מתאונן על גלות ישראל כדגרסי' בפ"ק דברכות[7] [327 א]: תניא א"ר יוסי פעם אחת נכנסתי לחרבה אחת מחרבות ירושלם להתפלל ובא אליהו ז"ל ושמר לי על הפתח, כשיצאתי א"ל כו'. א"ל בני מה קול שמעת בחרבה זו. אמרתי לו שמעתי בת קול שמנהמת כיונה ואומרת אוי שחרבתי את ביתי ושרפתי את היכלי והגליתי בני לבין האומות. אמר לי בני, חייך לא שעה זו בלבד כו'. ולא עוד אלא בכל זמן שישראל נכנסין לבתי כנסיות ולבתי מדרשות ועונין אמן יהא שמיה רבה מברך, הב"ה מנענע ראשו ואומר: אשרי המלך שמקלסין אותו בביתו כך, מה לו לאב שהגלה את בניו לבין א"ה, אוי להם לבנים שגלו מעל שלחן אביהם.

ויש לדקדק למה כשהזכיר צער האב הזכיר שגלו לבין א"ה וכשהזכיר צער הבנים לא אמר אלא שגלו מעל שלחן אביהם, ואדרבה איפכא מסתברא דלגבי האב לא הל"ל אלא שגלו מאתי, כי יגלו למקום שיגלו מה איכפת ליה מצד עצמו, מ"מ נפרדים הם מאתו, ולגבי צער הבנים היל"ל שגלו לבין א"ה. אלא שהודיענו הצער אשר יאמר כביכול לגבי הש"י מגלות ישראל כי אינו מצד הגלותם ממש, כי התרחקות האדם מהש"י אינו אלא מצד עצמו לא מצד הש"י שהוא בכ"מ[8], כמש"ה בח"א[9] ע"ד ואומר חלותי היא וגו'[10] אוי להם כי נדדו ממני כו'. ועוד שכל מקום שגלו שכינה עמהם כדאיתא במגלה[11], אבל צערו ית' הוא מצד למדם חקות הגוים ועזבם תורתו בהיותם בקרבם, ע"ד ויתערבו בגוים גו'[12]. אמנם צער הבנים אינו מצד היותם בעול א"ח, כי אפי' שיהיו בשלום ובמישור עמהם רעתם רבה בהפרדם בח"ל מדבקות ה' והשפעתו. ולז"א[13] אוי לבנים שגלו מש"א. ועל זה הדרך יש לפ' גלתה יהודה מעוני ומרוב עבודה כו'[14], יר'[15] שאע"פ שכשגלו ישראל בגלות א' גלו ממני, ורעב גדול שהיה ביניהם עד שהיו אוכלים בשר ב(י)ניהם, וכשיצאו בגלות היה להם איזה מזון, וא"כ טוב להם הגלות מלהיות בארצי, עכ"ז[16] מצד היותה בגוים נפרדת מדבקותו ית' לא מצאה מנוח.

וכנגד ב' בחינות אלו יר' שנא' ביחזקאל ואתה בן אדם האנח בשברון מתנים

6 בעלי האבידה. והגירסה שלפנינו לאבלים. מועד קטן כה ע"ב.
7 דף ג ע"א.
8 בכל מקום.
9 כמו שכתב הרב בחלק א, והמכוון למורה נבוכים.
10 תה' עז: יא.
11 מגילה כט ע"א.
12 תה' קו: לה.
13 ולזה אמר.
14 אי' א: ג.
15 ירצה.
16 עם כל זה.

כו' [17], שיש לדקדק מאי שברון מתנים ומרירות, ועוד מאי תאנח שתי פעמים, ועוד מאי באה ונהיתה דהיינו הא', עם שיש להשיב לזה שאפשר שהשמועה באה על יעוד רע ועדיין לא היה ממש כענין כל הנבואות, לכן אמ' ונהיתה דה"ל כאלו כבר נהיתה ממש. וי"ל ע"פ דרכנו שכפל האנחה מב' הבחינות הנז', וכנגד הא' אמ' בשברון מתנים שהוא צער הנאנח עצמו, וכנגד הב' שהוא המרירות מצד הנאבד עצמו אמ' ובמרירות. ולפי שיש הבדל במיני אנחות אלו יתמהו הרואים בראותם אותו נאנח בשני פנים וישאלוהו מאיזה צד היא אנחתו, כי מצד א' יראה שהיא מצד עצמו ומצד אחר יראה שהיא מצד הזולת, לז"א שכאשר ישאלוהו על מה אתה נאנח תהיה תשובתו אל שמועה כי באה כו', דתרתי איתנהי כי היא שמועה שבאה ומצטער מהזולת ונצטער מאד עד ששב חולי בו שנמס כל לב כו', שלפעמים החולי המקרי ישוב עצמי כמי שיכאב ראשו [327 ב] ויקרנו מסבת זה קדחת, ושוב תתחזק הקדחת ותהיה חולי גדול מכאב הראש. ולפי שהשמועה הישנה אע"פ שתהיה מרה מאד לא תספיק לצער בזה השיעור וכדגרס' בכתובות פ' אע"פ, ההוא ישראל וגוי דהוו אזלי באורחא בהדי הדדי כו' [18].

ועם זה אפשר לישב הא דגרס' בפרק הרואה [19], עולא ורב חסדא הוו קאזלי באורחא כי מטו אפתחא דבי רב חנא בר חנילאי אינגיד רב חסדא ואתנח כו', שי"ל מאי מהדר ליה מיום שנחרב ב"ה נגזר על בתיהם כו', דאדרבה לכן יש ליאנח יותר כי למה תהא כזאת מהש"י. וי"ל שהוא לפי מ"ש שהשמועה הישנה אין להצטער עליה ולכ"א [20] לו שאין זה חדוש, שמיום שנחרב ב"ה יש לנו גזרה זו ואין כל חדש. אבל לפי האמת אין נ"ל תשובה זו דמ"מ ק' למה יעשה הש"י כך, ועוד מאי מהדר ליה אח"כ דיו לעבד להיות כרבו כי גם זה תנחומין של הבל. ועוד שאם זו תשובה נכונה למה מתחלה לא השיבו כך.

והנ"ל [21] שהתשובה בזה היות מיתת הצדיקים לכפרת הדור וזה מעין חרבן ב"ה [22] שנתמשכן בעון ישראל כמשז"ל [23] גבי המשכן משכן העדות [24] וגבי מזמור לדוד אלי"ם באו גוים בנחלתך [25]. והנה זה שלמות גדול לצדיק ונרצה לו ושכרו גדול לעה"ב, וזהו אצלי מש"ה אצל יסורי הצדיקים מעמל נפשו יראה ישבע בדעתו יצדיק צדיק עבדי לרבים [26]. יר' שהצדיק ירון ושמח מעמל נפשו ביודעו

17 יח' כא : יא.
18 כתובות סב ע"א.
19 ברכות נח ע"ב.
20 ולכן אמר.
21 והנראה לי.
22 'מיתתן של צדיקים מכפרת'. מועד קטן כח ע"א. וכן 'סלוקן של צדיקים קשה לפני הקב"ה יותר . . . מחורבן ביהמ"ק'. איכה רבה א : לט.
23 תנח' ויקהל, ט; פקודי, ב.
24 שמ' לח : כא.
25 תה' עט : א. ועיין תנח' פקודי, ד.
26 יש' נד : יא.

כי ע״י זה מצדיק הרבים ומכפר עליהם. וז״ש מיום שחרב ב״ה נגזר כו׳. ר״ל שאחר שב״ה חרב ואין לנו במה יתכפר עון הדור אח״ז, היתה מאתו ית׳ לסלק הצדיקים לכפרת הדור. וכמ״ש ז״ל גבי רב עתה (בעם) הרף ידך [27], ורב חסדא לא הבין טעמו ולזה לא הוה מייתבא דעתיה [28]. ואז פירש לו דבריו באמרו דיו לעבד להיות כרבו. והכוונה שענין חרבן בית הצדיקים ממין חרבן בית המקדש ששניהם לכפרת הדור. ומ״מ הענין אמת שאין צער כ״כ בשמועה הישנה וז״ש הנה באה ונהיתה, כלו׳ שעתה הווייתה מחדש ממש, וא״כ יפול בה הצער על השיעור הנז׳.

והנה בשמועה הרעה הזאת יש לי להצטער משתי הבחינות הנז׳, אע״פ שלכאורה יר׳ שאין להצטער מצד הנפקד אחר שמת בשיבה טובה זקן ושבע ימים קרוב לתשעים שנה, וגדל בשם טוב ונפטר בשם טוב והשאיר אחריו ברכה לד׳ בנים, וכמ״ש באלו מגלחין בכו בכה להולך אמ׳ הב״ה להולך בלא בנים [29]. ויש לדקדק שהרי ג׳ לבכי [30] לכל אדם לא שנא יש לו בנים או אין לו, אלא שחז״ל דקדקו מש״ה אל תבכו למת ואל תנודו לו [31] שיר׳ מצד עצמו ולז״א שמ״ש אח״כ להולך הוא להולך בלא בנים שעל זה יבכו מצד עצמו אבל על האחרים אין לבכות מצד עצמם אלא מצד האובדים. מ״מ יש להצטער מצד עצמו שכל זמן שאדם חי הוא משלים עצמו במצות ומ״ט תמיד ולכן לא ישבע הצדיק מהחיים כמי שיתן לו המלך כל כסף וזהב שיוכל לספור בהמשך זמן מה שהאיש ההוא ירעיב עצמו ויאנס מן השינה כדי שלא יתעכב מהמספר הנז׳. וזהו אצלי מה שאמ׳ הכתו׳ מה ידידות משכנותיך יי׳ צבאות גו׳ [32], שיש לדקדק מאי משכנות ומאי חצרות [328 א] ומאי אשרי יושבי ביתיך גו׳ אשרי אדם עוז לו בך כו׳, אלא שמשכנות הם חדרי עולם הבא וחצרות הוא עולם הזה, ע״ד התקן עצמך בפרוזדור, כדי שתכנס לטרקלין [33]. ור״ל אמת כי כמה חשוב עולם הבא ועכ״ז נכספה וגם כלתה נפשי אל עולם הזה כדי שלבי ובשרי שהן הגוף והנפש יחד ירננו אל אל חי וישיגו שלמות תמיד. ונתן טעם לדבר שהרי גם צפור שאינה בעלת בחירה ומצוה אם קן לה ונמצא לה ישוב הוא למה שנמצא ממנה תועלת לעבודת ה׳ אשר שתה אפרוחיה להקריב במזבח ה׳, וכ״ש האדם שא״א שישיג עה״ב שלא במה שיעבוד הש״י בעה״ז, ולפי שגם בעה״ב ישבחו להב״ה הצדיקים אמ׳ אשרי יושבי ביתך וגו׳. יר׳ עם היות שאשרי יושבי ביתך שהוא עה״ב ויש ב׳ מעלות לזה על קלוס עה״ז, הא׳ שהוא יותר בעלה שאין שם מסך החומר, ועוד שהוא מתמיד, וז״א עוד יהללוך סלה, עכ״ז אשרי אדם עוז לו בך, שהוא בהיותו בעה״ז

27 דה״א כא : טו. ׳אמר ליה הקב״ה למלאך טול לי רב שבהם שיש בו ליפרע מהם כמה חובות׳. ברכות סב ע״ב.
28 ברכות נח ע״ב.
29 מועד קטן כז ע״ב.
30 שם, שם.
31 יר׳ כב : י.
32 תה׳ פד : ב.
33 אבות ד : טז.

שיצדק בו שם אדם שהוא חבור החמר והנפש כי בהפרדם זה שמו בעל חי וזה שמו מלאך, לפי שמסלות בלבבם יר׳ שהוא הולך ועולה במסלה תמיד, מה שאין כן במותו שלא ישיג עוד שום שלמות על אשר לו בעת המיתה כי מי שטרח בע״ש יאכל בשבת.

וא״כ הרי שיפול צער מצד הנפקד אחר שעדיין היה יכול לקיים מצוות ומעשים טובים. גם מצד שני יש להצטער מצד עצמו אחר שהשתדל להקבר בא״י וישב שם זה ימים ושוב הוצרך לצאת לח״ל, וכששגס מתניו לשוב אליה אירע לו אונס בדרך שנפל מעל המרכבה והוצרך לשוב לח״ל עם בניו וישב שם עד דנח נפשיה התם. אין ספק שעל זה הלך בנפש מרה איך לא זכה, וכענין עולא דגרסי׳ בשלהי כתובות[34]: עולא הוה רגיל דהוה סליק לא״י נח נפשיה בח״ל, אתו אמרו ליה לר׳ אלעזר, אמר אנת עולא על אדמה טמאה תמות. ומה גם אשר לא ראה כל בניו ובני בניו סובבים מטתו ובפרט אני הקטן אשר נגרשתי מנגד עיניו זה לי עשר שנים, ללמוד תורה ולישא אשה באתי פה העיר קושטנדי׳, וכל הימים היו עינינו תלויות מתי אבא וארא פני אלי״ם.

ואם מצד האובדים הצער מבואר, כי אל הלקח ארון האלי״ם אשר בזכותו כל הדור היה זוכה גלי ספק, כל לב יחרד וכל עינים יורידו דמעה, ובפרט אנו העניים והאביונים בניו ושארית נחלתו, אל כבודו כי גלה ממנו, וכ״ש אני העני אשר לא זכיתי לכבדו בחייו ובמותו לא נפרד למראה עיני, מאנה הנחם נפשי כי לא לקחה משאת ברכת טוב מאת פניו בעת פרידתו אשר דבק באלי״ו. ועל ב׳ בחינות אלו אמרתי פתח דברי: יודע ה׳ את אשר לו ואת הקדוש, ר״ל כי היתה הודעה והכנעה מגז׳ וידע אלמנותיו את אשר לנפטר הלז ואשר אבדו כבודו וג״כ את הקדוש עצמו על הבחינו׳ הנז׳. ולבאר דרך כלל מעלתו אמרתי עוד בקר ויודע ה׳ כו׳. וזה שנמצא לו יתר שאת על רוב הצדיקים: הא׳ היות פרקו נאה, וזה כי אע״פ שהאדם בבחרותו יחטא אם בזקנותו יתכשר כהוגן לא תזכרנה הראשונות, ע״ד חטאת נעורי[35], ויחשב לצדיק גמור. וכמ״ש בהחליל אשרי זקנותנו [328 ב] שכפרה בעד ילדותנו[36], עד שכבר אפשר שיאמר לבחור שלא יחוש כ״כ. וזש״ה שמח בחור בילדותך[37] בלשון חיוב.

ולבאר זה אפרש דברי חז״ל במדרש קהלת על זה הכתוב[38] כי באו עליו חמשה משלים אע״פ שאין צורך לעניני אלא חד מנהון: אמר שם ר׳ חייא רבה ור״ש בן חלפתא, ר׳ חייא ר׳בה אמ׳ לאחד שברח מפני הקוסטינר והיה רץ כו׳ ר״ש בן חלפתא אמ׳ כו׳ ר׳ חנינא בר פפא אמ׳ כו׳. אמ׳ ר׳ לוי כו׳. ר׳ תנחום אמר כו׳. יר׳ שהוקשה להם ז״ל בפסוק זה ג׳ קושיות, הא׳ לא ימנע משתהיה שמחה זו

34 דף קיא ע״א.
35 תה׳ כה: ז.
36 סוכה נג ע״א.
37 קה׳ יא: ט.
38 קהלת רבה יא: יג.

שדבר בה הכתוב שמחת דבר איסור או שמחת הרשות לאכול לשבעה לתענוג מותריי, אם הוא מהמין הא' יקשה פשיט' מאי קמ"ל שיבא במשפט עליה. ואם היא מהמין הב' יקשה למה יבא עליו במשפט, דנהי כי לא קדוש יאמר לו, אבל לאו בר עונשין הוא. הב' למה אמ' שמח בחור בלשון חיוב שנר' שמתיר קצת הרצועה הלא טוב שיאמר השמר פן תשמח כי יש משפט. הג' הכל לאיתויי מאי. ולתרץ זה תפשו שלשת המשלים דרך א' ותרצו הקושיות על ג' פנים, וב' המשלים תפסו דרך אחרת ותרצו הקושיות בב' פנים. הדרך הא' שהשמחה היא שמחת הרשות וג' פני התרוץ כי כבר יפול צד משפט ודין על ההמשך אחרי מותרות התענוגים מג' פנים. הב' בעצם והג' במקרה. העצמיים הא' שבהמשך שקוע התאוות החמריות בהפרד הנפש מהגוף יקשה עליה מאד לשוב למקומה הראשון הרוחני בהחלט עד שתנוד בשצף קצף ותזדכך ותטהר מלכלוך החמריות הדבק בה עד שאפי' ברוב הצדיקים י"ב חדש נשמה עולה ויורדת, וידוע המצא שני גני עדן[39] הא' תחתון תהיה בו הנשמה בתחלה עד תזדכך כראוי ושוב תעלה אל הגן עדן העליון הרוחני בהחלט[40].

וז"ש במדרש הנז'[41] וישוב העפר אל הארץ גו'[42]. אימתי והרוח תשוב אל האלי"ם, כשישוב העפר אל הארץ כשהיה, יר' כשישובו כל חלקי העפר למקומן שתזדכך הנשמה מכל לכלוך חמרי שבה אז תשוב למעלה אל האלי"ם. וז"ש כאן משל לקוסטינר כו' והמשל צודק מאד, שכמו שהאיש ההוא תתרבה בו הגרירה כשיעור הריצה אם מעט ואם הרבה, כן צער הנשמה וגרירתה עד שתטהר ע"ד ואת נפש אויביך יקלענה כו'[43], שהוא כפי מה שתשקע בחמריות בעה"ז. והשתא אתי שפיר דקאמ' שמח בלשון חיוב, לפי שהשמחה היא של היתר כאילו אמ' כבר אפשר לומ' לך שמח לכאורה. אמנם אחרי העיון דע כי על כל אלה יביאך האלי"ם במשפט, כלו' בכל מדה ומדה שתכנס בתאוות כך יהיה המשפט על האופן הנז'. הב' מצד קושי הפרידה בעצמה כי הנשקע בחמריות נפשו נאחזת בסבכי חלקי הגוף ויקשה עליו הפרידה בצער גדול, מה שאין כן המתקדש מהן שנפשו נעצמת ונבדלת בו והפרידה מהגוף נקלה מאד ותשחק ליום אחרון. ועז"א[44] משל לנכנס בנהר כו', כי כפי רבוי הכניסה [329 א] כך יגיעת היציאה כן לפי רבוי כניסת הנפש בחמריות טרחה ועמלה בפרידתה.

ולשני אלה רמזו במ"ש בפ"ק דברכות[45] אסכרה כאפוקי חזרא מגבבא דעמרא כו' כפיטורי בפי ושט, שבאו' כחיזרא כו', רמז לא' שכמו שא"א להפריד הקוץ

39 עיין רעיא מהימנא בראשית, דף קו ע"ב, ובהערה הבאה.
40 נשמות הצדיקים עולות לגן עדן העליון בשבתות ובימים טובים. ראה זוהר שמות, דף קנו ע"ב.
41 קה"ר יב : ז.
42 קה' יב : ז.
43 שמ"א כה : כט.
44 ועל זה אמר.
45 דף ח ע"א.

מהצמר זך ונקי מבלי השאר קצת מהצמר דבק בו וצריך טורח גדול לנקותו כן הנפש. ובאו' כפיטורי כו' רמז אל הב', וזה כפי מה שאמ' הערוך שהוא הוצאת החבלים במקום צר שהוא טורח גדול הפך הנשיקה שהיא כמשחל בניתא מחלבא [46] שנבדלת בקלות ונקיות. אמנם המקרי ידוע שהשי"ת משפיע טובה לרשעים בעה"ז לשלם להם זכיות שבידם לטורדם מהעה"ב ע"ד ומשלם לשונאיו כו' [47] ואויבי ה' כיקר כרים כו' [48], וכמ"ש ז"ל [49] גדל המלך משל לפרה וחזירה כו'. נמצא שתענוגי העה"ז סבת המשפט, שאילו נצטער בעה"ז ביסורין היה מתכפר לו אבל עכשו על אלה יביאנו במשפט על עונותיו. וזהו משל העוף שהמאכל נתן לו בשפע להאכילו ולעגנו כדי לשוחטו אחר כך, והוא דומה למאמר ואויבי יי' כיקר כרים. והיה ראוי שיכתב משל זה בסמוך לב' הנזכרים אבל דרך חשיבות האומרים קחשיב.

הדרך הב' דבשמחת איסור עסקי' וב' פני התירוץ הא' שפעמי' יחטא האדם והיה מתכפר לו לולי שחזר וחטא, וכמו שאמ' בר"ה [50] מעביר ראשון ראשון כו' ועון עצמו אינו נמחק, דאי איכא רוב עונות מחשיב להו בהדיהו, וכן אם יחטא האדם בבחרותו וישוב בזקנותו יתכפר לו כנז'. וא"כ יראה באו' שמח בחור כו' הנה יש צד הוראה לומ' לך שתשמח אפי' באיסור בילדותך שזקנותך תכפר עליך, אמנם יש לדעת שעל כל אלה יביאך במשפט אם תחזור ותשנה בזקנותך שאצ"ל שיפרעו ממך מה שתעשה בזקנותך אבל על כלן ישפטוך ואפי' על הראשונות שכבר היו נמחלין. וזהו משל המכס כו' שלולי הרביעית היה נצול מהראשונות. והב' לפי שכבר יעלה על לב אנוש שאין עונש לאדם אחרי מותו רק בעונות הדעות והמחשבות הפוגמים במושכלי הנפש, אמנם במעשים שהם מצד הגוף אין מקום לעונש כי הנפש לא חטאה בזה והגוף לאו בר עונשין הוא שהרי הוא נופל מת רמה ותולעה ומה לעשות עוד בו, ומזה יצא התרת הרסן ליהנות מכל מאכל אשר יאכל אחר שסוף סוף למיתה עומד ע"ד אכול ושתה כי מחר נמות [51], ולז"א שמח בחור כו'. כלומ' כבר יראה לך כן אבל דע והשכיל כי על כל אלה יביאך במשפט כי יש מקום לו ית' להפרע ממך בכל אשר תעשה במדה במשקל, וזהו משל החנוני שאמ' האוכל הרי כרסי קום בזעה, שהיה נר' לו שאין לחנוני מקום להפרע ממנו שהנה בטנו עומד ומה יעשה בו, אמנם החנוני פקח הוא ובקש תחבולה (ובקש תחבולה) לגבות חובו ממנו. כן השי"ת גובה מהאדם בכל מה שיחטא ואפי' מן הגוף, וכמ"ש בפ' חלק [52] גבי יקרא אל השמים מעל כו' [53].

46 ברכות, שם.
47 דב' ז : י.
48 תה' לז : כ.
49 אסתר רבה ז : א.
50 ראש השנה יז ע"א.
51 יש' כב : יג.
52 סנהדרין צא ע"ב.
53 תה' נ : ד.

א"נ לפי שכבר יאמ' אומ' הנה אין מקום לעונש בעה"ב כי העונש [329 ב] על ג' פנים אם על דרך פרעון ואם דרך נקמה ואם לתועלת אחרים. אם דרך פרעון הוא כתשלומי מזיק לניזק כאשר עשה לו ואם דרך נקמה כי ישמח לב אדם כי חזה נקם והתקרר דעתו, ואם לתועלת אחרים שהנשארים ישמעו ויראו ולא יעשו כמוהו, כמו שהמלכות משפט אהב לקיים הקבוץ. והנה אלו לא יצדקו בחקו ית' שאינו בעל כעס והתפעלות שירצה הנקמה, וגם אין דרך לפרעון שאחר שנהנה וחטא מה שעשה עשוי ואיך יתוקן זה במה שיעניש אח"כ, וגם אין תועלת לאחרים כי הרואים העונש בעה"ב לא ישובו בעה"ז שיועילם המוסר ההוא, ואין טעם לומ' שטעם העונש לשיזהרו האנשים בעה"ז בידעם שהם נענשים לעה"ב באזהרת התורה ואחר שכבר חטאו והם בעה"ב מ"מ יענשו אע"פ שאין תועלת מזה כדי שלא ישוב דברו ית' ריקם שהזהיר על העונש ויהיה שקר שלפי זה אין העונש לתכלית עצמו.

וראיתי לבעל המניח את הכד[54] שנתעורר קצת על ספק זה באות גימ"ל ותשובתו בזה שענין עה"ב היא ההשגחה והדבקות באל ומי שלא האמין איך ידבק בו, והוקשה לו מאלישע אחר שהיה חכם, והשיב שהעונש תלוי בטבע הנפש כמו שבהכרת הראש ימות האדם כן הנפש כשלא תשיג או כשתעשה האסורים לא תשוב למקומה. ומ"ש רז"ל מענשי י"ב חדש, הוא נמשך לטבע עצמות הנפש ואמתו לא נדע. אמנם האמת אצלי שהעונש הוא מדרך הישֶׁר, כי מהיותו ית' צדיק וישר יאות לו לתת לאיש כדרכיו אעפ"י שאין שני הצדדים הנז' ומזה תמשך לו ית' ההודאה והקילוס אשר יקלסוהו הכל בראות אמות משפטו וכמ"ש ז"ל כמו שקלוסו של הב"ה עולה מתוך ג"ע כך עולה מגיהינם שאומרים יפה דנת יפה חייבת כו'[55]. וזהו משל החנוני שהאוכל חשב שאחר שאין לחנוני תועלת במה שיעשה בו להוציא פסידתו הנה ודאי יפטרהו, אמנם החנוני נפרע בו חובו ע"י ענשו שמהרואים נפרע מה שאכל, כן הש"י כנגד מה שהכעיסו הנה הוא מתקלס בענשו מהרואים.

ונחזור לענינינו שהכשר בזקנה צדיק יחשב אע"פ שבבחרותו לא הוזהר, אבל אין ספק שאשר כל ימיו היו בכשרות מנערותו טוב ויפה מאד, וכמ"ש ז"ל[56] אשרי איש ירא את ה'[57] בעודו איש. ובזוהר[58] פי' מפני שיבה תקום וכו'[59] קודם השיבה תקום לעבודת ה' בבחרותך ואז תהדר פני הזקנה מאד, וכן היו משתבחים המאושרים אשרי ילדותנו שלא ביישה את זקנותנו כדאית' בהחליל[60].

ומעלה זה ידועה באבא מורי הכ"מ, אשר כל יודעיו לפנים יעידון יגידון כי כל ימיו היו בצדקות וכשרות הילדות והשחרות, ומה גם אשר נמצא אתו המעלה

54 כד הקמח לרבינו בחיי. 55 עירובין יט ע"א.
56 עבודה זרה יט ע"א.
57 תה' קיב : א.
58 וי' פז : ב.
59 וי' יט : לב.
60 סוכה נג ע"א.

השנית גם היא בבחרותו אשר עמד בנסיון וקדש ש"ש ברבים בשכבר נגזר עליו משפט מות ושריפת גוף או המר ימיר ח"ו, והוא בצדקתו נכון לבו ביי' לא יסור תומתו ממנו וקבל עליו מיתת גוף והצלת נשמה. ויצא יצוא ושוב לבית השריפה והאח לפניו מבוערת וכמעט שנשרף, לולי ה' שהיה לו. כי אמרו עליו [330 א] שהיה חייב ממון רב ממשא מלך שרים והפילו השופט במשמר עד יראה יגיד עסקי ממונו ומשאו ומתנו לפרוע חובו ומלכא לא ליהוי נזיק[61]. וביני ביני עמד לו ריוח והצלה משער המלך סלטן סלים נ"ע, כאשר שמענו מכמה זקני עירו ברוסה. והנה אחר שעמד לישרף כשרוף דמי[62], ואפרו של יצחק צבור על גבי המזבח[63] וקדוש יאמר לו ככל הקדושים אשר בארץ המה. ואע"פ שהצלת הנמסר על קדוש ה' לא לכבוד לו, כי נבחר מות מחיים[64], כי מה לו מזמן אם לא השלמות הגדול הזה וכמ"ש בעל העקרים בשע"ג[65], ואין הצלת קצת אלא לצורך השעה לפרסם הנס כענין דניאל חמ"ע[66], מ"מ אין הצלת הקדוש הלז חסרון אליו כי הוצרך לזה להיות זה בבחרותו אשר עדיין לא קיים זרע קדושת אחי יצ"ו.

וכיוצא בזה יר' שאז"ל בב"ר פס"ג לא ניצול אברהם אבינו אלא בזכות יעקב כו'[67]; שיש לתמוה למה לא יהיה עצמו כדאי להנצל בזכותו כי רב הוא. ועוד שהמשל בלתי צודק שאמ' ויצא דינו לישרף ואברהם למה דינו לישרף, ואם מלפני נמרוד יצא דינו לישרף, מלפני אדון חולי ארץ אין דינו לישרף. ועוד מ"ט בזכות יעקב ולא בזכות יצחק הקרוב אליו, אלא שמן הדין כל מי שימסור עצמו על ק"ה אין ראוי שינצל כנז', ולכן לא נזקק הב"ה להציל את ר' עקיבא וחבריו כי טוב להם מותם על זה הדרך להשיג שלמותם. ולזה אברהם מצד עצמו היה דינו לישרף כי זה הוא הטוב והראוי לו, אלא שמפני משך הזרע הטהור אשר עדיין לא יצא ממנו ניצול, ולהכי נקט יעקב שהוא שלשלת היחס אשר היה מטתו שלמה ומ"מ לא אמ' יצא דינו מלפני הב"ה שלא ליחס חובה לשי"ת[68].

והואיל ואתא לידן י"ל דפשטיה דקרא לא קאי אשר פדה[69] אלא אהב"ה ומה ראו על ככה לסבב הפדיון ליעקב, ואין לומ' שהטעם מפני שסמך אשר פדה אל יעקב ולא אמ' כה אמ' ה' אשר פדה את אברהם אל בית יעקב, כי כמה מקראות מצינו מסורסים כמו ונר אלי"ם טרם יכבה ושמואל שוכב בהיכל יי'[70] וזולתם. ונ"ל שטעמם דאל"כ אשר פדאו מיבעי ליה דליפלוג בדידיה, ועוד שיותר צרות עברו על יעקב מעל אברהם שעליו דרשו בב"ר[71] לא שלותי ולא שקטתי כו'[72].

61 דנ' ו : ג. 62 מנחות קב ע"ב.
63 וי"ר לו : ד. 64 יר' ח : ג.
65 אין בס' העיקרים שערים. ור' להלן, הע' 90. 66 חנניה, מישאל, עזריה.
67 בראשית רבה סג; : ב. בס' יפה תאר, דף שעא ע"ד.
68 ענין זה מוסבר באריכות בס' יפה תאר, שם. 69 יש' כט : כב.
70 שמ"א ג : ג.
71 פד : א, ועיין יפה תאר, דף תסא ע"ב.
72 איוב ג : כו.

ואחזור לענייננו כי הצלת אבא מורי הכ״מ לא תעצור כח קדושתו. וא״כ נמצא מאד נעלה בב׳ המעלות הנז׳, ועליהן אמרתי שנית בקר ויודע ה׳ את אשר לו ואת הקדוש, כי מעת בקר שהוא הבחרות ע״ד בבקר זרע את זרעך [73] לרז״ל [74] נתודע לה׳ ונתקדש לשמים בהמסר על קדוש השם. ודרושי היה אם תכלית האדם בבריאתו היה שיהיה קיים בגוף ונפש עובד אלי״ם בעה״ז ואלו לא חטא לא היה מת, או אם תכליתו הפרד הנפש מהגוף אפי׳ לא חטא ולא היה עונש אדם הראשון רק המיתה הנחוצה, וזכרתי ב׳ הסברות וטענותיהן וחלופי חלופיהם והסכמתי אל הדעת הא׳ כאשר הארכתי בביאורי למדרש בראשית רבה פ״ט [75] במאמ׳ והנה טוב מות [330 ב] ואין צורך להזכיר כאן מה שכבר נכתב במקום אחר, והוספתי על זה שהה׳ הטענות אשר אל הדעת הב׳ הנז׳ שם אפשר רצם איוב באו׳ אדם ילוד אשה כו׳ [76]. יר׳ שמצד היותו חמרי שהחמר מכונה באשה הוא קצר ימים לפי שתפרד הרכבתו וכ״ש אחר שההעדר דבק בו המחליף הצורות תמיד וע״ז שבע רגז והיא הטענה הא׳, ועל טענת ההקדמה האו׳ כל הווה נפסד אמ׳ כציץ יצא וימל [77], שכאשר הצמח המתהווה אחר ההעדר נפסד ונכרת כמו כן האדם. וכנגד טענת התכת הלחות אמ׳ ויברח כצל כי לחותו ניתך ע״י חומו הטבעי וכלה ככלות הצל מפני השמש.

ופירשתי מ״ש בב״ר פצ״ו והלואי כצלו של כותל כו׳ [78]. יר׳ שאין התכת כחו בהפסד כח הדומם, שאע״פ שגם הוא נפסד יעמוד זמן רב ולא ככח הצומח שגם הוא עם שלא יעמוד כדומם יעמוד זמן מרובה ע״ד כי יש לעץ תקוה וגו׳ [79], שלא כצלו של עוף שהוא הכח החיוני אשר האדם בתנועתו מתיכו מהר. וכנגד הטענה הד׳ אמ׳ אף על זה פקחת עיניך [80], יר׳ אף על הטענות הנז׳ נוסף עוד כי עיניך פקוחות תמיד להביאני במשפט אם אפרד מהדבקות כלל. וכנגד הטענה הה׳ אמ׳ מי יתן טהור מטמא לא אחד [81], שהמבוקש לאדם מי יתן כי הנשמה הטהורה תפרד מהחמר הטמא ולא יהיה אחדות ביניהם ועל כן גזר אומר אם חרוצים ימיו כו׳ עד ירצה כשכיר יומו [82], שהאדם בטבעו חייו קצובים והשארותו בחמר מהנמנע.

ועוד הוספתי לפ׳ בשטה זו מאמ׳ הכתו׳ האומ׳ טוב ללכת אל בית אבל כו׳ [83]. יר׳ המבוקש היא המיתה יותר מהמשתה והקיום הזמני לפי שהוא סוף האדם

73 קה׳ יא : ו.
74 יבמות סב ע״ב.
75 פרשה ט : ה. יפה תאר, דף סב ע״ד.
76 איוב יד : א.
77 שם, יד : ב.
78 בראשית רבה צו : א. בס׳ יפה תאר, דף תקיו ע״ב.
79 איוב יד : ז.
80 איוב שם, ג.
81 שם, ד.
82 שם, ה—ו.
83 קה׳ ז : ב.

ותכליתו שימות. והחי יתן אל לבו, יר' שחלק החיות שהוא החמר יפרד מהחלק הדברי שהוא הלב והשכל ויניחנו בדד לבל יעיק אותו. ואח"ז ביארתי המאמ' שהתחלתי שהוא מסכים אל הדעת הנז' מהיות תכלית האדם התקיימו בגוף ונפש כפי מה שביארתי אותו במקומו בפירושי למדרש הנז'[84] באר היטב, והוספתי אצל שהכל אומרים לפניו קדוש בהביאי ברייתא דג' כתות של מלאכי השרת או' קדוש כו'[85], להזכיר הנהוג בפי הדרשנים שהרמז בזה לג' מיני הנמצאות[86], כי כנגד העולם הרוחני שהוא דומה לש"י ואין הפרש ביניהם רק שהש"י עלה והוא עלול אמ' א' אומ' קדוש שאין להב"ה אלא הבדל וקדושה אחת עליהם. וכנגד העולם האמצעי שנבדל מהש"י בשתים הא' שהם עלולים והב' שהם בעלי חמר אח' וא' אומ' ק"ק, וכנגד העולם השפל שנבדל מהש"י בג' הבדלים בשנים הנז' ועוד שהם נפסדים אמ' וא' אומ' קק"ק. ולגבי מה שאמרתי שם שהקדושה תורה על הקיום פירשתי ענינו של קרח מה ראה לחלוק על משה ומה ענין טענתו ולמה נתפתו כמה אנשים על ריב לא להם, ומאי לשון רב לכם רב לכם שענינו ברוב המקומות על הפסוק כמו רב לכם סוב[87], כלו' די וכן רב לך אל תוסף[88], ועוד מאי כי כל העדה כלם קדושים[89] דאדרבה היא הנותנת [331 א] שיתנשא עליהם כמו שהק' בעל העיקרים, ועוד כפל כל העדה כלם. ועם שאפש' שלפי שלהיות ישראל עם א' כבר יקראו כלם צדיקים בהמצא אחד קדוש ביניהם, שהטוב הפרטי יסוב אל הכלל כמ"ש בעל העיקרים בשפ"ג[90] לכ"א[91] כי אינו כן אלא כלם קדושים כלם ממש. ועוד כפל ויודע ה' את אשר לו גו', ועוד שבמופת לא הזכיר הידיעה, אלא הקדושה והבחירה כאו' והיה האיש אשר יבחר גו', ועוד שהרכיבם כאילו אין המבוקש אלא מי הוא הקדוש וכן היל"ל והיה נודע מי הוא הנודע לה' והקדוש והנבחר, ועוד איך לא הספיק המופת בשריפתם ובליעתם שעכ"ז אמרו ישראל אתם המתם את עם ה' עד שהוצרך למופת המטות, אלא שקרח ראה כי אין מהראוי שיבדל אדם לכהונה ברית עולם לו ולזרעו, כי הקרב לעבודת ה' ראוי שיהיה לפי רוב חסידותו לא שתהיה ירושה למשך הזרע, שאעפ"י שאהרן יהיה קדוש מי ידע הבאים אחריו מה הם ולכן היה ראוי שכתר כהונה תהיה מונחת בכתר תורה, שלא זכה בה אדם לו ולזרעו אלא כל הרוצה ליטול יטול[92] וכל דאלים בכשרות יגבר,

84 יפה תאר פר' כא, א. דף קמג ע"ג ואילך.
85 חולין צא ע"ב.
86 'שהנמצאות מתחת הבורא יתעלה יחלקו שלשה חלקים. האחד מהם השכלים הנפרדים, והשני הגופות הגלגלים... והשלישי אלו הגשמים ההוים הנפסדים אשר יכללם חמר אחד'. מורה נבוכים, חלק ב, פרק יא.
87 דב' ב : ג.
88 דב' ג : כו.
89 במד' טז : ב—ג.
90 ר' למעלה, הע' 65.
91 לכן אמר.
92 עיין קידושין סו ע"א.

ולכן טעו כל האחרים אחריו לחשוב שאין זה מה' אלא ממשה שרצה שינהיגו נשיאותם הוא ואחיו וישאר לזרעם, ומ"מ רעתם רבה במה שחשדו את מרע"ה שהיה להם להאמין לו כי נאמן בית הוא, ואם יקשה להם הדבר ישאלו טעמו או יתלו הדבר בקיצור דעתם. וכבר תירצו חז"ל ספק זה במ"ש בש"ר פל"ה הה"ד לעולם יי' דברך נצב בשמים [93] כדפי' שם [94] ולזה טען רב לכם כי כל העדה כו', יר' די לכם בגדולתכם שכל העולם כלם קדושים, ר"ל שכלם קדושים בקדושה א' שוה, ר"ל שכל א' מישראל יהיה מוכן אל הקדושה בשוה כל מי שיזכה יותר ועז"ה אתם בהווה תהיו גדולינו ואחרי כן כל הקרב הקרב ימלא מקומכם ומדוע תתנשאו על קהל יי' לבקש נשיאות נעלה על כלם, שלא יהיה אפש' ביד שום אחד בשום זמן להגיע למדרגתכם זולת יורשיכם וצאצאיכם, ולפי שבכלל דבריהם שגם מעלת אהרן עצמו קשה להם, שהנאות אצלם שיהיו כל ישראל מקריבים קרבן ליי' ולא אחד פרטי שכלם כשרים לזה, שע"כ אמרו די במה שנטלתם הגדולה לעצמכם כאלו גם זה מתנה מאתם לכ"א בקר ויודע ה' כו', שיודיע ג' דברים הא' שאין ה' חפץ אלא בא' לא שכל ישראל יהיו, וז"א ויודע יי' את אשר לו, והב' שאהרן הוא הראוי מזולתו ועז"א ואת הקדוש, והג' שהנבחר יהיה קרוב לעולם הוא וזרעו תמיד ועז"א ואת אשר יבחר בו יקריב אליו. ומצאתי להרמב"ן ז"ל שפי' כן באת אשר יבחר בו. ואחר שפרט ג' ההודעות כשהזכיר המופת לא האריך והזכיר שלשתן כאחד, כי באו' והיה האיש יר' הפרטי שא' לבד הוא המבוקש. ותפס החלוקה הג' שהיא הבחירה דבכלל זה איתנהו לכולהו, כי בהיות א' נבחר לו ולזרעו אחריו נראה שהב"ה בוחר בא' לבד והודיענו שהנבחר לבד הוא הקדוש ולא יחשב שיש קדושים [331 ב] אחרים ג"כ, וחדא מיניהו נקט אלא שהקדוש הוא הנבחר לבדו, שלא יקרא קדוש אלא הנצחי שיהיו הוא וזרעו מקודשים, שהקדושה היא הקיום כנז'. ולפי שזה לא נכתב במופת שאפש' אהרן כשר מכל העדה אבל לעולם בשאר בני ישראל יש קדושים כאהרן, ועוד דאפי' תימא שאהרן קדוש אין הכהונה לזרעו, לזה ערערו לומ' אתם המתם וכו' ובא האות והמופת בפרח המטות, שה' עצמו הפריח מטה אהרן מזולתו והפרח רומז לזרעו מתחתיו יצמח.

ושוב התפללתי לה' כאור בקר עה"ב ותחיית המתים, ידע ה' את אשר לו ואת הקדוש אבא מורי הכ"מ והקריב אליו ולכל עדת ישראל הקדושים. בקר כשיעשה ערכן של ישראל בקר ידעם ה' ויקבצם מגלות ובלע המות לנצח.

כה דבר המדבר כאיש נדהם נכפה ועולפה [95] דיתיב אבי כיפי [96].

שמואל בכה"ר יצחק יפה הכ"מ

93 תה' קיט : פט.

94 שמות רבה לח : א ובס' יפה תאר, דף קפז ע"א.

95 עלפה, יח' לא: טו. ורד"ק פי': 'ענינה רב היגיעה והבהלה עד שלא יוכל אדם לעמוד על עצמו'.

96 סלע, חוף הים. ראה כתובות קיח ע"ב.

# 'מאמר על האדם הצדיק ותכלית העולם' לר' יחיאל נסים מפיסא

יוצא לאור ע"י ש' ג' רוזנטל

ר׳ יחיאל נסים מפיסא היה איש האשכולות ואיש הריניסאנס גם יחד. בעל כשרונות רבגווניים היה, והצטיין בכמה מקצועות וחכמות. ר׳ יחיאל היה פילוסוף ומקובל, רב ותלמיד חכם, פייטן ומשורר, סופר מוכשר וכלכלן, ובקי הן בהלכה, הן באגדה. רוח הריניסאנס השפיעה עליו ועל חייו הפוריים [1].

יחיאל נסים מפיסא נולד ב־1507 ומת בפיסא זמן מה לפני שנת 1574; בשנה זו נקנית ספרייתו ההדורה ע״י ר׳ עזריה מן האדומים. יחיאל בא ממשפחה מיוחסת; סבו היה יחיאל ויטלי מפיסא, ידידם הקרוב של לורנזו המפואר, ושל דון יצחק אברבנאל. הסב יסד את עסק הבנקאות על שם משפחת מפיסא אשר מרכזו נמצא בפירינצי וסניפיו נסתעפו ברומא, פיסא, אַרצו, לוקה, פירארה, ובולוניה. יצאו לו מוניטין כעשיר מופלג, בעל צדקה, ובעל השכלה גם יחד [2].

אביו של יחיאל, שמואל, הלך בעקבות מיסד השושלת. הוא היה רב וגם בנקאי מוצלח, אבל מת בדמי ימיו, בהיות יחיאל נסים רק בן שלוש שנים [3]. יחיאל נסים גודל בידי אמו המשכלת, לאורה, וסבתו הצדקנית שרה, והילד קיבל השכלה חילונית ותורנית, מזיגת תורה ומדע ברוח הזמן וכדרכם של יהודים משכילים שגרו באיטליה בתקופת הזהב בימי הריניסאנס. כמו כן למד את חכמת הבנקאות והלוואת הכספים שהיתה (לפי עדותו של יחיאל נסים ב׳מאמר חיי עולם׳ שלו) ׳מלאכת האנשים וממנה תוצאות חיים לפרנסתם׳ [4]...

ההרפתקן המפורסם דוד ראובני שהה כמה חדשים בשנת 1525 בביתו המפואר של יחיאל נסים על נהר ארנו בפרבר פיסא. הוא השאיר לנו תמונה מרהיבת עיין על חייה היום יומיים של המשפחה האצילה הזאת. הבית היה בית ועד לחכמים, מרכז לתרבות חילונית ומסורתית, ומקלט לעוברי דרך ועניים מרודים. מתוך זכרונותיו משתקפת תמונה עדינה של משפחה בעלת תרבות גבוהה — בדומה לבתיהם של אצילי הריניסאנס ושוחרי האמנות הלא יהודיים בתקופה ההיא. עם שהיו שקועים בתרבות העולם החיצוני, נשארו בני המשפחה נאמנים לתורת משה [5].

1 עיין בספרי *Banking and Finance Among Jews in Renaissance Italy* (New York, 1962) חלק אנגלי, עמ׳ 23־30. החלק העברי הוא מהדורה מדעית של ׳מאמר חיי עולם׳ ליחיאל נסים מפיסא.

2 עיין אצל דוד קויפמן, *REJ* XXVI (1893), עמ׳ 85 ואילך.

3 עיין אצל אומברטו קאסוטו, *Rivista Israelitica VII* (1910), עמ׳ 9־19, 72־86, 146־156, וגם X (1913), עמ׳ 48־57.

4 עיין ׳מאמר חיי עולם׳, מהדורתי הנ״ל, חלק עברי, עמ׳ 9 ואילך, חלק אנגלי, עמ׳ 40 ואילך, ובהקדמתי שם, עמ׳ 12־23.

5 ראה ׳ספור דוד ראובני׳, מהדורת אשכולי (ירושלים, ת״ש), עמ׳ 50־60.

יחיאל נסים עסק בבנקאות כדי להתפרנס, כדרך כל ראשי משפחת מפיסא, ואולי כדרך רוב החכמים והרבנים בימים ההם[6]. ברם נפשו חשקה בתורה. כבר בהיותו נער התענין בתורת משה ובתורת אריסטו. דוד ראובני רושם שיחיאל היה סופר בחסד עליון ושכתב ספר תורה במו ידיו. יחיאל העתיק את פירושו של אבן רשד על ספר ג׳ וד׳ של ה׳פיסיקה׳ לאריסטו, ושנה אחר כך העתיק ג״כ את כל ספר הזוהר. צעיר ימים היה כשהתחתן עם בחירת לבו דיאמנטי, בתו של הבנקאי העשיר אשר משולם דל בנקו מפדובה. אשת חיל ובעלת תרבות היתה דיאמנטי, אשת חן ושוחרת מוסיקה; היא נגנה בכינור ועוגב כמנהגן של הנשים בימים ההם. אנו יודעים על שני בנים שנולדו לזוג: שמואל, שסיים את לימודיו כרופא באוניברסיטת פירינצי בשנת 1554, ועובדיה, שהיה רב וסופר בעיר ורצלי[7].

פעילותו הספרותית של הבנקאי־התכם היתה רבת פנים. בשנת 1539 כתב ספר השגות על ׳אגרת ההתנצלות׳ לר׳ ידעיה הפניני שקרא לו ׳מנחת קנאות׳[8]. בחיבור זה הוא מתקיף את שיטתו הפילוסופית של החכם הפרובנסאלי המפורסם שיצא בפולמוס כנגד ר׳ שלמה בן אדרת. מאמרו של יחיאל מלא וגדוש ידיעות בפילוסופיה, קבלה, תורה ומדרש. יש סבורים שהוא כתב עוד חיבור פילוסופי בשם ׳כללי חכמת האמת׳ אבל אין ראיה ברורה על כך[9]. בתור רב ופוסק וחבר מועצת הרבנים בפירארה, השאיר לנו גם כמה פסקים ותשובות על ענייני דיומא[10].

יחיאל התענין בכלכלה כל ימיו. דאג למצבם הכלכלי של יהודי איטליה שהיו מקופחים הן מצד הכנסייה, הן מצד הממשלה. רוב היהודים באיטליה התפרנסו מהלוואת כספים בריבית קצוצה, מלאכה בזויה שהיתה מאוסה עליהם ולא כל שכן על שכניהם הנוצריים. ברור שלא היה קל ליהודי נאמן לעסוק בעסק זה, בפרט שהתורה וחז״ל אוסרים עליו נשך ותרבית. אמנם, ההלכה התירה להלוות ברבית לאיש נכרי; אבל היו בקהילות היהודים גם אנשים שהלוו לאחיהם בני ישראל, למרות האיסור. כדי לתקן את המעוות, כתב יחיאל נסים את ספרו החשוב ׳מאמר חיי עולם׳, על ענין הרבית בשנת 1559. את מטרתו ניסח כך: ׳הכונה בזה המאמר

6 עיין אצל אלכסנדר מארכס, ׳ר׳ יוסף ארלי בתור מורה וראש ישיבה בסיינה׳, בספר היובל לכבוד ר׳ לוי גינצבורג (ניו יורק, תש״ו), חלק עברי, עמ׳ רצ״ו ואילך. והשווה: I primordi del prestito ebraico in Italia, *La Rassegna Mensile di Israel* XIX (1953) עמ׳ 221 ואילך.

7 עיין בספרי הנ״ל, חלק אנגלי, עמ׳ 24.

8 הוצא לאור ע״י דוד קויפמן, ברלין, תרנ״ח.

9 ראה אצל שונבלום, *Catalogue of the Ghirondi Library* (Lemberg, 1871) עמ׳ 3, מס׳ 57.

10 כמה מתשובותיו נמצאות בכתב יד בבית המדרש לרבנים, בניו־יורק, מס׳ 37332, דף ק״ד עמ׳ א ואילך. הן נמצאות גם בכתב יד ׳תשובות מתנות באדם׳ לר׳ יהושע פרמי מאנקונה, מס׳ 0430, עמ׳ 175—177. ארבע תשובות הוצאו לאור ע״י ש׳ שורצפוקס ב־*REJ*, סדרה חדשה, כרך יז (1958), עמ׳ 116־123.

היא לבאר עניני אסור הרבית והנשך שאסרה עלינו תורתנו הקדושה ומהותו ולברר ולזכך כל הפרטים הנמשכים אחריו ומה שהוא מן התורה ומה שהוא אסור מדברי חכמינו ז"ל וכל הסעיפים הנולדים ממנו... ואמנם תעלתו היא להיות כי בגלילות האלה נתפשט המנהג בהלואת הגוים יותר מכל שאר גלות ישראל, וממנו יבאו לגעת באסור התורה[11]...' בספרו זה סוקר המחבר את כל דיני הרבית והנשך עם שהוא נותן תמונה מאלפת על חיי היהודים בכלכלת הריניסאנס. שינויים חשובים עברו על אומות אירופה בימים ההם, ויצירתו של יחיאל משקפת את תקופת המעבר ההיא מימי הביניים לזמן החדש, עם התפתחות השווקים הכספיים הבין־לאומיים, חילופים כספיים (cambii), ביטוח ימי, ומרקנטיליזם[12].

עוד שני מאמרים קצרים מפרי עטו נשארו בכתב יד: אחד דן בענייני פילוסופיים, והשני בעיקרי הקבלה. כאן אני בא להוציא לאור את מאמרו הראשון שאני מכנה בשם 'מאמר על האדם הצדיק ותכלית העולם'[13]. המאמר הזה הוא תשובה לשאלה ששאל ממנו קרובו, רב יעקב ממודינא מסיינא[14], ודן בשתי בעיות פילוסופיות: (א) האם האדם הצדיק הוא יותר נכבד מהמלאכים? (ב) האם העולם נברא לתכלית האדם? חכם בעיר פירארה (ששמו אינו נזכר[15]) שאל שתי שאלות אלו מפי רב יעקב ממודינא, והוא שלחן אל יחיאל, כדי לקבל את חוות דעתו.

המכתב הגיע אל יחיאל בליל פורים שי"ט (1559). הוא כותב שהוא מוכרח לקצר בדבריו הואיל ויום פורים הוא, והוא גם עסוק ב'מאמר חיי עולם' שעמד אז לפני סיומו. נוסף על כך, הוא מוכרח להתכונן לחג הפסח הממשמש ובא[16], אף על פי כן, מתוך ידידותו לרב יעקב, הוא עונה על שתי השאלות — אולם בקיצור. תשובתו נגמרה בראש חודש ניסן והיא מלאה וגדושה דעת תורה ומדרש, ובקיאות בחכמת הפילוסופים.

יחיאל אומר שאמנם שתי השאלות אחת הן. כי אם נניח שהאדם הצדיק הוא יותר נכבד מן המלאכים, אז ממילא ברור שהעולם נברא בשבילו. הוא מבדיל בין שתי שיטות בענין זה: (א) שיטת חכמי האומות והפילוסופים; (ב) שיטת תורתנו וחכמינו ז"ל. הפילוסופים סבורים שכל אדם שניחן מטבעו להשיג

11 עיין במהדורתי חלק עברי, עמ' 9. וראה מה שכתבתי במאמרי 'שתי תשובות חדשות לר' יוסף קולון', תרביץ, לד (תשכ"ה), עמ' 72 ואילך.

12 עיין מה שכתבתי בהקדמתי האנגלית ל'מאמר חיי עולם', עמ' 1־30.

13 אני עומד להדפיס גם את המאמר השני בקרוב. כיניתיו בשם 'מאמר על עשר הספירות'. שני המאמרים מונחים בכתב יד בבית המדרש לרבנים בניו יורק, מס' 37332, דף קי ע"ב—קלב ע"א. תארתי את כתב היד בפרוטרוט בספרי הנ"ל, חלק אנגלי, עמ' 26 ואילך.

14 ר' יעקב ממשפחת ממודינא הידועה, שממנה יצא גם יהודה אריה מודינא המפורסם. עיין במאמרו של מארכס הנ"ל, עמ' רע"ט—רפ"א. ראה גם: Cecil Roth, *Memoirs of A Siennese Jew*, *HUCA* V (1928), עמ' 354 ואילך.

15 אולי הוא קרובו ר' שלמה ממודינא שהתישב בפירארה ונתיידד עם ר' עזריה מן האדומים? ראה מארכס, עמ' רפג.

16 ראה להלן, עמ' 477 ואילך.

חכמות, ושהולך בשביל הזהב ובמידות טובות, מוכשר להידבק בשכל הפועל ואף יכול להגיע למדרגת הנבואה, אף על פי שאינו ירא אלוהים או שומר מצוות וחוקים אלוהיים. יחיאל מפנה את תשומת לב הקורא לחיבורו הקודם, 'מנחת קנאות', שבו כבר הביע דעתו בענינים אלה באריכות[17]. הוא מביא את דבריהם של הרמב״ם, אבן עזרא, אבן רשד, ואבן בוכראב הסבורים שבאמת המלאכים הם למעלה מן האדם הצדיק, כי הם נפרדים כליל מן החומר. לדעת חכמי האומות אין השארות הנפש לאחר המות חוץ מהשארות הנפש השכלית, ואין בכלל שכר ועונש לפי הפילוסופים[18].

אבל דעת התורה וחז״ל היא שהנשמה נבראת על ידי הקב״ה והיא חלק אלוהי. יחיאל מסכים בעניין זה עם שלמה אבן גבירול, יהודה הלוי והרמב״ן, כנגד דעתם של ר׳ זרחיה הלוי וחכמים אחרים[19]. הוא סבור שהאדם נברא ממיזוג של חומר ורוח אלוהי, והוא עולם קטן דוגמת כל העולמות. לפני שחטא אדם הראשון עמד האדם על מדרגה גבוהה יותר מן המלאכים; אחרי החטא הקדמון ירד האדם מגדולתו ואינו יכול עוד לחיות חיים נצחיים. אבל הקב״ה, באהבתו לעם ישראל, נתן להם תורה ומצוות כתבלין לתחלואי המין האנושי. האדם הצדיק הדבק בתורה ובמצוות והמתמסר לעבודת הבורא יכול לעלות על המלאכים: אם הוא מתגבר על יצרו הרע, יכול הצדיק להגיע למדרגה נשגבה יותר מן המלאכים[20].

אם נניח, אפוא, שהאדם הצדיק עומד למעלה מן המלאכים, מתקבל על הדעת, כותב יחיאל, שהעולם נברא למענו. ואף בזה יש חילוקי דעות: (א) חכמי האומות סותרים את האמונה בבריאה יש מאין ומכחישים שהעולם נברא לתכלית האדם; (ב) תורתנו וחז״ל סבורים להיפך, כלומר, הם טוענים שהכל נברא למען האדם. ברור שיחיאל מקבל את הדעה השנייה. התורה ניתנה לישראל כדי לקשרם עם השם יתברך[21]. כל עוד שומרים ישראל את התורה, חל עליהם האור האלוהי והשפע העליון. יחיאל הולך כאן בעקבותיו של יהודה הלוי בכך שהוא סבור כמוהו שכל העולם נברא בזכות עם ישראל, ושמכל הארצות שורה שכינתו של הקב״ה אך ורק בארץ ישראל[22]. כללו של דבר, הכל נברא למען העם השלם והאדם השלם.

מעניין לראות את המתיחות הפילוסופית המשתקפת במאמרו של יחיאל. מחד גיסא, הוא סותר את דברי הרמב״ם ואת השקפות הפילוסופים השכלתניים ונוטה לחכמת הסוד והקבלה (שהוא מכנה בשם 'האמת') ואף למשיחיות[23]. ברם מאידך

17 ראה להלן עמ׳ 459; 'מנחת קנאות' עמ׳ 29 ואילך, ועמ׳ 79 ואילך.
18 ראה להלן עמ׳ 459.
19 ראה להלן עמ׳ 460 ואילך.
20 ראה להלן עמ׳ 462 ואילך.
21 ראה להלן עמ׳ 467 ואילך.
22 ראה להלן עמ׳ 474, ועיין הכוזרי, מהדורת צפרוני, א, כז ו־צה, עמ׳ 21, 46 ואילך; ב, ח, כב, עמ׳ 74 ואילך, 90 ואילך.
23 ראה למשל, עמ׳ 475.

גיסא, הוא נמשך אחרי הרמב"ם ואריסטו ואינו בוחל בחכמת יוון כלל וכלל. ובצדק כתב ד"ר יצחק ברזילי, שבאיטליה, במאה הט"ו והט"ז טושטשו הגבולות בין הפילוסופיה השכלתנית והקבלה העיונית, וחכמים ידועים טיפלו בזה וגם מזה לא הניחו את ידם[24]. ב'מאמר על האדם הצדיק ועל תכלית העולם' משתקפות שתי הנטיות הללו בעליל ויחיאל נסים מפיסא ממזג במאמרו שתי אסכולות הפוכות אלו. לפיכך ראוי המאמר להינצל מתהום הנשיה.

[קי, ב] **תשובה להר' יחיאל נסים י"ה על כתב ששלח לו האלוף כה"ר יעקב ממודינא י"ה וזהו הכתב.**

אלוף נשא ונעלה. בחור אחד אהובי בעיר פיראר"ה חלה פני שאשלח למעלתך הדרושים האלה ה"ה משלשת שריגים[1] אשלי רברבי[2] גאוני הדור. גם אתה אד' כאחד מהם לא נופל כבוד מעלתך מהם מאומה כי אותך ידעתי איש אלקי' חכם ונבון[3]. לכן למעני למעני ייטב נא בעיני מעלתך לגלות כוונתו בכתב ימינו סביב כוונת הדרושים האלה ולי ע"כ תעשה חסד. ואל נא יחר לאד' ואדברה אך הפעם[4] ויבואוני חסדיך[5] לשלוח אלי ג"כ הדרוש אשר עשה כ"ת על כתב ההתנצ־לות[6] הדרוש ויהיה לי לתשואות חן חן[7] ואף הכל אצפה בתשובת אד' אשר כגודל חסדו בע"טו יורה[8] ואל תשיבני ריקם מלפניך[9] אף הפעם ואתה תגיל בה'[10] בשובע שמחות[11]: מסיינא: אדר שי"ט.

**וזאת היא התשובה:**

נשא ונעלה לשם ולתהלה[12] קרו'[13] היקר ואהובי השלם י"א לעד אמן: בערב ליל פורים בהיותנו בבית הכנסת ומודים לאל י"ת על נפלאותיו הנאדרים ואת המגלה אנו קוראים הגיעתני אגרתך המסולאה. תרשיש ושהם ממולאה[14].

24 עיין בספרו *Between Faith and Reason* (The Hague, 1967), עמ' 67־71.
1 בר' מ: י.
2 ע"ז ז, ע"ב; ביצה כז, ע"א; ב"ב לא ע"ב.
3 השווה בר' מא: לט.
4 השווה בר' יח: לב.
5 ע"פ תה' קיט: מא.
6 הכוונה ל'מנחת קנאות' לר' יחיאל נסים מפיסא.
7 זכ' ד: ז.
8 משחק מלים ע"פ דב' יא: יד.
9 השווה יש' נה: יא וכד', והיא לשון תפילה.
10 יש' מא: טז.
11 תה' טז: יא.
12 יר' יג: יא.
13 קרובי.
14 השווה, למשל, שמ' לט: יג.

אמרתי סימנא מלתא היא[15] כי עתה עת דודים[16]. להפיק רצון ידידים[17]. וראיתי את תשוקתך וכספך למשוך בעט. ולהודיע כוונתי בדרושי אשר שלחת אלי. ומי אנכי כי הבאתני עד הלום[18] ובאת לחשוף מים עמוקים[19] מבורות נשברים[20]. ואף אדרוש חסרות ויתרים[21]. כי אין לי עסק בנסתרים[22] ומה גם עתה כי אנשי חיל וגבורה אשר להם יד ושם[23] בחכמה ובתורה. גדולי החכמים אהובים ונעימים העמיקו למטה והגביהו למעלה[24] באמרותיהם וראייותיהם נשגבות וראמות כלם מתאימות[25] אף כי שמם נעלם ממני. מ״מ כפי המושג אצלי ממה שכתבו. רואם יאמרו איים[26]. והמלאכה היתה דיים[27]. אבל ידע כבודך כי כמעט אני מתנבא להוציא יקר מכוונת החכמים ההם כי הכתיבה ההיא כ״כ מעורבבת ומסוכסכת כי בטורח גדול ויגיעה רבה אני קורא אותם ולא אוכל לקום מפניהם[28] כי חוש הראות נלאה מלהגות בהם. מ״מ נראה כי כל דבריהם נכוחים למבין[29] ולהפקת רצונך אשא למרחוק דעי[30] להודיע ארחי ורבעי[31]. אף כי המלאכה ממני נשגבה. השורה מקולקלת מהאהבה[32]. ואבטה ב״ה ית׳ ידריכני לעלות על במותי ידיעו־תיו[33]. אבאה עד משכנותיו ללקט שבלים אחרי [קיא, א] הקוצרים[34]. ולאסוף משדה התורה עמרים. ואערבה ניבי שפתי ומלי[35] כיד ה׳ הטובה עלי[36].

הדרושים המבוקשים לדעת אמתותם הם שנים. הא׳ אם האדם הצדיק הוא יותר נכבד מהמלאכים אם לא: הדרוש הב׳ אם העולם נברא לתכלית האדם אם לא. וכאשר יבחן הדבר בכור השכל ובעיני הבחינה כמעט הם סובבים על קוטב א׳: וזה כי לו הנחנו שהאדם הצדיק הוא יותר נכבד מהמלאכים א״כ נוכל להוציא מזה הדרוש השני שהעולם כלו נברא בשבילו. וכדי לצרף וללבן אלו הדרושים נאמר כי הם מונחים על שתי דעות אשר רב המרחק ביניהם. הדעה הראשון הוא דעת חכמי האומות והפילוסופים. והדעה השני הוא דעת תורתנו הקדושה וחכמינו ז״ל הנמשכים אחריה אשר זרח עליהם אור הנבואה: ואמנם דעת הפילו־סופים הוא שכל אדם שהוא מוכן מטבעו מתחילת הבריאה שוה המוג וכחותיו הנפשיים מוכנים להשיג החכמות ממדרגה למדרגה ובתנאי שיהיה בעל מדות שונות, מסתפק בהכרח ובלתי מבקש המותרות רק כל דרכיו הם ישרים במצוע נכון ואמתי הנה אפשר לו שיתדבק בעליונים הנקרא אצלם שכל הפועל ויתאחדו

15 עיין הוריות יב, ע״א. 16 יח׳ טז: ח.
17 מש׳ ח: לה. 18 שמ״ב ז: יח.
19 השווה יש׳ ל: יד. 20 השווה יר׳ ב: יג.
21 השווה קדושין ל, ע״א; עירובין יג, ע״א.
22 השווה חגיגה יג, ע״א. 23 ע״פ יש׳ נו: ה.
24 יש׳ ז: יא. 25 השווה שה״ש ד: ב.
26 השווה איוב כ: ז. 27 שמ׳ לו: ז.
28 השווה בר׳ לא: לה. 29 מש׳ ח: ט.
30 השווה איוב לו: ג. 31 השווה תה׳ קלט: ג.
32 השווה בר״ר נה: ח. 33 השווה חב׳ ג: יט.
34 השווה רות ב: ב. 35 השווה תה׳ קד: לד.
36 השווה יח׳ ז: ט; ח: יח; נח׳ ב: ח.

יחד וישובו בבד אחד[37]. ואפשר כי ירד עליו שפע שופע מהשכל הפועל וינבא כי מצא אכסניא הראויה לו ונפש האדם ההוא היא כסא לו ולזה אפשר שיגיד עתידות ואין הבדל אצלם בין שיהיה ירא אלקים לאשר איננו ירא כי אין להם מצוה וחקים מהאל ית' [38]. רק דתות נימוסיות להנהיג בהם העמים כטוב שבענייניהם[39]. ולזה יאמרו שאי אפשר לעולם מבלי שיהיה בו אנשים שנפשותיהם זכות וטהורות ולהיותם מרכבה לשכל הפועל וזהו כתקון מדותם ועומק עיוונם במושכלות, אבל אין להם הבדל במחצב ומקור הנפשות כי כלם באים מן הצורה האחרונה אשר היא נפש כללית נק' נפש העולם ותתן טבע מיוחד בכל גוף כפי הכנת מזגו ולא יעמוד עולם החמר ריק בלתי צורה ויאמרו שזאת הצורה היא תחת אפק השכל הפועל[40]. ולפי אריסטו היא מתחדשת ממרוצת השמש והגלגלים וחום הככבים ואינה לא הווה ולא נפסדת[41]. התכלית אחרון אשר באדם היא בהשגת אלו הצורות הנפרדות מהחמר וישוב הוא והם בבד א' וזאת נקראת דבקות השגה כי בשוב השכל החמרי שכל בפועל מצד המושכלות הנקנות ישוב חלק מעולם השכלי כמו שהשכלים נבדלים דבקים בעלותיהם ומשיגים אותם ונדבקים בם כן השכל החמרי ישיג השכל הפועל וישוב שכל בפועל[42]. ולזה יצטרך שיהיה בעולם [קיא, ב] איזה שכל חמרי שישיג השכל הפועל ואם לא היה מציאותו לבטלה. וכל זה נתבאר מדברי הפילוסופים במאמריהם. ועל זה חבר ז' רשד אגרת אפשרות הדבקות[43] וז' בוכראב אגרת איכות הדבקות[44]. וכבר הרחבנו המאמר הזה באגרת מנחת קנאות אשר חברנו יעויין משם בענין הנפש למי שהגיע לידו[45]. ואריסטו פ"ג מס' הנפש פ' לו אמר כי נשאר לו לחקור האם השכל בהיותו מחובר עם הגורל יוכל להשיג הנפרדים. ואמ' כי עוד ידבר מזה[46]. ובכל דבריו ומאמריו לא נמצא שיתן תשובה מספקת: על זה הדרוש אף ידענו משרשיהם כי המדרגה היותר עליונה שתמצא אצלם היא בקשת ידיעת החכמות

37 השווה הכוזרי א, א, מהדורת צפרוני (תל אביב, תש"ח), עמ' 4—10.

38 השווה מורה נבוכים ג, נא ו־נד; משנה תורה, הלכות דעות, א, ד, ו, ז; ו, א.

39 השווה הכוזרי א, א, עמ' 10.

40 השווה מורה נבוכים א, סט ו־עב.

41 השווה אריסטו *'On Corruption and Generation'*, II, 10, עמ' 336b.

42 עיין מורה נבוכים ג, נא ו־נד.

43 חיבור זה, עם פירוש לר' משה נרבוני, היה ידוע לפילוסופים יהודים בימי הבינים, עיין: M. Steinschneider, *Die Hebraeischen Uebersetzungen des Mittelalters* (Berlin, 1893), עמ' 191 ואילך. תודתי למורי פרופ' אברהם הלקין על ההערה הזאת והבאה.

44 הוא מתכון ל'חי בן יקטן' לאבו בכר אבן אלטפיל שתורגם לעברית עם פירוש משה נרבוני. מהדורה מדעית בערבית הוצאה לאור ע"י L. Gauthier (Beirut, 1936). עיין ג"כ אצל שטיינשניידר בספרו הנ"ל, עמ' 193 ו־363־368.

45 ראה 'מנחת קנאות' עמ' 29, 52 ואילך, ו־61 ואילך. השווה מורה נבוכים א, נז; ב, ב.

46 עיין אצל אריסטו *'On the Soul'*, III, 7, עמ' 431b.

על דרך המופתים ומצוע המדות הנבחרות ואין לחוש על איזה תורה שתהיה כי כלם כא' שוים כל עוד שיהיה שלם בחלק עיוני ובמדות הטובות אז ידבק בשכל הפועל. וכבר באר ברחבה דעת הפילוסופים החכם הגדול בעל ס' הכוזר בתחלת ספר הנכבד [47]: ולהיות הדבר כן אצלם אין ספק שהמלאך שהוא נבדל מהחמר הוא יותר גדול ובמעלת עליונה מהאיש שיחכם מכל האדם במושכלות. ואף שיהיה שלם בתכלית בכל המדות הטובות כי תכלית הכוונה היא להידבק בו מבלי שישיגהו שכר ועונש אבל ישוב כמותו שכל בפועל ולא שכל כחני כמו שהוא על טבעו. ולדעת הזה נמשכו קצת מחכמינו ז"ל כמו הרא' ן' עזרא אמר ואל תשית לבך לדברי הגאון שהאדם יותר נכבד מן המלאך [48]. ואחרי' זולתו [49]. וזה כי לא יוכלו לצייר שהשכל בכח יהיה יותר שלם ממה שהוא תמיד בפועל כמו המלאך להיותו נבדל מהחמר ואף לא שיגיע אליו כי אם באמצעות קניית המושכלות. כי נפש האדם אצל הפילוסופים [50] היא באה מערוב ומסוך היסודות והחלק השכלי אינו אלא הכנה לקבל המושכלות ולזה נפלו רובם בפח יוקשים [51] להאמין שאין לנפש השארות אחרי המות זולת המושכלות הנקנות והם הנשארות על עמדם ויתייחדו עם השכל הפועל. ואף אם נאמר שהחלק השכלי יהיה דבר אלקי בא מבחוץ במראה מדברי אריסטו אין לו מבוא כלל בהצלחה האמתית כי אם בחוזק המושכלות [52]. אבל לא שיגיע לנפש האנושית שום שכר בעשיית המעשים טובים ושום עונש במעשים הרעים והיה כצדיק כרשע [53]. ולפי זה איך נעלה על לבבנו שהאדם עם כל מעשה תקפו במושכלות יהיה יותר נכבד מהנבדל: זהו דעת הראשון שהוא מחכמי המחקר אשר כל דבריהם לקוחים מהחוש ולא ישיגו אלא מה שבא מופת עליו וישיגו העלה באמצעות העלול. אשר זאת ההשגה היא מעורבבת ומסוכסכת אין להשען עליה: ואמנם דעת השני הוא דעת תורתנו הקדוש וחכמים ז"ל כי נפשות [קיב,א] האדם באות ממקום נשגב ועליון מאד חצובה מתחת כסא הכבוד ונבראת עם האור הראשון כמו שאמ'

47 עיין הכוזרי א, א, עמ' 4—10.

48 עיין פירוש הקצר לר' אברהם אבן עזרא על ספר שמות (פראג, ת"ר), עמ' 68 ואילך. וראה פירושו הארוך לבמדבר כב: כב, ולאיוב א: ו. השווה אמונות ודעות לר' סעדיה גאון, ד, א; ט, א, ועיין במאמרו של בועז כוהן: Saadias Arabic Commentary on the Bible, *Saadia Anniversary Volume* (New York, 1943) עברית עמ' 138, ערבית עמ' 109, קטע XLV.
בועז כוהן: *Saadia Anniversary Volume* (New York, 1943), עברית עמ' 138, ערבית עמ' 109, קטע XLV.

49 כגון הרמב"ם במורה נבוכים ג, יג (סוף).

50 עיין, למשל, אצל אריסטו, *'On the Soul'*, I, 1, עמ' 403b ואילך.

51 ע"פ משלי ו: ה.

52 לא בפירוש אמר אריסטו את הדברים הללו, ובאמת דעותיו על נקודה זו אינן בהירות והן לקוטות מפירושי אבן רשד ותומאס מאקווינו. השווה *'On the Soul'*, II, 1, עמ' 412b ואילך; *'Ethics'*, III, 1, עמ' 1111b; X, 6-8, 1177a—1179b. ועיין ג"כ 'מנחת קנאות' עמ' 69.

53 בר' יח: כה.

החכם הגדול ר' יהודה הלוי ז"ל[54] תכן נשמות עם האור הראשון תחלת דבר ה' והגדילו עניינה רז"ל למאד מאד[55] להיותה דקה מן הדקה רואה ולא נראית נושאת ולא נשאת וייחס הכתוב עשית הנשמה לה' ית' לא לשום א' מן הנבראים אמ' ויפח באפיו נשמת חיים[56] כי מפי עליון יצאה וכסא הכבוד מאד נעלה על כל המלאכה אף כי לגלגלים ויסודות. ורמזו רז"ל באמרם על הכתוב[57] עם המלך במלאכתו ישבו שם עם המלך מ"ה הקב"ה ישבו נפשותיהם של צדיקים שבהם נמלך וברא העולם[58]: וכבר האריך בזה הרב המופלא הרמב"ן ז"ל[59] נגד הרב ר' זרחיה הלוי ז"ל[60] והגדיל והאדיר ענין הנשמה למאד ומעלה משחקי'. וכן יראה מהחכם ר' שלמה גבירול ז"ל בתפלתו ההדורה כתר מלכות[61]. ועל זה יצדק אמרם ז"ל גדולים צדיקים יותר ממלאכי השרת[62] כי שם צדיק לרז"ל יוכן לאותם אשר כל גופותם וחושיהם ישתמשו לעבודת ה' ית' ושומרי' התורה והמצות ומתדבקי' בו דבוק חזק ואמתי לא יפרדו ממנו אפי' רגע ועליהם נאמ' ואני תמיד עמך אחזה ביד ימיני[63]. וכל אבריהם נעשו בסיס ומכון למרכבה העליונה בודאי הם במעלה על כל השכלים אף שהם נפרדים ממיני החמר ומשיגיו. והדבר הזה צריך באור רחב והמלאכה לא ליום או יומים[64]. וכבר הרחבתי הדבור בדרוש הזה באגרת מנחת קנאות והבאתי כל דעות חכמי המחקר שאמ' בענין הנפש ואופן השארותה ומה שהם עליה ואח"כ הבאתי דעת תורתנו וחכמיה ז"ל ומהם יתבאר היתרון שביניהם כיתרון האור מן החשך[65]: מ"מ להפטר בלא כלום אי אפשר אכתוב ראשי פרקי' והמשכילים יבינו:

ואומר כי כאשר עלה ברצונו ית' להמציא העולם נתגלה עולם האצילות העליון הקדוש הנשגב וברא עולם העליון והמציא בו כל כתות המלאכים שהם שכלים גמורים בלתי מעורבים עם החומר העבוד. וברא כל הגלגלים והככבים שהם מין חמר ספיריי וזך וברא העולם התחתון מחמר גשמי מורכב מד' יסודות

54 הכוזרי א, כ, עמ' 84.
55 עיין, למשל, וי"ר ד: ח; דב"ר ב: לז; מדרש תהילים קג, עמ' ריז, א (מהדורת באבער); ברכות י ע"א.
56 בר' ב: ז.
57 דהי"א, ד: כג.
58 בר"ר ח: ח.
59 עיין, למשל, פירושו לבראשית ב: א; ז. והשווה מה שכתב ב'תורת ה' תמימה', מהדורת שעוועל (ירושלים, תשכ"ג), עמ' קנט, קעד, קעה.
60 ראה 'שיר על נפש האדם' לר' זרחיה, בסוף 'ספר תפוחי זהב' לר' יחיאל מילי (מנטובה, ת"ק), ס, א ואילך. תודתי למורי פרופ' אברהם יהושע השל [ז"ל] על ההערה הזאת.
61 'כתר מלכות' כה־לא, עיין: חיים שירמן, השירה העברית בספרד ובפרובאנס (ירושלים—תל־אביב, תשט"ו), עמ' 271—275.
62 סנהדרין צג ע"א; מדרש תהילים קג, ריט, ב.
63 תה' עג: כג.
64 השווה עז' י: יג.
65 עיין 'מנחת קנאות' עמ' 29 ו־79 ואילך.

עם כל מיני המחצבים וצמחים ובעלי נפש התנועה[66]. וכל הדברי' האלו בעלי חמר המציאם אחרי הוציאו מהאין המוחלט החמר הראשון הנקרא בלשון התורה תהו ובהו[67]. ועלה בדעתו ית' להמציא בזה העולם התחתון בריה אחת משותפת מהעליונים ותחתונים ובראו עפר מן האדמה[68] ויפח באפיו נשמה זכה וטהורה חצובה מתחת כסא כבודו וקרא שמו אדם ושם אותו במבחר המקומות אשר כל פרותיו ומימיו נותנים חיי' ומוסיפים דיעה והשכל וזה האדם עם כל מתכונת אבריו וגופו פנימיי' וחצובים הוא דוגמא ודמות הדברים רוחניי' אשר בעולם העליון וזהו נעשה אדם [קיב, ב] בצלמנו כדמותנו[69] של האמת ולזה נקרא האדם עולם קטן כי הוא דוגמת כל העולמות[70]. ודעתו ית' היתה שיתקיים שם נצחי ושיאור כאור פני מלך להתענג מזיו שכינה[71] ואכל מפרי עץ החיים וחי לעולם[72]. ומה שהיה משתמש באברי הגוף לא היה על צד בחירת איזה תענוג גשמי רק היה דבר טבעי לו. עד שמעלתו היתה למעלה מהמלאכים ונתקנאו בו. ואמרו להקב"ה אדם זה מה טיבו אמ' להם חכמתו גדולה משלכם[73]. וזה יראה כי קרא שמות לכל הדברים ולכל ב"ח[74] לפי שהשיג מה שאפשר ונתקנאו בו. ולזה רמזו חז"ל באמרם[75] אדם הראשון היתה קומתו מסוף העולם ועד סופו כיון שחטא שם ידו עליו ומעטו שנא'[76] ותשת עלי כפכה וכאשר נתפתה אחר עצת האשה ואחרי דברי הנחש מסית ומדיח[77] ונטה אל התאות נשאר בעל בחירה והוסר ממנו העדי העליון שהיה עליו ונתלבש כתנות עור[78] הפך ממה שהיה קודם שהיו כתנות אור כמו שבא לרז"ל במדרשיהם[79] ונשאר בעל הפסד מוצרך לכל היגיעות והטרחים למצא תחבולות להחיות את נפשו תמורת מה שנתך ממנו ונעשה בו מום הפך מה שהיה קודם שהיה חי חיים נצחיים וזש"ה אני אמרתי אלקי' וגו'[80]. נמצא שלא נשלמה כוונתו ית' עדין ונשאר האדם נוטה אל הגשמיות

66 השווה מורה נבוכים ב, ו, ז, יט.
67 בר' א: ב. 68 עיין בר' ב: ז ואילך.
69 בר' א: כו.
70 השווה אבות דרבי נתן, מהדורת שכטר (ניו יורק, תש"ה), לא, עמ' 91 ואילך; ספר חסידים, מהדורת מרגליות (ירושלים, תשי"ז), מד, עמ' 103; מורה נבוכים א, עב; הכוזרי ד, ג, עמ' 230. ראה פירוש הרמב"ן לתורה, בראשית א, א; זוהר חלק א, רמ ע"ב.
71 השווה בר"ר כא: ד; כב: א. 72 ע"פ בר' ב: ט; ג: כב־כד.
73 בר"ר ח: ד; פסיקתא דרב כהנא פרה, לד ע"א; אבות דרבי נתן, נוסחא ב, ח, עמ' 23.
74 ב"ח = בעלי חיים.
75 בר"ר יב: ו; ח: א; כא: ג; כד: ב; חגיגה יב ע"א; אבות דרבי נתן, נוסחא ב, ח, עמ' 22־23.
76 תה' קלט: ה.
77 עיין בר' ג: א־יט.
78 ע"פ בר' ג: כא.
79 עיין בר"ר כ: יב.
80 תה' פב: ו.

מצד החמר העבוד אשר הורכב ממנו והוצרך לתת רפואה לרפאת תחלואי האדם בסביבת המותרות והתענוגים והיא התורה הקדושה אשר קדמה לבריאת העולם כמו היסוד אל הבנין [81] והוא סם החיים והוא התבלין באמרם ז"ל ברא יצר הרע ברא לו תבלין תורה [82]. כי כל כוונת התורה אינה אלא להנהיג ולהיישיר יצר החמר ולהגביר נשמה הטהורה וצוה את האדם ו' מצות [83] אשר יעשה אותם וחי [84]. ונוסף לנח מצות אבר מן החי [85]. ועדין לא היה די זה כי הדורות הראשונים היו מקלקלים מעשיהם ונוטי' אחר הגשמיות כמו דור אנוש ודור המבול [86] עד שזרח אורו של אברהם אבינו ע"ה [87] והודיע לכל העולם אמתת יחודו ונתן נפשו עליו עד שלפי זה נק' אברהם אוהבי [88] ונתלבש במדת החסד כמו שדרשו על פסוק ויטע אשל [89] ונצטווה לו מצות המילה כדי שתצא ממנו טפה קדושה ונקייה מכל סיגי הערלות וטומאתם ומוכנת לקבל נשמה טהורה וזכה ויצא ממנו יצחק וממנו יעקב ובניו הכל דוגמא של המרכבות העליונות עד שהגיע זמן התייר הגדול [90] נאמן בית משה רבינו אשר נשמתו הקדושה היתה במעלה עליונה יוצאת מהיכל קדש מלפני ולפנים ועל ידו זכו ישראל לקבל התורה כלה והיה הדור ההוא דור דיעה מוכנים לקבל השם האלקי באמרם ז"ל ראתה שפחה על הים וכו' [91]. והמטיר להם לחם מן השמים [92] שהוא מאכל אבירים מתולדת האור העליון בלתי משתנה למותרות ועפושים אלא נבלע באברי' והיו מוכני' לקבל התורה התמימה אשר כל מגמת [קיג, א] פניה אינה אלא לתת כח וגבורה לנשמה על כחות החמר העבוד וישתמש האדם בכל חושיו והרגשיו לעבודתו ית' ויתדבק בו דבוק חזק בל יפרד ממנו אפי' רגע. וכבר שבה הכוונה ראשונה כי היו ראוי' אנשי

81 רעיון נפוץ מאוד בספרות חז"ל. ראה, למשל, בר"ר א: ד, ה; עירובין נד ע"א; קדושין ל ע"ב; יומא עב ע"ב; שהש"ר ב: יא. חומר רב נמצא אצל לוי גינצבורג, *Legends of the Jews* (Philadelphia, 1945), כרך ה עמ' 3 ואילך.

82 קדושין ל ע"ב.

83 השווה בר' ט: א־ז.

84 ע"פ וי' יח: ה.

85 עיין סנהדרין נו ע"א.

86 ע"פ בר' ו; יא: א־ט. השווה משנה וגמרא סנהדרין קז ע"ב.

87 עיין בר' יב ואילך.

88 יש' מא: ח.

89 עיין בר' כא: לג. השווה בר"ר נד: ו (אש"ל = אכילה, שתיה, לינה, פונדק, פרדס, וכו').

90 עיין ירוש' יומא פ"א ה"א; לח ע"ב; ירוש' סוטה פ"א ה"י; יז ע"ג; ספרי במדבר, מהדורת איש שלום (ניו יורק, תש"ח), בהעלתך פב, כא, א; שהש"ר על פסוק ב: יב.

91 מכילתא שירתא, מהדורת לויטערבאך (פילדלפיה, 1949) כרך ב, עמ' 24 ואילך.

92 על ענין המן ראה שמ' טז: ד ואילך; במ' יא: ו־ט; תה' עח: כד ואילך; השווה מכילתא ויסע שם, עמ' 114 ואילך, ויומא עה ע"ב ואילך. ועיין ג"כ ספרי במדבר, בהעלתך פח, כד, א ואילך.

הדור ההוא לחיות חיים נצחיים[93] כמו אדם הראשון קודם שחטא כי פסקה הזוהמא ונשארו משכילים בפועל באמרם ז"ל ישראל שעמדו על הר סיני פסקה זוהמתן[94]. לולי כי המרו את רוחו והוסר העדי העליון מעליהם. ומ"מ לאהבת ה' ית' את עמו ישראל צווה בעשיית המשכן[95] אשר בהקמתו הוקם המשכן העליון עמו ונתקשרו התחתונים עם העליונים ובאמצעות הכלים הקדושים והמשר־תים הטהורי' והקרבנות ושאר העבודות תשרה שכינה בתוכם[96] ועדין לא נשלמה כוונתו ית' עד באם אל ארץ הקדושה אוה למושב לו[97] ששם עקר עשיית המצות באמרם ז"ל[98], ירושלים שלמטה מכוונת כנגד ירושלים שלמעלה ונבנה בית המקדש ע"י שלמה המלך ולהיות בנינו ע"י בשר ודם לא היה לו קיום ועמידה וכן בית שני. ואף לעתיד לבא במהרה בימינו יהיה בנייתו ע"י ה' ית' באמרו[99] מקדש ה' כוננו ידיך וכן כתוב[100] בונה ירושלים ה' ולכן יהיה תמידי ונצחי אין לו הפסק עד סוף הדורות ואז תשלם כוונתו ית' כי יהיה קשר אמיץ וחזק בין העליונים והתחתונים ומלאה הארץ דיעה את ה'[101] ולא יהיה מקום ואחיזה לשלוט על הנשמה וכלם ידעו אותו למקטנם ועד גדולם[102]: הנה מה שעלה בידינו מכל מאמרנו זה הוא כי האדם הצדיק אשר יקיים התורה מצות עשה ולא תעשה וישתמש בכל הרגשותיו ואבריו לעבודתו ית' הוא נעשה בסיס למרכבה העליונה והגוף ההוא מתלבש לבוש עליון מאור פני מלך חיים ועליו אמ' רז"ל גדולים צדיקים יותר ממלאכי השרת כי המלאכים לא ייוחס להם תאוות החטא להיותם בלתי בעלי חמר ואף כי אינם פשוטי' בתכלית הפשיטות כמו ה' ית'. ולפי חכמי האמת[103] איזה מן חמר דק יש להם אינו ממין החמר שלנו המושך האדם אחר התאוות. ואם באים בעולם הזה בשליחותו ית' לפעמים יעברו על דברו כמו המלאכים שבאו להפוך את סדום[104] שלפי שגלו סודו של הקב"ה ואמ' כי משחיתים אנחנו נדחו ממחיצתם קל"ח שנים כמו שבא לרז"ל[105]. אבל כשהם עומדי' בעולם

93 עיין שבת נה ע"ב; בר"ר ט: ה; כא: ג, ד; וי"ר כז: ד; ספרא, מהדורת ווייס (ניו יורק, תש"ז), ויקרא כ, כז, א.

94 ראה שבת קמו ע"א; השווה גינצבורג *Legends*, הנ"ל כרך א עמ' 40, 72-73, 78.

95 עיין שמ' כה ואילך, מ ואילך; במ' ז ואילך.

96 השווה במ"ר יב: ג, טו; יג: ב; הכוזרי ג, כג, עמ' 170.

97 תה' קלב: יג; ועיין תנחומא פקודי, מהדורת באבער (ניו יורק, תש"ו) א, דף סג ע"ב ואילך.

98 השווה תענית ה ע"א; ירוש' ברכות פ"ד ה"א; ח ע"ג; בר"ר נה: ז, ועוד.

99 שמ' טו: יז; ועיין מכילתא שירתא מהד' לויטערבאך כרך ב, עמ' 79.

100 תה' קמז: ב; השווה מדרש תהילים, מהדורת באבער (ניו יורק, תש"ח) קמז, רסט ע"א ואילך.

101 ע"פ ישׁ' יא: ט.

102 ע"פ יר' לא:לג.

103 כלומר, חכמי הסוד והקבלה. ראה 'כתר מלכות' לאבן גבירול, כה, עמ' 271.

104 ע"פ בר' יט: יג.

105 בר"ר נ: ט.

העליון אינם מוכנים לחטא. ולכן הצדיק שהוא בעולם הזה מוסת ומודח מהגברת החמר ובאמצעות התורה יגביר עליו הנשמה הטהורה ויתדבק בשכינה ודאי כי הוא במעלה יותר מהמלאכים ולזה נתקנאו מלאכי השרת כשבא משה לקבל התורה ואמרו מה לילוד אשה ביננו [106] והשיב להם תשובה נצחת [107] ואמרו מה אדיר שמך בכל הארץ [108] ואלו הנה הודך על השמים לא כתיב וידוע כי לא יתקנא שום אדם במי שהוא פחות המעלה ממנו אבל יתקנא במי שהוא גדול. וזאת הקנאה במלאכים היא על דרך העברה כי אינה המעלות נפשיי מכח [קיג, ב] המתעורר כמו שבא הענין באנשים אבל היה נראה להם שהאדם למה שהוא בעל חמר לא היה ראוי לצאת המדרגה העליונה וראו שהתורה היא כלי ואמצעי להביא האנשים למעלה גדולה יותר מהם לזה קראו אותה קנאה אבל אינה כמו קנאת איש מרעהו. ומי שהוא על המדרגה הזאת כבר שב להיות כלו רוחני ואלקי ואפי' בהיותו בחיי העולם הזה הוא במעלה עליונה וכל העליונים נשמעים אליו כמו שהיו עושים הנביאים. וגם חכמי ישראל אחרי הפסק הנבואה לגודל הדבקות שהיה להם עם ה' ית' והיו מחיי מתים וממיתים פתאום כפי הצורך מהפכים טבעי וסדרי העולם כי הואיל והם דבקים בה' ית' רצון יראיו יעשה [109] ועל אלו אמרו גדולים צדיקים יותר ממלאכי השרת. ואמ' עתידים צדיקים שיאמר עליהם קדוש [110] שנ' קדוש יאמר לו [111]. ואמ' עוד על מלך המשיח במהרה יגלה ירום מאברהם ונשא ממשה וגבה ממלאכי השרת [112]. ואמ' גבורי כח לעשות רצונו אלו צדיקים שכובשים את יצרם [113] שגדולים יותר ממלאכי השרת ואמנם חכמי המחקר כי לא נתגלו אליהם בטוחות החכמה האלקית והתורה הקדושה לא יאמינו כי אם הדברי[7] הנודעים באמצעות החושים והואיל ולא ידעו מקורות נשמות וההפרש שיש בין מחצב נשמות ישראל לשאר האמות מכחישיה לא יאמינו ג"כ במשפטי התורה וחקותיה אשר היא המביאה אל הדבוק האמתי ולא יעלה על לבם שום שכר ועונש רק השאר המושכלות בשכל הפועל וכל אלו הם בדויים וזייופים אין ראוי לקבלם לכל בעל דת משה ע"ה: אך להאמין ולדעת כי בקיים האדם התורה ומצותיה ונעשית לו סם חיים נצחיים [114] כי היא היא מזון הנפש כמו הלחם והיין הם מזונות הגוף ויתעלה במדרגת העליונים לאור כאור פני מלך ווזכים לראות באספקלריא המאירה [115] ועליהם אמ' רז"ל [116]

106 עיין שבת פח ע"ב ואילך.
107 השווה סנהדרין קה, ע"א; קח ע"ב.
108 תה' ח: ב, י. 109 ע"פ תה' קמח: יט.
110 ב"ב עה ע"ב. 111 יש' ד: ג.
112 תנחומא תולדות כ, דף ע; ילקוט ישעיהו רמז תעו.
113 השווה אבות ד: ג.
114 השווה יומא עב ע"ב; תענית ז ע"א.
115 השווה וי"ר א: יד; יבמות מט ע"ב, ועוד הרבה מקומות.
116 סוכה מה ע"ב; סנהדרין צז ע"ב; בר"ר לה: ב; פסיקתא דרב כהנא, מהדורת באבער (ניו יורק, תש"ט), בשלח, פח, א.

לא פחות עלמא מלו׳ צדיקים בכל דור ודור ואותם דעיילי בלא בר הם מעטים ועליהם אמ׳ ראיתי בני עליה והם מועטים והפרות אוכלים בעה״ז משומר לעולם הבא[117] ועליו נאמ׳ עין לא ראתה אלקים זולתך[118]. ואף לדעת קצת מחכמי המחקר[119] שהשכל היולי יתדבק בשכל הפועל בהיותו משותף בחמר יוציא מזה ק״ו. והוא אם בהיות נפש האדם מעורבת בחמר שהוא מסך מבדיל אל ההשגה העליונה הוא מתאחד עם השכל הפועל. כ״ש וכ״ש אלף פעמים שאחרי ההפרדה מהחמר שהעלם למעלה יותר עליונה אין ערוך אליה ובין ההשגה הראשונה. וכ״ש לדעת חכמינו ז״ל המעלים ענין הנשמה יותר ויותר אלף פעמים שאם זרחת בעולם הזה תעלה עוד להשיג למעלה מכל השכלים. ואם לא שראינו בעינינו הנפלאות הגדולות שעושים הצדיקים ומשנים כל ענייני הטבע כרצונם היינו אומרי׳ כי מה שאמ׳ גדולים צדיקים יותר ממלאכי [קיד,א] השרת הוא אחרי הפרד נשמותם מגופם כי אז תעלה למקום עליון נשגב תחת כסא הכבוד. אבל בראותנו גודל כחם אף בעה״ז נדע בודאי כי אפי׳ בעה״ז הם גדולים יותר ממלאכי השרת. וזהו דעת הרב הגדול ר׳ יצחק ז׳ שם טוב ז״ל בפירוש שלו על ס׳ המורה וז״ל[120]. אלא שהרב לא ראה דעת חכמי האמת כי היא באה על דעתם להשלים עצמה בתורה ובמצוה ובעבור זה הצדיק מדרגתו למעלה מהמלאך ע״כ. וכן כתב רב׳ בחיי בפי׳ התורה פרש׳ צו[121] : וזהו אמרם במדרש[122] הקב״ה מושל בעולם ומי מושל בו צדיק שנ׳ צדיק מושל יראת אלקים[123]. כיצד כל מה שהקב״ה עושה הצדיקי׳ עושים וכו׳ : ובאלה הדברים רבה אמ׳[124]. א״ר אבא לעתיד לבא מחיצתן שלצדיקי׳ להיות לפני׳ ממלאכי השרת והם שואלים להם מה הלכות חדש הקב״ה היום. א״ר לוי בר חנינא אל תתמה אף בעה״ז היתה מחיצתן לפני׳ ממלאכי השרת שנ׳[125] וריוויה די רביעיא דמה לבר אלקין שהיו לפנים מהמלאך והוא מכבה לפניה האש : זהו מה שראיתיהו מספיק לעת עתה בזה הדרוש ובאמת כי היה עוד ראוי להרחיב הדברים ולבאר דברים נעלמים. אבל הזמן לוחץ אותי לשלוח התשובה לרבו אספיק בזה: וגם כי

117 ע״פ פאה א: א.

118 יש׳ סד:יג. השווה ברכות לד ע״ב.

119 כגון קרשקש, אור ה׳ א, ב. השווה מורה נבוכים א, סח; ג, ט.

120 ר׳ יצחק, אחיו של ר׳ יוסף אבן שם טוב (מחבר פירוש למורה נבוכים שנדפס בספרים שלנו) חיבר פירוש למורה שעדיין נמצא בכתב יד British Museum Or. 1388. עיין : Harry A. Wolfson *Studies in Jewish Bibliography* (New York, 1929), עמ׳ 279 ובפרט עמ׳ 289.

121 וכן כותב בחיי על המלה 'עולה' בפירושו לפרשת צו (ניו יורק, תש״ה), דף ו ע״א: 'על מוקדה על המזבח בא לבאר על מעלת הנפש המשכלת שהיא עולה על מעלת הגלגלים ועל מעלת המלאכים' וגומר עם המאמר: 'גדולים צדיקים ממלאכים'.

122 מועד קטן טז ע״ב.

123 שמ״ב כג: ג.

124 דב״ר א: יב; בר״ר כא: א; השווה ירוש׳ שבת פ״ו ה״א; ח, ע״ד; במ״ר כ: כ; נדרים לב ע״א.

125 דנ׳ ג: כה (ושם הגירסא 'ורוה').

במאמר מנחת קנאות הרחבתי מאוד הדבור בענין הנפש והשארותה ועולם הנשמות ועה"ב ותחיית המתים[126]. והבאתי שם דעות רבות על זה הדרוש ומי שיגיע לידו ירווה צמאו מהם כיד ה' הטובה[127]. זולתי באתי להחזיק דברי פי חכם אשר שלחת אלי כי גדולים צדיקים יותר ממלאכי השרת וכן הוא האמת: אף ראוי לדעת מי הוא הנק' צדיק לרז"ל אף שהכתוב אמ' ועמך כלם צדיקי'[128]. יש מדרגות רבות חלוקות זו מזו כמו שאמ' רז"ל עתיד ה' ית' לעשות מחול לצדיקי' לעתיד לבא וכל א' נכוה מחופתו שלחבירו[129]. והצדיקים הגמורי' הם בקדושה עליונה יותר מהמלאכים. וזהו אמרם ז"ל במדרש[130] על פסוק והתקדשתם והייתם קדושים[131]. והביאו משל לבעל הבית שהיה לו מרתף של יין והושיב בו לשמרו שכורים ונזירים. וכל השכר לשכורים ששמרו היין ולא שתו ממנו כי הנזירים הם רגילים שלא לשתות יין אבל השכורי' שהשיבו את טבעם לנזירות ראוי להיות שכרם כפול ועל זה אמ'[132] ישראל שיצר הרע מצוי בה נאמר בהם שתי קדושות והתקדשתם והייתם קדושים. מלאכי השרת שאין יצר הרע בהם נאמר קדושה אחת שנאמר ובמאמר קדישין שאלתא[133]:

החקירה השנית היא אם השמים נבראו לתכלית האדם אם לא: כבר אמרתי למעלה בתחלת המאמר כי מי שיביט בעין שכלו ובכור הבחינה כמעט הם סובבים על קוטב א'. כי אם הנחנו שמעלת האדם [קיד, ב] השלם גבוהה ונשגבה אף על העליונים הנה בודאי השמים וכל העולם נברא בשבילו. וכמו שבאו חלופי הדעות בדרוש הראשון לחלופי ההנחות כן יבאו בזה הדרוש השני ויותר. כי לפי חכמי המחקר[134] אשר לא יודו בבריאת יש מאין לא יודו שנמצאו הגלגלים לתכלית השפלים. כי הבריאה מורה על רצון ותכלית נמשך מהרצון ואם אין רצון אין תכלית. ומה גם עתה אם האדם הפרטי בעיניהם הוא שפל הערך אין לבקש תכלית למציאותו כי איך יהיה דבר חשוב סבה תכליתית לדבר פחות ממנו, ואיך יכנע הזולל ליקר. ובהניחם הקדמה מפורסמת שכל מה שהוא לפני התכלית הוא פחות מהתכלית א"כ אלו היתה הסבה תכליתית לגרמים השמימיי' האדם היה האדם יותר חשוב מהם. והר"ם ז"ל בס' המורה חלק ג' פ' י"ד[135]

126 עיין 'מנחת קנאות' עמ' 29 ואילך.
127 השווה יח' ז: ט; ח: יח; נח' ב: ח.
128 יש' ס: כא.
129 תענית לא ע"א; ירוש' מגילה פ"ב ה"ג; ג ע"ב; ירוש' מ"ק פ"ג ה"ז; פג ע"ב; וי"ר יא: ט; שהש"ר א: ג.
130 וי"ר כד: ח.
131 וי' כ: ז.
132 בר"ר מח: יא; השווה וי"ר כד: ח.
133 דנ' ד: יד. הגירסא אצלנו 'ומאמר'. עיין אבות דרבי נתן נוסחא ב', פרק כו, כח, א; והשווה פרק מד, סב, ב. לפי חז"ל אין יצר הרע אצל המלאכים. עיין בר"ר מח: יא, ושבת פט, ע"א.
134 השווה מורה נבוכים חלק א, עא, עד, עה; חלק ב, יג.
135 מורה נבוכים ג, יד. והשווה אבן עזרא, פירושו לבר' א: א. שניהם מורים כנגד המסורת המקובלת שהכל נברא למען האדם ('בשבילי נברא העולם', וכדומה). אבל הרמב"ן עומד כנגדם והולך בעקבות המסורת. עיין פירושו לבר' א: א.

נמשך אל זה הדעת שאין לבקש ולומר שהגלגלים נמצאו בשביל האדם אף שהוא סתר כל ראיות ודעות מאמיני הקדמות. מ״מ בזה הדבר לקח לו דרך החוקרי׳ וזו שאין ראוי להאמין בשום פנים שהגלגלים וכ״ש השכלים יהיה מציאותם בשביל האדם וזה לפי ערך גדולתם בנמצאים ופחיתות האדם אף שהוא הנכבד שבתחתונים. אך שם פשרה ביניהם ואמר כי אלו אמרנו שתכלית הגלגלים היה למציאת איש פרטי או אנשים רבים זה היה שקר. אבל בהיותו[136] חושבים שתכלית הנהגת מין האדם זאת הרחקה להיות תכלית מציאותם אנשי מינים אשר אין תכלית למספרם לעולם והביא המשל מהאומן שעושה אלף דברי׳ כלי ברזל לעשות מחט א׳ קטן ואין תכלית על אותו המחט בלבד, אבל על דברים רבים ממחטי׳. וכן יהיה תכלית הגלגלים המשך ההוייה והפסד ותכלית ההוייה וההפסד מציאות מין האדם. והפלוסוף מצא תרוץ ואמר שזה היה אמת אם לא היה חלוק בין הגלגלים ואישי המינים ההווים ונפסדים אלא כגודל וקוטן אבל יש הפרש ממעלת העצם שזהו עצם ספירי׳[137] וזה מורכב מעבירות ועפרירות[138] לכן רחוק מאד לחשוב שיהיה המעולה כלי למציאות הפחות ממנו. אמנם כפי הנראה מדברי רז״ל הוא שהעולם נברא לתכלית האדם השלם. אמ׳ בב״ר[139] אלה תולדות השמים והארץ בהבראם[140]. א״ר יהושע בן קרחא בזכות אברהם. ור׳ עזרייה מסייעא ליה אתה הוא ה׳ האלקי׳ אשר בחרת באברם וגו׳[141] כל האונקי הזה בשביל מה בשביל אשר בחרת באברם[142]. וכן אמ׳[143] מחשבתן של ישראל קדמה לעולם וראשון המחשבה סוף המעשה[144] ולכן היה האדם סוף היצורי׳ ואמ׳ עליו והנה טוב מאוד בהפוך אותיות אדם[145]. וכן אמ׳[146] בראשית בזכות משה שנק׳ ראשית שנ׳ וירא ראשית לו ומאמרי׳ רבים אחרי׳ יורו על היות בריאת העולם לצורך האדם השלם[147] אמר אותו החכם[148] ברוך שברא כל אלו לשמשני ואני נבראתי לשמש את קוני וכל זהו כאשר נורה שהאיש הצדיק הגמור מעלתו גדולה על [קטו, א] שאר הנבראים להיותו מתדבק ומתייחד בה׳ ית׳ ויהלל אותו תכלית ההלול אשר לזה התכלית

136 צריך לגרוס: בהיותנו.
137 השווה מורה נבוכים ב, יט.
138 עפרירות = עפרורית.
139 בר״ר א: ז; יב: ב, ט.
140 בר׳ ב: ד.
141 נח׳ ט: ז.
142 בר״ר יב: ט. השווה סנהדרין צח ע״ב; חולין פט ע״א; ברכות סא ע״ב.
143 בר״ר א: ד.
144 השווה הכוזרי ג, עג, עמ׳ 213. והשווה ג״כ את השורה מ׳לכה דודי׳: ׳סוף מעשה במחשבה תחילה׳.
145 בר״ר ח: ה (לבראשית א: לא).
146 עיין חולין פט ע״א; סנהדרין צח ע״ב; ברכות סא ע״ב; ספרי דברים וזאת הברכה, שנה, דף קמז, עמ׳ א (לדברים לג: כא).
147 ראה, למשל, יומא לח ע״ב.
148 השווה ברכות נח ע״א.

נברא המציאות באמרם ז"ל בב"ר[149] השמים מספרים כבוד אל[150] כל מה שברא הקב"ה ברא לשמו שיהללוהו. וכן ישעיה אמ' כל הנקרא בשמי וגו'[151]. ושלמה צווה ואמ' כל פעל ה' למענהו[152] כי אלו המאמרי' יורו כי התכלית המעולה שבנבראים הוא הלול ה' ית' ולהתענג מזיו כבודו ממה שישיג מהודו היקר. וזה האוצר הגדול אשר אין ערוך אליו נתן אל האומה הקדושה באמצעות התורה והמצות. א"כ להיותו עולה על כל שאר הנבראים לא יפול קושי לומר שנבראו השמים בשביל האדם השלם ובא האות והמופת כי הצדיקי' עושים מהשמים בעת הצורך כחפצם ורצונם כמו שעשה יהושע בגבעון[153] ושוב השמש אחורנית לחזקיהו[154] וכן שאר ענייני הטבע הנכנעים לפי צורך השעה יוצאים מסדורם הטבעי וזהו התנאי שהתנה ה' ית' במעשה בראשית המפורסם לרז"ל[155]. ואם לא היה עמוד התורה השומרי' אותה לא היה העולם עומד באמרם ז"ל עד שלא נתנה תורה היה העולם מתמוטט כיון שנתנה תורה עמד על עמדו[156]. ואמ' עוד הביבין ישראל שנתן להם כלי חמדה שבו נברא העולם וכו'[157]. וכל זה לפי שלהיות האדם מטבעו בעל הפסד אם לא היה דבר המקשר בינו ובין העליונים יהיה נשאר על טבעו בעל הפסד הן מצד חמרו ומצד צורתו. ואנחנו נראה והחוש מעיד כי בכל הדרכים שיש בהם קשר ודבוק יעמדו על עמדם ובהפרד הקשר ההוא יתפרדו זה מזה כמו הלחות השרשי הנמצא בצמחים הוא מגדל ומעמיד הצמח ההוא והוא מקשר כל חלקיו יחד וכאשר יתייבש אותו הלחות יתפרדו כל חלקי הצמח וילך אל ההפסד[158]. וכן בב"ח האור הקטורי אשר בלב והוא הרוח החייוני היוצא ממבחר הדם מעמיד ומקשר כל חלקי הב"ח ובהפרד ממנו האור ההוא יתפרדו כל חלקיו וילך אל ההפסד[159]. כן הענין בתורה הקדושה אשר קדמה למציאות העולם[160] היא המקשרת קשר חזק ודבוק אמיץ בין האל ית' שאין לו התחלה וגוף ובין האדם שהוא בעל תכלית וזאת היא התורה המקנה שלמות

149 בר"ר ה : א.
150 תה' יט: ב.
151 יש' מג: ז.
152 מש' טז: ד. השווה תוספתא יומא ב: ה, מהדורת ליברמן (ניו יורק, תשכ"ב) עמ' 231 ואילך; יומא לח, ע"א; שהש"ר יז: א; מדרש תהילים יט, פא, ב ואילך.
153 עיין יהושע י : יב.
154 עיין מל"ב כ : י; יש' לח : ח.
155 בר"ר א: ד; השווה אבות ה: ט ופסחים נד ע"א, על הנסים שהוכנו כבר ששת ימי בראשית.
156 שמ"ר כט: ז; פרקי דרבי אליעזר מא, מהדורת רד"ל (ניו יורק, תש"ו), צז ע"א ואילך; שבת פח ע"א; עבודה זרה ג ע"א; מכילתא בחודש מהד' לויטערבאך כרך ב, עמ' 233.
157 אבות ג: יד.
158 השווה 'מנחת קנאות' עמ' 76 ואילך.
159 השווה מורה נבוכים א, עב; הכוזרי ה, יב, עמ' 292 ואילך.
160 על קדמות התורה ראה, בר"ר [א, ד, מהדו' תיאודור־אלבק עמ' 6 וש"נ].

נצחי באמצעות ההשכלה בה והמעשים הנרצים מאתו ית׳ וקושרים התחתונים עם העליונים ומורידים השפע העליון מעולם האצילות על השכלים ומהם לגלגלים ומהם לעולם התחתון. ולזה צוה הוא ית׳ במצות התורה שהם כלים ואמצעים להגיע אל המעלה העליונה ולהתקשר עם העליונים ואמ׳ חיים כלכם היום[161]. ואמ׳ שלשה נק׳ חיים תורה צדיקים ארץ ישראל[162] לפי שהחיים אמתיים התלוים בתורה מגיעים לישראל ולצדיקים שבהם ובארץ הקדושה כי שם צוה את הברכה חיים עד העולם: והוא ית׳ שצום הוא יודע שעורם ומשקלם וזמנם. ולא נתחכם למצא טעם להם כי ההתחכמות והסברא בתורה איננו מביא אל רצון ה׳ ית׳ ולא יוכל האדם להתקרב אליו ית׳ כי אם במצותיו כאשר כתב בעל ספר [קטו, ב] הכוזרי בספרו הנכבד ח״ג[163] לפי שאין שכלו מגיע אליהם וכמה מצות יש שהם רחוקים מן ההיקש והם האמצעים להדבק בעמו האור האלקי ואף בדברים הטבעיי׳ יש ויש כמה דברי׳ אשר לא נוכל לפי הטבע לדעת סבתם כמו הברזל שימשוך אבן המגני״טאס היש מכם בעולם שידע סבת זה[164]. אבל רואים אנחנו במופת חותך והחוש מעיד כי הדבר כן. כן הענין במצות התורה ראינו בעינים שכל עוד שאנו שומרי׳ אותה כראוי חל עלינו האור האלקי והשפע העליון. וכאשר נתן כתף סוררת נפסק מעלינו הדבוק והקשר האלקי. ולכן יצדק אמרנו שהשמים נבראו בשביל האדם השלם הואיל ועל ידו מתקשרים התחתונים עם העליונים וכמעט שאומר שהעליונים עצמם מתאחדים יחוד גמור באמרם ז״ל שכינה בישראל צורך גבוה[165] ואמר הכתוב ומה תעשה לשמך הגדול[166]. וזהו אמרם בשביל ישראל שנקראו ראשית[167] שנ׳ קדש ישראל לה׳ ראשית תבואתו[168]. ואם לא היו ישראל המוציאים את התורה מן הכח אל הפעל לא היה נברא העולם באמרם ז״ל אם אתם מקבלים התורה מוטב ואם לאו אחזיר העולם לתהו ובהו[169]. לפי שע״י ישראל נודעה גדולת ה׳ ורוממותו שהוא תכלית המציאות הנמצאים וקושרים ומיחדים כל העולמות התחתון בעליון וכן כתב הרב ר׳ אברהם סב״ע

161 דב׳ ד: ד.

162 השווה אבות דרבי נתן לד, נב ע״א.

163 ראה הכוזרי ג, כג, עמ׳ 171 ואילך, וכן ג, נג, עמ׳ 198.

164 עיין מורה נבוכים ב, יב.

165 האימרה הזאת נמצאת אצל חכמי הסוד ומביעה רעיון שנעשה לראש פינה של חכמת הקבלה. ראה, למשל, פירוש הרמב״ן לשמות כט: מו. לפי ד״ר אברהם יהושע השל, הרעיון הזה כבר נמצא בספרות חז״ל ונובע משיטתו של ר׳ עקיבא. עיין ספרו 'תורה מן השמים באספקלריה של הדורות' (לונדון—ניו־יורק, תשכ״ב), כרך א, עמ׳ 64־80 והמקורות שם. אני אסיר תודה לד״ר השל על ההערה הזאת.

166 יהושע ז: ט.

167 עיין בר״ר א: ד; תנחומא בראשית ג, א, ב; אותיות דרבי עקיבא, 'אוצר מדרשים', אות ב, עמ׳ 411.

168 יר׳ ב: ג.

169 שבת פח ע״א; דב״ר ח: ה; רות רבה פתיחה א: א, ועוד הרבה מקומות.

ז"ל בס' צרור המור פרשת בראשית[170], וכן מה שאמ' בזכות משה שנק' ראשית הולך על זה הדרך[171]. כי להיות מרע"ה מבחר היצורי' ועלה למעלה עליונה יותר מכל האנשים עד שאמר עליו הכתוב ומשה עלה אל האלקי'[172] ואמ' רז"ל[173] כי שאר האנשים מי זוכה למעלת העושר או למעלת המלוכה אבל מרע"ה זכה להתקרב אל ה' ית' לא נשאר לו שער סתום ונעול זולת אחד שהוא השגת עצמותו ית'[174]: א"כ נוכל לומר כי כל העולם נברא בשבילו והנה מעלתו היתה למעלה מכל המלאכים. אמ' במדרש[175] וידבר אליו ולא למלאכי השרת שהיו שם מגיד הכתוב שהיה יוצא הקול מפי הב"ה כמין סילון לתוך אזנו של משה והמלאכים היו באמצע ולא היו שומעים וכן הוא אומר ירעם אל בקולו נפלאות[176]. וכן מה שאמ' בזכות אברהם לפי שהיה ראש למיחדי ה' ולהודיע אלקותו. א"כ כל העולם נברא בשבילו. סוף דבר מכל מה שיראה מדברי רז"ל הוא כי תכלית מציאות העולם הזה הוא בשביל האדם השלם ולזה אמ' בבראשית רבה[177] רבי חוניו בשם ר' שמואל אומר מחשבתן שלישראל קדמה לכל דבר לפי שישראל הם הסגולה מכל העמים. ובהם נראה האור האלקי יותר משאר בני העולם כמו הלב שיראה בו הרוח החייוני יותר משאר האיברי' כן הענין בישראל[178]. והאיש השלם הצדיק הוא סגולת הסגולה ועל ידו יופיע ויתגלה השפע העליון: ולמען קרב הדברי' אצל השכל אביא משל ומנין על זה הדרוש[179]: והוא איש אשר יש לו פרדס ושדה נאה מוכן ליטע בו כל הפירות נחמדי' [קיו, א] וטובים. ואחרי אשר עזק ועדר השדה ועשה לו שאר הדברי' הצריכים כמו בנין החומה והגדרי' ושאר העניינים באחרונה נטע בו אילן א' נושא פרי נחמד למראה וטוב למאכל[180]. וזה האילן נשא את פריו. אמנם כלם לא באו אל ההצלחה כי קצתם נתעפשו

170 צרור המור (ווארשה, 1879) ב, א, וז"ל: 'להורות על מעלת ישראל שכל העולם לא נברא אלא בשבילם', וכו'.

171 עיין בר"ר יב: ב, ט; השווה סנהדרין צח ע"ב וחולין פט ע"א.

172 שמ' יט: ג.

173 השווה נדרים לח, ע"א; פסיקתא רבתי ה, כד, ע"ב. ראה גינצבורג, *Legends*, כרך ג' עמ' 134-141 והמקורות שם.

174 ע"פ שמ' לג: יב-כב.

175 פסיקתא רבתי, מהדורת מרגליות—ליינער (ניו יורק, תשי"ט), ה, כט ע"א.

176 איוב לז: ה.

177 בר"ר א: ד.

178 השווה הכוזרי ב, לו, עמ' 102, וז"ל: 'לישראל באמות פלב באברים, הוא רב חליים מכלם ורב בריאות מכלם'. על 'כוח חיוני' ראה הכוזרי ה, יב, עמ' 292 ואילך. על ענין ישראל כסגולת העמים ראה שמ' יט: ג ואילך; מכילתא בחדש כרך ב' עמ' 204; הכוזרי א, כז, צה עמ' 21, 46 ואילך; מורה נבוכים ג, כב-כג; רמב"ן 'תורת האדם', מהדורת שעוועל עמ' שז ופירושו לאיוב לג: י; לו: ז; 'מנחת קנאות' עמ' 86. שם מדובר ג"כ על איש הסגולות שראוי להשפעת השם.

179 משל דומה לזה נמצא בויקרא רבה כג: ג.

180 השווה בר' ב: ט.

וקצתם נפלו לארץ קודם בשולם. נשאר בו פרי אחד דבוק וקשור עם נופי האילן ונתבשל כל צרכו ונגמר ובא לידי הצלחה. הנה באמת כל כוונת בעל הפרדס בכל העניני׳ שעשה בו היתה כדי להמציא אותו האילן אף שעל האמת הפרדס הוא סבת מציאות האילן שאם לא היה הקרקע לא היה צומח האילן ואילן סבה למציאות הפרי שאם לא היו שרשיו וענפיו לא היה נושא פרי וידע בעל הפרדס כי באילן ההוא יהיו פרות רבים אשר לא יצליחו כי אם מעוטם. ומ״מ תכלית כוונתו היא על אותו הפרי המעט שיבא לידי גמר הצלחה. ולזה אף שהאילן הוא סבה למציאות הפרי מ״מ מחשבתו היתה על אותו הפרי לבד. כן הדבר ממש ה׳ ית׳ המציא העולם ועשה בו כל התקונים כפי ידיעתו הנשגבה ונטע בו אילן א׳ שהוא המין האנושי וידע שמכל מין האנושי לא יבאו לידי הצלחה כי אם ישראל והצדיקים שבהם[181]. הנה באמת נאמר ודאי כי מחשבתן של ישראל קדמה לכל דבר והם העקר וכל שאר הדברי׳ המציאם בעבורם. ואמנם חכמי המחקר יודו בסבה תכלית כי לא ימצא שום דבר לבטלה באמרם ההקדמה מפורסמת האל והטבע לא יפעלו דבר לריק[182] אבל לא יודו שתכלית מציאות השמים יהיה בשביל האדם השלם כי אין אצלם שלמות נוסף איש על חבירו ולא ידעו הדבוק האלקי אשר יש בין עושי רצונו ובינו ית׳ אבל יאמרו כי תכלית מציאותם להתענג בעלתם ולהניע תנועתם אם יומיית ואם סבובית וזהו על צד הכוונה ראשונה ומהתנועות האלו ומן מרוצתם ימשכו פעולות התחתונים אבל לא יניחו כי עקר מציאותם בשביל התחתונים כי אם על צד הכוונה שנייה[183]: וגם אם נאמר שהגלגלים מצד החמר שלהם שהוא ספיריי וזך נברא בשביל האדם לא מצד צורתם וזה כי כאשר גזרה חכמתו ית׳ בריאת האדם שהוא השלם שבתחתונים מצד נפשו המשכלת ראתה להמציא חמר הגלגלים להשפיע על התחתונים כי אלו לא היתה בריאת האדם היו הגלגלים בלתי בעל חמר רק בעלי צורה נפרדת כמו השכלים אין בזה הרחקה[184]. ומ״מ יראה לי שלדעת מאמיני הקדמות לא יפול לומר ששום מהעליונים נמצאו בשביל התחתונים כי אין אצלם חדוש רצון המורה על הבריאה. אבל אנחנו בעלי התורה לא נצטרך לכל אלו הרחקי׳ רק לדעת ודאי כי המציאות נמצא בשביל האדם השלם באמרי המציאות רצו׳ השמים ומניעיהם כי כל תנועה צריכה ודאי למניע[185] והשלם על האמת אין צ״ל שנפשו עולה למעלה אבל גם חמרו וגופו [קיו, ב] העבוד באור פני מלך חיים יהפוך אותו לגשם ספיריי זך ובהיר יותר מהגלגלים לרוב ההדבקות אשר יש לו עם העליונים וזהו כי קרן

181 עיין הכוזרי א, סו־סט, עמ׳ 33.

182 השווה אריסטו *'On the Heavens'*, I, 4, עמ׳ 271a; *'Physics'*, II, 3 עמ׳ 195b; *'On the Soul'*, III, 9, עמ׳ 432b. השווה ג״כ מורה נבוכים ג, יג.

183 כל הקטע הזה לקוח מ׳מנחת קנאות׳, עמ׳ 20 ואילך.

184 עיין ׳מנחת קנאות׳, עמ׳ 34, 65, 95.

185 כאן לשון אריסטו. ראה *'Physics'* III, 192, 200b־202a; VII, 1, 241b; VIII, 6, 258b־260a; *'Metaphysics'* XII, 6, 1071b־1072a. וראה מורה נבוכים ב, הקדמה כה.

עור פני משה[186] ואמ' פני משה כפני חמה ופני יהושע כפני לבנה[187]. ואף כי יש לזה המאמר פירוש לחכמי האמת בדרך הנסתר[188]. מ"מ הדברים הם כפשוטם כי חל עליהם האור האלקי ובשרם שב כעצם השמים לטוהר אלא שמשה ע"ה היה יותר במעלה עליונה ואור פניו היה יותר מאיר ממה שהיו מאירים פני יהושע תלמידו. ואף חכמי ישראל בעת התבודדותם היה זורח עליהם האור האלקי העליון וכאלו גופם נהפך לגשם ספיריי מקבל ניצוצי המאורות. אמ' על ר' אליעזר הגדול בשעה שהיה דורש במעשה מרכבה היו פניו בוערות וקרונותיו בולטות וכן ר' אלעזר בן ערך וחביריו שהיתה האש מלהבת סביבותם לגודל הדבוק שהיה להם עם העליונים[189]. נראה א"כ שיש כח באיש השלם על האמת להפוך חמר גופו לחמר דק ספיריי כעצם השמים לטוהר ולכן נאמין כי יעמוד זמן מה בלתי אכילה ושתיה כי לא יצטרך הגוף ההוא להשיב הלחות תמורות מה שנתך ממנו ומשה ואליהו לעד[190]. והנה אנחנו רואים כי כל איש שתבא בלבו איזו שמחה נפלאה ירגיש בכחותיו חוזק ועוצם גדול ויצהילו פניו ויעמוד מבלי אכילה וכאלו אינו מזה העולם כי נכנסה בו נפש יתרה ויתהפך לאיש אחר כ"ש וכ"ש מי שנתדבק עם העליונים דבוק חזק ואמתי שהוא נהנה מזיו השכינה ולא יצטרך למזון גופני כל זמן שיעמוד באותו הדבוק וכל זה לפי שמהפכים גופם ובשרם החמרי לחמר זך ובהיר מוכן לקבל האור העליון[191] כמו שאמ' הכתוב לבי ובשרי ירננו אל אל חי[192] הפך הרשעים חשקועים בטיט הוות ובחמריות שמהפכים נפשם ושכלם לגוף עכור וחמר בהמי.

ואולי לזה כוונו ז"ל באמרם לא דיין לרשעים שאינם מהפכים מ"ה למ"ר אלא שמהפכים מ"ר למ"ה[193]. וזה כי בכח הבהמי אשר הוא בא מצד התעוררות החוש וההרגש הוא בא מכח מדת הדין שהיא התחלת ושרש לכל הכחות הגופניים ואמנם הנשמה העליונה והרוח האלקי בא מכח מדת רחמים. ולא די זה אלא שכמעט

186 ע"פ שמ' לד: כט־לה. ראה מורה נבוכים, פתיחה, וגם 'מנחת קנאות' עמ' 65.

187 ב"ב עה ע"א. ראה סעדיה גאון, אמונות ודעות, ט, ח.

188 עיין, למשל, בחיי על התורה, כי תשא לד: ל, מהדורת שעוועל (ירושלים, תשכ"ז), כרך ב' עמ' שס ואילך.

189 ראה חגיגה יד, ע"ב; השווה וי"ר טז: ד.

190 ע"פ שמ' לד: כח; מל"א יט: ח. השווה ג"כ ב"מ פו, ע"ב וסעדיה גאון, אמונות ודעות, ט, ה. כאן יחיאל הולך בעקבותיו של הרמב"ן, עיין 'תורת האדם' עמ' שד־שו (מהדורת שעוועל).

191 ראה 'תורת האדם'. עמ' רצט: 'שנתעלית נפשו על גופו עד שבטלו כוחותיו הגופיות והיה מלובש בכל שעה ברוח הקדש כאלו ראיתו ושמעותו בעין הנפש בלבד'. השווה מורה נבוכים ב, להּ־לו; ג, ט; עיין גם אצל הרמב"ם בהקדמתו לפרק חלק 'הקדמות לפירוש המשנה', נערך ע"י מ' רבינוביץ (ירושלים, תשכ"א), פרק ז, עמ' קמ־קמד, ובהקדמתו לאבות, שמונה פרקים, פרק ז, עמ' קצה־רא. וראה משנה תורה, יסודי התורה, ז, ו־ז. עיין ג"כ אצל השל, 'ההאמין הרמב"ם שזכה לנבואה ?' בספר היובל לכבוד ר' לוי גינצבורג (ניו יורק, תש"ו), חלק עברי, עמ' קנט־קפח.

192 תה' פד: ג.

193 בר"ר לג : ג; זוהר נשא קלו, ע"ב.

האיש אשר עלה אל המעלה הזאת אינו מת כשאר בני אדם ע״י פרוק היסודות והתכת הרוח החייוני אלא מגודל הדבקות נפשו מתחברת בעליונים ונק׳ אצל רז״ל נשיקה[194] וזהו בן זומא הציץ ומת[195]. ולכן אמ׳ יעקב אבינו לא מת[196] וכן משה רבינו לא מת אלא עלה ומשמש במרום ואף שנאמ׳ בו מיתה זהו אצלנו כי לגודל האבדה שאבדנו על העדרו מאתנו חשבנו כאלו מת[197]: ואלו האנשים הם עומדי׳ בקדושה עליונה בעה״ז שאף אחרי מותם אין גופם מקבל טומאה. ולזה נתעסקו הכהנים בקבורת [קיז, א] רבינו הקדוש ע״ה ואמ׳[198] יום שמת ר׳ בטלה כהונה כי לגודל קדושתם עדין תחופף על גופם הטהור נשמתם הקדושה אף אחרי מותם. וכבר יצאתי מכוונת הדרוש אלא שנמשכו דברי להודיע כי האיש השלם על האמת הוא תכלית היצירה וכל העולם נברא בשבילו: ואם נשאל זה הדבוק האלקי למה שם אותו ה׳ ית׳ באומה מיוחדת משאר העמים א״כ נראה עול וחמס להנהגתו הישרה כי הוא מטיב לכל ולמה באיש מיוחד כמו האבות ע״ה ומשה וזולתם יותר משאר האנשים: הנה תשובת זאת השאלה היא כמו למה הושם הרוח החייוני יותר בלב משאר האברים ולמה לא היו כל הב״ח משכילים מדברי׳[199]. אלא שכל שאר הב״ח הם כקליפה[200] והאדם ב״ח מדבר הוא הסגולה וישראל וקדושיה הם סגולת הסגולה ראויים לקבל האור העליון ולהדבק בכחות העליונות ושיחול עליהם השפע האלקי כמו שהאדם חל עליו נצוץ והשפעת השכל יותר משאר ב״ח ובא להם זה הדבוק לפי שהכינו עצמם לקבל התורה יותר מכל שאר האומות כמו שנתבאר בפסוק ה׳ מסיני בא וג׳[201]. וכן אמ׳ במ״ר פ׳ ויקרא[202] אמ׳ משה לפני הקב״ה ר״ש עולם משבעים אומות שבראת בעולם אי אתה מצוה אותי אלא על ישראל. א״ל שקבלו עליהם מלכותי ואמ׳ נעשה ונשמע[203]. ובפ׳ נשא אמ׳[204] ולמה בחר בהם הקב״ה לפי שכל האומות פסלו התורה ולא רצו לקבלה ולא בחרו בהקב״ה ובתורתו ולכן ראויי׳ הם לקבל השפע האלקי יותר משאר האומות ונתנה להם התורה הקדושה אשר היא גוף החכמה ומגמת פניה לקרב האדם אל האל ית׳ ונושאיה הם השלמים והצדיקי׳ שבישראל

194 השווה ב״ב יז, ע״א; דב״ר סוף יא; ספרי דברים, הברכה, שנז, קמט, ב; מורה נבוכים ג, נא.

195 ראה חגיגה יד, ע״ב.

196 ראה תענית ה, ע״ב.

197 עיין סוטה יג ע״ב; יוסיפוס, קדמוניות, ד, ח, מח; גינצבורג *Legends*, כרך ו עמ׳ 161 הערה 950 ואילך.

198 עיין כתובות קג, ע״ב; השווה ירוש׳ ברכות פ״ג, ה״א; ו, ע״א.

199 השווה הכוזרי א, יד, עמ׳ 78 ואילך; ה, יב, עמ׳ 292.

200 השווה מורה נבוכים א, עב.

201 דב׳ לג: ב.

202 וי״ר ב: ד.

203 עיין שמ׳ כד: ז.

204 במ״ר יד: י; השווה מכילתא בחודש כרך ב, עמ׳ 234 ואילך; ע״ז ב ע״ב; ספרי דברים הברכה, שמג, קמב, ב; פסיקתא דרב כהנא ב, יז, א; ה, מג, ב; לא, קצט, ב.

ועל ידה מתדבקים דבוק חזק ואמיץ וכ"ש וכ"ש בסגולת המקומות שהיא ארץ הקדושה[205] ששם יתראה הנצוץ האלקי יותר משאר העולם ואף שהיא חריבה היום בקדושתה עומדת לא תפרד ממנה השגחתו עליה וכבודו עליה יראה כ"ש וכ"ש בהיות בית המקדש קיים על מתכונתו עם העבודות המקשרות התחתונים עם העליונים. ולזה אנו מחכים משיח צדקנו שהוא יהיה האמצעי לחבר את האהל עליון ותחתון להיות אחד ויתקשרו דבוק חזק ואמיץ וכל העולם יהיה בשמחה נפלאה נפשיית ורוחניית אין ערוך אליה. וזה יהיה ע"י מלך המשיח שהוא חשוב שבחשובים כמו שדרשו עליו בפסוק ירום ונשא וגבה מאד[206]. ולכן יאמר שבשבילו נברא העולם כיון שהוא יהיה האמצעי לקשר התחתונים עם העליונים. וכן אמ' רז"ל ששמו של משיח הוא מהדברי' שקדמו לעולם[207]. מכל אלו הדברים נראה שתכלית המעולה והמצאת השמים ומניעיהם הוא בשביל התחתונים אשר עליהם יראה השפע האלקי באמרו השמים מספרים כבוד אל[208]. ואם במדרש[209] זפ"ה[210] כל פעל ה' למענהו ברא ענו לה' בתודה[211]. לפי שתכלית כוונת כל הנבראים לתת שבח והלול לשמו הגדול המעולה לאין קץ על כל הנמצאים כי במאמר פיו הוציאם מהאין אל היש וברוחו מעמידם[212]. ומכל הנבראים [קיז, ב] האדם הוא המעולה ומכל מין האדם ישראל וחסידיה הם הסגולה האמיתית המהללים אותו ומרוממים שמו הגדול ואפי' מלאכי השרת אין להם רשות לומר שירה עד שיפתחו ישראל שנ' ברן יחד ככבי בקר ויריעו כל בני אלקים[213]. ואף ב"ד שלמעלה אינם מסכימים אלא מה שעושים ב"ד של מטה כמו שדרשו רז"ל במדרש בענין קדוש החדש ועבור השנה[214] על פסוק אקרא לאלקי' עליון לאל גומר עלי[215] שה' יתּ' ובית דינו גומרי' מה שגומרי' ישראל למטה. ולזה אמ' נמלכו לעבר השנה למטה מעוברת למעלה פחותה מבת ג' שנים ויום אחד בתולותיה חוזרי' ג' שנים ויום א' אין בתולותיה חוזרי' וכ'[216]. וזהו כל הנקרא בשמי ולכבודי בראתיו וגו'[217].

205 השווה הכוזרי ב, ח, עמ' 74 ואילך ו־כב, עמ' 90 ואילך.
206 יש' נב: יג. עיין תנחומא תולדות כ, דף ע, א ובילקוט ישעיהו רמז תעו.
207 ראה, למשל, סנהדרין צח, ע"ב; ברכות סא, ע"ב; סדר אליהו רבה, מהדורת איש שלום (ירושלים, תש"ך), עמ' 160, ועוד מקומות.
208 תה' יט: ב.
209 מדרש תהילים יט דף פא, ב; ילקוט משלי תתקנג; יומא לח, ע"א.
210 זפ"ה = זה פירוש הפסוק. 211 מש' טז: ד; תה' קמז: ז.
212 ע"פ תה' לג: ו. השווה אבות ה: א על הפסוקים 'ויאמר אלהים' בבראשית א־ב.
213 איוב לח: ז. השווה מורה נבוכים ב, ה.
214 השווה חולין צא, ע"ב; סנהדרין י, ע"ב; מגילה ז, ע"א; ראש השנה כד, ע"א; ירוש' ברכות פ"ט ה"ח; יד, ע"ג; ספרי דברים האזינו שו, קלב, ב; מדרש תהילים נז, דף קמח, ב.
215 תה' נז: ג.
216 ירוש' כתובות פ"א ה"ב; כה, ע"ב. תודתי לידידי רבי מאיר רבינוביץ על המקור הזה.
217 יש' מג: ז. השווה אבות ו: יא.

כי ישראל הם הנק׳ בשמו של הקב״ה ובראם לכבודו וכן כל שאר הדברי׳ שיצר ועשה כלם הם לכבודו, אבל עליכם יתגלה הכבוד יותר משאר הנבראים כמו שיתגלה הרוח החייוני בלב יותר משאר האברים. ואלו באתי לכתוב כל מה שהביאו רז״ל במדרשיהם על מעלת הצדיקי׳ הנדבקים בו ית׳ לא יכילם ספר. אמ׳ במדרש הנעלם[218] פתח ר׳ אלעזר ואמר ואשים דברי בפיך ובצל ידי כיסיתיך[219]. תנינא כל בר נש דאשתדל באורייתא קב״ה חפייא עליה ושכינתא פרשא עליה גדפהא הה״ד ואשים דברי בפיך ובצל ידי כסיתיך ולא עוד אלא דהוא מקיים עלמא וקב״ה חדי עמיה כאלו נטע שמייא וארעא הה״ד לנטוע שמים וליסד ארץ ולאמר לציון עמי אתה[220]. מכאן אוליפיא דישראל אקרון בשמא דציון וכנסת ישראל אקרא בשמא דציון דכתי׳ ציון במשפט תפדה[221]: עוד שם. זכאין אינון דמשתדלי באורייתא דאינון עדיפי מנביא ועילא מנהון יתיר דאלין קיימי לעילא ואלין קיימי לתתא אנון דאמרין מלין ברוח הקדש קיימי לתתא מכולהו ועל דא זכאין אינון דמשתדלי באורייתא דאינון בדרגא עלאה יתיר על כלא ועל דא מאן דילעי באורייתא לא אצטרך לא לקרבנין ולא לעלוון דהא אורייתא עדיף מכלא וקשורא דמהימנותא ועל דא דרכיה דרכי נועם וכל נתיבותיה ש׳[222]. וכתיב שלום רב לאוהבי תורתך[223]. ובמקום אחר אמ׳[224] זכאין אינון ישראל דקב״ה אתרעי בהו מכל שאר עמין ומגו רחימותא די להון יהב להון אורייתא דקשוט למידע ארחא דמלכא קדישא וכל מאן דאשתדל באורייתא כאלו אשתדל ביה הקב״ה דאורייתא כלא שמא דקב״ה הוי ובגין כך מאן דאתעסק באורייתא אתעסק ביה בשמיה ומאן דאתרחק מאורייתא רחיק מקב״ה וכ׳: הנה כי בפירוש אמ׳ שהתורה היא האמצעית לקשר האדם עם בוראו ית׳ לא אמרו שיתדבק בגלגלי השמי׳ וגם לא במלאכים כי אם בו ית׳ וזהו שאמ׳ הכתוב[225] והתהלכתי בתוככם ולולי מפני יראת האריכות הייתי מביא כמה וכמה מדרשים להם ז״ל על זה ומפני זה אנחנו בעלי תורת משה ומחזיקי׳ בה עלינו להאמין כי השמים וכל צבאם נבראו לתכלית האדם השלם שיתדבק בבוראו ית׳ ולתת שבח [קיח, א] והודאה לשמו הגדול. ואם נשאל ונאמר מה בכך אם יפקדוהו ויהללוהו כל הברואים יחד לא יוסיף שלמות כי הוא שלם שבשלמים ואם לא יהיה נמצא זולתו לא ישיגהו שום חסרון כמו שהיה קודם המציאו הנמצאים. נשאר עלינו

218 הקטע הזה נמצא בזוהר גופא. עיין זוהר צו, מהדורת מרגליות (ירושלים, תשכ״ד), לה ואילך. הטכסט שיחיאל מצטט שונה במקצת מהטכסט המקובל.

219 יש׳ נא: טז.

220 יש׳ שם.

221 יש׳ א: כז.

222 מש׳ ג: יז.

223 תה׳ קיט: קסה.

224 השווה זוהר משפטים, קכד, ע״א; שמיני לו, ע״א; ואתחנן רסה, ע״ב; האזינו רצח, ע״ב. הטכסט של יחיאל שונה מן הטכסט שלנו.

225 וי׳ כו: יב.

להשיב שאין זה לתוספת שלמותו אבל לשלמותנו[226] באמרו ית' לטוב לנו כל הימים[227] הנה תשוב השאלה בעצמה ומהו תכלית מציאותנו בזה השלמות. יצטרך בהכרח שתהיה תשובת השאלה שכן רצה הוא ית'[228]. ואין לבקש סבה לרצונו, כי אלו היינו משיגים רצונו היינו משיגים עצם אמתותו כי רצונו ועצמותו הכל הם דבר א' לא יתוסף עליו דבר כלל[229]. זהו שנאמ' לאיוב החקר אלוק תמצא אם עד תכלית שדי תמצא[230]: ועל אלו החקירות הנשגבות אמ' רז"ל[231] אין שואלין מה למעלה ומה למטה וכו' כי שמים לרום וארץ לעומק ולב מלכים אין חקר[232]. ואין לו לאדם אלא להלך בתום לבבו כמו שאמ' הולך בתום ילך בטח[233]. ודוד מלך ישראל אמר יהי לבי תמים בחוקיך[234]:

והנה נשאתי פניך לדבר הזה[235] אף כי לא היה מחוקי ליכנס בין סלעי המחלוקות[236] מגדולי ישראל כי יראתי פן ירצצו גולגלתי[237] ביניהם או ישרפוני בהבל פיהם[238] מ"מ לאהבתך דרך העברה כתבתי הנראה בעיני ואיני אלא כצפור מצפצף כי לא למדתי חכמה[239]. ומה גם עתה כי צריכה שמעתתא יומא צלילא[240] לעלות במסילה דרך בית אל[241] ויגבהה וסבוני כדבורי'[242] כמה וכמה דברי' המונעים העיון האמתי באלו הדרושים אשר הם כבשונו של עולם[243]. מצורך שידע כבו' שאני עסוק בהשלמת מאמר א' חברתי בימים האלו קראתיהו מאמר חיי עולם[244] והוא מאמר קצר כפי האפשר יוכללו בו כל דיני הרבית להודיע הטעות המפורסמת והאשם הגדול שעושים האנשים בזמן הזה בגלילות האלו לתת כספם וזהבם בחנוייות ברבית קצוצה מן התורה והולכים בחשכה תחת אורה אין נגה להם[245] ונפלו כל העם בפח יוקשים[246] וגם הכהנים הנגשים[247].

226 השווה מורה נבוכים ג, יג.
227 דב' ו: כד.
228 השווה מורה נבוכים ג, יג.
229 השווה מורה נבוכים א, עה.
230 איוב יא: ז. השווה מורה נבוכים ג, כג.
231 עיין חגיגה ב, ע"א; יא, ע"ב; מגילה כה, ע"א ואילך.
232 משׁ' כה: ג. 233 משׁ' י: ט.
234 תה' קיט: פ.
235 ע"פ בר' יט: כא.
236 השווה ברכות לז, ע"א. תודתי לידידי פרופ' יצחק סגל על ההערה הזאת.
237 השווה שו' ט: נג. 238 השווה שבת פח, ע"ב.
239 ע"פ משׁ' ל: ג.
240 השווה מגילה כה, ע"ב. תודתי לפרופ' יצחק סגל על ההערה הזאת.
241 ע"פ שו' כ: לא; כא: יט.
242 ע"פ תהי' קיח: יב.
243 השווה חגיגה יג, ע"א.
244 עיין מהדורתי, חלק עברי, עמ' 5-11. לשונו לקוחה מהקדמתו ל'חיי עולם'.
245 ע"פ יש' נ: י. השווה תה' פב: ה.
246 ע"פ משׁ' ו: ה.
247 עיין שמ' יט: כב.

והבאתי ראיות ברורות לא יוכלו להכחישם כל מחזיק בתורת משה והראיתי הדרכים המותרים והאסורי׳ והוא רב התועלת מאד. ואני עתה סביב השלמת זה המאמר כי דעתי בע״ה בלכתי פירארה להדפיסו שם כדי לזכות את הרבים[248] אולי אשיב מעון רבים[249]. ולכן לא יכולתי להרחיב המאמר יותר מזה באלו הדרושים אשר שאלת ממני. ולפי דעתי בהם יוסר כל הספק שיפול בהם וישמע חכם ויוסף לקח[250]: ונוסף על זה כי אנחנו שלשים יום קודם הפסח וחל חובה להתעסק בענייני החג הבא לקראתנו לשלום[251]. וחשתי ולא התמהמהתי לשמור פקודיך[252] למען אוכל לשלחו לידך הרמה. ואל אלקי ישראל יאיר עינינו במאור תורתנו ויפקח עלינו עיני [קיח, ב] השגחתו לטוב לנו כל הימים[253] לחיותנו כיום הזה לגור באהלנו עולמים[254] עד בא הימים אשר נאמר לכו ונעלה אל הר ה׳ כי מציון תצא תורה ודבר ה׳ מירושלים[255]:

כה אמר הקטן והצעיר קרובך יחיאל נסי׳ בן לא״א כהר׳ שמואל ז״ל בן האשל הגדול האדיר והחזק כמהר״ר יחיאל ורם[256] ז״ל מפיסא. יום ה׳ ר״ח ניסן שי״ט ליצירה לפ״ק.

248 השווה אבות ה: יח.
249 ע״פ מל׳ ב: ו.
250 ע״פ משלי א: ה.
251 השווה פסחים ו, ע״א; מגילה כט, ע״ב; בכורות נז, ע״ב.
252 ע״פ תה׳ קיט: ס.
253 ע״פ דב׳ ו: כד.
254 ע״פ תה׳ סא: ה.
255 יש׳ ב: ג.
256 ורם = ויפק רצון מה׳. עיין מש׳ ח; לה, יח: כב.

# ספר 'דרך הקדש' מאת נחמו בן שלמה מעיר קלעא

יו"ל ע"י אברהם י' קארפ

# מבוא

ירושלים תפסה מקום מרכזי באורח חייהם ומחשבותיהם של הקראים. זיקה זו לעיר־הקודש ניתן לה ביטוי מעשי במאמציהם הרצופים לקיים יישוב קראי בירושלים ובעידוד העלייה־לרגל אליה [1].

על היישוב הקראי בירושלים כותב יעקב מאן: "ראוי לציין גם את ההשתדלות המתמדת לקיים יישוב, אפילו קטן במניין, בעיר־הקודש, שבה מילאו הקראים תפקיד נכבד קודם מסע־הצלב הראשון" *[1].

בעניין העלייה לרגל כותב ח"י גורלאנד: "בספר עמק יהושפט כ"י שהזכרתי למעלה מזה, מצאתי המון חכמי הקראים המכונים בשם 'ירושלמי', וזה אצלם כנוי כבוד ואות־יקר לכל איש נכבד העולה ירושלימה להשתחוות בחצרות י"ר" [2]. קראים, אנשים ונשים, שקיימו עלייה־לרגל לירושלים הותר להם להוסיף את הכינוי "ירושלמי" לשמותיהם. בכינוי זה החזיקו כל ימי חייהם והוא גם נחרת על מצבות קבריהם.

ספרות המסעות לארץ ישראל נתעשרה עם פירסומן של רשומות על שלוש עליות־לרגל של קראים, על־ידי ח"י גורלאנד ב־1865 [3]. אלה הם ספרי רשומות של א) שמואל ב"ר דוד משנת התי"א עד התי"ב (1641—1642), ב) משה ירושלמי בכ"ר אליהו הלוי משנת התי"ד עד התט"ו (1654—1655), ג) בנימין ב"ר אליהו משנת התקמ"ה עד התקמ"ו (1785—1786).

על אלה ניתן לנו להוסיף פנקס־רשומות רביעי, של נחמו בן שלמה מקלעא, שהוא מכנה אותו "דרך הקדש" ומתאר בו מסע לארץ ישראל ולדמשק בשנה 1794—1795 [4]. הרי שיש בידנו עתה שתי רשומות מאמצע המאה השבע־עשרה ושתיים משלהי המאה השמונה־עשרה. הרשומות הקדומות בזמן מכילות סיפור ארוך יותר על המסע גופו וידיעות מפורטות יותר על המקומות שביקר בהם הנוסע ועל חיי הקראים באותם מקומות. אף־על־פי־כן מוסיפה לנו הרשומה האחרונה מידע בעל־חשיבות שאין למוצאו בקודמות.

1 ראה: במקבץ נדחי ישראל, קלעא 1734, ח"ב תפלות בירושלם, דף מג—נא.

*1 מאן — Jacob Mann, *Texts and Studies in Jewish History and Literature*, Phila. 1935, p. X.

2 ח"י גורלנד, גנזי ישראל בס"ט פיטרבורג, ליק תרכ"ו, דף

3 שם. גופי התיאורים של העליות־רגל נמצאים גם במסעות ארץ ישראל של א. יערי, ת"א, תש"ו, דפים 221—267, 305—323, 459—478.

4 כתב־יד בן 23 דפים על נייר כחול הנמצא בידי משה ירושלמי (אלקודס) מקאהיר וירושלים בסוף המאה התשע־עשרה. ראה להלן.

ר׳ בנימין ב״ר אליהו מספר בפרוטרוט על ההכנות לעלייה־לרגל ועל הנסיעה גופה. ואילו בארץ ישראל הוא מתאר בפירוט כלשהו רק את ירושלים וחברון. נחמו בן שלמה מקלעא עשה לא רק בערי־הקודש האלה אלא עבר גם בשכם, בטבריה ובדמשק. סיפורו מכיל בייחוד ידיעות מעניינות על דמשק ותיאור חשוב של הקהילה הקראית.

גורלאנד מודה שלא עלה בידו למצוא כל ידיעה על בנימין ב״ר אליהו[5]. מתוך כתבים קראיים שפירסם יעקב מאנן[6] אנו למדים שבנימין היה החכם הקראי של גוזלווא, תלמיד־חכם, בקי בחכמת העיבור[7]. שאלת ה״לוח״ שהציע יצחק בן שלמה מקלעא הסעירה את הקהילה הקראית בשלהי המאה השמונה־עשרה ותחילת המאה התשע־עשרה. המחלוקת בין בנימין ליצחק הצמיחה שורה נכבדה של שאלות־ותשובות, והיא מעידה על חשיבותו ולמדנותו של בנימין[8]. מחלוקת זו הביאה לידי פגישה בין שני עולי־הרגל של המאה השמונה־עשרה, בנימין ונחמו, בעיר קלעא ב־1811.

הקראים מונים, כידוע, ללבנה וקובעים ראשי חודשים על־פי מולד הלבנה. ב־1779—1780 הציע החכם הקראי של קלעא, יצחק בן שלמה, שיטה אחידה לקביעת ה״לוח״ בחיבורו ״אור לבנה״[9]. בין החולקים עליו בעניין זה היה בנימין בן אליהו. לאחר שמונה־עשרה שנה של התנצחות באה קבוצת חכמים מגוזלווא, ובראשם בנימין, אל קלעא לפני ראש השנה תקע״ב להכריע בדבר[10]. בראש הסיעה של קלעא עמד בנימין סוגא בן שמואל אגא. החכם הנזכר ראשון ברשימת חכמי קלעא הוא נחמו ירוש׳ החכם המלמד המשמש עב״ה. מכאן, שהמחבר דנן היה איש מלומד נכבד ושימש כמלמד כלי־קודש. מציון קודם של יצחק בן שלמה אנו למדים שנחמו ניהל פנקס־רשומות, מעין יומן[11].

מפנקס רשומותיו על מסעו וגם מן הכתובת על מצבת קברו[12] אנו למדים כמו־כן שהיה בן למשפחה מיוחסת. בשניהם בא אילן־יוחסין ארוך. במצבה מובלט גם עניין מסעו לארץ הקודש.

5 ועל דבר הנוסע השלישי, ר׳ בנימין בן אליהו, לא עלתה בידי לדעת ממנו איזה ענין כי גם בספר הרשימות לאב״ן רש״ף יפקד ממנו, גנזי ישראל דף vii.

6 מאין, שם, עמ׳ 437 ואילך.

7 שם.

8 יוסף בן אברהם מטרוקי מתאר את בנימין כ״החכם התורני והרבני הפלוסוף האלהי . . התוכן הבקי . . .״ וכו׳ מאן, עמ׳ 1401. בעניין המחלוקת בקביעת החודש ראה מאן, עמ׳ 468 ואילך.

9 נדפס בזיטומיר ב־1872.

10 מאן, שם עמ׳ 548.

11 ור׳ נחמו ירושלמי כתב בפנקסו שראה זה עם חמשים איש. מאן, שם עמ׳ 494.

12 אברהם פירקאוויץ, ספר אבני זכרון, ווילנא תרל״ב, עמ׳ 118.

זאת האבן נצבת פה סימן על כמלאכת הקדש סופר תורת יוצר
מפתח אולם, כל רואיה יאמרו העולם, רבים סופרים עשו חיל אך
הנה אחד מעולי הסלם, איש מהיר זה רב עלה על כלם, שט ארץ

את סיפור מסעו כתב נחמו לאחר שחזר מארץ ישראל. הוא מקדים לו תפילת הודיה על ששמרו ה' בדרכו "וישיבני בשלום לארץ מולדתי". כמנהג הקראים עשה העולה־לרגל סעודת־מצוה לידידיו, וניצל שעת־כושר זו לאסוף סכום של כסף לתמיכת המורה בבית־הספר שיסד אביו. בט"ו באב תקנ"ד (1794) יצא נחמו את קלעא בלוויית אשתו שרה[13] וידידיו שמחה סריבן בן כ"מ שמואל ויהודה בן שלמה ואשתו בובוס. בגוזלווא נצטרפו אליהם עולי־רגל מקאפא, אליהו כהן ואשתו רחל, אחיו יצחק כהן ואשתו מלכה, ושמואל ספק מגוזלווא. שתי נשים נצטרפו לשיירה בקושטא, הורסולקה, אמו של שלמה יפת, ואסתר, אשתו של שלמה פאנארולי.

השיירה יצאה מקושטא ודרך רודוס הגיעה אל חיפה ומשם המשיכה אל יפו. לאחר חניה ברמלה הגיעו עולי־הרגל לירושלים.

ישראל כלו ראה הביט זיו קהלם
ולקהל דמשק ומצרים בהיותם
עומדים על תלם יצחק ב'ר
מרדכי זצ"ל נבת, כי טל אורות
טלם, נפטר יום א' יב' טבת
עזב תלמידיו באבלם, נאסף אל
עמיו שנת הקשט ובטח עד עולם
והיתה אדוני צבה אי"א עם
מוצאי שבת אי' עולמו לעלות סלם,
כי זה חדש טבת יום י"ב חשך כל העולם

(נחמו ב' שלמה)

נהה רואה לציון זה כקבר
אנוש נכתר בשם טוב חן והדרה
חכם לבב ומגזע חכמים
ומותמם בחקירתו בתורה
מלמד גם משמש בעבודה
בבית האל בל' מסה תדירא
והוא רצה לאבני עיר ירושלים
בחשקו לחונן את עפרה
במרוקו וזכוכו משולם
חסידותו וענותו כשרה

13 שרה אשת נחמו

שעה גבר ושור קבר ואז חיש
זכור סופך ואחרית הרפאים
ראה הכן לצדך לדרכך
והזדרז תהי קל כצבאים
הכי היום ואם אתה בחיים
למחר על לחייך דשאים
אנוש אנוש וחשבונות בלבו
ולא יבין ירד עמק בכאים
ששון תבל משחק הוא בתענוג
בחלקו שם ומות סוף ברואים

נשוא פנים מלא ימים וישיש
נשיאותו כתנא ואמורא
שמו רב נחמו הוא בן שלמה
גביר נעלה בתוך דורו במשרה
לחמנו מאד נעתם ונצרב
ביום נסע ארון קדש לאורה
מנוחתו ביום שני בתבוא
ביב אלול שנת התק"פ נזירה
הדפוני ילידי יום ונספוד
בהוי אדון והוי הודו במרה
זכות מעשיו ופעלתו לפניו
יחידתו בחיי עד צרורה
להתעדן בתענוג זיו שכינה
לקץ ימין ואם יעמוד כשורה
כהר נחמו ירושלמי המלמד המשמש
עבודת בית האלהים בר' שלמה הגביר
בה"ר יעקב בהר' יצחק בהר' יהודה
בהר' יצחק בהר' מרדכי בהר' יצחק
בהר' אהרן בהר' משה ישיש בהר'
אליקים כלם חכמים והנקבר פה
הוא נין נין נין נימם תנצבה.

תהום יקפוץ ובבור ישכבו כל
יצורים בשפלים הנשיאים
נכאת וצרי לצדיקים לבדם
בזיו כבוד ווולתם שנואים
חשוב וקשוב מדברת ודע כי
שמי שרה ירושלמית לרואים
מנת זוג נחמו שמש מלמד
ירושלמי ובת מרדכי בקוראים
וקצי יום חמישי הוא בפנחס
בי"ט תמוז שנת תקע"ח מנואים
זבורי מרום לנשמתי תאבי
ואברי לעת תחיה תבאים.

תיאור מקומות־הקודש בירושלים ומעשיו של נחמו שם דומה להפליא לזה של בנימין — עד כדי כך שהוא נראה כהעתק, ואולם נחמו מציין תאריכים מדויקים. ייתכן שנחמו רשם לו רשימות חטופות בשעת מסעו, ובשעה שישב לכתוב תיאורו השתמש ברשומות של בנימין לחיזוק זכרונו.

עולי־הרגל, בלוויית מרדכי הלוי מירושלים, יצאו אז לשכם. מרדכי היה בנו של שמואל הלוי, שהעלה ב־1744 את משפחתו, בת כ״ד נפשות, מדמשק לירושלים על־מנת לחדש בה את היישוב הקראי לאחר הפסקה של כמה שנים[14]. בנימין בן אליהו פגש את מרדכי עשר שנים קודם־לכן והוא מתארו כ״חכם שלנו אשר בירושלים והוא כמה״ר מרדכי לוי ירושלמי המשכיל המשכיל הנבון הבחור המשמש עבודת בית אלהים בכמהר״ר שמואל לוי ירושלמי״. מהמשך הרשומות נראה שמרדכי היה הממונה על ענייני הכספים של עדת הקראים בירושלים[15].

נחמו מספר שאחדים מן השיירה חזרו אחר־כך לירושלים, ואילו הוא ומרדכי נשארו בשכם. ביום ב׳, כ״ז בטבת, יצאו את שכם ללכת לדמשק, לבקר אצל אחיהם הקראים, ״לרפא... ולהיוועד עם ראשי העדה״. בני השיירה שידלו את נחמו ליטול עליו משימה זו והשתתפו ביד נדיבה בהוצאות הדרך. כאבי אבי אביו יצחק בן מרדכי הסופר יצא נחמו לבקר בדמשק.

בדמשק מצא עדה קראית בת חמישה־עשר בתי־אבות, והיא מפולגת מבפנים. הוא מספר כי לא עלה בידו להשכין שלום בין היריבים. בשהותם בדמשק נתארחו אצל ראש הקהילה ידידיה שלמה בן אמציה יוסף. הוא ביקר לפני־כן בקרים לבקש עזרה לעניי הקראים בדמשק ועלה בידו להבטיח סיוע שנתי בסך 200 פיאסטר.

בדרך חזירתם לירושלים עברו את טבריה. כאן בא תיאור מעניין של העדה בטבריה. הם חזרו לירושלים לימי הפורים. כתב־היד מסתיים לכאורה באמצע ביקור בחברון.

מדוע הפליג לדמשק? נחמו נותן שני טעמים לדבר. הוא ביקש לבקר אצל אחיו הקראים כדרך שעשה אבי זקנו. ידיעות על המחלוקת בעדה הגיעו לאוזניו וסבור היה, שאפשר יעלה בידו לפשר בין הצדדים ולהשכין שלום בעדה.

על המחלוקת בעדה אנו יודעים ממקורות אחרים. מאן פירסם מכתב מאת שמחה בן שלמה מקושטא אל הנשיא בדמשק אמציה יוסף ובנו ידידיה שלמה, שנכתב באביב של 1792. שמחה היה יליד גוזלווא, וב־1772, כשפלשו הרוסים לקרים העתיק את משפחתו לקושטא ושם נבחר לראש העדה הקראית[16]. אחד מתפקידיו היה להעביר כספים שנשלחו על־ידי הקראים בקרים לעזרת העדה בירושלים ועניי דמשק. היישוב בירושלים, שנוסד על־ידי הקראים מדמשק, היה נתון להשגחתו של הנשיא בדמשק, ששימש גם גבאי הצדקה לעניי דמשק.

14 מאן, שם עמ׳ 322 ואילך. א. מ. לונץ, ירושלים, כרך ו, עמ׳ 239 ואילך.
15 גורלנד, שם עמ׳ 88—87.
16 מאן, שם עמ׳ 316.

שמועה שמע שמחה שנתגלע ריב בין האב לבנו (רק ארבע שנים קודם־לכן ערכו השניים מסע מוצלח של אוסף־כספים בקרים), ומתוך כל נתפלגה העדה לשני מחנות יריבים.

במכתב האמור הוא כותב, שמאחר שנסתיימה כבר מלחמת רוסיה—טורקיה (1788—1792) ישובו להגיע כספים ואנשים מקרים: "וגם כתבו בתוך כתבם שיש כמה אנשים שנדרו נדר ללכת בזו השנה לירושלים תוב"ב ועל ידיהם ישלחו כלל כספי ההספקות וכספי כל החובות" וכו'[17]. וכלפי השמועה על המחלוקת הוא מוסיף: "ויהי רצון שגם עבדכם ישמע בשורת שלום בין אב לבנו ולא אשמע קול קטטה ומצה ומריבה ביניכם... מפני שמרננים... שהאב נפרד מבנו והבן מאביו..."[18] והוא מזהיר: "והנה אם ישמעו כל זה הד' קהלות א' קירים יע"א ודאי תהיה להספקת עניי ארצם רוב נזק... ומיד ביום שומעם זה הענין ימנעו מלשלוח כספי הספקת העניים והאביונים ואתם תהיו סבה לזה הענין". וכן הוא חוזר ומזהיר: "והנה בראותם ובשומעם שעשיתם פירוד וחלוק הלב ושנאה וקטטה... יאמרו כלם פה שו' מה לנו ולצרה זו"[19]. הוא אמנם מבטיח שלא יגלה לקהילות קרים את דבר המחלוקת, אבל מזהיר שהמחלוקת עלולה לפלג את העדה הקראית לשני מחנות הנלחמים זה בזה.

השלום, כנראה, לא הושג והעדה אמנם נתפלגה למחנות יריבים. כשהגיע נחמו לדמשק לא היה עוד האב בחיים, אבל המחלוקת לא שככה.

כנראה שהגיעו לקרים שמועות על הקשיים בדמשק. ייתכן שהחרדה למשמע הקטטה והפילוג בעדה הדמשקאית הקטנה והעדה הירושלמית הקטנה ממנה ותלויה בה עוררה את הקראים בקרים לשגר את נחמו "לרפא השבר". העדה בקרים, משנודע לה על כוונתו של נחמו לעלות לרגל לארץ ישראל, אפשר הטילה עליו את התפקיד של עושה־שלום. דבר היותו ממשרתי־בקודש הנכבדים, נצר למשפחה מיוחסת שקשרים לה בדמשק, עשאו ראוי ביותר לתפקיד זה. בפנקסו הוא מדגיש את העובדה שאבי אבי אביו ביקר בדמשק ושמעשה ביקורו זה חרות על מצבת קברו[20]. בירושלים צירף אליו את ראש העדה, מרדכי בן שמואל, לנסוע אתו לדמשק ולעזור על ידו בהשכנת השלום, כי מחלוקת בעדת־האם בדמשק עלולה היתה לפגוע בשלומה ובטובתה של העדה בירושלים.

נחמו מודיע על הצלחת שליחותו והשלמת משימתו. אם אמנם היתה כאן הצלחה,

17 שם, עמ' 330.
18 שם, עמ' 402—401.
19 שם.
20 אבני זכרון, שם עמ' 83
ישראל כלו ראה הביט זיו קהלם
ולקהל דמשק ומצרים בהיותם
עומדים על תלם...

היתה קצרת ימים. העדה הקראית בדמשק חדלה להתקיים זמן מועט לאחר־מכן, בראשית המאה התשע־עשרה [21].

יש רגליים לדבר, שעליתו לרגל של בנימין עשר שנים קודם־לכן היתה גם לצורך שליחות. בנספח לפנקס רשומותיו [22] אנו מוצאים שהוא פעל לסילוק חובותיה ולסידור הכנסותיה של העדה הירושלמית.

מטרת שני הנוסעים, בנימין ב־1784—1785 ונחמו עשר שנים לאחר־מכן, היתה אפוא כפולה: עלייה־לרגל לירושלים וביסוס העדה הקראית שם.

כתב יד דרך קדש הוא בן 23 דפים על נייר כחול, ויש בידנו לזהות את המעתיק של כתב־היד הנדון. הרי הוא חלק של אוסף כתבי־יד שנכתבו בידי סופר אחד ושמור כיום ברשותו של מורד אלקודסי בן הסופר. עותק של ספר לחם שערים, מאת שלמה תרוקי, צוין בו שהוא הועתק ביד משה אלקוסי, הוא משה בן אברהם הלוי. אבי זקנו, שמואל בן אברהם הלוי חזר ויסד את העדה הקראית בירושלים ב־1744. בחלק ד של "ירושלים" ללונץ, 1902, עמ׳ 239 ואילך, מצוי תיאורו של המאורע: "קורות החצר הקראית עם ביהכ"נ שבו". ובהערה צוין שהוא "הועתק מאת חכם הקראים משה הלוי ע"י ח"ר צדיק טרבלוס". נראה שהתיאור נכתב בתורת הקדמה לספרו של שמואל בן אברהם, זבחי צדק, שבו מתיר המחבר אכילת בשר בירושלים, דבר שנמנעו ממנו הקראים כסימן אבילות.

משה היה מעתיק רב־פעלים. אוסף מוראד אלקודסי מכיל, לבד מן הספר הנזכר לחם שערים, עותק של ספר פתשגן כתב הדת מאת כלב אפנדולגולו, ארבעה פירושים לתנ"ך, שני סידורי־תפילה, מנהגי נישואין וחופה, דיני ציצית, חיבור של ידידיה שלמה הקראי, בעל ספר אפריון עשה לו, ועוד.

באוסף קופמאן בבודאפשט. כ"י מס׳ 29 הוא פירוש איכה לסלמון בן ירוחם, וגם הוא הועתק בידי משה בן אברהם בקאהיר ב־1901.

רשימה ביבליוגראפית מפורטת ביותר מצויה במחקרו של שמואל פוזננסקי [23].

משה שימש זמן־מה כחזן ומורה בקאהיר. הוא חזר לירושלים וירש מקום אביו, אברהם, כראש העדה, עד מותו ב־1906.

במוזיאון הבריטי רשומים מספר העתקות שלו לחיבורי קראים *[23].

בכתובת המעתיק בדף 118 ע"ב של פתשגן כתב הדת נאמר: "נכתב ונשלם העתקה זה הספר הנותן אמרי שפר ביום רביעי חמשה ועשרים לחדש מנחם שנת התרכ"ט לפרט גדול פה עיר מצרים יע"א על ידי צעיר המתלמדים והמחזנים איש עני

21 מאן, שם עמ׳ 202, מצטט את א. וו. קרעמער שהיה בדמשק בשנות 50—1849, וכתב ב־ *Mittelsyrien und Damascus* (1853 248): "לפני בערך חמשים שנה מת פה הקראי האחרון . . . הוא היחיד שנשאר מהכת . . .

22 גורלנד, שם 88—87.

23 מספר Zeitschrift für Hebräische Bibliographie XIX, Juli—Dec. No. 4/6, 97, ע׳ 94.

*23 G. Margoliouth, *Catalogue of the Hebrew and Samaritan Manuscript in the British Museum*, London 1905, Part II p. 487

ואביון מתושבי ציון מתפלל לאל עליון שיצילני ויגאלני מארץ מצרים וישיבני אל ארץ מולדתי ונחלתי ונחלת אבותי הקדושים לעיר הקדש ירושת"ו הצעיר משה הלוי ירו' ס"ט" וכו'.

הוא נולד בירושלים ומת שם כראש העדה שנוסד על־ידי אבי אבי אביו.

ראוי לציין שאביו, אברהם, מכר ונתן כתבי־יד קראיים חשובים לאברהם פירקוביץ ב־1830. בית־אב זה שירת אפוא את העניין הקראי לא רק בהנהגה אלא גם בטיפוח הספרות הקראית, בחיבורים משלהם ובהעתקות של חיבורי אחרים. אף עתה אנו נעזרים במפעלם להכרת מסעם של נחמו בן שלמה וסיעתו לארץ הקודש.

## ספר דרך קדש—נסיעה לירושת"ו ודמשק, תקנ"ז, תקנ"ה

ואשאל העזר מאת העוזר האמתי ית"ש אשר הנחני בדרך אמת וישמרני בכל הדרך אשר הלכתי והיה אלהים עמדי, ויחזיק את ידי וישיבני בשלום לארץ מולדתי, לכן שמח לבי ויגל כבודי, וזה החלי בשם אלהים ה' חילי

אשיר לאל שיר בתחלה כל עת וזמן יום ולילה
עת כתבי אגרת ושמה דרך קדש יקרא לה

בתחלה קדם שומי לדרך פעמי, ונתכוונתי לבא בעקבות המנהג המבורך שנהגו ההולכים לארץ ישראל קודם הליכתם לתקן סעודה לאנשי קה"ק, וגם אני עשיתי כמוהם אומנם הוספתי על הראשונים הקודמים ממני בזכרי מאמר חז"ל כי כל המזכה את הרבים זכות הרבים תלוי בו, ועוד אמרו ה' דברים שאדם העושה אותם, אוכל פרותיהם בעה"ז והקרן קימת להם לעה"ב, ותלמוד תורה הוא מכללם ועלה על כלם, ע"כ לעמת זה המכוון הוחלתי לתקן סעודת מצות צדקה ביום ה' לשבוע לחדש ו אדר שנת[24] לפ"ק, ובהתאסף ראשי עם ונדיבים בעת הסעודה העיר ה' את לבם איש איש כמתנת ידו כברכת ה' אשר נתן להם, ואספתי מעות הצדקה ועלה סך הכל מאה ושבעים רובלי" והנחתיו למשמרת ביד הגבאי של צדקת תלמוד תורה ה"ה כ"מ שמואל היקר והנחמד ההגון בן הגביר כמ"ר יעקב השר הנאמן וז"ל על מנת שתגיע התולדה היוצאת מן קרן המעות הנ"ל בכל שנה ושנה לידי המלמד שישב בבית המדרש בנה אדוני אבא המנוח עם סיעתו וחבריו נב"ת[25], וקרן המעות יהיה שמור בידי הגבאי לדורות לתכלית שזכרתי, והואלתי לכתוב זאת זכרון בספר אגרת המסעות הזאת לא לשם יוהרא חלילא לי אלא כדי לזכות את הרבים שממני יראו וכן יעשו גם הבאים אחרי להרביץ תורה ולהאדיר לומדיה, כי היא חיינו ואורך ימינו, וכן אחריהם בפיהם ירצו סלה, גם לבאים אחריהם עד דור אחרון, ובזה יקיים השי"ת על המתנדבים בעם הטובה ה' לטובים ולישרים בלבותם.

ובעזרת האל המכין מצעדי גבר, ביום שני לשבוע ט"ו ימים מחדש תנחם שנת

24 הניר חלק.
25 נפשם בטוב תלין.

תקנז ליצירה, יצאנו מעיר מושבנו קלעא הבירה[26], אני הצעיר נחמו המלמד וזוגתי מרת שרה שתחיה, ובני גילי הלא הם, כמ״ע שמחה סריבן ילו׳ בן כ״מ שמואל הנכבד, וכ״מ יהודה הנכבד בכמ״ר שלמה הזקן ז״ל עם זוגתו מ׳ בובוש. כלנו אנשי עיר קלעא, ושמנו לדרך פעמינו ובאנו לעיר גוזלווא[27] יע״א ביום ג׳ לשבוע למחרתן וישבנו שם עשרה ימים, ועוד נלוו לכנופייתנו מק״ק כפא[28] יע״א כמ״ע אליה כהן וזוגתו מ׳ רחל ואחיו כמ״ע יצחק כהן וזוגתו מ׳ מלכה, ומק״ק זוגלווא איש א׳ כ״מ שמואל ספק. וביום ה׳ לשבוע כ״ג לחדש מנחם נכנסנו לספינה לבוא לעיר קוסמינא וביום ששי למחרתן נסעה הספינה, וביום שני כ״ט לח׳ מנחם באנו בשלום לעיר קוסטינא רבתי[29] ויצאנו מן הספינה יום ג׳ לשבוע, ועשינו ר״ח אלול בקוסטינא יום ד׳ לשבוע, וישבנו בקוסטינא ל׳ יום ואח״כ נכנסנו לספינה ביום רביעי לשבוע, ועוד נשתתפו עמנו ב׳ נשים מק״ק קוסטינא ללכת לירושתו שם האחת חורטקלי אמו של ב״ר שלמה יפת יצו׳ והשנית מ׳ אסתר זוגת כ״מ שלמה ירו׳ פנרולי, ועשינו ר״ח תשרי ב׳ ימים מספק יום ה׳ ויום ו׳ וישבנו בספינה תשעה ימים, וביום ששי לשבוע אחר חצי היום נסעה הספינה והלכה יום אחד בלב ים וביום שבת קרוב לשקיעה באנו לעיר צנק קלעא[30], ולננו בלילה ההיא שם כי כן מנהגם, והתפללנו תפלת הכפור בספינה וביום א׳ לשבוע ואחר חצי היום נסעה הספינה והלכה, ובאנו לקראת עיר סאקיז[31] ביום שני קרוב לשקיעה, ואח״כ היה הרוח בנחת עד יום ג׳ למחרתו וביום ג׳ באנו לקראת קוש אדאסי והלכנו בנחת עד לקראת סוסאם אדאסי[32], ובליל ד׳ לשבוע ולמחרתן היתה רוח סערה בים ופחדנו במאד מאד והלכה הספינה עד לקראת אסטאנכויי[33] ולא יכולנו לצאת לעיר מסער הים ושבה הספינה לאחורה לעיר סאקיז כשעור ק׳ מיל וכאשר באנו לעיר סאקיז היתה הרוחה בים, ובאו לקראתנו מלחים מספינה אחרת וימשכו את ספינתינו לנימול סאקיז ולננו בליל ה׳ לשבוע ואח״כ למחרתו ביום ו׳ קרוב לחצי היום נסעה הספינה מעיר סאקיז והלכה יום ו׳ ויום ז׳, וביום ראשון בבקר באנו לקראת רודוס[34], ובערב יום שני קרוב לחצי הלילה נראו לפנינו בים ספינות גדולות באים מרחוק ופחדנו הרבה מפני הקורסאן, ואח״כ ראינו שגם ספינות הישמעאלים ושמחנו שמחה גדולה ואמרנו, ברוך הטוב והמטיב, והלכנו בתוך הים עד כ״ה לח׳ תשרי ובאנו לעיר לימסון אדאסי, ולקחנו משם לחם וכל הנצרך לנו

26 Chufut-Kalé
27 Eupatoria Sozlow
28 Theudosia, Kaffa
29 Constantinople
30 Çanakkale
31 Chias; בספר אור הלבנה של יצחק בן שלמה, זיטאמיר 1872, דף 112: ״קורפו הנקרא סאקיז״.
32 Samos
33 האי Kos
34 Rhodes

למאכל, והכל בערך בזול, בשר האורא ה' חתיכות בשר בקר ד' חתיכות, חרובין ג' אוקיות חתיכה א', ענבים יבשים האוקא ג' חתיכות וענבים לחים ב' חתיכות, ונסעה הספינה בליל ששי כ"ו לח' תשרי ללכת לירושתו עהק השם יצליח דרכנו ויגיענו אל מחוז חפצנו בשלום אכי"ר, והלכנו בים ששה ימים, וביום א' באנו אל נימול חייפא ויצאנו מהספינה והלכנו בתוך העיר וקנינו כל מה שצריך לנו משם. ביום ב' ב' לח' חשון נסעה הספינה מחייפא ובאנו לעת ערב בעה"ש לעיר יפו ובבקר באו דוגיות קטנות ויצאנו מהספינה ובאנו לחוף יפו וישבנו שם יו"ז ימים, ואח"כ נסענו מיפו ובאנו לעיר רמלא ושכבנו בתוך שוק א' ויש לו שערים משתי קצותיו ובבקר יצאנו משם והלכנו בדרך לקראת עיר רמה ששם קבר שמואל הע"ה[35], ובעה"ר לא הניחונו הישמעאלים להכנס שם, וברוך השם המשלים רצון יראיו שנחנו והגיענו בשלום אל מחוז חפצנו ולא ידענו שום פחד מאויב ולא שום הוצאות ונזק, ואלו הן המקומות המובחרים שהלכנו בהם בעה"ק בירושת"ו, בתחלה באנו אל בית הכנסת שהוא בניין ענן הנשיא יר"א[36] שהוא בנוי תחת הארץ ותקרתו היא החדר שאנו הולכים בו ויש לו כ"ב מדרגות אבן לרדת בו והוא עשוי מאבן הנקרא קובבא, וכל בתי ירוש"תו כן, ויש לנו שם כמה בתים שיושבים בהם הרבנים בשכר, לבד הבתים הצריכים לחכם שלנו היושב בירוש"תו לדור בם, וכן להתאכסן הבאים לירוש"תו מבני עמנו והם אינם נותנים שכר לרבנים כל עקר. והלכנו ביום השבת לבית הכנסת והתפללנו שם והוא בתוך ירושלים ועשינו תפלת השבת בתוכו וקראנו פרשת העקידה, ובבקר יום א' עשינו התפלה ג"כ בבה"כ ואח"כ הלכנו לכותל המערבי והתפללנו שם והוא תוך ירוש"תו. אבל[37] בתי הגוים (כך אומרים שהם בנוים מזמן שלמה הע"ה מאבנים גדולות ארכם כמו עשרה זרתות ורחבם כמו ה' זרתות והתפללנו שם, ואח"כ קרא אותנו איש ישמעאלי א' לביתו להראות לנו דרך החלון של ביתו את מדרש שלמה הע"ה, ויש שם אבן אחת גדולה כ"א זרתות, ומדליקים הישמעאלים על האבן שמן זית, ושם האבן ההיא האמילא מאשי בעבור שאשה אחת בעת ההריון שמה את האבן ההיא על הקיר כך הם מקבלים, וראינו עוד אבן אחרת ושאלנו מה זה ואמר לנו שהוא קבר נביא אחד ולא ידענו שמו והוא קבור מחצרו תחת כותל המערבי, ויש אבנים גדולות כשעור קומת שני אנשים בכותל המערבי אשר בחצר ההוא, ואח"כ הלכנו לגן אחד ששם יסודות בית המקדש ג"כ, ויש שם תחת מדרש שלמה הע"ה באר אחר שמתקבצים שם המים, ועשוי על הבאר כמין קובבא ויש לו שער והוא סגור במסגרת, ואומרים שהמים יוצאים מתחת המקדש מעט מעט ומתקבצים שם ואינם ממימי המטר כשאר הבארות ושתינו את מימיו ואמנם אין לנו רשות להכנס לתוך חצר בית המקדש מפני קדשתו, וגם הגוים אינם מניחים אותנו ליכנס שם מפני שיש בתוכו ג' בתי

35 במקבץ נדחי ישראל, שם דף מ"ח, יש תפילה מיוחדת "למערת שמואל הרמתי".
36 ירחמהו אלהים.
37 צ"ל אצל.

תפלות שלהם בנין יפה ונאה במאד מאד, וראינו תוך החצר מתקרת בתינו וגם המקומות גבוהות נראה היטב, והוליך אותנו החכם שלנו לבית המוסלים ר״ל השוטר, שהוא אהוב ורע לו, ולקחנו בידינו מתנה לתת לו, והוא דבר עמנו דברים טובים ועשה לנו כבוד ואמר לנו הביטו מהחלונות וראו כל חצר בית המקדש וראינו אתו ביום ראשון ט״ו לחשוון התקנה, כאשר זכינו לראותו בחרבנו כן ברחמיו הרבים ובזכות אבותינו הק׳ יזכנו לראותו בבנינו במהרה בימינו אכי״ר. וביום ג׳ ב׳ לח׳ כסלו השכמנו בבקר כלנו והלכנו לציון עיר דוד לקבורת דוד ושלמה ומלכי בית דוד ע״ה והתפללנו תפלות ומזמורים השייכים בזכרון שמותם זכותם תגן עלינו, ואח״כ הלכנו לבית החיים וזכרנו שמותם, ואחר הלכנו לבאר יואב בן צרויה וזבחנו ואכלנו ושתינו שם והבאר ההוא עמוק מאוד כשעור מ׳ אמות, ובחדש טבת בעשרים בו עלו מימי הבאר והיו נובעים ועולים למעלה עד ח׳ ניסן כנחל שטף, ואמרו לי הדרים שם שזה אצלם בדוק ומנוסה כשישטפו מימי הבאר ההוא אזי יהיה בשנה ההיא שבע גדול בארצם, וביי״ח לח׳ כסלו הלכנו לבאר ירמיהו הע״ה ואכלנו ושתינו ולנו שם, ובבקר הלכנו לכלבא שבוע וראינו את המערות מערה בתוך מערה ובתוכם אבני שיש מרקמים שונים ובשערי המערות ג״כ אבני שיש מקדמת דנא כמו שהיום נמצאים ראינו את הכל וטוב ה׳ לכל, וביום ד׳ כ״ז לכסלו הלכנו למי השלוח ורחצנו ידינו ורגלנו ואח״כ עלינו לזכריה הע״ה ועליו מצבה מאבן א׳ גזורה ושעורה מארבע פנותיה כשעור שבע אמות באמת איש רחבה וארכה, וצורתה כצורת הטורבא של הישמעאלים ובצדה יש מערות, ואומרים הרבנים כי משנה לשנה בט׳ באב נוזלים מים שם מתקרת המערה, ונשמעת קול יללה, אבל אנחנו לא ראינו בעינינו זה הדבר מפני שלא ישבנו בירוש״תו בח׳ אב, כך שמענו מפי המגידים שרואים הדם ושומעים הקול בבוא הזמן בחדש אב, ואח״כ עלינו לידּ אבשלום, וקרוב לקברות האלו יש באר א׳ אומרים שהוא טבילת הכהנים והמים נובעים מן הבאר ולא הם מימי המטר, ואח״כ הלכנו לקבורת חגי הנביא ע״ה, ואח״כ הלכנו לקבורת חולדה הנביאה מב״ת, ואח״כ הלכנו לקבורת שמעון הצדיק הכהן הגדול ע״ה, ואח״כ הלכנו לקבורות שבעים הסנהדרין, ואח״כ הלכו אל שערי רחמים והתפללנו שם, ואח״כ הלכנו שנית לחצר המטרה ויש שם באר של ירמיה הע״ה כן נקרא בפי הכל. וסבבנו את חומת ירוש״תו ביום א׳ משער שיצאנו משם נכנסנו אל העיר בשובינו, ובזה היום ראינו שיש בירשלם ששה שערים פתוחים, אך שערי רחמים הם סגורים, ואלה שמות השערים כפי שקבלתי מהמגידים שער אחד גדול ושמו שער ציון, שער שני שער חברון, שער שלישי הוא שער המערביים, שער רביעי הוא שער השבטים, שער חמשי קטן ושמו שער זאהרי, שער שישי והוא גדול ושמו שער דמשק, ואח״כ הלכנו עוד פעם שנית אל קבר כלבא שבוע וראינו כל המערות אשר שם, וישבנו בירושתו עד חדש טבת ועשינו עשרה בטבת והתפללנו וקראנו הקינות כמנהג, וברוך השם אשר עזרנו עד הנה. וביום ג׳ י״ד לח׳ טבת התעוררנו כלנו ללכת אל עיר שכם להשתטח אל קברי הכהנים הקדושים ולשבעים זקנים וליוסף הצדיק עליהם השלום, ונדרנו כלנו

ונסענו מיד ויצאנו מירושתו ביום ג' ובאנו לאושפיזא גדולה ושמה בירה ולננו שם ובבקר יום ד' יצאנו משם ובאנו לעיר שכם בליל ה' ט"ז לטבת, הלכנו לקבר איתמר הכהן, ואח"כ הלכנו לקברות שבעים הזקנים, ואח"כ הלכנו לקבר פנחס הכהן ז"ל ואח"כ הלכו לקבר אלעזר הכהן ז"ל ומקום אלו הקברות נקרא שם הכפר בלשון ישמעאל עאוורתא, ואח"כ הלכו אל קבר יוסף הצדיק ע"ה והוא קבור בחלקת השדה אשר קנה יעקב אע"ה מיד בני חמור אבי שכם והוא קבור שם ועדיין כל הקברות עד היום הזה הם חדשים כאלו היום הזה נקברו הצדיקי' ההם בתוכם, וראינו את הכל ושלמנו את נדרנו והשתטחנו בקבר הקדושים, השם יכפיל שכרנו, וכאשר זכינו לבא הנה כן נזכה לשוב אל ארץ מולדתנו ולראות את בנינו ובנותינו וניניו אהובינ(ו) ואת כל אנשי קהלנו בשלום בהשקט ובבטחה, והשם י"ת יזכה את כל אנשי קהלנו לבא אל עיר הקדש אכי"ר . . .

וביום שני כ' לח' טבת שבו קצת החברים לירושתו השם יצליח דרכם ויכפול שכרם ויגיעם אל מחוז חפצם בשלום אכי"ר, ונשארנו בעיר שכם אני נחמו הצעיר וכמה"ר מרדכי ירו' הלוי [38] מתושבי ירושתו ועשינו השבת שם והתפללנו וקראנו פרשת וארא, וביום א כ"ו טבת הלכנו ועלינו אל הר גריזים וראינו מים רבים יוצאים מפה ומפה כנחל שוטף ונובעים לילה ויום בלי הפסק ושאלנו מאנשי העיר מהיכן יוצאים אלו המים, ואמרו שאינם יודעים ראשיתם מהיכן המה יוצאים והעיר שכם טובה ורחבה ובתיה יפים וטובים מאד בנויים מאבני גזית ותקרותיהם ג"כ מאבנים בנויים בנין כדורי, והיום הזה קוראים להרים האלו הר גריזים והר עיבל זה לקראת זה ככתוב בתורה . . . וביום שני כ"ז טבת בעז"ה יצאנו מעיר שכם ושאלנו עזרת מהשית שיצליח את דרכנו ללכת לעיר דמשק לראות את שלום אחינו בני מקרא הדרי' שם ולגדור הפרץ והקלקול הנשמע לאזני בעה"ר כמו שאכתוב לחוד למטה, ולשאול את שלום אדוננו הגשיא הנחצב מגזע המלוכה מזרע בית דוד הע"ה כמו שיש לו שלשלת היחס דור אחר דור עד היום הזה ונתיעצתי עם כל חברי וגם הם החזיקו בידי והיו לי מעיר לעזור ואמרו לי קום כי עליך המלאכה לגמור את משאלות לבך לטובה, ואנחנו נתן לך קצת פזור הדרך ונסכים על ידך, וכששמעתי את דבריהם אמרתי להם יהי כן ה' עמכם, והתנדבו כל החברים איש כפי כחו ונתן כ"מ שמחה ירו' הזקן בכ"ר שמואל הנכבד כריבן מק"ק קלעא יע"א סך ט"ו גורושות השם יכפיל שכרו, ונתן כ"מ אליה כהן ירו' הנכבד ככ"ר אהרן הנכבד ז"ל עם זוגתו מ' רחל ירו' בת שמחה הזקן הגביר מעיר כפא כ"ה גורושות השם יכפיל שכרם, ואחיו כ"מ יצחק ירו' ה' גורושות, וזוגתו מ' מלכה ירו' בת יצחק הזקן כפלי נתנה ב' גורושות וכ"מ שמואל ירו' המשכיל הנ' בכ"ר יוסף המשכיל הנ' ז"ל מק"ק גוזלווא יצו' המכנה ששמן נתן כ"ה גורושות, האל יכפיל שכרו, וכ"מ יהודה ירו' הנכבד בכ"ר שלמה הזקן הנכ' המכנה טירטא מעיר קלעא יצ"ו עם זוגתו מ' בובוש ירו' בת כ"מ יוסף הזקן הנ' ז"ל המכנה בבאג'ן

38 על מרדכי הלוי בן שמואל הלוי, ראה ח"י גורלנד, גנזי ישראל דף 87.

מעיר קלער כ״ג גורושות האל יכפיל שכרם, והאשה החשובה מרת חורסוקלי ירו׳ מק״ק קוסטא נתנה כ׳ גורושות השם יכפיל שכר כלם ויקבל לפניו כזבח וכקטורה ויתן להם כרצונם וינחם אל מחוז חפצם ויצליחם בזה ובבא, ומיד כשראיתי שהתנדבו בלב שלם גם אני הצעיר נחמו ירו׳ המלמד והמשמש עב״ה בלאאו״ר שלמה החכם התורני והגביר המרומם והנעלה החסיד התם הישר זצ״ל מעיר קלעא אמרתי בלבי עת לעשות לה׳ ובקשתי מאלה אבהתי ואמרתי אנה א׳ הושיעה והצליחה לעבדיך היום והכן את צעדי ללכת אל עיר דמשק והשם ית׳ יצליח דרכנו ויגיענו אל מחוז חפצנו ויזכנו להצלחה הנצחית אכי״ר . . .

ויצאנו ללכת בעז״ה בשלום, ובאנו לכפר ג׳נין ולננו שם שהוא אושפיזא גדולה וג״כ היא לינה ראשונה בדרך אחרי צאתנו משכם כי כן נוהגים האורחים היוצאים משכים לנים בכאן וכן עשינו גם אנחנו, ולינה שנית לננו בכאן אלמנייה ובו נובעים מימי טבריא כשעור שתי שעות, ואח״כ באנו באושפיזא גדולה הנקרא ג׳סר בנאת יעקוב ושכבנו שם, ובבקר הלכנו לים טבריא ורחצנו ידינו ורגלינו ועשינו תפלה ושכבנו ג״כ בלילה ההוא שם באושפיזא הנ״ל והיא נקראת בלשון ערבי ג׳סר בנאת יעקוב . . . וג׳סר בלשון הקדש הוא גשר והגשר הוא גדול מאד ותחתיו נובעים מים אדירים ויהמו גליהם כנהרות ים בקול גדול כשמע עד למרחוק, ולינה חמישית לננו באושפיזא אחת ושמה קניטרא והוא בנוי חדש ועשינו השבת שם והתפללנו וקראנו פרשת בוא אל פרעה ועשה עמנו חסד גדול ראש האורחה שמו חג׳י יוסף והוא — איש טוב מאד והשאיר ועכב כל האורחים בעבורנו לשבות עמנו ושמעו לקולו כל האורחים ושבתו עמנו באושפיזא ההיא וביום א׳ בבקר נסענו כלנו והלכנו לאושפיזא אחת שמה סעסע ושם סוחרים הרבה מוכרים וקונים מה שצריך לאורחים ולננו שם . . . וביום שני בבקר קמנו והלכנו ובאנו בשלום לעיר דמשק ביום ב׳ ה׳ לח׳ שבט. וברוך ה׳ אשר הנחנו בדרך בשלו׳ והגיענו למחוז חפצהו וראינו את אחינו בני המקרא יצו׳ ושמחנו שמחה גדולה וגם הם שמחו הרבה מאד עלינו בעבור שמעולם לא שמעו ולא ראו שיבוא איש א׳ מאי קירים לארצם, ועשינו כלנו שמחה גדולה ונתננו שבח להקבה ואמרנו ברוך המחבר נפרדים וברוך ה׳ אשר לא עזב חסדו ואמתו מעמנו כאשר עשה הקב״ה חסד ואמת עם אבי זקני המנוח כמה״ר יצחק ירו׳ הקדוש וכן עשה גם עמי אני הצעיר נחמו ירו׳ נין נין נינו של הנ״ל שהוא היה סופר מהיר במלאכת שמים לכתוב ספרי תורות כאשר מצאתי כתוב במצבת אבן קבורתו כתוב וחרות

## בזה הלשון

איש מהיר במלאכת קדש ״סופר תורות יוצר נעלם״ רבים סופרים עשו חיל ״אך זה רב עלה על כלם״ מכתב ידו שלש תורות ״הן מוצאות תוך היכלם״ שט ארץ ישראל כלו ״ראה הביט זיו קהלם״ לקהל דמשק מצרים ״בהיותם עומדים על תלם״

יצחק ב"ר מרדכי זצ"ל "נב"ת כי טל אורות טלם" נפטר יום א' י"ב טבת "עזב תלמידים באבלם" נאסף אל עמיו בשנת "השקט ובטח עד עולם".

כן מצאתי כתוב בבית החיים של ק"ק קלעא יצו' על מצבת אדוני אבי זקני המנוח "אני נחמו ירו' צעיר המתלמדים המשמש עב"ה בק"ק קלעא, בלאאו"ר שלמה החכם הגביר זצל בלאאו"ר יעקב החכם האלהי נבע, בלאאו"ר זקני יצחק החכם הגביר זצל בלאאו"ר מרדכי הגביר הנעלה זצ"ל, בלאאו"ר יצחק החכם החזן הדיין המצויין זצל בלאאו"ר יהודה החכם הקדוש האלהי נבע, בללאו"ר יצחק החכם הקדוש האלהי נבע איש מהיר במלאכת ספרי תורה" בלאאו"ר מרדכי החכם הגביר זצל, בלאאו"ר יצחק צורף הגביר זצל בלאאו"ר קיימצי הגביר זצל, בלאאו"ר משה הישישי הגביר נבע בלאאו"ר אליקים החכם האלהי הדיין המצויין הגביר המרומם זצ"ל "ואני הצעיר נחמו ירו' נינו של הקדוש יצחק החכם הסופר המהיר הנ"ל בשלשלת היוחסין, באתי בעזרת השית לעיר דמשק ביום ב' ה' לח' שבט שנת התקנ"ה ליצירה והסימן לשנה זו ה— שמרך ה' צלך על יד ימינך לפ"ג, ברוך ה' אשר עזרני לבוא לראות את אחינו בשלום כאשר זכה השית את אדוני זקני יצחק הנ"ל כן זכה גם אותי לבוא ולראות את אחינו תושבי ירושתו ואח"כ לבא לעיר דמשק האל יכוננה עד עולם סלה ויתן שלום ואהבה ביניהם אכי"ר" ובזמן קדמון היינו שומעים מפי אנשים זקנים שהיו בעיר דמשק קהלה גדולה של אחינו בני מקרא כמו חמש מאות בעלי בתים או יותר והיו ביניהם גדולים מרביצי תורה ועשירים וגבירים אדירים בעלי צדקות גדולות, אבל עכשו בעה"ר ספו תמו מן בלהות זלות הגלות הארוך המר והקשה, ונשארו התורן בראש ההר כשעור ט"ו בעלי בתים" וברך ה' אלהי אבותינו אשר השאיר לנו שריד ופליט בארצות אויבינו ולא הפסידנו לגמרי בעבור ברית אבותינו הקדושים...

ובאשר מן החוב הוא לכל בר ישראל להיותו אוהב שלום ורודף שלום, כי השלום הוא יסוד עולם וקיומו, ע"כ לעמת זה אני הצעיר נחמו בהיותי מתאכסן בקהלתם ראיתי כמה אנשים מאחינו בני ישראל שחיתה מריבה וקטטה ביניהם ולא היו יכולים לענות שלום איש לרעהו מפני נטירת איבה בלבם, ולא יכולתי להתאפק והוכחתים לבל יוסיפו לעשות כן, והשתדלתי בכל מאמצי כחי לעשות שלום ביניהם, והם ג"כ ברוכים יהיו הקשיבו ושמעו לקולי וסרו למשמעתי ומיד קמו ויחבקו וינשקו איש לרעהו וקבלו על נפשם כצל אנשי הק' חק לבלתי וישוב איש את רעת רעהו בלבבו ועשו שלום ואהבה ביניהם, ובשכר זה אלהי ישראל יברכם וישמרם וינצרם ויפרם וירבם ויזכו לביאת הגואל לראות בנין אריאל במהרה אכי"ר...

ובית הכנסת של אחינו תושבי עיר דמשק יע"א גדולה ויפה עד מאד והתפללתי לפני הקב"ה בתוכה הקב"ה יקבל את תפלתי ואמרתי זכרה לי אלהי לטובה למען זכות אבותינו הקדושים אמן, וכאשר זכני הקב"ה לבא פה לדמשק בשלום כן יזכני ברחמיו הרבים ובחסדיו הגדולים כן יזכני לשוב עוד לארץ הקדושה תובב"א לחוג את חג המצות בשלום בתוך ירושתו עה"ק אמן, וכן יזכני לשוב אל ארץ מולדתי בשלום ושלוה ויצילני מסער הים ומהיזק העשה, ויזכני לראות את בני

ואת בנותי ואת חתני ואת ניני ואת אהובי וריעי ואת כל בני משפחתי ואת כל קהלתי הקדושה מקטן ועד גדול בשלום ושלוה בהשקט ובבטחה אכי״ר . . ועוד יש בעיר דמשק מדרש אחד לאחינו הרבנים מחוץ לעיר רחוק מהלך שעה א׳[39] ויש קבלה אצלם שהמדרש ההוא הוא של אלישע הנביא ע״ה, ויש שם חדר א׳ ואומרים ששם היה מתבודד אליה הנביא ע״ה רבו של אלישע הע״ה ומדליקים תמיד בחדר ההוא שמן זית ונוהגים קדושה יתרה ״וגם במדרש ההוא נוהגים הרבנים תלמוד תורה בכל שבוע ולומדים ה׳ תלמידי חכמים, וכל אחד לומד לבדו, פרק או הלכה, וארבעה שומעים, ואח״כ לומד אחר, וכן על זה הדרך כלם, כן עושים בכל יום, ואחר עבור השבוע באים עוד ה׳ תלמידי חכמים אחרים ולומדים, כן עושים על זה הדרך בכל ימות השנה ״והסבה שהולכים מהעיר תלמידי חכמים בכל שבוע בסדר, הוא מפני שהמדרש רחוק ומחוץ לעיר ואינם יכולים לקבוע דירתם שם תמיד מפני הלסטים הנמצאים שם, ע״כ שכרו איש שומר א׳ המשמש תמיד במדרש ההוא תמיד יומם ולילה, ואני בשומעי זאת השמועה הלכתי למדרש ההוא וראיתיהו בעיני והוא בנין יפה עד מאד בנוי מאבני גזית על עמודי אבנים, וגם ראיתי את החדר של אליהו הנביא ז״ל, והבאתי שמן זית עמי מהעיר ויצקתי אותו בעשישה שהביא השמש, וכן כתבתי שמי על כותל החדר ושם אבי לזכרון לבאים אחרינו״ ואחר שהשלימו הלומדים את למודם במדרש ההוא באו אלי ושאלו בשלומינו וקבלו אותנו בסבר פנים יפות ועשו לנו כבוד, ואח״כ הלכנו לגן א׳ גדול עד מאד והוא היה מקודם הקדש של איש גביר א׳ מאחינו הקראים ושמו יצחק צדקה ועתה הגן ההוא בידי הישמעאלים, וגם ראיתי אצל הגן ההוא ריחיים שהיה הקדש של הנ״ל ובתוכו י״ב אבנים טוחנים תמיד בל הפסק וגם הוא ביד הישמעאלים, וכל זה בעהר מפני קוצר יד אמתינו״ וישבתי בעיר דמשק בביתו של הגביר כמה״ר ידידיה שלמה הנשיא החכם השלם יצו׳[40] בן אדוננו המנוח אמציהו יוסף הנשיא החכם השלם הגביר המרומם התם הישר ירא אלהים וסר מרע, והוא היה גביר ופרנס הקהל ומרחם על אביונים, מרוב חסדותו בא לעירינו לארץ קירים להגיד את צער ועניות ק״ק דמשק כדי לרחם על האביונים ולשאול צדקה מגבירי הקהל כדי לכלכל את העניים, ומאז ועד עתה נותנים אנשי קהלנו לק״ק דמשק יע״א מאתים גורושות רומי בכל שנה ושנה לכלכל את העניים השם יכפיל שכרם כפי כפלים בזה ובבא אכי״ר . . . והגביר ידידיה שלמה הנשיא עשה לנו כבוד גדול והוא פרנס הקהל מתחזק ומתפלל ושוקד על פתחי בית האלהים יומם ולילה בלי שכר וחלק השם יכפיל שכרו כפלי כפלים אכי״ר, וכאשר היו עושים אבותיו נשיאים הקודמים ממנו כן עושה גם הוא ומעשה אבותיו בידו . . . וישבנו בביתו של אדוננו הנשיא הגביר הנ״ז כ״ב ימים, וברוך הטוב והמטיב אשר עזרנו לצאת מעיר דמשק בשלום ללכת

39 זה הכפר ג׳ובר. ראה י. בן־צבי, שאר ישוב, חלק ב׳, ת״א תרצ״ו, דף 121 ואילך שמואל בן דוד בקר בכפר זה, וכותב על בית כנסת זה.

40 על ידידיה שלמה הנשיא, ראה מאן, דפים 330—329, ו־400 ואילך.

לשוב אל עהק ירושתו השם יצליח דרכנו ויצילנו מאויב ואורב ומכל צרה וצוקה ויגיענו אל מחוז חפצנו בשלום אכיר... וזמן צאתנו מק"ק דמשק יצו' היה ביום ג לשבוע כ"ז ימים לח' שבט בשנת התקנה והסימן לשנה הזאת מי יעלה בהר ה' ומי יקום במקום קדשו לפג ובאנו בעזרת האל לכפר סעסע ושכבנו שם ובבקר יום ד נסענו משם ובאנו בשלום לאושפיזא גדולה ושמה כאם אלסארנבייא ושכבנו שם, ובבקר נסענו משם ובאנו בשלום אל ג'סר בנאת יעקוב ושכבנו שם, ובבקר יום ששי נסענו משם ובאנו בשלום לטבריא והיא עיר גדולה של חכמים מקדמת ושל סופרים ושכבנו שם ועשינו השבת בבית אחינו הרבנים והתפללנו תפלת חובה ותפלת ר"ח אדר וקראנו פרשת תרומה.. ואח"כ הלכנו אל בית הכנסת של אחינו הרבנים והוא יפה ונאה עד מאד ובנוי על שפת ים טבריא מאבנים טובות על ארבעה עמודי' גדולים, ויש לו שלשה שערים ושער א' סגור והשנים פתוחים ויש לו בצד מזרח בעליונות הכותל ג' חלונות גדולים כשעור שש אמות וג' חלונות למטה גדולים כמותם, ולצד צפון חלון אחד ג"כ גדול והוא על מי טבריה, ולצד מערב ב' חלונות גדולי' כנזכרים, ובאמצע בית הכנסת תיבה אחת גדולה בנויה מאבני' טובים ויש עליה ספסל מעץ שמשימים עליו ספר תורה וקוראים הפרשה, ויש בתוך בית הכנסת לצד דרום ג' ארונות יש בהם ספרי תורות הרבה, ובצד דרומו של בהכנ יש עוד בהכנ של אשכנזים גדול ויפה עד מאד בנויה מאבנים וחמש קובבא בתוכו, והרבנים האשכנזים הם בעלי חכמה ושכל ובינה ואינם מחללים השבת ומוסיפים מחול על קדש בשתי שעות... וביום ב' קמנו והלכנו למרחץ מחוץ לעיר טבריא רחוק מהעיר כשעה אחת, והמרחץ טוב מאד והמים שלו נובעים בגזרת השית מצד אחד חם ומצד אחד קר. ומשתפכים המים החם והקר למקום אחד ואינו ידוע מהיכן יוצאים המים, וראיתי אותם בעיני ונתתי שבח להקבה ואמרתי מה רבו מעשיך ג' וגו', והמים חמים עד מאד שאינו יכול אדם לשבת בתוכם ולרחוץ בהם, סתמנו את עין המים החמים ופתחנו את עין המים הקרים ואחכ נכנסנו בתוך המים מעט מעט והתרחצנו טוב מאד ואמרו לנו השומרים שצריך לטבול ולרחוץ שלש פעמים בטוב, ואחכ יהיה לאיש הנאה מהם ויועיל הרבה מאד לבריאות הגוף בעזה ואנחנו ג"כ עשינו כמו שאמרו לנו נכנסנו בתוך המים החמים ג' פעמים ושכבנו שם מעט, ושתינו מים שחורים ב'ל קחווא, ואחכ הלכנו לבית החיים של הרבנים וטמונים שם חכמים גדולים מרביצי תורה וגאוני עולם ושמותם ידועים בכל העולם ושמעם הולך בכל המדינות ורבים מהחכמים הקדמונים קבורים שם אשר היו תלמידי חכמים גדולים והעמידו תלמידים הרבה וחברו חבורים רבים מהם ר' עקיבא שהיו לו כ"ז אלף תלמידים ור' מאיר בעל הנס ור' כהנא עם תלמידיו, והרמבם, ובעל שני לוחות הברית, ורבן יוחנן בן זכאי ותלמידיו, ור' אמי ור' אסין, ור' חייא ור' כונא ור' הונא ורב חזקיה ור' חייא ור' הנא ור' חיים אבו אלעאפייא, ואמרו הרבנים שהוא בנה את עיר טבריא, ור' חננאל ור' ברברונא והשאר... וגם היום הזה יש בתוכה חכמים גדולים ומפורסמים והם אינם בעלי נצוח אלא מורים על האמת ואוהבים את הקראים ואומרים מי יתן ויבוא משיח צדקנו עם אליהו

נביאנו ונהיה כלנו לעם אחד, אמן כן יעשה ה׳ במהרה בימינו כירא... ואחכ יצאנו בעזה ללכת לדרכנו, ובדרך הליכתנו ראינו מרחוק את קבר יתרו חותן משה רועה ובצדו קבורת בתו צפורה אשת מרעה ושם קבורת יוכבד אשת עמרם וכן אמרו לנו הרבנים כלם שקבלה בידיהם זה הדבר דור אחד דור וזכרנו שמותם ז״ל... ואחכ באנו לכאן לטוג׳אר שהוא אושפיזא גדולה ובתוכה באו מים חיים ושכבנו שם ועמנו כשלוש מאות איש ויותר, ואמנם זאת האושפיזא היא הסתחרות גדולה שבאים סוחרים מכל הפאות אנשים ונשים ויהיה שם משא ומתן שקונים ומוכרים כל מה שצריך וזה יהיה בכל שבוע יום אחד כן כן מנהגם, ואמנם אנחנו לא ראינו בעינינו כי לא באנו ביום הקבוע למשא ומתן אבל כן שמענו מפי המגידים, וגם פגענו בדרך אנשים רבים סוחרים עוברים ושבים לאושפיזא ההיא ומוליכים כל מיני סחורות, ואחכ נסענו בשלום ובאנו אל כאן ג׳נין וזה היא אושפיזא גדולה עד מאד ושכבנו שם, וביום שלישי ד׳ לח׳ אדר נסענו בבקר ובאנו אל עיר שכם ושכבנו שם, וביום רביעי קמנו והלכנו בתוך עיר שכם והעיר טובה מאד ומימיה נובעים משני צדדים הרבה מאד והם קרים ומתוקים עד מאד והארץ רחבת ידים וטובה לסחורה ואנשי העיר טובים אעפי שהם ערביים עם כל זה הם מדברים בלשון רכה ומסבירים פנים לאורחים, ושבנו אל מקום תחנותינו ושכבנו שם בלילה ההיא... וביום ה׳ נסענו מעיר שכם ובאנו לאושפיזא אחת גדולה עד מאד ושמה בירה ושכבנו שם, ויש שם מעין אחד גדול והמים מתוקים מאד מאד ונובעים לילה ויום, וביום ששי נסענו משם ובאנו בשלום לעהק ירושתו, ונתנגנו שבח והודאה להקבה ואמרו ברוך הטוב והמטיב שהציל אותנו מאויב ואורב על הדרך ופגעים רעים, וישבנו בירושתו ועשינו השבת וקראנו פרשת תצוה, ובליל א׳ קראנו תרגום המגלה וביום ששי עשינו פורים כלנו החברים ביחד הבאים מעיר קירים, וגם יש עמנו שתי נשים מעיר קוסטינא ושני אנשים ממצרים, שם האחד יוסף ירו׳ בכ׳ר אלישע הזקן ז״ל ושם הב׳ יעקב בכ׳ר שלמה לוי ז״ל, וביום שבת קראנו ג״כ המגלה ועשינו שמחה גדולה עד מאד... וביום ב׳ כ״ז לח׳ אדר הלכנו עוד פעם שנית אל קבר זכריה הנביא ע״ה וליד אבשלום ואל קבר חולדה הנביאה ואל קברי חגי הנביא ע״ה, ואח״כ הלכנו קבר הצדיק שמעון כהן גדול ז״ל, ואח״כ הלכנו אל שערי רחמים והתפללנו שם, ואח״כ רצינו לסבוב את חומות ירושתו וסבבנו את החומה ביום שני כ״ז לאדר, והשער הנקרא שערי רחמים עודנו סגור הוא ולא יפתח, וזולת השער הזה יש עוד ששה שערים בירושתו פתוחים כמו שזכרנו שמותם לעיל... ובלשון ערבי נקראים השערים ההם באלו השמות... בא[ב] אלאסבאט נ״ל שער השבטים, באב אלזאהרי, באב אלעמוד, באב אלכלייל, באב אלנביא דאוד, באב אלמג׳רבה... והם פתוחים בכל היום ובלילה סוגרים אותם מפחד הערביים, וכאשר יצאתי בזה היום משער ציון לסבוב את החומה כן שבתי בזה היום אל שער ציון עוד פעם שנית... ואחכ הלכנו אל קברו שבעים סנהדרים ואל קבר כלבא שבוע ואל חצר המטרה ויש שם בור גדול ואומרים שהוא בור של ירמיהו הע״ה שהשלי־כוהו שם... ואח״כ שבנו אל העיר ירושתו... ונתיעצנו ללכת אל חברון תובבא

כל הכנופיא שלנו, והלכנו לבית הרב הגדול של הרבנים שהוא מפורסם לכל מפני חכמתו והערביים אל משמעתו... וע"כ בקשנוהו שידבר בעדנו אל הערביים שיתפשרו ללכת עמנו לחברון ולשמרנו ממקרי הדרך, והוא טרח בעדנו ונתפשר עם הערביים שהם שמנה אנשים... וביום א' ח' לח' ניסן יצאנו מירושתו בעזה ללכת לחברון אחר הצהרים כדי ללכת בלילה מפני פחד הערביים שהיתה קטטה ביניהם, והלכנו אל קבר רחל אמנו שהוא קרוב לירושתו מהלך שתי שעות וחצי, ונכנסנו בתוך הקובא והתפללנו תפלות השייכים לה' וזכרנו את שמה ז"ל ושמחנו על שזכינו לראות את קברה, והקובא ההיא גדולה וגבוהה עד מאד, ואח"כ הלכנו עד חצי היום והגענו לבקעה אחת ללון שם, ואכלנו ושתינו וישננו מעט, וגם הערביים ההולכים אתנו שכבו, ואחר עבור הלילה קמנו השכם בבקר ורכבנו על הגמלים והלכנו וגם הערביים באו עמנו לשמרנו בדרך, ובעת התפלה קרבנו אל חברון, ולא יכלו הערביים ליכנס לתוך העיר ונשארו בחוץ, רק בא אחד מהם להורות לנו הדרך לבוא אל תוך העיר, ובעת זריחת השמש ביום ב' ט' לניסן באנו אל עיר חברון תוב"א בעז"ה בשלום, ובאו לקראתנו מן הרבנים לעשות לנו כבוד כי כן מנהגם, ונתנו לנו בית ללון והביאו לנו יין מובחר מן הטוב וזיעה וכבש א' וכל מיני מאכל, אבל אני הייתי אותו היום בתעניית וישבנו מעט, ואח"כ הלכנו לראות ולהשתטח את המקומות הצריכים לראות, ובאנו אל קבר ישי אבי דוד ע"ה, ואחכ הלכנו לבית החיים שלנו זצ"ל, ואחכ הלכנו לטבילת רחל אמנו, ואחכ באנו למערה א' שקבור שם עתניאל בן קנז עם תשעה תלמידיו, ואחר עריבת השמש הלכנו אל מערה אחת בתוך העיר בלילה מפחד הישמעאלים שלא יניחונו ללכת שם ביום, ובמערה ההיא קבור אבנר בן נר שר צבא שאול ע"ה ואצלו קבור ראש איש בושת בן שאול ע"ה ובמערה ההיא מדליקים הישמעאלים נרות עשישות שמן זית תמיד ואחכ באנו אל מקום תחנותינו ולננו שם בשמחה ובטוב לבב, ובבקר קמנו ועשינו תפלתינו ואחכ הלכנו אל מערת המכפלה לזכות את שמות אבותינו הק'[41].

41 פה תם הכתב יד.